

माध्यन्दिनशाखीयं

ज्ञातपथब्राह्मणम्

(द्वितीयो भागः)

INTRODUCTION

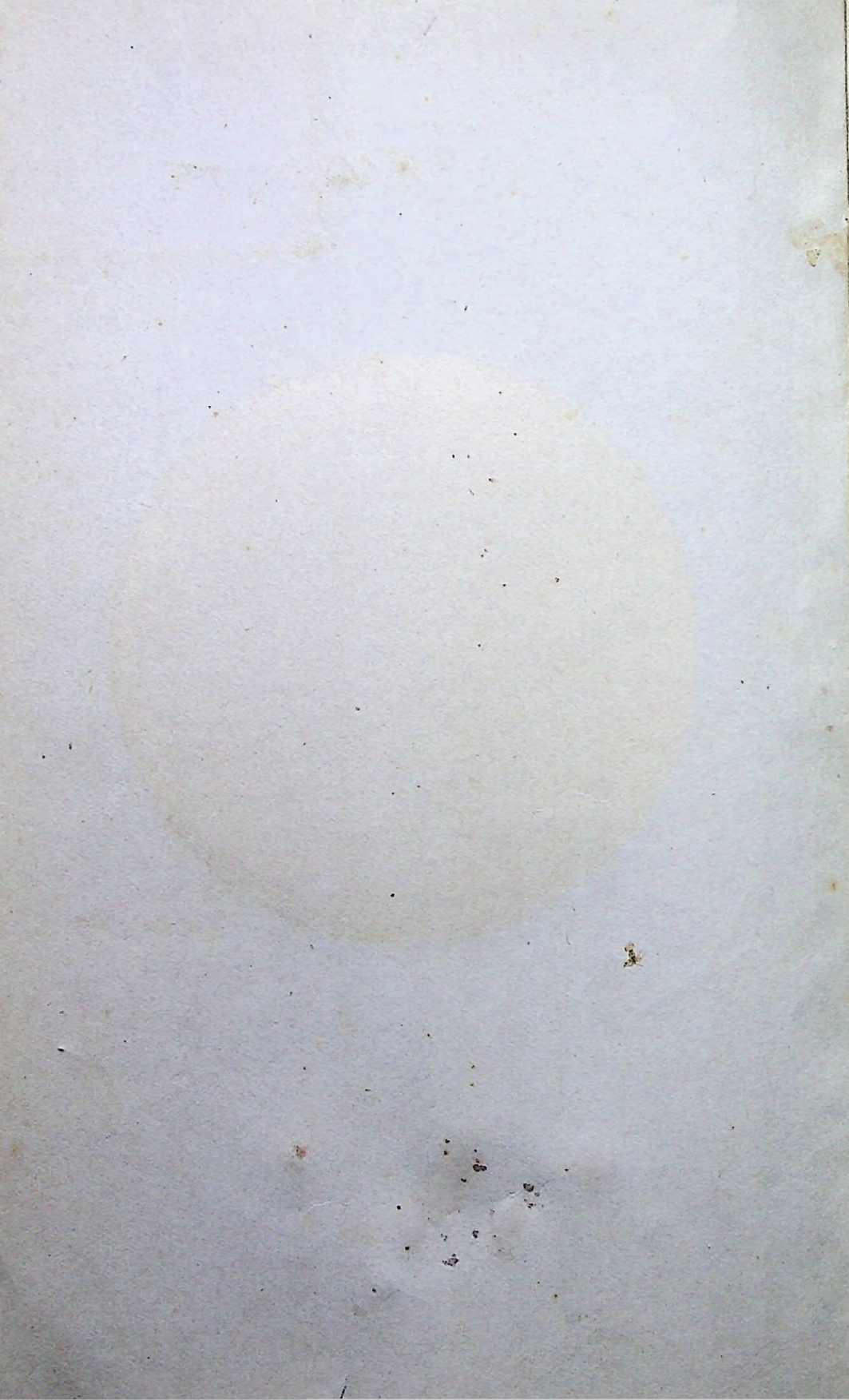
By

DR. B.B. CHAUBEY

Director,

V.V.R.I. Sanskrit and Indological Studies
(Punjab University) Sadhu Ashram
Hoshiarpur.

भारतीय विद्या प्रकाशन
दिल्ली (भारत) वाराणसी

माध्यन्दिनशाखीयं

ज्ञातपथब्राह्मणम्

(द्वितीयो भागः)

INTRODUCTION

By

DR. B.B. CHAUBEY

Director,

V.V.R.I. Sanskrit and Indological Studies
(Punjab University) Sadhu Ashram
Hoshiarpur.

भारतीय विद्या प्रकाशन
दिल्ली (भारत) वाराणसी

प्रकाशक

भारतीय विद्या प्रकाशन

☐ १. यू० बी० जवाहरनगर
बैंगलो रोड, दिल्ली-७

☐ पो० बा० ११०८, कचौड़ी गली,
वाराणसी १

*Published With the Financial Assistance from
Govt. of India, Ministry of Human Resource
Development. New Delhi.*

If any defect is found in this book, please return the copy by
V.P.P. to the Publisher for exchange free of cost or postag.

First Ed. संवत् १९९४

Reprint १९८६

रु० ११९.०० (सेट)

Rs. One hundred Nineteen Only (Complete set.)

ISBN 81-217-0050-7

Printed :

Jain Amar Printing Agencies
Jawahar Nagar, Bungalow Road,
Delhi-7

* श्रीः *

प्राक्थनम्

प्रसिद्धाश्चत्वारो वेदाः, शाखाश्च प्रसिद्धाः सङ्ख्यया महाभाष्यादौ—
“एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः, एकविंशतिघ
बाह्वृच्यम्” इति । नामानि चोपलभ्यन्ते कतिचित् । तत्र यजुर्वेदो द्विधा शुक्ल
कृष्णश्चेति । कृष्णयजुर्वेदस्य षडशीतिशाखाः । शुक्लस्य पञ्चदश । पूर्वत्र
एकशतमित्यस्य एकाधिकं शतम् (१०१) इत्यर्थः । ताश्च माध्यन्दिन-कण्व-
तित्तिरि-हिरण्यकेशि-सत्याषाढ-बौधायनापस्तम्बप्रभृतयश्चरणव्यूह-बौधायनादिगृह्यसूत्रेषूप-
लभ्यन्ते । एतासु शाखासु काश्चन शुक्लस्य काश्चन कृष्णस्य । अथ को
वेदः ? काः शाखाः ? प्राधान्येनालौकिकैरुपायैः पुरुषार्थान् यो वेदयति स
वेदः । प्रासङ्गिकतयाऽऽध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानि तत्त्वानि बोधयतीत्यपि
वेदस्य वेदत्वम् । स च वेदः केनापि रूपेण एक एवासीदिति पुराणेषु दृश्यते ।
न च तस्य क्रमः काप्युपलभ्यते । ऋग्यजुःसाम्नां पृथग्गणानुद्धृत्य चतस्रः संज्ञिता
भगवता वेदव्यासेन संगृहीता इति तु लभ्यत एव । अतोऽनुमीयते पूर्वं कर्मप्येवं
विषयमवलम्ब्य तस्य विधिः, ततस्तस्य प्रशंसा, ततस्तत्रेतिर्कर्तव्यता, फलम्, तत्रैव
विधेयधर्मविनियुक्तानामृग्यजुःसाम्नां शिष्यबुद्धौ पदार्थप्रतिबिम्बनार्थं दृष्टान्ता
इत्यादिविषयक्रमेण वा देवतास्तुतिक्रमेण वा मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य पिण्डितः
पाठ आसीदिति दधिमथनादिव तक्रनवनीतविभागो जातः । एवं सति मन्त्रब्राह्मणयो-
रुचयोरपि नित्यत्वं नितरां सिद्धयति । एवं मन्त्रसमुदायात् पृथक् समुद्धृते ऋगादि-
मन्त्रगणेऽवशिष्टं ब्राह्मणमपि तत्तन्मन्त्रलिङ्गैः पृथक् संगृहीतम् । ततस्तद्विभाजक-
विंशिशिष्यैर्यावद्भिः पदवर्णवाक्यस्वरभेदैरुच्चारितैर्विनियुक्तैर्जसैः स्मृतैर्वा विहित-
कर्मापूर्वसाधकता सगुणा भवति तावद्भिः पाठैः कल्पान्तरीयैरीश्वरीयसङ्केतविषयैः
शाखाभेदः स्वतपोबलेन दृष्टः । येन यस्याः शाखाभेदो दृष्टस्तेन तस्या एव प्रवचनमपि
कृतमिति तस्यैव नाम्ना प्रसिद्धा सा शाखा । ततस्तच्छिष्यपरम्परायां प्रचलिता
या शाखा तच्छास्त्रीयास्ते जाताः । अतस्तेषां स्वशास्त्रीय एव विधिः, पाठः, क्रिया
क्रमश्चेत्यादिरपूर्वसाधक इति तथैवानुष्ठीयतेऽद्यापि तच्छास्त्रीयैः ।

तत्र यजुषां माध्यन्दिनशाखा प्रधानभूतेति नात्र विवादः । तथा हि ‘इमन्देवाः’
इति (यजु० ९ । ४०) राज्याभिषेकमन्त्रे ‘एष वोऽग्नी राजा’ इति सामान्यतः सर्वनाम्ना

पाठो माध्यन्दिनशाखायाम् । 'एष वः कुरवो राजा', 'एष पञ्चालो राजा' इत्यूहविवरण-
रूपेण काण्वशाखायाम् । 'एष वो भरतो राजा' इति तैत्तिरीयशाखायाम्, 'एष ते जनते
राजा' इति काठकादौ । तथा च सामान्यविशेषयोरभेदेऽपि व्याप्यव्यापकभावस्याऽ-
वश्यंभावात् सामान्यपाठस्य व्यापकत्वात् प्रधानभूता माध्यन्दिनसंहिता, तदनुसारित्वाद्
ब्राह्मणमपि प्रधानं तस्याः । किञ्चेदं ब्राह्मणम् 'हिङ्कृत्यान्वाह' इति साम विधत्ते ।
'नासामा यज्ञोऽस्ति' इति सामहीनस्य वैगुण्यं प्रतिपादयति, हिङ्कारपूर्वकमेव साम-
गानमिति च नियच्छति । प्रकृतकर्मोपयोगिनमौद्गात्रमपि स्वयमेव विशदं विधत्ते
नान्यदपेक्षत इति । एवं तत्प्रकरणे हौत्रमपि स्वयं विधत्ते । तस्मात् समग्राङ्गोपदेशः
प्रकृतियागेषु माध्यन्दिनीयशतपथविहितेषु ।

इदं शतपथब्राह्मणं माध्यन्दिनशाखायाः । सा च शाखा प्रधानतमा सर्ववेदशाखासु,
ऋतिभूतानामिष्टिपशुसोमानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां मन्त्राणां साकल्येन पाठवत्त्वात् ।
द्विधायकत्वादिदं ब्राह्मणमपि प्रधानम् । समग्राङ्गोपदेशकं चेदमेव ब्राह्मणम् । अन्यानि
परिशिष्टरूपाण्येवेति प्रतिभाति, तेषामेतदवशिष्टविधायकत्वात् । तथाहि—
'इष्टिषु दर्शपूर्णमासेष्टी प्रधानभूते, तयोरुपक्रमे शालाप्रवेशमारभ्य आचमनादि-
क्रियाकलापस्य सयुक्तिं सहृदयान्तं सेतिकर्तव्यं सप्रयोजनं च विधायकत्वात् । तत्र
ऋतुमुपैष्यन्...अप उपस्पृशति' इति विधायकं वाक्यम् । 'लिङ्गं लेट्' (पा० सू०
१।३।७) इति स्पृशति इत्यस्य लेडन्तत्वात् । आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये प्राङ्मुखस्तिष्ठ-
ति इतिकर्तव्यता । 'तद्यदप उपस्पृशति' इत्यादि युक्तिः । ततोऽपि प्रशस्तिः । 'मेध्यो
भूत्वा' इत्यादि प्रयोजनम् । एवं 'सोऽग्निमेवाभीक्ष्माणो व्रतमुपैति' इति व्रतग्रहण
विधिः । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि' इति उपक्रमः । तत्रैव 'अथ संस्थिते विसृजते'
इत्यादिना उपसंहारोऽपि दर्शितः । अन्ये ब्राह्मणग्रन्थाः कर्मारम्भभूतमाचमनादिकं
नाधिकुर्वते । नापि स्वस्मिन् विहितानां कर्मणां समग्राण्यङ्गान्युपदिशन्ति, किन्तु
साक्षात्प्राप्येव दृश्यन्ते । आग्रावैष्णवाद् द्वादशकपालादारभ्य ऐतरीये ब्राह्मणे कर्माणि
दृश्यन्ते । ताण्ड्ये महाब्राह्मणे गवामयनादिकं प्रथमं दृश्यते । तत्रापि न समग्राङ्गो-
पदेश इति हेतोस्तत्र प्रकृतियागा अपेक्ष्यन्ते । ते च माध्यन्दिनीये इति समाध्यातं
तस्यैव प्राधान्यम् । अत्र तु इष्टिमात्रस्य प्रकृतिभूता दर्शपूर्णमासेष्टिः साङ्गोपाङ्गा
प्रथमकण्डे विहिता । यस्या मन्त्राः संहितायां प्रथमाध्यायस्य पञ्चमकण्डिकात् आरभ्य
द्वितीयाध्यायस्याष्टाविंशतिकण्डिकापर्यन्तम् । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि' इति
प्रतिज्ञापूर्वकं पठित्वा द्वितीयाध्यायस्याष्टाविंशतितमायां कण्डिकायाम् 'अग्ने व्रतपते व्रतं

चारिषम्' इत्युपसंहृताः । एवमस्मिन् ब्राह्मणे पृथक् पृथक् क्रियासु विनियुक्ता व्याख्याताः समर्थिता निदर्शिताश्च मन्त्राः । प्रथमकाण्डान्ते उपसंहारश्चैवम् । 'अथ व्रतं विसृजते'... 'इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि' इति प्रतीकमादाय 'तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजेत' इति । एवं सोमयागानां प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमः । तस्य च मन्त्रा माध्यन्दिनसंहितायाश्चतुर्थाध्यायमारम्याष्टमाध्यायस्य द्वात्रिंशत्काण्डिकापर्यन्तं साङ्गोपाङ्गाः क्रमशः पठिताः । स एवास्मिन् ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे शालाप्रवेशमारभ्य प्रपञ्चितः । ततस्तस्यैव विकृतिभूता ज्योतिष्टोमादयो निदर्शिताश्चतुर्थपञ्चमकाण्डयोः । किं बहुना, सर्वे प्रकृतियागा अत्रैव विहिताः श्रूयन्ते । अतः प्रधानताऽस्य स्वतः सिद्धा ।

ननु शताध्यायवत्त्वादन्वर्थनामधेयं प्रथमशालीयं चेति काण्वशतपथब्राह्मणं कथं न प्रधानमिति चेत्, न; सापेक्षत्वाद् व्युत्क्रमत्वाच्चेति । तत्र हि—'स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति' इत्युपक्रमो दृश्यते । तत्र 'स' इति पदमधिकृतं कर्तारमपेक्षते । न चात्राधिकृतः कर्ता इति पूर्वोक्तहेतुभिः सिद्धप्रधानत्वं माध्यन्दिनं पाठमपेक्षते । तत्र हि व्रतमुपैष्यन्निति कर्ताऽधिक्रियते । अधिकृत एव स इति पराम्रष्टुं योम्य इति सापेक्षता । काण्वेऽपि शतपथे द्वितीयकाण्डादौ व्रतमुपैष्यन्निति दृश्यते । अतस्तस्यैव परामर्श इति चेत्, सर्वादीनां पूर्वपरामर्शकत्वस्यैव प्रसिद्धत्वान्न परपरामर्शित्वम् । ननु कथमन्यग्रन्थस्थस्तच्छब्दोऽन्यग्रन्थस्थं व्रतमुपेतारं कर्तारं पराम्रष्टुदिति चेत्, सजातीयत्वेनैकार्थविधायकत्वेन व्याप्यव्यापकभावात् । शतपथत्वेन समानत्वेऽपि कथं व्याप्यव्यापकभाव इति चेत्, मा भूत्परिमाणकृतो व्याप्यव्यापकभावः, प्रधानकृतत्वस्त्येव । सापेक्षमसमर्थं निरपेक्षं समर्थमिति न्यायेन निरपेक्षस्य माध्यन्दिनस्य प्राधान्यात्, पूर्वोक्तहेतुभिश्च । ननु

“याज्ञवल्क्यस्य शिष्यास्ते कर्ष्ववैधेयैशौलिनः ।

मध्यन्दिनश्च शौपेयी विदग्धश्चाप्यं उर्हः ॥

ताम्रार्येणश्च वार्त्स्यश्च तथा गाल्वश्चैषिरौ^{१२} ।

आर्त्तवी च तथा पर्षी वीरैणी सपरायणः ॥

इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्पृताः” (वायुपु० अ० ६१)

इति शुक्लयजुःशाखाप्रवर्तकेषु कण्वस्य प्रथमपाठात् प्रथमा कण्वशाखा । तच्छालीयं ब्राह्मणमपि प्राथम्यात् कथन्न प्रधानमिति चेत्, प्राथम्यादुपविशतु प्रथमासने, न तु क्रमिककर्मकलापबोधने । ननु काण्वे एव क्रमिकः कर्मकल्पः । तत्र हि प्रथमं

संभारसंपादनम् , पुनरग्न्याधानं प्रतिपाद्यते । नह्यग्न्याधानमन्तरेण किमपि वैदिकं कर्म कर्तुं शक्यते, अनधिकारित्वात् । अतः काण्वब्राह्मणस्य प्राधान्यमिति चेत्, तदपि न बलवत्तरं साधनम् । आधाने पवमानेष्टिर्विधीयते । सा च दर्शपूर्णमासविकृतिः । विकृतौ च समग्राङ्गोपदेशाभावात् प्रकृतिसापेक्षता । तथा चाधाने स्मृतिविषयीभूते सापेक्षतया बलादुपस्थिता दर्शपौर्णमासेष्टिः प्रथमा सम्पद्यते क्रियाकलापबुभुत्सुहृदयारोहणायेति तदुपक्रम्य प्रवर्तमानं माध्यन्दिनीयमेव ब्राह्मणं प्रधानम् । नहि व्याप्यव्यापकभावमवलम्ब्य वेदस्यैकत्वमेकवाक्यत्वमेककर्मविधायकत्वमेकापूर्वसाधकत्वं च कर्मणां सेत्स्यति । यथा खलु त्रयाणां दर्शयागानां त्रयाणां पौर्णमासयागानां भिन्नकालिकानामपि साङ्गोपाङ्गानामेकापूर्वसाधकता, तथैव हौत्राध्वर्यवोद्गात्रविनियुक्तानामृग्यजुःसाम्नामेककर्मसंपादकत्वम्, तथैव ब्राह्मणानां मिलित्वैव कर्मकलापविधायकत्वमिति सिद्धं कस्यचित् समग्राङ्गोपदेशकत्वं कस्यचिदवशिष्टप्रतिपादकत्वमिति सिद्धो व्याप्यव्यापकभावः ।

अथ कीदृक्स्वरूपा देवताऽभिमतोऽस्मिन् शतपथे ? मूर्तिमती पञ्चभूतात्मिका दृश्यत एव सूर्यादिविम्बस्था नारायणमूर्तिश्चन्द्रादिमण्डलस्था च चेतना । ननु 'भूम्यै स्वाहा, 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यादौ जडानामपि पदार्थानामुद्देश्यत्वेन देवतात्वं प्रतीयते तत्कथं चेतनावस्त्वमिति चेत्, पुराणपुरुषस्य व्यापकस्य यज्ञाधिष्ठातुर्महाभाग्यत्वात् प्रत्येकव्यक्तिगत्वेन तत्तद्व्यक्त्यधिष्ठातृत्वात् तदभिमानी पृथक् पृथक् देवता चेतना एव । यथा खलु मनुष्यादीनां शरीरस्य जडत्वेऽपि तदधिष्ठातुर्जीवस्य चेतनत्वेन शरीरस्यापि चेतनाभिमानिता, एवं भूम्यादीनामभिमानिनी देवता चेतना इति ध्येयम् । ननु यदि मूर्तिमती देवता तर्हि हविरादिसम्प्रदानार्थमाहूताऽपि स्वाहेति समर्पितं हविः कथं न स्वीकुरुते ? यदि स्वीकुरुतेऽदृश्या महेश्वर्यवती, तर्हि समकालमनेकेषु देशेषु सत्सु यागेषु न शक्नोति सा सर्वत्र गन्तुम् । यत्रैव सा न गच्छेत्तत्रैव वैगुण्यम् । यागवैगुण्यात् फलवैगुण्यम् । फलवैगुण्यात्तद्विधकवेदाप्रामाण्यमिति महती कष्टपरम्परा । न कापि कष्टपरम्परा, व्यापिका देवता द्रव्यमात्रेषु व्यासा स्वकीयायां प्रियायां संज्ञायामपि व्यासा । संज्ञासंज्ञिनोश्चाभेदात् संज्ञामयी देवता कर्मकाले मन्त्रोच्चारणस्यावश्यकत्वादुपस्थितैव । ननु संज्ञायाः शब्दरूपत्वात् शब्दस्य च गुणत्वात् गुणस्य द्रव्यसमवेतत्वात् कथमन्यत्रगामित्वम् इति चेत्, न; शब्दो द्रव्यं देशान्तरगामित्वात् आघातजनकत्वात् । सति पटहप्रणादे हृदयकम्पादेस्तार्किकैरपि अनुभूयमानत्वात् । एवं सिद्धे शब्दस्य द्रव्यत्वे नित्यत्वं नानोपायैः साध्यते मीमांसकैर्वैयाकरणैः । वेदान्तिभिश्च व्यावहारिकनित्यत्वं स्वीकृतमेवेति शक्नोति नानादेशानुपस्थातुं मन्त्र-

मयी चेतना देवता यज्ञकर्मणि । नैतावता सूर्यादीनां तैजसी चेतना सूर्यमण्डलवर्तिनी
मूर्तिरपलपितुं शक्यते प्रत्यक्षत्वात् । यथा भूलोके भौमं शरीरं तथा ब्रूलोके तैजसं
शरीरं भवितुमर्हति, लोकत्वात् । भोगायतनशरीरं विनाऽदृष्टकार्ययोजन्यजनकभावानुप-
पत्तेः । यद्यत्कार्यं तत्तददृष्टजन्यमिति व्याप्तेः सिध्यति नानारूपवती देवता । यज्ञादौ
कर्मणि तु शब्दमय्या एव भावना कर्तव्या तद्द्वारैवेष्टफलसिद्धिरिति नियमात् ।
अतएव जैमिनिना सिद्धान्तितमन्यथयति श्रीहर्षः—

‘विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थां मदशनिं स निनाय ॥ (नै. ५।३९) ।

एवं हि दार्शनिकाः सिद्धान्ताः स्वसरणिसंशोधनाय प्रसरन्ति । यथा तार्किकैः
सुवर्णादेः पदार्थजातस्य प्रतिज्ञातसप्तपदार्थान्तर्गतद्रव्याणां नवत्वरक्षायै युक्त्या तेजसि
कृतेऽप्यन्तर्भावे नापलपितुं शक्यते गुरुत्वं तेजस्यविद्यमानमपि । वस्तुतः संयुक्त-
द्रव्यं सुवर्णादिकम् । एवं विग्रहवतोऽपि पुरुहूतादेः स्वनिग्रहपरिहाराय पुरुहूत-
मयत्वस्वीकारेऽपि न पुरुहूतवाच्यत्वतिरस्कारः, वाच्यवाचकयोर्भेदस्य सर्वलोकवेदप्रसिद्ध-
त्वात् । यत्रापि शब्दस्य शब्द एव वाच्यः ‘त्रेस्त्रयः’ (पा. सू. ७।१।५३) इत्यादौ भेदः
सिद्ध एव, अर्थभेदात् । एवं चास्तु याज्ञिकेऽवसरे जैमिनीयः सिद्धान्तः फलदायकः ।
पुरुहूतादीनां पुरुरूपत्वे साधिते तु रूपवतामपि तेषां कथं न चाक्षुषविषयतेति
निग्रहापत्तिः । अतस्तथाभावनाः । शब्दो हि प्रथमा प्रतिमा देवतानाम् । तस्य
तादात्म्यरूपेण तादात्म्यं भावनीयमित्येव तात्पर्यम् । अत एव “इन्द्रो वज्रेण वृत्रस्य
शिरः”, “वज्रहस्तः पुरन्दरः”, “अपां फेनेन नमुचेः शिरः” इत्यादिप्रकरणस्थं
ब्राह्मणं संवदति ।

ननु ‘उर्वशी हाप्सरा ऐडं पुरुरवमकायत’ ‘जनमेजयं पारीक्षितम्’
इत्यादिभिः प्रतीयते प्रत्यासन्नोऽयं वेद इति चेत्, न; अनादीनीमानि नामानि ।
प्रतिकल्पं तादृशनामवतां दर्शनात् । तथाहि देवीभागवतोक्तः पारीक्षितः सप्तविंश-
तितमकल्लिमुमस्य । श्रीमद्भागवतस्य तु अष्टविंशतितमकल्लिमुगत्वेति । सूर्य-
वंशेऽपि जनमेजयस्त्रेतादावासीत् । देवीभागवतप्रामाण्येन यस्य समयः कोटि-
भ्य उपरितनः सिध्यति, दृश्यतामवताराध्याये श्रीरामचन्द्रस्य समयः । तस्मात्पूर्व-
कालिकः सः । एवं ‘स्यू’ शब्दः केतुवल्लीभाषासु सूच्यां प्रसिद्धः । किमेतावता भाषाभ्यो
वेदे शब्दा आगता इति कुकल्पना क्रियते, न कदापि । नेमोऽपि स्यूशब्देन सूची

गृह्यते । 'विष्णोः स्यूरसि' (शु० य० ५ । ३०) इत्यादित एव वेदात् प्रसृताः सर्वे शब्दास्तासु तासु भाषासु यत्र तत्र प्रसिद्धाः । कः खलु विषयो न दर्शितो ब्राह्मणेषु । विशेषतः प्रकृतशतपथे । शतपथत्वं च न केवलमस्य शताध्यायवत्त्वेनैव । अपि तु शतशो विषयप्रतिपादनमार्गदर्शनेनापि । तथाहि सर्वाणि विधिवानि पठ्यन्तेऽत्र । अत एव श्रौतसूत्राणां खनिः । तथैवानुक्रमदर्शनेन सर्वानुक्रमणिकानाम् । स्वाध्यायप्रशंसादिनिदर्शनेन स्मृतीनाम् । तदश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्, तद्वेदस्य वेदत्वम्, इत्यादिविवृतव्याकृतैर्व्याकरणस्य । क्वचित् संज्ञाशब्दानां निर्वचनात् देवतास्वरूपनिर्वचनाच्च निरुक्तस्यापि खनिरेव । अत्र 'एका च मे तिस्रश्च मे' इति विषमाङ्कसंकलनया 'चतस्रश्च मे' इत्यादि समाङ्कसंकलनया 'एकयाऽस्तुवत्' इत्यादिस्थलेषु च संख्येयगणनया गणितमूलभूतो योगो दर्शितः । ग्रहनक्षत्रादिवर्णनेन ज्योतिर्विज्ञानं दर्शितम् । वृत्रोदाहरणनिदर्शनेन नमुचिवधनिदर्शनेन समुद्रमथनादिनिदर्शनेन च पुराणेतिहासानामाकरभूतमिदं ब्राह्मणम् । लौकिकान्यपि संख्यातीताणि विज्ञानानि दृश्यन्ते प्रासङ्गिकानि, ग्रन्थविस्तारभयपरिहारायात्र नोदाह्रियन्ते । दृश्यन्ते हस्तकावलोकनरसिकैर्विषयसूच्यां प्रकरणशीर्षकेषु च ।

अस्मिन् ब्राह्मणे उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ न स्वरान्तरम् । यकारस्य जकारो-
पकारस्य, षकारस्य खकारोच्चारणम्, अनुस्वारस्य ँकारोच्चारणम्, पदादिस्थवकारस्य
द्विस्थवकारोच्चारणम्, रेफस्योष्म-ऋकारैः संयुक्तस्य रेकारोच्चारणम्, लकास्यो-
ष्मसंयुक्तस्य लेकारोच्चारणम्, माध्यन्दिनसंहितावदेव भवति । विसर्गेण्कुलि-
प्रक्षेपणं तु न क्रियते । यत्र द्वयोरक्षरयोस्त्रयणां वाऽनुदात्तता तत्र सर्वाण्यप्यक्षराणि
हस्तेन कण्ठेन च अनुदात्तानि उच्चारणीयानि ।

कृष्णयजुर्ब्राह्मणेऽपि त्रयः स्वराः सन्ति । ब्राह्मणान्तरेषु स्वराणामभाव एव ।

सामवेदे गाने मध्यम-गान्धार-ऋषभ-षड्ज-धैवत-निषाद-पञ्चमेति क्रमेण सप्त
स्वराः क्रियन्ते । तत्र मध्यमे हस्तो रिक्त एव स्थाप्यते । गान्धारे अङ्गुष्ठेन तर्जन्या
मध्यं पर्व स्पृश्यते । ऋषभेऽङ्गुष्ठेन मध्यमाङ्गुलिमध्यपर्व, षड्जेऽनामिकामध्यपर्व,
धैवते कनिष्ठामध्यपर्व, निषादे कनिष्ठामूलम्, पञ्चमे तर्जन्यग्रं स्पृश्यते ।

यस्य वर्णस्योपरि एतच्चिह्नं तस्य दीर्घमुच्चारणं तर्जनीमध्यस्पर्शो हस्तस्य
तिर्यक्करणं च भवति ।

यत्र—एतद्वण्डसदृशं चिह्नं तत्र तर्जनीमारभ्य कनिष्ठिकापर्यन्तं स्पृशेत् ।

यत्र ^उ एतच्चिह्नं भवेत् तत्र पूर्ववत् तर्जनीमारभ्य कनिष्ठान्तं कनिष्ठामारभ्य तर्जनीं यावत् स्पृष्ट्वा मध्यमामन्तः क्षिपेत् ब्राह्मतीर्थसंस्पृष्टां कुर्यादिति ।

यत्र ^{कु} एतच्चिह्नं भवेत् तत्र मध्यमामग्रमारभ्य मूलं यावत् स्पृशेत् ।

यत्र वर्णस्योपरि ९ लिखितं स्यात्तत्र तर्जनीमूलमारभ्य अग्रं यावत् स्पृशेत् ।

विरामे विसर्गं सानुनासिकमुच्चरेत् । अनुनासिकस्य चोच्चारणं ङकारतुल्यं भवति । दीर्घमृकारं रे इत्युच्चरेत् । ऋकारस्य च रे इत्युच्चारणं षकारहकारयोरेङि विधेयम् । सामसंहितायां मध्यम-गान्धार-ऋषभास्त्रय एव स्वराः क्रमेण स्वरितो-दात्तानुदात्ता भवन्ति ।

अत्र वैदिकानां सौकर्यार्थं दर्शपूर्णमासादिवेदिनिर्माणप्रकार उच्यते—

तत्र दर्शपूर्णमासवेदिनिर्माणप्रकारः—

गार्हपत्यमध्यादाहवनीयस्य मध्यपर्यन्तं मध्येऽन्तरमष्टौ, एकादश, द्वादश वा प्रक्रमाः । गार्हपत्यमध्यं केन्द्रत्वेन परिकल्प्य सार्धत्रयोदशाङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्प्यम् । इदं गार्हपत्याग्नेः स्थानम् । आहवनीयस्थानमायामतो विस्तारतश्च हस्त-क्षिप्तम् । गार्हपत्याहवनीयान्तरस्य द्वादशपदपरिमितत्वपक्षे तदन्तरस्य षड्दस्तां कृत्वा षड्दस्तां तदीयषष्ठभागेन हस्तात्मकेन संयोज्य अर्थात् सप्तहस्तां रज्जुं गृहीत्वा तस्या अन्तयोः पाशौ कृत्वा, मध्ये च तृतीये तृतीये भागे चिह्नं कृत्वा, एकं पाशं गार्हपत्यमध्यशङ्को आसज्य द्वितीयपाशमाहवनीयमध्यशङ्को आसज्जयेत् । रज्जु-मध्यवर्तिनोर्द्वयोश्चिह्नयोः पश्चिमचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा दक्षिणत आकर्षयेत्, यत्र तच्चिह्नं पतति तत्र तच्चिह्नं कृत्वा तस्मात्स्थानाद् उत्तरतः सार्धनवाङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः । शङ्कुस्थानं केन्द्रत्वेन परिकल्प्य यवाधिकोनविंशत्यङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । वृत्तमध्ये केन्द्रसंलम्भा परिधिपूर्वभागमादाय परिधिपश्चिमं यावत्सरल-रेखा कार्या । रेखात् उत्तरभागस्य त्यागः कार्यः । वृत्तस्य दक्षिणार्धं दक्षिणाग्नि-स्थानम् । पूर्वोक्तयोश्चिह्नयोः पूर्वचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा उत्तरत आकर्षणे यत्र चिह्नं पतति तदुत्तरस्थानम् । आहवनीयमध्यशङ्कुसकाशात् पश्चिमतस्त्वरन्विवहिते देशे शङ्कुर्देयः । आहवनीयप्राचीशङ्कुसकाशात् सार्धोत्तरान्विवहिते देशे दक्षिणत उत्तरतश्च शङ्कुर्देयः । चतुर्थं कोणस्थशङ्कुषु सूत्रार्पणाद् विषमचतुरस्रं भवति । प्राची-शङ्कुमारभ्य पश्चिमशङ्कुपर्यन्तं कोणद्वयवेष्टनेन सूत्रं प्रदेयम् । तत्सूत्रार्धपरिमितेन सूत्रेण प्राचीशङ्कुमारभ्य दक्षिणकोणस्थशङ्कुवेष्टनेन दक्षिणतः, उत्तरकोणस्थशङ्कुवेष्टनेन

उत्तरतश्च शङ्कुर्देयः । ताभ्यां शङ्कुभ्यां पूर्वार्धचतुर्थीशेन वेदिमध्ये सङ्ग्रहौ कार्यौ ।
द्वादशाङ्गुलं पदम् । अष्टयवमङ्गुलम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । (का० शु० प०
१।२६-३०) इति ।

चातुर्मास्यवेदिनिर्माणप्रकारः—

चातुर्मास्ययागे पूर्वस्यां दिशि वेदिद्वयं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणस्यां प्रति-
प्रस्थातुः, उत्तरस्यामध्वर्योः । प्रतिप्रस्थातुर्वेदिर्दशपूर्णमासवद्ववति । अत्र गार्हपत्य-
दक्षिणाग्नी न भवतो नाप्युत्करः । अध्वर्योर्वेदिरपि दशपूर्णमासवदेव भवति परन्तु
तत्र पूर्वपश्चिमयोर्देव्यं सप्तरत्नमितं षडरत्नमितं वा भवति । विस्तारस्तु दशपूर्ण-
मासवदेव । अत्र संग्रहौ न भवतः । आहवनीयस्थाने द्वात्रिंशदङ्गुलदीर्घा तावद्विस्तारा
सप्तचतुरस्रा चतुरङ्गुलोच्चा उत्तरवेदिः कर्तव्या । तन्मध्ये प्रादेशदीर्घा तावद्विस्तारा
एकाङ्गुलोच्चा नाभिर्भवति । पश्चाद्भागो उभयोर्वेद्योरन्तरालं प्रादेशमितं भवति । उत्करो
दशपूर्णमासवत्पूर्वतृतीये वेद्या वहिर्भवति । स च षडङ्गुलवृत्तभ्रामणेन द्वादशाङ्गुलवृत्तो
द्व्यङ्गुलखातश्च निष्पाद्यः । उत्करात्पूर्वस्यां दिशि द्वात्रिंशदङ्गुलमितं देशं त्यक्त्वा द्वात्रिंश-
दङ्गुलदीर्घस्तावद्विस्तारोऽष्टाङ्गुलषडङ्गुलान्यतरपरिमाणखातवान् चात्वालनामको गतो
निष्पादनीयः । अध्वर्युवेदेः पश्चिमदिशि अरत्निद्वयं मुक्त्वा गार्हपत्यस्तरः ४१
अथवा ४८ अङ्गुलमितहस्तेन दशपूर्णमासवत् संपादनीयः । दक्षिणाग्निस्तरश्च
पश्चिमवितृतीये देशे दक्षिणस्यां दिशि गार्हपत्यात् सपादहस्तद्वयमितमन्तरालं त्यक्त्वा
संपादनीयः । दक्षिणाग्नेः पश्चिमदिशि द्व्यङ्गुलमितमन्तरालं मुक्त्वा प्रतिप्रस्थातृवेदि-
मध्यस्थ समानसूत्रा प्राकृती वेदिः सभ्यावसथ्यगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंग्रहोत्कराहवनीययुता
कार्या । प्राकृत्या एतद्वेद्याः संबन्धिनो दक्षिणाग्नेर्हस्तमितमन्तरालं मुक्त्वा दक्षिणस्यां
दिशि दक्षिणाग्निमध्यसमसूत्रा पितृयज्ञवेदिर्दशपूर्णमासवत् कार्या । इयं वेदिर्दक्षि-
णस्यां त्र्यरत्निविस्तारा उत्तरस्यां चतुररत्निविस्तारा त्र्यरत्निदीर्घा मध्ये दक्षिणाग्निमुता
भवति । अत्र गार्हपत्याहवनीयसंग्रहोत्करा न भवन्ति । एवमुत्तरस्यां दिशि चतुष्पथे
वा त्र्यम्बकेष्वर्थे प्राकृती वेदिराहवनीययुता प्रकृतिवत् कार्या । इयं वेदिरुत्तरस्यां
दिशि त्र्यरत्निविस्तारा दक्षिणस्यां चतुररत्निविस्तारा त्र्यरत्निदीर्घा भवति । गार्हपत्य-
दक्षिणाग्निसंग्रहोत्कराणामभावोऽत्रेति ।

सौमिकवेदिनिर्माणप्रकारः—

आदौ यागयोग्यां भूमिं निश्चित्य तत्र पश्चिमभागे द्वादशभिर्दशभिर्वा अरत्निभिः

पश्चिमिं चतुरस्रं मण्डपमनुदम्भारं प्राग्वंशं पञ्चहस्तमितैश्चतुर्भिः स्तम्भैर्युतं सर्वत उपरि च समाच्छादितं निर्मिमीते । उपरि दक्षिणोत्तरं तृणबलिकादिनिधानम् । अयं मण्डपः प्राचीनवंशशब्देन विमितशब्देन च व्यपदिश्यते । प्राचीनः प्रागग्रो वंशो मध्यबलो यस्येति । अरलिद्वयविस्ताराणि द्वाराणि सर्वत्र । विमितस्य पूर्वस्मादन्ताद् द्व्यरलि-व्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स आहवनीयमध्यः । आहवनीयस्थानमायामतो विस्तारतश्च हस्तमितम् । तस्मात्पश्चात् सप्तरलिव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स गार्हपत्यमध्यः । तत्र सार्धत्रयोदशाङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यं स गार्हपत्यः । चतुरङ्गुलविस्तारा द्वादशाङ्गुलो-त्सेधा मेखलाः सर्वत्र । आहवनीयमध्यशङ्कोरारभ्य गार्हपत्यमध्यं यावद्वर्तमानस्य भूभागस्य सप्तरलिपरिमितत्वात् सप्तरलिपरिमितां रज्जुं गृहीत्वा तदीयसप्तभागेन अरत्न्यात्मकेन संयोज्य, अर्थादष्टहस्तां रज्जुं गृहीत्वा तस्या अन्तयोः पाशौ कृत्वा मध्ये च तृतीये तृतीये भागे चिह्नं कृत्वा एकं पाशं गार्हपत्यमध्यशङ्कौ आसज्य द्वितीयपाशमाहवनीयमध्यशङ्कौ आसज्येत् । रज्जुमध्यवर्तिनोर्द्वयोश्चिह्नयोः पश्चिमस्थाने रज्जुं गृहीत्वा दक्षिणत आकर्षयेत् । यत्र तच्चिह्नं पतति तत्र तच्चिह्नं कृत्वा तस्मा-त्स्थानादुत्तरतः सार्धनवाङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः । शङ्कुस्थानं केन्द्रत्वेन परि-
~~कृत्य~~ यवाधिकोनविंशत्यङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । वृत्तमध्ये केन्द्रसंलम्भा परिधिपूर्वभागमादाय परिधिपश्चिमं यावत् सरलरेखा कार्या । रेखात उत्तरस्य भागस्य स्थागः कार्यः । वृत्तस्य दक्षिणार्धं दक्षिणामिस्थानम् । पूर्वोक्तयोश्चिह्नयोः पूर्वचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा उत्तरत आकर्षणे यत्र तच्चिह्नं पतति स उत्तरमध्यः । तत्र त्र्यङ्गुलेन भ्रमणं कार्यम्, एकाङ्गुलो गर्तश्च कार्यः । आहवनीयमध्यशङ्कोः पश्चात् त्र्यरलिव्यव-हिते देशे शङ्कुर्देयः । तस्मादक्षिणत उत्तरतश्च द्व्यरलिव्यवहिते देशे शङ्कू देयौ, ते श्रोणी । आहवनीयपूर्वशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च सार्धारलि-सार्धारलिव्यवहिते देशे शङ्कू देयौ तावंसौ । चतुर्षु कोणस्थशङ्कुषु सूत्रार्पणाद्विषमचतुरस्रं भवति । वेदे-र्दक्षिणकोणमारभ्य दक्षिणपार्श्वं द्वात्रिंशदङ्गुले देशे शङ्कुर्देयः स सङ्ग्रहमध्यः । तत्र एकोनविंशत्यङ्गुलमितकर्कटेन वेदिमध्येऽर्धवृत्तं कार्यम्, स सङ्ग्रहः । एवमुत्तर-तोऽपि सङ्ग्रहः कार्यः । त्र्यङ्गुलस्ताता वेदिः । अस्तातौ सङ्ग्रहौ मतौ । गार्हपत्यस्योत्तरेऽवकाशं विहाय गार्हपत्यवत्सभ्यायतनं कर्तव्यम् । एवमाहवनीयस्यो-त्तरे आवसथ्यायतनं गार्हपत्यवत् । अयमेव प्राकृतिको विहारः । विशेषस्तु गार्हपत्य-मध्यशङ्कोरुदक् सार्धद्व्यरलिव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स खरस्य मध्यः । तत्र चतु-र्विंशत्यङ्गुलमितं द्रव्यङ्गुलोत्सेधं चतुरस्रं मृदा कुर्यात् स खर इत्युच्यते । एवमेवा-

हनीयस्योत्तरतो द्वितीयः खरः कर्तव्यः । विमितस्य पश्चादुत्तरतश्च पञ्चारलिपरिमितं परिवृतद्वयं कर्तव्यम् । तत्रैकं पत्नीशाला, अपरं दीक्षास्नानस्थानम्, धर्मपात्रपाकस्थानं च । परिवृतद्वयेऽपि उत्तरे द्वारं कार्यम् । विमितपूर्वद्वारमध्यशङ्कोः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि द्विपदात्मकप्रक्रमत्रयव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः सोऽन्तःपात्यः । सोमे द्विपद-प्रक्रमेणैव मानम् । पदं तु दशाङ्गुलम्, द्वादशाङ्गुलम्, पञ्चदशाङ्गुलं वेति । दशाङ्गुल-पदपक्षे सदोमानमरलिनैव कार्यम् । अन्तःपात्यादक्षिणत उत्तरतश्च पञ्चदशसु पञ्चदशसु प्रक्रमेषु शङ्कु देयौ, ते महावेदेः श्रोणी । अन्तःपात्यशङ्कोः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि द्विपदात्मकषट्त्रिंशत्प्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तस्मादक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशसु द्वादशसु प्रक्रमेषु शङ्कु देयौ, तावंसौ । अन्तःपात्यशङ्कोः पूर्वस्यां दिशि द्विपदात्मक-सार्धप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, स सदसः पश्चिमप्रान्तः । तस्मादक्षिणत उत्तर-तश्च नवारलिव्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, ते सदसः श्रोणी । सदसः पश्चिमशङ्कोः पुरस्तान्नवारलि-नवारलिव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, स सदसः पूर्वप्रान्तः । तस्मा-दक्षिणत उत्तरतश्च नवारलिव्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, तावंसौ सदसः । सदसः पश्चिमे पूर्वे च द्वारे कार्ये । अन्तःपात्यात्पूर्वस्यां दिशि षट्सु प्रक्रमेषु शङ्कुर्देयः, तस्मादक्षिणतः पञ्चारलिव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तदौदुम्बरीस्थानम् । षट्प्रक्रमान्तौ निहितशङ्कोः पूर्वस्यां दिशि एकविंशत्यङ्गुले शङ्कुर्देयः, तदक्षिणत एकोनत्रिंशदधिक-शताङ्गुलेषु शङ्कुर्देयः, स प्रशास्तृधिष्ण्यमध्यः । एवं पृष्ठ्यात उत्तरतो नवाङ्गुले शङ्कुर्देयः स होतृधिष्ण्यमध्यः । वेदिमध्ये वर्तमाना प्राचीरेखा पृष्ठ्या । तस्मा-दुत्तरतः षट्त्रिंशदङ्गुलान्तरालाश्चत्वारः शङ्कवो निखेयाः । ते ब्राह्मणाच्छंसि-पोतृ-नेष्टृच्छावाकधिष्ण्यानां मध्याः । शङ्कुषु अष्टादशाङ्गुलानि चतुरस्राणि चतुरङ्गुलोच्चानि स्थण्डिलानि मृदा कर्तव्यानि, ते धिष्ण्या उच्यन्ते । यूपान्त-देशात्पश्चिमतः पदं त्यक्त्वा शङ्कुर्देयः, तस्मात्पश्चिमतः पञ्चारलिव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तस्मादक्षिणत उत्तरतश्च सार्धद्वयारलि-सार्धद्वयारलिव्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, ते उत्तरवेदेः श्रोणी । एवं पूर्वस्मादंसौ । इयं दशपद्योत्तरवेदिः कार्या सा च चतुरङ्गुलोच्चा हस्तोन्नता वा । उत्तरवेदेः पश्चात् पदद्वयात्मकप्रक्रमव्यवहिते देशे हविर्धानपूर्वद्वारमध्ये शङ्कुर्देयः । तस्मात्पश्चाद्दशसु प्रक्रमेषु पश्चिमद्वारमध्यशङ्कुः । द्वारशङ्कोर्दक्षिणे उत्तरे च पदद्वयात्मकपञ्च-पञ्चप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुचतुष्टयं देयम् । एवं कृते दशप्रक्रममितश्चतुरस्रश्चतुस्तम्भो हविर्धानमण्डपः संपद्यते । हविर्धान-मण्डपे समप्रमाणानि चत्वारि कोष्ठकानि भावयित्वा आग्नेयकोष्ठस्य मध्ये चतुर्विंशत्या-

ङ्गुलमितं समचतुरस्रं प्रकल्प्य तस्य चतुर्षु कोणप्रान्तेषु प्रादेशमात्रविस्तारान् प्रादेशान्तरालान्बाहुमात्रनिम्नान् गर्तान् खनेत् । तेषामुपरि वारणानि फलकानि भूसंलग्नानि स्थपयेत् । एते गर्ता उपरवशब्देन व्यपदिश्यन्ते । हविर्धानस्य वायव्यकोणादुत्तरे समसूत्रतया पदद्वयात्मकचतुःप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स आग्नीध्रीयस्य नैऋत्यकोणः । तस्मादुत्तरतः पञ्चारत्नव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स आग्नीध्रीयस्य वायव्यकोणः । तयोः शङ्कुवोरार्जवेन पुरस्तात् पञ्चारत्नव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयौ । तौ आग्नेयैशानणौ । पञ्चारत्नपरिमितं चतुरस्रमाग्नीध्रीयं कार्यम् । तस्य दक्षिणे पूर्वे च द्वारे कर्तव्ये । एवमेव दक्षिणे आग्नीध्रीयस्य समसूत्रतया मार्जालीयागारं पूर्वद्वारवर्जमुदग्द्वारमाग्नीध्रीयवत्कर्तव्यम् । उभयोर्मध्ये ऽष्टादशाङ्गुलपरिमितौ धिष्ण्यौ कर्तव्यौ । महावेदेरुत्तरांसादुदक् त्रिंशदङ्गुले शङ्कुर्देयः । तस्मात्प्रत्यक् चतुर्त्रिंशदङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स चात्वालमध्यः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमितश्चतुरस्रश्चात्वालः कार्यः । उत्तरांसात्पश्चाद् द्वादशशु प्रक्रमेषु पृष्ठाया उत्तरतश्च चतुर्दशशु प्रक्रमेषु उत्तरमध्यः । तत्र षडङ्गुलेन भ्रमणं कार्यम्, चतुरङ्गुलो गर्तश्च कार्यः । चात्वालादुत्तरतः पूर्वद्वारं पञ्चारत्नमितं शामित्रम् । हविर्धानमण्डपस्योपरि च्छदिस्त्रयेण, सदसो नवभिस्त्रिंशदिर्मिरुदगप्रैराच्छादनम् । सदोमण्डपे कोणेषु स्तम्भचतुष्टयम् । महावेद्या अवशिष्टांशस्य आच्छादनं भवेन्न वा । उत्तरवेद्यास्तु आच्छादनं क्रियते । सदोहविर्धानयोः परितोऽपि च्छादनम् । श्यङ्गुलखाता महावेदिः ।

अयं सौमिकवेदिनिर्माणप्रकारस्तृतीयकाण्डेऽत्रैव विहितः । एवमन्योऽपि पैतृक्यादिवेदिनिर्माणप्रकारस्तत्र तत्रोक्तो बोध्यः । इत्थमनेकविधानां विधिमन्त्रार्थवादनिषेधादीनामाकरोऽयं ग्रन्थः । तत्र विधिः—प्रमाणान्तराज्ञातफलवति कार्ये पूर्वमप्रवृत्तं पुरुषं यः प्रवर्तयति स विधिरित्युच्यते । अत एव प्रवर्तना, प्रेरणा, प्रेष इत्यादयो विधेः पर्यायशब्दाः । अज्ञातज्ञापकोऽप्रवृत्तप्रवर्तकश्च विधिरिति च न्यायविदः । स च लोके आचार्यादिपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । लोके हि आचार्यादिः स्वशिष्यं भृत्यं वा कञ्चित्कर्मणि प्रेरयितुमिच्छन् लिङ्घटितं वाक्यमुच्चारयति तच्छ्रुत्वा च शिष्यादिः तस्मिन् कार्ये ज्ञातिं प्रवर्तते प्रवृत्तश्च केनचित्पृष्ठ आचार्यप्रेरितोऽहमिदं करोमि इति वदति सोऽपि आचार्यादिरहमेनमस्मिन्कार्ये प्रवर्तयामि इति अभिमनुते अनेन व्यवहारेण आचार्यादिप्रेरकनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव विधिप्रेरणादिशब्दाभिधेय इत्यवगम्यते । वेदे च स धर्मविशेषो विध्यादिशब्दनिष्ठ एवेति वेदस्यापौरुषेयत्वमभिदधतां मीमांसकानां सिद्धान्तः । ईश्वरकर्तृत्वं तु

वेदस्याङ्गीकुर्वतां नैयायिकादीनां मते ईश्वरेच्छैव स इति सिद्धयति । तत्तत्क्रिया-
जन्यमपूर्वमेव नियोगशब्दामिधेयं विधिशब्दवाच्यं मन्यन्ते मीमांसैकदेशिनः प्राभा-
कराः । विधेयघात्वार्थादिनिष्ठमिष्टसाधनत्वमेव विधिरिति मण्डनमिश्रप्रभृतयः केचित् ।
वैयाकरणा अपि मण्डनमिश्राशयमेवानुरुन्धते ।

इष्टसाधनत्वम्, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम्, कृतिसाध्यत्वम् इति त्रितयमपि विधिः
इत्यपि केचन नैयायिकाः । एवं प्रेरणादिपदार्थस्य लिङ्बोध्यस्यैव मुख्यतो विधि-
त्वेऽपि तद्वृद्धितवाक्यस्य विधिरिति व्यवहारः क्रियते लोके वेदे च । तादृशो
विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोगविधिः, अधिकारविधिश्चेति ।

तत्रोत्पत्तिविधिः—

येन विधिना इदं कर्म कर्तव्यम् इत्यवबोध्यते स उत्पत्तिविधिः । उत्पत्तिरत्रा-
ज्ञातज्ञापनम्, एतद्वाक्याभावे प्रमाणान्तरेण केनापि एतत्कर्मस्वरूपं नावगमितम्, अतश्च
अनेनैव विधिना कर्मस्वरूपं कर्तव्यतया अवबोध्यत इति कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्य विधे-
रुत्पत्तिविधिरिति व्यवहारः । यथा—‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’, सोमेन यजेत’ इत्यादयः ।

विनियोगविधिः—

उत्पन्नस्य कर्मणः अर्थात् प्रमाणान्तरेणावगतस्य द्रव्यदेवतादेर्वा लोकावगतस्य
अन्याङ्गतो बोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा—‘दध्ना जुहोति’ अत्र लोका-
वगतस्य दध्नः अग्निहोत्राङ्गत्वमनेन विधिना बोध्यत इति, अयं विधिर्विनियोग-
विधिरित्युच्यते । एवं ‘यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति’ इत्यादावपि लोका-
वगताग्न्यादिदेवताया होमाङ्गत्वमवगम्यत इत्ययमपि विधिर्विनियोगविधिरित्युच्यते ।
विनियोगोऽङ्गत्वबोधनम्, तत्सम्बन्धी विधिर्विनियोगविधिरित्यर्थः ।

प्रयोगविधिः—

दर्शपूर्णमासादिप्रकरणेषु पृथक् पृथक् श्रुतानां प्रधानविधीनामङ्गविधीनां च
एकवाक्यतासम्पादनेन अनुष्ठानस्य यथावत्सिद्धये यो विधिः कल्प्यते स प्रयोग-
विधिः । यथा—दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति
प्रधानविधिः श्रूयते, तत्रैव ‘समिधो यजति’ इत्यादयोऽङ्गविधयोऽपि । तेषां क्रमेणा-
नुष्ठानसिद्धये ‘समिदाद्यङ्गविशिष्टाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं सम्पादयेत्’ इति
यो विधिः कल्प्यते स प्रयोगविधिः । प्रयोगोऽनुष्ठानम्, तद्बोधको विधिः प्रयोगविधिः ।

अधिकारविधिः—

विहितस्य कर्मणः फलसम्बन्धो येन विधिना बोध्यते सोऽधिकारविधिः ।

अधिकारः फलभोक्तृत्वम्, तत्सम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिरित्यर्थः । यथा—
‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ इति । यः स्वर्गं कामयते स तत्सम्पादनाय अग्नि-
होत्रहोमं कुर्यादिति । एवं च अस्य कर्मण इदं फलमिति यो विधिर्बोधयति
सोऽधिकारविधिरिति फलितम् । स विधिः पुनस्त्रिविधः—अपूर्वविधिः, नियमविधिः,
परिसंख्याविधिश्चेति ।

अपूर्वविधिः—

एतद्विधिप्रवृत्तेः पूर्वं यः पदार्थः प्रमाणान्तरेण सर्वथाऽज्ञातः तादृशार्थबोधको
विधिरपूर्वविधिः । यथा ‘व्रीहीन् प्रोक्षति’, ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादिः । अत्र हि
एतद्विध्यभावे प्रोक्षणादि केनापि प्रमाणान्तरेण न प्राप्तं तादृशमर्थमवबोधयत्येव विधिः ।

नियमविधिः—

एतद्विधिप्रवृत्त्यभावेऽपि विधेयार्थस्य यत्र विकल्पेन (पाक्षिकतया) प्राप्तिः
तत्र यः प्राप्यमाणस्य अप्राप्तांशः तादृशांशप्रापको विधिर्नियमविधिः । यथा ‘व्रीही-
मवहन्ति’ अत्र एतद्विध्यभावेऽपि अवहननस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिरस्ति । ‘क-
मिति चेत् ? ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः पौर्णमास्याममायां चाच्युतो भवति’ इति
वाक्येन पुरोडाशद्रव्यको यागो विहितः, तेनैव पुरोडाशसम्पादनमर्थप्राप्तम् । पुरो-
डाशश्च पिष्टपिण्डरूपः, पिष्टानि च तण्डुलैः सम्पाद्यानि, तण्डुलाश्च विमुक्ततुषा व्रीहय-
उच्यन्ते, वितुषीभावश्च अवहननेन सम्पाद्यते, एवं च अवहननमन्तरा वितुषी-
भावस्यासम्भवाद् अवहननं पुरोडाशान्यथानुपपत्तिरूपया अर्थापत्त्या अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां चावगम्यत एव । तथापि अवघातस्य वितुषीभावसाधनत्वेनैव प्राप्तेर्वक्त-
व्यत्वाद् वितुषीभावसाधनानां नखविदलनादीनामपि प्राप्तिः कदाचिद् भवतीति, तत्पक्षे
अवहननस्य प्राप्तिर्नास्ति । अतश्च अवहननस्य पाक्षिकी एव प्राप्तिरिति । नखविदलन-
दशायां या अप्राप्तिरस्ति तादृशाप्राप्तांशपूरकत्वाद् विधिरयं नियमविधिरित्युच्यते ।
नियमोऽप्राप्तांशपूरणम्, तद्बोधको विधिर्नियमविधिरित्यर्थः ।

परिसंख्याविधिः—

उभयोः साधनयोः प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिफलको विधिः परिसंख्याविधिः ।
परिसंख्या व्यावृत्तिः तद्बोधको विधिः परिसंख्याविधिरित्यर्थः । यथा—‘पञ्च
‘पञ्चनखा भक्ष्याः’ अत्र शशादिपञ्चनखपञ्चकस्य तदतिरिक्तपञ्चनखस्य च भक्ष्यत्वेन
प्राप्तौ सत्यां पञ्चातिरिक्तपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तावेव विधेस्तात्पर्यमिति परिसंख्या-

विधिः । शशादीतरपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तिरनेन विधिना क्रियत इति विधिरयं ।
परिसंख्याविधिः । नियमविधेरप्राप्तांशपूरणं व्यापारः, इतरनिवृत्तिस्तु आर्थिकी ।
परिसंख्याविधौ तु इतरनिवृत्तिरेव व्यापार इति तयोर्भेदः ।

मन्त्रः—

अनुष्ठेयक्रियादिस्वरूपप्रकाशका मन्त्रा इत्युच्यन्ते । विधिना हि तत्तत्कर्म
कर्तव्यतया विहितम् । अनुष्ठेयस्य कर्मणोऽप्रमादायानुष्ठानकाले स्मरणमपि अवश्य-
कर्तव्यतया समापतति, तच्च स्मरणं तदर्थबोधकैर्मन्त्रैः क्रियत इति मन्त्राणां प्रयोग-
समवेतार्थस्मारकत्वं सिद्धयति ।

यद्यपि उपायान्तरेणापि स्मरणं कर्तुं शक्यते तथापि अन्येनोपायेन स्मरणे कारिते
तत्तत्प्रकरणपठिता मन्त्रा निरर्थका भवेयुः । नह्यन्यत् प्रयोजनं तेषामुपपादयितुं शक्यते ।
अतस्तदानर्थक्यमिया मन्त्रैरेव स्मरणमुपादेयं नान्येनोपायेनेति नियमः क्रियते ।
नियमस्वरूपं तु नियमविधिस्वरूपनिरूपणावसरे निरूपितम् । ते च मन्त्रा अनेक-
विधाभिन्ना अपि प्राधान्येन चातुर्विध्यभाजः । करणमन्त्रः, क्रियमाणानुवादिमन्त्रः,
अनुमन्त्रणमन्त्रः, जपमन्त्रश्चेति । तत्र पूर्वं मन्त्रमुक्त्वा मन्त्रान्ते यत्र कर्म क्रियते
तत् करणमन्त्रः, यथा—याज्यापुरोऽनुवाक्यादयः । तत्र हि यद्देवताकं हविरग्नौ प्रक्षेप्य-
मिष्यते तद्देवताकां याज्यां पठित्वा याज्यान्ते वषट्कारे कृते हविरग्नौ प्रक्षिप्यते ।
अतः प्रक्षेपपूर्वभावित्वात् मन्त्रोऽयं करणमन्त्र इत्युच्यते ।

क्रियमाणानुवादी मन्त्रः—

यत्र मन्त्रोच्चारणकाल एव कर्म क्रियते स क्रियमाणानुवादी मन्त्रः क्रियमाणस्य
कर्मणोऽनुवादकरणात् । यथा—यूपपरिव्याणमन्त्रः । स हि त्रिवृता रशनया अध्वर्युणा
यूपे परिवेष्यमाने तत्काल एव 'युवा सुवासा' इति मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते । अतः
क्रियमाणकर्मसमकालमेव मन्त्रपाठात् मन्त्रोऽयं क्रियमाणानुवादी उच्यते ।

अनुमन्त्रणमन्त्रः—

हविःप्रक्षेपाद्यनन्तरं यो मन्त्रः पठ्यते सोऽनुमन्त्रणमन्त्रः । यथा—'एको मम
एका तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः त्विषिमान् भूयासम्' इति । स हि
अध्वर्युणा हविःप्रक्षेपे कृते स्वेनापि 'इदमग्नये न मम' इति उद्देश्यस्याग्नौ यागेऽनु-
ष्ठिते समनन्तरमेव यजमानेन पठ्यते । अतः अनु यागानन्तरं मन्त्र्यते उच्चार्यते इत्यनु-
मन्त्रणमन्त्र इति व्युत्पत्त्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वमस्य ।

जपमन्त्रः—

केवलमदृष्टार्थमपि जपरूपत्वेन ये पठन्ते ते जपमन्त्राः । ‘मयीदमिति यजमानो जपति’ इत्येवमादिः । अत्र पूर्वोक्तानां त्रयाणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकविधया दृष्टार्थत्वम् । अन्तिमस्य तु केवलमदृष्टार्थत्वमिति केषाञ्चिन्मतम् । जपमन्त्रस्यापि अर्थस्मारकविधमेव प्रयोजनवत्त्वमिति केचित् । एतेषामृग्यजुःसामरूपेण पुनस्तैर्विध्यम् । तत्र पादबद्धा अर्थात् छन्दोबद्धा मन्त्रा ऋचः, प्रक्षिप्ततया संहितारूपेण पठिता मन्त्रा यजूंषि, ऋचासुपरि क्रियमाणो गीतिविशेषः साम इत्युच्यते ।

अर्थवादः—

विधिसमीपे विधेयार्थस्तावक्तया प्रवृत्तं वाक्यमर्थवादः । विधिर्हि यं कञ्चनार्थं विदधाति तत्र पुरुषाणां प्रवृत्तिसिद्धये तद्विषयिणीं स्तुतिमपेक्षते । अर्थवादश्च तादृशमर्थं स्तौति । यथा लोके इयं गौः क्रेतव्येत्युक्ते तावन्मात्रेण पुरुषाणां प्रवृत्तिर्न जायते, इयं बहुक्षीरा जीवदपत्या साध्वी इत्यादिस्तुतौ कृतायां समनन्तरमेव प्रवृत्तिर्जायते पुरुषाणाम् । वेदेऽपि विधिमात्रेण पुरुषाणां प्रवृत्त्यनुदयात् तत्सिद्धयर्थं स्तुत्या कयाचन भाव्यम् । तादृशी स्तुतिरर्थवादेन क्रियते । एवं निषेधस्थलेऽपि निषेध्यादर्थत्वं पुरुषाणां निवृत्तिसिद्धये निषेधोऽपि निषेध्यस्य निन्दामभिलषति । सा निन्दा च तत्सहितेनार्थवादेन क्रियते । एवं च अर्थवादस्य विधिसन्निहितस्य प्रवृत्तिजनकत्वम्, निषेधसन्निहितस्य निवृत्तिजनकत्वमिति भेदोऽपि फलितः । अस्य च चातुर्विध्यमुपलभ्यते वेदे निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्पभेदात् । निन्दाप्रशंसयोः स्वरूपमधुनैवोपवर्णितम् । यत्रैककर्तृकमुपाख्यानं श्रूयते सा परकृतिः । यत्र त्वनेककर्तृकमुपाख्यानं स पुराकल्पः । इतोऽप्यधिकतया भेदा उपात्ता भाष्यादौ—

“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो’ विधिः

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ।

उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु” इति ।

ते च भेदाः पूर्वोक्तेषु चतुर्ष्वेवान्तर्भूताः ॥

वस्तुतस्तु अर्थवादानां स्तुतिनिन्दान्यतरबोधकत्वेनैव फलवत्त्वस्याप्यङ्गीकरणीय-तया स्तुतिनिन्दान्यतरबोधकं वाक्यमर्थवाद इति लक्षणमनुगम्य तेषां द्वैविध्याङ्गीकरणमेवोचितं प्रतीयते ।

ग्रन्थेऽस्मिन् मुख्यतया यागो विहितो होमो दानञ्च ।

तत्र यागो नाम—

देवतोद्देशेन अग्नौ प्रक्षेपविशिष्टो द्रव्यत्यागो यागः । सर्वत्र हि यजति-चोदना-चोदितस्थले अर्थात् 'सोमेन यजेत' इत्यादौ यजिष्वात्वर्थः कश्चित्प्रतीयते । तस्मिन्नेव वाक्ये तदुद्देशेन किञ्चिद् द्रव्यमपि विधीयते । वाक्यान्तरेण च देवताया अपि विधानमस्ति । तत्र तां देवतामुद्दिश्य तस्य द्रव्यस्य यस्त्यागः 'इदमिन्द्राय न मम' इत्यादिरूपो मानसिकव्यापारः स एव यागपदार्थः । स च त्यागरूपत्वाद्यजमानेनैव कर्तव्यो न तु ऋत्विगादिभिः । तेषां यजमानद्रव्ये स्वत्वाभावेन त्यागकरणेऽसामर्थ्यात् ।

ते च यागाः प्रकृतिभूता विकृतिभूताश्च सन्ति । तत्र यस्य कर्मणः सन्निधाने तदपेक्षितं सर्वमप्यङ्गजातं पठितम् अन्यतश्चाङ्गापेक्षा नास्ति सा प्रकृतिः । अथवा यतो विकृतिरङ्गानि गृह्णाति सा प्रकृतिः । यथा-दर्शपूर्णमासैः । तत्र हि अन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तानि सर्वाण्यङ्गानि स्वसन्निधान एवास्मात्तानि । नान्यतोऽङ्गान्यागच्छन्ति । अस्मादेव सर्वास्विष्टिषु धर्मा अतिदेशेन गच्छन्ति, अतो दर्शपूर्णमासयागः सर्वासामिष्टीनां प्रकृतिरुच्यते । इयं प्रकृतिर्हि मूलप्रकृतिः, अवाप्तप्रकृतिश्च । यत्कर्म सर्वथा स्वाङ्गविषये कर्मान्तरं नापेक्षते स्वापेक्षितसर्वाङ्गविशिष्टमेव पठितं सा मूलप्रकृतिरित्युच्यते । यथा-दर्शपूर्णमासादिः । यत्तु कर्म स्वाङ्गविषये किञ्चित्कर्मान्तरमपेक्षते साऽवान्तरप्रकृतिरित्युच्यते । यथा-ऽग्नीषोमीयः पशुः । अयं च प्रयाजानुयाजौद्यङ्गविषये दर्शपूर्णमासावपेक्षते । सवनीयादीनां पशुयागानां यूपादिविषये

१ प्रयाजाः—समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति इति पञ्चभिर्वाक्यैर्विहिताः समिदादिसंज्ञकाः पञ्च यागाः प्रयाजा इत्युच्यन्ते । इमे च दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितास्तदङ्गभूताः । तत्र दर्शपूर्णमासयोः पञ्चैव प्रयाजाः । विकृतौ कञ्चिच्च प्रयाजा इज्यन्ते । 'एकादशप्रयाजान् यजति' इत्यादिना संख्याधिक्यमपि यत्र विहितं तत्र एतेषामेव पञ्चानामाहुत्या संख्याधिक्यं संपादनीयम् । अत्र समित्, तनूनपात्, इड्, बर्हिः इति चत्वारि चतुर्णां प्रयाजानां नामधेयानि तानि च तन्नामकदेवतासम्बन्धं निमित्तीकृत्यैव प्रवृत्तानि । अत एव तादृशेषु चतुर्षु प्रयाजेषु समिदादयः क्रमेण देवताः, पञ्चमे परप्रयाजे यक्ष्यमाणदेवतानां स्वाहाभिमित्यादिनामसंकीर्तनात् ता एव देवताः । यत्र तु संख्याधिक्यं तत्र देवतामेदः ।

२ अनुयाजाः—दर्शपूर्णमासयागे त्रयोऽनुयाजाः । अत्र समिदादिवत् न त्रयाणां नाम श्रुतं किन्तु मन्त्रवर्णबोध्याया एव देवताया अत्रापि स्वीकारात्, तन्नाम्नैव बर्हिः, नराशंसः, स्विष्टकृत्, इति नाम्ना व्यवहियन्ते । इमेऽनुयाजा अपि प्रयाजवद्विकृतौ नवैकादशादिसंख्याधिक्यं भजन्ते तत्रापि प्रयाजवदेव देवतान्तरं बोध्यम् ।

अपेक्षा भवति । तत्र तिस्रो मूलप्रकृतयः—दर्शपूर्णमासौ, अग्निहोत्रम्, अग्निष्टोमसंस्थाको ज्योतिष्टोमश्च । एषु च न कुतश्चित्कर्मणोऽङ्गान्यतिदिश्यन्ते ।

विकृतिः—यत्र कानिचिदेवाङ्गानि पठितानि इतराणि तु अपेक्षितानि अन्यत आनीयन्ते सा विकृतिः । यथा ‘सौर्येष्टं—मिर्वपेद्—अहवर्चसकामः’ इति विहिता सौर्येष्टिः । तत्र हि स्वसन्निधाने न समग्राङ्गोपदेशः किन्तु ‘प्रमज्जे—प्रयाजे—कृष्णलं—जुहोति’ इत्यादिकतिपयानामेवाङ्गानाम् । इतराणि तु दर्शपूर्णमासत एवानीयन्ते ।

त्यक्तस्य हविषो विहितदेशे आहवनीयादौ यः प्रक्षेपः स होम इत्युच्यते । स द्विविधः प्रधानहोमः, अङ्गहोमश्चेति । ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादयः प्रधानहोमाः तत्तत्फलोद्देशेन विहिताः । तत्र न प्रक्षेपमात्रं धात्वर्थः किन्तु प्रक्षेपः, उद्देशः, त्याग इति त्रितयमपि ।

यद्यपि एतदंशत्रयं यागेऽप्यविशिष्टं देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य प्रक्षेपविशिष्टस्यैव यागपदार्थत्वात्, होमेऽपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागस्य सत्त्वात् । तथापि त्रयाणामंशानां समप्राधान्यं होमस्थले, यागस्थले तु प्रक्षेपस्याङ्गत्वम्, इतरयोः समप्राधान्यमिति विशेषः । अयमेव प्रक्षेपो यागाङ्गभूतोऽङ्गहोम इत्युच्यते । अयमेव प्रमेदः सूत्रकारेण जैमिनिना ‘यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदायं कृतार्थत्वात्’, ‘तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्’ (जै० सू० ४।२।२८, २९) इति सूत्राभ्यां प्रकटीकृतः । ‘यज्ञं व्याख्यास्यामः,’ ‘द्रव्यं देवतात्यागः’ (का० श्रौ० सू० १।२।१, २) इति कात्यायनोऽपि ।

अत्राङ्गत्वनिर्णायकानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्या रूपाणि षट् प्रमाणान्युक्तानि, तान्यपि सुखावबोधाय प्रसङ्गत उदाह्रियन्ते ।

तत्र श्रुतिर्नाम—

अङ्गत्वबोधने प्रमाणान्तरापेक्षां विना स्वातन्त्र्येण यः समर्थः शब्दः स श्रुतिरित्युच्यते । इयं श्रुतिस्त्रिविधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री चेति । तत्र यः प्रवर्तनारूपविधिबोधकः शब्दः स विधात्रीत्युच्यते । स च लिङ्-लेट्-होट्-तव्य-प्रत्ययादिः, तस्यैव हि विधायकत्वं शास्त्रकारैरभिमतं यथा—यजेत, यजानि, यष्टव्यमित्यादि ।

शक्त्या स्वार्थोभिधायकः शब्दः अभिधात्रीत्युच्यते । यथा—‘व्रीहीनवहन्ति’ इत्यत्र व्रीहिपदं सतुषद्रव्यव्रीहीरूपस्वार्थोभिधायकम् । यद्यपि इयं श्रुतिर्लिङ्गप्रमाणेऽन्तर्भूतैवास्माति शब्दगतस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्यस्यैव लिङ्गत्वात्, तथापि मन्त्रघटकीभूतपदानां यत् सामर्थ्यं तल्लिङ्गमित्युच्यते । विधिवाक्यगतस्य तस्यैव सामर्थ्यस्य श्रुतिव्यति

बोध्यम् । अङ्गत्वबोधने या प्रमाणान्तरं नापेक्षते सा विनियोकत्री श्रुतिस्तृतीया यथा—‘दध्ना जुहोति’ इत्यत्र दधिपदोत्तरं तृतीया श्रूयते सा च ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन करणत्वे कर्तृत्वे च विहिता । करणत्वं च, साधकतमं करणम्’ (पा० सू० १।४।४२) इत्यनेन यत्क्रियानिर्वृत्तौ अन्तरङ्गं साधनं तदेवोच्यते । एवं च दध्नेति तृतीयया श्रुतमात्रया स्ववाक्योपात्तहोमं प्रति स्वप्रकृत्यर्थस्य दध्नः साधकतमत्वरूपकरणत्वं बोध्यते । नात्र प्रमाणान्तरमपेक्ष्यते । तच्च करणत्वमेव अङ्गत्वापरपर्यायम् इति व्यवह्रियते । इयं द्वितीयातृतीया-दिविभक्तिः श्रुतिरित्युच्यते । अत एव ‘निरपेक्षो रवः श्रुतिः’ इति लक्षणमुक्तं मीमांसकैः इयं विभक्तिरूपा श्रुतिः । अत्र सत्यपि सर्वासां विभक्तीनां विभक्तित्वे समाने न सर्वासां श्रुतित्वम्, किन्तु द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-सप्तमीरूपाणां पञ्चानामेव विभक्तीनां श्रुतित्वम् । षष्ठ्यास्तु सम्बन्धमात्रबोधिकाया न श्रुतित्वम् । प्रथमाविभक्तेस्तु केषाञ्चिन्मते श्रुतित्वं केषाञ्चिन्मते न । अत्र द्वितीयाश्रुतेरुदाहरणं ‘व्रीहीन् प्रोक्षति’ इति । तृतीयाश्रुतेः ‘दध्ना जुहोति’, ‘व्रीहिर्मियजेत’ इत्यादि । चतुर्थीश्रुतेः ‘विप्राय गां ददाति’, ‘आत्रेयाय हिरण्यं ददाति’ इत्यादि । पञ्चमीश्रुतेः ‘अग्नेस्तृणान्यपचिनोति’, ‘धान्याद्वा वारयति’ इत्यादि (लोके) । सप्तमीश्रुतेः—यदाहवनीये जुहोति’, ‘पदे जुहोति’ इत्यादि ।

कर्मषष्ठ्या अपि अङ्गत्वं केचनेच्छन्ति यथा ‘दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इत्यत्र इन्द्रियकामस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी । दध्ना इन्द्रियं भावयेदिति हि तदर्थः । श्रुतेरस्या विनियोकन्या अन्ये अपि द्वे विधे स्तः समानाभिधानरूपा, एकवचरूपा चेति । तत्र यः शब्दः प्रकृतिप्रत्ययाद्यात्मना अविभाज्यः सन् अनेकधर्मविशिष्टः तत्तद्वर्मावच्छिन्नत्व-पुरस्कारेणानेकधर्ममभिदधाति स समानाभिधानश्रुतिरित्युच्यते । यथा ‘सर्वेभ्यः’ इत्यत्र रामप्रातिपदिकोत्तरं श्रूयमाणा एकैव विभक्तिः सा च विभागानर्हा, परन्तु तत्र विभक्तित्वम्, एकवचनत्वम्, पुंलिङ्गत्वमिति धर्मत्रयमस्ति । तत्र विभक्तित्वधर्मपुरस्कारेण करणत्वं ब्रूते, एकवचनत्वधर्मपुरस्कारेण एकत्वम्, पुंलिङ्गत्वपुरस्कारेण च पुंस्त्वमभिधत्ते । एतेषां त्रयाणामर्थानामभिधायक एक एव शब्दः समान एवेति समानाभिधानश्रुतिरित्युच्यते । एवं च तेनैवैकत्वसंस्थले ऽपि बोध्यम् । तत्रापि लिङ्त्वावच्छिन्नेन तेन प्रवर्तनायाः, आख्यातत्वावच्छिन्नेन तेन आर्थीभावनायाः, एकत्वावच्छिन्नेन एकत्वसंस्थायाश्च बोधनात् । अनेकेषामर्थानामभिधायकस्य शब्दस्य समानत्वात् तस्यैकविधानश्रुतिरिति ।

यत्प्रकृतिप्रत्ययरूपेण एकं पदं सत् प्रकृत्यात्मना कञ्चिदर्थम्, प्रत्ययात्मना च कञ्चिदर्थमवबोधयति सा एकपदश्रुतिः । यथा 'यजेत्' इत्यत्र प्रकृत्या यागोऽभिधीयते, प्रत्ययेन च एकत्वम् । तत्र एकत्वात्मिकायाः संख्याया यागाङ्गत्वं तदेकपदश्रुत्या । इयं समानपदश्रुतिरित्यपि क्वचिदभिधीयते । अत्र विनियोक्या एव श्रुतेस्त्रिविधाया अङ्गत्वे प्रामाण्यम् । इतरयोस्तु प्रकारान्तरेण प्रामाण्यमङ्गीकृतं मीमांसकैः । इयं च श्रुतिरङ्गत्वबोधिका पूर्वमीमांसायां द्वितीयेऽध्याये निरूपिता । अन्या च काचित्पञ्चमाध्यायगोचरा । साऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमबोधिका । 'अथ ततः प्रथमं कृत्वा परिवीय' इत्येवमादिरूपा यथा—'अथैष ज्योतिः', 'ततो होतारं वृणीते, 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः', 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति', यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोति, अत्र पूर्वं किञ्चिदनुष्ठाय अनन्तरं कर्तव्यत्वेन बोधनीये पदार्थे 'अथ' 'ततः' इत्यादिशब्दः प्रयुक्तः । एवं च आनन्तर्यक्रमरूप बोधको यः शब्दः स श्रुतिपदवाच्यः पाञ्चमिकः । अतश्च तृतीयाध्यायनिरूपिता श्रुतिरङ्गत्वबोधिका । पञ्चमाध्यायगता चानन्तर्यरूपक्रमबोधिकेत्यवगन्तव्यम् ।

लिङ्गम्—

तत्तत्पदार्थगतं सामर्थ्यं लिङ्गमित्युच्यते । तथा चोक्तं 'सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते' । एवं च यस्य यत्सामर्थ्यं तल्लिङ्गम् । यथा खनित्रस्य मृत्वनने सामर्थ्यम् । कुठारस्य वृक्षच्छेदने सामर्थ्यमित्यादि ।

तच्च द्विधा विभक्तं शब्दगतम्, पदार्थपदार्थगतं चेति । पदार्थगतं सामर्थ्यं च अनन्तरोदाहृतम् । शब्दगतं सामर्थ्यं च तत्तदर्थप्रकाशनरूपं यथा—'अग्निर्मूर्द्धादिवः' (शु० य० ३।१२) इति मन्त्रः अग्निं प्रकाशयति । 'इमं मे वरुण, (शु० य० २।११) इति मन्त्रो वरुणं प्रकाशयति । एवं च तत्तत्पदार्थगतं स्वमर्थमालोच्य तत्तत्कार्ये तेषां तेषां यो विनियोगः क्रियते स लिङ्गात् । यथा खनित्रस्य खननसामर्थ्यं पर्यालोच्य खनने विनियोगः क्रियते । यथा वा 'हस्तेनावद्यति' इत्यत्र हस्तस्य कठिनद्रव्यावदान एव सामर्थ्यमवगम्य चरुपुरोडाशरूपहविरवदानं एव विनियोगः क्रियते न तु मांसाद्यवदानेऽपि । एवं 'स्वधितिनावद्यति' इत्यत्र स्वधितेः सामान्यतोऽवदानाङ्गत्वश्रवणेऽपि मांसावदाने एव तस्य सामर्थ्यं दृष्ट्वा तत्रैव तस्याङ्गत्वं प्रकल्प्यते न तु चरुपुरोडाशाद्यवदानेऽपि । इदमेवार्थगतं लिङ्गमित्युच्यते ।

शब्दगतं तु लिङ्गमर्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यं पूर्वमुक्तम् । तेन तत्तन्मन्त्राणां तेषु तेषु

१ अवदानं नाम समुदायरूपेण तत्तद्यागसिद्धये सम्पादितानां हविषां सुवहस्तादिना हवगार्थं यद्गृह्यं तदुच्यते ।

कार्येषु अङ्गत्वं बोध्यते । यथा 'बहिर्देवसदनं दामि' (मै० सं० १।१२) इति मन्त्रस्य बहिर्लवनप्रकाशकत्वरूपं सामर्थ्यं बुद्ध्वा अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासाङ्गभूतबहिर्लवनं कर्तव्यमिति बहिर्लवने विनियुज्यते । एवं सत्यपि लिङ्गस्य द्वैविध्ये शब्दगतस्यैव सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वमित्यभिप्रयन्त्यर्थसंग्रहकारादयः सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्ग-मित्यभिधीयत इति वाक्यमुदाहरन्तः । परन्तु शब्दगतार्थगतयोरुभयोरेव सामर्थ्ययो-लिङ्गत्वं ग्रन्थकारैरुक्तं तदेव युक्तमित्युत्पश्यामः ।

वाक्यम्—

'समभिग्याहारो वाक्यम्' इति सामान्यतो वाक्यलक्षणं कथयन्ति । समभिग्याहारश्च एकस्मिन्वाक्ये अङ्गित्वेन अङ्गत्वेन च अभिमतयोः पदार्थयोरुपादानं यथा — 'औदुम्बरो यूपो भवति' इत्यत्र यूपः अङ्गित्वेनाभिमतः, औदुम्बरत्वं चाङ्गत्वेन । तयोरौदुम्बरो यूपो भवतीत्येकस्मिन्वाक्ये सहोपादनमेव वाक्यम् । अत्र च लक्षणे अङ्गत्वबोधकद्वितीया-तृतीयाद्यभावे सतीति निवेशनीयम्, अन्यथा 'दक्षा जुहोति' इति श्रुतिविनियोगस्थानेऽपि वाक्यविनियोगः प्रसज्येत । यद्यप्यत्रापि समभिग्याहारोऽस्त्येव तथापि तत्र दक्षेति तृतीयाविभक्तेः श्रवणात् तस्याश्च श्रुतिरूपत्वात् श्रुतेश्च सर्वापेक्षया प्रबलत्वात् प्रधानेन व्यपदेशो भवतीति न्यायेन श्रुतेरेवोदाहरणमिदं न तु वाक्यस्य । एवं च श्रुतिवाक्य-स्थलयोरुभयत्रापि एकवाक्योपादानरूपसमभिग्याहारसत्त्वेऽपि तत्र यदि द्वितीया-तृतीयादिसंयोगस्तदा श्रुत्या विनियोगः, तदभावे तु वाक्यीयो विनियोग इति ध्येयम् । यत्तु 'एकतिङ् वाक्यम्' इत्यपि वाक्यस्य लक्षणं क्रियते वैयाकरणैः, 'पदसमूहो वाक्यम्' इति तु नैयायिकाः, तत्सर्वमर्थावबोधकस्य लौकिकस्य वाक्यस्य लक्षणम्, न तत्राङ्गाङ्गिभावावबोधनमस्ति । पूर्वोक्तं तु वाक्यमङ्गत्वबोधकप्रमाणेष्वन्तर्गतं मीमांसकैरभिधीयते ।

एकवाक्यम्—

एकवाक्यस्य लक्षणम्—“अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यात्” (जै० सू० २।१।४६) इति जैमिनिनोक्तम्, तस्यायमर्थः—वाक्यत्वेनाभिमतानां पदसमूहानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा ततो विभागे यदि पदान्तराणि साकाङ्क्षान्येवाव-तिष्ठन्ते न कञ्चनार्थमवबोधयितुं शक्नुवन्ति, सर्वाणि पदानि मिलितानि च सन्ति एकमेवार्थ-मवबोधयन्ति तदेकं वाक्यमिति, यथा 'देवस्य त्वा० गृह्णामि' (शु. य. १. १०) अत्र सर्वाणि पदानि मिलित्वा निर्वापरूपमेकमर्थं प्रतिपादयन्ति । देवस्यत्वेत्यादिनिर्वपामीत्य-न्तेषु पदेषु मध्ये कस्यापि पदस्य विभागे सति इतराणि पदानि साकाङ्क्षान्येव सन्ति,

न च कञ्चनार्थमवबोधयन्ति समुद्धान्येव हि निर्वापरूपार्थप्रतिप्रादकानि ।
अतः साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपादकत्वरूपमेकवाक्यत्वं सर्वैरपि शास्त्रकारै-
रङ्गीक्रियते ।

प्रकरणम्—

‘उभयाकाङ्क्षाप्रकरणम्’ उभयोरङ्गभावेन अङ्गित्वभावेन चाभिमतयोर्वस्तुनोर्या
परस्परकाङ्क्षा सा प्रकरणमित्युच्यते । तथा हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे—‘आग्नेयोऽष्टा-
कपालः पुरोडाशः, इत्यादिवाक्यैराम्नेयादयो यागा विहिताः, तेषां च ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्येन स्वर्गरूपफलार्थत्वमवगमितम् । दर्शपूर्णमासशब्दवाच्यैराग्ने-
यादिभिर्वागैः स्वर्गं सम्पादयेदिति । तेषां च आकाङ्क्षा उदेति कथं स्वर्गः सम्पादनीय
इति । यथा हि लोके कुठारेण छिनत्तीत्येतावदुक्ते यो नाम छेदनप्रकारं न जानाति
तस्य आकाङ्क्षोदेति कथमनेन कुठारेण द्वैधीभावः सम्पादयितुं शक्यत इति तद्वदत्रापि ।
अत्र लोके कुठारं हस्ताभ्यामुद्यम्य कुठाराग्रभागं काष्ठोपरि पातयेत्, एवं बहुवारं
निपातने कृते द्वैधीभावः सम्पद्यत इति वक्तव्यं भवति । एवमुक्ते तत्प्रकारमभिज्ञाय
तथैव कुर्वन्पुरुषः काष्ठे द्वैधीभावरूपं फलं प्राप्नोति । एवं कथमेभिः स्वर्गः सम्पादयितुं
शक्यत इत्याकाङ्क्षायामुदितायामन्वाधानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तान्यङ्गानि एवमेवा-
नुष्ठेयानि, एवमनुष्ठितेषु तेषु तैरुपकृता आग्नेयादयो यागाः स्वर्गरूपं फलं जनयन्ति
इत्युक्ते अन्वाधानादीन्यङ्गान्यनुष्ठानमुद्यतः पुरुषो यथोक्तमनुतिष्ठन् तदुपकृतैर्दर्शपूर्ण-
मासयागैः स्वर्गरूपं फलं प्राप्नोति । अतश्च दर्शपूर्णमासयागानां कथंभावाकाङ्क्षयाः
सत्त्वाद् अन्वाधानादीनां क्रियाणां प्रयोजनाकाङ्क्षयाश्च सत्त्वाद् उभयाकाङ्क्षा वर्तते ।
अनया चोभयाकाङ्क्षया परस्परं सम्बन्धो भवति । अन्वाधानादिभिरङ्गकलापैर्दर्शपूर्ण-
मासोपकारं भावयेत् । तदुपकृतैर्दर्शपूर्णमासयागैः स्वर्गं सम्पादयन्ति । एवं च या
दर्शपूर्णमासयागानामन्वाधानादीनां च कर्मणां परस्परकाङ्क्षा सैवोभयाकाङ्क्षारूपं
प्रकरणं तेन च उभयेषामङ्गाङ्गिभावः सिद्धयति । इदं च प्रकरणं द्वेषा कथ्यते
मीमांसकैः—महाप्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणं चेति । तत्र प्रधानयागस्य तदङ्गानां च या
परस्परमुपकार्योपकारकभावविषयिणी आकाङ्क्षा सा महाप्रकरणमित्युच्यते यथा—
दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः परस्परकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासाः प्रधानानि प्रयाजाश्चाङ्गानि, तेषां
च याकाङ्क्षा सा महाप्रकरणम् । तदङ्गानां च या परस्परमाकाङ्क्षा सा अवान्तर-
प्रकरणम् । यथा—प्रयाजा दर्शपूर्णमासाङ्गभूताः तेषां तदङ्गानामभिक्रमणादीनां च या-
ऽऽकाङ्क्षा साऽवान्तरप्रकरणम् । अभिक्रमणं नाम—प्रयाजहोमकाले एकैकामाहुतिं

प्रति किञ्चित् किञ्चिदग्रे पदनिक्षेपणरूपं गमनम् । इतिकर्तव्यता नाम—कथमिदं कर्तव्यमित्याकारिका याऽऽकाङ्क्षा सोच्यते । ‘पचेत्’ इत्युक्ते कथमहं पचेयमित्याकाङ्क्षोदेति अस्या एवेतिकर्तव्यतायाः कथम्भावाकाङ्क्षा, इत्थम्भावाकाङ्क्षा, प्रकरण-विशेषाकाङ्क्षा इत्यादिव्यवहार इति ।

स्थानम्—

अन्यतराकाङ्क्षा स्थानम् । अङ्गत्वेनाङ्गित्वेन च सम्बन्धयोग्ययोः पदार्थयोरन्यतरस्य स्वापेक्षितोपकारकलाभेन उपकार्यलाभेन वा निवृत्ताकाङ्क्षत्वे सति अन्यतरस्य तादृशाकाङ्क्षासत्त्वे इतरस्यापि आकाङ्क्षामुत्थाप्य यः परस्परं सम्बन्धः स स्थानमित्युच्यते । यथा—‘अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्वर्गकामः’ इत्यनेन काचनेष्टिः नक्षत्रेष्टिसंज्ञका विहिता । सा च औषधद्रव्यका दर्शपूर्णमासविकृतिः । तस्याश्च साध्याकाङ्क्षायां स्ववाक्योपात्तं स्वर्गादिकं साध्यत्वेनान्वेति । साधनाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तो धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति । तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षोदेति । उदितायां च तस्यां तच्छामकत्वेन स्वप्रकृतिभूताद् दर्शपूर्णमासयागात् प्रयाजादयो धर्मा अतिदिश्यन्ते । यद्यपि सौर्ययागसन्निधावपि उपहोमसंज्ञकाः केचन होमाः पठिताः । ते च सौर्ययागेन सह इतिकर्तव्यतया सम्बद्धं शक्नुवन्ति । तथापि सौर्ययागो न तान् प्रथमतः स्वाकाङ्क्षाशामकत्वेन परिगृह्णाति, तेषां प्रथमतया स्वसन्निधावेव पठितत्वेन ततः पूर्वं कचिदपि तैरुपकारजननात्, स्वापेक्षितोपकारजननेऽनिश्चितत्वात् निश्चिततया कृतोपकाराणि प्रयाजादीनि प्राकृतान्येव स्वोपकारजनकत्वेनापेक्षन्ते, तेषां तु प्रकृतानुपकारसम्पादनेन कृतार्थत्वाद् आकाङ्क्षा विनिवृत्ता । शान्ताकाङ्क्षाणामपि तेषां पुनराकाङ्क्षामुत्थाप्य सौर्ययागेन साकं सम्बन्धः सम्पाद्यते । अतश्च सौर्ययागस्य साकाङ्क्षत्वात् प्रयाजादीनां च निराकाङ्क्षत्वाद् अन्यतराकाङ्क्षैव वर्वर्ति, नोभयाकाङ्क्षा इति विकृतिप्राकृताङ्गयोर्योऽङ्गाङ्गिभावेन सम्बन्धः सोऽन्यतराकाङ्क्षारूपस्थानप्रमाणेनैव । एवं प्राकृताङ्गसम्बन्धेन विनिवृत्ताकाङ्क्षायां प्रकृत्यां तस्याः पुनराकाङ्क्षामुत्थाप्य स्वसन्निधिपठिताङ्गैः साकं यः सम्बन्धः क्रियते सोऽप्यन्यतराकाङ्क्षैव । विकृतिसन्निधौ पठितान्युपहोमादीनि अनन्यप्रयोजनानि स्वप्रयोजनलभार्थं विकृतिसम्बन्धमपेक्षन्ते । विकृतिस्तु प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षा तिष्ठति । एवं निराकाराकाङ्क्षया प्रकृत्या सह साकाङ्क्षानुपहोमानां विकृतेराकाङ्क्षामुत्थाप्य यः सम्बन्धः सोऽप्यन्यतराकाङ्क्षारूपस्थानप्रमाणेन ।

एवं च यत्राङ्गाङ्गिनोरुभयोरपि स्वारसिकैवाङ्क्षा प्रकरणम् । यत्र तु द्वयो-

यतरत्र प्रकारान्तरेण शान्ताकाङ्क्षत्वम्, अन्यतरस्य च साकाङ्क्षत्वम्, तत्र यो निरा-
काङ्क्षस्यापि आकाङ्क्षामुत्थाप्य इतरेण सम्बन्धः स स्थानमिति । इदमेव च क्रम
इत्यप्युच्यते । इदमङ्गत्वग्राहकेषु प्रमाणेषु पञ्चमं प्रमाणम् । इदमेव सादेश्यमित्युच्यते ।
सादेश्यं च समानदेशवत्त्वम् । समानदेशश्च पाठतोऽपि संभवत्यनुष्ठानतोऽपि । अत
इदं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यमिति द्विधा विभक्तम् । तत्र पाठतः सादेश्यं यथा 'दैव्याय
कर्मणे शुन्धद्ध्वं देवयज्यायै' (शु० य० ११) इति मन्त्रः सात्राय्ययागसन्निधौ पठित इति
कृत्वा सान्निध्यपाठात् सात्राय्यपात्राङ्गं भवति । अनुष्ठानेन ययोः पदार्थयोरेकस्मिन्काले
एकस्मिन्देशे वाऽनुष्ठानं तयोरङ्गाङ्गिभावोऽनुष्ठानसादेश्यात् । यथा सोमयागाङ्ग-
भूतोऽग्नीषोमीयपशुयागो द्वितीयदिनकर्तव्यस्य सोमक्रमस्य सन्निधौ पठितः, तथापि
तत्र पाठे औपवसथ्याख्ये चतुर्थेऽहनि अनुष्ठानं तस्य विहितम्, तद्दिनकर्तव्यताङ्गमध्ये
उपाकरणनियोजनादयः पदार्थाः पठिताः, तेषां च तद्दिन एवानुष्ठानं कर्तव्यम् । तस्मिन्नेव
च दिनेऽग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठेय इति तेषां पदार्थानामग्नीषोमीयपशुयागाङ्गत्वमनुष्ठान-
सादेश्यात् समानदेशोऽनुष्ठानात् । अत्र देशशब्देन कालोऽभिधीयते एकस्मिन्काले
चतुर्थेऽहनीति यावत् । पाठसादेश्यमपि द्विधा विभक्तम्—यथाक्रमपाठः, सन्निधिपाठ-
इवेति । यथाक्रमपाठः—प्रथमं पठितस्य यागस्य प्रथमपठितो मन्त्रोऽङ्गम् । द्वितीयं
पठितस्य यागस्य द्वितीयपठितो मन्त्रोऽङ्गमित्येवं रीत्या । सन्निधिपाठस्तूदाहृत एव ।

समाख्या—

इदमङ्गत्वबोधने षष्ठं प्रमाणम् । समाख्या संज्ञा । सा च यौगिकी गृह्यते तया-
ऽप्यङ्गत्वं बोध्यते । यथा—आध्वर्यवम्, औद्गात्रम्, हौत्रमित्यादिसंज्ञा तच्चद्वाग-
पठितेषु मन्त्रेषु पदार्थेषु वाऽध्वर्यादीनां कर्तृतयाऽङ्गत्वम् । रूढसंज्ञा तु लिङ्गेऽन्त-
र्भवति इति । अलं विस्तरेण ।

अस्मिन् संस्करणे पाठकसुखाय वर्णाः स्थूलाः सुस्पष्टा योजिताः । काण्डादौ
काण्डप्रतिपाद्या विषयाः समुल्लिखिताः । अध्यायादौ तद्विषयाः । प्रकरणादौ प्राकर-
णिका विषयाः शीर्षके लिखिताः । भूमिकाविस्तारहेतुर्विषयानुक्रमणिका च पृथक्
निवेशिता । अतः पूर्वं प्रतिज्ञातादपि विस्तारादनावश्यकतया विरम्यते ।

मन्येऽनेन संस्करणेन पाठकानां स्यादेव विशेषलाभ इति । एवं विश्वेश्वर-
कृपया समाप्तमुद्रणस्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्ये विषयसूची-कण्डिकासूचीनिर्माणादौ
च यदस्मत्प्रियशिष्येण गोयनकासंस्कृतमहाविद्यालयेऽच्युतग्रन्थमालासहायकसम्पादकेन
वेदाचार्येण श्रीवंशीधरशर्मणा सुबहुपरिश्रान्तमुपकृतं च तत्सर्वथा प्रशंसनीयम् ।

अतस्तस्मै सकलकल्याणास्पदायाशीःपरम्परां प्रयुञ्जे । अथ च प्रार्थये भगवन्तं यज्ञ-
पुरुषमेतादृशकार्योद्यतं श्रीगौरीशङ्करगोयनकाश्रेष्ठिनं सपुत्रमायुष्मन्तं करोत्विति ।
अन्ततो विबुधवरानधीतिनश्च सानुनयमभ्यर्थये—ग्रन्थमिमं यथावदुपयुज्य सफल-
यन्तु सम्पादकीयं परिश्रमं वर्धयन्तु च प्रकाशयितुरतुल्यमुत्साहमिति ।

काशी
वसन्तपञ्चमी
१९९७

}

श्रीविद्याधरशर्मा
(महामहोपाध्यायः)

* श्रीगुरुः शरणम् *

सम्पादकीयम्

इह खलु सम्पादनीयेषु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथमो धर्म एवेतरमूलस्तम्भतया समाद्रियते धार्मिकप्रवरैः । सोऽयं धर्मो वेदप्रतिपाद्य इति वेद एव सर्वस्वं नामास्तिकधुरन्धराणाम् । वेदशब्दो हि विद्वातोः करणार्थं घञ्प्रत्यये कृते निष्पद्यते । वेद्यन्ते धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेद इति । सायणाचार्य-स्त्वाह 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः' इति ।

तथा च स्मर्यते—

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥” इति ।

इत्थं हि प्रत्यक्षादिभिरन्यैश्च प्रमाणैर्योऽर्थो नावगम्यते स्वर्गादिरूपश्रेयःसाधनी-भूतं तमर्थं यः शब्दसमुदाय आवेदयति स एव वेदशब्दार्थ इति प्रत्येतव्यम् ।

तत्र 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति हि अद्यावधि प्रसिद्धिरस्ति । तत्र सन्ति बहूनि प्रमाणि तेषु कानिचिदिह निर्दिश्यन्ते—

'मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः' (बौ० गृ० २।६।२) । 'आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च' (कौ० सू० १।३) । 'मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते' (बौ० गृ० २।६।३) ।

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' (आप० श्रौ० सू० २४।१।३१ सत्या० श्रौ० सू० १।१।७ कात्यायन परि० प्र० सू० । बौधा० गृ० सू० २।६।३) ।

'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥' (च० व्यू०) ।

'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम्' (मे० को०) । इत्यादिवचनैर्बहु-भिराचार्यैर्ब्राह्मणभागस्य वेदत्वमेवाङ्गीकृतम् ।

अत एव 'तद्योदकेषु मन्त्राख्या' (पू० मी० २।१।३२) इति मन्त्रलक्षणमा-चक्षाणस्य जैमिनिमुनेः 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' (पू० मी० २।१।३३) इति ब्राह्मणलक्षणे मन्त्रभागादवशिष्टे वेदैकदेशे ब्राह्मणशब्द इत्यर्थकं 'शेषे' पदं सङ्गच्छते । अतस्तन्मतेऽप्यु-भयोरेव वेदत्वम् । अन्यथा 'शेषे' पदं व्यर्थं स्यात् ।

'मन्त्रब्राह्मणयोरानुवेदशब्दं महर्षयः' (षड्गुरुशिष्यः) ।

'मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावद्वेदस्यादुष्टं लक्षणम्' इति सायणः ।

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम प्रोक्तमृगादिषु' (शु० नी० ४।२७१) ।

‘विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दात्’ (पू० मी० २।१।३०) । विधिब्राह्मणम्, तेन विधिमन्त्रयोरैकार्थता सिद्धा । ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्’ (पू० मी० १।२।१) इत्यर्थवादखण्डनात्मकपूर्वपक्षसूत्रेऽपि जैमिनिमहर्षिणा ब्राह्मणस्य वेदत्वं निर्दिष्टम्, यतोऽर्थवादः प्राधान्येन ब्राह्मणस्यैव विषयः ।

तथा च जैमिनिसूत्राणां प्रख्यातव्याख्याता तत्र भवान् शबरस्वाम्यप्याह— ‘मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः’ (पू० मी० १।२।३३) । अथ च ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलम्’ (मनु० २।६) इति वचनात्सकलस्य वेदस्य धर्ममूलता निर्दिष्टा । धर्मस्य लक्षणं च— ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्यादि । ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयत’ ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत’ ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिविधिवाक्यान्त्येव चोदना । मन्त्रभागे तु केवलं प्रार्थनैव दृश्यते न विधयः । विधीनां तु ब्राह्मणभागे एव सत्तास्ति । ‘धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः’ (मनु० २।१३) इति मनुवचने श्रुतिशब्देन ब्राह्मणभागस्यैव ग्रहणं धर्मस्य तस्मिन्नेव सत्त्वात् । अनेनापि ब्राह्मणभागस्य वेदत्वं सिद्धम् । ‘ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्त्वारौ’ (प्र० परि० ८) इति ब्राह्मणे स्वरविधानाद् ब्राह्मणभागस्य वेदत्वं सिध्यति । स्वरनियमश्च वेद एव, तथा चोक्तम्— ‘स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः’ (शु० प्राति० १।१) । अत एव मन्त्रभागो ब्राह्मणभागश्चोभावेव वेदशब्देनोच्येते प्राक्तनैर्विद्वद्भिर्गृह्येते च ।

तत्र मन्त्रभागे यथर्ववेदस्य प्राधान्यमेवं ब्राह्मणभागे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणस्यैव प्राधान्यम् । कथं चास्य प्रधानता इति तु श्रीगुरुचरणैः प्राकथने दर्शितमेव ।

ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदस्य चातुर्विध्यं प्रसिद्धम् । एवं चतुर्धा विभक्ता अपि वेदा बहुशाखाभिन्नाः सन्ति । तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः—

‘एकशतमध्वर्युशाखाः’ सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधार्यवर्णो वेदः’ (म० भा० पस्पशा०) इति ।

‘सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् ।

एकविंशत्यध्वयुक्तमृगवेदमृषयो विदुः ॥

नवाध्वाऽथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्’ (षड्गुरुशिष्यः)

तथा च—

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानां तु शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥

सामवेदं सहस्रेण शाखानां च विभेदतः ।

आथर्वणमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥

(कूर्मपुरा० ४९।५१-५२)

१ छान्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥

इत्यनेन तु केषाञ्चिन्मतेऽथर्ववेदस्य पञ्चदशशाखावत्त्वमपि सिध्यति । एवं प्रतिवेदं बहुशाखानां नामानि ग्रन्थान्तरेषु श्रूयन्ते तासु कतिचिदेवोपलभ्यन्ते कतिचिच्च कालवशाद्विनाष्टाः ।

एवं प्रतिशाखं ब्राह्मणं भवेदिति न्यायेनानुमीयते यद् बहूनि ब्राह्मणान्यासन् तेषु कतिचिदिह निर्दिश्यन्ते—

उपलभ्यमानानि ब्राह्मणानि—

तत्रग्वेदे—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्—अत्र ब्राह्मणे अष्टौ पञ्चिकाः, चत्वारिंशदध्यायाः, पञ्चाशीत्युत्तरद्विशतं खण्डाः सन्ति । तत्रादितः पञ्चिकाषट्के सोमयागनिरूपणम् । अवशिष्टे पञ्चिकाद्वये च राज्याभिषेककथनम् ।

(२) शाङ्खायनब्राह्मणम्—अत्र त्रिंशदध्यायाः सन्ति ।

अस्यैव कौषीतकीतिनामान्तरं केचन मन्यन्ते । केचिच्च तस्य पृथगस्तित्वं स्वीकुर्वन्ते ।

यजुर्वेदे—

(१) माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणम्—शतं पन्थानो यस्येति व्युत्पत्त्याऽस्य शतपथाभिधेयता । के च ते पन्थान इति जिज्ञासायां पथिशब्दस्यात्राध्यायपरत्वमङ्गीकार्यम् । अस्ति ह्यस्मिन्नध्यायशतकम् । अत्र चतुर्दशकाण्डानि, शतमध्यायाः, अष्टषष्टिः (६८) प्रपाठकाः, अष्टात्रिंशदुत्तरचतुःशतं (४३८) ब्राह्मणानि, चतुर्विंशत्युत्तरषट्शताधिकसप्तसहस्रं (७६२४) कण्डिकाश्च सन्ति । तत्र प्रथमकाण्डे—दर्शपूर्णमासयागः । द्वितीयकाण्डे—अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, नवान्नेष्टिः, चातुर्मास्यानि च । तृतीयचतुर्थकाण्डयोः—सोमयागः । पञ्चमकाण्डे—वाजपेथराजसूयौ । षष्ठादिदशमान्त (६-१०) काण्डेषु चयनम् । एकादशे—पशुबन्धः, पञ्चमहायज्ञाः, मित्रविन्देष्टिः, दर्शपूर्णमासादिशेषश्च । द्वादशे—द्वादशाहसत्रम्, संवत्सरसत्रम्, सौत्रामणी च । त्रयोदशे—अश्वमेधः, पुरुषमेधः, सर्वमेधः, पितृमेधश्च । चतुर्दशे—प्रवर्ग्यः, बृहदारण्यकं च ।

(२) काण्वशतपथब्राह्मणम्—अत्र सप्तदश काण्डानि, चतुरधिकमेकशतम् (१०४) अध्यायाः, पञ्चत्रिंशदधिकचतुःशतं (४३५) ब्राह्मणानि, षडुत्तराष्टशताधिकषट्सहस्राणि (६८०६) कण्डिकाश्च विद्यन्ते ।

अत्रापि माध्यन्दिनीयशतपथोक्ता एव विषयाः किञ्चिद्व्यत्ययेन प्रतिपादिताः । यथा प्रथमकाण्डे—अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, चातुर्मास्यानि । द्वितीयकाण्डे—दर्शपूर्णमासेष्टिः । तृतीयकाण्डे—अग्निहोत्रार्थाद्वादः, दर्शपूर्णमासार्थाद्वादः । चतुर्थकाण्डे—सोमयागः । पञ्चमकाण्डे—सोमयागशेषः । षष्ठकाण्डे—

वाजपेयः । सप्तमकाण्डे—राजसूयः । अष्टमकाण्डे—उखासम्भरणम् । नवमादि-
द्वादशान्तकाण्डेषु—चयनम् । त्रयोदशे काण्डे—आधानकालः, पथिकृत्, शंयुवाकः,
पत्नीसंयाजाः, पशुबन्धः । चतुर्दशे—सौत्रमणी । पञ्चदशे—अश्वमेधः । षोडशे—
प्रवर्ग्यः । सप्तदशे—बृहदारण्यकम् ।

(३) तैत्तिरीयब्राह्मणम्—अत्र त्रीण्यष्टकानि, कचिदष्टकस्थाने काण्डशब्दोऽपि
प्रयुक्तः । अष्टाविंशतिः प्रपाठकाः, त्रिपञ्चाशदुत्तरत्रिंशतम् (३५३) अनुवाकाश्च सन्ति ।

सामवेदे—

(१) ताण्ड्यब्राह्मणम्—अत्र पञ्चविंशतिः प्रपाठकाः, सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिंशतं
(३४७) खण्डाश्च वर्तन्ते । सायणाचार्यस्तु प्रपाठकस्थानेऽध्यायशब्दं प्रयुक्तवान् ।
अस्मिन् ह्यग्निष्टोमसंस्थाकं ज्योतिष्टोममारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्ताः सर्वे सोमयागा
प्रतिपादिताः ।

(२) षड्विंशब्रा०—अत्र पञ्च प्रपाठकाः, अष्टाचत्वारिंशत् खण्डाश्च सन्ति ।

(३) मन्त्रब्राह्म०—अस्मिन्द्वौ प्रपाठकौ, षोडश खण्डाश्च सन्ति ।

(४) दैवतब्राह्म०—अस्मिन्त्रयः खण्डाः, द्विषष्टिः कण्डिकाश्च सन्ति । अ-
विशेषतश्छन्दसामेव वर्णनम् ।

(५) आर्षेयब्रा०—अत्र त्रयः प्रपाठकाः, द्व्यशीतिः खण्डाश्च सन्ति । अस्मि-
न्ब्राह्मणे साम्नामार्पणनुक्रमणी ।

(६) सामविधानब्रा०—अत्र त्रयः प्रपाठकाः, पञ्चविंशतिः खण्डाश्च सन्ति
अस्मिन्नभिचारादिकर्मणां वर्णनम् ।

(७) संहितोपनिषद्ब्राह्म०—अत्रैकः प्रपाठकः पञ्च खण्डाश्च ।

(८) वंशब्राह्म०—अत्र खण्डत्रयमस्ति । तत्र सामवेदाचार्याणां वंशपर-
म्परा निरूपिता ।

(९) जैमिनीयब्राह्म०—अत्र द्व्यशीत्युत्तरैकादशशतं (११८२) खण्डा विद्यन्ते ।
अत्यैव तल्लवकारब्राह्मणमित्यपि नामान्तरम् ।

(१०) जैमिनीयार्षेयब्रा०—अत्र चतुरशीतिः खण्डाः सन्ति ।

अथर्ववेदे—

(१) गोपथब्राह्मणम्—अत्रास्ति पूर्वभाग उत्तरभागश्चेतिभागद्वयम् । पूर्वभागे
पञ्च प्रपाठकाः, उत्तरभागे च षट् प्रपाठकाः सन्ति । 'तत्र गोपथः शतप्रपाठकं ब्राह्मण-
मासीत् । तस्यावशिष्टे द्वे ब्राह्मणे पूर्वमुत्तरं च' (आ० च०) अनेन त्वनुमीयते
यद्ब्राह्मणमिदं पुरा बृहदासीत् ।

ग्रन्थान्तरेषु नामत उपलभ्यमानानि ब्राह्मणानि यथा—

(१) चरकब्राह्मणम् । (२) श्वेताश्वरब्रा० । (३) काठकब्रा० । (४) मैत्रायणीयब्रा० । (५) जाबालब्रा० । (६) खाण्डिकेयब्रा० । (७) औखेयब्रा० । (८) हारिद्रविकब्रा० । (९) आह्वरकब्रा० । (१०) कङ्कतिब्रा० । (११) गालवब्रा० । (१२) तुम्बरब्रा० । (१३) आरुणेयब्रा० । (१४) पैङ्गायनिब्रा० । (१५) सौलभब्रा० । (१६) शैलालिब्रा० । (१७) पराशरब्रा० । (१८) माषशराविब्रा० । (१९) कापेयब्रा० । (२०) अन्वाख्यानब्रा० । (२१) आल-
विब्रा० । (२२) शाट्यायनब्रा० । (२३) कालवविब्रा० । (२४) रौक्किब्रा० ।

एतेषां ब्राह्मणानां ग्रन्थान्तरेषु नामान्येव श्रूयन्ते । आकृतितत्त्वेषु नोपलभ्यन्ते ।
प्रबन्धन्यान्पि बहूनि ब्राह्मणान्यासन्नित्यनुमीयते ।

सम्पूर्णमिदं माध्यन्दिनीयं शतपथब्राह्मणमद्यावधि स्थानद्वय एव मुद्रितम् ।
अजमेरनगर्या जर्मनप्रदेशे च ।

तत्र पुस्तकद्वये बह्व्योऽक्षन्तव्या अशुद्धयो दरीदृश्यन्ते । अतोऽच्युतग्रन्थमाला-
ध्यवस्थापकैः संशुद्धं संस्करणं प्रकाशयितुमेतत्सम्पादनकार्यं मत्सतीर्थ्यो वेदाचार्यः
श्रीचन्द्रधरशर्मा नियोजितः । स चास्य प्रथमभागं सम्पाद्य द्वितीयभागारम्भ एव
पञ्चत्वं गतः । पूर्ववत्कार्यं संचालयितुं कृतमतिना मयास्य शोधनसमये पुस्तक-
चतुष्टयात्सहाय्यमलायि ।

तत्र प्रथममादर्शपुस्तकं हस्तलिखितमतिप्राचीनं च पं० श्रीमदभरनाथशास्त्रिणाम् ।
द्वितीयं हस्तलिखितमस्मदाराध्यश्रीगुरुचरणानाम् ।
तृतीयं लिपजिग् (जर्मन) नगरे मुद्रितम् ।
चतुर्थम् अजमेरनगर्या मुद्रितम् ।

प्रणतयः

यैरावाल्याच्छुक्कशांवक इवाहं स्नेहाल्लालितः पालितोऽध्यापितश्च येषां चाशि-
वैवैतत्सम्पादनकार्यक्षमोऽभवं तेषामाराध्यचरणानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां साक्षाद्दे-
मूर्तीनां विद्वन्मूर्द्धन्यानां महामहोपाध्यायादिविविधविरुदभाजामस्मद्गुरुणां पण्डित-
प्रवरश्रीविद्याधरशर्मगौडमहोदयानां चरणसरोरुहेषु सादरं सविनयं च समर्पयामि
प्रणतिततोः ।

कृतज्ञता

यैरतिप्राचीनहस्तलिखितादर्शपुस्तकप्रदानेनानुगृहीतस्तेषां पण्डितप्रवरश्रीमदभर-
नाथदीक्षितमहोदयानां कृते च चिरकृतज्ञतां प्रकटयामि ।

धन्यवादाः

ये च मध्ये मध्ये स्वसम्प्रतिप्रदानेनोपकृतवन्तस्तेभ्योऽच्युतग्रन्थमाला-विध-
नाथपुस्तकालययोरध्यक्षेभ्यः साहित्याचार्यपण्डितप्रवरश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिभ्यो वितरामि
धन्यवादानेकान् ।

यत्र तत्रोपलब्धान् पाठभेदानधो निवेश्य दुरूहस्थलेषु च टिप्पणमपि संयोज्याऽत्र
प्रतीकनिर्दिष्टानां तत्तद्वेदस्थमन्त्राणां स्थानसङ्केतश्चाधो निवेश्य प्रकाश्यतेऽयं माध्यन्दि-
नीयशतपथब्राह्मणद्वितीयभागः ।

माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणकण्डिकानामकाराद्यनुक्रमणिका चान्ते निवेशिता, या
चाद्यावधि कुत्रापि न मुद्रितासीत् । अत आशासे सर्वमेवैद्वहूपयोगि सम्पत्स्यते
स्वाध्यायशीलेभ्यो वैदिकधर्मावलम्बिभ्यः ।

एवं भूयांसमायासमङ्गीकृत्य सविशेषावधानं संशोधितेऽप्यत्र ग्रन्थे मदीयाल्प-
सतिदोषाद् दृष्टिदोषादक्षरयोजकमुद्रकादिदोषाद्वा यत्र कचिदुपलब्धा अशुद्धीरुपेक्षमाणा
कुणैकपक्षपातिनो विपश्चिद्वर्या मात्सर्य्यमुत्सार्य्य स्वयमेवात्र नयनार्पणायासमङ्गीकृत्य
पुनरुवासीहित्यं भजन्तः करिष्यन्त्येव मामकीनं परिश्रमं सफलमिति मुहुरभवधारणम्
असादयामि स्वतः प्रकाशं शाश्वतं श्रीवेदपुरुषमनेन व्यापारेणेति निवेदयति—

अधिकाशि
महाशिवरात्रिः १९९७
सोमवासरः

म० म० पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्मणामन्तेवासी
वेदाचार्यः श्रीबंशीधरमिश्रगौडः

माध्यन्दिनीयज्ञतपथब्राह्मणद्वितीयभाग-

विषयसूची

—४—

सप्तमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—गार्हपत्यचयनम्—तत्र गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां तृणपर्णादीनां पलाशशाखयापसारणम्, तत्स्थाने क्षारमृत्तिकानिपातनम्, सिकतानिवापः, एकविंशत्या परिश्रिद्धिः परिश्रयणम्, एकविंशत्येष्टकामिक्षयनम्, तत्रोरुयाग्नेः स्थापनादि च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि । गार्हपत्यस्य त्रिचिति-
त्वमेकचितित्वं वा, चित्तिविष्ण्याद्यर्थवादश्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आरुयायिक्या प्रयोजनप्रतिपादनपुरःसरं नैर्ऋत्यां तिसृणां नैर्ऋतीष्टकानामुपधानम्, शिख्यादीनां प्रक्षेपः, शालाद्वार्यो-
पस्थानञ्चेति ।

द्वितीयब्राह्मणे—औदुम्बरे सीरेऽनडुहां योजनम्, क्षेत्रकर्षणम्, अन्तुहां
सीराद्विमोचनम्, तेषां दानञ्चेति ।

तृतीयब्राह्मणे—कुशस्तम्बोपधानम्, अभिहोमादिकम्, कुशस्तम्बोपरि
पञ्चगृहीताज्यहोमश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—कर्षणक्रमेण सीतासूदकप्रक्षेपः, सर्वोपधवपनश्च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सामिचित्ये क्रतौ सोमक्रयप्रकाशविधानम्,
आतिथ्येष्टिः, आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रणम्, तत्र पुष्करपर्णोपधानम्, क्रोगेष्ट-
कोपधानम्, उत्तस्वेदिनिर्माणम्, इष्टकाप्रोक्षणश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—आनडुहे चर्मणि प्रथमचित्तीष्टकानामुपधानादि, इष्टकाप्रोक्ष-
णम्, अग्निस्त्रेऽश्वरोहणादि च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, कुशस्तम्ब-
पुष्करपर्णोपधानम्, रुक्मसुवर्णपुरुषोपधानम्, सर्पनामभिरुपस्थानम्, पञ्चगृहीताज्य-
होमः, दक्षिणोत्तरतः सचोरुपधानश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—स्वयमातृणादूर्वेष्टकाद्वियजुरेतःसिग्विश्वज्योतिर्ऋतव्याषादेष्ट-
कोपधानम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—कूर्मोपधानम्, तस्य दधिमधुघृतैरभ्यञ्ज-
नम्, कूर्मस्य कम्पनम्, उल्लखलमुसलोपधानम्, उखोपधानम्, तत्राज्येन होमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—उखायां पशुशीर्षाणामुपधानम्, पशुशीर्षेषु सुवर्णशकल-
प्रक्षेपः, पशुशीर्षाणां स्थापनक्रमः, चित्यामेरुपस्थानम्, अपस्येष्टकानामुपधानञ्च ।

सप्तमं काण्डं समाप्तम् ।

अष्टमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयब्राह्मणयोः—प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्, तासां
इत्या च ।

तृतीयब्राह्मणे—प्राणभृच्छब्दनिर्वचनम्, तत्स्तुतिश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्राणभृदिष्टकानिधानस्थानादिनिरूपणम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—द्वितीयायां चितावश्विनीलोकम्पृणा-ऋत-
व्येष्टकोपधानम्, पुरीषावापश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—द्वितीयस्यां चितौ वैश्वदेवीष्टकोपधानम् ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—द्वितीयस्यां चितौ प्राणभृदपस्या-वयस्या-लोक-
म्पृणोपधानम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—तृतीयस्याश्चितेश्वयनम्—तत्र स्वयमातृ-
णादिश्येष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—तृतीयस्यां चितौ विश्वज्योतिर्ऋतव्याप्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—तृतीयस्यां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानादि ।

चतुर्थब्राह्मणे—वालस्रिण्या-लोकम्पृणोपधानम्, पुरीषावापश्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चतुर्थचितेश्वयनम्—तत्र जङ्घामाध्या-
दिस्तोमेष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—चतुर्थ्यां चितौ स्पृतर्तव्येष्टकोपधानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—सृष्टीष्टकोपधानम्, लोकम्पृणोपधानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—स्तोमचित्यर्थवादः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पञ्चम्याश्रितेश्चयनम्—तत्रासपत्नेष्टकोप-
धानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पञ्चम्यां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानम्, तदर्थवादश्च ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—पञ्चम्यां चितौ स्तोमेष्टकोपधानम्, तदुपधानस्थान-
निरूपणम्, पुरीषावापश्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—नाकसत्पञ्चचूडेष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—छन्दस्येष्टकोपधानादिकम् ।

तृतीयब्राह्मणे—गार्हपत्यचयनम्, तत्प्रशंसा च ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ऋतव्या विश्वज्योतिः स्वयमातृण्णाविक-
र्ण्यर्थवादः ।

द्वितीयब्राह्मणे—लोकस्पृणेष्टकोपधानम्, इष्टकापरिमाणञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—इष्टकासु पुरीषनिवापः, स्वयमातृण्णा-विकर्ण्युपधानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—पञ्चम्याश्रितेः सुवर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणम्, पुरीषेणा-
च्छादनञ्च ।

अष्टमं काण्डं समाप्तम् ।

नवमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—शतरुद्रियहोमः निरूपणम्, तत्र होमफलम्,
हवनीयद्रव्यम्, होमाधिकरणीभूतं साधनम्, होमाधारभूतं स्थानञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्याग्नेः परिषेकः, मण्डूकादियुक्तवेणुनामिक्षेत्रे विकर्षणा-
दिकञ्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—औपवसथ्यदिवसकर्तव्यतानिरूपणम्, यज्ञ-
मानस्य वाग्विसर्जनम्, अश्वर्योराज्यग्रहणम्, चित्यारोहणम्, तत्र होमादिविधिः,
प्रवर्ग्योत्सादनं च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्ग्योत्सादनानन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाऽग्निं प्रणेतुं
तावच्छालाद्वार्ये पञ्चगृहीताज्यहोमः, षोडशगृहीताज्यहोमः, औदुम्बरसमिदाधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—अग्निप्रणयनम्, प्रतिप्रस्थातृकर्तृकोऽश्वर्यादीनां प्रेषः । अपति-
रयज्ञपादि च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—वैश्वानरपुरोडाशहोमः, मारुतपुरोडाशहोमः, तदधिश्चरणासादने, समिदाधानम्, पूर्णाहुतिहोमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वसोर्धाराहोमः, तत्प्रशंसा, ग्रहहोमश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—यज्ञक्रतुहोमः, अयुग्मस्तोमहोमः, युग्मस्तोमहोमः, वयोहोमः, नामग्रहहोमः, करुपहोमः, वसोर्धाराहोमस्याऽर्थवादश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—वाजप्रसवीयहोमः, पार्थहोमः, यजमानाभिषेकश्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—राष्ट्रभृद्धोमः, तदर्थवादः, रथशिरसि पञ्च-
गृहीताज्यहोमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वातहोमादिः, रथस्याऽश्वानां दानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—धिष्ण्यचयनविधिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—अग्नियोजनाख्यं कर्म, अग्निविमोचनञ्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पयोव्रतादिमीमांसा ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्युपस्थानम् ।

नवमं काण्डं समाप्तम् ।

दशमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः संवत्सररूपत्वम्, तस्य प्राजापत्या-
त्मना स्तुतिः, स्तोत्रशस्त्रस्तुतिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चितिसम्पत्तयः—पूर्वं महाव्रतयज्ञे सहप्रयुक्तानि अग्निचयन-
महाव्रतसाममहदुक्थशस्त्राणि त्रीण्यपि पक्ष्याकाराणि अधिदेवं पृथिव्यन्तरिक्ष-
सुकोकात्मकानि, अध्यात्मं मनःप्राणवाग्भूपाणि इति, ज्योतिष्टोमयज्ञ एवैतेषां त्रयाणां
सम्पादनप्रकारकथनञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—प्रजापतेर्मर्त्यामृतादिकृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन स्तुतिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रजापतेर्मरणधर्मकस्थूलशरीरगतमज्जादिरूपत्वेन हिरण्यरूप-
त्वेन देवतानामन्नरूपत्वेन च स्तुतिः, पक्षिमक्षणवर्जनं व्रतञ्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—अग्निचयनकर्मणोऽग्न्याधानाग्न्याधेयहविरग्निहोत्रदर्शपौर्णमासेष्टि-
पशुचातुर्मास्यसोमाध्वरराजसूयादिसर्वयज्ञात्मकत्वप्रतिपादनम्, यज्ञवीर्याणां मीमांसा च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वप्रतिपादनम्, तत्पक्ष-
पुच्छयोः परिमाणकथनञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्याग्नेः सप्तपुरुषपरिमाणत्वनिरूपणम्, पक्षपुच्छयोश्चाऽर-
न्निवितस्तिपरिमाणत्वप्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—प्राकृतस्य सप्तविधाग्नेर्वैकृतेष्वन्त्यस्यैकशतविधाग्नेश्च वेदि-
मानम्, तत्रेति कर्तव्यता च ।

चतुर्थब्राह्मणे—एकशतविधस्याऽग्नेः सर्वकामरूपत्वेन आदित्यात्मना स्तुतिः,
तस्य सप्तविधप्राकृताग्निसंख्यया सप्तपक्षिकारः, सप्तविधस्य चैकशतविधसंख्यया
सम्पत्तिश्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—चित्याग्नेः कालप्रतिपादनम्, चितिपुरीषमीमांसा च ।

षष्ठब्राह्मणे—प्रजापतेः प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकत्वम्, सप्तविधामिना
सम्पत्तिः, अधिदैवाधियज्ञाध्यात्मत्रयविषये संवत्सरचित्याग्निपुरुषाणां पञ्चविधत्वम्,
चयनस्यामृतत्वप्राप्तिःफलञ्च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः चक्षुरादिसप्तावयवानां छन्दोमयत्वम्,
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां दीर्यरूपत्वेन स्तुतिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां शिरोम्रीवादीनां छन्दोमयत्वनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—धीरमहाशालुनाम्नोर्महर्ष्योः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्नेः सर्वदेवत्व-
समष्टिरूपप्राणवायुशक्तत्वप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—बहुविधैः प्रश्नप्रतिवचनैः पुरुषस्याऽर्करूपतया स्तुतिः ।

पञ्चमब्राह्मणे—यजुषो विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनम्—तत्राधिदैवाध्यात्मभेदे-
नार्थप्रतिपादनम्, मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदः स्तुतिः, तत्स्वरूपनिर्वचनादि, यजुषा-
मुपांश्वनुष्ठानप्रतिपादनञ्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आहवनीयामिरूपप्रजापतेश्चित्याग्निमन्त्रत्वेन
परिकल्प्य तयोर्भोक्तृभोग्ययोरभिचित्ययोर्द्वन्द्वस्याकर्ममहाव्रतोकथनामभिर्ऋग्यजुः-
सामवेदत्रयपरिभाषासिद्धैर्व्यवहार्यत्वेन स्तुतिः, रुक्मपुरुषयोरिष्टकापुरीषचित्योश्चित्या-
हवनीययोश्चेन्द्रामन्यात्मना स्तुतिः, प्रजापतिरूपाहवनीयस्य तत्र हूयमानमहाव्रतीयग्रह-
रसस्य यद् द्वन्द्वं सम्पद्यते तस्याकर्मव्रतोकथनामभिर्व्यपदेश्यत्वम्, कलाभिः सप्त-
दशात्मकस्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः सोमयागोऽन्नं तयोरधिदैवमादित्यचन्द्रात्मना,
अध्यात्मं प्राणास्मात्मना च स्तुतिः, त्रिष्वपि स्थानेष्वकर्मादिनामत्रयप्रतिपाद्यत्वञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—अमेरिष्टकानां च संवत्सरतदवयवाहोरात्रमुहूर्तात्मकत्वप्रति-
पादनम्, मन्त्ररूपत्वप्रतिपादनञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—संवत्सररूपप्रजापतेर्धृत्स्वन्तरूपत्वम्, तद्रूपोपासनस्य फलम्, अग्निचयनस्यामृतलक्षणं फलम्, परिश्रिद्यजुष्मतीलोकम्पुणेष्टकानां संख्या च ।

चतुर्थब्राह्मणे—संवत्सररूपाम्नेः, तदवयवानां च सहस्ररूपत्वेनोपासनम्, तत्फलञ्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—व्यष्टिरूपाग्निविषयोपासना, वाय्वादित्यसंवत्सराणामग्नित्वप्रतिपादनञ्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—त्रयीमयादित्येऽग्न्युपासना ।

द्वितीयब्राह्मणे—सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थप्रतिपादनम्, तत्राधिदैवमयमर्थः—चयनगतबृहदुक्थमहाव्रताग्नित्रयं क्रमेण मण्डलार्चिः—पुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति, अधियज्ञमयमर्थः—चयनगतरुक्मपुष्करपर्णहिरण्यपुरुषाणां मण्डलादित्रयम्, एवं दक्षिणाभिगतशुक्लकृष्णवर्णतदन्तर्वर्तिपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । लोचने हि शुक्लरूपं कृष्णरूपं चास्ति तदन्तर्वर्ती पुरुषश्च दृश्यते, एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम्, अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्यम्, मृत्युगतैकत्वबहुत्वान्तिकदूरत्वमीमांसा, तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनम्, तत्फलञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सकलपुरुषवर्तिमनोवाक्पाणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाद्यचित्याग्निविषयोपासनानिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रच्छन्दःसंवत्सरात्मनां चित्याग्निरूपत्वेनोपासना, 'विद्यया तदारोहन्ति' (क० १६) इत्यादिना केवलकर्मनिन्दापुरःसरं विद्याप्रशंसा च ।

पञ्चमब्राह्मणे—चित्याग्नेः सर्वदिग्भिमुखत्वनिरूपणम्, पृथक् शिरसो निरूहणमावश्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—वैश्वानरविद्यानिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पुरुषस्याग्निविधत्वाकविधत्वोक्थविधत्वनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—शाण्डिल्यविद्याप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—अन्धावयवेषु विराडवयवोपासना ।

पञ्चमब्राह्मणे—'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, इत्यादिना उपास्यहिरण्यगर्भस्वरूपप्रतिपादनम्, 'अथ वंशः' इत्यग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकधिप्रवाहप्रतिपादनम् ।

एकादशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्न्याधानकालनिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासाहुतिसंख्याविशेषकथनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पौर्णमासयागे दर्शयागे च हविषो विधानम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिनिरूपणम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—पश्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकेष्टिः ।

षष्ठब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकलक्षणवैराजपदप्राप्तिसाधनतां वक्ष्यन् तदुपोद्घातत्वेनारूपायिकया सृष्टिप्रतिपादनम्, पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्ट-
कृदिडा त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजा इति षोडशाहुतीनां सर्वसाधारणत्वम् ।

सप्तमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयोर्ब्रजोपायनविषयकमीमांसा ।

अष्टमब्राह्मणे—व्रतमुपेयुषो यजमानस्य हविरुपब्रुवंस्तस्मिन्निष्कयणहेतुतां दर्श-
पूर्णमासस्य प्रतिपादयितुमारूपायिकया यज्ञोत्पत्तिकथनम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पुरुषस्य जन्मत्रयप्रतिपादनम्, सामिधेनी-
कथनम् च ।

द्वितीयब्राह्मणे—याज्यानुवाक्ययोः कृच्छन्दोविशेषत्वविधानपूर्वकं स्तवनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आधारौ स्तोतुमारूपायिकया तत्सृष्टिप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासनामात्मना आधारौ स्तोप्यन् अधिदैवाध्यात्म-
भेदेन दर्शपूर्णमासप्रतिपादनम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयागयोरश्वमेधात्मना स्तुतिः ।

षष्ठब्राह्मणे—यज्ञशरीरावयवत्वेन प्रणीतादीनामनुष्ठेयपदार्थानामधियज्ञाध्यात्म-
भेदेन सम्पत्तिकथनम् ।

सप्तमब्राह्मणे—यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मनोपासनं विधायैतद्वैशिष्ट्येन दर्शपूर्ण-
मासयागस्य विशिष्टफलसाधनताप्रतिपादनम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रावयवोपासनाप्रकारत्वप्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्निहोत्रे मिथुनत्वप्रदर्शनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आरूपायिकापूर्वकं ब्रह्मचारिवर्गनिरूपणम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां दर्शपूर्णमासकर्मण एव
सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वेन स्तुतिः ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रयाजादियागेषु सुगादानप्रभृतिहोमान्तवर्माणां विचारः ।

तृतीयब्राह्मणे—मित्रविन्देष्टिः—तत्राधिकारिविशेषप्रदर्शनम्, तत्रादौ अत्र उत्पत्तिः, उत्पन्नायाश्च तस्या दैवेरभिधानम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दाहविपतनादिदोषदुष्टस्यापि हविषः समृद्धिः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासविकृतिभूतचातुर्मास्यादीनां प्रशंसा, तत्रामिमन्थनसद्भावात्तत्साधनभूतयोररण्योरश्वत्थविकृतित्वसाधनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—चातुर्मास्ययाजिन आत्मयाजित्वं देवयाजित्वं वेति द्वैविध्यं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यागैः शरीरावयवकल्पनमाख्यायिकया ।

तृतीयब्राह्मणे—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्निहोत्रस्य सर्वदेवतातृप्तिरत्नप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—‘तं होपनिन्ये’ इत्यनेन पूर्वब्राह्मणे उपनयनस्य प्रस्तुतत्वात्तद्धर्मनिरूपणम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—आख्यायिकापूर्वकं शतातिरात्राख्यसत्रविधानम् ।

षष्ठब्राह्मणे—यावज्जीवमनुष्ठेयानां पञ्चमहायज्ञानां निरूपणम्, तेषां च महासत्त्वविधानम् ।

सप्तमब्राह्मणे—ब्रह्मयज्ञस्वाध्याये पुरुषाणामादरातिशयं जनयितुं तस्य प्रशंसा ।

अष्टमब्राह्मणे—आख्यायिकया व्याहृत्युत्पत्तिकथनम् ।

नवमब्राह्मणे—अश्वदाभ्याख्ययोः सोमग्रहयोर्विधित्तया तयोरात्मवागादिरूपतया समुच्चित्यानुष्ठानम् ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आख्यायिकया समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलसाधनताकथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—आख्यायिकयाऽग्निहोत्राहुतिप्राशस्त्यप्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आख्यायिकयाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राणशब्दाभिधेयपरमात्मरूपताप्रतिपादनम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पशुबन्धप्रशंसा, दर्शपूर्णमासवर्जित्यं प्रतिसंवत्सरमेष्टव्यपशुयागविधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पशुबन्धस्येष्टिविधत्वं सोमविधत्वं चेति द्वैविध्यप्रदर्शनम्, षड्दोहोमविधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—बहुसारस्य यूपस्य पशुविरोधित्वनिरूपणम्, अरूपसारस्य पशुसमुदिकरणत्वप्रतिपादनञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—यूपपरिमाणम्, आज्यभागयोरवश्यकर्तव्यता, पञ्चदशवपाक-
विषयको विधिविशेषः, वपावदानस्य पञ्चावत्तत्त्वप्रकारश्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रे कर्मणि मह इत्युपस्थानदार्ढ्याय
कर्तव्यनिमित्तत्वविधानमाख्यायिकया ।

द्वितीयब्राह्मणे—आहवनीयात्प्राक् प्रकृते औत्तरवेदिकेऽग्नौ पशुयागः कर्तव्य
इति विधातुमग्रेराहितादिभेदेन चतुर्विधत्वप्रदर्शनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नीति देवतात्रयप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—आख्यायिकापूर्वकं पशुप्रायश्चित्ततया स्पृत्याख्यहोमविधानम् ।

एकादशं काण्डं समाप्तम् ।

द्वादशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—द्वादशाहे सोपपत्तिकदीक्षाक्रमनिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—द्वादशाहस्याहां कल्पतिः ।

तृतीयब्राह्मणे—द्वादशाहं कल्पत्यर्थवादः ।

चतुर्थब्राह्मणे—द्वादशाहस्य संवत्सरात्मना स्तुतिः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयब्राह्मणयोः—संवत्सरसत्रस्याहःकल्पतिः ।

तृतीयब्राह्मणे—दशरात्रनिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—संवत्सरस्याभिष्टवात्मना स्तुतिः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—संवत्सरस्याभिष्टवात्मना स्तुतिः ।

द्वितीयब्राह्मणे—संवत्सरसत्रस्याहःकल्पतिः ।

तृतीयब्राह्मणे—संवत्सरादिदीक्षापक्षः ।

चतुर्थब्राह्मणे—ज्योतिष्टोमे उद्गात्राद्यन्वारम्भः ।

पञ्चमब्राह्मणे—सोमादीनां नित्यत्वम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रप्रायश्चित्तनिरूपणम्, तत्र दोषमा-
नाया अग्निहोत्र्या गोरुपवेशने शब्दकरणे च प्रायश्चित्तम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्निहोत्र्या लोहितादिदुहने प्रायश्चित्तम् ।

तृतीयब्राह्मणे—गार्हपत्याद्यनुगमने प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—अग्निहोत्रे अन्यन्तरसंसर्गादौ प्रायश्चित्तम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—मृताग्निहोत्रेति कर्तव्यता ।

द्वितीयब्राह्मणे—मृताग्निहोत्रौर्ध्वदेहिककृत्यम् ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ज्योतिष्टोमप्रायश्चित्तम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मण—सौत्रामणीहविस्तत्राख्यायिका ।

द्वितीयब्राह्मणे—सौत्रामण्यामधिकारनिरूपणम्, सुराद्रव्याणां क्रयः, पशु-
पुरोडाशादिविधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सुरानिर्माणप्रकारः, सुरापावनप्रकारः, पयोग्रहग्रहणम्, सुरा-
ग्रहग्रहणञ्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च होमो भक्षणं
च विकल्पेन ।

द्वितीयब्राह्मणे—सौत्रामणीप्रशंसा ।

तृतीयब्राह्मणे—आसन्दीनिधानम्, सामगानम्, यजमानाभिषेकञ्च ।

नवमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सौत्रामणीशेषः ।

द्वितीयब्राह्मणे—अवमृशेष्टिः । आदित्यश्चरुनिर्वापञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सौत्रामण्यर्थवादः ।

द्वादशं काण्डं समाप्तम् ।

त्रयोदशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ब्रह्मौदनपचनम्, तद्दानम्, तत्प्राशनञ्च ।
अश्वमेधस्योत्पत्तिः, तत्फलञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—अश्वरशनादानम्, तस्याः परिमाणम्, अश्वस्य बन्धन-
प्रोक्षणादि च ।

तृतीयब्राह्मणे—सहस्रमाहुतयः ।

चतुर्थब्राह्मणे—सावित्रीष्टीनां विधानम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—सोमे गाथागानम् ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वकर्णे जपः, घृतिहोमश्च ।

सप्तमाष्टमब्राह्मणयोः—औद्ग्रमणहोमः ।

नवमब्राह्मणे—अध्वर्युकर्तृकजपः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आज्यसक्तुवानालाजहोमः, सर्वरात्रश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—पर्यङ्ग्यपशुनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—उद्गातृगानप्रशंसा ।

चतुर्थब्राह्मणे—ग्राम्यपश्वालम्भः, आरण्यपशूनामत्सर्गश्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—पश्वेकादशिनी ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वमेधिकस्याश्वस्य नियोजनाञ्जनमणिवन्धनादि ।

सप्तमब्राह्मणे—अश्वस्य प्रोक्षणादि ।

अष्टमब्राह्मणे—मृतस्याश्वस्य परिक्रमणादि ।

नवमब्राह्मणे—अध्वर्यादीनां कुमारीभिः सह संवादः ।

दशमब्राह्मणे—अश्वशरीरे सूचीभिर्वितोदः ।

एकादशब्राह्मणे—महिमानौ ग्रहौ परिपशव्याहुती च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अश्वमेधप्रशंसा, अश्वस्यावदानस्थान-
निरूपणञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वपाप्रचारः ।

तृतीयब्राह्मणे—यूपैकर्विस्रतिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—अश्वस्य लोहितश्रवणादि ।

पञ्चमब्राह्मणे—अश्वमेधेनापमृत्युनिरासः ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वस्तोमीयारूप्यहोमः ।

सप्तमब्राह्मणे—अश्वमेधस्य यौगिकानां द्वादशनाम्नां प्रदर्शनम् ।

अष्टमब्राह्मणे—अश्वे रोगादिनाभिभूते प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अश्वमेधारम्भकालः, तत्रत्येतिकर्तव्यता,
ब्रह्मौदनपाकः, निष्कविधोक्तः, चतसृणां यजमानपत्नीनामागमनम्, यजमानस्य वावा-
ताया ऊर्वोरन्तराले शयनादिकम्, आग्नेयीष्टिः, पौष्णीष्टिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—सावित्र्य इष्टयः, तत्रत्येतिकर्तव्यता, पारिप्लवशंसनम्,
गाथागानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—अध्वर्यादीनां सौवर्णेषु कूर्चेषूपवेशनम्, पारिप्लवस्य प्रति-
गरः, यजमानस्य स्तुतिश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—यूपकाष्ठनिरूपणम्, संवत्सरादिप्रक्षेपे दीक्षाघनुष्ठानक्रमश्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सवनीयाः पशवः, चातुर्मास्यपशवश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—संवादः, ऋत्विजां प्रश्नप्रतिवचनानि च ।

तृतीयब्राह्मणे—वपाहोमः, एकविंशतिः सवनीयाः पशवश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रत्यूतु षण्णां षण्णां पशूनामालम्भः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पुरुषमेघयागफलम्, तत्रत्या अह्नां संस्था च ।

द्वितीयब्राह्मणे पुरुषमेघार्थनिर्वचनम्, ब्राह्मणादीनामष्टाचत्वारिंशत्संख्यका-
नामग्निष्ठे यूपे नियोजनादि, नियुक्तानां तेषां पुरुषसूक्तेन ब्रह्मद्वारा स्तुतिः, ब्राह्मणा-
दीनामुत्सर्गः, पुरुषमेघान्ते वानप्रस्थाश्रमस्वीकृतेर्वैकल्पिकत्वनिरूपणञ्च ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सर्वमेघः—तत्रादौ तस्योत्पत्तिः, तत्रत्याहः-
संस्था च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पितृमेघः—तत्रादौ श्मशानशब्दार्थः, तस्या-
रम्भकालः, भूमिजोषणादि च ।

द्वितीयब्राह्मणे—तस्य परिश्रिद्धिः परिश्रयणम्, पलाशशाखया व्युदूहनञ्च,
वलीवर्दनियोजनम्, चतुःसीताकर्षणम्, वलीवर्दविमोक्षञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—तत्र सर्वौषधीनां वपनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—शङ्कुनिखननम्, अपामार्गनार्जनञ्च ।

त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ।

चतुर्दशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—धर्मोपक्रमः—तत्रारूपायिका, रात्रित्रयं याव-
द्भूताचरणञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्यः—महावीरसम्पादनार्थं सम्भाराः, तन्निर्माणप्रकारः,
तेषां गते सादनम्, धूपनम्, श्रपणञ्च ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—महावीरसंस्काराः । पात्रासादनम्, महावीरप्रोक्ष-
णम्, स्थूणानिखननम्, सम्प्राडासन्दीस्थापनम्, महावीराञ्जनम्, अङ्गरैस्तदाच्छादनम्,
ववित्रैराषवनम्, उपस्थानञ्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—रौहिणहोमः, रज्ज्वादानम्, गोरान्नानम्,
वत्सोत्सर्गः, गोदोहनम्, विप्रुषामभिमन्त्रणम्, महावीरेषु अजापयस आसेकश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्गानुष्ठानम्, वातनामजपः, महावीरे घृतासेकः, शकलैरा-
ज्यहोमः, रौहिणहोमादि च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रवर्गोत्सादनाख्यं कर्म ।

द्वितीयब्राह्मणे—धर्मभेदे प्रायश्चित्तम् प्रवर्ग्यपशंसा च ।

चतुर्थध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः
केन वा तस्यातिक्रमणम्, कथं चेत्यादिनिरूपणमाख्यायिकया ।

द्वितीयब्राह्मणे—ज्ञानकर्मणोः स्तुत्यर्थं तत्फलभूतस्य प्रजापतेर्जगत्सर्जनस्थिति-
संहारेषु स्वातन्त्र्यविभूतिवर्णनेन फलोत्कर्षवर्णनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्ट्याज्ञ-
भूतस्य जगत् उपासनार्थं विभागेन सप्तधानिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—उक्तस्यैव प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं नाम-रूप-कर्मात्मत्वेनोपसंहारः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतवन्तं ~~सर्वं~~
तद्दीपरीतात्मदर्शिनमजातशत्रुं सिद्धान्तवादिनं चोपस्थाप्य आख्यायिकाप्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्राणोपनिषदो व्याख्यानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणाध्यात्माधिदैवतयोः
विभागप्रदर्शनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रस्तुताया ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन सन्यासविधानार्थं याज्ञवल्क्य-
मैत्रेयीसंवादरूपाऽऽख्यायिका ।

पञ्चमब्राह्मणे—उक्तस्याध्यायद्वयस्यार्थोपसंहारः, आचार्यपरम्पराक्रमरूपवंश-
कथनञ्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—तत्त्वज्ञाने आगमोपपत्त्योरावश्यकत्वप्रतिपादनम्
तत्र ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थाऽऽख्यायिका ।

द्वितीयब्राह्मणे—वन्धनं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकवन्ध-
ज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणाद्वन्धनान्मृत्योरतिमुक्तिकथनमाख्यायिकया ।

तृतीयब्राह्मणे—कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव भुज्युयाज्जवल्क्यसंवादः ।

चतुर्थब्राह्मणे—ससंन्यासात्मज्ञानविषयकथनं कहोडयाज्ञवल्क्यसंवादेन ।

पञ्चमब्राह्मणे—आत्मविषये, उषस्तयाज्ञवल्क्यसंवादः ।

षष्ठब्राह्मणे—अनात्मभूतानां सर्वेषां पदार्थानां कथनम् ।

सप्तमब्राह्मणे—ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं दर्शयितुमुद्दालकयाज्ञवल्क्यसंवादः ।

अष्टमब्राह्मणे—अशनायादिविनिमुक्तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षात्सर्वो-
न्तस्य ब्रह्मणो वर्णनम् । तत्र गार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः ।

नवमब्राह्मणे—ब्रह्मणो नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधिगन्तव्यस्य
साक्षादपरोक्षत्वस्य निरूपणम् । तत्र शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादः ।

दशमब्राह्मणे—उक्तस्यैव ब्रह्मणः प्राणाद्यधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु ब्रह्म-
दृष्टिद्वारा निरूपणम् ।

एकादशब्राह्मणे—पूर्वोक्तैः साधनैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जगदादिद्वारा ज्ञानम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रस्तुतस्य ब्रह्मणो देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वय-
म्प्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणस्य प्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—उक्तस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणस्य विस्तरेणोपपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आत्मज्ञाने आगमेनाधिगतस्यामृतत्वसाधनत्वस्य तर्केणापि
प्रतिपादनम्, याज्ञवल्क्यकाण्डस्याचार्यपरम्परोपदेशश्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—(सर्वोपनिषदर्थस्य ब्रह्मण उत्तरसम्बन्धार्थ-
स्फुटवादः) सर्वोपास्तिसाधनमोकार इति कथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—दमदानदयानां सकलब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन प्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—कृतोपासनस्य योगिनोऽन्तकाले प्रार्थना ।

चतुर्थब्राह्मणे—हृदयस्य ब्रह्मत्वेनोपसनम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वेनोपासनम् ।

षष्ठब्राह्मणे—सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वप्रतिपादनम् ।

अष्टमाध्यायस्य सप्तमब्राह्मणे—विद्युद्ब्रह्मेत्युपासनविधानम् ।

अष्टमब्राह्मणे—मन उपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिनिरूपणम् ।

नवमब्राह्मणे—तस्यैव ब्रह्मणो बाह्यमयधेनुसम्बन्धेनोपासनम् ।

दशमब्राह्मणे—वैश्वानराग्न्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनम् ।

एकादशब्राह्मणे—व्याधितस्तप्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिः ।

द्वादशब्राह्मणे—एतत्प्रकरणस्थानां सर्वेषामुपासनानां गतिकथनम्, अश्रुत-
फलोपासनानां ब्रह्मलोकफलकथनञ्च ।

त्रयोदशब्राह्मणे—वि रमिति गुणद्वयविशिष्टाक्षप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनं विशि-
ष्टफलकम् ।

चतुर्दशब्राह्मणे—उक्तस्य ब्रह्मण उक्थादिगुणपूगविशिष्टत्वेनोपासनम्, प्राणस्य
पालकगुणत्वेनोपासनञ्च ।

पञ्चदशब्राह्मणे—सर्वोपाध्युपसंहारिगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनम्, गायत्र्युप-
स्थानञ्च ।

नवमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—विहितस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च
ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गकथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिगुणविशिष्टप्राणोपासनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—श्रीमन्थाख्यं कर्म—तत्र समयः, अधिकारी, आज्यहोमः,
संस्वस्य मन्थाख्यौदुम्बरपात्रे त्यागः, हस्तेन मन्थाभिमर्शनम्, मन्थस्थद्रव्यस्य
इस्ते ग्रहणम्, तस्य प्राशनम्, आचमनम्, हस्तप्राक्षलनम्, शयनम्, प्रातरादित्योप-
स्थानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—विशिष्टपुत्रार्थिनः पुत्रमन्थाख्यं कर्म-तत्रादौ पुत्रोत्पत्तिहेतुनो
रेतसः स्तुतिः, । प्रमादाद्वेतःपाते प्रायश्चित्तम्, ऋतुकालाभिगमनविधानम्, दम्पत्योः
परस्परं वशीकरणोपायः, गर्भावानेतिकर्तव्यता, जातकर्म, आयुष्यकर्म, सकलस्यापि
वेदस्याध्यापकपरम्परानिरूपणञ्चेति ।

चतुर्दशं काण्डं समाप्तम् ।

अथ शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखीयं

ॐ शतपथब्राह्मणम् ॐ

हस्तिघटं * नाम सप्तमं काण्डम् ।

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— गार्हपत्यचयनम्, निर्ऋतिचयनम्,
अग्निश्वेतसंस्कारः, दर्भस्तम्बोपधानादि, सोमक्रयः, पुष्करपर्णोपधानम्,
रुक्मोपधानम्, स्वयमातृष्णोपधानाद्यपस्यासादनान्तम् ।

[गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां तृणपर्णादीनामपसारणादि]

॥ ॐ ॥ गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशशाखया † ऋयुदू-
हति । अवस्यति हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति य ऽउ वै के
चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्यद्ऋयुदूहस्यवसितानेव
तद्ऋयुदूहति नेद्वसितानद्वयवस्यानीति ॥ १ ॥ 'अपेते
वीत वि च सर्पतात' इति । अप चैवेत वि चेत ऋयु च

* एतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधानं 'हस्तिघटम्' इति । क्वचित्पुस्तके 'हस्तिषट्' इत्यपि दृश्यते,
तल्लेखकप्रमादजमेवेति ज्ञेयम् ।

† गार्हपत्यचितेः स्थाने मध्यादारभ्य प्रतिदिशं प्रादक्षिण्येन पलाशशाखया पतितं तृणपर्णा-
दिनिरसनं ऋयुदूहनमित्युच्यते । (का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।)

(१.) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

सर्प्यतात ऽद्वित्येतद्य ऽउदरसर्पिणस्तानेतदाह 'येऽत्र स्थ
पुराणा ये च नूतना' ऽद्विति येऽत्र स्थ सनातना ये
चाधुनातना ऽद्वित्येतत् ॥ २ ॥ 'अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या'
ऽद्विति । यमो ह वा ऽअस्या ऽअवसानस्येष्टे स ऽएवास्मा-
ऽअस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥ 'अकंन्निमं पितरो लोक-
मस्मा' ऽद्विति । क्षत्रं वै यमो विशः पितरो यस्मा ऽउ वै
क्षत्रियो विशा संविद्वानोऽस्यामवसानं ददाति तत्सुदत्तं
तथो हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविद्वानोऽस्या-
मवसानं ददाति ॥ ४ ॥ पलाशशाखया ऋयुदूहति । ब्रह्म
वै पलाशो ब्रह्मणैव तदुवसिताऋयुदूहति मन्त्रेण ब्रह्म वै
मन्त्रो ब्रह्मणैव तदुवसिताऋयुदूहति तामुदीचीमुदस्यति
॥ ५ ॥ * अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः
पशवः ऽऊषा ऽअस्मिंस्तल्लोके पशुन्दधाति तस्मादिमेऽस्मिं-
ल्लोके पशवः ॥ ६ ॥ यद्वेवोषान्निवपति † । प्रजापतिः
प्रजा ऽअसृजत ता नानोल्बा ऽअसृजत ता न समजानत
सोऽकामयत सज्जानीरन्निति ताः समानोल्बा ऽअकरोत्ता-
सामुषानुल्बमकरोत्ताः समजानत तस्मादुप्येतर्हि समा-
नोल्बाः समेव जानते देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते
यो यजते तद्यदूषान्निवपति देवैरेव तत्समानोल्बो भवति
॥ ७ ॥ 'संज्ञानमसी'ति । समजानत ह्येतेन 'कामधरण-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

* अत्र शतम् ४०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

मि'ति पशवो वा ऽऊषाः पशवः कामधरणं 'मयि ते
कामधरणं भूयादि'ति मयि ते पशवो 'भूयासुरित्येतत्तैः
सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चितिरुल्ब-
मुषाः सर्वा तद्योनिमुल्बेन प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ अथ
सिकता † निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म यस्सिकता
अग्निमु वा ऽएतं वैश्वानरं चेष्ट्यद्भवति न वा ऽअग्निः
स्वं भस्मातिदहत्यनतिदाहाय ॥ ९ ॥ यद्वेव सिकता
निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यस्सिकता ऽअग्निमु वा-
ऽएतं वैश्वानरं चेष्ट्यद्भवति न वा ऽअरेतस्कात्किञ्चन
विक्रियतेऽस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽइति ॥ १० ॥
'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसी'ति । यातयाम वा ऽअग्नेर्भस्म-
स्मायातयाम्न्यः सिकता ऽअयातयाममेवैनदेतत्करोति
ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चित्ती
रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥
अथैनं परिश्रिज्जिः परिश्रयति । योनिर्वै परिश्रित ऽइद-
मेवैतद्रेतः सिक्तं योत्र्या परिगृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः
सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥ यद्वेवैनं * परिश्रिज्जिः परि-
श्रयति । अयं वै लोको गार्हपत्य ऽआपः परिश्रित ऽइमं
तं लोकमज्जिः परितनोति समुद्रेण हैनं तत्परितनोति
सर्वतस्तस्मादिमं लोकः सर्वतः समुद्रः पृथ्वेति दक्षि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ६ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. ७ ।

णावृत्तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत्तमुद्रः पश्येति खातेन
तस्मादिमं लोकं खातेन समुद्रः पश्येति ॥ १३ ॥ 'चित्तं
स्थे'ति । चिनोति ह्येनाः 'परिचित्तं स्थे'ति परि ह्येना-
श्चिनो'त्यूर्द्ध्वचित्तः श्रयद्धमि'त्यूर्द्ध्वः उपदधदाह तस्मा-
दूर्द्ध्व एव समुद्रो विजतेऽथ यत्तिरश्चीरुपदध्यात्सकृद्धै-
वेदः सर्वः समुद्रो निर्म्मज्ज्यान्न सादयत्यसन्ना ह्यापो न
सूददोहसाधिवदति ॥ १४ ॥ अस्थीनि वै परिश्रितः ।
प्राणः सूददोहा न वा ऽअस्थिषु प्राणोऽस्त्येकेन यजुषा *
बह्वीरिष्टका ऽउपदधात्येकं ॥ ह्येतद्रूपं यदापोऽथ यद्
बह्वयः परिश्रितो भवन्ति बह्व्यो ह्यापः ॥ १५ ॥ तद्वै
योनिः परिश्रितः । उल्बमूषा रेतः सिकता बाह्याः परि-
श्रितो भवन्त्यन्तर ऽऊषा बाह्या हि योनिरन्तरमुल्बं बाह्य-
ऽऊषा भवन्त्यन्तराः सिकता बाह्यं ह्युल्बमन्तरः रेत-
ऽएतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति
॥ १६ ॥ अथैनमतश्चिनोति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विक्र-
रोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ १७ ॥ स
चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरश्च्यौ द्वे पुरस्तात्त-
द्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति स ऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो
भवन्ति सतुर्विधो ह्ययमात्माथ ये पश्चात्ते सक्थ्यौ ये
पुरस्तात्तौ बाहू यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥ तं वा-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* आप० श्रौ० सू० १६. १३. १० ।

ऽएतम् । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो
विक्रियते तादृज्जायते तद्यदेतमुत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवाजायते ॥ १९ ॥ तं वै
पक्षपुच्छवन्तमेव सन्तम् । न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति
तस्माद्योनौ गर्भं न यथारूपं पश्यन्त्यथैनममुत्र पक्ष-
पुच्छवन्तं पश्यन्ति तस्माज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति
॥ २० ॥ स * चतस्रः पूर्वा ऽउपदधाति । आत्मा
हेवाऽग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीन ऽउत्त-
राङ्गा प्रथमामुपदधाति तथो हास्येषोऽब्भ्यात्ममेवा-
ग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥ 'अयः सो ऽअग्निः । यस्मि-
न्सोममिन्द्रः सुतं दध' ऽइत्ययं वै लोको गार्हपत्य-
ऽआपः सोमः सुतोऽस्मिस्तल्लोकेऽप ऽइन्द्रोऽधत्त 'जठरे
वावशान' ऽइति मध्यं वै जठरः 'सहस्रियं वाजमत्यं
न ससिमित्यापो वै सहस्रियो वाजः 'ससैवान्तसन्तस्तूयसे
जातवेद' ऽइति चितः संश्चीयसे जातवेद ऽइत्येतत्
॥ २२ ॥ 'अग्ने येत्ते दिवि वर्च' ऽइति । आदित्यो वा-
ऽअस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः 'पृथिव्यां
व्यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रे'ति य ऽएवौषधिषु चाप्सु चाग्नि-
स्तमेतदाह 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्धे'ति वायुः स 'त्वेष्टः
स भानुरर्णवो नृचक्षा' ऽइति महान्स भानुरर्णवो

* का० श्रौ० सू० १७. १. ८ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १२. क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।

नृचक्षा ऽदृत्येतत् ॥ २३ ॥ 'अग्ने दिवो ऽअर्णमच्छा जिगा-
 ती'ति । आपो वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता ऽएष धूमेनाच्छै-
 'त्यच्छो देवाँ२॥ ऽऊचिषे धिष्ण्या य' ऽइति प्राणा वै देवा
 धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय ऽइष्णन्ति 'या रोचने परस्ता-
 रसूर्वस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त ऽआप' ऽइति रोचनो
 ह नामैष लोको यत्रैष ऽएतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो
 याश्चावरेण ता ऽएतदाह ॥ २४ ॥ 'पुरीष्यासो ऽअग्नय'
 ऽइति । यश्चाव्यासोऽग्नय ऽदृत्येतत् 'स्रावणेभिः सजो-
 षस' ऽइति प्रायणरूपं प्रायणं११ ह्येतदग्नेर्ब्रह्मार्हपत्यो
 'जुषन्तां व्यजमद्ब्रह्मोऽनमीवा ऽइषो महीरि'ति जुषन्तां
 व्यजमद्ब्रह्मोऽनशनाया ऽइषोमहीरित्येतत् ॥ २५ ॥ नानो-
 पदधाति । ये नाना कामा ऽआत्मस्ताँस्तदधाति सकृत्सा-
 दयत्येकं तदात्मानं करोति सूददोहसाधिवदति प्राणो
 वै सूददोहाः प्राणैर्नैवैनमेतत्सन्तनोति सन्दधाति ॥ २६ ॥
 अथ जघनेन परीर्य । * उत्तरतो दक्षिणासीनोऽपरयो-
 र्दक्षिणामग्र ऽउपदधातीडाँमग्ने पुरुदुःसः सानिं गोरि'ति
 पशवो वा ऽइडा पशूनामेवास्मा ऽएतामाशिषमाशास्ते
 'शर्श्वत्तमः हुवमानाय साधे'ति यजमानो वै हुवमानः

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

(६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. ११ ।

(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ ।

‘स्यान्नः सूनस्तनयो विजावे’ति प्रजा वै सूनुरग्रे सा ते
 सुमतिर्भूत्वस्मे’ ऽइत्याशिषमाशास्ते ॥ २७ ॥ अथो-
 त्तराम् । ‘अयं ते योनिर्ऋतृव्यो यतो जातो ऽअरोचथा’
 ऽइत्ययं ते योनिर्ऋतृव्यः सनातनो यतो जातो-
 ऽदीप्यथा ऽइत्येतत्तं जानन्नग्न ऽआरोहथा नो वर्द्धया
 रयिमि’ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २८ ॥ सक्थ्याव-
 स्यैते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोह-
 साधिवदति नाना हीमे सक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे
 सक्थ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीमे सक्थ्यावग्राभ्यां
 स॒ऽस्पृष्टे भवत एव॑ हीमे सक्थ्यावग्राभ्यां स॒ऽस्पृष्टे
 ॥ २९ ॥ अथ तेनैव पुनः परीक्ष्य । * दक्षिणत ऽउद-
 ङ्ङासीनः पूर्वयोरुत्तरामग्न ऽउपदधाति ‘चिदसि तया
 देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे’त्यथ दक्षिणां ‘परिचिदसि तया
 देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे’ति ॥ ३० ॥ बाहू ऽअस्यैते । ते
 नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोहसाधिवदति
 नाना हीमौ बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पूर्वार्द्ध-
 ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमौ बाहू ऽअग्राभ्यां स॒ऽस्पृष्टे
 भवत एव॑ हीमौ बाहू ऽअग्राभ्यां स॒ऽस्पृष्टौ स वा-
 ऽइतीमा ऽउपदधातीतीमे ऽइतीमे तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा
 ॥ ३१ ॥ अष्टाविष्टका † ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. १६ ।

गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चि-
नोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संव-
त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैन-
मेतच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्रयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि
ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥ अथ
* लोकम्पृणामुपदधाति । तस्याऽऽपरि बन्धुस्तिष्ठः पूर्वास्त्रि-
वृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति
दशोत्तरास्तासामुपरि बन्धुर्द्वे वाग्नेऽथ दशाथैकामेवः हि
चितिं चिद्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः
॥ ३३ ॥ ताऽऽभ्यऽएकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्यऽएक-
विंशोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥
एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय-
ऽइमे लोकाऽअयमग्निरमुतोऽप्येकविंशऽइमं तदग्नि-
ममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति तद्यदेता एवमुपदधा-
त्येतावेवैतदुद्वयोऽद्वयस्मिन्प्रतिष्ठापयति तावेतावन्न्योऽ-
न्नयस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ वा एतावत्र द्वावेकविंशौ
सम्पादयत्यत्र ह्येवमौ तदोभौ भवतऽआहवनीयश्च
गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥ अथ † पुरीषं निवपति । तस्योपरि
बन्धुस्तच्चात्वालवेलायाऽआहरत्यग्नौ यच्चात्वालस्तथो

हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ ३६ ॥ ऋयाममात्री भवति । ऋयाममात्रो वै पुरुषः
 पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितां तद्योनिं
 करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला हि योनिरथो-
 ऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परिमण्डलः ऽउ वा ऽअयं लोकः
 ॥ ३७ ॥ अथैनौ * सन्निवपति । संज्ञामेवाब्ध्यामेतत्करोति
 'समितः सङ्कल्पेथाथं, सं वां मनाथंसि सं व्रताऽग्ने त्वं
 पुरीष्यो, भवतं नः समनसावि'ति शमयत्येवैनावेतदहिहः
 सायै यथा नाह्योऽन्यः हिंस्याताम् ॥ ३८ ॥ चतुर्भिः
 सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवाब्ध्यामेतत्संज्ञां
 करोत्यथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनैवाब्ध्यामेतत्संज्ञां
 करोति ॥ ३९ ॥ तां न रिक्तामवेक्षेत नेद्रिक्तामवेक्षा ऽइति
 यद्रिक्तामवेक्षेत ग्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥ अथास्याथं सिकता-
 ऽआवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्नि-
 मेवास्यामेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति सा † समम्बिला
 स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥ अथैनां विमुञ्चति । अप्र-
 दाहाय यद्धि युक्तं न विमुञ्च्यते प्र तदहवत ऽएतद्वा-
 ऽएतद्युक्ता रेतोऽभार्षीदेतमग्निं तमत्राजीजनदथापरं धत्ते
 योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वः रेतः प्रजन-
 यत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥ 'मातेर्वै पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमि'ति ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १९ ।

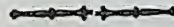
(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५४-६० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. २१ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पशव्यमित्येतदग्निं 'स्वे योनावभा-
 रुखे'त्यग्निं स्वे योनावभार्षीदुखेत्येतत्तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः
 संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चति त्वृतवो वै विश्वे
 देवास्तदेनां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्व-
 कर्मा विमुञ्चति तामुत्तरतोऽग्नेर्निदधात्यरन्निमात्रे तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ ४३ ॥ अथास्यां पयः ऽआनयति । एतद्वा-
 ऽएतद्वेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा
 योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता भवन्त्युत्तरं
 पयोऽधरः हि रेत ऽउत्तरं पयस्तन्मद्व्य ऽआनयति यथा
 तत्प्रतिपुरुषशीर्षमुपदद्यात् ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा
 सर्वमाजिमित्वा व्यस्रष्ट सत तस्माद्विस्त्रस्तात्प्राणो मद्व्यत-
 ऽउदक्रामदथास्माद्वीर्यमुदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपयत त-
 स्मात्पन्नादुन्नमस्त्रवयश्चक्षुरद्व्यशेत तस्मादस्यान्नमस्त्रवन्नो
 हेह तर्हि का चन प्रतिष्ठास ॥ १ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 न वा ऽडुतोऽन्या प्रतिष्ठास्तीममेव पितरं प्रजापतिः
 संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥ तेऽग्नि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ ।
 एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— कठ० सं० १६; २; कपि० १५. २;
 मै० सं० ११. ५, ११; तै० सं० ४. २. ४ ।

मब्रुवन् । न वा ऽदुतोऽन्या प्रतिष्ठास्ति त्वयीमं पितरं
 प्रजापतिः संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं
 मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् । अन्नं वा ऽयं
 प्रजापतिस्त्वन्मुखा ऽएतदन्नमदाम त्वन्मुखानां न ऽएषो
 ऽन्नमसदिति तथेति तस्माद्देवा ऽअग्निमुखा ऽअन्नमदन्ति
 यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यग्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि
 तद्देवा ऽअन्नमकुर्वन्त ॥ ४ ॥ स योऽस्मात्प्राणो मध्यत-
 ऽउदक्रामत् । अयमेव स वायुर्ष्योऽयं पवतेऽथ यदस्माद्वीर्य-
 मुदक्रामदसौ स ऽआदित्योऽथ यदस्मादन्नमस्त्ववद्यदेव संव-
 र्त्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥ तं देवा ऽअग्नौ प्रावृजन् । तद्य एनं
 प्रवृक्तमग्निरारोहद्य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत्स-
 ऽएवैनः स ऽआपद्यत तमस्मिन्नदधुरथ यदस्माद्वीर्य-
 मुदक्रामत्तदस्मिन्नदधुरथ यदस्मादन्नमस्त्ववत्तदस्मिन्नद-
 धुस्तः सर्वं कृत्स्नः संस्कृत्योर्द्धमुदश्रयस्तद्यं तमुदश्रयन्निमे
 स लोकाः ॥ ६ ॥ तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अथ
 योऽस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोथास्यान्तरिक्षमा-
 त्माथ योऽन्तरिक्षे वायुर्ष्य ऽएवाय्मात्सन्प्राणः सोऽस्य
 स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्चक्षुरद्व्यशेत
 स चन्द्रमास्तस्मात्स मीलिततरोऽन्नः हि तस्मादु-
 स्त्ववत् ॥ ७ ॥ तद्देवा वै सा प्रतिष्ठा । यां तद्देवाः
 समस्कुर्वन्तसैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्यतोऽधि
 भविता ॥ ८ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्नः सत । अयमेव
 स योऽयमग्निश्चीयते तद्यद्देवोखा रिक्ता शेते पुरा प्रव-

र्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण उत्क्रान्ते वीर्ये
 क्षुतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥ तामग्नौ प्रवृ-
 णक्ति । यथैवैनमदो देवाः प्रावृजँस्तद्य एनां प्रवृक्ता-
 मग्निरारोहति य एवास्मात्स प्राणो मक्ष्यत उदुक्रा-
 मत्स एवैनः स आपद्यते तमस्मिन्दधात्यथ यदुक्मं
 प्रतिमुच्य विभर्त्ति यदेवाऽस्माद्वीर्यमुदुकामत्तदस्मि-
 न्दधात्यथ याः समिध आदधाति यदेवास्मादुन्न
 मस्त्वत्तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥ [अर्धप्रपाठकः ५४ ॥] ता
 वै सायं प्रातरादधाति । अहश्च हि तद्वात्रेश्चा-
 न्नमस्त्वत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः संवत्सरो
 हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदुकामँस्तदस्मिन्ने-
 तत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति यस्मिन्न्हास्यै * तदतो
 न कुर्वान्न हास्य तस्मिन्नेतदह्यन्नान्नसंवत्सरभृतस्येक्षकेण
 च न भवितव्यमिति ह स्माह वामकक्षायणो नेदिमं
 पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तः संवत्सरे सर्वं
 कृत्स्नः संस्कृत्योद्धुमुच्छ्रयति यथैवैनमदो देवा उदुश्र-
 यन् ॥ ११ ॥ तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः । अथ यो
 गार्हपत्येऽग्निर्य एवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ
 यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षमथ य आग्नी-
 धीयेऽग्निर्य एवायमन्तरिक्षे वायुः सोऽस्य स आह-
 वनीय एव द्यौरथ य आहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्र-
 मसौ सोऽस्यैव आत्मैव ॥ १२ ॥ तस्य शिर एवाहव-

नीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निर्घ्नः ऽएवायः शीर्ष-
 ष्प्राणः सोऽस्य स तद्यत्स पक्षपुच्छवाद्भवति पक्षपुच्छ-
 वान्मध्यः शीर्षष्प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणं श्रोत्रं दक्षिणः
 पक्षऽउत्तरं श्रोत्रमुत्तरः पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं
 प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा वाचान्नं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्मा-
 * प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥ अथ यदन्तरा-
 हवनीयं च गार्हपत्यं च । स ऽआत्माथ य ऽआग्नीधीये-
 ऽग्निर्घ्नः ऽएवायमन्तरात्सन्प्राणः सोऽस्य स प्रतियष्ट्वैवास्य
 गार्हपत्योऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः ॥ १४ ॥
 तः ह्येके त्रिचितं चिन्वन्ति । त्रयो वा ऽइमेऽवाञ्च
 प्राणा ऽइति न तथा कुर्ष्यादिति ते रेचयन्त्येकविंश-
 सम्पदमथो ऽअनुष्टुप्सम्पदमथो बृहतीसम्पदं ये तथा
 कुर्वन्त्येकं ह्येवैतद्रूपं ऋषोनिरेव प्रजातिरेव यदेतेऽवाञ्च
 प्राणा यद्धि मूत्रं करोति यत्पुरीषं प्रैव तज्जायते ॥ १५ ॥
 अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टका नव यजुषि
 तत्रिंशत्सादनं च सुददोहाश्च तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद-
 क्षराऽनुष्टुप्सैषाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥ एकविंशतिर्वैव परिश्रितः ।
 यजुर्द्वाविंशं व्युदुहनस्य यजुरूषाश्च यजुश्च सिकताश्च
 यजुश्च पुरीषं च यजुश्च चतुर्भिः संनिवपति विमु-
 च्यति पञ्चमेन ततस्त्रिभिरियं द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषा-
 नुष्टुप् ॥ १७ ॥ अथैते द्वे यजुषी । सो ऽअनुष्टुवेव वाग्वा-
 ऽअनुष्टुमद्यदिदं द्वयं वाचो रूपं द्वैव च मानुषं चोच्चैश्च

* 'प्राणानाम्' इति पाठो न दृश्यते 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

शनैश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥ ता वा ऽएतास्तिक्ष्णोऽनुष्टुभः ।
 चित् ऽएष गार्हपत्यस्तद्यदेता ऽअत्र तिक्ष्णोऽनुष्टुभः
 सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्यत-
 रां द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभमाहवनीयः हरन्ति स ऽआह-
 वनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेहान्यतरा परिशिष्यते स
 गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स ऽउ ऽअयं लोकः ॥ १९ ॥
 अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तराहवनीयं च गार्ह-
 पत्यं च तदन्तरिक्षः स ऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भवतस्त-
 स्मादेतत्तनीयो यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च
 तस्मादेषां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः ॥ २० ॥
 सैषा त्रेधाविहिता वागनुष्टुप् । तामेषोऽग्निः प्राणो
 भुत्वानुसञ्चरति य ऽआहवनीयेऽग्निः स प्राणः
 सोऽसावादित्योऽथ य ऽआग्नीध्रियेऽग्निः स व्यानः स-
 ऽउ ऽअयं वायुर्व्योऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः स-
 ऽउदानः स ऽउ ऽअयं व्योऽयमस्मिंल्लोकेऽग्निरेवं विद्ध
 वाव सर्वा वाचः सर्व प्राणः सर्वमात्मानः संस्कुरुते ॥ २१ ॥
 सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशतौ द्वात्रिंशदेव तदथैते द्वे
 यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्निरेव पञ्चत्रिंशो नाक्षराच्छन्दो व्ये-
 त्येकस्मान्न द्वाब्ध्यां स ऽउद्वयक्षरस्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिं-
 शदक्षरा बृहती बृहती वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते
 यादृग्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते तादृजायते तद्यदेतामत्र
 बृहती करोति तस्मादेष सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते
 ॥ २२ ॥ तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं

धिष्ण्या द्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोकऽउऽअस्माल्लोका-
दुनन्तर्हितोऽथ कस्माद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनो-
त्यथ धिष्ण्यानिति सह हैवेमावग्ने लोकावासतुस्तयो-
र्वियतोऽर्थोऽन्तरेणाकाशऽआसीत्तदन्तरिक्षमभवद्दीक्षः हैत-
न्नाम ततः पुरान्तरा वा ऽइदमीक्षमभूदिति तस्मा-
दन्तरिक्षं तद्यद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनोत्येतौ
ह्यग्ने लोकावस्तृज्येतामथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्निवपति कर्मण-
ऽएवानन्तरयायाथोऽअन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयोर्मध्यः
संस्क्रियते ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नैर्ऋतीष्टकाहरणादि]

अथातो * नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं
चित्त्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्यऽइममेव तं
लोकः संस्कृत्य समारोहस्ते तमऽएवानतिदृश्यमपश्यन्
॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पाप्मान-
मपहनामहा ऽइति तेऽब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चितिमिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवस्तदिच्छत यथेदं तमः पाप्मानमपहना-
महा ऽइति ॥ २ ॥ ते चेतयमानाः । एता ऽइष्टकाऽअप-
श्यन्नैर्ऋतीस्ता ऽउपादधत तामिस्तत्तमः पाप्मानमपाघ्नत

पाप्मा वै निर्र्कतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्र्कतिमपागन्त
तस्मादेता नैर्र्कत्यः ॥ ३ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा-
ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्वेत-
त्करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्मा
या निर्र्कतिस्तमेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्र्कति-
मपहते तस्मादेता नैर्र्कत्यः ॥ ४ ॥ यद्देवैता नैर्र्कतीर्हन्ति ।

प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तमुखायां योनौ
रेतो भूतमसिञ्चन्त्योनिर्वा ऽउखा तस्मा ऽएताऽ संवत्सरे
प्रतिष्ठाऽ समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्य-
स्तस्मिन्नेनं प्राजनयँस्तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं
यज्जरायु तदस्यैताभिरपागन्तस्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्र्क-
तिमपागन्तस्तस्मादेता नैर्र्कत्यः ॥ ५ ॥ तथैवैतद्यजमानः ।

आत्मानमुखायां योनौ रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्वा ऽउखा
तस्मा ऽ एताऽ संवत्सरे प्रतिष्ठाऽ संस्करोतीममेव लोकमयं
वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयति तस्य यः पाप्मा यः
श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरपहन्ति तद्यदस्यैताभिः
पाप्मानं निर्र्कतिमपहन्ति तस्मादेता नैर्र्कत्यः ॥ ६ ॥
पादमात्र्यो भवन्ति । अधस्पदमेव तत्पाप्मानं निर्र्कतिं
कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्दे नास्ति तदलक्षणमसन्तमेव
तत्पाप्मानं निर्र्कतिं कुरुते तुषपका भवन्ति नैर्र्कता वै तुषा
नैर्र्कतैरेव तन्नैर्र्कतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति कृष्णः
हि तत्तम ऽआसीदुयो कृष्णा वै निर्र्कतिः ॥ ७ ॥ ताभि-
रेतां दिशं व्यन्ति । एषा वै नैर्र्कती दिङ् नैर्र्कत्यामेव तद्दिशि

निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं वेरिणः श्वभ्रप्रदरो वा
 स्यात्तदेना ऽउपदक्ष्याद्यत्र वा ऽअस्या ऽअवदीर्यते यत्र
 वास्या ऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तद्ब्रह्मातिनैर्ऋत-
 ऽएव तद् भूमेर्निर्ऋतिं दधाति ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वो-
 पदधाति ॥८॥ 'असुन्वन्तमयजमानमिच्छे'ति । यो वै न
 सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति 'स्तेनस्येत्यामन्विहि
 तस्करस्ये'ति स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतदुथो
 यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिहीत्यन्यमस्म-
 दिच्छ सा त' ऽइत्येत्यनित्यं विद्वांसमिच्छेत्येतन्नमो देवि
 निर्ऋते तुभ्यमस्ति'ति नमस्कारेणैवैनामपहते ॥ ९ ॥
 'नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज' ऽइति । तिग्मतेजा वै
 निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्करोत्ययस्मभ्यं विचृता बन्धमेत-
 मि'त्ययस्मभ्येन ह वै तं बन्धेन निर्ऋतिर्वध्नाति यं
 बध्नाति 'यमेन त्वं यस्या संविदाने'त्यग्निर्वै यम ऽइयं
 यस्याब्ध्याः हीदः सर्वं यत्तमाब्ध्यां त्वः संविदाने-
 त्येतदुत्तमे नाके ऽअधि रोहयैनमि'ति स्वर्गो वै लोको
 नाकः स्वर्गो लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥
 'यस्यास्ते घोर ऽआसज्जुहोमी'ति । घोरा वै निर्ऋति-
 स्तस्या ऽएतदासज्जुहोति यत्तदेवत्यं कर्म करोत्येषां

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (९)
 शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

बन्धानामवसर्जनाये'ति यैर्वन्धैर्वद्धो भवति 'यां त्वा जनो
 भूमिरिति प्रमन्दत' ऽद्वितीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति
 यो भवति 'निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वत' ऽद्विती निर्ऋति-
 रिति त्वाहं परिवेद सर्वत ऽद्वितीयेतदियं वै निर्ऋतिरियं
 वै तं निरर्पयति यो निर्ऋच्छति तद्यथा वै ब्रूयादसा-
 वामुष्यायुणोऽसि वेद त्वा मा मा हिंसीरित्येवमेतदाह
 नतरां हि विदित ऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥ नो-
 पस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्मानं संपृशा-
 ऽद्विती न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं
 प्रतिष्ठापयानीति न सुददोहसाधिवदति प्राणो वै सुददोहा
 नेत्पाप्मानं प्राणेन सन्तनवानि सन्नुधानीति ॥ १२ ॥
 ता हैके परस्तादर्वाचीरुपदधति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पा-
 प्मानं निर्ऋतिमन्ववायामेति न तथा कुर्यात्पराची-
 रेवोपदध्यात्पराश्वमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १३ ॥
 तिस्र ऽद्वितीका ऽउपदधाति । त्रिवृदग्निर्वावानग्निर्वाव-
 त्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १४ ॥
 अथासन्दी ॥ * शिष्यः । रुक्मपाशमिण्डे तत्पराद्धं न्य-
 स्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशादेव तत्प्रमुच्यते
 'यं ते देवी निर्ऋतिरा बबन्ध पाशं श्रीवास्वविचृत्यमि'-
 त्यनेवं विदुषा हाविचृत्य'स्तं ते विर्ण्याम्यायुषो न मद्धा-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।
 * का० श्रौ० सू० १७. २. ३ ।
 (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

द्वित्यग्निर्वा ऽआयुस्तस्यैतन्नमद्वयं स्थञ्चितो गार्हपत्यो भव-
 त्यचित ऽआहवनीयस्तस्माद्यदि शुवाग्निं चिनुते यदि
 स्थविर ऽआयुषो न मद्ध्यादित्येवाहाथैतं पितुर्मद्धि
 प्रसूत' ऽइत्यन्नं वै पितुरथैतदन्नमद्धि प्रसूत ऽइत्येत-
 त्रिष्टुब्भिर्बृज्जो वै त्रिष्टुब्बज्ज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋति-
 मपहते ॥ १५ ॥ तिस्र ऽइष्टका भवन्ति । आसन्दी
 शिष्यः रुक्मपात्रा ऽइष्टके तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गाय-
 त्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं
 निर्ऋतिमपहते ॥ १६ ॥ अथान्तरेणोदचमसं * निनयति ।
 बृज्जो वा ऽआपो बृज्ज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्तर्द्धत्ते-
 'नमो भूत्यै षेदं चकारे'त्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वा ऽएतदुग्रे
 देवाः कर्म्मकुर्वन्त तस्या ऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्या ऽउ-
 ऽएवायमेतत्कर्म्म कुरुते तस्या ऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्ष-
 मायन्त्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥
 प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति
 षदग्नौ सामिचित ऽएतां दिशमेति तस्मा ऽएवैतन्नि-
 ष्ठतेऽहिःसायै ॥ १८ ॥ † षद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको
 गार्हपत्यः प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य ऽइयमु वै प्रतिष्ठायै-
 तदुपथमिवैति षदेतां दिशमेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमामेवै-
 तत्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायाम् प्रतितिष्ठति

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ४ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. ५ ।

॥ १९ ॥ 'निवेशनः संगमनो वसूनामि'ति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमनो वसूनां 'विश्वेवा रूपाभिचष्टे शचीभिरिति' सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शचीभि रित्येतद्देव ऽइव सविता सत्यधर्मैन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनामि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २० ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रायणेष्टिः]

(तत्र प्रायणीयहविषः प्रचारः, सीरोपादानभूतवृक्षविशेषविधानादिकञ्च)

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति स्तम्बयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हुर त्रिरिति हरति त्रिराग्नीध्रः ॥ १ ॥ प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्च्य सीरं व्युनक्त्येतद्वा ऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नेन समर्द्धयँस्तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नेन समर्द्धयति सीरं भवति सेरः हतयत्सीरमिरामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥ औदुम्बरं भवति । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ग्वैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति मौञ्जं परिसीर्ष्य त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥ * सोऽग्ने-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श० ९. १. १; कठ० सं० १६. १२; कपि० सं० २. १. ३; मै० सं० ११. ७. १२; तै० सं० ४. २. ५ ।

* का० श्रौ० सू० १५. २. १० ।

र्दक्षिणां श्रोणिम् । जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्याऽसस्य
 पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते 'सीरा युञ्जन्ति कवयो
 युगा वितन्वते पृथगिति' ये विद्वाऽसस्ते कवयस्ते सीरं
 च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते पृथग्धीरा देवेषु सुम्न-
 ये'ति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना ऽदृत्येतत्
 ॥ ४ ॥ 'युनक्त सीरा वियुगा तनुद्धमिति' । युञ्जन्ति हि
 सीरं वियुगानि तन्वन्ति 'कृते योनौ वपतेह बीजमिति'
 बीजाय वा ऽएषा योनिष्क्रियते यत्सीता यथा ह वा-
 ऽअयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे वपति 'गिरां च श्रुष्टिः
 सभरा ऽअसन्न' ऽदृति वाग्वै गीरन्नं श्रुष्टि'न्नेदीय-
 ऽदृत्सृण्यः पक्वमेयादि'ति यदा वा ऽअन्नं पच्यतेऽथ तत्सृ-
 ण्योपचरन्ति द्वाब्भ्यां व्युनक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ स दक्षिणमेवाग्रे व्युनक्ति । अथ स-
 व्यमेवं देवत्रैतरथा मानुषे षड्गवं भवति द्वादशगवं वा चतु-
 र्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥ ६ ॥ अथैनं विकृ-
 षति । अन्नं वै कृषिरेतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः
 पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं
 दधाति ॥ ७ ॥ स वा ऽआत्मानमेव * विकृषति । न
 पक्षपुच्छाद्व्यात्मस्तदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मन्नं
 धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्न्यथ यत्पक्षपुच्छेषु

(१) शु० सं० अ० १२ क० ६७ । (२) शु० सं० अ० १२ क० ६७ । (३) शु०
 सं० अ० १२ क० ६८ । (४) शु० सं० अ० १२ क० ६८ । (५) शु० सं० अ० १२ क०
 ६८ । (६) शु० सं० अ० १२ क० ६८ ।

* का० श्रौ० सू० १०. २. ११ ।

नैव तदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥ स दक्षि-
णाद्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमां सीतां
कृषति 'शुनः सु फाला विकृषन्तु भूमिः शुनं कीनाशा-
ऽअभियन्तु वाहेरिति शुनः शुनमिति यद्वै समृद्धं
तच्छुनः समर्द्धयत्येवैनामेतत् ॥ ९ ॥ अथ जघनाद्धेनो-
दीचीम् । 'घृतेन सीता मधुना समज्यतामिति यथैव
यजुस्तथा बन्धुर्विश्वेदेवैनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च वै
देवा मरुतश्च वर्षस्येशतः ऽऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानेति
रसो वै पयः ऽऊर्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमानेत्येतद्-
स्मान्सीते पयसाभ्याववृत्स्वेत्यस्मान्सीते रसेना-
भ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥ अथोत्तराद्धेनं प्राचीम् ।
लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलः रयिमदित्येतत्सुशेवः
सोमपित्सर्वित्यन्नं वै सोमस्तदुद्रपति गामविं प्रफुल्ल्य
च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणमित्येतद्धि सर्वः सीतोद्वपति
॥ ११ ॥ अथ पूर्वाद्धेनं * दक्षिणाम् । 'कामं कामदुधे धुक्ष्व
मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्चिव्भ्यां पूष्णे प्रजाभ्य-
ऽओषधीभ्यः' ऽइति सर्वदेवत्या वै कृषिरेताभ्यो देव-
ताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्यग्रे कृषत्यथेति । अथे-
त्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥ चतस्रः सीता

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (५)
शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (७) शु० य०
सं० अ० १२ क० ७१ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७२ । (९) शु० य० सं०
अ० १२ क० ९९ ।

* 'दक्षिणा' इति पाठः 'क' पुस्तके ।

यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतद्दधाति
तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥
अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तदस्मिन्ने-
तद्दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा ऽअनि-
रुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधातीत्यग्रे कृषत्यथेति ।
अथेत्यथेति तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १४ ॥ तिस्रस्तिस्त्रः
सीताः कृषति । त्रिवृदग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १५ ॥ द्वादश सीता-
स्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा तान्वातैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
॥ १६ ॥ ता ऽउभयः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितमेवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति
यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १७ ॥ यद्वै न
विकृषति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्ता-
त्प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्द-
धाति लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥
* चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्य ऽइमे शीर्षश्चत्वारो
निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तद्वै यजुषाद्धा वै
तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमे शीर्षेण्प्राणाः ॥ १९ ॥ यद्वैवात्मानं
विकृषति । य ऽएवेमेऽन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति
तूष्णीं को हि तद्वेद यावन्त ऽइमेऽन्तरात्मन्प्राणाः

॥ २० * अथैनान्विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं व्यस्मै
 क्रामायैनान्व्युङ्क्ते 'विमुञ्च्यद्भूमगध्या' ऽद्व्यगध्या हैते
 देवत्रा 'देवयाना' ऽद्व्यति देव७ ह्येभिः कर्म करोत्यगन्म
 तमसस्पात्मस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्या ऽअशनायायै
 पारमित्येतज्ज्योतिरापामेति ज्योतिर्ह्यप्नोति यो देवाज्यो
 यज्ञमथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुस्ता-
 नद्धर्षवे ददाति स हि तैः करोति ताँस्तु दुक्षिणानां
 कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

[आत्ममध्ये कुशगुच्छोपधानादि]

अथ † दर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्वै देवा ऽओष-
 धीरुपादधत तथैवैतद्यजमान ऽओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥ यद्वेव
 दर्भस्तम्बमुपदधाति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स-
 ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयम्बेतदुन्नं यद्दर्भा-
 ऽआपश्च हेता ऽओषधयश्च वा वै वृत्राद्वीभत्समाना-

* का० श्रौ० सू० १७.२. ११ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० ब्रा० ११.२; कठ० १६.१३;

कपि० २५. ४; मे० सं० ११. ७. १३; तै० सं० ४. २. ६ ।

† कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् (का० श्रौ० सू० १७. ३. १) ।

ऽआपो धृन्व हृभन्त्य ऽउद्वायँस्ते दर्भा ऽअभवन्त्यहृभन्त्य-
 ऽउद्वायँस्तस्माद्दर्भास्ता हैताः शुद्धा मेक्ष्या ऽआपो
 वृत्राभिप्रक्षरिता बृहर्भा यदु दर्भास्तेनौषधय ऽउभये-
 नैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ सीतासमरे । वाग्वै
 सीता समरः प्राणा वै सीतास्तासामयः समयो वाचि
 वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मज्ज्यतो मज्ज्यत ऽएवास्मिन्नेत-
 दुन्नं दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा-
 ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ ३ ॥ अथैन-
 मभिजुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष
 सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वस्यो ऽअस्यैष रसो यद्वाज्यमपां
 च ह्येष ऽओषधीनां च रसोऽस्यैवैनमेतत्सर्वस्य रसेन
 प्रीणाति यावानु वै रसस्तावानात्मानेनैवैनमेतत्सर्वेण
 प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति । एतद्वै
 यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्रेऽग्निः समस्कुर्वस्तदस्मिन्नेतं पुर-
 स्ताद्भागमकुर्वत तस्मात्पुरस्ताद्भागस्तद्यदभिजुहोति य-
 ऽएवास्मिन्स्ते प्राणा ऽऋषयः पुरस्ताद्भागमकुर्वत तानेवै-
 तत्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ यद्वैवै-
 नमभिजुहोति । एतद्वै याज्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्य-
 इभवति यान्स्तोमाण्यानि पृष्ठानि यानि 'च्छन्दां'सि
 तेभ्य ऽएतं पुरस्ताद्भागं करोति ताज्येवैतत्प्रीणात्याज्येन
 पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति ।

एतद्वै देवा ऽविभयुर्द्दीर्घं वा ऽइदं कर्म यद्वै न ऽइममिह
 रक्षा^असि नाष्ट्रा न हव्युरिति त ऽएतामेतस्य कर्मणः
 पुरस्तात्स^अंस्थामपश्यंस्तमत्रैव सर्वं समस्थापयन्नत्रा-
 चिद्वैस्तथैवैनमयमेतदत्रैव सर्वं स^अंस्थापयत्यत्र चिनोति
 ॥ ७ ॥ 'सजूरब्द' ऽडुति चितिः । 'अयवोभिरि'ति पुरीषः
 'सजूरूषा' ऽडुति चितिः 'रूणीभिरि'ति पुरीषः 'सजोषसा-
 वशिश्वने'ति चितिर्द्वैः 'सोभिरि'ति पुरीषः 'सजूः सूर'
 ऽडुति चितिः 'रेतेशेने'ति पुरीषः 'सजुर्वैश्वानर' ऽडुति
 चितिः 'रिड्ये'ति पुरीषः 'धृतेने'ति चितिः 'स्वे'ति पुरीषः
 'हेति'^३ चितिः ॥ ८ ॥ त्रयोदशैता वय्याहृतयो भवन्ति
 त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चितिपुरीषाणि यावा
 नग्निर्यावत्यस्यमात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्याज्येन जुहो
 त्यग्निरेष यदाज्यमग्निमेवैतच्चिनोति पञ्चगृहीतेन पञ्चचिति
 कोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्यूर्ध्वमुद्गृह्य जुहोत्यूर्ध्वं
 तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९, १, ३ ।

[कर्षणक्रमेण सीतासदकप्रक्षेपः]

अथोदचमसान्निनयति * । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चे-
तयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना
ववृष्टिमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेत-
दधाति ॥ १ ॥ उदचमसा भवन्ति । आपो वै ववृष्टिर्वृ-
ष्टिमेवास्मिन्नेतदधात्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धु-
श्चतुःसक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्ने-
तद्दिग्भ्यो ववृष्टिं दधाति ॥ २ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्नि-
नयति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवा-
स्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ३ ॥ द्वादशोदचमसाङ्कृष्टे निन-
यति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्नि-
र्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥
स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति स षत्कृष्ट-
ऽएव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव वर्षेन्नाकृष्टायथ षट्कृष्ट-
ऽएव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टायैव वर्षेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे-
च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥
त्रीकृष्टे† चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥
षट्त्रयोदचमसान्निनयति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करि-
ष्यन्तः पुरस्तादपो दधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुर-
स्तादपो दधाति ॥ ७ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृ-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ४, ५ ।

दग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो
 दधाति ॥ ८ ॥ द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥ स वै कृष्टे निनयति ।
 प्राणेषु तदपो दधाति स यत्कृष्ट एव निनयेन्नाकृष्टे
 प्राणेष्वेवापः स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नथ यदकृष्ट एव निन-
 येन्न कृष्ट एवात्मन्नेवापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च
 निनयति तस्मादिमा ऽउभयत्रापः प्राणेषु चात्मैश्च
 ॥ १० ॥ त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्ध्या-
 वानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति
 ॥ ११ ॥ पञ्चदशोदचमसान्नियति । पञ्चदशो वै वृज्ज-
 एतेनैवास्यैतत्पञ्चदशेन वृज्जेण सर्वं पाप्मानमपहन्ति ॥ १२ ॥
 अथ * सर्वौषधं वपति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेत्यद्धमिति
 चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेत्यमाना ऽअन्नमेव चि-
 तिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥
 सर्वौषधं भवति । † सर्वमेतदन्नं यत्सर्वौषधः सर्वमेवा-
 स्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाश्नीयाद्या-
 वज्जीवमौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धुश्चतुःसक्तिना
 चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नं
 दधात्यनुष्टुभिर्बर्षति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वा ऽअन्नमयते
 ॥ १४ ॥ तिसृभिस्तिस्त्रभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निर्ध्यावा-

नग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १५ ॥
 द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादशमासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्ने-
 तदुन्नं दधाति ॥ १६ ॥ स वै कृष्टे वपति । तस्मात्कृष्टे-
 उन्नं पच्यते * स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे कृष्ट एवान्नं
 पच्येत नाकृष्टेऽथ यदकृष्ट एव वपेन्न कृष्टेऽकृष्ट-
 एवान्नं पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च वपति
 तस्मात्कृष्टे चाकृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥ तिसृभिः
 कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १८ ॥ यद्वेव सर्वौषधं
 वपति । एतद्वा एनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण
 भेषजेनाभिषज्यँस्तथैवैनमयमेतत्संकरिष्यन्त्युरस्तात्सर्वेण भे-
 षजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥ सर्वौषधं भवति । सर्वमेतद्भेषजं
 यत्सर्वौषधः सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥
 तिसृभिस्त्रिभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्य-
 स्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २१ ॥ द्वादशभि-
 र्ऋग्भिः कृष्टे † वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भि-
 षज्यति ॥ २२ ॥ स वै कृष्टे वपति । प्राणास्तद्भिषज्यति-
 स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिषज्येत्तेतर-
 मारमानमथ यदकृष्ट एव वपेन्न कृष्ट आत्मानमेव

* 'यत्कृष्टे' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

† का० श्री० सू० १७. ३. ८ ।

भिषज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणाँश्च तदा-
 र्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च
 वपति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैन-
 मेतद्भिषज्यति ॥ २४ ॥ पञ्चदशोदचमसान्निनयति ।
 पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तत्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराड्वि-
 राडु कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥
 'षा ऽओषधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरे'त्यृतवो
 वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि
 शरदि 'मनै नु बभ्रूणामहमि'ति सोमो वै बभ्रुः सौम्या-
 ऽओषधय ऽओषधः पुरुषः शतं धामानी'ति यदिदः
 शतायुः शतार्घः शतवीर्यं ऽएतानि हास्य तानि 'शतं
 धामानि सप्त चे'ति य ऽएवेमे सप्त शीर्षेन्प्राणास्ताने-
 तदाह ॥ २६ ॥ 'शतं वो ऽअम्ब धामानि । सहस्रमुत वो
 रुह ऽइति यदिदः शतधा च सहस्रधा च विरूढा
 'ऽअधौ शतक्रत्वो यूयमिमं मे ऽअगदं कृते'ति यमिमं
 भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥ ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः ।
 एतमेवाभि यथैतमेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता ऽअनुष्टुभो
 भवन्ति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वं भेषजः सर्वेणैर्वैन-
 मेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥ अथातो निरुक्तानिरुक्ता-
 नामेव । यजुषा द्वावनद्वाहौ युनक्ति तूष्णीमितराज्यजुषा
 चतस्रः सीताः कृषति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्ब-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ ।

मुपदधाति यजुषाभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्नियति
यजुषा वपति ॥ २९ ॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतस्प्र-
जापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्य-
यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितः रूपं तदस्य
तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितः
रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतः सर्वं
कृत्स्नं प्रजापतिं ऽ संस्करोति य ऽएवं विद्वानेतदेवं
करोति बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनि-
रुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोर्बाह्यानि रूपाणि निरु-
क्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[सोमक्रयादि]

चितो गार्हपत्यो भवति । अचित ऽआहवनीयोऽथ
राजानं क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो यौराहवनीयोऽथ
योऽयं वायुः पवत ऽएष सोम ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण
दधाति तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥
यदेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं
क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मैस्तत्प्राणं
मद्ध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मद्ध्यतः ॥ २ ॥

यद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं
 क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्नी रसः सोम ऽआत्मानं तद्रसेना-
 नुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥
 राजानं क्रीत्वा पृथुह्य । अथास्मा ऽआतिथ्यः हविर्नि-
 र्वपति तस्य * हविष्कृता वाचं विसृजतेऽथ वा ऽएत-
 द्यतिषजत्यद्वरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः समानतायै
 समानमिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥ यद्वेव व्यतिषजति ।
 आत्मा वा ऽअग्निः प्राणोऽद्वर ऽआत्मस्तत्प्राणं मध्यतो
 दधाति तस्मादयमारमन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥ यद्वेव
 व्यतिषजति । आत्मा वा ऽअग्नी रसोऽद्वर ऽआत्मानं
 तद्रसेनानुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तो-
 ऽथाहवनीयस्यार्द्धमैति ॥ ६ ॥ तद्धैके । उभयत्रैव † पला-
 शशाखा व्युदूहन्त्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा
 कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्द्धं ऽएवाहवनीयेन रोहति
 तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥ अथ गार्हपत्य ऽएवोषान्नि-
 वपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऽऊषा-
 ऽअस्मिँस्तल्लोके पशून् दधाति तस्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवः
 ॥ ८ ॥ अथाहवनीय ऽएव पुष्करपर्णमुपदधाति । न
 गार्हपत्य ऽआपो वै पुष्करपर्णं यौराहवनीयो दिवि तदपो
 दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽउभयत्र
 वै विक्रियते-तस्माद्वेतसोऽधि विक्रियाता ऽडुति ॥ ९ ॥
 ता नाना मन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो

* शु० य० सं० १. १५. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।

देवलोकः ऽआहवनीयो नानो वा ऽएतद्यद्वैवं च मानुषं
च द्वाधीयसा मन्त्रेणाहवनीये निवपति हृसीयसा गार्हपत्ये
द्वाधीयो हि देवायुषः हृसीयो मनुष्यायुषः स पूर्वाः
परिशिश्रद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकता-
ऽअस्माद्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ता ऽइति ॥ १० ॥ तदाहुः ।
यद्योनिः परिशिश्रतो रेतः सिकता ऽअथ पूर्वाः परिशिश्रद्भ्यो
गार्हपत्ये सिकता निवपति कथमस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं
परिगृहीतं भवतीत्युत्वं वा ऽउषास्तद्यदुषान्पूर्वान्निव-
पत्येतेनो हास्यैतदुल्बेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भव-
त्यथाहवनीये परिशिश्रतोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुरथ
सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽएतयो ऽअस्यैतद्यो-
न्या रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥ अथा-
हवनीय * ऽएवाप्यानवतीब्भ्यामभिमृशति । न गार्ह-
पत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोकः ऽआहवनीयो-
ऽद्धो वा ऽअयमस्मिँल्लोके जातो यजमानः स्वर्गं ऽएव
लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीय ऽएवा-
प्यानवतीब्भ्यामभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गं ऽएवैनं
तल्लोके प्रजिनयति ॥ १२ ॥ अथ लोकेष्टका ऽउपदधाति ।
इमे वै लोका ऽएषोऽग्निर्दिशो लोकेष्टका ऽएषु तल्लोकेषु
दिशो दधाति तस्मादिमा ऽएषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥
बाह्वेनाग्निमाहरति । आता वा ऽअस्य ता दिशो या-
ऽएषु लोकेष्वथ या ऽइमाँल्लोकान्परेण दिशस्ता ऽअस्मि-

न्नेतद्दधाति ॥ १४ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५३ ॥] बहिर्वेदेरियं वै वेदिः ।
 आसा वा ऽअस्य ता दिशो या ऽअस्यामथ या ऽइमां परेण
 दिशस्ता ऽअस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव * लोकेष्टका-
 ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्य-
 क्षरत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तस्मिन्नेताभिल्लोकेष्टका-
 भिस्तः रसमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १६ ॥ बा-
 ह्येनाग्निमाहरति । आसो वा ऽअस्य स रसो य ऽएषु
 लोकेष्वथ य ऽइमाल्लोकान्पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेत-
 द्दधाति ॥ १७ ॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । आसो वा ऽअस्य
 स रसो योऽस्यामथ य ऽइमां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्तमस्मि-
 न्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥ स्पेयनाहरति । वृज्जो वै स्फ्यो
 वीर्यं वै वृज्जो वित्तिरियं वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥
 स पुरस्तादाहरति । 'मा मा हिंसीजनिता यः पृथि-
 व्या' ऽइति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिं-
 सीत्प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिवः सत्यधर्मा वयानडि'ति
 यो वा दिवः सत्यधर्मा सृजतेत्येतद्यैच्चापश्चन्द्राः
 प्रथमो जजाने'ति मनुष्या वा ऽआपश्चन्द्रा यो मनुष्या-
 न्प्रथमोऽसृजतेत्येतत्कस्मै देवार्यं हविषा विधेमे'ति
 प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहत्यान्तरेण
 परिश्रित ऽआत्मन्नुपदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽ-
 त्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधा-

* का० श्रौ० सू० १०. ३. ११, १२ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ ।

ति ॥ २० ॥ अथ दक्षिणतः । 'अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि
यजेन पयसा सहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्वपां ते ऽअ-
ग्निरिषितो ऽअरोहद्दि'ति यद्वै किञ्चास्याऽऽ सास्यै वपा
तामग्निरिषित ऽउपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्ष-
सन्धिमात्मन्नुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि रसोऽत्यक्षर-
त्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति
॥ २१ ॥ अथ पश्चात् । 'अग्ने यत्ते शुक्रं ऋच्चन्द्रं ऋत्पूतं
ऋच्च यज्ञियमि'तीयं वा ऽअग्निरस्यै तदाह 'तेदेवेभ्यो
भरामसी'ति तदस्मै देवाय कर्मणे हराम ऽइत्येतत्तामा-
हृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति स यः प्रतीच्यां
दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्रतीचीमेवा-
स्मिन्नेतद्दिशं दधाति स न सम्प्रति पश्चाद्वाहरेन्नेयज-
पथाद्रसमाहुराणीतीति ऽइवाहरति ॥ २२ ॥ अथोत्तरतः ।
'दुषमूर्जमहमित ऽआदमि'तीषमूर्जमहमित ऽआदद ऽइ-
त्येतद्दृतस्यै योनिमि'ति सत्यं वा ऽऋतः सत्यस्य
योनिमित्येतद्महिषस्य धारामि'त्यग्निर्वै महिषः स हीदं
जातो महान्तस्सर्वमैष्णा'दा मा गोषु विशत्वा तनूष्वि'त्यात्मा
वै तनूरा मा गोषु चात्मानि च विशत्वित्येतज्जहामि
सेदिमनिराममीवामि'ति सिकताः प्रद्वहसयति तथैव

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
(९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।

सेदिर्घ्यानिरा ग्रामीवा तामेतस्यां दिशि दधाति तस्मा-
 देतस्यां दिशि प्रजा ऽअशनायुकास्तामाहृत्यान्तरेण
 पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति स य ऽउदीच्यां दिशि रसो-
 ऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो ऽउदीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं
 दधाति ॥ २३ ॥ ता ऽएता दिशः । ताः सर्वत ऽउप-
 दधाति सर्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः
 सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मा-
 त्सर्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना साद-
 यति नाना सुददोहसाधिवदति नाना हि दिशस्तिष्ठ-
 न्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो तिष्ठन्वै वीर्य-
 वत्तरः ॥ २४ ॥ ता ऽएता यजुष्मत्य ऽदृष्टकाः । ता-
 ऽआत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्व्वात्मन्नेव यजुष्मत्य-
 ऽदृष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥ तदाहुः ।
 कथमस्यैताः पक्काः श्रुता ऽउपहिता भवन्तीति रसो वा-
 ऽएताः स्वयः श्रुत ऽउ वै रसोऽथो यद्वै किञ्चैतमग्निं
 वैश्वानरमुप निगच्छति तत ऽएव तत्पक्कः श्रुतमुपहितं
 भवति ॥ २६ ॥ * अथोत्तरवेदिं निवपति । इयं वै वेदि-
 र्यौत्तरवेदिर्दिशो लोकेष्टकास्तद्यदन्तरेण वेदिं चोत्तर-
 वेदिं च लोकेष्टका ऽउपदधातीमौ तल्लोकावन्तरेण दिशो
 दधाति तस्मादिमौ लोकावन्तरेण दिशस्तां व्युगमार्त्री
 वा सर्वतः करोति चत्वारिंशत्पदां वा यतरथा काम-
 येताथ सिकता निवपति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २७ ॥ ता-

ऽउत्तरवेदौ * निवपति । योनिर्वा ऽउत्तरवेदिष्योनौ तद्वेतः
 सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते तत्प्रजनिष्णु भवति
 ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्तदात्मन्नेतो
 दधाति तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥
 'अग्ने त्वं श्रवो वय' ऽइति । धूमो वा ऽअस्य श्रवो वयः
 स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति 'महि बभ्राजन्ते ऽअर्च्यो
 विभावसवि'ति महतो बभ्राजन्तेऽर्च्यः प्रभूवसवित्येतद्-
 'बृहद्भानो शवसा ब्राजमुक्थ्यमि'ति बलं वै शवो बृहद्भानो
 बलेनान्नमुक्थ्यमित्येतद्धासि 'दाशुषे कव' ऽइति यजमानो
 वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कव ऽइत्येतत् ॥ २९ ॥
 'पावकवर्चाः शुक्रवर्चा' ऽइति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चा-
 'ऽअनूवर्चा ऽउदियर्षि भानुने'त्यनूवर्चा ऽउद्दीप्यसे
 भानुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसी'ति पुत्रो ह्येष
 मातरा विचरन्नुपावति 'पृणक्षि सेदसी ऽउभे' ऽइतीमे वै
 व्यावापृथिवी रोदसी ते एष ऽउभे पृणक्ति धूमेनामं ववृष्ट्ये-
 माम् ॥ ३० ॥ 'ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरि'ति । ऊर्जो
 नपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येतन्नमन्दस्व धीतिभिर्हित'
 ऽइति दीप्यस्व धीतिभिर्हित ऽइत्येतत्त्वे ऽईषः सन्दधुर्भूरि-

* का० श्री० सू० १७. ३. १५।

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६। (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६। (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७। (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७। (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८। (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८।

वर्षस' ऽडुति त्वे ऽडुषः सन्दधुर्बहुवर्षस ऽडुत्येत' चित्रोतयो
 वामजाता' ऽडुति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३१ ॥ 'इरज्यन्नमे
 प्रथयस्व जन्तुभिरि'ति । मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानो-
 ऽमे प्रथस्व मनुष्यैरित्येत' दस्मे रायो ऽअमर्त्ये'त्यस्मे
 रायिं दुधदमर्त्येत' रस दर्शतस्य वृषो विराजसी'ति
 दर्शतस्य ह्येष वृषो विराजति 'पृणक्षि सानसिं क्रतुमि'ति
 पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥ 'इष्कर्तारमद्-
 रस्य प्रचेतसामि'ति । अद्भरो वै यज्ञः प्रकल्पयितारं
 यज्ञस्य प्रचेतसमित्येत' क्षयन्तः राधसो मह' ऽडुति
 क्षयन्तः राधसि महतीत्येत' द्रातिं वामस्य सुभगां मही-
 मिषमि'ति रातिं वामस्य सुभगां महतीमिषमित्येत' हृधासि
 सानसिः रयिमि'ति दुधासि सनातनः रयमित्येतत्
 ॥ ३३ ॥ 'ऋतावानमि'ति । सत्यावानमित्येत' न्महिषमि-
 त्यभिर्वै महिषो 'विश्वेददर्शतमि'ति विश्वदर्शतो ह्येषो ऽभिः
 सुम्ननाय दधिरे पुरो जना' ऽडुति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय
 वा ऽएतं पुरो दधते 'श्रुत्कर्णः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 द्वैव्यं मानुषा युगेत्याश्रुण्वन्तः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 देवं मनुष्या हवामह ऽडुत्येतत् ॥ ३४ ॥ स ऽएषोऽग्निरेव

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१४) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ ।

वैश्वानरः । एतत्षड्वचमारम्भायैवेमाः * सिकता न्युत्प्य-
न्तेऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चिति षड्वचेन
षड्वचः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥ तदाहुः ।
यद्रेतः सिकता ऽउच्यन्ते किमासाथं रेतो रूपमिति
शुक्ला ऽडुति ब्रूयाच्छुक्लः हि रेतोऽथो पृश्नय ऽडुति
पृश्नीव हि रेतः ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यदार्द्धः रेतः शुष्काः
सिकता निवपति कथमस्यैता ऽआर्द्धा रेतोरूपं भवन्तीति
रसो वै छन्दाथं स्याद् ऽउ वै रसस्तयदेनाश्छन्दोभिर्नि-
वपत्येवमु हास्यैता ऽआर्द्धा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥
तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति
द्वे वाऽअहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिकते शुक्ला च
कृष्णा चैवमु हास्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति
॥ ३८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्रैः सम्पन्ना-
ऽअन्य्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीत्यनन्तानि
वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता ऽएवमु हास्यैता ऽअहो-
रात्रैः सम्पन्ना ऽअन्य्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भव-
न्त्यथ कस्मात्समुद्रियं छन्द ऽडुत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः
सिकतास्तस्मात्समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः
पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं
मनो यजुः सर्वाः सिकता ऽअनुविभवत्येवमु हास्यैताः
पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥ तदाहुः ।

कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति यदेवैना-
 ऽएतेन षडृचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसाम-
 क्षराणि तावन्त्येतस्य षडृचस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः
 सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥ यदेव सिकता
 निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्धेतद्
 ब्रह्मण ऽउत्सन्नं यस्मिन् सिकता ऽअथ यदुत्सन्नमिदं तद्यो-
 ऽयमग्निश्चीयते तद्यस्मिन् सिकता निवपति यदेव तद् ब्रह्मण-
 ऽउत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ता ऽअसंख्याता ऽअप-
 रिमिता निवपति को हि तदेद यावत्तद् ब्रह्मण ऽउत्सन्नः
 स ह वा ऽएतः सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः संस्करोति य-
 ऽएवं विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कैतासाम-
 संख्यातानां संख्येति द्वे ऽइति ब्रूयाद् द्वे हि सिकते शुक्ला
 च कृष्णा चाथो सप्तविंशतिशतानीति ब्रूयादेतावन्ति
 हि संवत्सरस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापञ्चाशे शते ऽइत्येता-
 वन्ति ह्येतस्य षडृचस्याक्षराण्यथो पञ्चविंशतिरिति
 पञ्चविंशः हि रेतः ॥ ४३ ॥ ता ऽएता यजुष्मस्य-
 ऽइष्टकाः । ता ऽआत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्म-
 न्हेव यजुष्मस्य ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु न
 सादयति नेद्रेतः प्रजातिः ७ स्थापयानीति ॥ ४४ ॥
 अथैना * ऽआप्यायन्तीन्भ्यामभिमृशति । इदमेवैतद्रेतः
 सिक्तमाप्याययति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमाप्यायते
 सौमीभ्यां प्राणो वै सोमः प्राणं तद्रेतसि दधाति

तस्माद्रेतः सिक्तं प्राणमभिसम्भवति पुयेद्ध यद्वते
 प्राणान्त्सम्भवेदेषो हैवात्र सूददोहाः प्राणो वै सोमः
 प्राणः सूददोहाः ॥ ४५ ॥ 'आप्यायस्व समेतु ते ।
 विश्वतः सोम ववृष्यमि'ति रेतो वै ववृष्यमाप्यायस्व
 समेतु ते सर्वतः सोम रेत ऽदृत्येत'द्वा वाजस्य सङ्गत्य'
 ऽदृत्यन्नं वै वाजो भवान्नस्य सङ्गत्य ऽदृत्येत'त्सं ते
 पयांशसि समु यन्तु वाजा' ऽदृति रसो वै पयोऽन्नं
 वाजाः सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्येत'त्सं ववृष्या-
 न्यभिमातिषाह' ऽदृति सः रेतोऽंशसि पाप्मसह ऽदृत्ये-
 त'दाप्यायमानो ऽमृताय सोमे'ति प्रजात्यां तदमृतं
 दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता 'दिवि श्रवांशस्युत्तमानि
 धिष्वे'ति चन्द्रमा वा ऽस्य दिवि श्रव ऽउत्तमः सखेन
 ममुष्मिँल्लोके श्रावयति द्वाब्भ्यामाप्याययति गायत्र्या च
 त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४६ ॥ अथातः सम्भ-
 देव । चतस्रो लोकेष्टका ऽउपदधाति षडृचेन निवपति ।
 द्वाब्भ्यामाप्याययति तद् द्वादश द्वादश मासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्प्रस्य मात्रा तावत्त-
 न्नवति ॥ ४७ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. २. १; कठ० सं० १६. १४; कपि० सं० २५. ५; मै० सं० ११. ७. १४; तै० सं० ४. २. ७ ।

[आनडुहे चर्मणि प्रथमचितीष्टकानामुपधानादि]

आप्यानवतीभ्यामभिमृश्य । प्रत्येत्यातिस्थेन * प्र-
चरत्यातिस्थेन प्रचर्ष्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति प्रवर्ग्यो-
पसद्भ्यां प्रचर्ष्याथैतां चर्मणि चितिः समवशमयन्ति तद्य-
चर्मणि चर्म वै रूपः रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो लोम वै रूपः
रूपाणामुपाप्त्यै रोहिते रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि सर्वेषां
रूपाणामुपाप्त्या ऽआनडुहेऽग्निरेष यदनड्वानग्निरूपाणा-
मुपाप्त्यै प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥ तदुग्रेण गार्ह-
पत्यम् । अन्तर्वैद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति तदेतां
चितिः समवशमयन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत्प्रोक्षति शुद्ध-
मेवैतद्मेध्यं करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यमथो ऽअन-
भ्यारोहाय न हि किञ्चनान्यद्धविराज्येन प्रोक्षन्ति
तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा ऽअनिरुक्तः
सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनभ्यारोहाय न हि
किञ्चनान्यद्धविस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥ यद्वेव प्रोक्षति ।
हविर्वा ऽएतत्तदेतदभिघारयति यद्वै हविरभ्यक्तं यदभि-
घारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिघार-
यन्ति तूष्णीं तूष्णीं हि हविरभिघारयन्ति दग्धैस्ते
हि शुद्धा मेध्या ऽअग्रैरग्रं हि देवानाम् ॥ ३ ॥ तदाहुः ।
यत्प्रथमामेव चितिं प्रोक्षति कथमस्यैष सर्वोऽग्निः
प्रोक्षितो भवति कथं चर्मणि प्रणीतः कथमश्श्वप्रणीत-

* प्रथमचितेः सिक्ताप्रच्छादनमारभ्य तस्या आलम्भनान्तं कर्मजातं निष्पाद्य आतिथ्याया
अवशिष्टं यच्छूर्पाद्धविरुद्धपन-निष्पवनादि तत आरभ्य उपसदन्तं कर्म कृत्वा अन्तःपात्यस्य
पुरस्ताद्वेदिमध्ये प्राग्ग्रीवस्योत्तरलोमश्चर्मणः स्तृतस्योपरि प्रथमचितेः सर्वा इष्टका निदध्यात् ।
(का० श्रौ० सू० ४० १७, ३, १७) ।

ऽइति षदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्येवमु
 हास्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवत्येवं चर्मणि प्रणीत-
 ऽएवमश्नवप्रणीत ऽउच्यच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥ अथा-
 हाग्निबभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानुप-
 प्रैष्यत ऽएतं यजं तथंस्यमानान्नृक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअजि-
 घाथंसन्न यक्ष्यद्धे न यजं तथंस्यद्ध ऽइति तेभ्य ऽएता-
 नग्नीनेता ऽइष्टका वृज्जान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्राहरँस्तैरेनानस्तृ-
 णवत तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यजंमतन्वत ॥ ५ ॥
 तद्वा ऽएतत्क्रियते । षदेवा ऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षा-
 थंसि देवैरेवापहतानि यत्वेतत्करोति षदेवा ऽअकुर्वँस्त-
 र्करवाणीत्यथो षदेव रक्षो यः पाप्मा तेभ्य ऽएता-
 नग्नीनेता ऽइष्टका वृज्जान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्रहरति
 तैरेनान्स्तृणुते तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यजं तनुते
 ॥ ६ ॥ तद्यदग्निभ्य ऽइति । बहवो ह्येतेऽग्नयो षदेता-
 श्चितयोऽथ यत्प्रहियमाणेभ्य ऽइति प्र हि हरति ॥ ७ ॥
 तद्धैकेऽन्वाहुः । 'पुरीष्यासो ऽअग्नयः प्रावणेभिः सज्जो-
 षस' ऽइति प्रायणरूपं न तथा कुर्यादाग्नेयीरेव गायत्रीः
 कामवतीरनुब्रूयाद्वा ते वैत्सो मनो यमत्तुभ्यं ता ऽअङ्गिर-
 स्तमाग्निः प्रियेषु धामस्वि'ति ॥ ८ ॥ आग्नेयीरन्वाह ।
 अग्निरूपाणामुपाप्स्यै कामवतीः कामानामुपाप्स्यै गायत्री-
 र्गायत्रोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वेतो
 भूतः सिञ्चति तिस्रस्त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा

तावतैवैनमेतद्वेतो भूतः सिञ्चति ताः सप्त सम्पद्यन्ते
 सह त्रिरनूक्ताब्भ्याथ सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संव-
 र्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 त्त्तद्भवत्युपाथंश्श्वन्वाह रेतो वा ऽअत्र यज्ञ ऽउपाथंशु वै
 रेतः सिञ्च्यते पश्चादनुब्रुवन्नन्वेति छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं
 पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥ अथाश्श्वः शुक्लं पुरस्ताद्भ-
 यन्ति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्ध्वद्वै न ऽइह रक्षाथंसि
 नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतं ब्रज्मपश्यन्नमुमेवादित्यमसौ
 वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्त ऽएतेन ब्रजेण पुरस्ताद्रक्षाथं-
 सि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समश्नुवत
 तथैवैतद्यजमान ऽएतेन ब्रजेण पुरस्ताद्रक्षाथंसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समश्नुत ऽआगच्छन्त्यग्निं
 दक्षिणतः * पुच्छस्य चितिमुपनिदधत्युत्तरतोऽश्श्वमा-
 क्रमयन्ति ॥ १० ॥ तमुत्तरार्द्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिशिञ्चतः
 प्राञ्चं नयन्ति तत्प्राञ्च्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं दक्षिणा
 तदक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं प्रत्यञ्चं तत्प्रतीच्यै
 दिशः पाप्मानमपहन्ति तमुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः पाप्मा-
 नमपहन्ति सर्वाब्भ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअप-
 हत्याथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥
 † तं प्रत्यञ्चं ध्वन्तम् । एतां चितिमवग्रापयत्यसौ
 वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्श्व ऽइमा ऽउ सर्वाः प्रजा
 या ऽइमा ऽहुष्कास्तद्यदवग्रापयत्यसावेव तदादित्य-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २२ ।

† अथ शतम् ४२००; का० श्रौ० सू० १७. ३. २६ ।

ऽइमाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति तस्मादु हैतत्सर्वोऽस्मीति
मन्यते प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत्प्रत्यञ्चं व्यन्तमवग्रापयति
प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सर्वाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति ॥ १२ ॥
यद्वेवावग्रापयति । असौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्नव ऽइम ऽउ
लोका ऽएताः स्वयमातृणास्तद्यदवग्रापयत्यसावेव तदा-
दित्य ऽइमाल्लोकान्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य
बन्धुः ॥ १३ ॥ यद्वेवावग्रापयति । अग्निर्देवेभ्य ऽउदक्का-
मत्सोऽपः प्राविशत्ते देवाः प्रजापतिमब्रुवँस्त्वमिममन्विच्छ
स तुभ्यं स्वाय पित्र ऽआविर्भविष्यतीति तमश्नवः
शुक्रो भूत्वान्वैच्छत्तमद्भ्य ऽउपोदासूतं पुष्करपर्णे विवेद
तमभ्यवेक्षाञ्चक्रे स हैनमुदुवोष तस्मादश्नवः शुक्र-
ऽउदुष्टमुख ऽइवाथो ह दुरक्षो भावुकस्तमु वा ऽऋत्वेव
हिंसित्वेव मेने तद् होवाच वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥
स होवाच । यस्त्वानेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दुदेव त्वा स-
ऽइति स यो हैनमेतेन रूपेणान्विच्छति विन्दुति
हैनं वित्वा हैनं चिनुते ॥ १५ ॥ स शुक्रः स्यात् ।
तद्धेतस्य रूपं व्य ऽएष तपति यदि शुक्रं न विन्देद-
प्यशुक्रः स्यादश्नवस्त्वेव स्याद्यद्यश्नवं न विन्देदप्यन-
इवानेव स्यादाग्नेयो वा ऽअनइवानग्निरु सर्वेषां पाप्म-
नामपहन्ता ॥ १६ ॥ अथातोऽधिरोहणस्यैव । तद्
हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं
न तथा कुर्यात्पशुरेष यदग्निर्घो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्य-
ञ्चमधिरोहति विषाणाभ्यां तद् हन्त्यथ यः पश्चात्प्राञ्चं

पद्भ्यां तमात्मनैवैनमारोहेद्यं वा ऽआत्मना पशुमारो-
हन्ति स पारयति स न हिनस्त्युत्तरतो यः हि कञ्च
पशुमारोहन्त्युत्तरत ऽएवैनमारोहन्त्यारुह्याग्निमौत्तरवेदिकं
कर्म कृत्वात्मन्नाग्निं गृहीत ऽआत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यः
साम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥
अथैतः साये भूतेऽश्चं परिणयन्ति । एतद्वै देवा ऽअवि-
भयुर्ष्वद्वै न ऽइममिह रक्षांस्ति नाष्ट्रा न हन्युरिति
तस्मा ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वा-
ऽआदित्य ऽएषोऽश्चस्तथैवास्मा ऽअयमेतं वृज्जमभि-
गोप्तारं करोति ॥ १८ ॥ तं वा ऽउपास्तमयमादित्यस्य
* परिणयति । एष वा ऽअस्य प्रत्यक्षं दिवा गोप्ता
भवति रात्रिसाचयान्यु वै रक्षांस्ति रात्र्या ऽएवास्मा
ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारं करोति सर्वतः परिणयति सर्वत-
ऽएवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः
परिणयति त्रिवृतमेवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारं करो-
त्यथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुरथ स
पुनर्विपह्ययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २५ ।
(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १. २. २; कठ सं०
१६. ११; कपि० २५. २; मे० सं० ११. ७. ११ तै० सं० ४. २. ४ ।

[अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, पुष्करपर्णोपधानं च]

आत्मन्नाग्निं गृहीते चेष्ट्यन् । आत्मनो वा ऽएतम-
धिजनयति यादृशाद्वै जायते तादृङ्ङेव भवति स यदा-
त्मन्गृहीत्वाग्निं चिनुयान्मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेन्म-
र्त्यान्मर्त्यमनपहतपाप्मनोऽनपहतपाप्मानमथ यदात्मन्-
ग्निं गृहीत्वा चिनोति तदग्नेरेवाह्वयग्निं जनयत्यमृतादमृत-
मपहतपाप्मनोऽपहतपाप्मानः ॥ १ ॥ † स गृह्णाति ।
'मयि गृह्णाम्यग्ने ऽअग्निमिति तदात्मन्नेवाग्नेऽग्निं गृह्णीते
'रायस्पोषाय सुप्प्रजास्त्राय सुवीर्याये'ति तदु सर्वा-
ऽआशिष ऽआत्मन्गृह्णीते 'मामु देवताः सचन्तामि'ति
तदु सर्वान्देवानात्मन्गृह्णीते तद्यत्किञ्चात्मनोऽधि जनयि-
ष्यन्भवति तत्सर्वमात्मन्गृह्णीते स वै तिष्ठन्नात्मन्नाग्निं
गृहीत्वानूपविश्य चिनोति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशुस्ति-
ष्ठन्गर्भं धित्वानूपविश्य विजायते ॥ २ ॥ अथ सत्यः
‡ साम गायति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्सत्यमस्य मुखं
करवाम ते सत्यं भविष्यामः सत्यं नोऽनुवर्त्स्यति सत्यो
नः स कामो भविष्यति यत्कामा ऽएतत्करिष्यामह ऽइति
॥ ३ ॥ त ऽएतत्सत्यः साम पुरस्तादगायन् । तदस्य
सत्यं मुखमकुर्वस्ते सत्यमभवन्सत्यमेनानन्ववर्त्तत सत्य-
ऽएषां स कामोऽभवद्यत्कामा ऽएतदकुर्वत ॥ ४ ॥

† का० श्रौ० सू० १७. ३. २७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. २८ ।

तथैवैतद्यजमानः । यत्सत्यः साम पुरस्ताद्वायति तदस्य
 सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति सत्यमेनमनुवर्त्तते
 सत्योऽस्य स कामो भवति यत्काम एतत्कुरुते ॥ ५ ॥
 तद्यत्तत्सत्यम् । आप एव तद्वापो हि वै सत्यं तस्मा-
 द्येनापो यन्ति तत्सत्यस्य रूपमित्याहुरप एव तदस्य
 सर्वस्याग्रमकुर्वन्तस्माद्यदैवापो यन्त्यथेदः सर्वं जायते
 यदिदं किञ्च ॥ ६ ॥ अथ * पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै
 पुष्करपर्णं योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वेव पुष्करपर्ण-
 मुपदधाति । आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं यथा ह वा-
 ऽइदं पुष्करपर्णमप्स्वद्ध्याहितमेवमियमप्स्वद्ध्याहिता सेयं
 योनिरग्नेरियं ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत ऽइमामे-
 वैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये
 प्रतिष्ठापयति तस्मादियः सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्विय-
 मेव सत्यमियं ह्येवैषां लोकानामद्धातमाम् ॥ ८ ॥
 'अपां पृष्ठमसि योनिरग्ने'रिति । अपां हीयं पृष्ठं
 योनिर्हीयमग्नेः 'समुद्रमभितः पिन्वमामि'ति समुद्रो
 हीमामभितः पिन्वते 'वृद्धमानो महाँश ॥ ९ ॥ आ च पुष्कर'
 ऽइति वृद्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येतद्दिवो मात्रयो
 वरिष्मणा प्रथस्वेत्यनुविमाष्टर्यसौ वा ऽआदित्य एषो-
 ऽग्निर्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति यौर्भूत्वेनं
 यच्छेत्येवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यं ह्यपां

* पुष्करपर्णमुपदधाति स्तब्धे पूर्ववत् (का० श्रौ० सू० १०. ४. १) ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० २ ।

सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥
 अथ रुक्ममुपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्म-
 ऽएष हीमाः सर्वाः प्रजा ऽअतिरोचते रोचो ह वै तः
 रुक्म ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा ऽअमुमे-
 वैतदादित्यमुपदधाति स हिरण्मयो भवति परिमण्डल-
 ऽएकविंशतिनिर्बाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्ताग्निर्बाधमुप-
 दधाति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा ऽअवस्तादु वा-
 ऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥ तं पुष्करपर्णं ऽउपदधाति ।
 योनिर्वै पुष्करपर्णं योनावेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥
 यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं
 वै पुष्करपर्णमियमु वै प्रतिष्ठा यो वा ऽअस्यामप्रतिष्ठि-
 त्तोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठित ऽएव स रश्मिभिर्वा ऽएषो-
 ऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति
 ॥ १२ ॥ यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । इन्द्रो वृत्रं
 हत्वा नास्तृषीति मन्यमानोऽपः प्राविशत्ता ऽअब्रवीद्वि-
 भ्रेमि वै पुरं मे कुरुतेति स योऽपाथं रस ऽआसीत्तमूर्द्ध-
 समुदौहस्तामस्मै पुरमकुर्वस्तद्यदस्मै पुरमकुर्वस्तस्मा-
 त्पुष्करं पुष्करं ह वै तत्पुष्करमित्याचक्षते परोक्षं
 परोक्षकामा हि देवास्तद्यत्पुष्करपर्णं ऽउपदधाति यमे-
 वास्मै तमापो रसः समुदौहन्यामस्मै पुरमकु-
 र्वस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानं
 प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वा ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः

पुरस्ताज्जायते 'वि सीमन्तः सुरुचो वेन ऽआवरि'ति मध्यं द्वे
सीमेमे लोकाः सुरुचोऽसावादित्यो वेनो यद्वै प्रजिजनिष-
माणोऽवेनत्तस्माद्रेनस्तानेष सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नु-
देति 'स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्टा' ऽडुति दिशो वा-
ऽअस्य बुध्न्या ऽउपमा विष्टास्ता ह्येष ऽउपवितिष्टते 'सतश्च
योनिमसतश्च विवरि'तीमे वै लोकाः सतश्च योनिरस-
तश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न तदेबभ्य ऽएव लोकेबभ्यो जायते
त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाधिवदति
तस्योक्तो बन्धुः ॥१४॥ अथ * पुरुषमुपदधाति । स प्रजा-
पतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्यमयो भवति-ज्योतिर्वै
हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतः हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति
पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥ यद्वैव पुरुषमुपदधाति ।
प्रजापतेर्विस्वस्तादृम्या तनुर्मध्यत ऽउदकामत्तस्यामेनमुक्ता-
न्तायां देवा ऽअजहुस्तं यत्र देवाः ससंस्कुर्वन्तदस्मिन्नेतां
रम्यां तनुं मध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवा ऽअरमन्त तद्य-
दस्यैतस्यां रम्यायां तन्वां देवा ऽअरमन्त तस्माद्धि
रम्यः हि रम्यः ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतां रम्यां तनुं
मध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वा ऽअस्य
सा रम्या तनुः प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥१६॥
तद्वै रुक्मं ऽउपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्मोऽथ

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

* का० श्रौ० सू० १५, ४, ३ ।

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः स एष तमेवैतदुप-
 दधाति ॥ १७ ॥ उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवां अभ्रुव-
 इयदि वा इमावर्वाश्वा उपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रधक्ष्यतो
 यद्यु पराश्चौ पराश्चावेव तप्स्यतो यद्यु सम्भ्यश्चावन्तैरैता-
 वेतज्ज्योतिर्भविष्यत्यथो ऽअज्योऽन्न्यः हिंसिष्यत-
 ऽइति तेऽर्वाश्चमन्यमुपादधुः पराश्चमन्यः स एष
 रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः प्राणैरेष ऽऊर्ध्वः पुरुषः
 प्राश्चमुपदधाति प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥ 'हिरण्य-
 गर्भः समवर्त्तताग्र' ऽइति । हिरण्यगर्भो ह्येष समवर्त्त-
 ताग्रे 'भूतस्य जातः पतिरेक ऽआसीद्वि'त्येष ह्यस्य सर्वस्य
 भूतस्य जातः पतिरेक ऽआसीत्स दाधार पृथिवीं द्यामु-
 तेमामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार 'कस्मै देवाय
 हविषा विधेम'ति प्रजापतिवै कस्तस्मै हविषा विधेमत्ये-
 तत् ॥ १९ ॥ 'द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामि'ति । असौ
 वा ऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्य-
 मूमितीमा'मिमं च योनिमनु यश्च पूर्वं ऽइतीमं च
 लोकममुं चेत्येतदथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वम-
 चीयतेति 'समानं योनिमनु सञ्चरन्तमि'ति समानश्च
 ह्येष एतं योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्सं जुहोस्म्यनु सप्त होत्रा'
 ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा ऽअमुं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (५) शु०
 य० सं० अ० १३ क० ५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ । (७) शु० य० सं०
 अ० १३ क० ५ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ ।

तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ द्वाब्भ्यामुपद-
धाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुब्भ्यो ह्येष
सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
अथ * साम गायति । एतद्वै देवा ऽएतं पुरुषमुपधाय
तमेतादृशमेवापश्यन्न्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥ तेऽब्रु-
वन् । उप तज्जानीत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दधामेति
तेऽब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
च्छत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥ ते चेतय-
मानाः । एतस्मापश्यँस्तदगायँस्तदस्मिन्वीर्यमदधुस्त-
थैवास्मिन्नयमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति
चित्रे गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुर-
स्तारपरीयान्नेन्मायमग्निर्हितसदिति ॥ २४ ॥ अथ † सर्प-
नामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पास्ते हानेन सर्वेण
सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्वेषामु ह्येष देवानामात्मा यदग्निस्ते
देवा ऽएतमात्मानमुपधायाविभयुर्ध्वद्वै न ऽइमे लोका-
ऽअनेनारमना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥ त ऽएतानि सर्प-
नामान्यपश्यन् । तैरुपतिष्ठन्त तैरस्मा ऽइमाँल्लोका-
नस्तथापयँस्तैरनमयन्न्यद्वनमयँस्तस्मात्सर्पनामानि तथैवै-
तद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठत ऽइमानेवास्मा ऽएत-
ल्लोकान्स्थापयतीमाँल्लोकान्नमयति तथो हास्यैत ऽएतेना-

स्मृना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥ यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठते ।
 इमे वै लोकाः सर्पा यद्धि किञ्च सर्पत्येष्वेव तँल्लोकेषु
 सर्पति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो
 व्यद्वुरो या शिमिदा तदेवैतत्सर्वदः शमयति ॥ २७ ॥
 'नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । ये के च पृथिवीमनु । ये ऽअन्तरिक्षे
 ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम' ऽइति य ऽएवैषु त्रिषु
 लोकेषु सर्पास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ 'या-
 ऽड्वेष्वो यातुधानानामि'ति । यातुधानप्रेषिता हैके दशन्ति
 'ये वा वनस्पतीः रुनु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो
 नम' ऽइति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु
 शेरते तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ 'ये वामी
 रोचने दिवः । ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सद-
 स्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम' ऽइति यत्र-यत्रैते
 तदेवैभ्य ऽएतन्नमस्करोति नमो नम ऽइति यज्ञो वै नमो
 यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् ह नायज्ञियं
 ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्त
 ॥ ३० ॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृद-
 भिर्युवानभिर्युवत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएतदि-
 माँल्लोकान्स्थापयत्यथो तावतैवैतदिददः सर्वदः शम-
 यति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका ऽअथो
 तिष्ठन्वै द्वीर्ष्ववत्तरः ॥ ३१ ॥ * अथैनमुपविश्याभिजुहोति

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ७ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ९ ।

* का० औ० सू० १७. ४. ७ ।

आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्प्यः
 सर्वाब्भ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥
 यद्वेवैनमभिजुहोति * । एतद्वै देवा ऽएतमात्मानमुपधाया-
 बिभयुर्ष्वद्वै न ऽइममिह रक्षांशसि नाष्ट्रा न हन्युरिति
 त ऽएतान्नाक्षोग्ध्नान्प्रतिसरानपश्यन्कृणुष्व पाजः
 प्रसितिं न पृथ्वीमिति राक्षोग्धा वै प्रतिसरास्त ऽएतैः
 प्रतिसरैः सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहत्या-
 ऽभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानः समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान-
 ऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो रक्षांशसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याऽभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानः संस्फुरते ॥ ३३ ॥
 आज्येन जुहोति । † वृजो वा ऽआज्यं वृज्जैर्णैवैतद्रक्षांशसि
 नाष्ट्रा ऽअपहन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 तैवैतद्रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती
 रक्षोहाग्निर्नैवैतद्रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिवृजो
 वै त्रिष्टुब्बृज्जैर्णैवैतद्रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति सर्वतः
 परिसर्प्यः सर्वाब्भ्यः ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षांशसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहन्ति ॥ ३४ ॥ पश्चादग्नेः प्राडासीनः । अथोत्तरतो
 दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुथ जघनेन परीत्य दक्षिणत-
 ऽउदङ्मुथ प्राडासीनस्तद्दक्षिणावृत्तद्धि ‡ देवत्राथानुपरीत्य पश्चा-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ७ ।

(१) शु० अ० सं० अ० १३ क० ८-१२; ऋ० सं० ४. ४. १ ।

† तैत्तिरीयकेऽपि धृतस्य वृजूरूपत्वम्प्रसिद्धम् (तै० सं० ५. २. २. ७) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. ८-१० ।

स्त्राङ्गासीनस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ ३५ ॥
 अथ * स्त्रुचा ऽउपदधाति । बाहू वै स्त्रुचौ बाहू ऽएवा-
 स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ते यस्त्रुचौ भवतः स्त्रुचौ हि बाहू-
 ऽइदमेव † कपुत्सलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू
 पाश्वर्ध्वत ऽउपदधाति पाश्वर्ध्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥ कार्ष्म-
 र्ध्वमयी ‡ दक्षिणत ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअवि-
 भयुर्ध्वद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा न हव्युरिति
 त ऽएतद्वै रक्षोहुणं वृनस्पतिमपश्यन्कार्ष्मर्ध्वं त ऽएतेन
 वृनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभये-
 ऽनाष्ट्र एतं यज्ञमतश्च तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वृनस्प-
 तिना दक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्र-
 एतं यज्ञं तनुत ऽआज्येन पूर्णा भवति वृज्रो वा ऽआज्यं
 वृज्जेणैवैतदक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ॥ ३७ ॥
 अथौदुम्बरीमुत्तरत ऽउपदधाति § । ऊर्गै रस ऽउदुम्बर-
 ऽऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा भवति रसो
 वै दुधि रसमेवास्मिन्नेतदधाति ॥ ३८ ॥ यद्वेव स्त्रुचा-
 ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तस्याग्निस्तेज ऽआदाय दक्षि-
 णाकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्टोदरमत्तस्मात्कार्ष्मर्ध्वोऽथास्येन्द्र-
 ऽओज ऽआदायोदङ्ङुदत्कामत्स ऽउदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥
 तावब्रवीत् । उप मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं य्येन मे युवमुद-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

† 'क पुच्छलम्' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १२ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।

क्रमिष्टमिति ताभ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्रयच्छेति तौ वै मा
बाहू भूत्वा प्रपद्येथामिति तथेति ताभ्यां वै सर्वमन्नं
प्रायच्छत्तावेनं बाहू भूत्वा प्रापयेतां तस्माद्बाहुभ्यामेवान्नं
क्रियते बाहुभ्यामद्यते बाहुभ्याथं हि स सर्वमन्नं प्रायच्छत्
॥ ४० ॥ स कार्मर्ष्यमयीं दक्षिणतऽऽपदधाति । 'अग्नेष्टी'
तेजसा सादयामी'ति यदेवास्य तदग्निस्तेजऽआदाय दक्षि-
णाकर्षत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यग्निर्मूर्च्छा दिवः ककुदि'त्येष-
ऽऽ सोऽग्निर्गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्ष्वानग्निर्ष्ववत्यस्य मात्रा
तावतैवैनामेतदुपदधाति घृतेन पूण्या भवत्याग्नेयं वै घृतं
स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथौ-
दुम्बरीमुत्तरत * ऽऽपदधाति । 'इन्द्रस्य त्वौजसा साद-
यामी'ति यदेवास्य तदिन्द्रऽओजऽआदायोदङ्गुदक्का-
मत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति 'भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्येष-
ऽऽ स इन्द्रः सा यदाग्रेष्यन्निकर्म ह्यथ यत्त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो
हीन्द्रऽएन्द्राग्नोऽग्निर्ष्वानग्निर्ष्ववत्यस्य मात्रा तावतै-
वैनामेतदुपदधातीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवयोऽग्नि-
र्ष्वानग्निर्ष्ववत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति दध्ना
पूण्या भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन
प्रीणाति ॥ ४२ ॥ तावस्यैताविन्द्राग्नी एष्व बाहू ।
तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रपद्येते स सम्प्रत्युरः

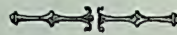
(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १५ ।

पुरुषमाकाशस्य यत्राब्ध्याप्नोति तदालिख्यैने ऽउपदधात्येष
 हैतयोर्लोकः ॥४३॥ [अर्धप्रपाठकः ४३॥] ते हैके तिरश्च्य
 ऽउपदधति । तिर्य्यश्चौ वा ऽइमौ बाहू ऽइति न तथा कुर्ष्या-
 त्प्राच्यावेवोपदध्यात्प्राङ् ह्येषोऽग्निश्च्ययतेऽथो ऽएवं द्वौ
 बाहू द्वीर्य्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना
 सुददोहसाधिवदति नाना हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥ तदाहुः ।
 नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्ष्यादेतौ वा ऽअस्य बाहू ये-
 ऽएते स्त्रुचौ नेदतिरेचयानीति स वै कुर्ष्यादेवैतौ वा-
 ऽअस्य बाहू ऽअश्वेते स्त्रुचावथो ऽएतौ पक्षावथो यान्त्ये-
 तस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति यान्तस्तोमान्यानि
 पृष्ठानि यानि च्छन्दाथस्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धि-
 स्तस्मादु कुर्ष्यादेवैतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[स्वयमातृणोपकोपधानादि]

स्वयमातृणामुपदधाति । इयं द्वौ स्वयमातृणोमा-
 सेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्यन्नं द्वौ स्वय-
 मातृणोयं द्वौ स्वयमातृणोयमु वा ऽअन्नमस्याथ हि सर्व-
 मन्नं पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरामुत्तर-
 मेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥ यद्वेव स्वयमातृणामुप-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९. १. ३, ४; कठ० सं० १६. १५, १६; कपि० २५. ६; मै० सं० ११. ५. १५; तै० सं० ४. २. ८ ।

दुधाति । प्राणो वै स्वयमातृणा प्राणो ह्येवैतस्वयमात्मनः
 ऽआतृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुप-
 दधाति प्राणो वै स्वयमातृण्यं वै स्वयमातृण्यमु वै
 प्राणो यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं विभर्त्यनन्तर्हितमे-
 वास्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति
 ॥ २ ॥ यद्वेव स्वयमातृणामुपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं
 देवता ऽआदाय व्युदक्रामस्तासु व्युदक्रामन्तीषु प्रति-
 ष्ठामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्र-
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ वा सा
 प्रतिष्ठैषा सा प्रथमा स्वयमातृणा तद्यदेतामत्रोपदधाति
 यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रो-
 पदधाति ॥ ४ ॥ तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापति-
 ह्येवैतस्वयमात्मनः प्रत्यधत्त 'द्रुवासी'ति स्थिरासीत्ये-
 तदुथो प्रतिष्ठितासीति 'धरुणे'ति प्रतिष्ठा वै धरुण-
 'मास्तृता विश्वकर्मणे'ति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा तेनास्तृ-
 तासीत्येतद्भमा त्वां समुद् ऽउद्वधीद्भमा सुपर्णं ऽइति
 रुक्मो वै समुद् पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा मोद्वधिष्ठामित्येत-
 'दुर्व्यथमाना पृथिवीं ददहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः
 ॥ ५ ॥ 'प्रजापतिष्ठा सादयत्वि'ति । प्रजापतिर्हेतां प्रथमां
 चितिमपश्यदपां पृष्ठे समुदस्येमन्नि'त्यपाः हीयं पृष्ठः

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।

समुद्रस्य * हीयमेमा 'व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमि'ति व्यच-
स्वती च हीयं प्रथस्वती च 'प्रथस्व पृथिव्यसी'ति
प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'भूरसी'ति । भूर्हीयं
'भूमिरसी'ति भूमिर्हीयं 'मदितिरसी'तीयं वा ऽअदिति-
रियः हीदः सर्वं ददते 'विश्वधाया' ऽइत्यस्याऽ हीदः
सर्वः हितं 'विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री'ति सर्वस्य भुव-
नस्य धर्त्रीत्येतत्पृथिवीं व्यच्छ पृथिवीं दृढं पृथिवीं
मा हिदसीरित्यात्मानं व्यच्छात्मानं दृढहात्मानं मा हिद-
सीरित्येतत् ॥ ७ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्या-
नायोदानाय'ति प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा ऽउ
वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राय'तीमे वै लोकाः
स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमग्नि-
ष्टोभिपात्वि'त्यग्निष्टोभिगोपायत्वित्येतत् 'इमं ह्यस्वस्त्ये'ति
महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्द्धिं शन्तमेने'ति यच्छर्द्धिः श-
न्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो
बन्धुरथ † साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥
तदाहुः । कथमेष पुरुषः स्वयमातृणयानभिनिहितो भव-

* 'हीयमेव' इति पाठो 'ज' पुस्तके ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ ।
(९) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।
(११) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।

† का० श्रौ० सू० १७.४.१६ ।

तीर्यन्नं वै स्वयमातृण्णा प्राणः स्वयमातृण्णानभि-
 निहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥ अथ * दूर्वे-
 ष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका पशुनेवैतदुपदधाति
 तद्यैरदोऽग्निरनन्तर्हितैः पशुभिरुपैत्त ऽएते तानेवैतदुप-
 दधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णाया ऽउपदधातीयं
 वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदस्यै पशुन्दधात्युत्तरामुत्तरा-
 स्तदस्यै पशुन्दधाति ॥ १० ॥ यद्वेव दूर्वेष्टकामुपदधाति ।
 प्रजापतेर्विस्वस्तस्य ग्रानि लोमान्यशीयन्त ता ऽइमा-
 ऽओषधयोऽभवन्नथास्मात्प्राणो मद्ध्यत ऽउदकामत्तस्मि-
 ण्मुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत् । अयं वाव माऽधू-
 र्वीदिति यदब्रवीदधूर्वीन्मेति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां
 दूर्वेत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्रं
 प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्या ऽओषधय ऽएतामुपद-
 धत्सर्वा ऽओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥ तं यत्र देवाः
 समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणः रसं मद्ध्यतोऽदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतदधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णाया-
 ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदस्या ऽओष-
 धीर्दधात्युत्तरामुत्तरास्तदस्या ऽओषधीर्दधाति सा स्या-
 रसमूला साग्रा कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृण्णायामुपहिता
 भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्यां ह्येवैता जायन्त ऽइमामनु
 प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥ 'काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । परुषः
 परुषस्परी'ति काण्डात्काण्डाद्वेषा पर्वणः-पर्वणः प्ररो-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १८ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २० ।

ह'त्येवां नो द्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चे'ति यथैव
यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥ 'यो शतेन प्रतनोषि । सहस्रेण
विरोहसी'ति शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति
'तस्योस्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमि'ति यथैव यजु-
स्तथा बन्धुर्द्वाब्ध्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा
सुदोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ अथ *
द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नी ऽअकामयेतां स्वर्गं लोक-
मियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमांमेव तामुपा-
दधातां तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्य-
जमानो यद् द्वियजुषमुपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वे-
न्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं
लोकमयानीति सा यद् द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते ऽअपश्यतां
यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥
तदाहुः । यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्यमयः
पुरुषोऽथ कतमदस्येदः रूपमिति दैवो वा ऽअस्य स-
ऽआत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्यमयो भवत्यमृतं वा ऽअस्य
तद्रूपं देवरूपममृतः हिरण्यमथ यदियं मृदः कृता भवति
मानुषः ह्यस्येदः रूपः ॥ १७ ॥ स यदमुमेवोपदध्यात् ।
नेमामपशिथंष्यात्क्षिप्त्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयादथ
यदिसामपशिनष्टि यदेवास्येदं मानुषः रूपं तद-
स्यैतदपशिनष्टि तथो हानेनारमना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २१ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २१ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २० ।

स यन्नानूपदध्यात् । न हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानीया-
 दथ यदनूपदधाति तथो हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानाति
 तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उपदधाति पशवो वै
 दूर्वेष्टका यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥ त-
 दाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यव-
 च्छिन्नौ भवत इति प्राणो वै स्वयमातृणा प्राणो दूर्वेष्टका
 यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हितां स्वयमातृणायै
 दूर्वेष्टकामुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणः सन्तनोति सन्द-
 धात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुषमुपदधाति
 प्राणो वै दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुरेवमु हास्यैतावात्मानौ
 प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥ 'यास्ते-
 ऽग्ने सूर्ये रुचः । या वो देवाः सूर्ये रुच' इति रुचः
 रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति द्वाभ्या-
 मुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयं ह्येवैतद्रूपं मृचापश्च
 सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
 अथ * रेतःसिचा उपदधाति । इमौ वै लोकौ रेतः-
 सिचाविमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चत इतो वा अयमूर्ध्वं
 रेतः सिञ्चति धूमः सामुत्र ववृष्टिर्भवति तामसावमुतो
 ववृष्टिं तदिमा अन्तरेण प्रजाः प्रजायन्ते तस्मादिमौ
 लोकौ रेतःसिचौ ॥ २२ ॥ 'विराड्ज्योतिरधारयति'ति । अयं
 वै लोको विराट् स इममग्निं ज्योतिर्धारयति 'स्वराड्-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २२, २३ ।

* का० धौ० सु० १७. ४. २२ ।

(२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं
ज्योतिर्धारयति विराट् च हेमौ लोकौ स्वराट् च नानोप-
दधाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति
तस्माद् हानयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥
यद्वेव रेतःसिचा उपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ
यस्य ह्याण्डौ भवतः स एव रेतः सिञ्चति विराड्ज्यो-
तिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयदिति विराट् च हेमावाण्डौ
स्वराट् च तावेतज्योतिर्धारयतो रेत एव * प्रजापतिमेव
नानोपदधाति नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं
तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनौ ते अनन्तर्हिते द्वियजुष-
उपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तद्यजमाना-
वाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥ अथ † विश्वज्ज्योतिषमुपदधाति ।
अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्ज्योरिन्द्रिर्वास्मिँल्लोके विश्वं ज्योति-
रग्निमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुप-
दधातीमौ वै लोकौ रेतःसिचावनन्तर्हितं तदाब्भ्यां
लोकाब्भ्यामग्निं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोका-
वसिः ॥ २५ ॥ यद्वेव विश्वज्ज्योतिषमुपदधाति । प्रजा
वै विश्वज्ज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वज्ज्योतिः प्रजननमेवै-
तदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधात्याण्डौ
वै रेतःसिचावनन्तर्हितां तदाण्डाब्भ्यां प्रजातिं दधात्यन्त-
रेवोपदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

* 'प्रजापतिमेव' इति 'क' पुस्तके ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २३ ।

‘प्रजापतिष्ठा सादयत्वि॒ति । प्रजापति॑र्हे॒तां प्रथ॑मां चि॒ति-
मप॑श्य॒‘पृ॒ष्टे पृथि॑व्या ज्योति॑ष्मतीमि॒ति पृ॒ष्टे ह्ययं
पृथि॑व्यै ज्योति॑ष्मानग्निः ॥ २७ ॥ ‘वि॒श्वस्मै॑ प्रा॒णाय॑-
पानाय । व॒यानाये॑’ति प्रा॒णो वै वि॒श्वज्योतिः॑ स॒र्वस्मा-
ऽउ वा ऽए॒तस्मै॑ प्रा॒णो वि॒श्वज्योति॑र्ष्यच्छे॒ति स॒र्व
ज्योति॑र्ष्यच्छे॒त्येतदग्नि॑ष्टेऽधि॒पतिरि॒त्यग्निमे॒वास्या ऽअधि॑पतिं
करोति सादय॑त्वा सू॒ददोह॑साधिव॒दति त॒स्योक्तो ब॒न्धुः
॥ २८ ॥ अ॒थर्त्तव्ये॑ ऽउ॒पदधा॑ति * । ऋ॒तव॑ ऽए॒ते
ष॒ट्प॒तव्ये॑ ऽऋ॒तूने॒वैतदु॑पदधाति ‘म॒धुश्च॑ मा॒धवश्च॑ वास-
न्तिकावृ॒तू’ ऽइति॑ ना॒मनी॑ ऽए॒नयो॑रेते ना॒मव्या॑मे॒वैने ऽए॒त-
दु॒पदधा॑ति द्वे ऽइ॒ष्टके॑ भवतो द्वौ हि मा॒सावृ॑तुः सकृ॒त्सा-
दय॑त्येकं तदृ॒तुं करो॑ति ॥ २९ ॥ तद्य॑देते ऽअ॒त्रोप॑दधाति ।
संव॑त्सर॒ ऽए॒षोऽग्नि॑रि॒म ऽउ लो॒काः संव॑त्सरस्त॒स्याय॑मे॒व
लो॒कः प्र॑थ॒मा चि॒तिरय॑मस्य लो॒को व॑सन्त॒ ऽऋ॒तुस्त-
द्य॑देते ऽअ॒त्रोप॑दधाति ष॒दे॒वास्यै॑ते ऽआ॒त्म॒नस्त॑दस्मिन्ने-
तत्प्र॑तिदधाति तस्मा॑देते ऽअ॒त्रोप॑दधाति ॥ ३० ॥ ष॒द्वै॒ते-
ऽअ॒त्रोप॑दधाति । प्रजा॑पतिरे॒षोऽग्निः॑ संव॑त्सर॒ ऽउ प्रजा॑पति-
स्त॒स्य प्र॑ति॒ष्ठैव॑ प्रथ॒मा चि॒तिः प्र॑ति॒ष्ठो ऽअ॒स्य व॑सन्त॒-
ऽऋ॒तुस्तद्य॑देते ऽअ॒त्रोप॑दधाति ष॒दे॒वास्यै॑ते ऽआ॒त्म॒नस्त॑द-
स्मिन्ने॒तत्प्र॑तिदधाति तस्मा॑देते ऽअ॒त्रोप॑दधाति ते ऽअ॒न-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० २५ ।

न्तर्हिते विश्वज्योतिष ऽउपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिर-
 न्तर्हितास्तत्प्रजा ऽऋतुभ्यो दधाति तस्मात्प्रजा-
 ऽऋतुनेवानुप्रजायन्त ऽऋतुभिर्ह्येव गर्भे सन्तः सम्पश्य-
 न्वृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥ अथाषाढामुपदधाति * । इयं
 वा ऽअषाढेसामेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति
 प्रथमा हीयमस्तृज्यत ॥ ३२ ॥ सा षडषाढा नाम । देवा-
 श्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पृच्छन्त ते देवा ऽएता-
 मिष्टकामपश्यन्नाषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधाया-
 सुरान्तस्पर्त्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त षट्सहन्त
 तस्मादुषाढा तथैवैतद्यजमान ऽएतामुपधाय द्विषन्तं
 भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥ षड्रेवाषाढामुप-
 दधाति । वाग्वा ऽअषाढा वाचैव तद्देवा ऽअसुरान्तस्पर्त्ना-
 न्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो
 वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते वाचमेव
 तद्देवा ऽउपादधत तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३४ ॥
 सेयं वामभृत् । प्राणा वै वामं ऋद्धिं किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं
 विभर्ति तेनेयं वामभृद्वाग्ध त्वेव वामभृत्प्राणा वै वामं
 वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते तस्माद्वाग्वामभृत् ॥ ३५ ॥
 त ऽएते सर्वे प्राणा षडषाढा । तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति
 पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणास्तान्ना-
 न्यया यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादेतस्यां चित्तौ
 नेत्प्राणानपिदधानीति ॥ ३६ ॥ षट्पस्याः पञ्च पुरस्तादु-

पदधाति । अन्नं वा ऽआपोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्राणा-
स्तामनन्तर्हितामृतव्याब्भ्यामुपदधात्पृतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठा-
पयति सेयं वायुतुषु प्रतिष्ठिता वदति ॥ ३७ ॥ तदाहुः ।
सत्प्रजा विश्वज्योतिर्वाग्वाढाथ कस्मादन्तरेणर्त्तव्ये ऽउप-
दधातीति संवत्सरो वा ऽऋतव्ये संवत्सरेण तत्प्रजाब्भ्यो
वाचमन्तर्द्धाति तस्मात्संवत्सरवेलायां प्रजा वाचं प्रवदन्ति
॥ ३८ ॥ 'अषाढासि सहमाने'ति । असहन्त ह्येतया देवा-
ऽअसुरा'न्सहस्र्वारातीः सहस्व पृतनायत' । ऽइति यथैव
यजुस्तथा बन्धुः 'सहस्र्वीर्यासि सा मा जिह्वे'ति सर्वं
वै सहस्र्वः सर्ववीर्यासि सा मा जिह्वेत्येतत्सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३९ ॥ तदाहुः ।
कस्मादभिस्वयमातृणमन्या ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते प्रा-
च्यऽएता ऽइति * द्वे वै योनी ऽइति ब्रूयाद्देवयोनिरन्यो
मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रती-
चीनप्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति देव-
योनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८५ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ ।

* 'द्वौ वै' इति 'क' पाठः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का. शं. ९. ४. १; कठसं.
१६. १५, १६; मै. सं. ११. ७. १५, १६; तै. सं. ४. २. ८, ९ ।

[कूर्मादीनामुपधानादि]

कूर्म्ममुपदधाति । रसो वै कूर्म्मो रसमेवैतदुपदधाति
 यो वै स ऽएषां लोकानामप्सु प्रविद्धानां पराङ् रसोऽस्य-
 क्षरत्स ऽएष कूर्म्मस्तमेवैतदुपदधाति यावानु वै रसस्ता-
 वानात्मा स ऽएष ऽइम ऽएव लोकाः ॥ १ ॥ तस्य
 यदुधरं कपालम् । अयद् स लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव
 भवति प्रतिष्ठित ऽइव ह्ययं लोकोऽथ यदुत्तरद् सा
 द्यौस्तद् व्यवगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि
 द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षद् स ऽएष ऽइम ऽएव लोका-
 ऽइमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥ तमभ्यनक्ति * । दध्ना
 मधुना घृतेन दुधि हैवास्य लोकस्य रूपं घृतमन्तरिक्षस्य
 मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्द्रूपेण समर्द्धयत्यथो दुधि हैवास्य
 लोकस्य रसो घृतमन्तरिक्षस्य मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रसेन
 समर्द्धयति ॥ ३ ॥ 'मधुं वाता ऽकृतायत' ऽइति । यां
 वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां व्यजुः सैव देवता सक्सो
 देवता तद्यजुस्तद्धेतन्मद्धेवैष त्रिचो रसो वै मधु रस-
 मेवास्मिन्नेतदधाति गायत्रीभिस्ति सृभिस्तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ४ ॥ स यत्कूर्म्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः
 प्रजा ऽसृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्म्मः
 कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य
 ऽइति ॥ ५ ॥ स यद् स कूर्म्मो ऽसौ स ऽआदित्यः । अमुमेवै-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २७ ।

तदादित्यमुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदा-
 दित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यः पुरस्ता-
 त्प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽषाढायै वृषा वै कूर्मो
 योषाषाढा दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरन्निमात्रेऽरन्नि-
 मात्राद्धि वृषा योषामुपशेते सैषा सर्वासामिष्टकानां
 महिषी यदुषाढैतस्यै दक्षिणतः सन्तसर्वासामिष्टकानां
 दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥ यद्वेव कूर्ममुपदधाति । प्राणो वै
 कूर्मः प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति प्राणमेवैतदुप-
 दधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं
 प्राणं दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यङ् प्राणो धीयते पुरुष-
 मब्भ्यावृत्तं यजमाने तत्प्राणं दधाति दक्षिणतोऽषाढायै
 प्राणो वै कूर्मो वागषाढा प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो
 मिथुनम् ॥ ७ ॥ * 'अपां गम्भन्त्स्वीदे'ति[†] । एतद्धापां
 गम्भिष्ठं यत्रैष ऽएतत्तपति 'मा त्वा सूर्वाऽभिताप्सी-
 न्माग्निर्वैश्वानर' ऽहुति मैव त्वा सूर्वा हिंस्रीन्मो-
 ऽअग्निर्वैश्वानर ऽहुत्येतदुच्छिन्नपत्राः प्रजा ऽअनुवीक्षस्वे-
 तीमा वै सर्वाः प्रजा या ऽइमा ऽहुष्टकास्ता ऽअरिष्टा-
 ऽअनार्ता ऽअनुवीक्षस्वेत्येतदनु त्वा दिव्या वृष्टिः
 सचतामि'ति यथैवैनं दिव्या वृष्टिरनुसचेतैवमेतदाहु-
 ॥ ८ ॥ अथैनमेजयति । 'त्रीन्त्समुद्रान्तसमसृपत्स्वर्गानि'

* अत्र शतम् ४२०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।

तीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेष कूर्मो भूत्वा-
 नुसः ससर्पापापतिर्वृषभ ऽदृष्टकानामित्यपाऽऽक्षेप
 पतिर्वृषभ ऽदृष्टकानाम्पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोक'
 ऽदृति पशवो वै पुरीषं पशून्वसानः सुकृतस्य लोक
 ऽदृत्येतत्तत्र गच्छं यत्र पूर्वं परेता' ऽदृति तत्र गच्छ
 यत्रैतेन पूर्वं कर्मण्युरित्येतत् ॥ ९ ॥ 'मही द्यौः पृथिवी
 च न' ऽदृति । महती द्यौः पृथिवी च न ऽदृत्येतदिमं व्यजं
 मिमिक्षतामितीमं व्यजमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरी-
 मभिरिति विभृतां नो भरीमभिरित्येतद् व्यापृथिव्ययोत्तम-
 योपदधाति व्यावापृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥ त्रिभिरुपद-
 धाति । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृदभिर्यवानभिर्यवा-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरब्भ्यनक्ति तत्षट्
 तस्योक्तो बन्धुरवका ऽअधस्ताद्भवन्त्यवका ऽउपरिष्ठादापो-
 वा ऽअवका ऽअपामेवैनमेतन्मद्ध्यतो दधाति सादयित्वा
 सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ अथोलूखलमु-
 सले ऽउपदधाति* । विष्णुरकामयतान्नादः स्यामिति स ऽएते-
 ऽदृष्टके ऽअपश्यदुलूखलमुसले ते ऽउपाधत्त ते ऽउपधाया-
 न्नादोऽभवत्तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले ऽउपदधाति
 येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण
 तत्कर्म कृत्वा न्नादोऽसानीति तदेत्सर्वमन्नं यदुलूखल-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ ।

* का० श्रौ० सं० १७. ५. ३ ।

मुसले ऽउल्लखलमुसलाभ्याः॥ ह्येवान्नं क्रियत ऽउल्ल-
 खलमुसलाभ्यामह्यते ॥ १२ ॥ ते रेतःसिचोर्वेलयो-
 पदधाति । पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ट्यो मध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरे ऽउत्तरमेवास्मादेतदन्नं
 दधात्यरन्निमात्रे ऽरन्निमात्राङ्ग्यन्नमद्यते ॥ १३ ॥ प्रादेशमात्रे
 भवतः । प्रादेशमात्रो वै गृभो विष्णुरन्नमेतदात्मसम्मि-
 तमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मि-
 तमन्नं तद-
 वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति
 ॥ १४ ॥ औदुम्बरे भवतः । ऊर्गे रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ज-
 मेवास्मिन्नेतदन्नं दधात्यथो सर्व ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बर-
 ऽएते ऽउपदधत्सर्वा वनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे
 वै रेतःसिचावनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति तस्मादवनयोर्वन-
 स्पतयश्चतुःस्त्रि भवति चतस्रो वै दिशः सर्वासु
 तदिक्षु वनस्पतीन्दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वनस्पतयो
 मध्ये सङ्गृहीतं भवत्युल्लखलरूपतायै ॥ १५ ॥ यद्वेवोल्लखल-
 मुसले ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तात्प्राणो मध्यत ऽउद-
 चिक्रमिषत्तमन्नेनागृह्णात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवा-
 न्नमन्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥ प्राणे गृहीते । अस्मादन्नमुद-
 चिक्रमिषत्तत्प्राणेनागृह्णात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव
 प्राणिति सोऽन्नमन्ति ॥ १७ ॥ एतयोर्भूयोर्गृहीतयोः ।
 अस्मादूर्गुदचिक्रमिषत्तामेताभ्यामुभाभ्यामगृह्णात्तस्मादे-
 ताभ्यामुभाभ्यामुर्गृहीता यो ह्येवान्नमन्ति स प्राणिति ।
 तमूर्जयति ॥ १८ ॥ ऊर्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे

ऽउदचिकमिषतां ते ऽऊर्जागृह्णात्तस्मादेते ऽउभे ऽऊर्जा
गृहीते यथं ह्येवोर्जयति स प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥
तान्येताद्वयद्वयोऽद्वयेन गृहीतानि । तान्यन्योन्योऽन्येन
गृहीत्वात्मन्प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्यमानः सर्वे देवा
ऽअनुप्रापद्यन्तान्नजीवनः हीदः सर्वम् ॥ २० ॥ तदेष
श्लोकोऽब्युक्तः । तद्वै स प्राणोऽभवदिति तद्धि स
प्राणोऽभवद्महान् भूत्वा प्रजापतिरिति महान्हि स तद-
भवद्यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या विस्वेति
प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्या ऽएतत्सर्वं विस्वेत्येतद्यत्प्राणा-
न्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्व्वद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मात्प्राणा
देवा ऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्मादु प्रजापतिः प्राणो
यो वै स प्राण ऽएषा सा गायत्र्यथ यत्तदन्नमेष स
विष्णुर्देवताथ या सोमं स ऽउदुम्बरः ॥ २१ ॥ सोऽब्र-
वीत् । अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मन ऽउदभाषीदिति
यदब्रवीदुदभाषीन्मेति तस्मादुदुम्भर ऽउदुम्भरो ह वै
तमुदुम्बर ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
ऽउरु मे करदिति तस्मादुरुकरमुरुकरः ह वै तदुलूखल-
मित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां
प्राणानां व्योनिर्व्यदुलूखलः शिरो वै प्राणानां व्योनिः
॥ २२ ॥ तत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि
शिरश्चतुःसक्ति भवति चतुःसक्तीव हि शिरो मध्ये
सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥
तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतत्सर्वं मध्यतोऽदधुः

प्राणमन्नमूर्जं तथैवास्मिन्नयमेतदधाति रेतःसिचोर्वेलया
 पृष्टयो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्टयो मद्ध्यत ऽएवास्मि-
 न्नेतस्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥ 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'ति ।
 वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो ब्रतानि
 परस्पर्शः ऽइत्यन्नं वै ब्रतं स्यतोऽन्नं स्पाशयाञ्चक ऽइत्येत
 'दिन्द्रस्य युज्यः सखे'तीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययो-
 पदधाति द्वे ह्यलूखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति
 समानं ह्येतदन्नमेव सादयित्वा सुददोहसाधिवदति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ २५ ॥ अथोखामुपदधाति * । योनिर्वा-
 ऽउखा योनिमेवैतदुपदधाति तामुलूखल ऽउपधात्यन्तरिक्षं
 वा ऽउलूखलं स्यद्वै किञ्चास्या ऽऊर्द्धमन्तरिक्षमेव तन्मद्ध्यं
 वा ऽअन्तरिक्षं मद्ध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वेषां
 भूतानां मद्ध्यतो योनिरपि वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥ यद्वेवो-
 खामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यस्त्रं स तैषा
 सोखेमे वै लोका ऽउखेमे लोकाः प्रजापतिस्तामुलूखल-
 ऽउपदधाति तदेनमेतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणे-
 ऽन्नऽऊर्ज्यथो ऽएतस्मादेवैनमेतस्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति
 ॥ २७ ॥ अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाजमुखां कृत्वा
 पुरस्तादुखाया ऽउपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तथो हास्यैषा-
 नन्तरिता भवति ॥ २८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा
 श्रुतोपहिता भवतीति यदेव यजुष्कृता तेनाथो यद्वै किञ्चै-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।

* का० श्रौ० सू० १७, ५, ४ ।

तमाग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत एव तत्पक्वः शृतमु-
पहितं भवति ॥ २९ ॥ 'ध्रुवासि धरुणे'ति । तस्योक्तो
बन्धुरितो 'जज्ञे प्रथममेबभ्यो योनिबभ्यो ऽअधि जातवेदा'
ऽइत्येतेबभ्यो हि योनिबभ्यः प्रथमं जातवेदा ऽअजायत 'स
गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेबभ्यो हव्यं बहत्तु
प्रजानन्नित्येतैर्वा ऽएष छन्दोभिर्देवेबभ्यो हव्यं बहति
प्रजानन् ॥ ३० ॥ 'ईषे राये रमस्व । सहसे युस्मन्-
ऽऊर्जे ऽअपत्याये'त्येतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्ये 'तत्सम्भ्राडसि
स्वराडसी'ति सम्भ्राट् च ह्येष स्वराट् च 'सारस्वतौ
त्वोत्सौ प्रावतामि'ति मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ
सारस्वता ऽउत्सौ तौ त्वा प्रावतामित्येतद् द्वाब्भ्यामुप-
दधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयं ह्येवैतद्रूपं मृच्छापश्च
सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥ *
अथैनामभिजुहोति । एतद्वा ऽअस्यामेतत्पूर्वः रेतः सिक्तं
भवति सिक्तास्तदेतदभिकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तम-
भिक्रियत ऽआज्येन जुहोति स्तुवेण स्वाहाकारेण
द्वाब्भ्यामाग्नेयीबभ्यां गायत्रीबभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३२ ॥
'अग्ने युक्ष्वा हि ये तव । युक्ष्वा हि देवहूतमानि'ति
युक्तवतीबभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ
रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥ स यदि संवत्सरभृतः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ५ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ३६, ३७ ।

स्यात् । अथाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संवत्सरभृतः
 सर्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव
 तिष्ठेतासर्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपति-
 ष्ठतेऽभिस्त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥ पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव
 सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृणा श्रोणी
 द्वियजुः पृष्ठयो रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुद-
 मृतव्ये ग्रीवा ऽअषाढा शिरः कूर्मो ये कूर्मे प्राणा ये
 शीर्षप्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥ तं वा ऽएतम् । इत ऽऊर्ध्वं
 प्राञ्चं चिनोत्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निरमुं तदादित्य-
 मित ऽऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य ऽइत ऽऊर्ध्वः
 प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥ अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं
 तदादित्यं प्रसलव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्य ऽइमँल्लो-
 काप्रसलव्यनुपम्येति ॥ ३७ ॥ उदरमुखा । योनिरुलूखल-
 मुत्तरोखा भवत्यधरमुलूखलमुत्तरं ह्युदरमधरा योनिः
 शिश्रं मुसलं तद् वृत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिश्रं
 तदक्षिणत ऽउपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशते
 यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद्दूर्वेष्टका तस्य वा ऽएतस्यो-
 त्तरोऽर्धं ऽउदाहिततरो भवति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोः
 सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० श० ९. ४. १; कठ० सं० ३. २. ३; कपि० सं० १६. १६. ३९. ३; मै० सं० ११. ७. १६; तै० सं० ४. २. ९ ।

[उखायां पशुशीर्षोपधानादि]

पशुशीर्षोपधायुपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्-
 वैतदुपदधाति तान्युखायामुपदधातीमे वै लोका ऽउखा
 पशवः पशुशीर्षोपधायेषु तल्लोकेषु पशून्दधाति तस्मादिम-
 ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥ यद्वेवोखायाम् । योनिर्वा-
 ऽउखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति
 तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ
 ह्येनाहप्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्वेव पशुशीर्षोपधायुपदधाति ।
 या वै ताः श्रिय ऽएतानि तानि पशुशीर्षोपधायथ यानि
 तानि कुसिन्धाद्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितय-
 ऽइमे ते लोकास्तथे त ऽइमे लोका ऽएषा सोखा तद्यदु-
 खायां पशुशीर्षोपधायुपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसि-
 न्धानि सन्दधाति ॥ ३ ॥ तान्पुरस्तात्प्रतीच ऽउपदधाति ।
 एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशून्नालिप्सत त ऽआलिप्स्यमाना-
 ऽउदचिक्रमिषंस्ताहप्राणेषु समग्रह्णात्तान्प्राणेषु संगृह्य
 पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते ।
 यद्वेवा ऽअकुर्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति
 यत्वेतत्करोति यद्वेवा ऽअकुर्वस्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वे-
 वैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥ यद्वेव
 पशुशीर्षोपधायुपदधाति । प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीद्वेक-
 ऽएव सोऽकामयतान्नः सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य-
 ऽएवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्नं
 प्राणाद्वाथ श्रोत्रादुर्वि वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि-

निरुमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै
 प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीतं तस्मादाहुः
 पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्यवत्तम इति मनो वै सर्वे
 प्राणा मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः
 पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति
 पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥ तदेतदन्नं सृष्ट्वा ।
 पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नः सृजते
 पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वा उखायामुदरं वा उखोदरे
 तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥ अथैषु हिरण्यशकलात्प्रत्यस्यति ।
 प्राणा वै हिरण्यमथ वा एतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्य-
 सानेभ्य एव प्राणा उत्क्रामन्ति तद्यद्विरण्यशकला-
 न्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥ सप्त प्रत्यस्यति ।
 सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च पशवः
 स्युः पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा एतान्पशू-
 नुपदधाति सप्त-सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु
 सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥ तद्वैकेऽपि । यद्येकः पशु-
 र्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा
 एतान्पशूनुपदधाति सप्त-सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ
 प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति न तथा कुर्यादित-
 स्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्यति
 तदेवैषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥ मुखे * प्रथमं
 प्रत्यस्यति । 'सर्म्युक्त्वन्ति सरितो न धेना' इत्यन्नं

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ ।

वै धेनास्तदिदुः सम्म्यङ् मुखमभिसंख्यन्तर्हृदा
मनसा पूयमाना' ऽइत्यन्तैर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं
पूतं य्य ऽऋजुस्तस्य 'घृतस्य धारा ऽअभिचाकशीमी'ति
या ऽएवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता ऽएतदाह
'हिरण्ययो वेतसो मद्ध्ये ऽअग्नेरिति य ऽएवैष हिरण्यमयः
पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥ * 'ऋचे र्वे'तीह । प्राणो वा-
ऽऋक्प्राणेन वर्चति 'रुचे र्वे'तीह प्राणो वै रुक् प्राणेन
हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदः सर्वं रोचते 'भासे र्वे'तीह
'ज्योतिषे र्वे'तीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी
'ऽअभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य चे'ती-
'हाम्निज्योतिषा ज्योतिष्मान्नुक्मो वर्चसा वर्चस्वानि'तीह
विश्ववतीन्भ्यां विश्वः हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः
५० ॥] अथ पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । महयत्येवैनदेतत्संहस्रदा-
ऽअसि सहस्राय र्वे'ति सर्वं वै सहस्रं सर्वस्य दातासि
सर्वस्मै र्वेत्येतत् ॥ १३ ॥ अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं
पुरुषं तद्वीर्येणाप्त्वा दधाति मद्ध्ये पुरुषमभित ऽइतरान्प-
शून्पुरुषं तत्पशूनां मद्ध्यतोऽत्तारं दधाति तस्मात्पुरुष ऽएव
पशूनां मद्ध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥ अश्वं † चाविं चोत्तरतः ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३, ३८ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ८-१४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ ।
(६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (७) शु० सं० अ० १३ क० ३९ । (८) शु० सं०
अ० १३ क० ३९ ।

(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० ।

† 'गात्या' इति 'क' पाठः । ‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १५, १६ ।

एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ
 पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥ गां चाजं च दक्षिणतः । एतस्यां
 तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ
 ॥ १६ ॥ पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयो यजमानं
 तत्पशुषु प्रतिष्ठा*पयस्यादित्यं गवर्भं पयसा समङ्गधी-
 त्यादित्यो वा ऽएष गवर्भो यत्पुरुषस्तं पयसा समङ्गधी-
 त्येतत्सहस्रस्य प्रतिमां विद्वद्रूपमिति पुरुषो वै
 सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति 'परिवृङ्गधि
 हरसा माभिमथंस्था' ऽइति पर्व्वेनं वृङ्गध्वर्चिषा मेनः
 हिंस्रीरित्येतच्छतायुषं कृणुहि चीयमान' ऽइति पुरुषं
 तत्पशूनां शतायुं करोति तस्मात्पुरुष एव पशूनां
 शतायुः ॥ १७ ॥ अथोत्तरतोऽश्वम् । 'वार्तस्य जूतिमिति
 वार्तस्य वा ऽएष जूतिर्व्यदश्वो 'वरुणस्य नाभिमिति
 वारुणो ह्यश्वोऽश्वं जज्ञानः सरिरस्य मध्य' ऽइत्यापो वै
 सरिरमप्सुजा ऽउ वा ऽअश्वः 'शिशुं नदीनां हरिमद्रि-
 बुध्नमिति गिरिर्वा ऽअदिर्गिरिबुध्ना ऽउ वा ऽआपोऽग्ने
 मां हिंस्रीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं
 व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिंस्रीरित्येतत् ॥ १८ ॥ अथ
 दक्षिणतो गाम् । 'अजस्रमिन्दुमरुषमिति सोमो वा

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १७ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (७) शु०
 य० सं० अ० १३ क० ४२ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (९) शु० य० सं०
 अ० १३ क० ४२ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।

ऽद्भुतः स हैष सोमोऽजस्रो यद्गौर्भर्तुर्ण्युमि'ति भर्तार-
 मित्येतदग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः
 पूर्वचित्तिमिति प्राञ्च^१ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति
 'स पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पमान' ऽद्भुति यद्वा ऽएष
 चीयते तदेष पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पते 'गां मां हिं-
 सीरदिति विराजमि'ति विराड्गौर्ऋतुं वै विराडन्नमु
 गौः ॥ १९ ॥ अथोत्तरतोऽविम् । 'वरूत्रां त्वष्टु-
 वरूणस्य नाभिमि'ति वारुणी च हि त्वाष्ट्री चावि'रुविं
 जज्ञानां रजसः परस्ममादि'ति श्रोत्रं वै परः रजो
 दिशो वै श्रोत्रं दिशः परः रजो 'मही^२ साहस्त्री^३ म-
 सुरस्य मायामि'ति महती^४ साहस्त्रीमसुरस्य माया-
 मित्येतदग्ने मां हिंसीः परमे व्योमन्निती'मे वै लोकाः
 परमं व्योमैषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥
 अथ दक्षिणतोऽजम् । 'यो ऽर्गशिरग्नेरुज्जयायते'त्य-
 ग्निर्वा ऽएषोऽग्नेरुज्जयायत 'शोकात्पृथिव्या ऽउत वा
 दिवस्परी'ति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्विवश्च
 पृथिव्यै च शोकादजायत 'येन प्रजा विश्वकर्मा
 जजाने'ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा
 जजान 'तमग्ने हेडः परि ते वृणक्ति'ति यथैव यजुस्तथा

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।

बन्धुः ॥ २१ ॥ त एते पशवः । तान्नानोपदधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना ह्येते
 पशवः ॥ २२ ॥ अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति । आहुतिर्वै
 यज्ञः पुरुषं तत्पशूनां व्यज्रियं करोति तस्मात्पुरुष एव
 पशूनां व्यजते ॥ २३ ॥ यद्वेवैनदभिजुहोति । शीर्षस्तद्वीर्यं
 दधात्याज्येन जुहोति वृज्रो वा ऽआज्यं वीर्यं वै वृज्रो
 वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति स्तुवेण वृषा वै स्तुवो वीर्यं वै
 वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति स्वाहाकारेण वृषा वै
 स्वाहाकारो वीर्यं वै वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति
 त्रिष्टुभा वृज्रो वै त्रिष्टुवीर्यं वै वृज्रो वीर्यं त्रिष्टुवीर्ये-
 णैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥ स वा ऽअर्द्धमनुदुत्य
 स्वाहाकरोति । अस्थि वा ऽऋगिदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य
 यदिदमन्तरतः शीष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥
 अथोत्तरमर्द्धमनुदुत्य * स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्ष-
 कपालः सन्धाय यदिदमुपरिष्ठाच्छीष्णो वीर्यं तद-
 स्मिन्दधाति ॥ २६ ॥ 'चित्रं देवानामुदगादनीकमि'ति ।
 असौ वा ऽआदित्य एष पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवानामुदेत्य-
 नीकं 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्निरित्युभयेषां हैतदेवमनु-
 ष्याणां चक्षुराग्न्या व्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षमि'त्युद्यन्वा-
 एष ऽइमाल्लोकानांपूरयति 'सूर्य ऽआत्मा जगतस्तस्तु-
 षश्चे'त्येष ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १८ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ ।

॥ २७ ॥ अथोत्सर्गेरुपतिष्ठते । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः
 पशूनालिप्सत तऽआलिप्स्यमानाऽअशोचंस्तेषामेतैरु-
 त्सर्गेः शुचं पाप्मानमपाहंस्तथैषामयमेतदेतैरुत्सर्गेः
 शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ २८ ॥ तद्धैके । यं—यमेव
 पशुमुपदधति तस्य—तस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्मा-
 नमबभ्युपदधामहा ऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमबभ्यु-
 पदधति याथं हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण
 सहोपदधति ॥ २९ ॥ विपरिक्रामसु हैकऽउपतिष्ठन्ते ।
 ऊर्द्धाथं शुचमुत्सृजाम ऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमनु-
 यन्त्यूर्द्धो ह्येतेन कर्मणैर्यूर्द्धामु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥
 ब्राह्मेनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोकाऽएषोऽग्निरेबभ्यस्त-
 ल्लोकेबभ्यो बहिर्द्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै
 तद्वहिर्द्धा शुचं दधात्युदङ् तिष्ठन्नेतस्याथं ह दिश्येते
 पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥
 पुरुषस्य * प्रथममुत्सृजति । तद्वै हि प्रथममुपदधातीम-
 म्मां हिंस्रीर्द्विपादं पशुमिति द्विपाद्वा एष पशुर्ष्वत्पुरुषस्तं
 मा हिंस्रीरित्येतत्सहस्राक्षो मेधाय चीयमानऽइति
 हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षो मेधायेत्यन्नायेत्येतन्मयुं-
 पशुममेधमग्ने जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्ने
 जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेत्यात्मा वै तनू-

स्तेन चिन्वान् ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतन्मयुन्ते
 शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि'ति तन्मयौ च शुचं
 दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३२ ॥ अथाश्वस्य ।
 'इमं मा हिंसीरेकशफं पशुमि'त्येकशफो वा ऽएष पशु-
 र्यदुश्वस्तं मा हिंसीरित्येतत्कनिक्रदं वाजिनं वाजि-
 नेष्वि'ति कनिक्रदो वा ऽएष वाज्यु वाजिनेषु 'गौर-
 मारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै गौरमारण्यमनुदि-
 शति 'तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे'ति तेन चिन्वान्-
 ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगृच्छत्वि'ति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३३ ॥ अथ गोः । 'इमं साहस्रं शतधार-
 मुत्समि'ति साहस्रो वा ऽएष शतधार ऽउत्सो यद्गौर्व्य-
 ञ्ज्यमानं सरिरस्य मज्ज्य' ऽद्वितीमे वै लोकाः सरिमुपजी-
 व्यमानेषु लोकेष्वित्येतद्घृतं दुर्हानामदिति जनाये'ति
 घृतं वा ऽएषादितिर्ज्जनाय दुहे'ऽग्रे मां हिंसीः परमे
 व्योमन्नि'तीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं
 मा हिंसीरित्येतद् 'गवयमारण्यमनु ते दिशामी'ति
 तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति 'तेन चिन्वानस्तन्वो
 निषीदे'ति तेन चिन्वान् ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्-

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ ।

‘गवयं ते शुयच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुयच्छत्वि’ति तद्
 गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३४ ॥
 अथावेः । ‘इममूष्णायुमि’त्यूष्णावलमित्येतद्दुरुणस्य नाभि
 मि’ति वारुणो ह्यविस्त्वं च पशूनां द्विपदां चतुष्पदामि’
 त्युभयेषां ह्येष पशूनां त्वद्विपदां च चतुष्पदां च
 ‘त्वष्टुः’ प्रजानां प्रथमं जनित्रमि’त्येतद्ध त्वष्टा प्रथमद्व
 रूपं विचकाराग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्नि’तीमे
 वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येत-
 ‘दुष्टमारण्यमनु ते दिशामी’ति तदस्मा ऽदुष्टमारण्य-
 ऽनुदिशति ‘तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे’ति तेन चिन्वान-
 आत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्दुष्टं ते शुयच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुयच्छत्वि’ति तदुष्टे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३५ ॥ अथाजस्य । ‘अजो ह्यग्नेरजनिष्ट
 शोकादि’ति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोका-
 दजायत ‘सो ऽपश्यज्जनितारमग्र’ ऽइति प्रजापतिर्वै
 जनिता सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्र ऽइत्येतत्तेन देवा देवता-
 मग्रमायन्नि’ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै देवा देवता-
 मग्रमायन्तेन ‘रोहमायन्नुप मेध्यास’ ऽइति स्वर्गो वै

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 ७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 ९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 ११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 १३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

लोको रोहस्तेन स्वर्गं लोकमायन्नूप मेद्ध्यास ऽइत्येतच्छर-
 भमारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै शरभमारण्यमनु-
 दिशति 'तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे'ति तेन चिन्वान-
 ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतच्छरभं ते शुश्रूक्षतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुश्रूक्षस्त्रि'ति तच्छरभे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां
 पशूनां शुचं पाप्मानमपाहँस्त ऽएते पञ्च पशवो-
 ऽभवँस्त ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा ऽअमेद्ध्या ऽअयज्ञियास्तेषां
 ब्राह्मणो नाश्नीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां
 दिशि पर्जन्यो न वृषुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥
 प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते * । एतद्वा ऽएतदयथायथं करोति
 यदग्नौ सामिचिते बहिर्वेद्येति तस्मा ऽएवैतन्निहनुते-
 ऽहिंसाया ऽआग्नेष्वान्नय ऽएवैतन्निहनुते गायत्र्या
 † गायत्रोऽग्निष्वावानग्निष्वावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुतेऽनिरुक्तया सर्वं वा ऽअनिरुक्तं सवैणैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुते यविष्ठवत्यैतद्धास्य प्रियं धाम यद्विष्ट-
 ऽइति यद्वै जात ऽइदं सर्वमयुवत तस्माद्यविष्टं ॥ ३८ ॥
 'त्वं यविष्ट दाशुष' ऽइति । यजमानो वै दाश्वान्नैः
 पाही'ति मनुष्या वै नरः 'शृणुधी गिर' ऽइति शृणु

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 * का० श्रौ० सू० १७. ६. १ ।
 † 'गायत्र्यो' इति 'ग' पाठः ।
 (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ ।
 (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ ।

न ऽइमांश्च स्तुतिमित्येतद्ब्रक्षां तोकमुतत्मने'ति प्रजा वै
 तोकः रक्ष प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥ आरु-
 ह्याग्निं जघनेन स्वयमातृणां परीत्यापस्या ऽउपद-
 धाति । आप ऽएता यदपस्या ऽअथ वा ऽएतेभ्यः
 पशुभ्य ऽआप ऽउत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या ऽउप-
 दधात्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य ऽउप-
 दधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चो-
 पदधाति पञ्च ह्येते पशवः सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
 ऽएवैवेतदपो दधाति ॥ ४० ॥ तथाः पञ्चदश पूर्वाः ।
 ता ऽअपस्या वृज्जो वा ऽआपो वृज्जः पञ्चदशस्तस्माम्यो-
 नापो यन्त्यपैव तत्र पाप्मानं गन्तुं वृज्जो हैव तस्या-
 र्द्धस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्वर्षत्यप्रावृतो ब्रजेदयं मे
 वृज्जः पाप्मानमपहनदिति ॥ ४१ ॥ अथ याः पञ्चोत्तराः ।
 ताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दांस्त्यन्नं पशवोऽन्नमु पशो-
 र्मांस्तसमथ वा ऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांस्तान्युत्क्रा-
 न्तानि भवन्ति तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधात्येष्वेवैतत्पशुषु मांश्च-
 सानि दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हि-
 तानि तत्पशुभ्यो मांस्तानि दधात्यन्तरा ऽअपस्या
 भवन्ति बाह्याश्छन्दस्या ऽअन्तरा ह्यापो बाह्यानि मांश्च-
 सानि ॥ ४२ ॥ तदाहुः । यदिमा ऽआप ऽएतानि
 मांस्तान्यथ क त्वक् क लोमेत्यन्नं वाव पशोस्त्वगन्नं
 लोम तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्कलोमाथो

ब्रान्यमुन्युखायामजलोमानि तानि लोमानि बाह्योखा
 भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि बाह्यानि हि लोमान्यन्तर-
 ऽआत्मा यद्दीतरेण यद्दीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः
 सर्वानेव वयं कृत्स्नादपशून्संस्कुर्म ऽइति ॥ ४३ ॥
 यद्वेवापस्या ऽउपदधाति * । प्रजापतेर्विस्वस्तादाप ऽआयँ-
 स्तास्वितास्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विदशतिस्ता ऽअस्याङ्गु-
 लिबभ्योऽद्व्यस्त्रवन्नन्तो वा ऽअङ्गुलयोऽन्तत ऽएवास्मात्ताः
 ऽआप ऽआयन् ॥ ४४ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्त्रं
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता-
 ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपस्यास्तद्यदेता ऽउपदधाति या-
 ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
 तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥ 'अपां त्वेमन्त्सादया-
 मी'ति । वायुर्वा ऽअपामेम यद्वा ह्येवैष ऽइतश्चेतश्च
 वात्यथापो यन्ति वायौ तांसादयति ॥ ४६ ॥ 'अपां
 त्वोन्नन्त्सादयामी'ति । ओषधयो वा ऽअपामोन्न यत्र
 ह्याप ऽउन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्त ऽओषधिषु
 तांसादयति ॥ ४७ ॥ 'अपां त्वा भस्मन्त्सादयामी'ति ।
 अब्रं वा ऽअपां भस्मान्ब्रे तांसादयति ॥ ४८ ॥
 'अपां त्वा ज्योतिषि सादयामी'ति । विद्युद्वा ऽअपां ज्योति-
 र्विद्युति तांसादयति ॥ ४९ ॥ 'अपां त्वायने सादया-

* का० श्रौ० सू० १०. ६. २ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

मी'ति । इयं वा ऽअपा^१मयनमस्या^२ ह्यापो वृन्त्यस्यां
ता^३ सादयति तद्या ऽअस्यैते^४बभ्यो रूपे^५बभ्य ऽआप-
ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्न्येवास्मिन्नेत-
द्रूपाणि दधाति ॥ ५० ॥ 'अर्णवे त्वा स^६दने सादयामी'ति ।
प्राणो वा ऽअर्णवः प्राणे ता^७ सादयति ॥ ५१ ॥ 'समुद्दे
त्वा स^८दने सादयामी'ति । मनो वै समुद्दो मनसो वै
समुद्दाद्वाचा^९बभ्या देवा^{१०}स्त्रयीं विद्यां निरखनंस्तदेष श्लोको-
ऽबभ्युक्तो ये समुद्दान्निरखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरु^{११}ब्धिभिः
सुदेवो ऽअद्य तद्विद्यायत्र निर्वपणं दधुरिति मनः समुद्दो
वाक्तीक्ष्णा^{१२}ब्धिस्त्रयी विद्या निर्वपणमेतदेष श्लोकोऽबभ्युक्तो
मनसि ता^{१३} सादयति ॥ ५२ ॥ 'सरिरे त्वा स^{१४}दने
सादयामी'ति । वाग्वै सरिरं वाचि ता^{१५} सादयति
॥ ५३ ॥ 'अँपां त्वा क्षये सादयामी'ति । चक्षुर्वा ऽअपां
क्षयस्तत्र हि सर्वदेवापः क्षियन्ति चक्षुषि ता^{१६}
सादयति ॥ ५४ ॥ 'अँपां त्वा स^{१७}धिषि सादयामी'-
ति । श्रोत्रं वा ऽअपा^{१८} सधिः श्रोत्रे ता^{१९} सादयति
तद्या ऽअस्यैते^{२०}बभ्यो रूपे^{२१}बभ्य ऽआपऽआयँस्ता ऽअस्मि-
न्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्न्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति
॥ ५५ ॥ 'अँपां त्वा स^{२२}दने सादयामी'ति । यौर्वा-
ऽअपा^{२३} सदनं दिवि ह्यापः सन्ना दिवि ता^{२४}

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

सादयति ॥ ५६ ॥ 'अपां त्वा सधस्थे सादयामीति ।
 अन्तरिक्षं वा ऽअपां सधस्थमन्तरिक्षे तां सादयति
 ॥ ५७ ॥ 'अपां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वा
 ऽअपां योनिः समुद्रे तां सादयति ॥ ५८ ॥ 'अपां त्वा
 पुरीषे सादयामीति । सिकता वा ऽअपां पुरीषः सिकतासु
 तां सादयति ॥ ५९ ॥ 'अपां त्वा पाथसि सादयामीति ।
 अन्नं वा ऽअपां पाथोऽन्ने तां सादयति तद्या ऽअस्यै-
 तेऽभ्यो रूपेऽभ्य ऽआप ऽआयस्ता ऽअस्मिन्नेति प्रतिदधात्यथो-
 ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥ 'गार्थत्रेण
 त्वा च्छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा
 सादयामि जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन
 त्वा च्छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन त्वा च्छन्दसा सादया-
 मीति तद्या ऽअस्यैतेऽभ्यश्छन्दोऽभ्य ऽआप ऽआयस्ता
 ऽअस्मिन्नेति प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दा-
 सि दधाति ॥ ६१ ॥ ता ऽएता ऽअङ्गुलयः । तां
 सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो हीमा ऽअङ्गुलयोऽन्तेषूपद-
 धात्यन्तेषु हीमा ऽअङ्गुलयश्चतुर्द्वोपदधाति चतुर्द्धा
 हीमा ऽअङ्गुलयः पञ्च-पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा
 ऽअङ्गुलयो नानोपदधाति नाना हीमा ऽअङ्गुलयः

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनाह ॥ ६२ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या १०० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

† हस्तिघटं नाम सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

19.7.07

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९. ५. १-४; कठ० सं० १६. १६-१८; कपि० सं० २५. ८, ९; मै० सं० ११. ४, १७, १८; तै० सं० ४. २. ९, ३. ११

† अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३९८ ॥

अथ चितिनामाष्टकं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्, आश्विनी-
ष्टकोपधानादि, स्वयमावृण्णाद्युपधानम्, विश्वज्योतिर्ऋतव्याद्युपधा-
नम्, स्तोमभागाद्युपधानम्, स्तोमचित्यर्थवादः, असपत्नाद्युप-
धानम्, ऋतव्याद्यर्थवादादि, इष्टकाप्रमाणम्, पुरीषनिवा-
पादि, सुवर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणादिकं चेति ।

[प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्]

ॐ ॥ प्राणभृत ऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः
प्राणानेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चिता ऽउपदधाति
पूर्वाह्णं ऽएषोऽग्नेर्व्यप्रथमा चितिः पुरस्तात्तत्प्राणान्द-
धाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥ ता दश-
दशोपदधाति । दश वै प्राणा यदु वा ऽअपि बहु-
कृत्वो दश-दश दशैव तत्पञ्चकृत्वो दश-दशोपदधाति
पञ्च वा ऽएताऽपशूनुपदधाति दश-दश वा ऽएकैकस्मि-
न्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधात्यनन्तर्हिताः पशु-
भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति
सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवैवेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥
यद्वेव प्राणभृत ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्तृतात्प्राणा-
ऽउदक्रामन्देवता भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति म-
ऽएतच्छत येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति स वै तदुल्लङ्घ-
सृजस्व यत्ते वयं पश्यन्त ऽउपवसामेति ते वा ऽउभये

सृजामहा ऽइति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चै-
तदन्नमसृजन्तैताः प्राणभृतः ॥ ३ ॥ स * पुरस्तादुप-
दधाति । 'अयं पुरो भुव' ऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर-
ऽइति प्राञ्च ७ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव-
इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदः सर्वं भवति प्राणो हाग्नि-
र्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥ 'तस्यै
प्राणो भौवायन' ऽइति । प्राणं तस्माद्द्रूपादग्नेर्निरमिमीत
वसन्तः प्राणायन' ऽइति वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत
गायत्री वासन्ती'ति गायत्री छन्दो वसन्तादृतोर्निर-
मिमीत 'गायत्र्यै गायत्रमि'ति गायत्र्यै छन्दसो गायत्रः
साम निरमिमीत 'गायत्रादुपांशुरिति गायत्रात्साम्न-
ऽउपांशुं ग्रहं निरमिमीतो'पांशोस्त्रिवृदि'त्युपांशो-
र्ग्रहाच्चिवृतं स्तोमं निरमिमीत 'त्रिवृतो रथन्तरमि'ति
त्रिवृत स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥ 'वसिष्ठ-
ऽऋषिरिति । प्राणो वै वसिष्ठ ऽऋषिर्ष्वद्वै नु इश्रेष्ठस्तेन
वसिष्ठोऽथो यद्वस्तुतमो वसति तेनो एव वसिष्ठः
'प्रजापतिगृहीतया त्वये'ति प्रजापतिसृष्ट्या त्वयेत्येत-
'स्त्राणि गृह्णामि प्रजाबभ्य' ऽइति प्राणं पुरस्तात्प्रा-

* का० श्रौ० सू० १७. ६. ३ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।

पादयत नानोपदधाति ये नानाकामाः प्राणे
 ताँस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोत्यथ
 यन्नाना सादयेत्प्राणः ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृद्विष्टका
 यजुः सादनः सुददोहास्तत्रिवृत्रिवृदग्निर्व्यावानग्निर्व्याव-
 त्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ६ ॥ अथ दक्षि-
 णतः । 'अयं दक्षिणा विश्वकर्म' इत्ययं वै वायुर्विश्वकर्मो
 योऽयं पवत ऽएष हीदः सर्वं करोति तद्यत्तमाह
 दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति मनो ह
 वायुर्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥
 * 'तस्य मनो वैश्वकर्मणमि'ति । मनस्तस्माद्द्रूपाद्वायो-
 र्निर्मिमीत 'ग्रीष्मो मानस' ऽहुति ग्रीष्ममृतुं मनसो
 निरमिमीत 'त्रिष्टुभ्रैष्मी'ति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मा-
 दृतोर्निरमिमीत 'त्रिष्टुभः स्वारमि'ति त्रिष्टुभश्छन्दसः
 स्वारः साम निरमिमीत 'स्वारादन्तर्याम' ऽहुति
 स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीत 'न्तर्यामार्षद-
 दश' ऽहुत्यन्तर्यामाद् ग्रहार्षददशं स्तोमं निरमि-
 मीत 'पञ्चदशाद् बृहदि'ति पञ्चदशास्तोमाद् बृहत्पृष्ठं
 निरमिमीत ॥ ८ ॥ 'भरद्वाज ऽऋषिरि'ति । मनो वै
 भरद्वाज ऽऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

* अत्र शतम् ४३०० ॥

(२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

व्राजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऽऋषिः 'प्रजापति-
गृहीतया त्वये'ति प्रजापतिस्मृत्या त्वयेत्येतन्मनो
गृह्णामि 'प्रजाबन्ध' ऽइति मनो दक्षिणतः प्रापादयत
नानोपदधाति ये नानाकामा मनसि ताँस्तदधाति सकृ-
त्सादयत्येकं तद्वमनः करोत्यथ यन्नाना सादयेन्मनो ह
विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ † पश्चात् । 'अयं पश्चाद्विश्वव्यचा' ऽइत्यसौ
वा ऽआदित्यो विश्वव्यचा यद्वा ह्येवैष ऽउदेत्यथेद-
सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं
प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति चक्षुर्हादित्यो भूत्वा पश्चा-
त्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १ ॥ 'तस्य चक्षुर्वै-
श्वव्यचसमि'ति । चक्षुस्तस्माद्द्रूपादादित्यान्निरमिमीत-
'वैर्षाश्चाक्षुष्य' ऽइति वर्षा ऽऋतुं चक्षुषो निरमिमीत
'जगती वर्षा'ति जगती छन्दो वर्षाबन्ध ऽऋतोन्निरमिमीत
'जगत्या ऽऋक्सममि'ति जगत्यै छन्दस ऽऋक्सम-
साम निरमिमीत 'वर्सर्माच्छुक्र' ऽइत्यृक्समात्साम्नः शुक्रं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १०. १. १; कठ० सं० १६. १९; कपि० सं० २५. ९; मै० सं० ११. ७. १९; तै० सं० ४. ३. २ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ६. ४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३. ५६ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

ग्रहं निरमिमीत 'शुक्रात्सप्तदश' ऽइति शुक्राद् ग्रहात्सप्त-
 दशत्वं स्तोमं निरमिमीत 'सप्तदशाद्वैरूपमि'ति सप्तदशा-
 त्तोमाद्वैरूपं पृष्ट्वं निरमिमीत ॥ २ ॥ 'जमदग्निर्ऋषि-
 रि'ति । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्व्यदेनेन जगत्पश्यत्यथो
 मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः 'प्रजापतिगृहीतया
 त्वये'ति प्रजापतिसृष्ट्या त्वयेत्येतच्चक्षुर्गृह्णामि प्रजाबभूव'
 ऽइति चक्षुः पश्चात्प्रापादयत * नानोपदधाति ये
 नानाकामाश्चक्षुषि तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं
 तच्चक्षुः करोत्यथ यन्नाना सादयेच्चक्षुर्ह विच्छिन्त्यात्सैषा
 त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥ अथोत्तरतः ।
 'इदमुत्तरात्स्वरि'ति दिशो वा ऽउत्तरात्तद्यत्ता ऽआहोत्तरा-
 दित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्मादिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो
 हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूत्वोत्तरतस्तस्थौ
 तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥ 'तस्यं श्रोत्रं सौवमि'ति ।
 श्रोत्रं तस्माद्द्रुपादिगन्धो निरमिमीत 'शरच्छौत्री'ति शर-
 दमृतुं श्रोत्रान्निरमिमीतानुष्टुप्पञ्चारदी'त्यनुष्टुभं छन्दः
 शरद ऽऋतोर्ग्निरमिमीतानुष्टुभं ऽऐडमि'त्यनुष्टुभश्छन्दस-
 ऽऐडः साम निरमिमीतैर्द्वौगन्धी'त्यैडात्साम्नो मन्थिनं
 ग्रहं निरमिमीत 'मन्थिनं ऽएकविंश' ऽइति मन्थिनो

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । * 'यन्त' इति 'ख' पुस्तके ।
 (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।
 (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।
 (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।
 (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।

ग्रहादेकविंशत्यं स्तोमं निरमिमी'तैर्कविंशद्वा द्वैराजमि'त्ये-
कविंशत्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥ 'विश्वामि-
मित्र ऽऋषिरि'ति । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऽऋषिर्भ्यदेनेन
सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं * भवति तस्माच्छ्रोत्रं
विश्वामित्र ऽऋषिः 'प्रजापतिर्गृहीतया त्वये'ति प्रजापति-
सृष्ट्या त्वयेत्येतच्छ्रोत्रं गृह्णामि प्रजाबभ्य' ऽइति
श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामाः
श्रोत्रे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोत्यथ
यन्नाना सादयेच्छ्रोत्रं ह विच्छिन्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ अथ मद्ध्ये । 'इयमुपरि' मति-
रि'ति चन्द्रमा वा ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि
चन्द्रमा ऽअथ यश्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदः सर्वं
मनुते वाग्ध चन्द्रमा भूत्वोपरिष्ठात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुप-
दधाति ॥ ७ ॥ 'तस्यै वाङ्मात्ये'ति । वाचं तस्माद्द्रूपा-
च्चन्द्रमसो निरमिमीत 'हेमन्तो वाँच्य' ऽइति हेमन्तमृतुं
वाचो निरमिमीत 'पङ्क्तिर्हेमन्ती'ति पङ्क्तिं छन्दो
हेमन्तादृतोर्निरमिमीत 'पङ्क्त्यै निधनवद्वि'ति पङ्क्त्यै
छन्दसो निधनवत्साम निरमिमीत 'निधनवतं ऽआग्रयण'
ऽइति निधनवतः साम्न ऽआग्रयणं ग्रहं निरमिमी'ता-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।

* 'ते भवति' इति 'ख' पाठः ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

अथ यणात्त्रिणवन्नयस्त्रिंशद्वि'त्याग्रयणाद् ग्रहात्त्रिणवन्न-
यस्त्रिंशौ स्तोमौ निरमिमीत त्रिणवन्नय'स्त्रिंशाभ्यां
शाकरैर्वते' ऽहुति त्रिणवन्नयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां
शाकरैर्वते पृष्ठे निरमिमीत ॥ ८ ॥ 'विश्वकर्म ऽऋषि-
रिति । वाग्वै विश्वकर्मर्षिर्वाचा हीदः सर्वं कृतं तस्मा-
द्वाग्विश्वकर्मर्षिः 'प्रजापतिगृहीतया त्वये'ति प्रजापति-
सृष्ट्या त्वयेत्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्य' ऽहुति वाच-
मुपरिष्टात्प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामा वाचि
तास्तदधाति सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोत्यथ यन्नाना
सादयेद्वाचः ह विच्छिन्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ९ ॥ एतद्वै तदन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापति-
श्चासृजन्तैतावान्वै सर्वो यजो-यज ऽउ देवानामन्नम्
॥ १० ॥ ता दश दशोपदधाति । दशाक्षरा विराड्विराडु
कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्वत-
ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ता
हैता विराज ऽएताद्वप्राणाद्विबभ्रति यत्प्राणाद्विबभ्रति
तस्मात्प्राणभूतः ॥ ११ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा--का० श० १०. १. १; कठ०
सं० १६. १९; कश्चि० २५. ९; मै० सं० ११. ७. ११; तै० सं० ४. ३. २ ।

[प्राणभृच्छन्दनिर्वचनम्, तत्स्तुतिश्च]

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभृत इति प्राणा
 एव प्राणा अङ्गानि प्राणभृत्यङ्गानि हि प्राणान्निबन्धति
 प्राणास्त्वेव प्राणा अन्नं प्राणभृदन्नं हि प्राणाञ्चिभर्त्ति
 ॥ १ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या
 भवन्तीति षडेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया स्वयेत्येवमु
 हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥ तदाहुः ।
 यद् * ग्राहाय गृहीताय स्तुवतेऽथ शः सत्यथ कस्मात्पुरस्ताद्
 ग्राहाणामृचश्च सामानि चोपदधातीति सथंस्था वै
 कर्मणोऽन्वीक्षितव्यर्चा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यत ऽऋचि
 साम गीयते तदस्यैतद्यत्पुरस्ताद् ग्राहाणामृचश्च सामानि
 चोपदधात्यथ यदुपरिष्ठाद् ग्राहाणाथं स्तुतशस्त्रे भवत-
 स्तदस्यैतद्यदुपरिष्ठाद् ग्राहाणाथं स्तोमोऽश्च पृष्ठानि
 चोपदधाति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदेतत्त्रयः सह क्रियते ग्रह-
 स्तोत्रः शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वा स्तोत्रं चोपदधाति कथम-
 स्यात्त्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वा स्तोत्रं तच्छस्त्रं
 वासु ह्येव स्तुवते ता ऽऽ एवानुशः सत्येवमु हास्या-
 त्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥ ४ ॥ तदाहुः । यद्यथा पितुः
 पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमान्याहाथ कस्माद्वसामयोः सङ्क्रा-
 मतीति साम वा ऽऋचः पतिस्तद्यत्त्रापि यथा पितुः
 पुत्रमेव ब्रूयाद्यथा पतिः सन्तं पुत्रं ब्रूयात्तादृक्तस्मा-
 द्वसामयोः सङ्क्रामति कस्माद् त्रिः सन्तनोतीति पितरं

पुत्रं पौत्रं तौस्तस्सन्तनोति तस्मादु तेभ्य ऽएक ऽएव
 ददाति ॥ ५ ॥ तद्याः पुरस्तादुपदधाति । ताः प्राणभृ-
 तोऽथ याः पश्चात्ताश्चक्षुर्भृतस्ता ऽअपानभृतोऽथ
 या दक्षिणतस्ता मनोभृतस्ता ऽउ व्यानभृतोऽथ या-
 ऽउत्तरतस्ताः श्रोत्रभृतस्ता ऽउदानभृतोऽथ या मध्ये ता
 वाग्भृतस्ता ऽउ समानभृतः ॥ ६ ॥ तदु ह चरकाद्वर्षवः ।
 अत्र्या ऽएवापानभृतो व्यानभृत ऽउदानभृतः समानभृत-
 श्चक्षुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत ऽइत्युपदधाति
 न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्यत्रो ऽएवैतानि सर्वाणि
 रूपाण्युपधीयन्ते ॥ ७ ॥ स वै पुरस्तादुपधाय । पश्चादु-
 पदधाति प्राणो हापानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति
 सञ्चरत्यपान ऽउ ह प्राणो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति
 सञ्चरति तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधात्येतावेवैतत्प्राणौ
 सन्तनोति सन्दधाति तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ संहितौ
 ॥ ८ ॥ अथ दक्षिणत ऽउपधाय । उत्तरत ऽउपदधाति व्यानो
 होदानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति सञ्चरत्युदान ऽउ ह
 व्यानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति सञ्चरति तद्यद्दक्षिणत-
 ऽउपधायोत्तरत ऽउपदधात्येतावेवैतत्प्राणौ सन्तनोति सन्द-
 धाति तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ संहितौ ॥ ९ ॥ अथ
 या मध्य ऽउपदधाति । स प्राणस्ता रेतःसिचोर्वेल्योप-
 दधाति पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ट्यो मध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
 ऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथो ऽएवः हैष गुदः प्राणः

समन्तं नाभिं पृथ्व्यनोऽनुचीश्च तिरश्चीश्चोपदधाति
तस्मादिमेऽन्वश्च तिर्यश्चात्स्रप्रणाः सऽऽसृष्ट्वा
ऽउपदधाति प्राणानेवैतस्सन्तनोति सन्दधाति तस्मादिमे
प्राणाः सन्तताः संहिताः ॥ १० ॥ (C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्राणभृदिष्टकानिधानस्थानादि]

ता हैके पुरुषमुपाप्योपदधति । एष वै प्राणस्तमेता
विभ्रति यत्प्राणं विभ्रति तस्मात्प्राणभृत इति न तथा
कुर्व्यदेषोऽहैव प्राणो य एष हिरण्यमयः पुरुषस्तस्य त्वय-
मात्मा यावदिदमुच्ययमग्निर्विहितस्तद्यद्धास्येता अङ्गं ना-
भिप्राप्नुयुः प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽ-
ङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा तस्मा-
देनाः परिशिश्नस्वेवोपाप्योपदध्यादथ या मध्य उपदधाति
ताभिरस्यैष आत्मा पूर्णस्ता उ एवैतस्मादुनन्तर्हिताः
॥ १ ॥ तदाहुः । यदयं पुरो भुवोऽयं दक्षिणा विश्वकर्मायं
पश्चाद्विश्वव्यचा इदमुत्तरात्स्वरियमुपरि मतिरिति
सम्प्रति दिशोऽबभ्यनूच्यन्तेऽथ कस्मादेना अक्षण्या-
देशेषूपदधातीति प्राणा वै प्राणभृतस्ता यत्सम्प्रति दिश-
उपदध्यात्प्राग्यह वैवायं प्राणः सञ्चरेदथ यदेना एवम-
बभ्यनूक्ताः सतीरक्षण्यादेशेषूपदधाति तस्मादयं प्रागग्रं
प्राणः सन्नक्षण्या सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसञ्चरति
॥ २ ॥ स एष पशुर्व्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः

संस्कृतस्तस्य याः पुरस्तादुपदधाति तौ बाहू ऽअथ याः
 पश्चात्ते सक्थ्यावथ या मध्य ऽउपदधाति स ऽआत्मा
 ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु
 पृष्ठयो मध्यतो ह्यमात्मा सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो
 ह्यमात्मा ॥ ३ ॥ तदाहुः । यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोम-
 मेकैकं पृष्ठमुपदधात्यथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्ठे-
 ऽउपदधातीत्यात्मा वा ऽअस्यैष ऽआत्मानं तदङ्गानां
 ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मादयमात्माङ्गानां
 ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥ तदाहुः । कथमस्यै-
 षोऽग्निः सर्वः कृत्स्न ऽदृष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो
 भवतीति मज्जा यजुरस्थीष्टका मांसं सादनं
 त्वक्सूददोहा लोम पुरीषस्य यजुरङ्गं पुरीषमेवमु हास्यैषो-
 ऽग्निः सर्वः कृत्स्न ऽदृष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो
 भवति ॥ ५ ॥ स ऽएष सार्वयुषोऽग्निः । स यो हैतमेव
 सार्वयुषमग्निं वेद सर्वः हैवायुरेति ॥ ६ ॥ अथातः
 समञ्चनप्रसारणस्यैव । सञ्चितं हुँके समञ्चनप्रसारणे-
 नेत्यभिभृशन्ति पशुरेष यदभिर्व्यदा वै पशुरङ्गानि सं-
 चाञ्चति प्र च सारयत्यथ स तैर्वीर्यं करोति ॥ ७ ॥
 संवत्सरोऽसि । परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि
 वत्सरोऽसि । उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्द्ध-
 मासास्ते कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्तां
 संवत्सस्ते कल्पताम् । प्रेत्या ऽएत्यै संचाञ्च प्र च

सारय । सुपर्णचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् भुवः सीदे'ति
॥ ८ ॥ अपि ह स्माह शाङ्खायनिः । स्फोटतोर्हैकः
पक्षयोरुपशुश्रावैतेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनाब्भ्येव
मृशेदिति ॥ ९ ॥ अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाग्नजितः ।
नग्नजिद्धा गान्धारः प्राणो वै समञ्चनप्रसारणं व्यस्मिन्-
द्वाऽअङ्गे प्राणो भवति तत्संचाञ्चति प्र च सारयति
सञ्चितमेवैनं बहिष्ठादब्भ्ययात्तदस्मिन्प्राणः समञ्च-
नप्रसारणं दधाति तथा संचाञ्चति प्र च सारयतीति
तदुहैव समञ्चनप्रसारणं व्यस्स तदुवाच राज्ञ्यबन्धुरिव
त्वेव तदुवाच यन्नु शतङ्कत्वोऽथो सहस्रं * बहिष्ठादब्भ्ये-
न्युर्न वै तस्मिन्स्ते प्राणं दक्ष्युष्यो वाऽआत्मन्प्राणः स-
ऽएव प्राणस्तद्यत्प्राणभूतऽउपदधाति तदस्मिन्प्राणः
समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा संचाञ्चति प्र च सारय-
त्यथ लोकम्पृणेऽउपदधात्यस्याऽऽ सक्त्यां तयोरुपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[द्वितीयायां चितावश्विनीष्टकोपधानम्]

द्वितीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रथमां
चितिं चित्वा समारोहन्नयं वै लोकः प्रथमा चित्तिरिममेव

* 'बहिष्ठादब्भ्यन्नुः' इति 'ग' पुस्तके ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. ३, ४ ।

तल्लोकः संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतय-
 द्धमिति चित्तिभिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित् ऽऊर्द्धमिच्छतेति
 ते चेतयमाना ऽएतां द्वितीयां चित्तिमपश्यन्त्यदूर्द्धं
 पृथिव्या ऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकोऽद्भुव ऽइवा-
 प्रतिष्ठित ऽइव मनस्यासीत् ॥ २ ॥ तेऽश्विनावब्रुवन् ।
 युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो युवन्न ऽइमां द्वितीयां
 चित्तिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवमेव
 नोऽस्या ऽअग्निचित्याया ऽअद्धर्ष्यु भविष्यथ ऽइति तथेति
 तेऽभ्य ऽएतामश्श्वनौ द्वितीयां चित्तिमुपाधत्तां तस्मादाहुर-
 श्ववनावेव देवानामद्धर्ष्यु ऽइति ॥ ३ ॥ स ऽउपदधाति ।
 'ध्रुवक्षितिर्द्ध्रुवयोनिर्द्ध्रुवासी'ति षट् स्थिरं व्यरप्रतिष्ठितं तद्
 ध्रुवमथ वा ऽएषामेष लोकोऽद्भुव इवाप्रतिष्ठित ऽइव मन-
 स्यासीत्तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्तां 'ध्रुवं व्योनिमा-
 सीद साधुये'ति स्थिरं व्योनिमासीद साधुयेत्येतदुख्यस्य
 केतुं प्रथमं जुषाणेत्ययं वा ऽअग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः
 केतुर्ध्वत्प्रथमा चित्तिस्तं जुषाणेत्येतदश्विनाद्धर्ष्यु साद-
 यतामिह त्वेत्यश्श्वनौ ह्यद्धर्ष्यु ऽउपाधत्ताम् ॥ ४ ॥ 'कुला-
 यिनी घृतवती पुरन्धरि'ति । कुलायमिव वै द्वितीया
 चित्तिः 'स्योने सीद सदन पृथिव्या' ऽइति पृथिवी वै
 प्रथमा चित्तिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदन ऽइत्येतदभि

- (१) शु० य० सं० अ० २७ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० १ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० २ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २ ।

त्वा रुद्रा ब्रह्मसवो गृणन्त्वित्येतास्त्वा देवता ऽअभिगृण-
 न्त्वित्येतदिमां ब्रह्मा पीपिहि सौभगायेतीमा ब्रह्माव
 सौभगायेत्येतदशिश्वनाद्धर्ष्य सादयतामिह त्वेत्यशिश्वनौ-
 ह्यद्धर्ष्य ऽउपाधत्ताम् ॥ ५ ॥ 'स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदे'ति ।
 स्वेन वीर्येणेह सीदेत्येतद्देवानां सुम्नने बृहते रणायेति
 देवानां सुम्ननाय महते रणायेत्येतत्पितेवैधि सूनव-
 ऽआ सुशेवेति यथा पिता पुत्राय स्योनः सुशेव ऽएवः
 सुशेवैधीत्येतत्स्वावेशां तद्वा संविशस्वेत्यात्मा वै तनूः
 स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतदशिश्वनाद्धर्ष्य सादयतामिह
 त्वेत्याश्विनौ ह्यद्धर्ष्य ऽउपाधत्ताम् ॥ ६ ॥ 'पृथिव्याः
 पुरीषमसी'ति । पृथिवी वै प्रथमा चित्तिस्तस्या ऽएत-
 त्पुरीषमिव सद् द्वितीयाप्सोर्नामेति रसो नामेत्येतत्तां
 त्वा विश्वे ऽअभिगृणन्तु देवा ऽइति तां त्वा सर्वेऽभिगृ-
 णन्तु देवा ऽइत्येतत्स्तोमपृष्ठ्या घृतवतीह सीदे'ति
 यान्स्तोमानस्यां तथस्यमानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठ्या
 'प्रजावदस्मे द्रविणायजस्वे'ति प्रजावदस्मे द्रविणमाय-
 जस्वेत्येतदशिश्वनाद्धर्ष्य सादयतामिह त्वेत्यशिश्वनौ
 ह्यद्धर्ष्य ऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥ ता ऽएता दिशः । ता रेतः-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

सिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्दिशो दधा-
ति तस्मादनयोर्दिशः सर्वतः ऽउपदधाति सर्वतस्तद्दिशो
दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्त-
त्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्च्यो दिशस्ता-
नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोहसाधिवदति
नाना हि दिशः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमीं दिश्यामुपदधाति ।
ऊर्द्धा ह सा दिक्सा या सोर्द्धा दिगसौ स ऽआदित्योऽ-
मुमेवैतदादित्यमुपदधाति तामन्तरेण दक्षिणां दिश्या-
मुपदधात्यमुं तदादित्यमन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति
तस्मादेषोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥ 'अदि-
त्यास्त्वा पृष्ठे सादयामी'ति । इयं वा ऽअदितिरस्या-
मेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयत्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्ट-
म्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानामित्यन्तरिक्षस्य ह्येष धर्त्ता
विष्टम्भनो दिशामधिपतिर्भुवनानां 'मूर्ध्निर्हृत्सो ऽअपामसी'-
ति रसो वा ऽऊर्ध्निर्'विश्वकर्म्म त ऽऋषिरिति प्रजापतिर्वै-
विश्वकर्म्म प्रजापतिस्त्वृष्टासीत्येतदश्विनाद्ध्वर्युं सादयता-
मिह त्वेत्यश्विनौ ह्यद्ध्वर्युं ऽउपाधत्ताम् ॥ १० ॥ यद्वैवेता-
ऽआश्विनीरुपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता ऽआदाय
व्युदक्रामस्तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया ऽअवाचीनं मद्ध्यात्तदस्या-
श्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥ तावब्रवीत् । उप

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं येन मे युवमुदकमिष्टमिति किं
नौ ततो भविष्यतीति युवदेवत्यमेव म ऽएतदारमनो
भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदश्विनौ प्रत्यधत्ताम्
॥ १२ ॥ तद्या ऽएताः पञ्चाश्विन्यः । एतदस्य तदारम-
नस्तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआरमनस्त-
दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ १३ ॥
'ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासी'ति । यद्वै स्थिरं अथप्रतिष्ठितं
तद् ध्रुवमथ वा ऽअस्यैतदस्थिरमिवाध्रुवमिवात्मन ऽआसी-
त्तदेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ॥ १४ ॥ 'कुलायिनी
घृतवती पुरन्धरि'ति । कुलायमिव वा ऽअस्यैतदारमनः
'स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदे'त्यदक्षयतामेवास्यैतदारमनः 'पृथि-
व्याः पुरीषमसी'ति पुरीषसंहितमिव वा ऽअस्यै-
तदारमनो रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ
पृष्टिसाचयमिव वा ऽअस्यैतदारमनः सर्वत ऽउपदधाति
सर्वतो ह्यस्यैतदश्विनावारमनः प्रत्यधत्ताम् ॥ १५ ॥
अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋतव ऽएते यदृतव्ये
ऽऋतुनेवैतदुपदधाति 'शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू' ऽइति
नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएतदुपदधाति द्वे
ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं
करोति ॥ १६ ॥ तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्नि-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

• का० श्रौ० सू० १७. ८. १६ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ६ ।

रिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य यदूर्ध्वं पृथिव्या ऽअर्वाची-
 नमन्तरिक्षात्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऽऋतु-
 स्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआरुमनस्तदस्मिन्ने-
 तरप्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥
 यद्वैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर-
 ऽउ प्रजापतिस्तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया ऽअर्वाचीनं मद्ध्या-
 त्तदस्यैषा द्वितीया चितिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऽऋतुस्तद्यदेते-
 ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआरुमनस्तदस्मिन्नेतरप्रति-
 दधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १८ ॥

[अर्धप्रपाठकः ॥५७॥]

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (A)

[द्वितीयस्यां चितौ वैश्वदेवीष्टकोपधानम्]

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । एषा वै सा द्वितीया
 चित्तिर्ध्यामेभ्यस्तदश्निना ऽउपाधत्तां तामुपधायेदः
 सर्वमभवतां यद्विदं किञ्च ॥ १ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 अश्निनौ वा ऽइदः सर्वमभूतामुप तज्जानीत यथा
 वयमिहाप्यसामेति तेऽब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चितिमिच्छतेति
 वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथा वयमिहाप्यसामेति ते चेत-
 यमाना ऽएता ऽदृष्टका ऽअपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥
 तेऽब्रुवन् । अश्निनौ वा ऽइदः सर्वमभूतामश्निवन्भ्यामेवा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. १; कठ०
 १७. १, १०; कपि० २५. १०, १; मै० सं० ११. ८. १, १२; तै० सं० ४. ३. ४. १ ।

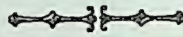
शिञ्चनोश्चि॒त्तिम॒नूप॒दधाम॑हा ऽइति॑ तेऽशिञ्च॒ब्भ्यामे॒वाशिञ्च॒-
 नोश्चि॒त्तिम॒नूपा॒दधत॑ तस्मादे॒तामा॑शिञ्चनी चि॒तिरि॒त्याचक्ष॑ते
 तस्माद्यथै॒व पूर्वा॑सामुद॒र्कः ऽए॒वमे॒तासाम॑शिञ्च॒ब्भ्यां॑ ह्ये॒वा-
 शिञ्च॒नोश्चि॒त्तिम॒नूपा॒दधत॑ ॥३॥ षड्वे॒व वैश्व॑दे॒वीरु॒पदु॒धाति॑ ।
 ये वै ते वि॒श्वे दे॒वा ऽए॒तां द्वितीयां॑ चि॒त्तिम॒पश्य॑न्त्ये॒ त
 ऽए॒तेन॑ र॒सेनोपा॑य॒स्त ऽए॒ते ताने॒वैतदु॒पद॒धाति॑ ता ऽए॒ताः
 सर्वाः॑ प्र॒जास्ता॑ रेतः॒सिचोर्वे॒लयो॒पद॒धाती॑मे॒ वै रेतः॑-
 सि॒चाव॒नयो॑स्तत्प्र॒जा द॒धाति॑ तस्मा॒दन॒योः प्र॒जाः
 सर्व॑त ऽउ॒पद॒धाति॑ सर्व॑तस्तत्प्र॒जा द॒धाति॑ तस्मात्सर्व॑तः
 प्र॒जा दि॒श्या ऽअ॒नूप॒दधा॑ति दि॒क्षु तत्प्र॒जा द॒धाति॑
 तस्मात्सर्वा॑सु दि॒क्षु प्र॒जाः ॥ ४ ॥ षड्वे॒व * वैश्व॑दे॒वीरु॒-
 पदु॒धाति॑ । प्र॒जाप॑तेर्वि॒स्वस्ता॑सर्वाः प्र॒जा म॒क्ष्यत॑ ऽउ॒द-
 क्राम॑न्ने॒तस्या॑ ऽअ॒धि यो॒नेस्ता॑ ऽए॒नमे॒तस्मिन्ना॑त्स॒नः
 प्र॒तिहि॑ते प्रा॒पद्य॑न्त ॥ ५ ॥ स यः स प्र॒जाप॑तिर्व्य॒स्वः स-
 त । अ॒यमे॒व स योऽय॑मग्नि॒श्चीय॑तेऽथ या ऽअ॒स्मात्ताः॑
 प्र॒जा म॒क्ष्यत॑ ऽउ॒दक्राम॑न्ने॒तास्ता॑ वैश्व॑दे॒व्य ऽइ॒ष्टका॑स्त-
 द्यदे॒ता ऽउ॒पद॒धाति॑ या ऽए॒वास्मा॑त्ताः प्र॒जा म॒क्ष्यत॑-
 ऽउ॒दक्राम॑न्ताः ऽअ॒स्मिन्ने॒तत्प्र॒पाद॑यति रेतः॒सिचोर्वे॒लया॑
 पृ॒ष्ट्यो वै रेतः॑सि॒चौ म॒क्ष्यमु॑ पृ॒ष्ट्यो म॒क्ष्यत॑ ऽए॒वा
 स्मिन्ने॒ताः प्र॒जाः प्र॒पाद॑यति सर्व॑त ऽउ॒पद॒धाति॑ सर्व॑त-
 ऽए॒वास्मिन्ने॒ताः प्र॒जाः प्र॒पाद॑यति ॥ ६ ॥ षड्वे॒व वैश्व॑-
 दे॒वीरु॒पदु॒धाति॑ । ए॒तद्वै प्र॒जाप॑तिरे॒तस्मिन्ना॑त्स॒नः प्र॒ति-

हितेऽकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति स ऽऋतुभिरद्भिः
 प्राणैः संवत्सरेणाश्विबभूयां सयुग्भूत्वा प्रजाः
 प्राजनयत्तथैवैतद्यजमान ऽएताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वा
 प्रजाः प्राजनयति तस्मादु सर्वास्वेव सजुः सजूरि-
 श्यनुवर्त्तते ॥ ७ ॥ 'सजुर्ऋतुभिरिति । तदृतुप्राजन-
 यदृतुभिर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत्सजुर्विधाभिरित्यापो
 वै विधा ऽअग्निर्हीदः सर्वं विहितमग्निर्वै सयुग्भूत्वा
 प्राजनयत्सजुर्देवैरिति तदेवान्प्राजनयद्यदेवा ऽइत्या-
 चक्षते 'सजुर्देवैर्वयोनाधैरिति प्राणा वै देवा वयोनाधाः
 प्राणैर्हीदः सर्वं वयुनं नद्धमथो च्छन्दांसि वै देवा
 वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदः सर्वं वयुनं नद्धं प्राणैर्वै सयु-
 ग्भूत्वा प्राजनयद्दशैरेवा वैश्वानरायेति संवत्सरो वा-
 ऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयद्दशिव-
 नाद्धर्ष्यु सादयतामिह त्वेत्यश्विबभूयां वै सयुग्भूत्वा
 प्राजनयत् ॥ ८ ॥ 'सजुर्वसुभिरिति' दक्षिणतः तद्वसु-
 न्प्राजनयत्सजुं रुद्रेरिति पश्चात्तद्वद्वान्प्राजनयत्सजुं-
 रादित्यैरित्युत्तरतस्तदादित्यान्प्राजनयत्सजुर्विश्वैर्देवैरित्यु-
 परिष्टात्तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्ता वै समान्प्रभृतयः
 समानोदक्ता नाना मध्यतस्ता वत्समान्प्रभृतयः समा-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।

नोदकीः समानीभिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च
सयुग्भूत्वा प्राजनयदथ यन्नाना मद्ध्यतोऽन्याऽअन्या हि
प्राजा मद्ध्यतः प्राजनयत् ॥ ९ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[द्वितीयस्यां चितौ प्राणभृदपस्या-छन्दस्या-वयस्येष्टकोपधानम्]

अथ * प्राणभृतऽउपदधाति । एतद्वै देवाऽअब्रुवँ-
श्चेत्यद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना
वायुमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नधुस्तथैवास्मिन्नयमेत-
दधाति ॥ १ ॥ प्राणभृतऽउपदधाति । प्राणो वै वायुर्वा-
युमेवास्मिन्नेतदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
वनयोस्तद्वायुं दधाति तस्मादनयोर्वायुः सर्वतऽउपदधाति
सर्वतस्तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वतो वायुः सर्वतः समीचीः
सर्वतस्तत्सम्यञ्च वायुं दधाति तस्मात्सर्वतः सम्यङ्
भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति दिश्याऽअनूपदधाति
दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥
यद्वैव प्राणभृतऽउपदधाति । आस्वेवैतत्प्राजासु प्राणान्द-
धाति ताऽअनन्तार्हिता वैश्वदेवीभ्यऽउपदधात्यनन्तार्हि-
तास्तत्प्राजाभ्यः प्राणान्दधाति 'प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि
व्यानं मे पाहि चक्षुर्मऽउर्व्या विभाहि श्रोत्रं मे श्लोक-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. २; कठ०
१७. १५ कपि० २५. १; मै० सं० ११. ८. १; तै० सं० ४. ३. ४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ८. २० ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ८ ।

ये'स्येतानेवास्वेतत्क्लृप्तान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥ अथापस्या-
 ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चिति-
 मिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना ववृष्टिमेव
 चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ४ ॥
 अपस्या † ऽउपदधाति । आपो वै ववृष्टिर्ववृष्टिमेवा-
 स्मिन्नेतद्दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
 वनयोस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मादनयोर्वर्षति सर्वत ऽउप-
 दधाति सर्वतस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्वतो वर्षति
 सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीं ववृष्टिं दधाति
 तस्मात्सर्वतः सम्भृङ् भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति
 वायव्या ऽअनुपदधाति वायौ तद्वृष्टिं दधाति तस्माद्यां
 दिशं वायुरेति तां दिशं ववृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥ यद्वेवापस्या-
 ऽउपदधाति । एवैवैत्तप्राणेष्वपो दधाति ता ऽअनन्त-
 र्हिताः प्राणभृङ्गथ ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्प्राणेष्वपो
 दधात्यथो ऽअन्नं वा ऽआपोऽनन्तर्हितं तत्प्राणेष्वपोऽन्नं
 दधात्यपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि
 दिवो ववृष्टिमेरये'स्येता ऽएवैवैत्तत्क्लृप्ता ऽअपो दधाति
 ॥ ६ ॥ अथच्छन्दस्या ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रु-
 वँश्चेत्यद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेत-
 यमानाः पशूनेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मि-
 न्नयमेतद्दधाति ॥ ७ ॥ ‡ छन्दस्या ऽउपदधाति । पशवो

† का० श्रौ० सू० १७. ८. २१ ।

(१) छु० य० सं० अ० १४ क० ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ८. २२ ।

वै-छन्दांशसि पशुनेवास्मिन्नेतद्दधाति सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतस्तत्पशुन्दधाति तस्मात्सर्वतः पशवोऽपस्या ऽअनु-
 पदधात्यप्सु तत्पशुन्प्रतिष्ठापयति तस्माद्यदा वर्षत्यथ
 पशवः प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ यद्वै-छन्दस्या ऽउप-
 दधाति । प्रजापतेर्विस्तारपशव ऽउदकामैश्छन्दांशसि
 भूत्वा तान्गायत्री च्छन्दो भूत्वा वयसाप्नोत्तद्यद्वाय-
 न्याप्नोदेतद्धि-छन्द ऽआशिष्वहः सा तद्भूत्वा प्रजा-
 पतिरेतावपशुन्वयसाप्नोत् ॥ ९ ॥ 'मूर्द्धा वय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द ऽइति
 प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥ 'क्षत्रं वय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै क्षत्रः स वयोऽभव'न्मयन्दं छन्द' ऽइति
 यद्वा ऽअनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजा-
 पतिरेव-छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥ 'विष्टम्भो वय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभव'दधिपतिश्छन्द' ऽइति
 प्रजापतिर्वा ऽअधिपतिः प्रजापतिरेव-छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥
 'विश्वकर्मो वय' ऽइति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मो स
 वयोऽभव'त्परमेष्ठी च्छन्द' ऽइत्यापो वै प्रजापतिः
 परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव
 परमेष्ठी च्छन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥ तानि वा ऽएतानि ।
 चत्वारि वयांशसि चत्वारि च्छन्दांशसि तदष्टावहाक्षरा

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।

गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्प-
शून्वयसाप्नोत्तस्माज्जीर्णं पशुं वयसाप्त इत्याचक्षते
तस्मादु सर्वास्वेव वयो-वय इत्यनुवर्त्ततेऽथ येऽस्मान्ते
पशव उदुक्रामन्नेते ते पञ्चदशोत्तरे वृज्रो वै पशवो वृज्रः
पञ्चदशस्तस्माद्यस्य पशवो भवन्त्यपैव स पाप्मानः ह ते
वृज्रो हैव तस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यां काश्च दिशं
पशुमानेति वृज्रविहताः हैव तामन्वेति ॥ १४ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

‘वस्तो वय’ इति । वस्तं वयसाप्नोद्विलं छन्द
इत्येकपदा वै विविलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुः
॥ १ ॥ ‘वृष्णिर्वय’ इति । वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं
छन्द’ इति द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा
वय उच्चक्रमुः ॥ २ ॥ ‘पुरुषो वय’ इति । पुरुषं
वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द’ इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः
पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुः ॥ ३ ॥ ‘व्याग्रो वय’
इति । व्याग्रं वयसाप्नोदुनाधृष्टं छन्द’ इति विराड् वा
अनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमना धृष्टं विराड्
भूत्वा व्याग्रा उच्चक्रमुः ॥ ४ ॥ ‘सिंहो वय’ इति ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का. श. १०. २. ३; कठ. १७. १, २; कपि. २५. १०. २९, १; मै. सं. ११. ८. २; तै. सं. ४. ३. ४।

(१) शु. य. सं. अ. १४ क. ९। (२) शु. य. सं. अ. १४ क. ९।
(३) शु. य. सं. अ. १४ क. ९। (४) शु. य. सं. अ. १४ क. ९।
(५) शु. य. सं. अ. १४ क. ९। (६) शु. य. सं. अ. १४ क. ९।
(७) शु. य. सं. अ. १४ क. ९। (८) शु. य. सं. अ. १४ क. ९।

सिंहं वयसाप्नो'च्छदिश्छन्द' ऽइत्यतिच्छन्दा वै-च्छदि-
श्छन्दः सा हि सर्वाणि च्छन्दाऽसि-च्छादयत्यतिच्छन्दा
ह भूत्वा सिंहः ऽउच्चक्रमुरथातो निरुक्तानेव पशून्निरु-
क्तानि च्छन्दाऽस्युपदधाति ॥ ५ ॥ 'पण्डवाद् वय' ऽइति ।
पण्डवाहं वयसाप्नोद्'बृहतीच्छन्द' ऽइति बृहती ह भूत्वा
पण्डवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ ६ ॥ 'उक्षा वय' इति । उक्षाणं
वयसाप्नो'त्ककुप्छन्द' ऽइति ककुब्भ भूत्वोक्षाण-
ऽउच्चक्रमुः ॥ ७ ॥ 'ऋषभो वय' ऽइति । ऋषभं वयसाप्नो-
'स्ततोवृहती च्छन्द' ऽइति सतोवृहती ह भूत्वर्षभा-
ऽउच्चक्रमुः ॥ ८ ॥ 'अनङ्गान्वय' ऽइति । अनङ्गवाहं
वयसाप्नो'पङ्क्तिश्छन्द' ऽइति पङ्क्तिर्ह भूत्वानङ्गवाह-
ऽउच्चक्रमुः ॥ ९ ॥ 'धेनुर्वय' ऽइति । धेनुं वयसाप्नो-
'जगती च्छन्द' ऽइति जगती ह भूत्वा धेनुव ऽउच्चक्रमुः
॥ १० ॥ 'न्यविर्वय' ऽइति । न्यविं वयसाप्नो'त्रिष्टुप्छन्द'
ऽइति त्रिष्टुब्भ भूत्वा न्यवय ऽउच्चक्रमुः ॥ ११ ॥
'दित्यवाङ् वय' ऽइति । दित्यवाहं वयसाप्नो'द्विराट् छन्द'
ऽइति विराट् भूत्वा दित्यवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ १२ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
(९) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
(११) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
(१३) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
(१५) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।

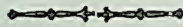
‘पञ्चाविर्वय’ ऽइति । पञ्चाविं वयसाप्नोऽद्रायत्री च्छन्द-
 ऽइति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय ऽउच्चक्रमुः ॥ १३ ॥
 ‘त्रिवत्सो वय’ ऽइति । त्रिवत्सं वयसाप्नोऽदुष्णिक्छन्द-
 ऽइत्युष्णिग्घ भूत्वा त्रिवत्सा ऽउच्चक्रमुः ॥ १४ ॥ ‘तुर्ष्य-
 वाहं वय’ ऽइति । तुर्ष्यवाहं वयसाप्नोऽदनुष्टुप्छन्द-
 ऽइत्यनुष्टुप्भ भूत्वा तुर्ष्यवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ १५ ॥ एते
 वै ते पशवः । याँस्तत्प्रजापतिर्वयसाप्नोस्त वै पशुं प्रथम-
 माहाथ वयोऽथ च्छन्दो वयसा च ह्येनाँश्छन्दसा च
 परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनानयमेतद्वयसा चैव
 च्छन्दसा च परिगत्यात्मन्धत्त ऽआत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥
 स ऽएष पशुर्ष्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्त-
 स्य याः पुरस्तादुपदधाति शिरोऽस्य ता ऽअथ या
 दक्षिणतश्चोत्तरतश्च स ऽआत्माथ याः पश्चात्तत्पुच्छः
 ॥ १७ ॥ स वै पुरस्तादेवाग्र ऽउपदधाति । शिरो हि
 प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणतः उपधायोत्तरत-
 ऽउपदधाति सार्द्धमयमात्मा जायाता ऽइत्यथ पश्चा-
 त्पुच्छश्च ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥ तद्यानि
 वृषिष्ठानि च्छन्दाश्सि । ये स्थविष्ठाः पशवस्तान्मद्ध्य-
 ऽउपदधाति मद्ध्यं तत्प्रति पशुं वृषिष्ठं करोति तस्मा-
 न्मद्ध्यं प्रति पशुर्वृषिष्ठोऽथ ये वीर्यवत्तमाः पशवस्तान्द-
 क्षिणतः उपदधाति दक्षिणं तदुद्धं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।

तस्माद्दक्षिणोऽर्द्धः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १९ ॥ पूर्वार्द्धं
च जघनार्द्धं चाणिष्ठौ करोति । यदुहामूश्चतस्र*स्तेनैता-
ऽअणिष्ठौ ऽअथ यदिह हृसिष्ठान्पशूनुपदधाति तेनो-
ऽएता ऽअणिष्ठौ पूर्वार्द्धं च तजघनार्द्धं च पशोरणिष्ठौ
करोति तस्मात्पूर्वार्द्धश्च जघनार्द्धश्च पशोरणिष्ठौ
तस्मात्पूर्वार्द्धेन च जघनार्द्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सञ्च
विशत्यथ लोकम्पृणे ऽउपदधात्यस्याऽऽ सक्तयां तयोरुपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[तृतीयायां चितौ स्वयमावृणा-दिश्लेषकोपधानम्]

तृतीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा द्वितीयां
चितिं चित्वा समारोहन्त्यदूर्द्धं पृथिव्या ऽअर्वाचीन-
मन्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽ-
ब्रुवन् । चेतयद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तद-
ब्रुवन्नित ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते चेतयमाना ऽअन्तरिक्ष-
मेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यंस्तेऽभ्य ऽएष
लोकोऽच्छन्दयत् ॥ २ ॥ त ऽइन्द्राग्नी ऽअब्रुवन् । सुवं

* 'स्तेनैना' इति 'ग' पुस्तके ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० शं० १०. १. १; कठ० सं० १. १९; कपि० सं० २५. ९; मै० सं० ११. ७. १९; तै० सं० ४. ३. २ ।

† 'ऽच्छन्दयत्' इति 'क-ख' पुस्तकयोः ।

न ऽइमां तृतीयां चित्तिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भवि-
 ष्यतीति युवमेव नः श्रेष्ठौ भविष्यथ ऽइति तथेति तेभ्य-
 ऽएतामिन्द्राग्नी तृतीयां चित्तिमुपाधत्तां तस्मादाहुरिन्द्राग्नी-
 ऽएव देवानां श्रेष्ठौ विति ॥ ३ ॥ स वा ऽइन्द्राग्निभ्या-
 मुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्व-
 कर्मा चैतां तृतीयां चित्तिमपश्यँस्तस्मादिन्द्राग्निभ्या-
 मुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥ यद्वेवेन्द्राग्नि-
 भ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विश्वस्तं
 देवता ऽआदाय व्युदक्रामँस्तस्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
 च मद्धयमादायोः क्रम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥ तानब्रवीत् । उप-
 मेत प्रति म ऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति किं
 नस्ततो भविष्यतीति युष्मद्वेवस्यमेव म ऽएतदात्मनो
 भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
 च प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥ * तथैषा मद्धयमा स्वयमातृणा ।
 एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति । यदेवास्यैषा-
 त्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति
 ॥ ७ ॥ 'इन्द्राग्नी ऽअव्यथमानाम् । इष्टकां दृढहंतं
 रुधुमि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः 'पृष्ठेन द्यावापृथिवी-
 ऽअन्तरिक्षं च विबाधस' ऽइति पृष्ठेन हेषा द्यावापृथिवी-
 ऽअन्तरिक्षं च विबाधते ॥ ८ ॥ † 'विश्वकर्मा त्वा साद-

* अत्र शतम् ४४०० ॥

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ११ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ११ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ९. १ ।

३) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।

यत्वि'ति । विश्वकर्मा हेतां तृतीयां चितिमुद्देश्य'दन्त-
 रिक्षस्य पृष्ठे ऋचस्वतीं प्रथस्वतीमि'त्यन्तरिक्षस्य
 हेतुपृष्ठं ऋचस्वत्प्रथस्व'दन्तरिक्षं व्यच्छान्तरिक्षं दृढहा-
 न्तरिक्षं मा हिंसीरि'त्यात्मानं व्यच्छात्मानं दृढहात्मानं
 मा हिंसीरित्येतत् ॥ ९ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय ।
 व्यानायोदानाये'ति प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा-
 ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राये'तीमे वै
 लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं
 'वायुष्ठाभिपास्वि'ति वायुष्ठाभिगोपायस्वित्येत'इमह्यां स्व-
 स्त्ये'ति महत्या स्वस्त्येत्येत'च्छर्दिषा शान्तमेने'ति यच्छर्दि-
 शन्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो
 बन्धुरथ साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥ अथ
 दिश्या ऽउपदधाति । दिशो वै दिश्या दिश ऽएवैतदुप-
 दधाति तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिरनन्तर्हिताभिरुपैत्ता ऽएतास्ता-
 ऽएवैतदुपदधाति ता ऽउ ऽएवामूः पुरस्ताद्बर्भस्तम्बं च
 लोकेष्टकाश्चोपदधात्यसौ वा ऽआदित्य ऽएता ऽअमुं तदा-
 दित्यं दिक्ष्वद्ब्यूहति दिक्षु चिनोति ता यत्तत्रैव स्युर्बहिर्द्धा
 तत्स्युर्बहिर्द्धो वा ऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता
 यदिहाहृत्योपदधाति तदेना योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति
 तथो हैता ऽअबहिर्द्धा भवन्ति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वय-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १२
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० १२
 (७) अ० य० सं० अ० १४ क० १२ ।

मातृणाया ऽउपदधात्यन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा स्वयमातृणा-
 नन्तर्हितास्तदन्तरिक्षादिशो दधात्युत्तरा ऽउत्तरास्तदन्त-
 रिक्षादिशो दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
 वनयोस्तदिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतस्तदिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः
 सर्वतस्तस्मीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो
 दिशः ॥ ११ ॥ यद्वेव * दिश्या ऽउपदधाति । छन्दांश्च
 वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती
 प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरुद्धा पशवो वै छन्दांश्च-
 न्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति तस्मादन्त-
 रिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥ यद्वेव दिश्या ऽउपदधाति ।
 छन्दांश्च वै दिशः पशवो वै छन्दांश्च्यन्नं पशवो
 मद्ध्यं मद्ध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्त-
 र्हिताः स्वयमातृणाया ऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृ-
 णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणा-
 दन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ
 मद्ध्यमु पृष्ट्यो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति सर्वत-
 ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥
 'राइयसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक्सम्प्राडसि
 प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिग्धिपत्न्यसि बृहती
 दिगिति नामान्यासामेतानि नामग्राहमेवैना ऽएतदुप-

दधाति ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोह-
साधिवदति ता नाना हि दिशः ॥ १४ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११५ ॥

[तृतीयायां चितौ विश्वज्योतिर्कृतव्येष्टकोपधानम्]

अथ * विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा
विश्वज्योतिर्वायुर्ह्येवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैत-
दुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याभ्य ऽउपदधाति दिक्षु
तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ १ ॥ यद्वेव विश्व-
ज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येष
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां
दिश्याभ्य ऽउपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मा-
त्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥ 'विश्वकर्मा त्वा सादय-
त्वि'ति । विश्वकर्मा हेतां तृतीयां चितिमपश्य'दन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमि'त्यन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे
ज्योतिष्माद्वायुः ॥ ३ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय ।
व्यानये'ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा-
ऽएतस्मै प्राणो 'विश्वं ज्योतिर्व्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्व्य-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ३. १; कठ०
सं० १७. ३; कपि० २६. २; मै० सं० ११. ८. ३; तै० सं० ४. ३. ८ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ ।

च्छेत्स्येतु 'द्वायुष्टेऽधिपतिरिति वायुमेवास्या ऽअधिपतिं
 करोति सादयिष्व स्रुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ४ ॥ * अथर्त्तव्या ऽउपदधाति । ऋतव ऽएते षडृतव्या-
 ऽऋतुनेवैतदुपदधाति 'नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू' ऽइति
 नामनी ऽएनयोरेते नामबभ्यामेवैने ऽएतदुपदधाति द्वे-
 ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं
 करोत्यवकासुपदधात्यवकाभिः प्रच्छादयत्यापो वा ऽअ-
 वका ऽअपस्तदेतस्मिन्नृतौ दधाति तस्मादेतस्मिन्नृतौ
 भूयिष्ठं वर्षति ॥ ५ ॥ † अथोत्तरे । 'इषेश्चोर्जश्च
 शारदावृतू' ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामबभ्यामेवैने-
 ऽएतदुपदधाति द्वे ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः
 सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोत्यवकासुपदधात्यापो वा-
 ऽअवका ऽअपस्तदेतस्यर्त्तौः पुरस्तादधाति तस्मादेतस्यर्त्तौः
 पुरस्ताद्वर्षति नोपरिष्ठात्प्रच्छादयति तस्मान्न तथेवो-
 परिष्ठाद्वर्षति ॥ ६ ॥ तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति । संव-
 त्सर ऽएषोऽग्निरिम् ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यान्तरिक्ष-
 मेव मन्थमा चितिरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू तद्यदेता-
 ऽअत्रोपदधाति षडेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रति-
 दधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥ षड्वैता-
 ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ

* का० श्रौ० सू० १७. ९. ५ ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ९. ७ ।

(२) शु० य० सं० अ० १४ क० १६ ।

प्रजापतिस्तस्य मद्ध्यमेव मद्ध्यमा चितिर्मद्ध्यमस्य वर्षा-
शरदावृतू तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआ-
त्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति
॥ ८ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्र ऽऋतव्या मद्ध्यमायां
चिता ऽउपदधाति द्वे-द्वे ऽइतरासु चितिषु चतुष्पादा
वै पशवोऽन्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति
तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ९ ॥ यद्वेव चतस्रः ।
चतुष्पादा वै पशवोऽन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा चितिर्म-
द्ध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ १० ॥ यद्वेव चतस्रः । चतुरक्षरं
वा ऽअन्तरिक्षं द्व्यक्षरा ऽइतराश्चितयस्तद्यावदन्तरिक्षं
तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ११ ॥ यद्वेव चतस्रः । पशुरेष
यदग्निर्मद्ध्यं तत्प्रति पशुं वृरिष्टं करोति तस्माद्मद्ध्यं
प्रतिपशुर्वृरिष्टः ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्र-
ऽऋतव्यास्तासां विश्वज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिश्या-
स्तदृश-दृशाक्षरा विराडन्नं विराण्मद्ध्यं मद्ध्यमा चिति-
र्मद्ध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णाया-
ऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं
दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति ॥ १३ ॥ अथ
प्राणभूत ऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभूतः प्राणा-
नेवैतदुपदधाति ता दृश भवन्ति दृश वै प्राणाः पूर्वाद्धि-
ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमे प्राणा 'ऽआयुर्मे पाहि ज्यो-
तिर्मे यच्छे'ति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे यच्छेत्येवैतदाह

ता ऽअनन्तर्हिता ऽवृत्तव्यावभ्य ऽउपदधाति प्राणो वै
वायुर्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[तृतीयायां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानम्]

अथ * छन्दस्या ऽउपदधाति । पशवो वै-छन्दाथं-
स्यन्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशुन्दधाति तस्मा-
दन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥ यद्वेव-छन्दस्या ऽउप-
दधाति । पशवो वै-छन्दाथं-स्यन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा
चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ २ ॥ ता द्वादश-द्वाद-
शोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्स्यन्तरिक्षं
मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशुन्दधाति तस्मादन्तरिक्षा-
यतनाः पशवः ॥ ३ ॥ यद्वेव द्वादश-द्वादश । द्वादशाक्षरा
वै जगती पशवो वै जगत्स्यन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा
चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्यः
ऽउपदधात्यनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं
तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥ 'मा च्छन्द' ऽइति
अयं वै लोको मायः हि लोको मित् ऽइव 'प्रमो-
च्छन्द' ऽइत्यन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्मा

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ३. ३; क०
१७. १०; कपि० २६. ९; मै० सं० ११. ८. १२, १२; तै० सं० ४. ४. ११ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ९. ९ ।

† 'तत्पशुं' इति 'ग' पुस्तके ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १

ल्लोकारप्रमित ऽइव 'प्रतिमां च्छन्द' ऽइत्यसौ वै लोकः
 प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित ऽइ'वास्त्रीवयश्छन्द'-
 ऽइत्यन्नमस्त्रीवयस्तद्युदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो
 यदेबभ्यो लोकेबभ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवयोऽथातो
 निरुक्तान्येव च्छन्दांस्थ्युपदधाति ॥ ५ ॥ 'पङ्क्तिश्छन्दः ।
 उष्णिक्छन्दो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो
 गायत्री च्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगती च्छन्द' ऽइत्येतानि
 निरुक्तानि विराड्छन्मानि च्छन्दांस्थ्युपदधाति 'पृथिवी
 च्छन्दोन्तरिक्षं छन्द' ऽइति याज्ञयेतदेवत्यानि च्छन्दांस्थि
 ताज्ञयेवैतदुपदधा'स्यग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवता-
 श्छन्दांस्थि ताग्नयेवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥ स वै निरुक्तानि
 चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सर्वाणि निरुक्ताण्युपा-
 धास्यदुन्तवद्धान्नमभविष्यदक्षेप्यत हाथ यत्सर्वाण्यनिरु-
 क्तानि परोऽक्षः हान्नमभविष्यन्न हैनदुद्रक्ष्यंश्चन निरु-
 क्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति तस्मान्निरुक्तमुन्नमद्यमानं
 न क्षीयते ॥ ७ ॥ तानि वा ऽएतानि । त्रीणि द्वादशा-
 ण्युपदधाति तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा बृहत्पेषा वै सा
 बृहती यां तद्देवा ऽअन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चितिम-
 पश्यँस्तस्या ऽएतस्यै देवा ऽउत्तमाः ॥ ८ ॥ यद्वेवैता-
 ऽइष्टका ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तार्सर्वाणि भूतानि
 सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥ स यः स प्रजापतिः

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ ।

व्यस्रस्रसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
 याज्ञ्यस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्नेतास्ता ऽद्वुष्टकास्त-
 यदेता ऽउपदधाति यान्येवास्मात्तानि भूतानि व्युद-
 क्रामन्तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ॥ १० ॥ तथा दश
 प्रथमा ऽउपदधाति । स चन्द्रमास्ता दश भवन्ति
 दशाक्षरा विराडन्नं विराडन्नमु चन्द्रमा ऽअथ या-
 ऽउत्तराः षट्त्रिंशदर्द्धमासाश्च ते मासाश्चचतुर्विं-
 शतिरर्द्धमासा द्वादश मासाश्चचन्द्रमा वै संवत्सरः
 सर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥ तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।
 तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि मद्ध्यतोऽदधुस्तथैवा-
 स्मिन्नयमेतदधाति ता ऽअनन्तर्हिता ऽऋतव्यान्भ्य-
 ऽउपदधात्षुतुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥ (C)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[तृतीयस्यां चितौ बालखिल्योपधानम्]

अथ * बालखिल्या ऽउपदधाति । प्राणा वै बाल-
 खिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्बालखिल्या नाम
 यद्वा ऽउर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल ऽद्वुति वै तदाचक्षते
 बालमात्रादु हेमे प्राणा ऽअसम्भिन्नास्ते यद्बालमात्रा-
 दुसम्भिन्नास्तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥ स वै सप्त पुरस्ता-

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ३. ३; कठ०
 सं० १७. ३; कपि० सं० २९. २; मै० सं० ११. ८. ३; तै० सं० ४. ३. ९ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ९. ११, १४ ।

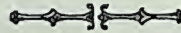
दुपदुधाति । सप्त पञ्चात्तयाः सप्त पुरस्तादुपदुधाति य-
 ऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदुधाति ॥ २ ॥
 अथ याः सप्त पञ्चात् । एषा मेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणा-
 न्प्रति प्रतीकरोति तस्माद्यदेभिरन्नमसि तदेतैरत्येति
 ॥ ३ ॥ यद्वेव सप्त पुरस्तादुपदुधाति । सप्त वा ऽइमे
 पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्द्ध-
 नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण एते वै सप्त पुरस्तात्प्रा-
 णास्तानस्मिन्नेतदुधाति ॥ ४ ॥ अथ याः सप्त पञ्चात् ।
 सप्त वा ऽइमे पञ्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्ध्ववर्ष्णीवानि द्वे प्रतिष्ठे
 यदुवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण एते वै सप्तपञ्चा-
 त्प्राणास्तानस्मिन्नेतदुधाति ॥ ५ ॥ 'मूर्द्धासि राट् । द्रुवासि
 धरुणा धूर्यसि धरणी । यन्त्री राड्यन्त्यसि यमनी-
 द्रुवासि धुरित्री'त्येतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवात्प्राणाश्चछति
 ॥ ६ ॥ यद्वेव बालखिल्या ऽउपदुधाति । एतद्वै देवा
 बालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्तसमयुरितश्चोर्द्धानमुतश्चार्वाच-
 स्तथैवैतद्यजमानो बालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्तसंयातीत-
 श्चोर्द्धानमुतश्चार्वाचः ॥ ७ ॥ मूर्द्धासि राडितीमं
 लोकमरोहन् । ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धूर्यसि
 धरणीत्यमुं लोकमायुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्ये त्वा
 क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्त-
 ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके
 प्रत्यतिष्ठस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः

पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥ स स
 पराडिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां
 प्रतिष्ठामभिप्रत्यायँस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभि-
 प्रत्यैति ॥ ९ ॥ यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन् । यन्त्यसि
 यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धुरित्रीतीमं लोकमिषे
 त्वोज्ञे त्वा रम्यै त्वा पोषायत्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः
 पशवोऽन्नं पशवस्तु ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेते-
 नान्नेनास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठँस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्च-
 तुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति
 ॥ १० ॥ अथातः संस्कृतिरेव । या ऽअमूरेकादशेष्टका-
 ऽउपदधाति योऽसौ प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षः स-
 ऽआत्मा तद्यत्ता ऽएकादश भवन्त्येकादशाक्षरा वै त्रिदुष्-
 त्रैष्टुभमन्तरिक्षमथ या ऽउत्तराः षष्टिः स वायुः स
 प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥ ११ ॥ तद्याः पुरस्ता-
 दुपदधाति । शिरोऽस्य तास्ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः
 प्राणा ऽउ वै शिरः पूर्वाद्धे ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः शिरः
 ॥ १२ ॥ अथ या दक्षिणतः । यदूर्ध्वं मद्धयादवाचीनः
 शीर्ष्णस्तदस्य ता ऽअथ याः पश्चाद्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया-
 ऽअवाचीनं मद्धयात्तदस्य ताः प्रतिष्ठैवोत्तरतः ॥ १३ ॥
 तद्याः सप्त पुरस्ताद्बालखिल्या ऽउपदधाति । य ऽएवेमे
 सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ता ऽअनन्तर्हिता-
 ऽएताब्भ्यो दशब्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णैः

प्राणान्दधाति ॥ १४ ॥ अथ याः सप्त पञ्चचात् । अ-
ऽएवेमे सप्त पञ्चचात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ता ऽअङ्ग-
हिता ऽएताब्भ्यो द्वादशब्भ्य ऽउपधात्यनन्तर्हितास्तदा-
त्मनः प्राणान्दधाति स ऽएष वायुः प्रजापतिरस्मिन्त्रै-
ष्टुभेऽन्तरिक्षे समन्तं पृथ्वनस्तद्यत्तृतीयां चित्तिमुप-
दधाति वायुं चैव तदन्तरिक्षं च संस्कृत्योऽपधत्तेऽथ
लोकस्पृणे ऽउपधात्यस्याऽऽ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः
पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १५ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[चतुर्थ्यां चितौ स्तोमेष्टकोपधानम्]

चतुर्थीं चित्तिमुपदधाति । एतद्वै देवास्तृतीयां चित्तिं
चित्त्वा समारोहन्नन्तरिक्षं वै तृतीया चित्तिरन्तरिक्षमेव
तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयद्बुमिति
चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते
चेतयमाना ऽएतां चतुर्थीं चित्तिमपश्यन्त्यूर्द्धमन्तरिक्षा-
दर्वाचीनं दिवस्तेषामेष लोकोऽद्भुव ऽइवाप्रतिष्ठित ऽइव
मनस्यासीत् ॥ २ ॥ ते ब्रह्माब्रुवन् । त्वामिहोपदधामहा-
ऽइति किं मे ततो भविष्यतीति त्वमेव नः श्रेष्ठं

भविष्यतीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मोपादधत् तस्मादाहु-
 ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थ्या चित्येमे
 द्यावापृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म वै चतुर्थी चितिस्तस्मादाहु-
 ब्रह्मणा द्यावापृथिवी विष्टब्धे ऽइति स्तोमानुपदधाति
 प्राणा वै स्तोमाः प्राणा ऽउ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधाति
 ॥ ३ ॥ यद्वेव स्तोमानुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रजापति-
 मब्रुवँस्वामिहोपदधामहा ऽइति तथेति स वै नाब्रवीत्किं
 मे ततो भविष्यतीति यदु ह किञ्च प्रजापतिर्देवेष्वीषे
 किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्मादु हैतद्यत्पिता
 पुत्रेष्विच्छते किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुरथ यत्पुत्राः
 पितरि तथेत्येवाहैवः हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च
 समवदन्त स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा-
 ऽउ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥ ४ ॥
 यद्वेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऽऋषय ऽएतां
 चतुर्थी चितिमपश्यन्त्ये त ऽएतेन रसेनोपायँस्त ऽएते
 तानेवैतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः
 प्राणा ऽउ वा ऋषय ऽऋषीनेवैतदुपदधाति ॥ ५ ॥
 यद्वेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विस्वस्तं देवता-
 ऽआदाय व्युदक्रामँस्तस्य यदूर्ध्वं मद्धयादवाचीनः शीर्ष्ण-
 स्तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठदेवताश्च भूत्वा संवत्सर-
 ॥ ६ ॥ तमब्रवीत् । उप मेहि प्रति म ऽएत-
 छेहि येन मे त्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति
 त्वदेवत्यमेव म ऽएतदारमनो भविष्यतीति तथेति तद-

स्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥ तद्या ऽएता ऽअष्टा-
दश प्रथमाः । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता ऽअत्रोपद-
धाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतदप्रतिदधाति
तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै
स्तोमाः प्राणा ऽउ वै वायुर्वायुमेवैतदुपदधाति ॥ ८ ॥
* स पुरस्तादुपदधाति । 'आशुस्त्रिवृद्धि'ति य ऽएव
त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि
स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा ऽआशुस्त्रिवृत्स ऽएषु त्रिषु
लोकेषु वर्त्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामा-
शिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ ९ ॥ 'भान्तः पञ्चदश' ऽइति । य ऽएव पञ्चदश
स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्तः ऽइति वृज्रो वै
भान्तो वृज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः
स पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह
भान्तः ऽइति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिण-
तस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १० ॥ 'व्योमा
सप्तदश' ऽइति । य ऽएव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति
तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशोऽथो संवत्सरो वाव व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश
मासाः पञ्चत्वंस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संव-

* का० श्रौ० सू० १७. १०. ६-१० ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३

। (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

† 'स च पुर' इति 'गृज' पुस्तकयोः ।

त्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ ११ ॥ 'धरुण एकविंश' ऽइति । य ऽएवैकविंश
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण ऽइति प्रतिष्ठा
 वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो ऽअसौ वाऽ आदित्यो
 धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय-
 ऽइमे लोका ऽअसावेवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्त-
 माह धरुण ऽइति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियत-
 ऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधात्यथ
 संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५३॥] 'प्र-
 तूर्तिरेष्टादश' ऽइति । य ऽएवाष्टादश स्तोमस्तं तदुप-
 संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरेष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः
 संवत्सरऽएव प्रतूर्तिरेष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति संब-
 त्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ १३ ॥ 'तपो नवदश' ऽइति । य ऽएव नवदश स्तोमस्तं
 तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश
 मासाः षडृतवः संवत्सरऽएव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह
 तप ऽइति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव
 तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १४ ॥ 'अभीवर्त्तः सविंश' ऽइति ।
 य ऽएव सविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वा-
 ऽअभीवर्त्तः सविंशस्तस्य द्वादशमासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर-
 ऽएवाभीवर्त्तः सविंशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त्त ऽइति संवत्सरो
 हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १५ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

‘वृच्चो द्वाविंश’ ऽइति । य ऽएव द्वाविंश स्तोमस्तं
तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वृच्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश
मासाः सप्तर्त्तवो द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव वृच्चो
द्वाविंशस्तद्यत्तमाह वृच्च ऽइति संवत्सरो हि सर्वेषां
भूतानां वृच्चस्वितमस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥
‘सम्भरणस्त्रयोविंश’ ऽइति । य ऽएव त्रयोविंश
स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयो-
विंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे ऽअहोरात्रे
संवत्सर ऽएव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्तमाह सम्भरण-
ऽइति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव
तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥ ‘योनिश्चतुर्विंश’ ऽइति । य ऽएव
चतुर्विंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्च-
तुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति
संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ १८ ॥ ‘गुर्भाः पञ्चविंश’ ऽइति । य ऽएव पञ्चविंश
स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गुर्भाः पञ्च-
विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सर ऽएव गुर्भाः
पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गुर्भा ऽइति संवत्सरो ह त्रयोदशो
मासो गुर्भो भूत्वर्त्तूग्रविशति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ १९ ॥ ‘ओजस्त्रिणव’ ऽइति । य ऽएव त्रिणव स्तोमस्तं
तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज ऽइति वृजो वा ऽओजो वृज-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

स्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंश-
तिरर्द्धमासा द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएवौजस्त्रिणवस्तद्यत्त-
माहौज ऽइति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्त-
देव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २० ॥ 'क्रतुरेकस्त्रिंश' ऽइति । य-
ऽएवैकस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतु-
रेकस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः षडृतवः संवत्सर ऽएव
क्रतुरेकस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि
भूतानि करोति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २१ ॥ 'प्रतिष्ठा
त्रयस्त्रिंश' ऽइति । य ऽएव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं
तदुपदधाति तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिं-
शोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विं-
शतिरर्द्धमासाः षडृतवो द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव
प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २२ ॥
'ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश' ऽइति । य * ऽएव चतुस्त्रिं-
श स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं
चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः सप्तर्त्तवो द्वे-
ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्य-
त्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपथं
स्वाराज्यं चतुस्त्रिंशस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २३ ॥ 'नाकः
षट्त्रिंश' ऽइति । य ऽएव षट्त्रिंश स्तोमस्तं तदुप-
दधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतु-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

* 'ऽएते' इति 'ग' पुस्तके ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

विंशतिरर्द्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक ऽइति
न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव
नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २४ ॥
‘विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः’ ऽइति । य ऽएवाष्टाचत्वारिंशः
स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्त्तोऽष्टाच-
त्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरर्द्धमासास्त्रयोदश मासाः
सप्तर्त्तवो द्वे ऽअहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त्त ऽइति संवत्स-
राद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्त्तन्ते तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ २५ ॥ ‘धर्त्रं चतुष्टोम’ ऽइति । य ऽएव चतुष्टोम
स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै
धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स-
ऽआभिश्चतसृभिर्हिग्भिः स्तुते तद्यत्तमाह धर्त्रमिति
प्रतिष्ठा वै धर्त्रं वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव
तद्द्रूपमुपदधाति स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायु-
मुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परि-
गृह्णाति ॥ २६ ॥ ता वा ऽएताः । अष्टादशेष्टका ऽउप-
दधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणो वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो
वायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥ षड्वेवाष्टादश । अष्टादशो वै
संवत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सर ऽएव
प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरग्निर्यवानग्निर्यवित्यस्य मात्रा
तावत्तत्त्वोपदधाति ॥ २८ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ४. १; कठ०
सं० १०. ४; कपि० सं० २९. ३; मै० सं० ११. ८. ४; तै० सं० ४. ३. १ ।

[चतुर्थ्यां चितौ स्पृतेष्टकोपधानम्]

अथ स्पृतऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मि-
न्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य
गर्भं ऽएव सन्ति पाप्मन्मृत्पुण्यदुष्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैव-
नब्रवीत् । युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो
मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीद्व-
मित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्व-
त्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदुष्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैव-
तद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति तस्मादु सर्वास्वेव
स्पृतः स्पृतमित्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ 'अग्नेर्भागोऽसि * ।
दीक्षायाऽआधिपत्यमिति वाग्वै दीक्षायामे भागं कृत्वा
वाचऽआधिपत्यमकरोद् ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोमः' ऽइति
ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत्
॥ ३ ॥ 'इन्द्रस्य भागोऽसि । विष्णोराधिपत्यमितीन्द्राय
भागं कृत्वा विष्णवऽआधिपत्यमकरो रक्षत्रः स्पृतं
पञ्चदश स्तोमः' ऽइति क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥ 'नृचक्षसां भागोऽसि ।
धातुराधिपत्यमिति देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं

* का० श्रौ० सू० १७. १०. ११-१५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।

कृत्वा धात्र ऽआधिपत्यमकरो'जनित्रं स्पृतः सप्तदश
 स्तोम' ऽइति विड् वै जनित्रं विशं प्रजानां सप्तदशेन
 स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥ 'मित्रस्य भागोऽसि ।
 ब्रुणस्याधिपत्यमि'ति प्राणो वै मित्रोऽपानो ब्रुणः
 प्राणाय भागं कृत्वा पानायाधिपत्यमकरो'दिवो ऽवृष्टिर्वात
 स्पृत ऽएकविंश स्तोम' ऽइति ऽवृष्टि च वातं च प्रजा-
 नामेकविंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ६ ॥
 † 'वसूनां भागोऽसि । रुद्राणामाधिपत्यमि'ति वसुभ्यो
 भागं कृत्वा रुद्रेभ्य ऽआधिपत्यमकरो'चतुष्पात्स्पृतं
 चतुर्विंश स्तोम' ऽइति चतुष्पात्प्रजानां चतुर्विंशेन
 स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ७ ॥ 'आदित्यानां
 भागोऽसि । मरुतामाधिपत्यमि'त्यादित्येभ्यो भागं कृत्वा
 मरुद्भ्य ऽआधिपत्यमकरो'द्वर्भा स्पृताः पञ्चविंश स्तोम'
 ऽइति गर्भात्प्रजानां पञ्चविंशेन स्तोमेन पाप्मनो
 मृत्योरस्पृणोत् ॥ ८ ॥ 'अदित्यै भागोऽसि । पूष्ण ऽआधि-
 पत्यमि'तीयं वा ऽअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण ऽआधि-
 पत्यमकरो'द्वोज स्पृतं त्रिणव स्तोम' ऽइत्योजः प्रजानां
 त्रिणवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥
 'देवस्यै सवितुर्भागोऽसि । बृहस्पतेराधिपत्यमि'ति देवाय

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ ।

सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय ऽआधिपत्यमकरो'त्स-
मीचीर्दिश स्पृताश्चतुष्टोम स्तोम' ऽइति सर्वा दिशः
प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १० ॥
'यवानां भागोऽसि । अयवानामाधिपत्यमि'ति पूर्वपक्षा वै
यवा ऽअपरपक्षा ऽअयवास्ते हीदः सर्वं स्युवते चायुवते च
पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य ऽआधिपत्यमकरो'त्प्रजा
स्पृताश्चतुश्चत्वारिंश स्तोम' ऽइति सर्वाः प्रजाश्चतु-
श्चत्वारिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११ ॥
'ऋभूणां भागोऽसि । विश्वेषां देवानामाधिपत्यमि'-
त्यृभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य ऽआधि-
पत्यमकरो'द्भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तोम' ऽइति सर्वाणि
भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणो
त्तथैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । दशे-
ष्टका ऽउपदधाति दशाक्षरा विराड्विराडभिर्दश दिशो
दिशोऽभिर्दश प्राणाः प्राणा ऽअभिर्ष्यावानभिर्ष्यावित्यस्य
मात्रा तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो
स्पृणोति ॥ १३ ॥ अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋतव-
ऽएते षट्त्तव्ये ऽऋतूनेवैतदुपदधाति 'सहश्च सहस्यश्च
हैमन्तिकावृतू ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २७ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २७ ।
* का० औ० सू० १७. १०. १६ ।

ऽएतदुपदधाति द्वे ऽदृष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः
सकृत्सादयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ १४ ॥ तद्यदेते ऽअत्रो-
पदधाति । संबत्सर ऽएषोऽग्निरिम ऽउ लोकाः संबत्सर-
स्तस्य यदूर्द्धमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदस्यैषा चतुर्थी
चितिस्तद्वस्य हेमन्त ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति
यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते-
ऽअत्रोपदधाति ॥ १५ ॥ यद्वैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजाप-
तिरेषोऽग्निः संबत्सर ऽउ प्रजापतिस्तस्य यदूर्द्धं मरुत्याद-
वाचीनः शीर्ष्णस्तदस्यैषा चतुर्थी चितिस्तद्वस्य हेमन्त-
ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १६ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[चतुर्थ्यां चितौ सृष्टीष्टकोपधानम्]

अथ † सृष्टीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वा कामयत प्रजाः सृजेय
प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीत् । युष्माभिः सहेमाः
प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह ऽइति
मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना
चास्तुवत यदु ह किञ्च देवाः कुर्वते स्तोमेनैव तत्कुर्वते

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ४. २; कठ०
१७. ४; कपि० २९. ३; मै० सं० ११. ८. ५; तै० सं० ४. ३. १ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १०. १७ ।

यज्ञो वै स्तोमो यजेनैव तत्कुर्वते तस्मादु सर्वास्वेवास्तुव-
तास्तुवतेत्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ 'एकयास्तुवतेति' । वाग्वा-
ऽएका द्वाचैव तदस्तुवत 'प्रजाऽअधीयन्ते'ति प्रजा-
ऽअत्राधीयन्त 'प्रजापतिरधिपतिरासीदि'ति प्रजापतिरत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ ३ ॥ 'तिसृभिरस्तुवतेति' । त्रयो वै
प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तैरेव तदस्तुवत 'ब्रह्मा-
सृज्यते'ति ब्रह्मात्रासृज्यत 'ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीदि'ति
ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ४ ॥ 'पञ्चभिरस्तुवते'ति ।
यऽएवेमे मनः पञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत
'भूतान्यसृज्यन्ते'ति भूतान्यत्रासृज्यन्त 'भूतानां पतिर-
धिपतिरासीदि'ति भूतानां पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥
'सप्तभिरस्तुवते'ति । यऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेव
तदस्तुवत 'सप्तऽऋषयोऽसृज्यन्ते'ति सप्तर्षयोऽत्रासृ-
ज्यन्त 'धाताधिपतिरासीदि'ति धातात्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥
'नवभिरस्तुवते'ति । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ
द्वौ तैरेव तदस्तुवत 'पितरोऽसृज्यन्ते'ति पितरोऽत्रासृज्य-
'न्तादितिरधिपत्यासीदि'त्यदितिरत्राधिपत्यासीत् ॥ ७ ॥ *

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(९) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(११) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(१५) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।

‘एकादशभिरस्तुवते’ति । दश प्राणा ऽआत्मैकादशस्तेनैव
तदस्तुवत ऽऋतवोऽसृज्यन्ते’स्पृतवोऽत्रासृज्यन्तार्त्तवा-
ऽअधिपतय ऽआसन्नि’त्यार्त्तवा ऽअत्राधिपतय ऽआसन्
॥ ८ ॥ ‘त्रयोदशभिरस्तुवते’ति । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे
ऽआत्मा त्रयोदशस्तेनैव तदस्तुवत ‘मासा ऽअसृज्यन्ते’ति
मासा ऽअत्रासृज्यन्त ‘संवत्सरोऽधिपतिरासीदिति’ संब-
त्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥ ‘पञ्चदशभिरस्तुवते’ति ।
दश हस्त्या ऽअङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभे-
स्तत्पञ्चदशं तेनैव तदस्तुवत ‘क्षत्रमसृज्यते’ति क्षत्रमत्रा-
सृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीदिति’तीन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥
‘सप्तदशभिरस्तुवते’ति । दश पाद्या ऽअङ्गुलयश्चत्वार्यु-
र्बण्डीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदुवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तु-
वत ‘ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्ते’ति ग्राम्याः पशवोऽत्रासृ-
ज्यन्त ‘बृहस्पतिरधिपतिरासीदिति’ बृहस्पतिरत्राधिपति-
रासीत् ॥ ११ ॥ ‘नवदशभिरस्तुवते’ति । दश हस्त्या
ऽअङ्गुलयो नव प्राणास्तैरेव तदस्तुवत ‘शूद्राव्यावसृज्येता-
मिति’ शूद्राव्यावत्रासृज्येतामहोरात्रे ऽअधिपत्नी ऽआस्ता-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(९) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(११) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
(१५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।

मि'त्यहोरात्रे ऽअत्राधिपत्नी ऽआस्ताम् ॥ १२ ॥ 'एकविंशत्यास्तुवते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या-
 ऽआत्मैकविंशस्तेनैव तदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्य-
 न्ते'त्येकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त 'वृरुणोऽधिपतिरासीदिति'
 वृरुणोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥ 'त्रयोविंशत्यास्तुव-
 ते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे-
 ऽआत्मा त्रयोविंशस्तेनैव तदस्तुवत 'क्षुद्वाः पशवोऽसृ-
 ज्यन्ते'ति क्षुद्वाः पशवोऽत्रासृज्यन्त 'पूषाधिपतिरासी-
 दि'ति पूषात्राधिपतिरासीत् ॥ १४ ॥ 'पञ्चविंशत्यास्तुव-
 ते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गा-
 न्यात्मा पञ्चविंशस्तेनैव तदस्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्य-
 न्ते'त्यारण्याः पशवोऽत्रासृज्यन्त 'वायुरधिपतिरासीदिति'
 वायुरत्राधिपतिरासीत् ॥ १५ ॥ 'सप्तविंशत्यास्तुव-
 ते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे
 प्रतिष्ठे ऽआत्मा सप्तविंशस्तेनैव तदस्तुवत 'द्यावापृ-
 थिवी ऋयैतामिति' द्यावापृथिवी ऽअत्र ऋयैतां वृसवो
 रुद्वा ऽआदित्या ऽअनुव्यायन्ति'ति वृसवो रुद्वा ऽआदित्या-
 ऽअत्रानुव्यायस्त एवाधिपतय ऽआसन्ति'ति त ऽउ-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (११) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।

ऽएवात्राधिपतय ऽआसन् ॥ १६ ॥ 'नवविंशत्यास्तुव-
ते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा-
स्तैरेव तदस्तुवत 'वनस्पतयोऽसृज्यन्ते'ति वनस्पतयो-
ऽत्रासृज्यन्त 'सोमोऽधिपतिरासीद्'ति सोमोऽत्राधिपति-
रासीत् ॥ १७ ॥ 'एकत्रिंशतास्तुवते'ति । दश हस्त्या-
ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा ऽआत्मैकत्रिंशस्ते-
नैव तदस्तुवत 'प्रजा ऽअसृज्यन्ते'ति प्रजा ऽअत्रासृज्यन्त
'यवाश्चायवाश्चाधिपतय ऽआसन्'ति पूर्वपक्षापरपक्षा-
ऽएवात्राधिपतय ऽआसन् ॥ १८ ॥ 'त्रयस्त्रिंशतास्तुव-
ते'ति । दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा
द्वे प्रतिष्ठे ऽआत्मा त्रयस्त्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत 'भूता-
र्ह्यशाम्यन्निति' सर्वाणि भूतान्यत्राशाम्यन्न्प्रजापतिः
परमेष्ठ्यधिपतिरासीद्'ति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधि-
पतिरासीत् ॥ १९ ॥ ता वा ऽएताः । सप्तदशेष्टका-
ऽउपधाति सप्तदशो वै संवत्सरेऽप्रजापतिः स प्रज-
नयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना
प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयद्यप्राजनयदुसृजत तद्य-
दुसृजत तस्मात्सृष्ट्यस्ताः सृष्ट्वात्मद्रापादयत तथैवैतद्य-
जमान ऽएतेन सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजन-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।
(९) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।

यिन्नैताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वात्मन्प्रपादयते रेतः-
सिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ट्यो मध्यत-
ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत ऽउपदधाति
सर्वत ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

— ❁ —

[स्तोमचित्यर्थवादः]

अथातोऽन्वावृतम् । त्रिवृद्वृत्तीं पुरस्तादुपदधात्येक-
विंशवृत्तीं पञ्चात्पञ्चदशवृत्तीं दक्षिणतः सप्तदशवृत्तीं
मुत्तरतः ॥ १ ॥ एतद्वै प्रजापतिम् । त्रिवृद्वृत्त्यामुपहितायां
पञ्चदशवृत्त्यां मृत्युरसीददिमामृत ऽउपधास्यते तमत्र
अहीष्यामीति तं प्रापश्यत्तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवृत्तीं
मुपाधत्तैकविंशवृत्तीं मृत्युरागच्छत्पञ्चदशवृत्तीमुपाधत्त
पञ्चदशवृत्तीं मृत्युरागच्छत्सप्तदशवृत्तीमुपाधत्त सोऽत्रैव
मृत्युं न्यकरोद्व्रामोहयत्तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वान्पा-
प्सुनो निकरोत्यत्र मोहयति ॥ २ ॥ अथोत्तराः । त्रिवृ-
द्वृत्त्यामेव त्रिवृद्वृत्तीमनूपदधात्येकविंशवृत्त्यामेकविंशवृत्तीं
पञ्चदशवृत्त्यां सप्तदशवृत्तीं सप्तदशवृत्त्यां पञ्चदशवृत्तीं

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० शं० १०. ४. ३; कठ०
सं० १७. ५; कपि० सं० २६. ४; मे० सं० ११. ८. ६; तै० सं० ४. ३. १० ।

ता यदेवं व्यतिहारमुपदधाति तस्मादक्षण्या स्तोमीया-
 ऽअथो यदेते स्तोमा ऽअतोऽन्यथानुपूर्व तस्माद्वेवाक्ष-
 यास्तोमीया ऽअथो ऽएवं देवा ऽउपादधतेतरथासुरास्ततो
 देवा ऽअभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भू-
 तव्यो भवति य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ स ऽएष पशुर्वदभिः ।
 सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य त्रिवृद्धत्यावेव शिरस्ते
 यत्रिवृद्धत्यौ भवतस्त्रिवृद्धि शिरो द्वे भवतो द्विकपालः
 हि शिरः पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः शिरः ॥ ४ ॥
 प्रतिष्ठैकविंशत्यौ । ते यदेकविंशत्यौ भवतः
 प्रतिष्ठा ह्येकविंशो द्वे भवतो द्वन्द्वः हि प्रतिष्ठा पञ्चा-
 दुपदधाति पञ्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ बाहू पञ्चदशत्यौ ।
 ते यत्पञ्चदशत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि बाहू द्वे भवतो
 द्वौ हीमौ बाहू पाश्चर्यत ऽउपदधाति पाश्चर्यतो हीमौ बाहू
 ॥ ६ ॥ अन्नः सप्तदशत्यौ । ते यत्सप्तदशत्यौ भवतः
 सप्तदशं ह्यन्नं द्वे भवतो द्वयक्षरं ह्यन्नं ते ऽअनन्तर्हिते
 पञ्चदशवतीभ्यामुपधात्यनन्तर्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं
 दधाति बाह्वे पञ्चदशत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशत्यौ
 बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥ अथ या मध्य-
 ऽउपदधाति । स ऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति
 पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यतो ह्ययमात्मा
 सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो ह्ययमात्माथ यदतोऽन्यदति-
 रिक्तं तद्यद्वै देवानामतिरिक्तं छन्दांसि तानि तद्यानि
 तानि छन्दांसि पशवस्ते तद्ये ते पशवः पुण्यास्ता

लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्यया लक्ष्म्योऽसौ सः । आदित्यः सः
 आसामेषु दक्षिणतः ॥ ८ ॥ ता हैकेऽनन्तर्हिताः । त्रिवृद्धती-
 ष्यामुपदधति जिह्वा हनू ऽडुति वृदन्तो याश्चतुर्दश ते
 हनू याः षट् सा जिह्वेति न तथा कुर्षादुति ते रेचयन्ति
 यथा पूर्वयोर्हन्वोरपरं हनू ऽअनूपदक्ष्याद्यथा पूर्वस्यां जिह्वा-
 यामपरां जिह्वामनूपदक्ष्यात्तादृक्तयत्राहैव शिरस्तदेव हनू
 तजिह्वा ॥ ९ ॥ अस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेशः ऽउपदधाति ।
 असौ वा आदित्यः ऽएताः ऽअमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि
 दध्म ऽडुति न तथा कुर्षादन्न्यानि वाव तानि कर्माणि
 यैरेतमत्र दधाति ॥ १० ॥ दक्षिणतः ऽउ हैकः ऽउपदधाति ।
 तदेताः पुण्यया लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्मह ऽडुति तस्मा-
 द्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक ऽइत्या-
 चक्षत ऽउत्तरतस्त्रिया ऽउत्तरतः ऽआयतना हि स्त्री तत्त-
 र्कृतमेव पुरस्तात्त्वेवैना ऽउपदक्ष्याद्यत्राहैव शिरस्तदेव हनू
 तजिह्वाऽथेताः पुण्यया लक्ष्मीर्मुखतो धत्ते तस्माद्यस्य
 मुखे लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक ऽइत्याचक्षते ॥ ११ ॥
 तेषां ब्रह्मचितिः । यद् ब्रह्मोपादधत तस्माद् ब्रह्मचितिः
 सा प्रजापतिचितिर्ष्वत्प्रजापतिमुपादधत तस्मात्प्रजा-
 पतिचितिः सर्षिचितिर्ष्वदृषीनुपादधत तस्मादृषिचितिः
 सा वायुचितिर्ष्वद्रायुमुपादधत तस्माद्रायुचितिः सा
 स्तोमचितिर्ष्वस्तोमानुपादधत तस्मात्स्तोमचितिः सा
 प्राणचितिर्ष्वत्प्राणानुपादधत तस्मात्प्राणचितिरतो यतम-
 देव कतमच्च विद्यात्तेन हैवास्त्यैषार्षेयवती बन्धुमती चितिर्भ

वत्यथ लोकम्पणे ऽउपदधात्यस्याऽऽ सक्त्यां तयोरुपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १२ ॥ (D)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[पञ्चम्यां चितावसपत्नेष्टकोपधानम्]

पञ्चमीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं
चित्वा समारोहय्यदूर्द्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदेव
तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयद्धमिति
चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऽऊर्द्ध्वमिच्छतेति ते
चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यँस्तेऽभ्य-
ऽएष लोको*ऽच्छदयत् ॥ २ ॥ तेऽकामयन्त । असपत्नमिमं
लोकमनुपबाधं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नप तज्जानीत यथेमं
लोकमसपत्नमनुपबाधं करवामहा ऽइति तेऽब्रुवँश्चेतयद्ध-
मिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथेमं लोक-
मसपत्नमनुपबाधं करवामहा ऽइति ॥ ३ ॥ ते चेतयमानाः ।
एता ऽहुष्टका ऽअपश्यन्नसपत्नास्ता ऽउपादधत ताभिरेतं
लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तद्यदेताभिरेतं लोकमस-
पत्नमनुपबाधमकुर्वत तस्मादेता ऽअसपत्नास्तथैवैतद्य-
जमानो यदेता ऽउपदधात्येतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपबाधं
कुरुते सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवैतदेतं लोकमसपत्न-

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ४. ४ ।

* 'ऽच्छन्दयत्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

मनुषवाधं कुरुते परार्द्धं ऽउपदधाति सर्वमेवैतदेतं लोक-
 मसपत्नमनुषवाधं कुरुते ॥ ४ ॥ अथ विराज ऽउप-
 दधाति । एषा वै सा विराड्यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं
 चितिमपश्यँस्ता दश-दशोपदधाति दशाक्षरा विराड्वि-
 राडेषा चितिः सर्वत ऽउपदधाति यो वा ऽएकस्यां
 दिशि विराजति न वै स विराजति यो वाव सर्वासु
 दिक्षु विराजति स ऽएव विराजति ॥ ५ ॥ यद्दे-
 वेता * ऽअसपत्ना ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजा-
 पतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मोपाय-
 तत स ऽएता ऽदृष्टका ऽअपश्यदसपत्नास्ता ऽउपाधत्त
 ताभिस्तं पाप्मानमपाहत पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेता-
 मिह पाप्मानः सपत्नमपाहत तस्मादेता ऽअस-
 पत्नाः ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं
 न्विमहः स पाप्मा नोपयतते यत्वेतत्करोति यद्देवा-
 ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्मा यः सपत्नस्त-
 मेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानः सपत्नमपहते
 तस्मादेता ऽअसपत्नाः सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवै-
 तत्पाप्मानः सपत्नमपहते परार्द्धं ऽउपदधाति सर्वस्मा-
 देवैतदात्मनः पाप्मानः सपत्नमपहते ॥ ७ ॥ स पुरस्ता-
 दुपदधाति । 'अग्ने जातान्प्रणुदा नः सपत्नानि'ति यथैव
 यजुस्तथा बन्धुरश्च पश्चात्सहसा जातान्प्रणुदा नः
 सपत्नानि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ८ ॥ सा या

* का० श्रौ० सू० १०. ११. १-३ ।

(१) झ० य० सं० अ० १५ क० १ । (२) झ० य० सं० अ० १५ क० २ ।

पुरस्तादग्निः सा ॥ या पश्चादग्निः साग्निनैव तत्पुरस्ता-
 त्पाप्मानमपाहताग्निना पश्चात्तथैवैतद्यजमानोऽग्निनैव पुर-
 स्तात्पाप्मानमपहतेऽग्निना पश्चात् ॥ ९ ॥ अथ दक्षि-
 णतः । 'षोडशी स्तोमोऽओजो हविणमि'त्येकादशाक्षरा
 वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षं चतस्रो दिश एष एव
 वृज्जः पञ्चदशस्तस्यासावेवादित्यः षोडशी वृज्जस्य भर्ता
 स एतेन पञ्चदशेन वृज्जेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः
 पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमान एतेन पञ्चदशेन वृज्जे-
 णैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपहते ॥ १० ॥
 अथोत्तरतः । 'चतुश्चत्वारिंश स्तोमो वृच्चो हविण-
 मि'ति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो वृज्जः
 स एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वृज्जेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः
 पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमान एतेन चतुश्चत्वारिंशेन
 वृज्जेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥ अथ
 मध्ये । 'अग्नेः पुरीषमसी'ति ब्रह्म वै चतुर्थी चितिरग्निरु वै
 ब्रह्म तस्या एतत्पुरीषमिव रूपश्च 'म्यप्सो नामे'ति तस्यो-
 क्तो बन्धुः ॥ १२ ॥ तां प्राचीं तिरश्चीमुपदधाति । एतद्वै-
 तया प्रजापतिः पाप्मानो मूलमवृश्चत्तथैवैनयायमेतत्पा-
 प्मनो मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणत उद्यामो हि
 वृज्जोऽन्तरेण दक्षिणां दिश्यामुद्यामाय ह तमवकाशं करोति
 ॥ १३ ॥ सा या पुरस्तात्प्राणः सा । या पश्चादपानः

स॒ प्रा॒णै॒नै॒व त॒त्पु॒रस्ता॒त्पाप्म॑नम॒पा॒हता॒पाने॑न प॒श्चात्त॒-
थै॒वै॒तद्य॑जमानः॒ प्रा॒णै॒नै॒व पु॒रस्ता॒त्पाप्म॑नम॒पह॑तेऽपाने॒न
प॒श्चात् ॥ १४ ॥ अ॒थ खे ऽअ॒भि॒तः । तौ बा॒हू स॒ योऽ-
स्या॒भि॒तः पाप्म॑मासीद् बा॒हु॒भ्यां तम॑पा॒हत तथै॒वै॒तद्य॑ज-
मा॒नो योऽस्या॒भि॒तः पाप्म॑मा भ॒वति॑ बा॒हु॒भ्यामे॒व तम॑-
प॒हते ॥ १५ ॥ अ॒न्नं पु॒रीष॑वती । स॒ योऽस्यो॒परि॑ष्ठात्पा-
प्म॑मासीद॒न्नेन॑ तम॑पा॒हत तथै॒वै॒तद्य॑जमा॒नो योऽस्यो॒परि॑ष्ठा-
त्पाप्म॑मा भ॒वत्य॑न्नेनै॒व तम॑प॒हते ॥ १६ ॥ स॒ य॒द्ध वा-
ऽए॒वंवि॒त्प्रा॒णिति॑ । योऽस्य॑ पु॒रस्ता॒त्पाप्म॑मा भ॒वति॑ तं तेना॒-
प॒हतेऽथ॑ य॒दपानि॑ति तेन॑ तं ख॒ः प॒श्चाद॑थ॒ यद्बा॒हु॒भ्यां
क॒र्म कुरु॑ते तेन॑ तं ख्योऽभि॒तोऽथ॑ य॒दन्न॑म॒त्ति तेन॑ तं ख॒-
ऽउ॒परि॑ष्ठात्सर्व॒दा ह वा ऽए॒वंवि॒त्पाप्म॑नम॒पह॑तेऽपि
स्व॒पँस्त॑स्मादे॒वं विदु॑षः पापं न॒ की॒र्तये॑न्ने॒दस्य॑ पाप्म॑मासा-
नीति ॥ १७ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अ॒थ छ॒न्द॒स्या ऽउ॒प॒धाति॑ । ए॒तद्वै प्र॒जाप॑तिः
पाप्म॑नो मृ॒त्योर्मु॒क्त्वा॒न्नमै॑च्छ॒त्तस्मा॑द् दु॒हैतदु॑प॒तापी
वृ॒सी॒यान्भू॒त्वा॒न्नमि॑च्छति त॒स्मिन्ना॑शः स॒न्तेऽन्नमि॑च्छ-
ति जी॒विष्य॑तीति त॒स्मै दे॒वा ऽए॒तद॒न्नं प्रा॒य-
च्छ॑न्ने॒ताश्छ॒न्द॒स्याः प॒शवो॑ वै छ॒न्दा॒श्रस्य॑न्नं प॒शव॑स्ता-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० श० १०. ५. १; कठ० सं० १७. ६; कपिष्ठ० १६. ५; मै० सं० ११. ८. ७; तै० सं० ४. ३. १२ ।

इयस्मा ऽअच्छदयँस्तानि यदस्मा ऽअच्छदयँस्तस्माच्छ-
 न्दाथँसि ॥ १ ॥ ता दश * दशोपदधाति । दशाक्षरा
 विराड् विराडु कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं
 दधाति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं
 दधाति ॥ २ ॥ 'एवँश्छन्द' ऽइति । अयं वै लोक ऽएव-
 श्छन्दो 'वृरिवँश्छन्द' ऽइत्यन्तरिक्षं वै वृरिवश्छन्दः 'शम्भू-
 श्छन्द' ऽइति द्यौर्वै शम्भूश्छन्दः 'परिभूँश्छन्द' ऽइति
 दिशो वै परिभूश्छन्द 'ऽआच्छच्छन्द' ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छ-
 च्छन्दो 'मनँश्छन्द' ऽइति प्रजापतिर्वै मनश्छन्दो 'वयँच-
 श्छन्द' ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो वयश्चश्छन्दः ॥ ३ ॥
 'सिन्धुश्छन्द' ऽइति । प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः 'समुद्-
 श्छन्द' ऽइति मनो वै समुद्श्छन्दः 'सरिरं छन्द' ऽइति
 वाग्वै सरिरं छन्दः 'ककुप्छन्द' ऽइति प्राणो वै ककुप्छन्द-
 'त्रिककुप्छन्द' ऽइत्युदानो वै त्रिककुप्छन्दः 'काव्यं
 छन्द' ऽइति त्रयी वै विद्या काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्द-
 ऽइत्यापो वा ऽअङ्कुपं छन्दो 'ऽक्षरँपङ्क्तिश्छन्द' ऽइत्यसौ वै
 लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः 'पद्वयङ्क्तिश्छन्द' ऽइत्ययं वै लोकः

* का० श्रौ० सू० १७. ११. ५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (१४) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।

पदपङ्क्तिश्छन्दो 'विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः' ऽइति दिशो
 वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः 'क्षुरो बभ्रजश्छन्दः' ऽइत्यसौ वा-
 ऽआदित्यः क्षुरो बभ्रजश्छन्दः 'ऽआच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः'-
 ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्दः ॥ ४ ॥
 'सँस्यच्छन्दः' ऽइति । रात्रिर्वै सँस्यच्छन्दो 'वियच्छन्दः'-
 ऽइत्यहर्वै वियच्छन्दो 'बृहच्छन्दः' ऽइत्यसौ वै लोको
 बृहच्छन्दो 'रथन्तरं छन्दः' ऽइत्ययं वै लोको रथन्तरं छन्दो
 'निकायश्छन्दः' ऽइति वायुर्वै निकायश्छन्दो 'विवधश्छन्दः'-
 ऽइत्यन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दो 'गिरिश्छन्दः' ऽइत्यन्नं वै
 गिरिश्छन्दो 'बभ्रजश्छन्दः' इत्यग्निर्वै बभ्रजश्छन्दः 'सथंस्तु-
 प्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दः' ऽइति वागेव सथंस्तुप्छन्दो वागनुष्टु-
 प्छन्दः 'ऽएवश्छन्दो वरिवश्छन्दः' ऽइति तस्योक्तो वन्धुः
 ॥ ५ ॥ 'वयश्छन्दः' ऽइति । अन्नं वै वयश्छन्दो 'वयस्कृ-
 च्छन्दः' ऽइत्यग्निर्वै वयस्कृच्छन्दो 'विष्पर्द्धाश्छन्दः' ऽइत्यसौ
 वै लोको विष्पर्द्धाश्छन्दो 'विशालं छन्दः' ऽइत्ययं वै लोको
 विशालं छन्दः 'ईछदिश्छन्दः' ऽइत्यन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दो

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।

‘दूरोर्हणं छन्द’ ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो दूरोर्हणं छन्द-
 स्तन्द्रं छन्द’ ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दो ऽङ्गाङ्गं छन्द’
 ऽइत्यापो वा ऽअङ्गाङ्गं छन्दः ॥ ६ ॥ तद्याः पुरस्तादु-
 पदधाति । प्राणस्तासां प्रथमा ऋणानो द्वितीयोदानस्तृ-
 तीयोदानश्चतुर्थी ऋणानः पञ्चमी प्राणः षष्ठी प्राणः
 सप्तमी ऋणानोऽष्टम्युदानो नवमी यजमान ऽएवात्र
 दशमी स ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यक्षूढः प्रति-
 ष्ठितः प्राणमभ्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मा-
 दिमे प्राणा ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥ अथ या
 दक्षिणतः । अग्निस्तासां प्रथमा वायुर्द्वितीयादित्यस्तृतीया-
 दित्यश्चतुर्थी वायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी
 वायुरष्टम्यादित्यो नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स-
 ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यक्षूढः प्रतिष्ठितो देवता-
 मभ्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादेते देवा-
 ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥ अथ याः पश्चात् । अयं
 लोकस्तासां प्रथमान्तरिक्षं द्वितीया द्यौस्तृतीया द्यौश्च-
 तुर्थ्यन्तरिक्षं पञ्चम्ययं लोकः षष्ठ्ययं लोकः सप्तम्य-
 न्तरिक्षमष्टमी द्यौर्नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स-
 ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यक्षूढः प्रतिष्ठितो लोक-
 मभ्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे
 लोका ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥ अथ या ऽउत्तरतः ।

ग्रीष्मस्तासां प्रथमा वर्षा द्वितीया हेमन्तस्तृतीया हेमन्त-
 इच्चतुर्थी वर्षाः पञ्चमी ग्रीष्मः षष्ठी ग्रीष्मः सप्तमी
 वर्षा ऽअष्टमी हेमन्तो नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स-
 ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यद्व्यूढः प्रतिष्ठित-
 ऽऋतुमव्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादेत-
 ऽऋतवो ऽर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ १० ॥ अथ पुनरेव । याः
 पुरस्तादुपदधाति प्राणास्ते ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः
 पूर्वाह्णं ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमे प्राणाः ॥ ११ ॥ अथ या
 दक्षिणतः । एतास्ता देवता ऽअग्निश्च पृथिवी च वायु-
 श्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि
 चान्नं चापश्च ॥ १२ ॥ अथ याः पश्चात् । दिशस्ता-
 इच्चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिश ऽऊर्द्धा चेयं च
 ॥ १३ ॥ अथ या ऽउत्तरतः । मासास्ते वासन्तिकौ द्वौ
 ग्रीष्मौ द्वौ वार्षिकौ द्वौ शारदौ द्वौ हैमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥
 अथ पुनरेव । या प्रथमा दशदयः स लोको या द्विती-
 यान्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सप्तमेव लोकं प्रथमया
 दशतारोहन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवेतद्य-
 जमान ऽइममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं
 द्वितीयया दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥ स स पुराडिव रोहः ।
 इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्याय-
 स्तथैवेतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यथ योत्तमा

दशदयः स लोकस्तस्माद्यथैव प्रथमायै दशतः प्रभृ-
तिरेवमुत्तमायै समानः॥ हेतयदेते दशतावयमेव लोकः
॥ १६ ॥ ता वा ऽएताः । चत्वारिंशद्विंशकाश्चत्वारिं-
शज्जुषि तदशीतिरन्नमशीतिस्तद्यदेतद्वाह तदस्मा-
ऽन्नमशीतिं कृत्वा प्रायच्छति तेनैनं प्रीणाति ॥ १७ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पञ्चम्यां चितौ स्तोमभागैश्चोपधानम्]

अथ स्तोमभागा ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापते-
रेतदन्नमिन्द्रोऽबभ्यक्ष्वायुत्सोऽस्मभादुदचिक्रमिषत्तमव्रीत्क-
थोत्क्रामसि कथा मा जहासीति स वै मेऽस्यान्नस्य रसं
प्रायच्छेति तेन वै मा सह प्रापद्यस्वेति तथेति तस्मा-
ऽएतस्यान्नस्य रसं प्रायच्छत्तेनैनः सह प्रापद्यत ॥ १ ॥
स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
यत्तदन्नमेतास्ताश्छन्दुस्या ऽअथ यः सोऽन्नस्य रस-
ऽएतास्ता * स्तोमभागा अथ यः स ऽइन्द्रोऽसौ स-
ऽआदित्यः स ऽएष ऽएव स्तोमो अद्वि किञ्च स्तुवत-
ऽएतमेव तेन स्तुवन्ति तस्मा ऽएतस्मै स्तोमायैतं भागं
प्रायच्छत्तद्यदेतस्मै स्तोमायैतं भागं प्रायच्छत्तस्मात्स्तो-
मभागाः ॥ २ ॥ 'रश्मिर्ना सत्याय सत्यं जिह्वे'ति ।
एष वै रश्मिरन्नः रश्मिरेतं च तद्भुसं च सन्धायात्म-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ५. २ ।

* का० श्रौ० सू० १०. ११. १ ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६ ।

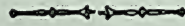
इप्रपादयते 'प्रेतिनां धर्मणा धर्मं जिह्वेत्येष वै प्रेतिरन्नं
 प्रेतिरेतं च तद्दसं च सन्धायात्मइप्रपादयतेऽद्वित्यो दिवा
 दिवं जिह्वेत्येष वाऽअद्वितिरन्नमद्वितिरेतं च तद्दसं च
 सन्धायात्मइप्रपादयते तद्यद्यदेतदाह तच्च तद्दसं च सन्धा-
 यात्मइप्रपादयतेऽमुनादो जिह्वादोऽस्यमुष्मै त्वौधिपतिनो-
 ज्ञां जिह्वेति त्रेधाविहितास्त्रेधाविहितं ह्यन्नम् ॥ ३ ॥
 यद्वेव स्तोमभागाऽउपदधाति । एतद्वै देवा विराजं चित्तिं
 चित्त्वा समारोहंस्तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति
 वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्य-
 स्तमुपादधत् स यः स नाकः स्वर्गो लोकऽएतास्ता
 स्तोमभागास्तद्यदेताऽउपदधति नाकमेवैतत्स्वर्गं लोक-
 मुपधत्ते ॥ ४ ॥ तद्यास्तिस्रः प्रथमाः । अयः स लोको
 वा द्वितीयाऽअन्तरिक्षं तद्यास्तृतीया द्यौः सा याश्चतुर्थ्यः
 प्राची सा दिग्ग्याः पञ्चम्यो दुक्षिणा सा याः षष्ठ्यः
 प्रतीची सा याः सप्तम्यऽउदीची सा ॥ ५ ॥ ता वा-
 ऽएताः । एकविंशतिरिष्टकाऽइमे च लोका दिशश्चमे
 च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठेमे च लोका दिशश्चैकविं-
 शस्तस्मादाहुः प्रतिष्ठैकविंश इति ॥ ६ ॥ अथ या-
 ऽअष्टाविष्टकाऽअतियन्ति । साष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म
 गायत्री तद्यत्तद् ब्रह्मैतत्तद्यदेतन्मण्डलं तपति तदेतस्मिन्ने-
 कविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं तपति तस्मान्नावप-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ७ ।

यते ॥ ७ ॥ तद्धैके * । वेषश्श्रीः 'क्षत्राय क्षत्रं जिह्वे'ति
त्रिंशत्तमीमुपदधति त्रिंशदक्षरा विराड्विराडेष्वा चिति-
रिति न तथा कुर्यादिति ते रेचयन्त्येकविंशसम्पदमथो
गायत्रीसम्पदमथो ऽइन्द्र लोको हैष यैषाण्यूना विराडि-
न्द्राय ह त ऽइन्द्रलोके द्विषन्तं आतृव्यं प्रत्युद्यामिनं
कुर्वन्तीन्द्रमिन्द्रलोकान्नुदन्ते यजमानो वै स्वे यज्ञ ऽइन्द्रो
यजमानाय ह ते यजमानलोके द्विषन्तं आतृव्यं
प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति यजमानं यजमानलोकान्नुदन्ते यं वा-
ऽएतमग्निमाहुरन्त्येष ऽएव यजमान ऽआयतनेनैष ऽउ-
ऽएवात्र त्रिंशत्तमी ॥ ८ [अर्धप्रपाठकः ५४॥] (C)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ता ऽअषाढायै वेलयोपदधाति । वाग्वा ऽअषाढा
रस ऽएष वाचि तद्दसं दधाति तस्मात्सर्वेषामङ्गानां
वाचैवान्नस्य रसं विजानाति ॥ १ ॥ यद्वेवाषाढायै । इयं
वा ऽअषाढासावादित्य स्तोमभागा ऽअमुं तदादित्यमस्यां
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्वेवाषाढायै । इयं वा-
ऽअषाढा हृदयं स्तोमभागा ऽअस्यां तद्धृदयं मनो
दधाति तस्मादस्यां हृदयेन मनसा चेतयते सर्वत-
ऽउपदधाति सर्वतस्तद्धृदयं मनो दधाति तस्माद-
स्यां सर्वतो हृदयेन मनसा चेतयतेऽथो पुण्य

* का० श्रौ० सू० १७. ११. ११ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० श० १०. ५. ३; कठ०
१७. ७; कपिष्ठ० २६, ६; मै० सं० ११. ८. ८; तै० सं० ४. ४. १ ।

हैता लक्ष्म्यस्ता ऽएतत्सर्वतो धत्ते तस्माद्यस्य सर्वतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक ऽइत्याचक्षते ॥ ३ ॥
 अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । अन्नं वै पुरीषः रस-
 ऽएष तमेतत्तिरः करोति तस्मात्तिरः ऽइवान्नस्य रसः
 ॥ ४ ॥ यद्वेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषः रस ऽएषोऽन्नं च
 तद्दसं च सन्तनोति सन्दधाति ॥ ५ ॥ यद्वेव पुरीषेण ।
 हृदयं वै स्तोमभागाः पुरीतत्पुरीषः हृदयं तत्पुरीतता
 प्रच्छादयति ॥ ६ ॥ यद्वेव पुरीषेण । संवत्सरः ऽएषोऽग्निस्त-
 मेतच्चित्तिपुरीषैर्व्यावर्तयति तद्याश्चतस्रः प्रथमाश्चि-
 तयस्ते चत्वारः ऽऋतवोऽथ स्तोमभागा ऽउपधाय पुरीषं निव-
 पति सा पञ्चमी चितिः स पञ्चमः ऽऋतुः ॥ ७ ॥ तदाहुः ।
 यल्लोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्चिचतयो भवन्ति नात्र लोक-
 म्पृणामुपदधाति कात्र लोकम्पृणेत्यसौ वा ऽआदित्यो
 लोकम्पृणेष ऽउ ऽएषा चितिः सैषा स्वयं लोकम्पृणा
 चित्तिरथ यदुत ऽऊर्द्धमा पुरीषात्सा षष्ठी चितिः स
 षष्ठः ऽऋतुः ॥ ८ ॥ अथ पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णी
 च स्वयमातृणां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निम-
 ब्भ्यादधाति सा सप्तमी चितिः स सप्तमः ऽऋतुः ॥ ९ ॥
 ता ऽउ वै षडेव । यद्धि विकर्णी च स्वयमातृणां च
 षष्ठ्या ऽएव तच्चितेः ॥ १० ॥ ता ऽउ वै पञ्चैव ।
 यजुषान्यासु पुरीषं निवपति तूष्णीमत्र तेनैषा न
 चित्तिरथो लोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्चिचतयो भवन्ति नात्र
 लोकम्पृणामुपदधाति तेनो ऽएवैषा न चितिः ॥ ११ ॥ ता-

ऽउ वै तिस्त्र ऽएव । अयमेव लोकः प्रथमा चित्तिद्यौ-
रुत्तमाथ या ऽएतास्तिस्त्रस्तदन्तरिक्षं तद्वा ऽइदमेक-
मिवैवान्तरिक्षं ता ऽएवं तिस्त्र ऽएवं पञ्चैवः षडेवः
सप्त ॥ १२ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[नाकसत्पञ्चचूडेकोपधानम्]

नाकसद ऽउपदधाति । देवा वै नाकसदोऽत्रैष
सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र नाकः स्वर्गो लोकस्त-
स्मिन्देवा ऽअसीदँस्तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके
देवा ऽअसीदँस्तस्माद्देवा नाकसदस्तथैवैतद्यजमानो
यदेता ऽउपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति
॥ १ ॥ यदेव नाकसद * ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽएतं
नाकं^१ स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोमभागास्तेऽब्रुवन्नुप-
तज्जानीत यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति तेऽ-
ब्रुवँश्चेतयद्धमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत
यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥ २ ॥ ते चेत-
यमानाः । एता ऽडुष्टका ऽअपश्यन्नाकसदस्ता ऽउपा-
दधत ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तद्यदेताभि-
रेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तस्मादेता नाकसद-

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ५. ४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १२. १ ।

स्तथैवैतद्यजमानो यदेता ऽऽपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके
 स्वर्गो लोके सीदति ॥ ३ ॥ दिक्षूपदधाति । दिशो वै
 स नाकः स्वर्गो लोकः स्वर्गः ऽएवैना ऽएतल्लोके
 सादयत्पृतव्यानां वेलया संवत्सरो वा ऽऋतव्याः
 संवत्सरः स्वर्गो लोकः स्वर्गः ऽएवैना ऽएतल्लोके साद-
 यत्यन्तस्तोमभागमेष वै स नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्-
 न्नैवैना ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥ स पुरस्तादुपदधाति ।
 'राइर्यसि प्राची दिगि'ति राज्ञी ह नमैषा प्राची 'दि-
 व्सवस्ते देवा ऽअधिपतय' ऽहुति वसवो हैतस्यै दिशो
 देवा 'ऽअधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधत्तेत्य'ग्निर्हैवात्र हेतीनां
 प्रतिधत्ता 'त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽ इश्रयस्त्रि'ति
 त्रिवृता हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽ श्रितार्ज्यमुदयम-
 व्यथायै स्तब्भ्नास्त्रित्याज्येन हैषोक्थेनाव्यथायै पृथि-
 व्याऽऽ स्तब्धा 'रथन्तरः साम प्रतिष्ठित्या ऽअन्त-
 रिक्ष' ऽहुति रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठितान्त-
 रिक्ष 'ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्वि'ति प्राणा वा ऽऋषयः
 प्रथमजास्तद्धि ब्रह्म प्रथमजं 'दिवो मात्रया वरिम्णा
 प्रथन्ति'ति यावती द्यौस्तावती वरिम्णा प्रथ-
 न्तित्ये'तद्विधत्ता चायमधिपतिश्चे'ति वाक्च तौ मनश्च

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।

तौ हीद॑ः स॒र्वं विधा॑रयत॑स्ते त्वां स॒र्वे संवि॑दाना ना॒कस्य
पृ॒ष्ठे स्वर्गे॑ लोके य॒जमानं॑ च सादयन्ति॑ति यथैव
य॒जुस्तथा॑ ब॒न्धुः ॥ ५ ॥ अथ दक्षिणतः॑ । 'बि॒राड॑सि
दक्षिणा दि॒गि॑ति बि॒राड् न॒ामैषा दक्षिणा दि॑ग्गुहास्ते
देवा ऽअधि॑पतय' ऽइति रुद्वा हैतस्यै दिशो देवा 'ऽअधि॑-
प॑तय ऽइन्द्रो हेतीनां प्रति॑धत्ते॑तीन्द्रो हैवात्र हेतीनां
प्रति॑धत्ता 'पञ्चद॑शस्त्वा स्तोमः पृथि॒व्याः श्रय॑यत्ति॑ति
पञ्चद॑शेन हैषा स्तोमेन पृथि॒व्याः श्रिता॑ प्र ऽउग-
मु॒क्तम॑व्यथायै स्तब्ध॑नात्ति॑ति प्र ऽउगेन हैषोक्त्वेना-
व्यथायै पृथि॒व्याः स्तब्धा॑ 'बृ॒हत्साम॑ प्रति॒ष्ठित्या॑-
ऽअन्त॑रिक्ष' ऽइति बृहता हैषा साम्ना प्रति॒ष्ठिता-
न्त॑रिक्ष ऽऋषय॑स्त्वा प्रथम॒जा दे॒वेष्वि॑ति तस्योक्तो ब॒न्धुः
॥ ६ ॥ अथ पश्चात् । 'स॒म्प्राड॑सि प्र॒तीची दि॒गि॑ति
स॒म्प्राड् न॒ामैषा प्र॒तीची दि॑ग्गादित्यास्ते देवा ऽअधि॑-
प॑तय' ऽइत्यादित्या हैतस्यै दिशो 'दे॒वाः ऽअधि॑पतयो
व॒रुणो हेतीनां॑ प्रति॑धत्ते॑ति व॒रुणो हैवात्र॑ हेतीनां प्रति॑-
ध॑त्ता 'सप्तद॑शस्त्वा स्तोमः पृथि॒व्याः श्रय॑यत्ति॑ति
सप्तद॑शेन हैषा स्तोमेन पृथि॒व्याः श्रिता॑ 'मै॒रुत्व॑ती-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
(७) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
(९) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।
(११) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।

यमुक्थमव्यथायै स्तब्भ्नास्वि'ति मरुत्वतीयेन ह्येषो-
 कथेनाव्यथायै पृथिव्याऽऽ स्तब्धा 'वैरूपः सामं प्र-
 तिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति वैरूपेण ह्येषा साम्ना
 प्रतिष्ठित्या तान्तरिक्ष ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ अथोत्तरतः । 'स्वराडस्युदीची
 दिगिति स्वराड नमैषोदीची दिङ् 'मरुतस्ते देवा-
 ऽअधिपतय' ऽइति मरुतो हैतस्यै दिशो देवा ऽअधि-
 पतयः 'सोमो हेतीनां प्रतिधत्ते'ति सोमो हैवात्र हेतीनां
 प्रतिधत्ते कविः शस्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽ श्रयत्वित्ये-
 कविः शेन ह्येषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽ श्रिता 'निष्केव-
 ल्यमुक्थमव्यथायै स्तब्भ्नास्वि'ति निष्केवत्येन ह्येषो-
 कथेनाव्यथायै पृथिव्याऽऽ स्तब्धा 'वैराजः सामं
 प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति वैराजेन ह्येषा साम्ना
 प्रतिष्ठित्या तान्तरिक्ष ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥ अथ मध्ये । 'अधिपत्यसि
 बृहती दिगिर्यधिपत्नी ह नमैषा बृहती 'दिग्विश्वे ते
 देवा ऽअधिपतय' ऽइति विश्वे हैतस्यै दिशो देवा-
 ऽअधिपतयो 'बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधत्ते'ति बृहस्पति-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।

हैवात्र हेतीनां प्रतिधर्त्ता 'त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ
 पृथिव्याऽथ श्रयतामि'ति त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशोऽवभ्याऽथ
 हैषा स्तोमाभ्यां पृथिव्याऽथ श्रिता 'वैश्वदेवाग्निमारुते-
 ऽउक्थे ऽअव्यथायै स्तब्धनीतामि'ति वैश्वदेवाग्निमारुता-
 भ्याऽथ हैषोक्थाभ्यामव्यथायै पृथिव्याऽथ स्तब्धा
 'शाकुरैवते सामनी प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽद्वुति
 शाकुरैवताभ्याऽथ हैषा सामभ्यां प्रतिष्ठितान्तरिक्ष-
 'ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्वि'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥
 एतावान्वै सर्वो यज्ञः । यज्ञ ऽउ देवानामात्मा यज्ञमेव
 तद्देवा ऽआत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तथै-
 वैतद्यजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके
 सीदति ॥ १० ॥ अथ * पञ्चचूडा ऽउपदधाति । यज्ञो
 वै नाकसदो यज्ञ ऽउ ऽएव पञ्चचूडास्तद्य ऽइमे चत्वार-
 ऽऋत्विजो गृहपतिपञ्चमास्ते नाकसदो होत्राः पञ्चचूडा-
 ऽअतिरिक्तं वै तद्यद्धोत्रा यदु वा ऽअतिरिक्तं चूडः स
 तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ ११ ॥ यद्वेव
 नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । आत्मा वै नाकसदो मिथुनं
 पञ्चचूडा ऽअर्द्धमु हैतदात्मानो यन्मिथुनं यदा वै सह
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै ॥ १२ ॥ यद्वेव
 नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । आत्मा वै नाकसदः
 प्रजा पञ्चचूडा ऽअतिरिक्तं वै तदात्मानो यत्प्रजा यदु

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।
 ग० श्रौ० सू० १०. १२. २१ ।

वा ऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मात्पञ्च-
 चूडाः ॥ १३ ॥ यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदुधाति । दिशो
 वै नाकसदो दिश ऽउ ऽएव पञ्चचूडास्तद्या ऽअमुष्मा-
 दादित्यादव्राच्च्यः पञ्च दिशस्ता नाकसदो याः पराच्च्यस्ताः
 पञ्चचूडा ऽअतिरिक्ता वै ता दिशो या ऽअमुष्मादादि-
 त्यात्पराच्च्यो यदु वा ऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चाति-
 रिक्तास्तस्मात्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥ यद्वेव पञ्चचूडा ऽउपदु-
 धाति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्ष्वद्वै न ऽइमाँल्लोकानुपरि-
 ष्टाद्दक्षांसीं नाष्ट्रा न हयुरिति त ऽएतानेषां लोका-
 नामुपरिष्टाद्गोसृनकुर्वत य ऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च
 तथैवैतद्यजमान ऽएतानेषां लोकानामुपरिष्टाद्गोसृश्रुकुरुते
 य ऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च ॥ १५ ॥ स पुरस्तादुपद-
 धाति । 'अयं पुरो हरिकेश' ऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह
 पुर ऽइति प्राञ्च ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ
 यद्धरिकेश ऽइत्याह हरिरिव ह्यग्निः 'सूर्षरश्मिर'ति
 सूर्षस्येव ह्यग्ने रश्मयस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च
 सेनानीग्रामण्या'विति वासन्तिकौ तावृत्तु 'पुञ्जैकस्थला
 च क्रतुस्थला चाप्सरसावि'ति दिक् चोपदिशा चेति ह
 स्माह माहिस्थिः सेना च तु ते समितिश्च 'दृक्ष्णवः
 पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिर'ति यद्वै सेनायां च

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ ।

समितौ चर्तीयन्ते ते 'दक्षिणवः पशवो हेतिः पौरुषेयो
वधः प्रहेतिरिति' यदुक्त्योऽयं ध्वनिः स पौरुषेयो
वधः प्रहेतिस्तेऽभ्यो नमो ऽअस्ति'ति तेऽभ्य एव
नमस्करोति 'ते नो मृडयन्ति'ति त एवास्मै मृडयन्ति
'ते यं द्विषो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्म' ऽइति
यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां
जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न
पुनरस्यपि तन्नादियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं
विद्वेष्टि ॥ १६ ॥ अथ दक्षिणतः । 'अयं दक्षिणा विश्वक-
र्मेत्ययं द्वे वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदः
सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव
भूयिष्ठं वाति 'तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रा-
मण्ण्यावि'ति ग्रैष्मौ तावतु 'मेनका च सहजया चाप्सर-
सावि'ति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरिमे तु
ते द्यावापृथिवी 'यार्तुधाना हेती रक्षाथंसि प्रहेतिरिति'
यातुधाना हैवात्र हेती रक्षाथंसि प्रहेतिस्तेऽभ्यो
नमो ऽअस्ति'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥ अथ पश्चात् ।
'अयं पश्चाद्विश्वव्यचा' ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो विश्व-
व्यचा यदा ह्येष ऽउदेत्यथेदः सर्वं व्यचो भवति तद्य-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
(५) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ ।
(७) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ ।
(९) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ ।

तस्माह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव युतं पश्यन्ति
 'तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यावि'ति
 वार्षिकौ तावतु 'प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसा-
 वि'ति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहिथिरहोरात्रे तु
 ते ते हि प्र च म्लोचतोऽनु च म्लोचतो 'व्याघ्रा
 हेतिः सर्पाः प्रहेतिरिति व्याघ्रा हैवात्र हेतिः सर्पाः
 प्रहेतिस्तेभ्यो नमो ऽस्तिव'ति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ १८ ॥ अथोत्तरतः । 'अयमुत्तरात्सँष्यद्वसुरिति यज्ञो वा-
 ऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरतः ऽउपचारो हि यज्ञोऽथ
 यत्सँष्यद्वसुरित्याह यज्ञः हि सँष्यन्तीतीदं वस्विति
 'तस्य ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यावि'ति
 शारदौ तावतु 'विश्ववाची च घृताची चाप्सरसावि'ति
 दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहिथिर्वेदिश्च तु ते
 स्तुक्च वेदिरेव विश्ववाची स्तुग्घृता'र्च्यापो हेतिर्वातः
 प्रहेतिरित्यापो हैवात्र हेतिर्वातः प्रहेतिरतो ह्येवोष्णो
 वात्यतः शीतस्तेभ्यो नमो ऽस्तिव'ति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ १९ ॥ अथ मध्ये । 'अयमुपर्वर्वाग्वसुरिति पर्जन्यो
 वा ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-
 र्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।

‘तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्यवि’ति हैम-
 न्तिकौ तावृत्तु ‘ऽउर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसावि’ति
 द्विचोपदिशा चेति ह स्माह माहिथिराहुतिश्च तु ते
 दक्षिणा ‘चावस्फूर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिरि’त्यवस्फूर्जन्हेवात्र
 हेतिर्विद्युत्प्रहेति’स्तेभ्यो नमो ऽअस्त्विति’ तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ २० ॥ एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । याँस्त-
 देवा ऽएषां लोकानामुपरिष्ठाद्गोप्तृनकुर्वताथ यास्ताः प्रजा-
 ऽएते ते सेनानीग्रामण्योऽथ यत्तन्निमथुनमेतास्ता-
 ऽअप्सरसः सर्व एव तद्देवाः कृत्स्ना भूत्वा सह
 प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तथैवै-
 तद्यजमानः सर्व एव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह
 मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥
 * ता वा एताः । दशेष्टका ऽउपदधाति दशाक्षरा
 विराड्विराडेष्वा चितिस्ता ऽउ वै पञ्चैव द्वे-द्वे ह्युपदधाति
 ता हैता ऽअग्नेराशिषस्ता ऽउत्तमायां चिता ऽउपदधात्यन्त-
 ऽएषोऽग्नेर्यदुत्तमा चितिरन्ततस्तदग्नेराशिषो निराह पञ्च
 भवन्ति पञ्च हि यज्ञः ऽआशिषोऽथैने ऽअन्तरा पुरीषं
 निवपत्यग्नी हैतौ यदेते ऽदृष्टके नेदिमावग्नी सःशोचात-
 ऽइत्यथो ऽअन्नं वै पुरीषमन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति
 ॥ २२ ॥ अथातोऽन्वावृतम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः
 पश्चादुत्तरतो मध्य ऽउपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्र-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।

* अत्र शतम् ४६०० ॥

ऽउपधाया दक्षिणत् ऽउत्तरतो मृद्धे पश्चादुपधात्यवस्ता-
त्प्रपदनो ह स्वर्गो लोकं ऽएतद्वै देवा ऽइमँल्लोकान्त्सर्व्वतः
समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथैवेतद्यजमान-
ऽइमँल्लोकान्त्सर्व्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं
प्रपद्यते ॥ २३ ॥ (A)

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ❁ —

[छन्दस्येष्टकोपधानम्]

छन्दुस्या ऽउपदधाति । अत्रैष सर्वाँऽग्निः संस्कृतः
स ऽएषोऽत्र श्रियमैच्छन्नो हैषोऽतः पुरा तस्मा-
ऽअलमास यच्छ्रियमधारयिष्यत्तस्मादिदमप्येतर्ह्याहुर्न वा-
ऽएषोऽलं श्रियै धारणाय राज्याय वा ग्रामणीस्थाय ८२
वेति तस्मै देवा ऽएतां श्रियं प्रायच्छन्नेताश्छन्दुस्याः
पशवो वै छन्दांस्त्यन्नं पशवोऽन्नमु इश्रीः ॥ १ ॥ त्रिचा-
क्युपदधाति । त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ-
ऽउल्बं जरास्त्वथो त्रिवृद्वा ऽअन्नं कृषिर्वृष्टिर्वीजमेकै-
वातिच्छन्दा भवत्येका ह्येव सा सर्वाणि छन्दांस्त्यति
सा वा सा इश्रीर्महत्तदुक्तं तद्यत्तन्नमहुदुक्तमेतास्ता-
श्छन्दुस्याः ॥ २ ॥ तस्य शिरो गायत्र्यः । आत्मा
त्रिष्टुभोऽनुकं जगत्यः पक्षौ पङ्क्तयोऽथैतासां ककुभां
चत्वारि-चत्वार्यक्षराण्यदायातिच्छन्दस्युपदधाति सा सा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. १. १; कठ० सं० १७. ८, ९; कपिष्ठ० २६. ७, ८; मे० सं० ११. ८. ९, १०; तै० सं० ४. ४. २, ३ ।

तिच्छन्दा ऽएव भवति गायत्र्य ऽङ्गतराः सम्पद्यन्ते
 सैव गायत्र्यशीतिर्या बृहत्स्यः सा बार्हती या ऽउष्णिहः
 सौष्णिह्यथ षट्शो षट्दर्दचो षदैन्द्राग्रं ष्यदावपनं तदुति-
 च्छन्दा ऽअथ षन्नदो यत्सुददोहा यत्पदनुषङ्गा यत्किं-
 चात्रानुष्टुप्कर्मणि तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठा द्विपदाः ।
 एतावद्वै महदुक्थं महदुक्थं इश्रीः सर्वामेवास्मा ऽएतां
 देवाः विश्रयं प्रायच्छंस्तथैवास्मा ऽअयमेतां सर्वां
 विश्रयं प्रयच्छति ॥ ४ ॥ षट्वेव छन्दस्या ऽउपदधाति ।
 एतद्वै देवा ऽएतं नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोम-
 भागास्तस्मिन्नविशंस्तेषां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशस्स
 षः स प्रजापतिरेतास्ताश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥ तस्य शिरो
 गायत्र्यः । ता षट्गायत्र्यो भवन्ति गायत्रः हि शिरस्तिष्ठो
 भवन्ति त्रिवृद्धि शिरः पूर्वार्द्धं ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः
 शिरः ॥ ६ ॥ उरस्त्रिष्टुभः । ता रेतःसिचोर्वेलयोप-
 दधाति पृष्ट्यो वै रेतःसिचा ऽउरो वै प्रति पृष्ट्यः
 ॥ ७ ॥ श्रोणी जगत्यः । स षावति पुरस्तात्स्वयमातृ-
 ण्यायै त्रिष्टुभः ऽउपदधाति तावति पश्चाज्जगतीर्यो
 वा ऽअयं मध्ये प्राणस्तदेवा स्वयमातृणा षावत्यु वा-
 ऽएतस्मात्प्राणात्पुरस्तादुरस्तावति पश्चाच्छ्रोणी ॥ ८ ॥
 सक्थ्यावनुष्टुभः । ता ऽअनन्तर्हिता जगतीभ्यः ऽउप-
 दधारयनन्तर्हिते तच्छ्रोणिभ्यां सक्थ्यौ दधाति ॥ ९ ॥
 पर्शवो बृहत्स्यः । कीकसाः ककुभः सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च
 ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा ऽउभयत्र पर्शवो

बद्धाः क्रीकसासु च जन्तुषु च ॥ १० ॥ ग्रीवा ऽउष्णिहः ।
 ता ऽअनन्तर्हिता गायत्रीबभ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्त-
 च्छीष्णो ग्रीवा दधाति ॥ ११ ॥ पक्षौ पङ्क्तयः । ता
 यत्पङ्क्तयो भवन्ति पाङ्क्तौ हि पक्षौ पाश्वर्यतः ऽउपदधाति
 पाश्वर्यतो हीमौ पक्षौ यद्वर्षीयश्छन्दस्तदक्षिणतः ऽउपदधाति
 दक्षिणं तदुर्ध्वं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्मादक्षिणोऽर्धः
 पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १२ ॥ उदरमतिच्छन्दाः । पशवो वै
 छन्दाः स्यन्नं पशवः ऽउदरं वा ऽअन्नमत्युदरः हि वा-
 ऽअन्नमत्ति तस्माद्यदोदरमन्नं प्राप्नोत्यथ तज्जगधं व्यातया-
 मरूपं भवति तद्यद्देशे पशोश्छन्दाः स्यन्ति तस्मादत्ति-
 च्छन्दा ऽअत्तिच्छन्दा ह वै तामतिच्छन्दा ऽइत्याचक्षते
 परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥ योनिः पुरीषवती ।
 ते सः सृष्टेः ऽउपदधाति सः सृष्टेः ह्युदरं च योनिश्च
 पुरीषसद्विहिते भवतो मांसं वै पुरीषं मांसेन वा-
 ऽउदरं च योनिश्च सद्विहिते पूर्वातिच्छन्दा भवत्यपरा
 पुरीषवत्युत्तरं ह्युदरमधरा योनिः ॥ १४ ॥ ते प्राच्या-
 ऽउपदधाति । प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राच-
 ऽउदरं प्राची योनिर्बहि स्तोमभागः हृदयं वै स्तोमभागा
 हृदयमु वा ऽउत्तममथोदरमथ योनिः ॥ १५ ॥ ते दक्षिणतः
 स्वयमातृणाया ऽउपदधाति । अथ प्रथमायां चिता-
 ऽउत्तरतः स्वयमातृणाया ऽउदरं च योनिं चोपदधाति
 यो वा ऽअयं मद्ध्ये प्राणस्तद्देशे स्वयमातृणैस्तस्य
 तत्प्राणस्योभयतः ऽउदरं च योनिं च दधाति तस्मा-

देतस्य प्राणस्योभयतः ऽउद्धरं च योनिश्च ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठा
द्विपदाः । ता षट् द्विपदा भवन्ति द्वन्द्वः हि प्रतिष्ठा
तिस्रो भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रतिष्ठा पञ्चादुपदधाति
पञ्चाद्धीयं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ सोऽस्यैष सुकृतः ऽआत्मा ।
तद्यस्य हैतमेवः सुकृतमात्मानं कुर्वन्त्येतः ह स
सुकृतमात्मानमभिसम्भवत्यथ यस्य हैतमतोऽन्यथा कुर्व
न्ति दुष्कृतः ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति स ह स दुष्कृत-
मेवात्मानमभिसम्भवति ॥ १८ ॥ तदेते सामनिधने-
ऽअबभ्युक्ते । अक्षो देवानां परमे व्योमन्नर्क्षस्य देवाः
परमे व्योमन्नित्येतद्वै देवानां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽ-
विशत्तस्मादाहाक्षो देवानां परमे व्योमन्नित्यय षट्
हार्क्षस्य देवाः परमे व्योमन्नित्ययं वा ऽअग्निर्ऋस्तस्यै-
तदुत्तमायां चितौ सवें देवा विष्टास्तस्मादाहाक्षस्य देवाः
परमे व्योमन्निति ॥ १९ ॥ (B)

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या १०८ ॥

[गार्हपत्येष्टकोपधानम्]

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राप्स्य राद्धेवा-
मन्यन्त तेऽब्रुवन्केनेदमरास्मेति गार्हपत्येनैवेत्यब्रुव-
न्गार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां चितिमपश्याम

प्रथमायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थीं
 चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या ऽइदमिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् ।
 उप तज्जानीत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति तेऽब्रु-
 वँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
 ऋत यथेयमस्मास्वेव राद्धिरसदिति ॥ २ ॥ ते चेत-
 यमानाः । एतदपश्यन्निहेममाहृत्योपदधामहा ऽइति
 तमिहाहृत्योपादधत तस्मिन्व्यवदन्त वसवः पुरस्ताद्ब्रुवा-
 दक्षिणत ऽआदित्याः पश्चान्मरुत ऽउत्तरतो विश्वे देवा-
 ऽउपरिष्ठादिहोपदधामेहोपदधामेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् ।
 मध्य ऽएवोपदधामहै स नो मध्य ऽउपहितः सर्वेषां
 भविष्यतीति तं मध्य ऽउपादधत तदेतां राद्धिमात्स-
 न्नदधत मध्यतो मध्यत ऽएवैतदेतां राद्धिमात्सन्नदधत
 तथैवैतद्यजमानो यद्गार्हपत्यमुपदधात्येतामेवैतद्वाद्धिमात्स-
 न्धत्ते मध्यतो मध्यत ऽएवैतदेतां राद्धिमात्सन्धत्ते
 ॥ ४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । अन्नं वै गार्हपत्योऽ-
 त्तायमग्निश्चितोऽत्र ऽएवैतदन्नमपिदधाति मध्यतो मध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ५ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपद-
 धाति । वेदिर्वै देवलोकोऽथ वा ऽएष बहिर्वेदि चितो
 भवति तं यद्विहाहृत्योपदधाति तदेनं वेदौ देवलोके
 प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्यै
 पुष्करपर्णमथ वा ऽएष बहियोन्यो चितो भवति बहिर्द्यौः
 वाऽ ऽएतद्योनेरभिकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्तं यद्विहा-
 हृत्योपदधाति तदेनं योनौ पुष्करपर्णं प्रतिष्ठापयति

तथो हैषोऽबहिर्द्धा भवत्यष्टाविष्टका ऽउपदधाति
तस्योक्तो बन्धुस्तं वा ऽएतैरेव यजुर्भिभरेत्यावृता चिनोति
यो ह्येवासौ स ऽएवायं तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥ ७ ॥
अथ पुनश्चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्वा
तस्मिन् राद्धिं नापश्यन् योनिर्वै गार्हपत्या चित्तिरेषो वै योने
राद्धिर्ब्रह्मेतः प्रजातिस्तस्यामेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजातिं
नापश्यन् ॥ ८ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्यां
व्योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चिति-
मिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथास्यां व्योनौ रेतः
प्रजातिं दधामेति ॥ ९ ॥ ते चेतयमानाः । एतां पुन-
श्चितिमपश्यँस्तामुपादधत तदेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजाति-
मदधुर्मद्व्यतो मद्व्यत ऽएवैतदेतस्यां व्योनौ रेतः
प्रजातिमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चितिमुपदधात्येत-
स्यामेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति मद्व्यतो मद्व्यत-
ऽएवैतदेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ १० ॥
ताथै हैके जघनार्द्धं ऽउपदधति । जघनार्द्धाद्वै रेतः
सिच्यते पुच्छसन्धौ पुच्छाद्वै रेतः सिच्यत ऽडुति न
तथा कुर्याद्बहिर्द्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं दधति ये तथा
कुर्वन्ति मद्व्यत एवोपदध्यात्तरसम्प्रति योनौ रेतः प्रजातिं
दधाति ॥ ११ ॥ अष्टाविष्टका ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा
गायत्री गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
मेतदेतो भूतः सिञ्चति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्च-
चित्तिकोऽग्निः पञ्चकृत्वः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्या-

वानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदेतोभूतः सिञ्चत्यष्टा-
विष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्रयोदश त्रयोदश
मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्ग्या-
वत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥ यद्वेव * पुनश्चि-
तिमुपदधाति । एतद्वा ऽएतदयथायथं करोति यदाहव-
नीयाद् गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चितिमुपदधाति
य ऽएवायमग्निश्चितस्तमेवैतदाहृत्यास्योपरिष्टात्पुनश्चि-
नोति तद्यच्चितः सन्तं पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चितिः
॥ १३ ॥ तज्जैके । जघनाद्धे गार्हपत्यमुपदधाति पूर्वार्द्धे
पुनश्चितिमाहवनीयश्च वा ऽएतौ गार्हपत्यश्चैवं वा-
ऽएतावमी ऽहुति न तथा कुर्यादयं वै लोको गार्हपत्यो
द्यौराहवनीय ऽउत्तरो वा ऽअसावस्यै तस्मादेनामुत्तरा-
मेवोपदध्यात् ॥ १४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं
चोपदधाति । वेदिश्च हैते ऽअग्नेरुत्तरवेदिश्चाथ ये-
ऽअमू पूर्वं निवपत्यद्वरस्य ते ऽअथ हैते ऽअग्नेस्तद्यदेते-
ऽउपधायाग्निं निदधाति वेदौ चैवैनमेतदुत्तरवेदौ च
प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥ यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति ।
पुनर्ग्यज्ञो हैष ऽउत्तरा हैषा देवयज्या पुनर्ग्यज्ञमेवैतदु-
पधत्त ऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्ग्यज्ञो नमति
॥ १६ ॥ यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । यं वै तं प्राणा-
ऽऋषयोऽग्नेऽग्निः समस्कुर्वन्तः ऽएष तमेवैतत्पुनश्चि-
नोति तद्यच्चितः सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्वेव

पुनश्चिच्चतिः ॥ १७ ॥ 'येन ऽऋषयस्तपसा सत्रमाय-
 त्ति'ति । अमूनेतद्विषीनाहेन्धाना ऽअग्निः स्वराभरन्त'
 ऽइतीन्धाना ऽअग्निः स्वर्गं लोकमाहरन्त ऽइत्येतत्तस्मि-
 न्नहं निदधे नाके ऽअग्निमिति स्वर्गो वै लोको नाको
 'यमाहुर्मनव स्तीर्णवर्हिषमिति ये विद्वांसस्ते मनव
 स्तीर्णवर्हिषमिति सर्वदा हैव स स्तीर्णवर्हिः ॥ १८ ॥
 'तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः । पुत्रैर्ब्रह्मातृभिरुत वा हिर-
 ण्यैरित्येतैनैः सर्वेणानुगच्छेमत्येतन्नाकं गृह्णानाः
 सुकृतस्य लोक ऽइति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं
 लोकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोक ऽइत्येतत्तृतीये पृष्ठे-
 ऽअधि रोचने दिव' ऽइत्येतद्ध तृतीयं पृष्ठं रोचनं
 दिवो यत्रैष एतत्तपति ॥ १९ ॥ 'आ वाचो मद्भ्यमरुह-
 ङ्गुरण्युरिति । एतद्ध वाचो मद्भ्यं यत्रैष एतच्छी-
 यते भुरण्युरिति भर्तृत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितान'-
 ऽइत्ययमग्निः सतां पतिश्चेतयमान ऽइत्येतत्पृष्ठे
 पृथिव्या निहितो द्रविद्युतदि'ति पृष्ठे पृथिव्या निहितो
 दीप्यमान ऽइत्येतदधस्पदं कृणुतां रथे पृतन्यव'
 ऽइत्यधस्पदं कुरुतां सर्वाङ्गपाप्मन ऽइत्येतत् ॥ २० ॥
 'अयमग्निर्वीरतमो वयोधा' ऽइति । अयमग्निर्वीर्यवत्तमो

गृह्णानाः

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५२ ।

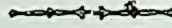
वयोधा ऽदृत्येत'रसहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन्ति'ति सह-
 स्त्रियो दीप्यतामप्रमत्त ऽदृत्येत'द्विभ्राजमानः सरि-
 रस्य मद्ध्य' ऽदृतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्यमान ऽण्डु
 लोकेष्वित्येत'दुप प्रयाहि दिव्यानि धामे'त्युप प्रयाहि
 स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥ 'सम्प्रच्यवद्धमुप सम्प्र-
 याते'ति । अमूनेतदृषीनाह समेनं प्रच्यवद्धमुप चैनं
 सम्प्रयाते'त्यग्ने पथो देवयानान्कृणुद्धमि'ति यथैव यजु-
 स्तथा बन्धुः 'पुनः कृण्वाना पितरा युवाने'ति द्वाक्च वै
 मनश्च पितरा युवाना द्वाक्च मनश्चैतावग्नी 'ऽअन्वा-
 तात्सीरत्रयि तन्तुमेतमि'ति योऽसावृषिभिस्तन्तुस्ततस्त-
 मेतदाह ॥ २२ ॥ 'उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजाग्रहि त्वमि'ति ।
 इममेतदग्निमाहोच्चैनं बुध्यस्व प्रति चैनं जाग्रही'ती-
 ष्ठापूर्ते सः स्रजेथामयं चे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धु-
 'रस्मिन्संधस्थे ऽअद्भ्युत्तरस्मिन्नि'ति द्यौर्वा ऽउत्तरः
 संधस्थं 'विश्वे देवा यजमानश्च सीदते'ति तद्विश्वैर्देवैः
 सह यजमानः सादयति ॥ २३ ॥ 'येन ब्रह्मसि सहस्रम् ।
 येनाग्ने सर्ववेदसमि'त्येतद्धास्य प्रतिज्ञाततमं धाम येन
 सहस्रं ब्रह्मति येन सर्ववेदसं 'तेनेमं मयं नो नय स्वर्देवेषु

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५२ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५२ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५५ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५५ ।

गन्तव' ऽइति तेन न ऽइमं व्यञ्जं नय स्वर्गं लोकं देवेषु
गन्तव ऽइत्येतदयं ते योनिर्ऋत्विज्य ऽइति तस्योक्तो बन्धु-
रष्टाविष्टका ऽउपदधाति तस्यो ऽएवोक्तः ॥ २४ ॥ (C)

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[ऋतव्या-स्वयमातृणा-विकर्ण्यर्थवादः]

ऋतव्या ऽउपदधाति । ऋतव ऽएते ऋतव्या-
ऽऋतुनेवैतदुपदधाति तदेतत्सर्वं ऋतव्याः संवत्सरो वा-
ऽऋतव्याः संवत्सर ऽइदं सर्वमिदमेवैतत्सर्वमुपदधा-
त्यथो प्रजननमेतत्संवत्सरो वा ऽऋतव्याः संवत्सरः
प्रजननं प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १ ॥ ऋतव्या-
ऽउपदधाति । क्षत्रं वा ऽऋतव्या विश ऽइमा ऽइतरा-
ऽइष्टकाः क्षत्रं तद्विशयत्तारं दधाति ताः सर्वासु चिति-
षुपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥
ऋतव्या ऽउपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निः स-
ऽऋतव्याभिः सहितः संवत्सरमेवैतदुत्तुभिः सन्तनोति
सन्दधाति ता वै नाना प्रभृतयः समानोदक्ता ऽऋतवो
वा ऽअसृज्यन्त ते सृष्ट्वा नानैवासन् ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् ।
न वा ऽइत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुं रूपैः समा-
यामेति त ऽएकैकमृतुः रूपैः समायँस्तस्मादेकैकस्मि-
नृतौ सर्वेषामृतूनां रूपं ता यन्नाना प्रभृतयो नाना

ह्यसृज्यन्ताथ यत्समानोदक्का रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥
 स ऽउपदधाति । 'तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतु'
 ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएतदुपद-
 धात्यसौ वा ऽआदित्यस्तपस्तस्मादेतावृतु ऽअनन्तर्हितौ
 तद्यदेतस्मादेतावृतु ऽअनन्तर्हितौ तस्मादेतौ तपश्च तप-
 स्यश्च ॥ ५ ॥ 'अग्नेरक्षः श्लेषोऽसी'ति । संवत्सर-
 ऽएषोऽग्निः स ऽऋतुव्याभिः संहितः संवत्सरमेवैतद्व-
 तुभिः सन्तनोति सन्दधाति 'कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्प-
 न्तामाप ऽओषधय' ऽइतीदमेवैतत्सर्वमृतुभिः कल्पयति
 'कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रता' ऽइत्यग्नयो
 हैते पृथग्यदेता ऽदृष्टकास्ते यथानयोर्ऋत्वोज्यैष्ठ्याय
 कल्परन्नेवमेतदाह 'ये ऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावा-
 पृथिवी ऽइमे' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः 'शैशिरा-
 वृतु ऽअभिकल्पमाना ऽइन्द्रमिव देवा ऽअभिसंविश-
 न्ति'ति यथेन्द्रं देवा ऽअभिसंविष्टा ऽएवमिमावृतु
 ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्तिवत्येतद् द्वे ऽदृष्टके भवतो द्वौ हि
 मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ ६ ॥ तद्य-
 देते ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निरिम् ऽउ
 लोकाः संवत्सरस्तस्य द्यौरेव पञ्चमी चित्तिद्यौरस्य शिशिर-
 ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्त-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ ।

दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥
यद्वेवैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर-
ऽउ प्रजापतिस्तस्य शिर ऽएव पञ्चमी चितिः शिरोऽ-
स्य शिशिर ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते-
ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोप-
दधाति ॥ ८ ॥ स पुरस्तास्वयमातृणायै च विश्वज्यो-
तिषश्चर्त्तव्ये ऽउपदधाति । द्यौर्वा ऽउत्तमा स्वयमातृ-
ण्यदित्य ऽउत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्विष्वच्चादि-
त्याच्चर्त्तुन्दधाति तस्मादर्वाचीनमेवात ऽऋतवोऽथो प्रजन-
नमेतदर्वाचीनं तद्विष्वच्चादित्याच्च प्रजननं दधाति तस्मा-
दर्वाचीनमेवातः प्रजायते स्थितः हैवातः पराक्प्रजननं
व्यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्तो देवाः ॥ ९ ॥ अथ
प्रथमायै स्वयमातृणायै । प्रथमायै च विश्वज्योतिष-
ऽउपरिष्ठादृतव्ये ऽउपदधातीयं वै प्रथमा स्वय-
मातृण्यग्निः प्रथमा विश्वज्योतिः*रितस्तदूर्ध्वानृतुन्दधाति
तस्मादित ऽऊर्ध्वा ऽऋतवोऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं
प्रजननं दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥
ता न व्यूहेत् । नेदृतून्व्यूहानीति यो वै स्मियत-
ऽऋतवो ह तस्मै व्युहन्ते तस्माद्यत्रैव प्रथमे ऽउप-
दधाति तत्सर्वा ऽउपदध्यात् ॥ ११ ॥ अथो ऽहमे वै
लोका ऽऋतव्याः । इमाँस्तल्लोकानूर्ध्वादिच्चितिभिश्चिनो-
त्यथो क्षत्रं वा ऽऋतव्याः क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनो-

* 'रितस्तदूर्ध्वा' इति 'क-घ' । 'स्तदूर्ध्वा' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

त्यथो संवत्सरो वा ऽऋतव्याः संवत्सरं तदूर्ध्वं चिति-
 मिश्चिनोति ता नान्यया यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्टादभ्यु-
 पदक्ष्यान्नेरक्षत्रं विशाभ्युपदधानीति ॥ १२ ॥ ता हैता-
 ऽएव संख्यान्यः । एतद्वै देवा ऽऋतव्याभिरेवेमाँल्लोका-
 न्त्समयुरितश्चोर्द्धानमुतश्चावर्चाचस्तथैवैतद्यजमान ऽऋत-
 व्याभिरेवेमाँल्लोकान्त्संख्यातीतश्चोर्द्धानमुतश्चावर्चाचः ॥ १३ ॥
 तदु ह चरकाद्धर्षवः । अन्त्या ऽएव संख्यानीरित्युपदधाति
 न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्येता ऽउ ऽएव संख्यान्यः
 ॥ १४ ॥ अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । आदित्यो
 वा ऽउत्तमा विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुष्मिँल्लोके वि-
 श्वज्योतिरादित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव विश्व-
 ज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा
 ह्येव विश्वज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १६ ॥
 स पुरस्तात्स्वयमातृणायै * विश्वज्योतिषमुपदधाति ।
 यौर्वा ऽउत्तमा स्वयमातृणादित्य ऽउत्तमा विश्व-
 ज्योतिरर्वाचीनं तद्विव ऽआदित्यं दधाति तस्मा-
 देषोऽर्वाचीनमेवातस्तपत्यथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्वि-
 वः प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते
 ॥ १७ ॥ अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै । उपरिष्टाद्वि-
 श्वज्योतिषमुपदधातीयं वै प्रथमा स्वयमातृणाम्निः
 प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वमाग्निं दधाति तस्मादित-
 ऽऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं

दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥ अथ
मज्जमायै स्वयमातृणायै । उपरिष्ठाद्विश्वज्योतिष-
मुपदधात्यन्तरिक्षं वै मज्जमा स्वयमातृणा वायु-
र्मज्जमा विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मा-
दयमन्तरिक्षे वायुः ॥ १९ ॥ तान्येतानि ज्योतींषि ।
तद्यदेता ऽएवमुपदधात्येतान्येवैतज्योतींषि सम्म्यञ्चि
दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽर्वाङ्सावादित्य-
स्तपत्यन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते ॥ २० ॥
'परमेष्ठी त्वा सादयस्वि'ति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं
चित्तिमपश्य'द्विस्पृष्टे ज्योतिष्मतीमि'ति दिवो ह्यसौ पृष्टे
ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायपानाय ।
व्यानाये'ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा-
ऽएतस्मै प्राणो 'विश्वज्ज्योतिर्यच्छे'ति सर्वं ज्योतिर्य-
च्छेत्येत'त्सूर्यस्तेऽधिपतिरि'ति सूर्यमेवास्या ऽअधिपतिं
करोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
॥ २२ ॥ ता हैता ऽएव सँख्यान्त्यः । एतद्वै देवा विश्व-
ज्योतिर्भिरेवेमाँल्लोकान्समयुरितश्चोर्द्धानमुतश्चावाचस्तथै-
वैतद्यजमानो विश्वज्ज्योतिर्भिरेवेमाँल्लोकान्सँख्यातीत-
श्चोर्द्धानमुतश्चावाचः ॥ २३ ॥ तदु ह चरकाद्भ्यवः ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।

(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।

अन्त्या ऽएव संस्थानीरित्युपदधाति न तथा कुर्यादित्यहैव
रेचयन्त्येता ऽउ ऽएव संस्थान्त्यः ॥ २४ ॥ (A)

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[लोकम्पृणोपधानम्, इष्टकाप्रमाणं च]

अथ लोकम्पृणामुपदधाति । असौ वा ऽआदित्यो
लोकम्पृणैष हीमाँल्लोकान्पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुप-
दधाति तां सर्वासु चितिषूपदधातीमे वै लोकाः
ऽएताश्चित्तयोऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु दधाति तस्मा-
देष सर्वेभ्य ऽएवैवभ्यो लोकेभ्यस्तपति ॥ १ ॥ यद्वै
* लोकम्पृणामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृणया विश-
ऽइमा ऽइतरा ऽइष्टकाः क्षत्रं तद्विश्वेत्तारं दधाति तां
सर्वासु चितिषूपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधा-
ति ॥ २ ॥ सैषैकैव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थां
श्चिन्त्यं करोत्यथ वा द्वितीया मिथुनं तदर्द्धमु हैतदा-
स्मनो षड्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ
कृत्स्नः कृत्स्नताया ऽएकेन षजुषा बह्वीरिष्टका ऽउपद-
धाति क्षत्रं तद्वीर्येणाद्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं
करोत्यथेतराः पृथङ् नाना षजुर्विभरूपदधाति विशं
तत्क्षत्रादवीर्यतरां करोति पृथग्वादिनीं नाना चेतसम्
॥ ३ ॥ स वा ऽअस्यां सक्त्यां प्रथमे ऽउपदधाति ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा- का० श० ११. २. १; कठ०
१७. १०; कपिष्ठ० २६. ९; मै० सं० ११. ८. १२; तै० सं० ४. ४. ११ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १२. २४ ।

अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधात्यथेतस्तस्मादुतोऽनुपम्यैत्यथेतस्तस्मादुतोऽनुपम्यैत्यथातस्तस्मादुतोऽनुपम्यैति ॥ ४ ॥ स यद्यत्रैव प्रथमेऽपदधाति । तदुत्तमेऽनूपदङ्ग्यात्सकृद्वैवासावादित्यऽइमाँल्लोकान्पम्यैत्यनातिप्रच्छयेतातिहृत्य पूर्वंऽउत्तमेऽनूपदधात्यमुं तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्छयावयति तस्मादसावादित्यऽइमाँल्लोकानसंस्थितो दक्षिणावृत्पुनः पुनरनुपम्यैति ॥ ५ ॥ 'लोकं पृण च्छिदं पृणे'ति । लोकं च पूरय च्छिदं च पूरयेत्येतदुथो सीद ऋवा त्वमित्यथो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठिते'त्येतदिन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्न्योनावसीषदन्नि'तीन्द्राग्नी च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्न्योनौ प्रत्यतिष्ठिपन्नित्येतदनुष्टुभा वाग्वाऽअनुष्टुब्बाग्विन्द्र *ऽइन्द्रो लोकम्पृणा न सादयत्यसन्नो ह्येष सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैनमेतस्सन्तनोति सन्दधाति ॥ ६ ॥ तदाहुः । कथमेषा लोकम्पृणायातयाम्नी भवतीत्यसौ वाऽआदित्यो लोकम्पृणायातयामा वाऽएषोऽथो वाग्वै लोकम्पृणायातयाम्न्यु वै वाक् ॥ ७ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५५॥] स वै यजुष्मतीरुपधाय । लोकम्पृणया प्रच्छादयत्यन्नं वै यजुष्मत्यऽइष्टकाऽआत्मा लोकम्पृणान्नं तदात्मना परिदधाति तस्मादुन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ ८ ॥ स

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५९ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५९ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५९ ।

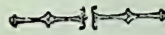
* 'वागिन्द्र' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

वा ऽआत्मन्नेव । यजुष्मतीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्वारम्भस्त-
 दन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मन्नन्नं धीयते तदात्मान-
 मवति तत्पक्षपुच्छादयथ यत्पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मा-
 नमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥ उभयीर्यजुष्मतीश्च
 लोकम्पृणाश्चार्त्तन्नुपदधाति । तस्मादयमात्मा द्वि-
 गुणो बहुलतर ऽइव लोकम्पृणा ऽएव पक्षपुच्छेषु
 तस्मात्पक्षपुच्छानि तनीयात्सीवानुचीश्च तिरश्ची-
 श्चार्त्तन्नुपदधात्यस्थीनि वा ऽडुष्टकास्तस्मादिमाद्व्य-
 ष्वश्चि च तिर्यश्चि चार्त्तन्नुस्थीनि पराचीरेव पक्षपुच्छेषु
 न हि किञ्चन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्थ्यस्ति तद्वैतदेव
 चित्तस्य चाचितस्य च विज्ञानमेवमेव चित्त ऽइतरथा चित्तः
 ॥ १० ॥ स वै स्वयमातृणां लोकम्पृणया प्रच्छादयति ।
 प्राणो वै स्वयमातृणादित्यो लोकम्पृणा प्राणं तदादित्येन
 समिन्धे तस्मादयमुष्णः प्राणस्तया सर्वमात्मानं प्रच्छा-
 दयति सर्वं तदात्मानमादित्येन समिन्धे तस्मादयः
 सर्वं ऽएवार्त्तमोष्णस्तद्वैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च
 विज्ञानमुष्ण ऽएव जीविष्यज्जीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥
 स अस्यां सक्तयां प्रथमे ऽउपदधाति । ततो दशभि-
 र्दशभिः सञ्छादयन्नैत्या स्वयमातृणायै स तेनैव दक्षिणा-
 वृज्जघ्नेन स्वयमातृणां सञ्छादयन्नैत्यानुक्याया ऽअथ
 पुनरेत्य तमवधिः सञ्छादयति ॥ १२ ॥ आत्मानमग्रे
 सञ्छादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ
 दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्वक्षिणावृत्तद्धि देवत्राथो-

ऽएवं वा ऽअसावादित्य ऽइमँल्लोकान्दक्षिणावृदनुपम्वैति
 ॥ १३ ॥ स ऽएष प्राण ऽएव यल्लोकम्पृणा । तया सर्वमा-
 त्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्तदात्मप्राणं दधाति तद्य-
 द्वास्यैषाङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदुङ्गं नाभि-
 प्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति
 वा वै तस्मलायति वा तस्मादेनः सर्वमेवैतया प्रच्छा-
 दयेत् ॥ १४ ॥ स वा ऽआत्मन ऽएवाधि पक्षपुच्छानि
 चिनोति । आत्मनो ह्येवाह्यङ्गानि प्ररोहन्त्यथ * यत्पर-
 स्तादर्वाचीरुपदक्ष्याद्यथान्यत ऽआहृत्याङ्गं प्रतिदक्ष्यात्ता-
 दृक्तत् ॥ १५ ॥ न भिन्नां न कृष्णामुपदक्ष्यात् । आर्च्छति
 वा ऽएषा -या भिद्यत ऽआर्त्तमेतद्द्रूपं यत्कृष्णं नेदार्त्त-
 मात्मानमभिसँस्करवा ऽइति नाभिन्नां परास्येन्नेदुनार्त्त-
 मात्मनो बहिर्द्धा करवाणीति धिष्णेभ्यः प्रतिसंख्याय
 या विराजमतिरिच्येरन्नोत्तरामुद्भवेयुस्तद्वै खलु ता-
 ऽआर्च्छन्ति ता भित्त्वोत्कर ऽउत्किरेदुत्करो वा ऽअति-
 रिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तदेवैना-
 ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥ अथात ऽइष्टकामात्राणामेव ।
 पादमात्रीः प्रथमायाश्चोत्तमायाश्च चित्त्योरुपदक्ष्यात्प्रतिष्ठा
 वै पादो यो वै पादः स हुस्त ऊर्वस्थमात्रयो वर्षिष्ठाः
 स्युर्न ह्यूर्वस्थात्किञ्चन वर्षीयोऽस्थ्यस्ति त्र्यालिखित-
 वत्यस्तिस्त्रिचतयः स्युस्त्रिवृतो हीमे लोका ऽअपरिमिता-
 लिखिते द्वे रसो हैते चिती ऽअपरिमित ऽउ वै रसः

सर्वास्त्वेव त्रयालिखितवत्यः स्युः सर्वे ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः
 ॥ १७ ॥ अथात ऽडुष्टकानामेवावपनस्य । यां काञ्च
 यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्तां मद्ध्यमायां चिता ऽउपदक्ष्या-
 दन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षमु वै सर्वेषां भूता-
 नामावपनमथो ऽअन्नं वै यजुष्मत्य ऽडुष्टका ऽउदरं
 मद्ध्यमा चितिरुदरे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥ तदाहुः ।
 नोपदक्ष्यान्नेदतिरेचयानीति स वा ऽउपैव दक्ष्यात्कामे-
 बभ्यो वा ऽएता ऽडुष्टका ऽउपधीयन्ते न वै कामानामति-
 रिक्तमस्ति स वै नैवोपदक्ष्यादेतावद्वा ऽएतद्देवा-
 ऽअकुर्वन् ॥ १९ ॥ (B)

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[इष्टकासु पुरीषनिवापः, स्वयमातृणा-विकर्ण्युपधानं च]

अथ पुरीषं निवपति । माथ्सं वै पुरीषं माथ्सं नैवै-
 नमेतत्प्रच्छादयतीष्टका ऽउपाधायास्तीष्टका ऽअस्थि
 तन्माथ्सैः सञ्छादयति ॥ १ ॥ स वै स्वयमातृणाया-
 मावपति । प्राणो वै स्वयमातृणान्नं पुरीषं प्राणे तदन्नं
 दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति तस्माद्यत्प्राणैऽन्नं
 धीयते * तत्सर्वमात्मानमवति सर्वमात्मानमनुव्येति ॥ २ ॥
 न स्वयमातृणायामावपेदित्यु हैक ऽआहुः । प्राणः
 स्वयमातृणा नेत्प्राणानपिदधानीति स वा ऽएव वपेदन्नेन
 वै प्राणा विष्टब्धा यो वा ऽअन्नं नास्ति सं वै तस्य प्राणा

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. २. २ ।

* 'तत्सर्वम्' इति 'क-घ' । 'अवम्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

रोहन्ति तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति यथा शुष्का सूस्मी
सुषिरैव ह सोऽमुष्मिल्लोके सम्भवति तस्मात्स्वयमा-
तृण्णायामैव वपेत् ॥ ३ ॥ स्वयमातृण्णायामोप्य । अनु-
क्यया सञ्छादयन्नैत्या परिशिश्नद्भ्यः स तेनैव दक्षिणा-
वृज्जघनेन स्वयमातृण्णां सञ्छादयन्नैत्या पुनरनुक्यायै
॥ ४ ॥ आत्मानमग्रे सञ्छादयति । आत्मा ह्येवाग्रे
सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं
तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ ५ ॥ स ऽएष प्राण ऽएव
अरपुरीषम् । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिंस्त-
दात्मप्राणं दधाति तद्यद्धास्यैतद्ग्नं नाभिप्राप्नुयात्प्रा-
णो हास्य तद्ग्नं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽग्नं ना-
भिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तद्भ्रमयति वा तस्मादेनः
सर्वमेवैतेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥ 'इन्द्रं विश्वा ऽअवी-
वृधन्ति'ति । इन्द्रः हि सर्वाणि भूतानि वर्जयन्ति
'समुद्दव्यचसं गिर' ऽइति महिमानमस्यैतदाह 'रथी-
तमैः रथीनामि'ति रथितमो ह्येष रथिनां 'वाजानां
सत्पतिं पतिमिर्यन्नं वै वाजा ऽअन्नानां सत्पतिं पति-
मित्येतद्देन्द्रयानुष्टुभा निवपत्यैन्द्रः हि पुरीषं तदेतद्
र्द्धमग्रेर्वरपुरीषमर्द्धमैष्टकम् ॥ ७ ॥ तदाहुः । अस्वैश्छ-
न्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका ऽउपदधात्यथैतदेकयैक-
देवत्यया निवपति कथमेतद्दर्द्धमग्रेरितीन्द्रो वै सर्वान्देवा-

अप्रतिप्रतिस्तद्यदैन्द्रया निवृपति तेनैतदर्द्धमग्नेरथ यदनुष्टुभा
 वाग्वा ऽअनुष्टुब्वायु सर्वाणि च्छन्दाऽसि तेनो ऽएवार्द्धम्
 ॥ ८ ॥ अथ * विकर्णी च स्वयमातृणां चोपदधाति ।
 वायुर्वै विकर्णी यौरुत्तमा स्वयमातृणा वायुं च तद् दिवं
 चोपदधात्युत्तमे ऽउपदधात्युत्तमे हि वायुश्च द्यौश्च स॒ऽस्पृष्टे
 स॒ऽस्पृष्टे हि वायुश्च द्यौश्च पूर्वा विकर्णीमुपदधात्यर्वा-
 चीनं तद्विवो वायुं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनामेवातः
 पवते ॥ ९ ॥ यद्वेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वा ऽअद्वोऽ-
 श्वं चितिमवग्रापयन्ति तदसावादित्य ऽइमाँल्लोकान्सूत्रे
 समावयते तद्यत्तरसूत्रं वायुः स स यः स वायुरेषा सा
 विकर्णी तद्यदेतामुपदधात्यसावेव तदादित्य ऽइमाँल्लोकान्सूत्रे
 समावयते ॥ १० ॥ यद्वेव विकर्णी च स्वयमातृणां चोप-
 दधाति । आयुर्वै विकर्णी प्राणः स्वयमातृणायुश्च तत्प्राणं
 चोपदधात्युत्तमे ऽउपदधात्युत्तमे ह्यायुश्च प्राणश्च
 स॒ऽस्पृष्टे स॒ऽस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च पूर्वामुत्तरां
 विकर्णीमुपदधात्यायुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥
 'प्रोथदुश्श्वो न यवसे । अविष्यद्वयदा महः संवरणाद्व्य-
 स्थात् । आदस्य वातो ऽअनुवाति शोचिरध स्म ते व्रजनं
 कृष्णमस्ती'ति यदा वा ऽएतस्य वातोऽनुवाति शोचिरथैतस्य

* "प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृणो शर्करे संस्पृष्टे तद्वे 'प्रोथद्वय' इत्युत्तरां विकर्णी-
 मायोद्वेति स्वयमातृणाम्" (का० श्रौ० सू० १७. १२. २५) ।

† 'मेवातः' इति 'क-च' । मेव वातः इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६२ ।

वृज्जनं कृष्णं भवति त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो हि वायुराग्ने-
 ष्याग्निकर्म ह्यनिरुक्तयानिरुक्तो हि वायुरथ यद्वात ऽइत्याह
 वातो हि वायुः ॥ १२ ॥ * अथ स्वयमातृणामुपदधाति ।
 'आयोष्ठा सदनं सादयामी'त्येष वा ऽआयुस्तस्यैतत्सदन-
 'मवैत' ऽइत्येष हीदः सर्वमवति छायायामित्येतस्य हीदः
 सर्वं 'छायायाः समुद्स्य हृदय' ऽइति समुद्स्य ह्येतद्-
 दयः 'रश्मीवर्ती भास्वतीमिति रश्मीवती हि द्यौर्भा-
 स्व'त्या या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमिति'त्येव' ह्येष-
 ऽइमाँल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥ 'परमेष्ठी त्वा सादयत्वि'ति ।
 परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यत् ॥ १४ ॥ यद्वेव परमे-
 ष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता ऽआदाय
 व्युदक्रामस्तस्य परमेष्ठी शिर ऽआदायोत्क्रम्यातिष्ठत्
 ॥ १५ ॥ तमब्रवीत् । उप मेहि प्रिति म ऽएतद्धेहि येन
 मे त्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति त्वदेवत्यमेव
 म ऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतत्परमेष्ठी
 प्रत्यदधात् ॥ १६ ॥ तथैषोत्तमा स्वयमातृणाम् । एतदस्य
 तदात्मनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति यदेवास्यात्मनस्तदस्मि-
 न्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ १७ ॥ 'दिव-

* अत्र अतस् ४७०० ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

स्पृष्टे ऋचस्वतीम्प्रथस्वतीमि'ति । दिवो ह्येतत्स्पृष्टं ऋच-
 चस्वत्प्रथस्वदिवं 'अच्छं दिवं दृढं दिवं मा हिंसीरि'त्या-
 र्मानं अच्छार्मानं दृढार्मानं मा हिंसीरित्येतत् ॥१८॥
 विश्वेदेवस्मै प्राणायानाय । ऋणायोदानाय'ति प्राणो
 वै स्वयमातृणा सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रति-
 ष्ठाये चरित्राय'तीमे वै लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ
 लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रः 'सूर्यस्त्वाभिपास्वि'ति सूर्य-
 स्त्वाभिगोपायस्वित्येतद्भ्रमह्वा स्वस्ये'ति महत्या स्वस्येत्ये-
 तच्छर्द्धिषा शन्तमेने'ति यच्छर्द्धिः शन्तमं तेनेत्येतत् ॥१९॥
 नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च सकृत्सादयति
 समानं तत्करोति समानं ह्यायुश्च प्राणश्च ते वा-
 ऽउभे ऽएव शर्करे भवत ऽउभे स्वयमातृणे समानं
 ह्येवायुश्च प्राणश्चाथैने सूददोहसाधिवदति प्राणो वै
 सूददोहाः प्राणेनैवैने ऽएतस्मन्तनोति सन्दधाति ॥ २० ॥
 'तां ऽअस्य सूददोहस' ऽइति । आपो वै सूदोऽन्नं दोहः
 'सोर्मं श्रीणन्ति पृथय' ऽइत्यन्नं वै पृथि 'जृमन्देवाना-
 मि'ति संवत्सरो वै देवानां जृम 'विश' ऽइति यज्ञो वै
 विशो यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि 'त्रिष्वी रोचने

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

(७) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

(९) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

(११) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

दिव' ऽहुति सवनानि वै त्रीणि रोचनानि सवनाभ्येतदाहा-
नुष्टुभा वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सव्वे प्राणा वाचा चैवैने-
ऽएतत्प्राणेन च सन्तनोति सन्दधाति सा वा ऽएषैका
सती सुददोहाः सर्वा ऽहुष्टका ऽअनुसञ्चरति प्राणो वै
सुददोहास्तस्मादयमेक ऽएव प्राणः सन्तसर्वाण्यङ्गानि
सर्वमात्मानमनुसञ्चरति ॥ २१ ॥ (C)

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पञ्चम्याश्रितः सुवर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणम्, पुरीषेणाच्छादनं च]

अथ स्वयमातृण्णासु सामानि गायति । इमे वै
लोकाः स्वयमातृण्णास्ता ऽएताः शर्करास्ता देवा ऽउपधा-
यैतादृशीरेवापश्यन्त्यथैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥ तेऽब्रु-
वन् । उप तज्जानीत यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति
तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चित्तिभिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्त-
दिच्छत यथैषु लोकेषु रसमुपजीवनं दधामेति ॥ २ ॥
ते चेतयमानाः । एतानि सामाज्यपश्यँस्ताज्यगायँस्तैरेषु
लोकेषु रसमुपजीवनमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यदेतानि
सामानि गायत्येष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥
स्वयमातृण्णासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा-
ऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥ स वै

‘भूवर्भुवः स्वरि’ति । एतासु व्याहृतिषु गायति भूरिति वा ऽअयं लोको भुव ऽदुत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोक ऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥ तानि वै नाना प्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि यन्नाना प्रस्तावानि नाना ह्यपश्यन्नथ यत्समाननिधनाभ्येका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठैकं निधनं स्वर्गं ऽएव लोस्तस्मात्स्वर्ग्यो-
तिर्निधनानि ॥ ६ ॥ अथैनः हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतः रूप-
सुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतः * रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥ यद्वैनः हिरण्यशकलैः † प्रोक्षति । एतद्वा-
ऽअस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्दृष्ट्यां तनुं मद्ध्यतो दधाति रूप-
मं च पुरुषं चाथैनमेतत्सर्वमेवोपरिष्टाद्दृष्ट्या तन्वा
प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ द्वाभ्यां—द्वाभ्यां शताभ्याम् ।
द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतदमृतः रूपमुत्तमं दधाति पञ्चकुत्वः पञ्च-
चित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावान-
ग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतः रूपमुत्तमं
दधाति सहस्रेण सर्वं वै सहस्रं सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतः
रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥ पश्चादुग्रे प्राङ् तिष्ठन् ।
अथोत्तरतो दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुथ जघनेन परित्य

* ‘रूपमुत्तमम्’ इति ‘क’ पुस्तके ।

† “पुरुषाग्निहोमवत्तिष्ठन्नि प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरंति सहस्रस्येति
—पञ्चं सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्” (का० श्रौ० सू० १५. १२. २६)

दक्षिणत ऽउदङ् तिष्ठँस्तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्राथानुपरीत्य
 पञ्चात्प्राङ् तिष्ठँस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति
 ॥ १० ॥ 'सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि
 सहस्रस्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वे'ति सर्वं वै
 सहस्रं सर्वमसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ ११ ॥ अथातश्चि-
 त्पुरीषाणामेव मीमांसा । अयमेव लोकः प्रथमा
 चित्तिः पशवः पुरीषं व्यत्प्रथमां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयतीमं
 तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥ अन्तरिक्षमेव
 द्वितीया चित्तिः । वयांशसि पुरीषं व्यद् द्वितीयां चित्तिं
 पुरीषेण प्रच्छादयत्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति
 ॥ १३ ॥ द्यौरेव तृतीया चित्तिः । नक्षत्राणि पुरीषं व्यत्तृतीयां
 चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति दिवं तन्नक्षत्रैः प्रच्छादयति
 ॥ १४ ॥ यज्ञ एव चतुर्थी चित्तिः । दक्षिणाः पुरीषं
 व्यच्चतुर्थीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति यज्ञं तदक्षिणाभिः
 प्रच्छादयति ॥ १५ ॥ यजमान एव पञ्चमी चित्तिः ।
 प्रजा पुरीषं व्यत्पञ्चमीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति यजमानं
 तत्प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥ स्वर्ग एव षष्ठी
 चित्तिः । देवाः पुरीषं व्यत्षष्ठीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति
 स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥ अमृतमेव
 सप्तमी चित्तिः । तामुत्तमा मुपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्यो-
 त्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं तस्माद्देवा-

ऽअनन्तर्हितास्तस्मादु तेऽमृता ऽइत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥
 अथाह्यात्सम् । येवेयं प्रतिष्ठा यश्चायमवाङ् प्राणस्तत्प्रथमा
 चित्तिर्माथ्सं पुरीषं यत्प्रथमां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयत्ये-
 तदस्य तदात्मनो माथ्सैः सञ्छादयतीष्टका ऽउपधायास्थी-
 ष्टका ऽअस्थि तन्माथ्सैः सञ्छादयति नाधस्तात्सञ्छा-
 दयति तस्मादिमे प्राणा ऽअधस्तादुसञ्छन्ना ऽउप-
 रिष्टात्तु प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मन ऽउपरिष्टान्माथ्सैः
 सञ्छादयति तस्मादस्यैतदात्मन ऽउपरिष्टान्मा-
 थ्सैः सञ्छन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥ यदूर्ध्वं प्रति-
 ष्ठाया ऽअवाचीनं मद्ध्यात् । तद् द्वितीया चित्ति-
 र्माथ्सं पुरीषं यद् द्वितीयां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादय-
 त्येतदस्य तदात्मनो माथ्सैः सञ्छादयतीष्टका ऽउपधाया-
 स्थीष्टका ऽअस्थि तन्माथ्सैः सञ्छादयति पुरीष ऽउप-
 दधाति पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मन ऽउभयतो
 माथ्सैः सञ्छादयति तस्मादस्यैतदात्मन ऽउभयतो
 माथ्सैः सञ्छन्नं नावकाशते ॥ २० ॥ मध्यमेव तृतीया
 चितिः । यदूर्ध्वं मद्ध्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यस्तच्चतुर्थी
 चित्तिर्ग्रीवा ऽएव पञ्चमी चितिः शिर ऽएव षष्ठी चितिः
 प्राणा ऽएव सप्तमी चितिस्तामुत्तमामुपदधाति प्राणास्तदस्य
 सर्वस्योत्तमान्दधाति तस्मादस्य सर्वस्य प्राणा ऽउत्तमा
 पुरीष ऽउपदधाति माथ्सं वै पुरीषं * माथ्सैः तत्प्राणा-

नप्रतिष्ठापयति नोपरिष्ठात्प्रच्छादयति तस्मादिमे
प्राणा ऽउपरिष्ठादुसञ्छन्नाः ॥ २१ ॥ (D)

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥ कण्डिकासंख्या १०९॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

* चितिनामाष्टमं कण्डं समाप्तम् ॥ ८ ॥

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. २. ४।

* अस्मिन्कण्डे कण्डिकासंख्या ४३७।

अथ सञ्चितीनाम नवमं काण्डम् २५४.०७

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— शतरुद्रियहोमांवेधानम्, चित्यपरिवेकः,
वसोर्धाराहोमः, वाजप्रसवीयहोमः राष्ट्रभृद्वोमादि, धिष्यचयनम्,
पुनश्चितिः, चित्युपस्थानं चेति ।

[शतरुद्रियहोमः]

ॐ ॥ अथातः शतरुद्रियं * जुहोति । अत्रैष सर्वोऽ-
ग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्देवा ऽएत-
दमृतः रूपमुत्तममदधुः स ऽएषोऽत्र दीप्यमानोऽति-
ष्ठदुन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवा ऽअविभयुर्व्यद्वै नोऽयं न
हि ११ स्यादिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । अन्नमस्मै सम्भराम
तेनैनः शमयामेति तस्मा ऽएतदुन्नः समभरञ्छान्तदेवत्यं
तेनैनमशमयँस्तद्यदेतं देवमेतेनाशमयँस्तस्माच्छान्तदे-
वत्यः शान्तदेवत्यः ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतः रूपमुत्तमं
दधाति स ऽएषोऽत्र दीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिच्छमान-
स्तस्मा ऽएतदुन्नः सम्भरति शान्तदेवत्यं तेनैनः
शमयति ॥ २ ॥ जर्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्य-

* शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्याऽपरस्यावृत्त्यर्थं स्रक्त्यां परिश्रित्वर्कपणैनाऽर्ककाष्ठेन शतयज्ञ-
सन्ततं जर्तिलमिश्रात् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ् 'नमस्त' इत्यध्यायेन (का० श्रौ०
सू० १८. १. १) ।

चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयमेतदुन्नं
 व्यज्जितिला यच्च ग्याम्भ्यं यच्चारण्यं व्यदुह तिलास्तेन
 ग्याम्भ्यं व्यदुकृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यमुभयेनैवैतदुन्नेन
 प्रीणाति ग्याम्भ्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥ अर्कपण्णेन जुहोति ।
 अन्नमक्को ऽन्नेनैवैतत्प्रीणाति ॥ ४ ॥ परिशिश्रस्सु जुहोति ।
 अग्नय ऽएते यत्परिशिश्रतस्तथो हास्यैता ऽअग्निमत्येवाहु-
 तयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥ यद्वैतच्छतरुहियं जुहोति ।
 प्रजापतेर्विस्रस्ताद्देवता ऽउदक्रामस्तमेक ऽएव देवो नाज-
 हान्मन्युरेव सो ऽस्मिन्नन्तर्विततो ऽतिष्ठत्सो ऽरोदीत्तस्य
 यान्यश्श्रूणि प्रास्कन्दस्तादयस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्त-
 ऽएव शतशीर्षा रुद्रः समभवत्सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या-
 ऽअन्या द्विष्णुषो ऽपतस्ता ऽअसङ्ख्याता सहस्राणीमाँल्लोकान-
 नुप्राविशस्तद्यदुदितात्समभवत्तस्माद्बुद्धः सो ऽयः शत-
 शीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा प्रतिहितायी
 भीष्यमाणो ऽतिष्ठदुन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवा ऽअविभयुः
 ॥ ६ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । अस्माद्वै बिभीमो यद्वै
 नोऽयं न हि ऽस्यादिति सो ऽब्रवीदुन्नमस्मै सम्भरत
 तेनैनः शमयतेति तस्मा ऽएतदुन्नः समभरञ्छतरुहियं
 तेनैनमशमयस्तद्यदेतः शतशीर्षाणः रुद्रमेतेनाशमयस्त-
 ४ १ स्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयः शतशीर्षरुद्रशमनीयः ह वै
 तच्छतरुहियमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 स्तथैवास्मा ऽअयमेतदुन्नः सम्भरति शतरुहियं तेनैनः

शमयति ॥ ७ ॥ गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा
 देवता विस्त्रस्ताशयत्ततो गवेधुकाः समभवन्स्वेनैवैनमेत-
 द्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥ अर्कपर्णेन जुहोति ।
 एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत्स्वेनैवैनमेतद्भागेन
 स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥ परिश्वित्सु जुहोति । लोमानि
 वै परिश्वितो न वै लोमसु विषं न किञ्चन हिनस्त्युत्तराद्धेऽ-
 ग्रेरुदङ् तिष्ठञ्जुहोत्येतस्याथ ह दिश्येतस्य देवस्य गृहाः
 स्वायामेवैनमेतद्दिशि तत्प्रीणाति स्वायां दिश्यवयजते
 ॥ १० ॥ स वै जानुदग्धने प्रथमं स्वाहाकरोति ।
 अध ऽइव वै तद्यज्जानुदग्धनमध ऽइव तद्यदयं लोक-
 स्तद्य ऽइमं लोकः रुद्राः प्राविशंस्तास्तत्प्रीणाति
 ॥ ११ ॥ अथ नाभिदग्धने । मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्धं
 मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकः रुद्राः प्रावि-
 शंस्तास्तत्प्रीणाति ॥ १२ ॥ अथ * मुखदग्धने । उपरीव वै
 तद्यन्मुखदग्धनमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽमुं लोकः
 रुद्राः प्राविशंस्तास्तत्प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहा-
 कारोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥ 'नमस्ते रुद्र मध्यव'
 ऽइति । य एवास्मिन्त्सोऽन्तर्मन्युर्विततोऽतिष्ठत्तस्मा-
 ऽएतन्नमस्करोत्युतो त ऽदुषवे नमो बाहुभ्यामुत ते नम'
 ऽइतीष्ट्वा च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥
 स ऽएष क्षत्रं देवः । यः स शतशीर्षा समभवद्विश-

* 'मुखदग्ध' । ऽउ' इति 'ग-ज' पु० । 'मुखदग्धे । उ' इति 'क-घ' पुस्तकयोः ।

(१) शु० य० सं० अ० १६ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० १

ऽइम ऽइतरे ये द्विप्पुड्भ्यः समभवँस्तस्मा ऽएतस्मै
क्षत्रायैता विश ऽएतं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्त्य ऽएष प्रथमोऽ-
नुवाकस्तेनैनमप्प्रीणँस्तथैवास्मा ऽअयमेतं पुरस्तादुद्धार-
मुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेष ऽएकदेवत्यो भवति
रौह ऽएतं ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥ चतुर्दशैतानि
यजूंषि भवन्ति त्रयोदश मासाः संवत्सरः प्रजापति-
श्चतुर्दशः प्रजापतिरग्निर्यवानग्निर्यवत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति नमो नम ऽइति यज्ञो वै नमो
यज्ञेनैवैनमेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायजियं
ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृ-
क्त ॥ १६ ॥ अथ द्वन्द्विभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै
चामुष्मै चेति तद्यथा वै ब्रूयादसौ त्वं च न ऽएष
च मा हिंसिष्टमित्येवमेतदाह नतरां हि विदित-
ऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥ 'नमो हिरण्यबाहवे ।
सेनान्ये दिशां च पतये नम' ऽइत्येष ऽएव हिरण्यबाहुः
सेनानीरेष दिशां पतिस्तद्यत्किञ्चात्रैकदेवत्यमेतमेव तेन प्री-
णाति क्षत्रमेव तद्विश्यपि भागं करोति तस्माद्यद्विशस्तस्मि-
न्क्षत्रियोऽपि भागोऽथ या ऽअसङ्ख्याता सहस्राणी-
माँल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याभ्य ऽएतजुहोति
॥ १८ ॥ अथ जातैभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्येते रुद्रा-
ऽअनुप्रविविशुर्व्यत्र-यत्रैते तदेवैनानेतत्प्रीणात्यथो ऽएवं
हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै विधामनु मनुष्यास्त-

स्मृत्वाद् हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातमेवैनाने-
 तत्प्रीणाति ॥ १९ ॥ तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा * ऽअन्ये ।
 अन्न्यतरतो नमस्कारा ऽअन्ये ते ह ते घोरतरा ऽअशा-
 न्तरा य ऽउभयतो नमस्कारा ऽउभयत ऽएवैनानेतद्यज्ञेन
 नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥ स वा ऽअशीत्यां च
 स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाके ऽथाशीत्यामथाशीत्यां च
 आनि चोद्ध्वानि यजूंष्यावतानेभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नेनै-
 वैनानेतत्प्रीणाति ॥ २१ ॥ अथैतानि यजूंषि जपति ।
 'नमो वः किरिकेभ्य' ऽइत्येतद्धास्य प्रतिज्ञाततमं धाम
 यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यत्रैतस्माद्देवा-
 च्छङ्केत तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं
 धाम गच्छति तथो हैनमैष देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥
 'नमो वः किरिकेभ्य' ऽइति । एते हीदः सर्वं कुर्वन्ति
 'देवानाः हृदयेभ्य' ऽइत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि
 देवानाः हृदयानि 'नमो विचिन्वस्केभ्य' ऽइत्येते हीदः
 सर्वं विचिन्वन्ति 'नमो विक्षिणस्केभ्य' ऽइत्येते वै तं
 विक्षिणन्ति यं विचिक्षीषन्ति 'नम' ऽआनिर्हतेभ्य'
 ऽइत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्योऽनिर्हताः ॥ २३ ॥ अथोत्तराणि
 जपति । 'द्रापे ऽअन्धसस्पत' ऽइत्येष वै द्रापिरेष वै तं
 द्रापयति यं दिद्रापयिषत्यन्धसस्पत ऽइति सोमस्य पत-

* 'ऽअन्ये । ऽअन्य' इति 'ग-ज' पु० । 'ऽअन्ये । अन्य' इति 'क-घ' पुस्तकयोः ।

- (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ । (४) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ । (६) शु० य० सं० अ० १६ क० ४० ।

ऽदुत्येतद्दरिद्रं नीललोहिते'ति नामानि चास्यैतानि रूपाणि
च नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणा'त्यासां प्रजानामेषां पशूनां
मा भेर्मा रोद्धो च नः किञ्चनाममदि'ति यथैव यजुस्तथा
बन्धुः ॥ २४ ॥ स ऽएष क्षत्रं देवः । तस्मा ऽएतस्मै
क्षत्रायैता विशोऽमुं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्त्योऽसौ प्रथमोऽ-
नुवाकोऽथास्मा ऽएतमुपरिष्ठादुद्धारमुदहरंस्तेनैनमप्री-
णंस्तथैवास्मा ऽअयमेतमुपरिष्ठादुद्धारमुद्धरति तेनैनं
प्रीणाति तस्मादुप्येष ऽएकदेवत्यो भवति रौद्रः ऽएवैत-
ह्येवैतेन प्रीणाति ॥ २५ ॥ ससैतानि यजूंषि भवन्ति । सप्त-
चितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्नि-
र्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति तान्युभया-
भ्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्य ऽइमे
लोका ऽअसावादित्यः ऽएकविंशः ऽएतामभिसम्पदम्
॥ २६ ॥ अथावतानाञ्जुहोति । एतद्वा ऽएनान्देवा ऽएते-
नान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्द्धनूथंष्यवातन्वँस्तथैवैनानय-
मेतदेतेनान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्द्धनूथंष्यवतनोति न
ह्यवततेन धनुषा कञ्चन हिनस्ति ॥ २७ ॥ तद्वै सहस्र-
योजन ऽदुति । एतद्ध परमं दूरं स्यत्सहस्रयोजनं तद्यदेव
परमं दूरं तदेवैषामेतद्धनूथंष्यवतनोति ॥ २८ ॥ यद्वेवाह
सहस्रयोजन ऽदुति । अयमग्निः सहस्रयोजनं न ह्येत-
स्मादुति नेत्यन्यत्परमस्ति तद्यदग्नौ जुहोति तदेवैषाथ
सहस्रयोजने धनूथंष्यवतनोति ॥ २९ ॥ 'असङ्ख्याता

सहस्राणि । अस्मिन्महत्पर्यवर्णव' ऽइति यत्र-यत्र ते
तदेवैषामेतद्धनूँष्यवतनोति ॥ ३० ॥ दुशैतानवताना-
ञ्जुहोति । दुशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो-दिशोऽग्निर्दश
प्राणाः प्राणाऽअग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषा-
मेतद्धनूँष्यवतनोति ॥ ३१ ॥ अथ * प्रत्यवरोहाञ्जुहोति ।
एतद्वा ऽएतदिमाँल्लोकानित ऽऊर्द्धो रोहति स स पराडिव
रोह ऽइयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्या-
यँस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥
यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएनानेतत्तप्रीणन्नन्ववैति
तत् ऽएवैतदात्मानमपोद्धरते जीवात्त्वै तथो हानेनात्माना
सर्वमायुरेति ॥ ३३ ॥ यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएत-
देतान्नुद्धानित ऽऊर्द्धान्प्रीणाति तान्पुनरमुतोऽर्वाचः
॥ ३४ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्देभ्यो ये दिवी'ति । तद्येऽमुष्मिँल्लोके
रुद्वास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति 'येषां वर्षमिषव' ऽइति
वर्षः ह तेषामिषवो वर्षेण ह ते हिंसन्ति यं जिहिंस-
सिषन्ति ॥ ३५ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्देभ्यो येऽन्तरिक्ष' ऽइति ।
तद्येऽन्तरिक्षलोके रुद्वास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति 'येषां
व्रात ऽइषव' ऽइति व्रातो ह तेषामिषवो व्रातेन ह ते
हिंसन्ति यं जिहिंससिषन्ति ॥ ३६ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्देभ्यो

* प्रतिष्ठोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रविनन्त्रम् (का० श्रौ० सू०

१८. १. ५।

(१) शु० य० सं० अ० १६ क० ६४। (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ६४।

(३) शु० य० सं० अ० १६ क० ६५। (४) शु० य० सं० अ० १६ क० ६५

(५) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६।

ये पृथिव्यामिति । तद्येऽस्मिँल्लोके रुद्रास्तेऽभ्यऽएतन्न-
मस्करोति 'येषामन्नमिषव' ऽइत्यन्नः ह तेषामिषवोऽन्नेन
ह ते हिंसन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३७ ॥ 'तेऽभ्यो दश
प्राचीः । दश दक्षिणा दश पृथ्वीर्दशोदीर्दशोऽर्द्धा' ऽइति
* दश-दशेति दशाक्षरा विराड्विराडभिर्दश दिशो दिशोऽभिर्दश
प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैनानेतदन्नेन पृथीणाति ॥ ३८ ॥ यद्वेवाह दश-
दशेति । दश वा ऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि-दिश्येवैभ्य-
ऽएतदञ्जलिं करोति तस्मादु हैतज्जीतोऽञ्जलिं करोति
'तेऽभ्यो नमो ऽअस्तिव'ति तेभ्यऽएव नमस्करोति
'ते नो मृडयन्तिव'ति त ऽएवास्मै मृडयन्ति 'ते यं
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्म' ऽइति यमेव
द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे
दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि
तन्नाहियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं विद्वेष्टि
॥ ३९ ॥ त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्ध्यावान-
ग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन पृथीणाति
स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवैनानेतत्पृथीणाति
त्रिरित ऽऊर्द्धो रोहति तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४० ॥
यद्वेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऽऊर्द्धो रोहति

* 'दश दशेति' पाठेऽयं 'ग-ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।

- (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।
(३) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ । (४) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।
(५) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।

तद्यावत्कृत्स्व ऽऊर्द्धो रोहति तावत्कृत्स्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥
 अथ तदर्कपण्ण * चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा ऽएनेनैत-
 द्दोहं कर्म करोति तदेतदुशान्तं तदेतत्तिरः करोति नेदि-
 दमशान्तं कश्चिदभितिष्ठान्तं नेद्धिनसदिति तस्माच्चात्वाले
 यद्वेव चात्वालेऽग्निरेष यच्चात्वालस्तथो हैनदेषोऽग्निः
 सन्दहत्यथातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कथमस्यैतच्छ-
 तरुद्वियः संवत्सरमग्निमाप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना
 सम्पद्यत ऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्न्येतच्छ-
 तरुद्वियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्ततो यानि षष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्या-
 हात्र्याप्नोत्यथ यानि त्रिंशत्त्रिंशत्मासस्य रात्र्यस्त-
 मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्रा-
 ण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स-
 ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव
 पञ्चत्रिंशमेतावावै संवत्सर ऽएवमु हास्यैतच्छतरुद्वियः
 संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवः संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत एता-
 वस्य ऽउ वै † शाण्डिलेऽग्नौ मद्ध्यतो यजुष्मत्य ऽइष्टका-
 ऽउपधीयन्तेऽग्नयो हैते पृथग्गुदेता ऽइष्टका ऽएवमु
 हास्यैतेऽग्नयः पृथक् शतरुद्वियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥
 तदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्वियं महदुक्तमाप्नोति

* “उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भग्नेशे सुदं खनति स प्रवेशश्चात्वाल उच्यते”
 (का० श्रौ० सू० १८. १. ६) ।

† शाण्डिलेऽग्नौ = शाण्डिलहृष्टेऽग्नौ मध्यवेयां षष्ट्युत्तरशतत्रयसंख्या यजुष्मत्य इष्टका
 उपधीयन्त इत्यर्थः ।

कथं महतोक्थेन सम्पद्यत ऽहुति याव्यमुनि पञ्चविंश-
शतिर्ष्वज्जुष्यभितोऽशीतीः स पञ्चविंश ऽआत्मा यत्र
वाऽ आत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ वा ऽअशीतयः
सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यद्व-
र्द्धमशीतिभ्यो यदेवादो महत् ऽउक्थस्योर्द्धमशीतिभ्य-
ऽएतदस्य तदेवमु हास्यैतच्छतरुद्वियं महदुक्थमाप्नोत्येवं
महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चित्याग्नः परिषेकादि-विधिः]

अथैनमतः * परिषिञ्चति । एतद्वा ऽएनं देवाः
शतरुद्वियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय ऽएवाशमयँस्तथैवैनमय-
मेतच्छतरुद्वियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय ऽएव शमयति
॥ १ ॥ अद्भिः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपः शमयत्ये-
वैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति
त्रिष्कृतः परिषिञ्चति त्रिवृद्भिर्ग्यावानभिर्ग्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैनमेतच्छमयति ॥ २ ॥ यद्वैवैनं परिषिञ्चति । इमे
वै लोका ऽएषोऽग्निरिमाँस्तल्लोकानद्भिः परितनोति समुद्देण

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ३. १; कठ०
१७. ११, १२, १६ कपिष्ठ० २७. १, २, ६; मै० सं० १०. ९. २, ३, ९; तै० सं० ४.
५. ९, २, ९ ।

* अग्नीत् दक्षिणपक्षस्याऽपरसन्धिसमीपवर्तिन्यात्मभागेऽद्भि निधाय, तत आरभ्य 'अम-
नूर्जम्' इति मन्त्रेणाऽग्निं प्रदक्षिणं स, क्षपुच्छं जलधारया परितः सिञ्चतीति (का० श्रौ० ८.
१८. २. १) ।

† 'मेवमेत' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

हैनँस्तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमाँल्लोकान्सर्वतः समुदः
 पृथ्वेति दक्षिणावृत्तस्मादिमाँल्लोकान्दक्षिणावृत्तसमुदः पृथ्वेति
 ॥ ३ ॥ अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यदाग्नीद्धो नो वा-
 ऽआत्मात्मानः हिनस्त्यहिःसाया ऽअमनोऽद्वयमनो
 ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाद्व्यापः प्रभवन्ति
 दक्षिणान्निकक्षादक्षिणाद्धि निकक्षादापः प्रभवन्ति ॥ ४ ॥
 'अमन्नुर्जं पर्वते शिश्रयाणामि'ति । अमनि वा एषो-
 र्कपर्वतेषु श्रिता यदापोऽद्भ्यः ऽओषधीब्भ्यो वनस्पतिब्भ्यो-
 ऽअधि सम्भृतं पयः ऽद्व्येतस्माद्व्येतस्सर्वस्मादधि
 सम्भृतं पयःस्तान्नं ऽद्व्यमुर्जं धत्त मरुतः सहरराणा'
 ऽद्व्यति मरुतो वै वर्षस्येशतेऽमस्ते क्षुँदि'ति निदधाति *
 तदमनि क्षुधं दधाति तस्मादमनाद्योऽथो स्थिरो वा-
 ऽअमा स्थिरा क्षुत्स्थिर एव तस्तिथरं दधाति 'मयि
 तं ऽऊर्गि'त्यपादत्ते तदात्मन्नुर्जं धत्ते तथा द्वितीयं तथा
 तृतीयम् ॥ ५ ॥ निधायोदहरणं त्रिर्विपल्ययते । एतद्वा-
 ऽएनमेतल्लघूयतीव यदेनः समन्तं पृथ्वेति तस्मा ऽएवै-
 तन्निहुतेऽहिःसायै ॥ ६ ॥ यद्वेव विपल्ययते । एतद्वा-
 ऽएनमेतदन्ववैति ततः ऽएवैतदात्मानमपोद्धरते जीवात्सै
 तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ † त्रिर्विपल्ययते ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० १। (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० १। (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १।

* का० श्रौ० सू० १८. २. २।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १।

† का० श्रौ० सू० १८. २. ३।

त्रिर्हि कृत्वः पर्येति तद्यावत्कृत्वः पर्येति तावत्कृत्वो
 विप्लव्यते ॥ ८ ॥ अथ तमश्मानमुदहरणेऽवधाय । एतां
 दिशः हरन्त्येषा वै नैर्ऋती दिङ् नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि
 शुचं दधाति ॥ ९ ॥ एतद्वा ऽएनं देवाः । शतरुद्वियेण
 चाद्भिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपाङ्गस्तथै-
 वैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं
 पाप्मानमपहन्ति ॥१०॥ बाह्येनाग्निः हरति । इमे वै लोका-
 ऽएषोऽग्निरेबभ्यस्तल्लोकेबभ्यो बहिर्द्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं
 वै वेदिरस्यै तद् बहिर्द्धा शुचं दधाति ॥११॥ [अर्धप्रपाठकः ५५॥]
 स * वेदेर्दक्षिणायाऽंश्श्रोणौ । प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणा निरस्यति
 'यं द्विष्मस्तं ते शुयच्छत्वि'ति यमेव द्वेष्टि तमस्य शुय-
 च्छत्यमुं ते शुयच्छत्वि'ति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न
 पुनरस्यपि तन्नाहियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं विद्वेष्टि
 यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव । स भिद्यतेऽथ तः
 शुयच्छति यं द्वेष्ट्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तच्छुचं
 पाप्मानं जहति ॥ १२ ॥ प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ।
 एतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा
 शुचमस्य पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वत
 तथैवैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य
 पाप्मानमपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥१३॥ आसीनः

* कुम्भेऽग्निं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणां निरस्यति 'यं द्विष्म' इति
 (का० श्रौ० सू० १८. २. ४) ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० १ ।

† 'सुमिद्यते' इति 'क' पुस्तके ।

कुर्वीतेत्यु हैक ऽआहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठँ-
स्त्वेव कुर्वीतेमे वै लोका ऽएषोऽग्निस्तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका-
ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥ उदङ् प्राङ् * तिष्ठन् ।
पुरस्ताद्वा ऽएषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षि-
णतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥
स यन्नाब्ध्याप्नोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपती 'मा मे ऽअग्न-
ऽइष्टका धेनवः सन्त्वि'त्यग्निर्हैतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मा-
देतावतीनां देवतानामग्निमेवामन्त्रयत 'एका च दुश
चान्तश्च परार्द्धश्चेत्येष हावराद्ध्यो भूमा यदेका च दुश
चाथ हैष पराद्ध्यो भूमा यदन्तश्च परार्द्धश्चावराद्धतश्चैवैना-
ऽएतत्परार्द्धतश्च परिगृह्य देवा धेनूरकुर्वत तथैवैना ऽअय-
मेतदवराद्धतश्चैव परार्द्धतश्च परिगृह्य धेनुः कुरुते तस्मा-
दपि नादियेत बह्वीः कर्तुममुत्र वा ऽएष ऽएता ब्रह्मणा
यजुषा बह्वीः कुरुतेऽथ यत्सन्तनोति कामानेव तत्सन्तनोति
॥ १६ ॥ यद्वेष्टका धेनुः कुरुते । वाग्वा ऽअयमग्निर्वाचा
हि चितः स सदाहैका च दुश चान्तश्च परार्द्धश्चेति
वाग्वा ऽएका वाग्दुश वागन्तो वाक्परार्द्धो वाचमेव तद्देवा
धेनुमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वाचमेव धेनुं कुरुतेऽथ
यत्सन्तनोति वाचमेव तत्सन्तनो'त्येता 'मे ऽअग्न ऽइष्टका
धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिल्लोक ऽइत्येतद्वा ऽएना ऽअस्मिल्लोके
धेनुः कुरुतेऽथैना ऽएतदमुष्मिल्लोके धेनुः कुरुते तथो

* का० श्रौ० सू० १८. २. ९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० २ ।

हैनमेता ऽउभयोर्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिँश्चामुष्मिँश्च ॥ १७ ॥
 'ऋतव स्थे'ति । ऋतवो हेता 'ऽऋतावृध' ऽडुति स-
 त्यवृध ऽडुत्येत'दृतुष्ट्रौ स्थ ऽऋतावृध' ऽडुत्यहोरात्राणि
 वा ऽडुष्टका ऽऋतुषु वा ऽअहोरात्राणि तिष्ठन्ति 'घृतश्चुतो
 मधुश्चुत' ऽडुति तदेना घृतश्चुतश्च मधुश्चुतश्च कुरुते
 ॥ १८ ॥ 'विराजो नामे'ति । एतद्वै देवा ऽएता ऽडुष्टका
 नामभिरुपाह्वयन्त यथा—यथैना ऽएतदाचक्षते ता ऽएनान-
 ऋयुपावर्त्तन्ताथ लोकम्पृणा ऽएव पुराच्यस्तस्थुरहित-
 नाम्भ्यो निमेमिहत्यस्ता विराजो नामाकुर्वत ता ऽएनान-
 ऋयुपावर्त्तन्त तस्माद्दश—दशेष्टका ऽउपधाय लोकम्पृण-
 याभिमन्त्रयते तदेना विराजः कुरुते दशाक्षरा हि विराद्
 'कामदुग्धा ऽअक्षीयमाणा' ऽडुति तदेनाः कामदुग्धा ऽअक्षी-
 यमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥ अथैनं विकर्षति । मण्डुकेनावकया
 वेतसशाखयैतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्वियेण चाद्भिश्च
 शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहृत्याथैनमेतद्भूय ऽएवा-
 शमयँस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा
 शुचमस्य पाप्मानमपहृत्याथैनमेतद्भूय ऽएव शमयति सर्वतो
 विकर्षति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति ॥ २० ॥ यद्वै न
 विकर्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्नेऽग्निः
 समस्कुर्वन्तमद्भिरवोक्षस्ता ऽआपः समस्कन्दस्ते मण्डुका-

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ ।

ऽअभवन् ॥ २१ ॥ तां प्रजापतिमब्रुवन् । यद्वै नः कम-
 भूदवाक्तदगादिति सोऽब्रवीदेष व ऽएतस्य वनस्पतिर्वे-
 रित्विति वेत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं वेतस ऽइत्याचक्षते परोक्षं
 परोक्षकामा हि देवा ऽअथ यदब्रुवन्नवाङ् नः कमगादिति
 ता ऽअवाक्ता ऽअभवन्नवाक्ता ह वै ता ऽअवका ऽइत्याचक्षते
 परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्ता हैतास्त्वय्य ऽआपो यन्म-
 ण्डूकोऽवका वेतसशाखैताभिरैवैनमेतद्वनेन प्रीणाति ॥ २२ ॥ यद्वै नं विकर्षति । जायत ऽएष ऽएत-
 द्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वस्वेतदन्नं
 यन्मण्डूकोऽवका वेतसशाखा पशवश्च ह्येता ऽआपश्च
 वनस्पतयश्च सर्वेणैवैनमेतद्वनेन प्रीणाति ॥ २३ ॥ * मण्डू-
 केन पशूनाम् । तस्मान्मण्डूकं पशूनामनुपजीवनीयतमो
 यातयामा हि सोऽवकाभिरपां तस्मादवका ऽअपामनुप-
 जीवनीयतमा यातयाम्न्यो हि ता वेतसेन वनस्पतीनां
 तस्माद्वेतसो वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमो यातयाम
 हि सः ॥ २४ ॥ तानि वदंशे प्रब्रूय । दक्षिणाद्धेनामे
 रन्तरेण परिशिथतः प्रागग्रे विकर्षति 'समुद्स्य त्वावक-
 याग्ने परिष्वयामसि । पावको ऽअस्मभ्यः शिवो भवे'ति
 समुद्वियाभिस्त्वाद्भिः शमयाम ऽइत्येतत् ॥ २५ ॥ अथ
 जघनाद्धेनोदक् । 'हिमस्य त्वा जराधुणाम्ने परिष्वयया
 मसि । पावको ऽअस्मभ्यः शिवो भवे'ति यद्वै शीतस्य

ॐ "मण्डूकावकावेतसशाखा वेणो बद्ध्वाऽवकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्स्य त्वेति प्रत्यचम्"
 का० श्रौ० सू० १८. २. १० ।
 (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५ ।

प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य त्वा प्रशीतेन शमयाम-
 ऽदृत्येतत् ॥ २६ ॥ अथोत्तरार्द्धेन प्राक् । 'उप जम्भुप-
 वेतसेऽवतर नदीष्व । अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि
 ताभिरागहि सैमन्नो यजं पावकवर्णः शिवङ्कधी'ति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २७ ॥ * अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणा ।
 'अपामिदन्ययनः समुद्रस्य निवेशनम् । अन्न्यास्ते-
 ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यः शिवो भवे'ति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुरित्यग्रे विकर्षत्यथेति । अथेत्यथेति
 तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ २८ ॥ आत्मानमग्रे विकर्षति ।
 आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ
 पुच्छमथोत्तरं तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ २९ ॥ अबभ्यात्सं †
 पक्षपुच्छानि विकर्षति । अबभ्यात्समेव तच्छान्तिं धत्ते
 परस्तादर्वाकपरस्तादेव तदर्वाचीं शान्तिं धत्ते 'ऽग्ने पावक
 रोचिषे'ति दक्षिणं पक्षः 'स नैः पावक दीदिव' ऽदृति
 पुच्छं 'पावक्या अश्चित्यन्त्या कृपे'त्युत्तरं पावकं पावक-
 मिति यद्वै शिवः शान्तं तत्पावकः शमयत्येवैनमेतत् ॥३०॥
 सप्तभिर्विकर्षति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैनमेतद्विक-
 र्षति तं वदःशमुत्करे न्यस्य ॥३१॥ अथैनः सामभिः परि-

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६ ।

* अत्र शतम् ४८०० ॥

(२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७ ।

† का० औ० सू० १८. २. ११ ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ८ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ९ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १० ।

गायति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतं
 रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति
 सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणा-
 ऽअमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्वतः परिगायति
 सर्वत ऽएवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥३२॥ यद्वे-
 वैनः सामभिः परिगायति । एतद्वै देवा ऽअकामयन्ता-
 नस्थिकमिममृतमात्मानं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नप तज्जा-
 नीत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वामहा ऽहुति
 तेऽब्रुवँश्चेतयद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्त-
 दिच्छत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वामहा ऽहुति
 ॥ ३३ ॥ ते चेतयमानाः । एतानि सामाह्वयपश्यँस्तैरेनं
 पर्य्यगायँस्तैरेतमात्मानमनस्थिकममृतमकुर्वत तथैवैतद्यज-
 मानो यदेनः सामभिः परिगायत्येतमेवैतदात्मानमन-
 स्थिकममृतं कुरुते सर्वतः परिगायति सर्वत ऽएवैतदेतमा-
 त्मानमनस्थिकममृतं कुरुते तिष्ठन्गायति तिष्ठन्तीव वा ऽइमे
 लोका ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्य्यवत्तरो हिङ्कृत्य गायतितत्र हि
 सर्वं कृत्स्नं साम भवति ॥ ३४ ॥ * गायत्रं पुरस्ता-
 द्गायति । अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्यैतच्छिरः करोत्यथो
 शिर ऽएवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥ रथन्तरं
 † दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तरमियमु वा ऽएषां लोका-
 नां रसतमोऽस्यां हीमे सर्वे रसा रसन्तमः ह वै

* का० श्रौ० सू० १८. ३. १ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. २ ।

तद्दन्तरमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 ऽइमामेवास्यैतद्वक्षिणं पक्षं करोत्यथो दक्षिणमेवास्यैतत्प-
 क्षमनस्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥ बृहदुत्तरे पक्षे ।
 द्यौर्वै बृहद् द्यौर्हि बर्हिष्ठा दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं
 करोत्यथो ऽउत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनस्थिकममृतं करोति
 ॥ ३७ ॥ वामदेव्यमात्मान् । प्राणो वै वामदेव्यं वायुरु-
 प्प्राणः सवेषामु हेष देवानामात्मा युद्धायुर्वायुमेवास्यै-
 तदात्मानं करोत्यथो ऽआत्मानमेवास्यैतदनस्थिकममृतं
 करोति ॥ ३८ ॥ यज्ञायज्ञियं * पुच्छे । चन्द्रमा वै
 यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत-
 मेव तस्याहुतीनां रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञोऽ-
 प्येति तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुच्छं
 करोत्यथो पुच्छमेवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥
 अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽआदित्यो
 हृदयं श्लक्ष्ण ऽएष श्लक्ष्णः हृदयं परिमण्डल ऽएष
 परिमण्डलः हृदयमात्मन् गायत्यात्मन्निह हृदयं निकक्षे
 निकक्षे हि हृदयं दक्षिणे निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय-
 ऽआदित्यमेवास्यैतद्धृदयं करोत्यथो हृदयमेवास्यैतदन-
 स्थिकममृतं करोति ॥ ४० ॥ प्रजासु च प्रजापतौ च
 गायति । तत्प्रजासु गायति तत्प्रजासु हृदयं दधात्यथ
 वत्प्रजापतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥ यद्वेव
 प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं वा ऽअग्निः

प्रजाश्च प्रजापतिश्च तद्यदग्नौ गायति तदेव प्रजासु
च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥ ता हैता ऽअमृ-
तेष्टकाः । ता ऽउत्तमा ऽउपदधात्यमृतं तदस्य सर्व-
स्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं नाह्योऽ-
द्धर्ष्योर्गायेदिष्टका वा ऽएता विचितो ह स्याद्यदुह्योऽ-
द्धर्ष्योर्गायेत् ॥ ४३ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चित्यारोहणम्, तत्र होमादि-विधिः, प्रवर्ग्योत्सादनं च]

* उपवसथीयेऽह्नप्रातरुदित ऽआदित्ये । वाचं
विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते तत्र पञ्च
हिरण्यशकलाह्नप्रास्यत्यैतत्त्रयं समासितं भवति दुधि
मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां बोरुबिल्यां तदुपरिष्टाद्-
बर्भमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥ † अथान्नमारोहति । 'नमस्ते
हुरसे शोचिषे नमस्ते ऽअस्त्वर्चिष' इत्यत्रैष सर्वोऽग्निः
संस्कृतः स ऽएषोऽन्न तस्मा ऽअलं व्यद्धिंस्याद्यं
जिहिहसिषेद्यमु वा ऽएष हि नस्ति हुरसा वैनः शोचिषा
वार्चिषा वा हि नस्ति तथो है नमेष ऽएतैर्न हि नस्त्यन्यस्ते-
ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यः शिवो भवेति

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ३. ३; कठ०
१०. १७, कपिष्ठ० २८. १, मै० सं० ११. १०. १; तै० सं० ४. ६, १ ।

• का० श्रौ० सू० १८. ३. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. ४ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ११ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ११ ।

यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २ ॥ आरुह्याग्निं स्वयमा-
तृण्णां व्याधारयति । आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ३ ॥ स्वयमातृण्णां व्याधारयति । प्राणः स्वयमा-
तृण्णां प्राणे तदन्नं दधाति ॥ ४ ॥ यद्वेव स्वयमातृण्णां *
व्याधारयति । उत्तरवेदिर्हैषाग्नेरथ ग्रामं पूर्वा व्याधा-
रयत्यङ्गरस्य साथ हैषाग्नेस्तामेतद् व्याधारयति ॥ ५ ॥
पश्यँस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्पश्यति
प्रत्यक्षः सोत्तरवेदिः प्रास्ता ऽएवेह भवन्ति परोक्षं
वै तद्यत्प्रास्ताः परोक्षमियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥ स्वाहा-
कारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः
प्रत्यक्षः सोत्तरवेदिर्वेदकारेणैमां परोक्षं वै तद्यद्वेदकारः
परोक्षमियमुत्तरवेदिराज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति
पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति व्यतिहारं
व्यतिहारं ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥ 'नृषदे वेदि'-
ति । प्राणो वै नृषमनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽ-
ग्निस्तमेतत्प्रीणात्यप्सुषदे वेदि'ति योऽप्स्वग्निस्तमेत-
त्प्रीणाति 'बर्हिषदे वेदि'ति यः ऽओषधिष्वग्निस्तमेतत्प्री-
णाति 'वर्नसदे वेदि'ति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमेत-
त्प्रीणाति 'स्वर्दिदे वेदि'त्ययमग्निः स्वर्दिदिममेवैतदग्निं
प्रीणाति ॥ ८ ॥ यद्वेवाह । नृषदे वेदप्सुषदे वेदित्यस्यै

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ५ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।
(३) शु० य० सं० अ० १७ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १२
(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।

वैताज्यग्नेर्नामानि तान्न्येतत्प्रीणाति तानि हविषा
 देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता
 न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नौ
 नामग्राहं दधाति ॥ ९ ॥ पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति ।
 पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावान-
 ग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १० ॥
 अथैनः * समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन जायत ऽएष-
 ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते
 सर्वमेतदुन्नं व्यदधि मधु घृतः सर्वेणैवैनमेतदन्नेन
 प्रीणाति सर्वतः समुक्षति सर्वत ऽएवैनमेतत्सर्वेणान्नेन
 प्रीणाति ॥ ११ ॥ यद्वेवैनः समुक्षति । अत्रैष सर्वोऽ-
 ग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवा-
 स्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतद् परममन्नं
 व्यदधि मधु घृतं तद्यदेव परमः रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं
 दधाति सर्वतः समुक्षत्यपि बाह्येन परिद्विश्रतः सर्वत-
 ऽएवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति दग्धैस्ते हि शुद्धा
 मेक्ष्या ऽअग्नैरग्रः हि देवानाम् ॥ १२ ॥ यद्वेवैनः समु-
 क्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्रेऽग्निः समस्कु-
 र्वस्तदस्मिन्नदोऽसुं पुरस्ताद्भागमकुर्वतादः सजूरब्दीय-
 मथास्मिन्नेतः सञ्चित ऽउपरिष्ठाद्भागमकुर्वत तद्यत्समु-
 क्षति य ऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऽऋषयः सञ्चित ऽउपरि-
 ष्ठाद्भागमकुर्वत तानेवैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना घृतेन

तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥ 'ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामि'ति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया ऽउ यज्ञियानां 'संवत्सरीणमुप भागमासत' ऽइति संवत्सरीणं ह्येत ऽएतं भागमुपासते ऽहुतादो हविषो यज्ञे ऽअस्मिन्नि'त्यहुतादो हि प्राणाः 'स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्ये'ति स्वयमस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥ 'ये देवा देवेषु । अधि देवत्वमायन्नि'ति देवा ह्येते देवेष्वधि देवत्वमाय'द्वये ब्रह्मणः पुर ऽएतारो ऽअस्ये'त्ययमग्निर्ब्रह्मा तस्यैते पुर ऽएतारो 'येभ्यो न ऽऋते पवते धाम किञ्चने'ति न हि प्राणेभ्य ऽऋते पवते धाम किञ्चन 'न ते दिवो न पृथिव्या ऽअधि स्तुष्वि'ति नैव ते दिवि न पृथिव्यां स्वदेव प्राणभृत्तस्मिँस्त ऽइत्येतत् ॥ १५ ॥ द्वाभ्यां ससुक्षति । द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यवित्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्ससुक्षति ॥ १६ ॥ अथ * प्रत्यवरोहति । 'प्राणदां ऽअपानदा' ऽइति सर्वे हैते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदेतामत्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष प्राणान्वृजीताथ यदेतामत्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैष प्राणान्न वृङ्क्ते 'प्राणदां ऽअपानदा

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ७ ।

- (९) शु० य० सं० अ० १७ क० १५ । (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० १५ ।

वव्यानदा वव्वोदा वरिवोदा' ऽडृत्येतदा मेऽसीत्येवैतदा-
 'हान्न्यास्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मब्भ्यः शिवो
 भवे'ति यथैव यजुस्तथा वन्धुः ॥ १७ ॥ प्रत्येत्य प्रव-
 ग्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति । प्रवग्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्याथास्मै
 व्रतं वार्द्धव्रतं वा प्रयच्छत्यथ प्रवग्ग्योपसद्भ्यामथ प्रव-
 ग्ग्यमुत्सादयत्याप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं प्रवृणक्ति
 ॥ १८ ॥ तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । ततो वा ऽएष
 शुशुचानो भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुशु-
 च्छेद्यदप्सूत्सादयेदुपोऽस्य शुशुच्छेद्यथ यत्परिष्यन्द-
 ऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यदहाप्सु
 न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति
 शान्तिर्वा ऽआपस्तेनो ऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिष्यन्द-
 ऽउत्सादयेत् ॥ १९ ॥ अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै
 लोका ऽएषोऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्ना ऽउत्सादयति
 तदेवैनं परिष्यन्द ऽउत्सादयति ॥ २० ॥ यद्वेवाग्ना ऽउत्सा-
 दयति इमे वै लोका ऽएषोऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते
 प्रवग्ग्याः स यदग्न्यग्नाग्नेरुत्सादयेदेतास्तदेवान्बहिर्द्ध्वंभ्यो
 लोकेभ्यो दक्ष्यादथ यदग्ना ऽउत्सादयत्येतानेवैतदेवानेषु
 लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥ यद्वेवाग्ना ऽउत्सादयति । शिर-
 ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रवग्ग्यं ऽआत्मायमग्निश्चिवतः स यद-
 न्न्यग्नाग्नेरुत्सादयेद्वहिर्द्धास्माच्छिरो दक्ष्यादथ यदग्ना-
 ऽउत्सादयत्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति

॥ २२ ॥ स्वयमातृण्या स॒ष्टृष्टृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सा-
दयति । प्राणः स्वयमातृण्या शिरः प्रवर्ग्य ऽआत्माय-
मग्निश्चितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन सन्तनोति
सन्धात्युत्साद्य प्रवर्ग्य व्यथा तस्योत्सादनम् ॥ २३ ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

[प्रवर्ग्योत्सादनविधिः]

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । आहुतीश्च जुहोति समिधश्चा-
दधात्येतद्वा ऽएनं देवा ऽएष्यन्तं पुरस्तादुन्नेनाप्प्रीणन्नाहुति-
भिश्च समिद्भिश्च तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन
प्प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्भिश्च स वै पञ्चगृहीतं गृहीते
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥ अथ षोडशगृहीतं गृहीते ।
षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितेनैवैन-
मेतदुन्नेन प्रीणाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति
तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति
समाश्याष्टं स्रुचि गृहीते समानो हि स यमेतत्प्रीणाति
वैश्वकर्म्मणाब्भ्यां जुहोति विश्वकर्म्मायमग्निस्तमेवैतत्प्री-
णाति तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्व्यावानग्निर्व्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ अथ

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ४. १;
कठ० १७. १७; कपिष्ठ० २८. १; मै० सं० ११. १०. १; तै० सं० ४. ६. १ ।

समिध ऽआदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्तादृक्त-
दौदुम्बर्षो भवन्त्यृग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैवैनमेतद्देवेन
प्रीणात्यार्हा भवन्त्येतद्वै वनस्पतीनामनार्त्तं जीवं व्युदाहं
तद्यदेव वनस्पतीनामनार्त्तं जीवं तेनैनमेतदप्रीणाति घृते
न्युत्ता भवन्त्याग्नेयं वै घृतं स्वेनैवैनमेतद् भागेन स्वेन रसेन
प्रीणाति सर्वां रात्रिं वसन्ति तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते
तिस्रः समिध ऽआदधाति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥३॥ षट्त्रैता ऽआहुती-
जुहोति । एतद्वा एनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन सम-
स्कुर्वन्नेताभिराहुतिभिस्तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन
संस्करोत्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥ स वै पञ्चगृहीतं गृहीते ।
पञ्चधाविहितो वा ऽअयः शीर्षप्राणो मनो वाक् प्राण-
श्चक्षुः श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितः शीर्षन्प्राणं
दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर एवास्थै-
तया सः शयति तिग्मतायै ॥ ५ ॥ अथ षोडशगृहीतं
गृहीते । अष्टौ प्राणा ऽअष्टावङ्गान्येतामभि सम्पदः
समान्याः स्रुचि गृहीते समाने ह्येवात्मब्रह्मणि च
प्राणाश्च भवन्ति नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च
विधूतिं करोति वैश्वकर्म्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्म्मा-
यमग्निस्तमेवैतत्संस्करोति तिस्रः ऽआहुतीजुहोति त्रिवृ-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन संस्क-
रोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापति-

रग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्संस्करोत्ये-
कविंशतिगृहीतेन द्वादश मासाः पञ्चत्तैवस्त्रय ऽङ्गमे
लोका ऽअसावादित्य एकविंश ऽएतामभिसम्पदम्
॥ ६ ॥ षट्त्रैवैताः समिध ऽआदधाति । एतद्वा ऽएनं देवाः
सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतेनान्नेनाप्प्रीणन्नेताभिः समि-
द्धिस्तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतेनान्नेन
प्प्रीणात्येताभिः समिद्धिरौदुम्बर्घ्यो भवन्त्यार्हा घृते न्युक्ताः
सर्वाः रात्रिं वसन्ति तस्योक्तो बन्धुर्दुर्देनमुत्तरां नयेन्नेमं
प्रतरान्नय, यस्य कुर्मो गृहे हविरिति * यथैव यजुस्तथा
बन्धुस्तिष्ठः समिध ऽआदधाति त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति तिस्र ऽआहुती-
र्जुहोति तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अप्रतिस्थजपादि]

अथातः सम्प्रेष्यति । उद्यच्छेधमुपयच्छोपयमनी-
रग्नये प्रहियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फययानूदेहि ब्रह्म-
न्नाप्रतिस्थं जपेति ॥ १ ॥ एतद्वै देवानुपस्त्रैष्यतः । एतं
यजं तथंस्यमानान्दक्षिणतोऽसुरा रक्षांश्च नाष्ट्रा-
ऽअजिघांसन्न यक्ष्यद्धे न यजं तथंस्यद्ध ऽङ्गुति ॥ २ ॥
ते देवा ऽइन्द्रमब्रुवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो वीर्यव-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५०-५२ ।

* 'यथा यजुः' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ४. १ ।

तमोऽसि त्वमिमानि रक्षांशसि प्रतियतस्वेति तस्य वै मे
 ब्रह्म द्वितीयमस्तिवति तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीय-
 मकुर्वन्ब्रह्म वै बृहस्पतिस्त ऽइन्द्रेण चैव बृहस्पतिना
 च दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहर्याभयेऽ-
 नाष्ट्र एतं व्यज्रमतन्वत ॥ ३ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते ।
 यद्देवा ऽअकुर्वन्निदन्तु तानि रक्षांशसि देवैरेवापहतानि
 यत्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो ऽइन्द्रेण
 चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहर्याभयेऽनाष्ट्र एतं व्यज्रं तनुते ॥ ४ ॥ स यः स-
 ऽइन्द्रः । एष सोऽप्रतिरथोऽथ * यः स बृहस्पतिरेष
 स ब्रह्मा तद्यद् ब्रह्माप्रतिरथं जपतीन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना
 च दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहर्याभयेऽ-
 नाष्ट्र एतं व्यज्रं तनुते तस्माद् ब्रह्माप्रतिरथं जपति
 ॥ ५ ॥ 'औशुः शिशानो वृषभो न भीम' † ऽइति ।
 ऐन्द्योऽभिरूपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
 त्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्दक्षिणतोऽ-
 सुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्बज्रै वै
 त्रिष्टुब्बज्रैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअप-
 हन्ति ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तद्वाग्नेय्यो
 भवन्त्यग्निकर्म हि ॥ ६ ॥ ‡ अथैनमुद्यच्छति । 'उदु

* का० श्रौ० सू० १८. ३. १७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ३३ ।

† 'क' पुस्तके 'इत्यैन्द्यो' इति 'त्रे' लभ्यते ।

‡ का० श्रौ० सू० सं० अ० १८. ३. १८ ।

त्वां वि॒श्वे दे॒वा ऽअ॒ग्ने भ॒रन्तु चि॒त्तिभि॒रिति॑ त॒स्योक्तो
बन्धुः ॥ ७ ॥ अ॒थाभि॒प्प्रय॑न्ति । 'प॒ञ्च दि॒शो दै॒वीर्य॑ज-
म॒वन्तु दे॒वीरि॑ति दे॒वाश्चा॒सुरा॑श्चो॒भये प॒राजा॑प॒त्या
दि॒क्ष्वस्पर्द्ध॑न्त ते दे॒वा ऽअ॒सुरा॑णां दि॒शो ऽवृ॑ज्जत तथै॒वै-
त॒यज॑मानो द्विषतो व॒भ्रातृ॑व्यस्य दि॒शो वृ॒ड्क्ते दै॒वीरि॑ति
त॒देना दै॒वीः कुरु॑ते य॒ज्ञम॑वन्तु दे॒वीरि॑ति य॒ज्ञमि॑म॒वन्तु
दे॒वीरि॑त्येत॒दपाम॑तिं दु॒र्मतिं॑ बा॒धमा॑ना ऽइ॒त्यश॑नाया वा-
ऽअ॒मति॑र॒शना॒याम॑प॒वाध॑माना ऽइ॒त्येत॒द्राय॑स्पोषे य॒ज्ञ-
प॒तिमा॑भ॒जन्ती॑रिति र॒क्षां च पो॑षे च य॒ज्ञप॒तिमा॑भ॒जन्ती-
रि॒त्येत॒द्राय॑स्पोषे ऽअ॒धि य॒ज्ञो ऽअ॒स्थादि॑ति र॒क्षां च
पो॑षे चा॒धि य॒ज्ञो ऽअ॒स्थादि॑त्येतत् ॥ ८ ॥ 'स॒मिद्धे ऽअ॒ग्ना-
व॒धि मा॑म॒हान' ऽइ॒ति । य॒जमा॑नो वै मा॑म॒हान 'उ॒क्थ-
प॒त्र' ऽइ॒त्युक्थ॑यानि ह्येत॒स्य प॒त्रा 'णी॒ड्य' ऽइ॒ति य॒ज्ञिय-
ऽइ॒त्ये॒तद्भी॑त' इति धा॒रित ऽइ॒त्येत॒त्तप्तं॑ घ॒र्मं परि॑-
गृ॒ह्याय॑जन्ते'ति तस॒त्त ह्येतं॑ घ॒र्मं परि॑गृ॒ह्याय॑जन्तो 'जा
य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वा' ऽइ॒त्यूर्जा॑ ह्येतं य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वाः
॥ ९ ॥ 'दै॒व्याय॑ ध॒र्मे जो॑षू' ऽइ॒ति । दै॒वो ह्येष॑ ध॒र्ता
जो॑षयित॒तमो॑ 'दै॒वश्श्रीः॑ श्री॒मनाः॑ शत॒पया॑' ऽइ॒ति

- . (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ५४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ५४ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ ।
(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ ।
(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ ।
(९) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ । (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ ।
(११) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ । (१२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १६ क० ५६ ।

देवश्च^१क्षीर्क्षे^२ष श्रीमना^३ शतपया^४ 'परिगृह्य देवा यज्ञमा-
यन्नि'ति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमाय^५'न्देवा^६ देवेभ्यो-
ऽअङ्घ्र्यन्तो ऽअस्थुरित्यङ्घ्रो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो
यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥ 'वीत^७ हवि^८ शमित^९
शमिता यज^{१०}क्ष्या' ऽइति । इष्ट^{११} स्विष्टमित्येत^{१२}तुरीयो
यज्ञो यत्र हव्यमेतीत्यङ्घ्र्यु^{१३} पुरस्ताद्यजूंषि जपति
होता पश्चादृचोऽङ्घ्राह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष-
एव तुरीयो यज्ञस्ततो वाका ऽआशिषो नो जुषन्तामि'ति
ततो नो वाकाश्चाशिषश्च जुषन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥
'सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योतिरुदय^{१४}२-
ऽअजस्रमि'त्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स एष
सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सवितैतज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रं-
'तस्यै पूषा प्रसवे याति विद्वानि'ति पशवो वै पूषा त-
एतस्य प्रसवे प्रेरते 'सर्पश्शयन्निवश्वा भुवनानि गोपा'
ऽइत्येष वा ऽइदं सर्वं सम्पश्यत्येष ऽउ ऽएवास्य
सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥ तद्या ऽअमुष्मादादि-
त्यादर्वान्यः पञ्चदिशः । ता एतदेवा ऽअसुराणाम-
वृजताथो ता एवैतत्समारोहंस्ता ऽउ एवैतद्यजमानो
द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृद्धेऽथो ता एवैतत्समारो-
हत्यथो एतद्वा एताभिर्देवा ऽआतः सम्प्राप्नुवन्त-

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ ।
(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ५७ ।
(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ५७ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ५८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ५८ । (८) अ० ग० सं० अ० १७ क० ५८ ।

थैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥ अथाश्मानं *
 पृश्निमुपदधाति । असौ वा ऽआदित्योऽश्मा पृश्नि-
 रमुमेवैतदादित्यमुपदधाति पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं
 पृश्नि तन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको
 गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति
 तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आग्नीद्ध्रवे-
 लायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽआग्नीद्ध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधाति
 तस्मादेषोऽन्तरिक्षायतनो व्यङ्क्षे व्यङ्क्षे ह्येष ऽइतः
 ॥ १५ ॥ स ऽएष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते तदे-
 तदायुरायुरेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदन्नमायुर्ह्येतदन्नमु वा-
 ऽआयुरश्मा भवति स्थिरो वा ऽअश्मा स्थिरं तदायुः
 कुरुते पृश्निर्भवति पृश्नीव ह्यन्नः ॥ १६ ॥ स ऽउप-
 दधाति । 'विमान ऽएष दिवो मद्ध्य ऽआस्त' ऽइति
 विमानो ह्येष दिवो मद्ध्य ऽआस्त 'ऽआपैप्प्रिवान्नोदसी-
 ऽअन्तरिक्षमि'त्युच्यवा ऽएष ऽइमल्लोकानांप्रयति 'स
 विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरि'ति सुचश्चैतद्वेदीश्चा'हा-
 न्तरा पूर्वमपरं च केतुमि'त्यन्तरेमं च लोकममुं चेत्ये-
 तदुथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥
 'उक्षा समुद्रो ऽअरुणः सुपर्ण' ऽइति । उक्षा ह्येष समुद्रोऽ-
 रुणः सुपर्णः 'पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशे'ति पूर्वस्य

* का० श्रौ० सू० १८. ३. २०

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० ।

ह्येष ऽएतं ऋ॒णोनिं पि॒तुरावि॒शति॑ 'म॒द्ध्ये दि॒वो नि॒हितः
 पृ॒श्नि॒रश्मे॑'ति म॒द्ध्ये ह्येष दि॒वो नि॒हितः पृ॒श्नि॒रश्मा
 'वि॒च॒क्रमे॑ र॒जस॑स्पात्यन्ता'वि॒ति वि॒क्रम॑माणो वा ऽएष-
 ऽएषां लो॒का॒नाम॒न्तान्धा॑ति ॥ १८ ॥ ह्या॒भ्यामु॒प॒दधा॑ति * ।
 द्वि॒पाद्य॑ज॒मानो य॒ज॒मानोऽग्नि॑र्य॒वानग्नि॑र्य॒वावत्य॑स्य मा॒त्रा
 ताव॑तै॒वैनमे॑तदु॒प॒दधा॑ति त्रि॒ष्टु॒भ्यां त्रै॒ष्टु॒भो ह्येष न
 सा॒दय॑त्य॒सन्नो॑ ह्येष न सु॒द॒दोह॑सा॒धिव॑दति प्रा॒णो वै
 सु॒द॒दोहाः प्रा॒ण ऽएष किं प्रा॒णे प्रा॒णं द॒द्ध्यामि॑ति तं
 नि॒धाय॑ य॒था न न॑श्श्येत् ॥ १९ ॥ † अ॒थोपा॑ति॒यन्ति । 'इ॒न्द्रं
 वि॒श्वा ऽअ॒वीवृ॑धन्ति'ति त॒स्योक्तो॑ 'ब॒न्धु'र्दे॒वहू॑र्ष॒ज्ञ ऽआ च
 व॒क्षत्सु॑म्नहू॒र्ष॒ज्ञ ऽआ च व॒क्षदि॑'ति दे॒वहू॑श्चै॒व य॒ज्ञः
 सु॑म्नहू॒श्च 'य॒क्षदे॑भिर्दे॒वो दे॒वाँर ऽआ च व॒क्षदि॑'ति
 य॒क्षचै॒वाभि॑र्दे॒वो दे॒वाना॑ च ब॒ह॒त्वि॒त्येत॑त् ॥ २१ ॥ 'वा॒ज-
 स्य॑मा प्र॒सव॑त् । उ॒द्ग्रा॑भे॒णोद॑ग्रभीत् । अ॒धा स॒प॒त्ना-
 नि॒न्द्रो मे॑ नि॒ग्रा॒भेणा॑ध॒राँर ऽअ॒करि॑'ति य॒थैव॑ य॒जुस्त॑था
 ब॒न्धुः ॥ २१ ॥ 'उ॒द्ग्रा॑भं च नि॒ग्रा॒भं च ब्र॒ह्म दे॒वा-
 ऽअ॒वीवृ॑धन् । अ॒धा स॒प॒त्नानि॒न्द्राग्नी॑ मे वि॒षूची॑ ना-
 न्व्य॑स्यतामि'ति य॒थैव॑ य॒जुस्त॑था ब॒न्धुः ॥ २२ ॥ तद्या-
 ऽअ॒मुष्मा॑दादि॒त्यादू॒र्द्धश्चि॑त॒स्रो दि॒शः । ता ऽए॒तदे॒वा-

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० ।

* का० श्रौ० सू० १८. ३. २२ ।

† 'अथोपाति॒यन्ति' इति 'ग॒ज' पु॒स्तकयोर्दृश्यते ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ६१ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ६२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ६२ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ६३ ।

(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ६४ ।

असुराणामवृजताथो ता ऽएवैतस्समारोहंस्ता ऽउ ऽएवै-
तद्यजमानो द्विषतो बभ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता ऽएवै-
तस्समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा ऽआतः सम्प्रा-
प्नुवँस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥ अथा-
ग्निमारोहन्ति * । 'क्रमद्धमग्निना नाकमि'ति स्वर्गो वै
लोको नाकः क्रमद्धमनेनाग्निनैतः स्वर्गं लोकमित्येत-
'दुख्यः हस्तेषु विवभ्रत' ऽइत्युख्यः ह्येत ऽएतः हस्तेषु
विवभ्रति 'दिवस्पृष्टः स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराद्धमि'ति
दिवस्पृष्टः स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराद्धमित्येतत्
॥ २४ ॥ 'प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानि'ति । प्राची वै
दिग्ग्रेः स्वामनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येत'दग्नेरग्ने
पुरो ऽअग्निवर्भवेहे'त्यस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽग्निवर्भवेहेत्येत-
'द्विश्वा ऽआशा दीद्यानो विभाही'ति सर्वा ऽआशा दीप्य-
मानो विभाहीत्येत'दूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद' ऽइत्या-
शिषमाशास्ते ॥ २५ ॥ 'पृथिव्या ऽअहम् । उदन्तरिक्ष-
मारुहमन्तरिक्षादिवमारुहमि'ति गार्हपत्याद्ध्याग्नीद्धीयमा-
गच्छन्त्याग्नीद्धीयादाहवनीयं 'दिवो नाकस्य पृष्टास्व-
ज्योतिरगामहमि'ति दिवो नाकस्य पृष्टास्वर्गं लोकम-
गामहमित्येतत् ॥ २६ ॥ 'स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्ते । आद्याः

* का० श्रौ० सू० १८. ४. १ ।

- (१) शु० य० गं० अ० १७ क० ६५ । (२) शु० य० गं० अ० १७ क० ६५ ।
(३) शु० य० गं० अ० १७ क० ६५ । (४) शु० य० गं० अ० १७ क० ६६ ।
(५) शु० य० गं० अ० १७ क० ६६ । (६) शु० य० गं० अ० १७ क० ६६ ।
(७) शु० य० गं० अ० १७ क० ६७ । (८) शु० य० गं० अ० १७ क० ६७ ।
(९) शु० य० गं० अ० १७ क० ६८ । (१०) शु० य० गं० अ० १७ क० ६८ ।

रोहन्ति रोदसी' ऽइति न हैव तेऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं
 ष्यन्ति 'यज्ञं ष्ये विश्वतोधारः सुविद्वांऽसो वितेनिर'
 ऽइत्येष ऽएव यज्ञो विश्वतोधार ऽएत ऽउ ऽएव सुवि-
 द्वांऽसो य ऽएतं वितन्वते ॥ २७ ॥ 'अग्ने प्रेहि प्रथमो
 देवयतामि'ति । इममेतदग्निमाह स्वमेषां प्रेहि प्रथमो देवय-
 तामिति 'चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानामि'त्युभयेषां हैतदेवमनु-
 ष्याणां चक्षुर्ऋक्षमाणा भृगुभिः सजोषा' इति यजमानो
 भृगुभिः सजोषा ऽइत्येतस्स्वर्ग्यन्तं यजमानाः स्वस्ती'ति स्वर्गं
 लोकं ष्यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ॥ २८ ॥ तद्या ऽअमुष्मि-
 ल्लोके पञ्च दिशः । ता ऽएतदेवा ऽअसुराणामवृजताथो ता-
 ऽएवैतत्समारोहंस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो बभ्रातु-
 व्वयस्य वृङ्क्तेऽथो ता ऽएवैतत्समारोहस्यथो ऽएतद्वा ऽएता-
 भिर्देवा ऽआतः सम्प्राप्नुवन्तथैवाभिरयमेतद्वातः सम्प्रा-
 प्नोति ॥ २९ ॥ अथैनमभिजुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा-
 ऽईयिवांऽसमुपरिष्ठादन्नेनाप्प्रीणन्नेतयाहुत्या तथैवैनमय-
 मेतदीयिवांऽसमुपरिष्ठादन्नेन प्रीणात्येतयाहुत्या कृष्णायै
 शुक्लवत्सायै पयसा रात्रिर्वै कृष्णा शुक्लवत्सा तस्या-
 ऽअसावादित्यो वत्सः स्वेनैवैनमेतद्भ्रागेन स्वेन रसेन प्रीणा-
 त्युपरि धार्षमाण ऽउपरि हि स यमेतत्प्रीणाति दोहनेन
 दोहनेन हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति ।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ ।

शिर ऽएतद्यज्ञस्य यदग्निः प्राणः पयः शीर्षस्तत्प्राणं
 दधाति यथा * स्वयमातृणामभिप्रक्षरेदेवमभिजुहुया-
 त्प्राणः स्वयमातृणणा रुस ऽएष शिरश्च तत्प्राणं च
 रसेन सन्तनोति सन्दधाति 'नक्तोषासा समनसा
 विरूपे' ऽडुति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥ 'अग्ने सहस्रा-
 क्षे'ति । हिरण्यशकलैर्वा ऽएष सहस्राक्षः 'शतमूर्द्धन्नि'ति
 यददः शतशीर्षा रुहोऽसृज्यत 'शतं ते प्राणाः सहस्रं
 व्याना' ऽडुति शतः हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना
 यः शतशीर्षा 'त्वः साहस्रस्य राय ऽईशिष' ऽडुति
 त्वः सर्वस्यै रय्या ऽईशिष ऽडुत्येतत्तस्मै ते विधेम
 वाजाय स्वाहे'त्येष वै वाजस्तमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥
 द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावान-
 ग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदभिजुहोति ॥ ३३ ॥ अथैनं
 † निदधाति । 'सुपण्णो'ऽसि गरुमानि'त्येतद्वा ऽएनमदो
 विकृत्या सुपण्णं गरुत्मन्तं विकरोति तः सुपण्णं गरुत्मन्तं
 चिनोति तः सुपण्णं गरुत्मन्तं कृत्वान्ततो निदधाति 'पृष्टे
 पृथिव्याः सीद । भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिव-
 मुत्तमान तेजसा दिश ऽउद्दृहे'त्येव ॥ त्वेष ऽएतत्सर्वं

* का० श्रौ० सू० १८. ४. २ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७० । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ४. ४ ।

- (७) श० य० सं० अ० १७ क० ७२ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ७२ ।

करोति ॥ ३४ ॥ 'आजुह्वानं सुप्रतीकं पुरस्तादि'ति । आजुह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतदुन्ने स्वं योनि-
मौसीद साधुये'त्येष वा ऽअस्य स्वो योनिस्तदः साङ्का-
सीदेत्येतदस्मिन्सधुस्थे ऽअद्भ्युत्तरस्मिन्नि'ति यौर्वा ऽउत्तरः
सधुस्थं 'विश्वे देवा यजमानश्च सीदते'ति तद्विश्वेदेवैः
सह यजमानः सादयति द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो
बन्धुर्वषट्कारेण तस्योपरि बन्धुः ॥ ३५ ॥ अथास्मिन्स-
मिध ऽआदधाति । एतद्वा ऽएनं देवा ऽईयिवाऽसमुपरि-
ष्ठादुन्नेनाप्पीणन्समिद्भिश्चाहुतिभिश्च तथैवैनमयमेत-
दीयिवाऽसमुपरिष्ठादुन्नेन प्पीणाति समिद्भिश्चाहुति-
भिश्च ॥ ३६ ॥ स वै * शमीमयीं प्रथमामादधाति ।
एतद्वा ऽएष ऽएतस्यामाहुत्याऽहुतायां प्रादीप्यतोदज्ज-
लत्तस्माद्देवा ऽअविभयुर्ष्वद्वै नोऽयं न हिऽस्यादिति त-
ऽएताऽशमीमपश्यँस्तथैनमशमयँस्तद्यदेनः शम्भ्या-
शमयँस्तस्माच्छमी तथैवैनमयमेतच्छम्भ्या शमयति शान्त्या-
ऽएव न जग्ध्यै ॥ ३७ ॥ 'ताऽसवितुर्वरेण्यस्य । चित्रा-
माहं ऋणे सुमतिं विश्वजन्वाम् । यामस्य कण्वो ऽअदु-
हत्प्रपीनाऽ' सहस्रधारां पयसा महीं गामि'ति कण्वो हैनां
ददर्श सा हास्मै सहस्रधारा सर्वाङ्कामान्दुदुहे तथैवैत-
द्यजमानाय सहस्रधारा सर्वाङ्कामान्दुदुहे ॥ ३८ ॥ अथ

(१) शु० य० सं० अ० १० क० ७३ । (२) शु० य० सं० अ० १० क० ७३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १० क० ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १० क० ७३ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ४. ६ ।

† 'यदेत' इति 'ग' पुस्तके ।

(५) शु० य० सं० अ० १० क० ७४ ।

वैकङ्कतीमादधाति । तस्या ऽउक्तो बन्धुर्विधेम ते परमे
जन्मन्नम' ऽइति द्यौर्वा ऽअस्य परमं जन्म 'विधेम स्तोमै-
रवरे सधस्थ' ऽइत्यन्तरिक्षं वा ऽअवरहः सधस्थं 'व्यस्मै-
द्योनेरुदारिथा यजे तमि'त्येष वा ऽअस्य स्वो योनिस्तं
व्यज ऽइत्येतत्प्र त्वे हवींश्षि जुहुरे समिद्ध' ऽइति यदा
वा ऽएष समिद्ध्यतेऽथैतस्मिन्हवींश्षि प्रजुहति ॥ ३९ ॥
अथौदुम्बरीमादधाति । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैर्वैनमेत-
हसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः
पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदि कर्णकवतीं न विन्दे-
दधिद्वप्समुपहत्यादध्यात्तद्यदधिद्वप्स ऽउपतिष्ठते तदेव
पशुरूपं 'प्रेद्धो ऽअग्ने दीदिहि पुरो न' ऽइति विराजा दधा-
त्यन्नं विराडन्नेनैवैनमेत्प्रीणाति तिस्रः समिध ऽआदधाति
त्रिवृदग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा तावतैर्वैनमेतदन्नेन प्री-
णाति ॥४०॥ [अर्धप्रपाठकः४७॥] अथाहुतीर्जुहोति * । यथा
परिविष्यानुपाययेत्तादृक्तस्तुवेण पूर्वं लुचोत्तरा'मग्ने तम-
द्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्दः हृदिस्पृशम् । ऋद्ध्यामा
त ऽओहैरि'ति यस्ते हृदिस्पृक्स्तोमस्तं त ऽऋद्ध्यासमि-
त्येतत्पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्चचित्तिकोऽग्निः
पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा
तावतैर्वैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथ वैश्वकर्म्मणीं

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७५ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७५ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७६ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ४. ८ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७६ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ७७ ।

जुहोति । विश्वकर्म्यायमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति 'चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेने'ति चित्तमेषां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येत-
 'यथा देवा ऽडुहागमन्नि'ति यथा देवा ऽडुहागच्छानित्ये-
 त'द्वीतिहोत्रा ऽऋतावृध' ऽडुति सत्यवृध ऽडुत्येत'र्यत्ये
 विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मण' ऽडुति योऽस्य
 सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै जुहोमि विश्वकर्मण-
 ऽडुत्येत'द्विश्वाहादाभ्यः हविरि'ति सर्वदेवाक्षितः
 हविरित्येतत् ॥ ४२ ॥ अथ † पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्व-
 मेतद्यत्पूर्णः सर्वेणैवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ४३ ॥ 'सप्त ते-
 ऽग्ने समिध' ऽडुति । प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतः
 समिधते 'सप्त जिह्वा' ऽडुति यानमुन्तसप्त पुरुषानेकं
 पुरुषमकुर्वस्तेषामेतदाह 'सप्त ऽऋषय' ऽडुति सप्त हि त-
 ऽऋषय ऽआसन्तसप्त धाम प्रियाणी'ति छन्दाः स्येतदाह
 छन्दाः सि वा ऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि 'सप्त होत्राः
 सप्तधा त्वा यजन्ती'ति सप्त ह्येतः होत्राः सप्तधा
 यजन्ति 'सप्त योनीरि'ति चितीरेतदा'हापूर्णस्वे'त्या
 प्रजायस्वेत्येतद् 'घृतेने'ति रेतो वै घृतः रेत ऽएवैतदेषु
 लोकेषु दधाति 'स्वाहे'ति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञियमे-

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।

† "पूर्णाहुतिं जुहोति सप्त इति" का० श्रौ० सू० १८. ४. ९ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (७) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (९) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (११) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (१३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।

वैतदिदुः सकृत्सर्वं करोति ॥ ४४ ॥ सप्त सप्तेति ।
 सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्या-
 वानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतप्प्रीणादिति सप्तऽआहु-
 तीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
 मेतदुन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिधऽआदधाति तत्षट्
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४५ ॥ तिष्ठन्समिधऽआदधाति ।
 अस्थीनि वै समिधस्तिष्ठन्तीव वाऽअस्थीन्यासीन-
 ऽआहुतीर्जुहोति माथंसानि वाऽआहुतयऽआसतऽइव
 वै माथंसाह्यन्तराः समिधो भवन्ति बाह्याऽआहुतयोऽ-
 न्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि माथंसानि ॥ ४६ ॥ अथातः
 सम्पदेव । षट् पुरस्ताज्जुहोति षड्परिष्ठात्षड्भिराश्मनः
 पृश्नेर्षन्ति द्वाभ्यामश्मानं पृश्निमुपदधाति चतुर्भिर्मा-
 ग्नेर्षन्ति पञ्चभिरग्निमारोहन्ति तदेकां न त्रिंशदुहति-
 रेव त्रिंशत्तमी द्वाभ्यामग्निं निदधाति तद् द्वात्रिंशद्
 द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैवानुष्टुप् ॥ ४७ ॥ तद्याऽअमू-
 स्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासामेता-
 मत्रैकामाहरन्ति तद्यदेतामत्राहरन्त्यत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः सऽऽष्टोऽत्र तस्मै नालमासीद्यदन्नमात्स्यत्
 ॥ ४८ ॥ सोऽग्निमब्रवीत् । त्वयान्नमदानीति तथेति
 तस्माद्यद्वैतमत्राहरन्त्यथैषोऽलमन्नायालमाहुतिर्भ्यो भ-
 वति ॥ ४९ ॥ अथोऽआहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र-
 मुरस्याधत्तऽइति स वो हैतदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्र-
 मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥ यद्वैतमत्राहरन्ति । याज्ञवै तान्सप्त

पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नयमेव स ओऽयमग्निश्चीयतेऽथ ग्रामेषां
 तामूर्द्धांश्च शिश्यः रसः समुदौहन्नेष स ग्रामे तमत्राग्नि-
 माहरन्ति तद्यदेतमत्राहरन्ति ग्रैवैतेषां सप्तानां पुरुषाणां
 इश्रीर्यो रसस्तमेतदूर्द्धं समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरऽआत्मा-
 यमग्निश्चितः ऽआत्मा^१मैवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रति-
 दधाति ॥ ५१ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[वैश्वानरमारुतयोर्होमविध्यादि]

अथातो * वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएषोऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मा ऽएतद्ध-
 विर्जुहोति तदेनः हविषा देवतां करोति यस्यै वै देव-
 तायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादश-
 कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः
 ॥ १ ॥ यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा ऽएतमग्निं
 जनयिष्यन्नभवति तमदः पुरस्ताद्दीक्षणीयायां रेतो
 भूतः सिञ्चति षादृग्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते तादृजायते
 तद्यत्तत्र वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति तस्मादयमिह
 वैश्वानरो जायत ऽउपांश्च तत्र भवति रेतो वै तत्र यज-

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ४. २;
 कठ० सं० १८. ३. ५; १८. ४; कपिष्ठ० २८. ३. ५; २८. ४; मै० सं० ११. १०. ४, ६;
 तै० सं० ४. ६. ३, ५।

* का० श्रौ० सू० १६. ४. १६-१९।

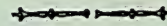
ऽउपांशु वै रेतः सिच्यते निरुक्त ऽइह निरुक्तः हि
 रेतो जातं भवति ॥ २ ॥ * स यः स वैश्वानरः । इमे
 स लोका ऽइयमेव पृथिवी विश्वमग्निर्नरोऽन्तरिक्षमेव
 विश्वं वायुर्नरो द्यौरेव विश्वमादित्यो नरः ॥ ३ ॥ ते
 ये त ऽइमे लोकाः । इदं तच्छिर ऽइदमेव पृथिव्यो-
 षधयः इमश्शूणि तदेतद्विश्वं वागेवाग्निः स नरः
 सोपरिष्ठादस्य भवत्युपरिष्ठादस्य ऽअग्निः ॥ ४ ॥ इद-
 मेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमकमिव ह्यन्तरिक्षं
 तदेतद्विश्वं प्राण ऽएव वायुः स नरः स मध्येनास्य
 भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायुः ॥ ५ ॥ शिर ऽएव
 द्यौः । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स
 नरस्तदवस्ताच्छीर्णो भवत्यवस्ताद्धि दिव ऽआदित्य-
 स्तदस्यैतच्छिरो वैश्वानरः ऽआत्मायमग्निश्चितः ऽआत्मा-
 नमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥ अथ
 मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेत-
 दधाति वैश्वानरः हुत्वा शिरो वै वैश्वानरः शीर्षस्तत्प्रा-
 णान्दधाति ॥ ७ ॥ एक ऽएष भवति । एकमिव हि
 शिरः सप्तेतरे सप्तकपाला यदु वा ऽअपि बहुकृत्वः सप्त-
 सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥
 निरुक्त ऽएष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ता ऽइतरेऽ-
 निरुक्ता ऽइव हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि
 शिर ऽआसीन ऽइतरानासत ऽइव हि प्राणाः ॥ ९ ॥ तद्यो

प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मद्ध्ये
 वैश्वानरस्य जुहोति मद्ध्ये हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ ॥ १० ॥
 अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति
 समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥ अथ यौ तृतीयौ ।
 इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ
 प्राणौ वागेवारण्येऽनुच्यः सोऽरण्येऽनुच्यो भवति बहु
 हि वाचा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥ यद्वेव वैश्वानरमारुताञ्जु-
 होति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विष्णमारुताः क्षत्रं च तद्विशं
 च करोति वैश्वानरं पूर्वं जुहोति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं
 करोति ॥ १३ ॥ एक एष भवति । एकस्थं तत्क्षत्र-
 मेकस्थांश्च शिश्यं करोति बहवऽहुतरे विशि तद्भूमानं
 दधाति ॥ १४ ॥ निरुक्त एष भवति । निरुक्तमिव हि
 क्षत्रमनिरुक्ताऽहुतरेऽनिरुक्तेव हि विद् तिष्ठन्नेतं जुहोति
 तिष्ठतीव हि क्षत्रमासीनऽहुतरानास्तऽइव हि विद्
 ॥ १५ ॥ तं वा एतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं
 वषट्कृते स्नुचा जुहोति हुस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण
 क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवत्मानं करोति ॥ १६ ॥
 तदाहुः । कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वष-
 ट्कृते स्नुचा हुता भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां
 ग्रानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री
 पुरोऽनुवाक्याथ ग्रानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा
 त्रिष्टुब्याज्येदमेव * कपुत्सलमयं दण्डः स्वाहाकारो

वषट्कारऽएवमु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो
वषट्कृते स्तुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥ तद्यं प्रथमं दक्षि-
णतो मारुतं जुहोति । याऽ सप्त प्राच्यऽ स्रवन्ति ताऽ स
स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याऽ प्राच्यऽ स्रवन्ति
॥ १८ ॥ अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति । ऋतवऽ स स
सप्तकपालो भवति सप्त हृतवऽ ॥ १९ ॥ अथ यं द्वितीयं
दक्षिणतो जुहोति । पशवऽ स स सप्तकपालो भवति
सप्त हि ग्राम्याऽ पशवस्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु
तत्पशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ अथ यं द्वितीयमुत्तरतो
जुहोति । सप्त ऽऋषयऽ स स सप्तकपालो भवति सप्त
हि सप्तर्षयस्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यृतुषु तदृषीन्प्रति-
ष्ठापयति ॥ २१ ॥ अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति ।
प्राणाऽ स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षेन्प्राणा-
स्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितस्तच्छीर्षऽ प्राणा-
न्दधाति ॥ २२ ॥ अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति ।
छन्दाथंसि स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्त-
राणि छन्दाथंसि तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितानि
तदृषिभ्यश्छन्दाथंसि दधाति ॥ २३ ॥ अथ याऽ सप्त
प्रतीच्यऽ स्रवन्ति । सोऽरण्येऽनुच्यऽ स सप्तकपालो
भवति सप्त हि ता याऽ प्रतीच्यऽ स्रवन्ति सोऽस्यै
षोऽवाङ् प्राणऽ एतस्य प्रजापतेऽ सोऽरण्येऽनुच्यो भवति
तिरु *ऽइव वै तद्यदरण्यं तिरु ऽइव तद्यदुवाङ् प्राणस्तस्मा

द्य ऽएतासां नदीनां पिबन्ति रिप्प्रतरांशपनतरा ऽआहनस्य-
 वादितरा भवन्ति तद्यद्यदेतदाहेदुं मारुता ऽइति तदस्मा-
 ऽअन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥ स यः स
 वैश्वानरः । असौ स ऽआदित्योऽथ ये ते मारुता रश्म-
 यस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त-सप्त हि मारुता गणाः
 ॥ २५ ॥ स * जुहोति । 'शुक्रंज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च
 सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्चे'ति नामान्येषामेतानि मण्ड-
 लमेवैतत्संस्कृत्वाथास्मिन्नेतान् रश्मीन्नामग्राहं प्रतिद-
 धाति ॥ २६ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वसोर्धाराहोमः]

अथातो † वसोर्धारां जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएषोऽन्न वसुस्तस्मै देवा ऽएतां धारां प्राय-
 ङ्क्षस्तथैनमप्रीणंस्तद्यदेतस्मै वसव ऽएतां धारां प्रायङ्क्ष-
 स्ममादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते तथैवास्मा ऽअयमेतां धारां
 प्रायङ्हाति तथैनं प्रीणाति ॥ १ ॥ यद्वेवैतां वसोर्धारां

* का० श्रौ० सू० १८. ४. २२ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ८० ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ५ १; कसं०
 १८. ६; कपिष्ठ० २८. ६; मै० सं० ११. ११. १; तै० सं० ४. ६, ५ ।

† यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या खुचा महता खुवेण पञ्चवारं
 गृहीतमाज्यमरभ्येऽनूच्य पुरोडाशेऽधिकरणे तदुरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा भवति तथा वसो-
 र्धाराख्यामाहुतिं जुहोति । द्युतेऽग्निप्राप्ते सति 'वाजस्व' (१८. १-२९) इत्यादिहोममन्त्रा-
 रम्भः कार्योऽग्निरनुवाकैर्वाजस्वेत्यादि-वेदस्वाहान्तैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकालकैः (स. भा.) ।

जुहोति । अभिषेक एवास्यैष एतद्वा एनं देवाः सर्वं
 कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतैः कामैरभ्यषिञ्चेतया वसो-
 ह्वारया तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतैः
 कामैरभिषिञ्चेतया वसोह्वारयाज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्व्या
 स्नुचा तस्योक्तो बन्धुः ॥ २ ॥ वैश्वानरः हुत्वा । शिरो
 वै वैश्वानरः शीर्ष्णो वा अन्नमद्यतेऽथो शीर्षतो वा-
 अभिषिञ्च्यमानोऽभिषिञ्च्यते मारुतान्हुत्वा प्राणा वै
 मारुताः प्राणैरु वा अन्नमद्यतेऽथो प्राणेषु वा अभि-
 षिञ्च्यमानोऽभिषिञ्च्यते ॥ ३ ॥ तद्वा अरण्येऽनुच्ये ।
 वाग्वा अरण्येऽनुच्यो वाचो वा अन्नमद्यतेऽथो वाचा
 वा अभिषिञ्च्यमानोऽभिषिञ्च्यते तदेतत्सर्वं वसु सर्वं
 ह्येते कामाः सैषा वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो
 वैवमारम्भायैवेयमाज्याहुतिर्हूयते तद्यद्देशा वसुमयी धारा
 तस्मादेनां वसोह्वारित्याचक्षते ॥ ४ ॥ स आह । * इदं
 च म इदं च म इत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन
 च त्वाभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदुथो इदं च मे देहीदं च
 म इति सा यद्वैषा धाराभिः प्राप्नुयादुथैतद्यजुः प्रति-
 पद्येत ॥ ५ ॥ एतद्वा एनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः
 कामैरभिषिञ्च्येतया वसोह्वारयाथैनमेताङ्कामानयाचन्त
 तेभ्य इष्टः प्रीतोऽभिषिक्त एताङ्कामान्प्रायच्छत्तथै-
 वैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिञ्च्येतया वसोह्वार-
 याथैनमेतान्कामान्याचते तस्मा इष्टः प्रीतोऽभिषिक्त-

* 'इदं च म इदं च म' इत्यनेन 'वाजस्य मे प्रसवस्य म' इत्यादि-मान्त्राणां निरर्थक इत्यर्थः ।

ऽएतान्कामान्प्रयच्छति द्वौ-द्वौ कामौ संयुनक्त्यव्य-
वच्छेदाय यथा * व्योक्तौ संयुज्यादेवं व्यजेन कल्प-
न्तामिति ॥ ६ ॥ एतद्वै देवा ऽअब्रुवन् । केनेमान्कामा-
न्प्रतिग्रहीष्याम ऽइत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्त्यज्ञो वै देवानामात्मा
यज्ञ ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाह यजेन कल्पन्तामित्या-
त्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥७॥ [काण्डस्यार्धम् २०१ ॥]
द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो
तावतैवैनमेतदुन्नेनाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु
कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति ॥ ८ ॥
अथाद्धेन्द्राणि जुहोति । सर्वमेतद्यद्धेन्द्राणि सर्वेणैवैन-
मेतत्प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ९ ॥ अथ ग्रहा-
ञ्जुहोति । यज्ञो वै ग्रहा यज्ञेनैवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो
यज्ञेनैवैनमेतदुन्नेनाभिषिञ्चति ॥ १० ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

[वसोर्गाराहोमस्यार्थवादः]

अथैतादृशक्रतुञ्जुहोति । 'अग्निश्च मे घर्मश्च
म' ऽइत्येतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथो ऽएतैरेवैन-

* व्योक्तौ विभिन्नदेशस्थावाचार्यावित्यर्थः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ५. २ ।

(६) सु० य० सं० अ० १८ क० २२ ।

(तयस्)मेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति ॥ १ ॥ अथायुज *स्तोमाञ्जु-
होति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि
स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ २ ॥ तद्वै त्रयस्त्रिंशदिति ।
अन्तो वै त्रयस्त्रिंशोऽयुजांस्तोमानामन्तत एव
तद्देवाः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव
स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ † युग्मतो जुहोति । एतद्वै
छन्दांस्त्यब्रुवन्त्यातयामा वा ऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्वयं
स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमेति ॥ ४ ॥ तद्वा ऽअष्टाचत्वारिंशदिति । अन्तो
वा ऽअष्टाचत्वारिंशो युग्मांस्तोमानामन्तत एव
तच्छन्दांसि स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव
स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ स ऽआह । ‘एका च मे ति-
स्रश्च मे, चतस्रश्च मेऽष्टौ च म’ ऽइति यथा वृक्षः
रोहन्नुत्तरामुत्तरांशां शाखां समालम्ब्य रोहेत्तादृक्तद्यद्देव
स्तोमाञ्जुहोत्यन्नं वै स्तोमा ऽअग्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति
॥ ६ ॥ अथ ‡ वयांस्तु जुहोति । पशवो वै वयांस्तु

* एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थः विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तविषम-
संख्याकेन ‘एका च म’ इत्यादि-मन्त्रेणायुग्मस्तोमाञ्जुहुयात् । अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामा-
वाप्तिरिति भावः ।

† ‘चतस्रश्च मे’ इत्यनया कण्डिकया युग्मस्तोमाञ्जुहोति । तद्यथा—प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्या-
मादाय चतुस्तत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमान् अष्टाचत्वारिंशत्यर्थेनाञ्जुहुयात् । युग्मस्तोमहोमैः
स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० २४, २५ ।

‡ ‘अयविश्व, पष्ठवाद् च’ आभ्यां कण्डिकाभ्यां विहितो होमो नयोहोम इत्युच्यते”

पशुभिरेवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदुन्नेना-
 भिषिञ्चति ॥ ७ ॥ अथ * नामग्राहं जुहोति । एतद्वै
 देवाः सर्वान्कामानाप्स्वाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैत-
 द्यजमानः सर्वान्कामानाप्स्वाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति
 'वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहे'ति नामान्यस्यैतानि
 नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥ त्रयोदशैतानि नामानि
 भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चिति-
 पुरीषाणि यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति
 यद्वेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदभिषिञ्चति
 ॥ ९ ॥ अथाह । 'इयं ते राणिमघ्नाय यन्तासि यमन ऽऊर्ज्जे त्वा
 वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये'त्यन्नं वा ऽऊर्गन्नं वृष्टि-
 रन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति ॥ १० ॥ यद्वेवाह । 'इयं ते राणिम-
 घ्नाय यन्तासि यमन ऽऊर्ज्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां
 त्वाधिपत्याये'तीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीर्येतन्मित्रस्य
 त्वं यन्तासि यमन ऽऊर्ज्जे च नोऽसि वृष्ट्यै च नोऽसि
 प्रजानां च न ऽआधिपत्यायासीत्युपब्रुवत ऽएवैनमेतदेतस्मै
 नः सर्वस्मा ऽअस्येतस्मै त्वा सर्वस्मा ऽअब्यषिचाम-
 हीति तस्मादु हेतुं मानुषः राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते
 ॥ ११ ॥ अथ † कल्पाज्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणा-
 नेवास्मिन्नेतद्वधा'त्यायुर्व्यजेनै कल्पतां प्राणो यजेन

* "वाजाय स्वाहा" इत्यनेन विहितो होमो नामग्राह इत्युच्यते ।

† 'आयुर्व्यजेन' इति मन्त्रे कल्पतामिति लिङ्गात् मन्त्रोऽयं कल्पहोमे विनियुज्यते ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० २८ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० २८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।

कल्पतामि'त्येतानेवास्मिन्नेतत् क्लृप्ताद्वाप्राणान्दधाति ॥१२॥
 द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
 त्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतत्
 क्लृप्ताद्वाप्राणान्दधाति यद्वेव कल्पाञ्जुहोति प्राणा वै
 कल्पाऽअमृतमु वै प्राणाऽअमृतेनैवैनमेतदभिषिञ्चति
 ॥ १३ ॥ अथाह । 'स्तोमश्च यजुश्च ऽऋक्च साम च बृहच्च
 रथन्तरश्चे'ति त्रयी हैषा विद्यान्त्रं वै त्रयी विद्यान्नेनैवैन-
 मेतत्तृतीयात्यथो ऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति 'स्वर्हेवा-
 ऽअग्रेणमामृता ऽअभूमे'ति स्वर्हि गच्छत्यमृतो हि भवति
 'प्रजापतेः प्रजा ऽअभूमे'ति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति
 'वेदं स्वाहे'ति वषट्कारो हैष परोक्षं यद्वेदकारो वषट्का-
 रेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमे-
 ताब्ध्यामुभाब्ध्यां प्रीणाति वषट्कारेण च स्वाहाकारेण
 चाथो ऽएताब्ध्यामेवैनमेतदुभाब्ध्यामभिषिञ्चत्यत्र ताथं
 सुचमनुप्रास्यति यदत्राज्यलितं तन्नेद्वहिर्द्विग्रेरसदिति
 ॥ १४ ॥ तस्यै वा ऽएतस्यै वसोद्धारायै । द्यौरेवात्माभ्रमूधो
 विद्युस्तनो धारैव धारा दिवोऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥
 तस्यै गौरेवात्मा । ऊध ऽएवोध स्तन स्तनो धारैव धारा
 गोरुधि यजमानम् ॥ १६ ॥ तस्यै यजमान ऽएवात्मा ।
 बाहुरूधः सुक्स्तनो धारैव धारा यजमानादधि देवान्देवे-
 ब्योऽधि गां गोरुधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षयं देवाना-

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।

म॒न्नं प॒रिप्ल॑वते स खो है॒तदे॒वं वे॒दैव॑ः॒ है॒वास्यै॑त॒दनन्त॑मक्ष-
 म्यम॒न्नं भव॑त्यथा॒तः स॒म्पदे॒व ॥ १७ ॥ त॒दाहुः॑ । कथ॑म-
 स्यैषा व॒सोर्द्धा॑रा संव॒त्सर॑मग्निमाप्नोति कथ॑ः संव॒त्सरे॑णा-
 ग्निना स॒म्पद्य॑त ऽहुति षष्टि॑श्च ह वै त्रीणि च श॒तान्ये॑षा
 व॒सोर्द्धा॑राथ षड॒थ प॒ञ्चत्रि॑ंशत्ततो या॒नि षष्टि॑श्च त्रीणि च
 श॒तानि ता॒वन्ति संव॒त्सर॑स्या॒हानि॑ त॒त्संव॒त्सर॑स्या॒हान्या॑-
 प्नोत्यथ या॒नि षट् षड् वा ऽऋ॑त॒वस्त॑दृ॒तूनां॑ रात्रीराप्नोति
 तदु॒भया॒नि संव॒त्सर॑स्याहोरात्राण्य॒प्नोत्यथ॑ या॒नि प॒ञ्चत्रि॑ं-
 शत्स॒ त्रयो॑दशो मा॒सः स॒ ऽआ॑त्मा त्रिंश॒दात्मा॑ प्र॒तिष्ठा
 द्वे प्रा॒णा द्वे शि॒र ऽए॒व प॒ञ्चत्रि॑ंशमे॒तावा॑न्वै संव॒त्सर॑-
 ऽए॒वमु॒ हास्यै॑षा व॒सोर्द्धा॑रा संव॒त्सर॑मग्निमाप्नोत्ये॒वः
 संव॒त्सरे॑णाग्निना स॒म्पद्य॑त ऽए॒ताव॑त्य ऽउ वै शा॒ण्डिले॑ऽग्नौ
 म॒द्ध्यतो॑ य॒जुष्म॑त्य ऽदृ॒ष्टका॑ ऽउ॒पधी॑यन्तेऽग्नयो है॒ते
 पृथ॑ग्य॒देता॑ ऽदृ॒ष्टका॑ ऽए॒वमु॒ हास्यै॑तेऽग्नयः॑ पृथ॒ग्व॒सोर्द्धा॑-
 रया॒भिहु॑ता भवन्ति ॥ १८ ॥ त॒दाहुः॑ । कथ॑मस्यैषा व॒सो-
 र्द्धा॑रा म॒हदु॒क्थमा॑प्नोति कथं म॒हतो॒क्थेन॑ स॒म्पद्य॑त ऽहु॒त्ये-
 त॒स्या ऽए॒व व॒सोर्द्धा॑रायै या॒नि न॒व प्र॑थ॒मानि॑ य॒जूंषि॑
 तत् त्रि॒वृच्छि॑रोऽथ या॒न्यष्टा॑च॒त्वारि॑ंशत्तौ चतु॒र्विंशौ
 प॒क्षाव॑थ या॒नि प॒ञ्चवि॑ंशतिः स॒ प॒ञ्चवि॑ंश ऽआ॒त्माथ॑
 या॒न्येक॑विंशतिस्तदेकविंशं पु॒च्छम॑थ या॒नि त्रय॑स्त्रिंशत्स
 व॒शोऽथ॑ या॒ ऽअ॑शी॒तयः॑ सै॒वाशी॑तीनामा॒प्तिर॑शीतिभिर्हि
 म॒हदु॒क्थमा॑ख्यायतेऽथ यदूर्ध्व॒मशी॑ति॒भ्यो यदे॒वादो॑ म॒हत-
 ऽउ॒क्थस्यो॑र्ध्व॒मशी॑ति॒भ्य ऽए॒तद॑स्य तदे॒वमु॒ हास्यै॑षा

वसोद्धरि मद्दुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्प-
द्यते ॥ १९ ॥ (C)

न्तीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[वाजप्रसवीयहोमः, पार्थहोमः, यजमानाभिषेकश्च]

अथातो * वाजप्रसवीयं जुहोति । अन्नं वै वाजोऽन्न-
प्रसवीयः हास्यैतदन्नमेवास्मा एतेन प्रसौति ॥ १ ॥
एतद्वा एनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया
वसोद्धरियाथैनमेतद्भूय एवाप्रीणस्तथैवैनमयमेतदेतेना-
न्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोद्धरियाथैनमेतद्भूय-
एव प्रीणाति ॥ २ ॥ अद्वैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति ।
अभिषेक एवास्यैष एतद्वा एनं देवा एतेनान्नेन
प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोद्धरियाथैनमेतद्भूय-
एवाभ्यषिञ्चस्तथैवैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामै-
रभिषिच्यैतया वसोद्धरियाथैनमेतद्भूय एवाभिषिञ्चति
॥ ३ ॥ सर्वोषधं भवति । सर्वमेतदन्नं व्यत्सर्वोषधः सर्वे-
णैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति
तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाश्नीयाद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चम-
सेनौदुम्बरेण लुवेण तयोरुक्तो बन्धुश्चतुःसूक्ती भवत-

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ५. २;
कठ० १८. ११, १२; कपिष्ठ० २८. ११; २९. १; मै० सं० ११. ११. ६; तै०
सं० ४. ७. ६, ९-११ ।

* 'वाजस्यनु' इत्यादिभ्य 'पयः पृथिव्याम्' (शु० य० सं० अ० १८. क० ३०-३६)
इत्यन्तेर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्विहितो होमो वाजप्रसवीय इत्युच्यते ।

इच्छतस्रो वै दिशः सर्वाभ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणा-
त्यथो सर्वाभ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिषिञ्चति ॥ ४ ॥
यद्वेवैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति । एता ह देवताः सुता-
ऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता ऽएवैतत्प्रीणाति
ता ऽअस्मा ऽइष्टाः प्रीता ऽएतः सवमनुमन्यन्ते
ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स
राजा भवति न स यस्मै न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निस-
भिषिञ्चत्यथ यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति तदु तान्दे-
वान्प्रीणाति य ऽएतस्य सवस्येशते ॥ ५ ॥ अथ वा-
ऽएतत्पार्थान्यपि * जुहोति । एतद्वै देवा ऽअकामयन्ता-
त्रैव सर्वैः सूयेमहीति तेऽत्रैव सर्वैः सवैरसूयन्त
तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वैः सूयते ॥ ६ ॥ तद्यानि
पार्थानि । तानि राजसूयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि
जुहोति तद्वाजसूयेन सूयतेऽथ यानि चतुर्दशोत्तराणि ततो
यानि सप्त पूर्वाणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि
जुहोति तद्वाजपेयेन सूयतेऽथ यानि सप्तोत्तराणि तान्य-
ग्नेस्तद्यत्तानि जुहोति तदग्निसवेन † स्तूयते ॥ ७ ॥ स वै
राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति । अथ वाजपेयस्य राजा वै
राजसूयेनेष्टा भवति सम्म्राड्वाजपेयेन राज्यमु वा ऽअग्नेऽथ
साम्राज्यं तस्माद्वाजपेयेनेष्टा न राजसूयेन यजेत प्रत्य-
वरोहः स यथा सम्म्राट् सत्राजा स्यात्तादृक्त् ॥ ८ ॥
अग्नेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे हैते स वा यदग्निसवः सर्वैः

* का० श्रौ० सू० १८. ५. १५ ।

† 'स्तूयते' इति 'ग' पुस्तके ।

हैतदग्निस्वेन सुतो भवति राजा च सम्भ्राद् च तस्मा-
दग्नेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥ अथैनं कृष्णाजिनेऽभिषि-
ञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमेतदभिषिञ्चति
लोमतश्छन्दांस्सि वै लोमानि च्छन्दः स्वेवैनमेतदभिषि-
ञ्चत्युत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा
॥ १० ॥ तद्दैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति । दक्षिणतो
वाऽअन्नस्योपचारस्तदेनमन्नस्यार्द्धादभिषिञ्चामऽइति न
तथा कुर्वादेषा वै द्विष्वितृणां क्षिप्त्रे हैतां दिशं प्रैति वं
तथाभिषिञ्चन्ति ॥ ११ ॥ आहवनीयऽउ हैकेऽभिषि-
ञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोकऽआहवनीयस्तदेनं स्वर्गे
लोकेऽभिषिञ्चामऽइति न तथा कुर्वादैवो वाऽअस्यैष-
ऽआत्मा मानुषोऽयमनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनैतं देवमा-
त्मानमनुप्रसजन्ति वं तथाभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥ उत्तरत-
ऽएवैनमभिषिञ्चेत् । एषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदु-
दीची प्राची स्वायामेवैनमेतदिश्यायत्तं प्रतिष्ठितमभि-
षिञ्चति न वै स्वऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥ १३ ॥
आसीनं भूतमभिषिञ्चेत् । आस्तऽइव वै भूतस्तिष्ठन्तं
बुभूषन्तं तिष्ठतीव वै बुभूषस्वस्ताजिने पुष्टिकाममभिषि-
ञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकामं तदुत्तरतः
पुच्छस्योत्तरलोमः प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥
आस्पृष्टं * परिश्रितः । तद्यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो
भवति तथो हास्यैष देवऽआत्मा कृष्णाजिनेऽभिषिक्तो

भवत्यथ यदेनमन्वारब्धमाग्निं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति तथा
 हैतस्मादैवादभिषेकान्न व्यवच्छिद्यते ॥ १५ ॥ अग्नौ †
 हुत्वाथैनमभिषिञ्चति । दैवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा
 मानुषोऽयं देवा ऽउ वा ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ
 हुत्वाथैनं तस्यैव परिशिष्टेनाभिषिञ्चत्यत्र त१४ सुवमनु-
 प्रास्यति ॥ १६ ॥ अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्यवृत्त्याभिषि-
 ञ्चति । 'देवस्यै त्वा सवितुः प्रसवेऽश्निन्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्याम्' सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्धन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येना-
 भिषिञ्चासीति वागै सरस्वती तस्या ऽइदं सर्वं धन्त्रः
 सवितुप्रसूत ऽएवैनमेतदनेन सर्वेण सरस्वत्यै वाचो
 यन्तुर्धन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चत्यत्र तं चमसमनु-
 प्रास्यति यदत्र विलितं तन्नेद्वहिर्द्वाग्नेरसदिति ॥ १७ ॥
 तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि
 संवत्सरस्यैवैनमेतद्वमच्छत ऽआदधाति षट् पुरस्ताज्जुहोति
 षड्पुर्लिङ्गावष्टा ऽऋतव ऽऋतुभिरेवैनमेतत्सुषुवाणमुभयतः
 परिगृह्णाति बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवतीन्द्र ऽउत्तरेषां
 प्रथमो ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा चैवैनमेतत्क्षत्रेण
 च सुषुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

† का० श्रौ० सू० १८. ५. ९ ।

(१) छ० य० सं० अ० १८ क० ३७ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ५. ३;

क० सं० १८. १३; कपिष्ठ० २९. २; मै० सं० १२. १. १; तै० सं० ४. ७. १२ ।

[राष्ट्रभृदोमः]

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतस्ते
 हि राष्ट्राणि विभ्रत्येता ह देवताः सुता ऽएतेन सवेन
 येनैतस्सोष्यमाणो भवति ता ऽएवैतस्प्रीणाति ता ऽअस्मा-
 ऽइष्टाः प्रीता ऽएतः सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः
 * स्तूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति
 न स यस्मै न तद्यद्वाजानो राष्ट्राणि विभ्रति राजान-
 ऽउ ऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥ यद्वैता †
 राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विस्तस्ताद्विमथुनाद्युदकाम-
 ग्गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पृथ्व्यगच्छन्तानि
 परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्या-
 त्मन्नधत्त ऽआत्मन्कुरुते ॥ २ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यसू-
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ याव्यस्मात्तानि
 मिथुनान्युदकामन्नेतास्ता देवता याव्य ऽएतज्जुहोति
 ॥ ३ ॥ गन्धर्वाप्सरोव्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि
 भूत्वोदकामन्नथो गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरस-
 श्चरन्ति तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपप्रैति गन्धं चैव स
 रूपं च कामयते ॥ ४ ॥ मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वा-
 ऽअधि प्रजातिर्व्यो वै प्रजायते स राष्ट्रं भवत्यराष्ट्रं वै स
 भवति यो न प्रजायते तद्यद्विमथुनानि राष्ट्रं विभ्रति
 मिथुना ऽउ ऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृत ऽआज्येन
 द्वादशगृहीतेन ता ऽउ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो

* 'स्तूयते' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

† का० श्रौ० सू० १८. ५. १६ ।

बन्धुः ॥ ५ ॥ पु६से पूर्वस्मै जुहोति । अथ स्त्रीभ्यः पुमांश्च सं तद्वीर्ष्येणात्यादधात्येकस्मा ऽइव पु६से जुहोति बह्वीभ्य ऽइव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पु६सो बह्व्यो जाया भवन्त्युभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च पु६से जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमांश्च समेव तद्वीर्ष्येणात्यादधाति ॥ ६ ॥ 'ऋताषाडृतधामे'ति । * सत्यसात्स त्र्यधामेत्येतदग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसः ऽइत्यग्निर्ह गन्धर्व ऽओषधिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम मुदो नामेत्यौषधयो वै मुद ऽओषधिभिर्हीदि६ स॒र्वं सोदते 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहे'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ 'स६हित' ऽइति । असौ वा-
 ऽआदित्यः स६हित ऽएष ह्यहोरात्रे सन्दधाति 'विश्वं स-
 मे'त्येष ह्येव सर्व६ साम 'सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सर-
 सः' ऽइति सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम मायुवो नामेत्यायुवाना ऽइव हि मरीचयः
 प्लवन्ते 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पाति'ति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ८ ॥ 'सुषुम्ण' ऽइति । सुयज्ञिय ऽइत्येतत्सुषुर्वरश्मि-
 रि'ति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ ।

* 'सत्यसात्' इति 'ग' पुस्तके ।

- (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ । (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ ।
 (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ । (५) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ ।
 (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ । (७) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ ।
 (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ । (९) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ ।
 (१०) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० । (११) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० ।
 (१२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० ।

नक्षत्राण्यप्सरस' ऽइति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सर-
भिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम 'भेकुरयो नामे'ति भाकुरयो ह
नामैते भा० हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं
पात्वि'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ 'इषिर' ऽइति । क्षिप्र-
ऽइत्येत'द्विश्वव्यचा' ऽइत्येष हीदः सर्वं व्यचः करोति
'वातो गन्धर्वस्तस्यापो ऽअप्सरस' ऽइति वातो ह गन्धर्वोऽ-
द्विरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामोर्जो नामेत्यापो
वा ऽऊर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्जयते 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्वि'ति
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥ 'भुज्युः सुपर्ण' ऽइति । यज्ञो
वै भुज्युर्ध्वज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति 'यज्ञो गन्ध-
र्वस्तस्य दक्षिणा ऽअप्सरस' ऽइति यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षि-
णाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम 'स्तावां नामे'ति
दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञ स्तूयतेऽथो यो वै
कश्च दक्षिणां ददाति स्तूयत ऽएव स 'स न' ऽइदं
ब्रह्म क्षत्रं पात्वि'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ [अर्थप्रपाठकः ४८॥]
'प्रजापतिर्विश्वकर्म्म'ति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्म्मा स हीदः
सर्वमकरो'द्भूमनो गन्धर्वस्तस्य ऽऋक्सामान्यप्सरस' ऽइति
भूमनो ह गन्धर्वः ऽऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रा-

- (१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० ।
(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ ।
(५) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ । (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ ।
(७) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ । (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ ।
(९) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ । (१०) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ ।
(११) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ । (१२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४३ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४३ ।

‘मेष्ट्यो नोमे’श्चक्षसामानि वा ऽएष्ट्य ऽचक्षसामैर्ह्याशासत-
 ऽडुति नोऽस्त्विथं नोऽस्त्विति ‘स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं
 पास्वि’ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥ अथ रथशीर्षं जुहोति ।
 एष वै स सव ऽएतद्वै तत्सूयते यमस्मै तमेता देवताः
 सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो
 राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै नाज्येन
 पञ्चगृहीतेन ता ऽउ * पञ्चैवाहुतयो हुता भवन्ति तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ १३ ॥ शीर्षतः । शीर्षतो वा ऽअभिषिच्यमानोऽभिषि-
 च्यत ऽउपरि धार्यमाण ऽउपरि हि स यमेतदभिषिञ्चति
 समानेन मन्त्रेण समानो हि स यमेतदभिषिञ्चति सर्वतः
 परिहारः सर्वत ऽएवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १४ ॥ यद्रेव
 रथशीर्षं † जुहोति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रथ-
 ऽएतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परि-
 गत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्म-
 न्धत्त ऽआत्मन्नकुरुत ऽउपरि धार्यमाण ऽउपरि
 हि स य ऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्ता-
 त्मन्नकुरुत समानेन मन्त्रेण समानो हि स य ऽएतानि
 मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत सर्वतः परिहारः
 सर्वतो हि स य ऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्ता-
 त्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥ ‘सै नो भुवनस्य पते प्रजापत’ ऽडुति ।
 भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिर्ध्वस्य त ‘ऽउपरि गृहा यस्य

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ४३ ।

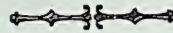
* ‘क’ पुस्तके ‘पञ्चैवाहुतयो भवन्ति’ इत्येव लभ्यते ।

† का० श्रौ० सू० १८. ५ १७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ ।

वेहे'त्युपरि च ह्येतस्य गृहा ऽइह चा'स्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राये'त्ययं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च 'महि शर्म यच्छ
स्वाहे'ति महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वातहोमादि]

अथ † वातहोमाञ्जुहोति । इमे वै लोका ऽएषोऽ-
ग्निर्वायुर्वातहोमा ऽएषु तल्लोकेषु वायुं दधाति तस्मा-
दयमेषु लोकेषु वायुः ॥ १ ॥ बाह्येनाग्निमाहरति । आतो
वा ऽअस्य स वायुर्ध्वं ऽएषु लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्परेण
वायुस्तमस्मिन्नेतदधाति ॥ २ ॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः ।
आतो वा ऽअस्य स वायुर्ध्वोऽस्यामथ य ऽइमां परेण
वायुस्तमस्मिन्नेतदधाति ॥ ३ ॥ अञ्जलिना । न ह्येतस्ये-
तीवाभिपत्तिरस्ति स्वाहाकारेण जुहोति ह्यधोऽधो धुर-
मसौ वा ऽआदित्य ऽएष रथोऽर्वाचीनं तदादित्याद्वायुं
दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥ 'समु-
द्दोऽसि नभस्वानि'ति । असौ वै लोकः समुद्दो नभस्वा-
'नार्ददन्नुरि'त्येष ह्यार्दं दुदाति तद्योऽमुष्मिँल्लोके वायु-
स्तमस्मिन्नेतदधाति 'शम्भूर्म्मयोभूरभि मा बाहि स्वाहे'ति

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ६ १; कठ०
१८. ४; कपिष्ठ० २९. ३; मै० सं० ११. १२. २; तै० सं० ३. ४, ५ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ६. १ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।

(५) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।

शिवः स्योनोऽभि मा वाहीत्येतत् ॥ ५ ॥ 'मारुतोऽसि
 मरुतां गण' ऽइति । अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां
 गणस्तद्योऽन्तरिक्षलोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति 'शम्भु-
 र्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहे'ति शिवः स्योनोऽभि मा
 वाहीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'अवस्युरसि दुवस्वानिति । अयं वै
 लोकोऽवस्यूर्हवस्वास्तद्योऽस्मिन्लोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति
 'शम्भुर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहे'ति शिवः स्योनोऽभि
 मा वाहीत्येतत् ॥ ७ ॥ त्रिभिर्जुहोति । त्रय ऽइमे लोका-
 ऽअथो त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तद्देषु
 लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥ यद्वेव वातहोमाज्जुहोति ।
 एतमेवैतद्रथं स्युनक्त्येतद्वै देवा ऽएतद रथः सर्वेभ्यः
 कामेभ्योऽयुजत युक्तेन समश्नवामहा ऽइति तेन युक्तेन
 सर्वाङ्कामान्समाश्नुवत तथैवैतद्यजमान ऽएतद रथः
 सर्वेभ्यः कामेभ्यो युङ्क्ते युक्तेन समश्नवा ऽइति तेन
 युक्तेन सर्वाङ्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥ वातहोमैर्युनक्ति ।
 प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति त्रिभिर्युनक्ति
 त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तैरेवैनमेतद्युन-
 क्त्यधोऽधो धुरमधोऽधो हि धुरं योग्यं युञ्जन्ति
 हुस्ताब्भ्यां हुस्ताब्भ्यां हि योग्यं युञ्जन्ति विपरिक्रामं
 विपरिक्रामः हि योग्यं युञ्जन्ति ॥ १० ॥ स दक्षि-
 णायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यायुग्यमथ
 दक्षिणाप्रष्टिमेवं देवत्रेतरथा मानुषे तं नाभियुज्या-

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।

त्रेयुक्तमभियुनजानीति ब्राह्मं तु दद्याद्युक्तेन भुनजा-
 ऽहुति तमुपस्येव हरन्त्याद्धर्षोरावसथादुपरि ह्येष तमद्धर्षवे
 ददाति स हि तेन करोति तं तु दुक्षिणानां कालेऽनुदि-
 शेत् ॥ ११ ॥ अथ रुङ्मतीर्जुहोति * । अत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएषोऽत्र रुचमैच्छत्तस्मिन्देवा ऽएताभी
 रुङ्मतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १२ ॥
 यद्वेव रुङ्मतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्तादुगुदक्रामत्तं यत्र
 देवाः समस्कुर्वस्तदस्मिन्नेताभी रुङ्मतीभी रुचमदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥ 'यस्ते ऽअग्ने सूर्ये रुचः ।
 या वो देवाः सूर्ये रुचो, रुचं नो धेहि ब्राह्मणेष्वि'ति
 रुचः रुचमित्यमृतत्वं वै रुग्मृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति
 तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 स्तावतैवास्मिन्नेतद्रुचं दधाति ॥ १४ ॥ अथ वारुणीं जुहोति ।
 अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र वरुणो देवता
 तस्मा ऽएतद्धविर्जुहोति तदेनः हविषा देवतां करोति
 यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न
 गृह्यते वारुण्यर्चा स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया
 प्रीणाति ॥ १५ ॥ यद्वेव वारुणीं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ता-
 † द्वीर्ष्यमुदक्रामत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वस्तदस्मिन्नेतया द्वीर्ष्य-
 मदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति वारुण्यर्चा क्षत्रं वै वरुणो
 द्वीर्ष्यं वै क्षत्रं द्वीर्ष्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्ष्यं दधाति ॥ १६ ॥ 'तत्त्वां

* अत्र शतम् ॥ ५०००

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४६-४८ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ ।

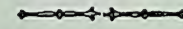
† "द्वीर्ष्यमु" इति 'क' पुस्तके ।

यामि ब्रह्मणा वृन्दमान' ऽइति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वृन्दमान-
 ऽइत्येतत्तदुशास्ते यजमानो हविर्बिभरि'ति तदयमाशास्ते
 यजमानो हविर्बिभरित्येतद्दुहेडमानो वरुणेह बोधी'त्य-
 कुक्ष्यन्नो वरुणेह बोधीत्येतद्दुरुशैः स मा न ऽआयुः
 प्रमोषीरि'त्यात्समः परिदां वदते ॥ १७ ॥ अथार्काश्श्वमे-
 धयोः सन्ततीर्जुहोति । अयं वा ऽअग्निरर्कोऽसावादित्योऽ-
 श्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा ऽएताभिराहु-
 तिभिः समतन्वन्त्समदधुस्तथैवनावयमेतदेताभिराहुतिभिः
 सन्तनोति सन्दधाति ॥ १८ ॥ 'स्वर्णं घर्मः स्वाहे'ति ।
 असौ वा ऽआदित्यो घर्मोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रति-
 ष्ठापयति ॥ १९ ॥ 'स्वर्णार्कः स्वाहे'ति । अयमग्निरर्कः ऽइमं
 तदग्निसमुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ 'स्वर्णं
 शुक्रः स्वाहे'ति । असौ वा ऽआदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुञ्च-
 दधाति ॥ २१ ॥ 'स्वर्णं ज्योतिः स्वाहे'ति । अयमग्नि-
 ज्योतिस्तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥ 'स्वर्णं सूर्यः स्वाहे'ति ।
 असौ वा ऽआदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं
 दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥ पञ्चैता-
 ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्घ्वावानग्निर्घ्वावत्यस्य मात्रा तावतैवनावेतत्स-
 न्तनोति सन्दधाति ॥ २४ ॥ यद्वेवाहु । 'स्वर्णं घर्मः स्वाहा

- (१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० ।

स्व॒र्णा॒र्कः॑ स्वा॒हे॒त्य॒स्यै॒वैता॒व्य॒ग्नेर्वा॒मानि॑ ता॒व्ये॒त॒प्त्रीणा॑ति
ता॒नि ह॒वि॒षा दे॒वतां॑ करोति॒ स्यै॒वै दे॒वता॑यै ह॒विर्गृ॒ह्यते॑
सा दे॒वता॑ न सा स्यै॒ न गृ॒ह्यते॑ऽथो ऽए॒ताने॒वैत॒दग्नी॑न-
स्मि॒न्नग्नौ॑ नाम॒ग्राहं॑ दधाति ॥ २५ ॥ प॒ञ्चैता॑ ऽआ॒हु-
तीर्जु॑होति । प॒ञ्चचि॑तिकोऽग्निः प॒ञ्चर्त्त॑वः सं॒वत्स॒रः
सं॒वत्स॒रोऽग्नि॒र्ध्यावान॑ग्नि॒र्ध्याव॑त्यस्य मा॒त्रा ता॒वतै॒वैन॑मे॒तद॒ग्नेन॑
प्त्रीणा॑ति ॥ २६ ॥ अथा॒ऽत ऽआ॒हुती॑नामे॒वाव॑प॒नस्य॑ । यां
काञ्च॑ ब्रा॒ह्मण॑वतीमा॒हुतिं॑ वि॒द्यात्ता॒मेत॑स्मि॒न्काले॑ जुहु-
यात्कामे॒भ्यो वा॑ ऽए॒तद॑ र॒थं ऋ॒द्ध॒क्ते तद्यां॑
काश्चा॒त्राहु॑तिं जुहो॒त्यासां॑ ता॒थ॒ सती॑ज्जुहोति ॥ २७ ॥
तदाहुः । न जुहु॒यान्ने॒दति॑रे॒चयानी॑ति स वै जुहु॒यादे॒व
कामे॒भ्यो वा॑ ऽए॒ता ऽआ॒हुत॑यो हूयन्ते न वै का॒माना॑म-
तिरि॒क्तम॑स्ति ॥ २८ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[धिष्ण्यनिवापः]

अथ॒ प॒रत्ये॒त्य * धि॒ष्ण्यानां॑ काले धि॒ष्ण्यान्नि॒वप॑ति ।
अ॒ग्नय॑ ऽए॒ते य॒द्धि॒ष्ण्या ऽअ॒ग्नीने॒वैत॒च्चि॒नोति॑ ता॒ ऽए॒ता
वि॒शः क्ष॒त्रम॒यम॒ग्निश्चि॒तः क्ष॒त्रं च तद्वि॒शं च॑ करोत्य॒मुं
पु॒र्वं चि॒नोत्य॑थे॒मान् क्ष॒त्रं त॒त्कृ॒त्वा वि॒शं करो॑ति ॥ १ ॥
ए॒क ऽए॒ष भ॒वति॑ । ए॒कस्त॑थं त॒त्क्ष॒त्रमे॒कस्त॑था॒थं शि॒श्रयं॑

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ६. २; कठ० १०. १४, १५, १८; कपिष्ठ० २९. ३, ४; मै० सं० ११. १२. ३; तै० सं० ४. ७. १२, १३।

* का० श्रौ० सू० १८. ६. ७ ।

करोति बहुव ऽडुतरे विशि तद्भ्रमानं दधाति ॥ २ ॥
 पञ्चचितिक ऽएष भवति । एकचितिका ऽडुतरे क्षत्रं
 तद्दीर्घ्येणास्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्ष्यवत्तरं करोत्यूर्द्धमेतं
 चिनोति क्षत्रं तदूर्द्धं चितिभिश्चिनोति तिरश्च ऽडुत-
 रान्क्षत्राय तद्विशमधस्तादुप*निखादिनीं करोति ॥ ३ ॥
 ऽउभाब्भ्यां व्यजुष्मत्या च लोकम्पृण्या चैतं चिनोति ।
 लोकम्पृण्यैवेमाक्षत्रमेव तद्दीर्घ्येणास्यादधाति क्षत्रं विशो
 वीर्ष्यवत्तरं करोति विशं क्षत्रादवीर्ष्यतराम् ॥ ४ ॥ स
 यदिमाँल्लोकम्पृण्यैव चिनोति क्षत्रं । वै लोकम्पृणा क्षत्रं
 तद्विश्रयत्तरं दधात्युभयाँश्चिनोत्यद्वरस्य चाग्नेश्चाद्वरस्य
 पूर्वानथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुर्यं—यमेवाद्वरधिष्यं निवपति तं—
 तं चिनोत्याग्नीद्वीयं प्रथमं चिनोति तः हि प्रथमं
 निवपति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीनस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्नष्टाविष्टका ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेत-
 चिनोति तासामश्मा पृश्निर्नवमो नव वै प्राणाः सप्त
 शीर्षन्नवाश्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतदधाति यश्चित्तेऽग्निर्नि-
 धीयते स दशमो दश वै प्राणा मृद्ध्यमाग्नीद्वं मृद्ध्य-
 तस्तत्प्राणान्दधाति मृद्ध्ये ह वा ऽएतत्प्राणाः सन्त ऽडुति
 चेति चारमानमनुव्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥ एकविंशतिः
 होत्रीय ऽउपदधाति । एकविंशतिर्वै परिश्रितस्त-
 स्योक्तो बन्धुरेकादश ब्राह्मणाच्छ्रस्य ऽएकादशाक्षरा वै

त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ ऽइन्द्र ऽऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छुभस्यष्टावष्टा-
 वितरेषु तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ षण्णमार्जालीये । षड्वा ऽऋतव-
 ऽऋतवः पितरस्तः हैतमृतवः पितरो दक्षिणतः पर्ष्वहिरे
 स ऽएषामेष दक्षिणतः स वा ऽडुतीसमुपधातीती-
 मानित्यमुं विशं तत्क्षत्रमभिसम्मुखां करोति ॥ ८ ॥
 अथैनान्परिश्रज्जिः परिश्रयति । आपो वै परिश्रितोऽ-
 ज्जिरेवैनान्तरितनोति स वै पर्ष्वेव निदधाति क्षत्रः
 हैता ऽअपां याः खातेन यन्त्यथ हैता विशो यानीमानि
 वृथोदकानि स यदमुं खातेन परिश्रयति क्षत्रे तत्क्षत्रं
 दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयत्यथ यदिमान्पर्ष्वेव निदधाति
 विशि तद्विशं दधाति विशा विशं परिश्रयति तेषां वै
 यावत्य ऽएव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितो यावत्यो
 ह्येवामुष्य यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितः क्षत्रायैव तद्विशं
 कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ ९ ॥ अथेषु पुरीषं
 निवपति । तस्योक्तो बन्धुस्तूष्णीमनिरुक्ता हि विडिथा-
 भीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामवेष्टीर्निर्वपति दिश-
 ऽएषोऽग्निस्तावभ्य ऽएतानि हवींषि निर्वपति तदेना
 हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा
 देवता न सा यस्यै न गृह्यते पञ्च भवन्ति पञ्च हि
 दिशः ॥ १० ॥ तदाहुः । दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत्सा
 सर्वस्तोमा सर्वपृष्टा सर्वाणि च्छन्दांसि सर्वा दिशः
 सर्व ऽऋतवः सर्वभ्वेतदयमग्निस्तदेनः हविषा देवतां
 करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा

यस्यै न गृह्यते दश भवन्ति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश
 दिशो-दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्व्यावानग्निर्व्या-
 वत्स्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥
 तत् त्वै देवस्वामेव । एतानि हवींषि निर्वपेदेता ह देवताः
 सुताऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ताऽएवै-
 तत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽएतः सवमनु-
 मन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्य-
 मनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता
 देवताः सुताऽएतेन सवेन यद्वैनमेता देवताऽएतस्मै
 सवाय सुवते तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥ ता वै
 द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति
 यस्मै वै सवाय सूयते येन वा सवेन सूयते तदस्य
 द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥ अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्स्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन
 प्रीणाति ॥ १४ ॥ तदाहुः । नैतानि हवींषि निर्व-
 पेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो वाऽएतानि
 हवींषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै
 किञ्च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मर्ह्यतो
 मेधो धीयतऽउभयानि निर्वपत्यद्वरस्य चानेइच्छाद्वरस्य
 पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्यु-
 पांश्वेवतानीष्टिर्ह्यनुवृहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानु-
 ब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानीडेष्टा दे-

वृता भवन्त्यसमवहितं स्विष्टकृते ॥ १५ ॥ अथैनं
पूर्वाभिषेकेणाभिमृशति । 'सविता त्वा सवानां सुवता-
मेष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजे'ति
ब्राह्मणानेवापोद्धरत्यनाद्यान्करोति ॥ १६ ॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

काण्डिकासंख्या ॥ ९७ ॥

[अग्नियोजनं कर्म, अग्निविमोचनञ्च]

अथ प्रातः * प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । अग्निं
युनक्ति युक्तेन समश्नवा ऽहुति तेन युक्तेन सर्वाङ्कामा-
न्समश्नुते तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति तद्य-
त्किञ्चात ऽऊर्द्धं क्रियते युक्ते तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥
परिधिषु युनक्ति । अग्नय ऽएते यत्परिधयोऽग्निभिरेव
तदग्निं युनक्ति ॥ २ ॥ स मद्ध्यमं परिधिमुपस्पृश्य ।
एतद्यजुर्जपत्यग्निं यूनज्मि शवसा घृतेने'ति बलं वै
शवोऽग्निं युनज्मि बलेन च घृतेन चेत्येतद्दिव्यं
सुपण्णं वयसा बृहन्तमि'ति दिव्यो वा ऽएष सुपण्णो
वयसा बृहन्धूमेन 'तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपः
स्वो रुहाणा ऽअधि नाकमुत्तममि'ति स्वर्गो वै लोको

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ६. ३ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ६. १६ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ ।

नाकस्तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टृपथं स्वर्गं लोकं
 रोहन्तोऽधिनाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥ अथ दक्षिणे ।
 'इमौ ते पश्चावजरो पतत्रिणौ यावभ्यां रक्षांस्स्य-
 पह्यस्यग्ने । तावभ्यां पतेम सुकृतासु लोकं यत्र ऽऋषयो-
 जग्मुः प्रथमजाः पुराणा' ऽइत्यमुनेतदृषीनाह ॥ ४ ॥
 अथोत्तरे । 'इन्दुर्दक्षः ईशेन ऽऋतावा हिरण्यपक्षः
 शकुनो भुरण्युरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो
 भर्तृत्येतन्महान्त्सधस्थे ध्रुव ऽआ निषत्तो नमस्ते-
 ऽअस्तु मा मा हिंसी'रित्यात्मनः परिदां वदते ॥ ५ ॥
 तद्यन्मद्भ्यमं यजुः । स ऽआत्माथ ये ऽअभितस्तौ
 पक्षौ तस्मात्ते पक्षवती भवतः पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥
 त्रिभिर्धुनक्ति । त्रिवृदग्निर्धुवानग्निर्धुवत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनमेतद्युनक्ति ॥ ७ ॥ अथ राजानमभिषुत्याग्नौ
 जुहोति । एष वै स सत्र ऽएतद्वै तत्सूयते यस्मै तमेता
 देवताः सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै
 राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै
 न तद्यदनौ जुहोति तदग्निमभिषिञ्चति सोऽस्यैष देव-
 ऽआत्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तोऽथ भक्षयति
 तदात्मानमभिषिञ्चति सोऽस्यायमात्मा सोमाभिषिक्तो
 भवत्यमृताभिषिक्तः ॥ ८ ॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ।
 देवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ वा-

ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ॥ ९ ॥
 अथैनं विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं स्वस्मै कामाथैनं
 व्युङ्क्ते यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरिष्यन्स्वर्गो वै लोको
 यज्ञायज्ञियमेतस्य वै गत्या एनं व्युङ्क्ते तदाप्त्वा तं
 कामं स्वस्मै कामाथैनं व्युङ्क्ते ॥ १० ॥ तं वै पुरस्तास्तोत्रस्य
 विमुञ्चति । स यदुपरिष्ठास्तोत्रस्य विमुञ्चेत्पराङ् हैतद्व
 स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यत्पुरस्तास्तोत्रस्य विमुञ्चति
 तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥ परि-
 धेषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं व्युनक्ति यत्र वाव योग्यं
 युञ्जन्ति तदेव तद्विमुञ्चन्ति ॥ १२ ॥ स सन्ध्योरुपस्पृश्य ।
 एते यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी त्रीन्परिधीननुविभवतो
 दिवो मूर्द्धासि पृथिव्या नाभिरिति दक्षिणे विश्वस्य
 मूर्द्धन्धि तिष्ठसि विश्वतः ऽइत्युत्तरे मूर्द्धवतीभ्यां मूर्द्धा
 स्यैषोऽप्सुमतीभ्यामग्रेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं यज्ञा-
 यज्ञियं शान्तिर्वा ऽआपस्तस्मादप्सुमतीभ्याम् ॥ १३ ॥
 डाभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्वावान-
 ग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विमुञ्चति त्रिभिर्व्युनक्ति
 तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽ-
 ग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥ तद्व
 हैके । प्रायणीय ऽएवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमु-
 षन्ति सत्स्थारूपं वा एतद्यद्विमोचनं किं पुरा

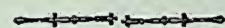
* 'एने यजुषी' इति 'ग-ज' पुस्तकयो

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५४ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५५ ।

स॒थं॒स्थायै॑ स॒थं॒स्थारूपं॑ कु॒र्ष्यामे॑ति न त॒था कु॒र्ष्यादु॒हरह॑र्वा-
ऽए॒ष य॒ज्ञस्ता॒यते॒ऽहर॑हः स॒न्तिष्ठ॑ते॒ऽहर॑हरेन॒थं स्व॑र्गस्य
लो॒कस्य॑ ग॒त्यै यु॒ङ्क्ते॒ऽहर॑हरेनेन स्व॒र्गं लो॒कं ग॑च्छति
त॒स्मादु॒हर॑हरे॒व यु॒ज्यादु॒हर॑हर्वि॒मुञ्चेत् ॥ १५ ॥ अ॒थो य॒था
प्रा॒यणी॒येऽति॑रात्रे । सा॒मिधे॒नीर॑नू॒च्य ब्रू॒यादु॒दय॑नीय-
ऽए॒वातो॒ऽनु॒वक्ता॑स्मीति तादृ॒क्त॒स्मादु॒हर॑हरे॒व यु॒ज्यादु॒हर॑-
हर्वि॒मुञ्चेत् ॥ १६ ॥ त॒च्चैत॑च्छा॒ण्डिल्यः॑ । क॒ङ्कती॑ये॒ब्भ्योऽ-
हर॑हः क॒र्म प्र॑दि॒श्य प्र॒व॒व्राजा॒हर॑हरे॒व वो यु॒न॒जान॑-
हर॑हर्वि॒मुञ्चानि॑ति त॒स्मादु॒हर॑हरे॒व यु॒ज्यादु॒हर॑हर्वि॒-
मुञ्चेत् ॥ १७ ॥ (D)

चतु॒र्थाध्या॒ये चतु॒र्थं ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ ४ ॥

इति चतु॒र्थोऽध्या॒यः ॥ ४ ॥

[पयोव्रतादिमीमांसा]

अथा॒तः प॒योव्र॑त॒तायै॑ । प॒योव्र॑तो दी॒क्षितः॑ स्यादे-
वे॒ब्भ्यो ह वा॑ ऽअ॒मृत॑म॒पच॑क्राम ॥ १ ॥ ते हो॒चुः ।
श्र॒मेण॑ त॒पसे॑द॒मन्वि॑च्छा॒मेति॑ तच्छ्र॒मेण॑ त॒पसा॒न्वैच्छं॑स्ते
दी॒क्षित्वा प॒योव्र॑ता ऽअ॒भव॑न्नेत॒द्वै त॒पो यो दी॑क्षित्वा
प॒योव्र॑तोऽस॒त्तस्य॑ घो॒षमा॑शु॒श्रुवुः॑ ॥ २ ॥ ते हो॒चुः ।
ने॒दीयो॑ वै भ॒वति॑ भू॒यस्त॒प ऽउ॒पाया॑मेति ते ब्री॒न्स्त-
ना॒नुपे॒युस्त॑त्प॒राद॑दृशुः ॥ ३ ॥ ते हो॒चुः । ने॒दीयो॑

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ६. ४;
कठ० १८. १४, १५, १८; कपिष्ठ० २९. ३. ४; मै० सं० ११. १२. ३; तै०
मं० ४. ७. १२, १३ ।

वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति ते द्वौ स्तना ऽउपेयुस्त-
 नेदीयसः पराददृशुः ॥ ४ ॥ ते होचुः । नेदीयो वै
 भवति भूयस्तप ऽउपायामेति त ऽएकः॥७ स्तनमुपेयुस्तदु-
 धिजगाम न त्वभिपत्तुः शेकुः ॥ ५ ॥ ते होचुः । अधि
 वा ऽअगन्न त्वभिपत्तुः शक्नुमः सर्वं तप ऽउपायामेति
 त ऽउपवसथे ऽनाशकमुपेयुरेतद्वै सर्वं तपो यदुनाशक-
 स्तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥ ६ ॥ तत्प्रातरभिपद्य ।
 अभिषुत्याग्नावजुह्वुस्तदग्नावमृतमदधुः सर्वेषामु ह्येष देवा-
 नामात्मा यदग्निस्तद्यदग्नावमृतमदधुस्तदात्सन्नमृतमदधत त-
 तो देवा ऽअमृता ऽअभवन् ॥ ७ ॥ तद्यत्तदमृतः सोमः
 सः । तदद्यापि यजमानः इश्रमेण तपसाञ्चिच्छति स
 दीक्षित्वा पयोव्रतो भवत्येतद्वै तपो यो दीक्षित्वा पयो-
 व्रतोऽसत्तस्य घोषमाशृणोतीत्यहे क्रय ऽइति ॥ ८ ॥ स
 त्रीन्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तना ऽउपैति
 तन्नेदीयसः परापश्यति स ऽएकः॥७ स्तनमुपैति तदधि
 गच्छति न त्वभिपत्तुः शक्नोति स ऽउपवसथे ऽनाश-
 कमुपैत्येतद्वै सर्वं तपो यदुनाशकस्तस्मादुपवसथे नाश्नी-
 यात् ॥ ९ ॥ तत्प्रातरभिपद्य । अभिषुत्याग्नौ जुहोति
 तदग्नावमृतं दधात्यथ भक्षयति तदात्सन्नमृतं धत्ते सोऽ-
 मृतो भवत्येतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वं व्यत्सर्वमायुरेति तथो
 हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १० ॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्ष-
 यति । दैवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ
 वा ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति

॥ ११ ॥ अथातः समिष्टयजुषामेव मीमांशसा । देवा-
श्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्राजापतेः पितुर्दायमुपे-
युर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च त उभय एव
सत्यमवदन्नुभयेऽनृतं ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः
॥ १२ ॥ ते देवा उतस्त्वृज्यानृतः । सत्यमन्वालेभिरेऽ-
सुरा उ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥ तद्वेदः
सत्यमीक्षाश्चक्रे । यदसुरेष्व्वास देवा वा उतस्त्वृज्यानृतः
सत्यमन्वालेप्सत हुन्त तदयानीति तद्देवानाजगाम
॥ १४ ॥ अनृतसु हेक्षाश्चक्रे । यद्देवेष्व्वासुरा वा-
उतस्त्वृज्य सत्यमनृतमन्वालेप्सत हुन्त तदयानीति
तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥ ते देवाः । सर्वः सत्यमव-
दन्त्सर्वमसुराऽअनृतं ते देवाऽआसक्ति सत्यं वदन्त-
ऽएषावीरतराऽइवासुरनाढ्यतराऽइव तस्मादु हैतद्य-
ऽआसक्ति सत्यं वदत्येषावीरतर इवैव भवत्यनाढ्यतर-
ऽइव स ह त्वेवान्ततो भवति देवा ह्येवान्ततो भवन्
॥ १६ ॥ अथ हासुराः । आसक्त्यनृतं वदन्त उष-
ऽइव पिपिसुराढ्याऽइवासुस्तस्मादु हैतद्यऽआसक्त्यनृतं
वदत्युष इवैव पिप्पित्याढ्य इव भवति परा ह त्वेवा-
न्ततो भवति परा ह्यसुराऽअभवन् ॥ १७ ॥ तद्यत्तत्स-
त्यम् । त्रयी सा विद्या ते देवाऽअबुवन् यज्ञं कृत्वेदः
सत्यं तनवामहा इति ॥ १८ ॥ ते दीक्षणीयान्निरवपन् ।
तदु हासुराऽअनुबुबुधिरे यज्ञं वै कृत्वा तद्देवाः सत्यं

तन्वते प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य
 समिष्टयजुरहुतमासाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समि-
 ष्टयजुर्न जुहति ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य
 यज्ञमन्यत्कर्तुं दद्विरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनः प्रेयुः ॥ १९ ॥
 तेषु प्रेतेषु । प्रायणीयं निरवपँस्तदु हासुरा ऽअन्वेव
 बुबुधिरे तस्य * शंखोरुक्तमासाथाजग्मुस्तस्मात्स यज्ञः
 शंख्वन्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञ-
 मन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः
 ॥ २० ॥ तेषु प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पशुह्याथास्मा-
 ऽआतिथ्यः हविर्निरवपँस्तदु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिरे
 तस्येदोपहूतासाथाजग्मुस्तस्मात्स यज्ञ ऽइडान्तस्ते देवा-
 ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽ-
 न्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २१ ॥ तेषु प्रेतेषु ।
 उपसदोऽतन्वत ते तिस्र एव सामिधेनीरनुच्य
 देवता एवायजन्न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योद-
 सादयन्भूयिष्ठः हि तत्रात्वरन्त तस्मादुपसत्सु तिस्र-
 एव सामिधेनीरनुच्य देवता एव यजति न प्रयाजा-
 न्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥ त ऽउप-
 वसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे । तदु हासुरा ऽअन्वेव
 बुबुधिरे तस्य समिष्टयजूंष्यहुतान्यासुरथाजग्मुस्त-
 स्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि न जुहति ते देवा-
 ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽ-

* 'शंखोरुक्तम्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोर्दृश्यते ।

न्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २३ ॥ तेषु प्रेतेषु
 प्रातःप्रातः सवनमतन्वत तदु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिं
 तस्यैतावत्कृतमास यावत्प्रातःसवनमथाजग्मुस्ते देवाः
 ऽअसुरान्प्रति दृश्य समुल्लुप्य यजमन्यदेव कर्तुं
 दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २४ ॥ तेषु
 प्रेतेषु । माध्यन्दिनः सवनमतन्वत तदु हासुरा ऽअ-
 न्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावन्माध्यन्दिनमथा-
 जग्मुस्ते देवाः ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यजमन्यदेव
 कर्तुं दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २५ ॥ तेषु
 प्रेतेषु । सवनीयेन पशुनाचरस्तदु हासुरा ऽअन्वेव
 बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽ-
 थाजग्मुस्ते देवाः ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यजमन्य-
 देव कर्तुं दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २६ ॥
 तेषु प्रेतेषु । तृतीयसवनमतन्वत तस्मिन्स्था*पयन्यत्स-
 मस्थापयँस्तस्मिन् सत्यमाप्नुवँस्ततोऽसुरा ऽअपपुष्पुविरे
 ततो देवाः ऽअभवन्परासुरा भवत्पारम्ना परास्य
 द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य ऽएवं वेद ॥ २७ ॥ ते देवाः
 ऽअब्रुवन् । ये न ऽइमे यज्ञाः सामि सथंस्थिता यानि-
 मान्विजहत्तोऽगामोप तज्जानीत यथेमान्त्सथंस्थापयामेति
 तेऽब्रुवँश्चेत्यङ्गमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
 च्छत यथेमान्यज्ञान्त्सथंस्थापयामेति ॥ २८ ॥ ते चेत्य-
 मानाः । एतानि समिष्टयजूथ्यपश्यँस्तान्यजुहवुस्तैरेता-

न्यज्ञान्तसमस्थापयत्युत्समस्थापयस्तस्मात्संस्थितयजू-
 थ्यथ यत्समयजस्तस्मात्समिष्टयजूथि ॥ २९ ॥ ते
 वा ऽएते नव यजाः । नवैतानि समिष्टयजूथि तद्य-
 देतानि जुहोत्येतानेवैतद्यज्ञान्तसंस्थापयत्युभयानि जुहो-
 त्यद्धरस्य चाग्नेश्चाद्धरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ ३० ॥ द्वे * ऽअग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानो
 यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्यज्ञः
 संस्थापयतीष्टो यज्ञो भृगुभिरिष्टो ऽअग्निराहुतः पिपर्तु
 न' ऽहुति ॥ ३१ ॥ तान्युभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । एकाद-
 शाक्षरा त्रिष्टुब्बीर्यं त्रिष्टुब्बीर्यमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति
 ॥ ३२ ॥ यद्वैकादश । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ-
 ऽइन्द्र ऽइन्द्रो यज्ञस्यात्मेन्द्रो देवता तद्य ऽएव यज्ञस्यात्मा या
 देवता तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥
 [अर्थप्रपाठकः ५० ॥] समिष्टयजूथि हुत्वावभृथं यन्ति ।
 अवभृथादुदेत्योदयनीयेन चरित्वानूबन्ध्यस्य पशुपुरोडाश-
 मनु देविकानां हवींथि निर्वपति ॥ ३४ ॥ एतद्वै
 प्रजापतिः । प्राण्य राद्धेवामन्यत स दिक्षु प्रतिष्ठायेदः
 सर्वं दधद्विदधदतिष्ठद्यद्दधद्विदधदतिष्ठत्तस्माद्धाता तथै-
 वैतद्यजमानो दिक्षु प्रतिष्ठायेदः सर्वं दधद्विदधत्तिष्ठति
 ॥ ३५ ॥ यद्वैतानि हवींथि निर्वपति । दिश ऽएषोऽ-
 ग्निस्ता ऽउ ऽएवामूः पुरस्ताद्बर्भस्तम्बं च लोकेष्टका-

* का० श्रौ० सू० १६. ६. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५६, ५७ ।

श्चोपदधाति ताः प्राणभूतः प्रथमायां चितौ सर्व्वे
द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्चम्यै चितेर-
सपत्ना नाकसदः पञ्चचूडास्ता ऽऊर्द्धा ऽउत्क्रामन्त्य-
ऽआयँस्ताब्भ्यः प्रजापतिरविभेत्सर्व्वं वा ऽइदमिमाः परा-
च्योऽत्येप्यन्तीति ता धाता भूत्वा पृथ्व्यगच्छतासु
प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३६ ॥ स यः स धातासौ स ऽआदित्यः ।
अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्तद्यस्मिन्नेष ऽएतत्प्र-
तिष्ठितस्तपति ॥ ३७ ॥ स यः स धातायमेव स
धात्रः । द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्द्धाताथ यत्त-
द्दिशां परमं क्रान्तमेतानि तानि पूर्वाणि हवींष्यनुमत्यै
चरुं राकायै चरुः सिनीवात्यै चरुः कुह्व्यै चरुस्तद्य-
देतानि निर्व्वपति यदेव तद्दिशां परमं क्रान्तं तस्मिन्ने-
वैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तः सर्व्वं जुहोत्येतस्यैव कृत्स्नतायै
॥ ३८ ॥ ता वा ऽएता देव्यः । दिशो ह्येताश्छन्दाश्सि
वै दिशश्छन्दाश्सि देव्योऽथैष कः प्रजापतिस्तद्यद्दे-
व्यश्च कश्च तस्माद्देविकाः पञ्च भवन्ति पञ्च हि
दिशः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । नैतानि हवींषि निर्व्वपेन्नेद-
तिरेचयानीति तानि वै निर्व्वपेदेव कामेभ्यो वा ऽएतानि
हवींषि निरूप्यन्ते न वै कामानामरिक्तमस्ति यद्वै
किञ्च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरूप्यते पशावेव स मद्ध्यतो
मेधो धीयत ऽउभयानि निर्व्वपत्यद्धरस्य चाग्नेश्चाद्धरस्य
पूर्व्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपाध-

इवेतानीष्टिर्हनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रूहि
यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृतसमानीडा ॥ ४० ॥
तस्य वा ऽएतस्य पशोः । जुहति समिष्टयजुःष्यव्य-
वयन्ति हृदयशूलेनावभृथः सथंस्था ह्येष पशुर्हृदय-
शूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥ प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि
जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तान्यस्यान्न
सर्वाणि कर्माणि कृतानि भवन्ति तान्येतत्प्रीणाति
तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते
सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो विश्वकर्मण्यमग्नि-
स्तमेवैतत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥ यद्वेव * वैश्वकर्मणानि जुहोति ।
प्रायणं च हाग्रेरुदयनं च सावित्राणि प्रायणं वैश्व-
कर्मणान्युदयनं स यत्सावित्राण्येव जुहुयान्न वैश्वकर्म-
णानि यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं तादृक्तदथ यद्वैश्व-
कर्मणान्येव जुहुयान्न सावित्राणि यथोदयनमेव कुर्यान्न
प्रायणं तादृक्तदुभयानि जुहोति प्रायणं च तदुदयनं
च करोति ॥ ४३ ॥ अष्टावमूनि भवन्ति । एवमिमानी
तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति स्वाहाकारोऽमीषां
नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोत्या-
हुतिरमीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं
करोति सन्ततां तत्राहुतिं जुहोति रेतो वै तत्र यज्ञो
रेतसोऽविच्छेदाय लुपेणेह स्वाहाकारं निरुक्तः हि रेतो
जातं भवति ॥ ४४ ॥ 'यदाकृतात् । समसुस्रोद्धृदो वा

* का० श्रौ० सू० १८. १. २२ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५८ ।

मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वेत्येतस्माद्व्येतस्सर्वस्मादग्रे
 कर्म समभवत्तदनु प्रेतं सुकृतामु लोकं व्यत्र ऽऋषयो
 जग्मुः प्रथमजाः पुराणा' ऽइत्यमुनेतदृषीनाह ॥ ४५ ॥
 'एतः सधस्थम् । परि ते ददामी'ति स्वर्गो वै लोकः
 सधस्थस्तदेनः स्वर्गाय लोकाय परिददाति 'यमैवहाच्छेव-
 धिं जातवेदाः । अन्वागन्ता वज्रपतिर्बो ऽअत्र तः स्म जानीत
 परमे व्योमन्नि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४६ ॥ 'एतं
 जानार्थं । परमे व्योमन्देवाः सधस्था विदु रूपमस्य । यदा
 गच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्त्तं कृणवाथाविरस्मा' ऽइति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः रुद्रबुद्धयस्वाग्ने, येन ब्रह्मी'ति तयोरुक्तो
 बन्धुः ॥ ४७ ॥ 'प्रस्तरेण परिधिना । सुचा वेद्या च बर्हिषा ।
 ऋचेमं व्यजं नो नय स्वर्देवेषु गन्तव' ऽइत्येतैर्नो यजस्
 रूपैः स्वर्गं लोकं गमयेत्येतत् ॥ ४८ ॥ 'यदत्तं व्यत्परा-
 दानम् । यत्पूर्त्तं व्याश्च दक्षिणाः । तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः
 स्वर्देवेषु नो दधद्'ति यच्चैत्र सम्प्रति दद्यो यच्चासम्प्रति
 तन्नोऽयमग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्गं लोके दधात्वित्येतत्
 ॥ ४९ ॥ 'यत्र धीरा ऽअनपेताः । मधोर्घृतस्य च याः ।
 तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्देवेषु नो दधद्'ति यथैव यजु
 स्तथा बन्धुः ॥ ५० ॥ अष्टौ वैश्वकर्म्मणानि जुहोति
 अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्

- (१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५९
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ५९ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ६१, ६०
 (५) शु० य० सं० अ० १८ क० ६२ । (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ६३
 (७) शु० य० सं० अ० १८ क० ६४ । (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ६५

मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन ष्प्रीणाति ॥ ५१ ॥ वैश्वकर्म्म-
णानि हुत्वा नाम करोति । यदा वै सर्वः कृत्स्नो जातो
भवत्यथ नाम कुर्वन्त्यत्र वा ऽएष सर्वः कृत्स्नो
जातो भवति ॥ ५२ ॥ नाम कृत्वाथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण
वा ऽएष ऽएतमात्मना चिनोति स यदेतामत्रात्मनः
परिदां न वदेतात्र हैवास्येष ऽआत्मानं वृज्जीताथ यदे-
तामत्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्येष ऽआत्मानं
न वृङ्क्ते 'ये ऽअग्नयः पाञ्चजन्या ऽअस्यां पृथिव्यामधि ।
तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुवे'ति ये के
चाग्नयः पञ्चचितिका ऽअस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि
त्वः सत्तमः प्रो ऽअस्मान् जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा
वाग्वा ऽअनुष्टुवागु सर्वाणि छन्दाश्चसि सर्वैरेवास्मा ऽएत-
च्छन्दोभिर्निर्हित उपस्थायाग्निः समारोह्य निर्ममत्थोद-
वसानीयया यजते ॥ ५३ ॥ * अथ मैत्रावरुण्य पयस्यया
यजते । देवत्रा वा ऽएष भवति य ऽएतत्कर्म करोति
दैवमेतन्निमथुनं यन्निमत्रावरुणौ स यदेतयानिष्ट्वा मानुष्यां
चरेत्प्रत्यवरोहः स यथा दैवः सन्मानुषः स्यात्तादृक्तदथ
यदेतया मैत्रावरुण्य पयस्यया यजते दैवमेवैतन्निमथुन-
मुपेत्येतयेष्वा कामं व्यथा प्रतिरूपं चरेत् ॥ ५४ ॥ यद्वै-
तया मैत्रावरुण्य पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विस्वस्ताद्रेतः
परापतत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेतया मैत्रा-

वरुण्यया पयस्यया रेतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥५५॥
 स यः स प्रजापतिर्व्यस्रदसत । अयमेव स योऽयमग्नि-
 इच्चीयतेऽथ यदस्मात्तद्रेतः परापतदेषा सा पयस्या
 मैत्रावरुणी भवति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानाऽउ
 वै रेतः सिकं विकुरुतः पयस्या भवति पयो हि रेतो
 यज्ञो भवति यज्ञो ह्येव यज्ञस्य रेतऽउपांशु भवत्युपांशु
 हि रेतः सिच्यतेऽन्ततो भवत्यन्ततो हि रेतो धीयते ॥५६॥
 तस्यै वाजिनेन चरन्ति । तस्मिन्दक्षिणां दधाति तूपरौ
 मिथुनौ दद्यादित्य*भ्याज्ञायेनैव मय्य ऽहुति ह स्माह
 माहिथिः सूर्य्यु हैषाग्निचितऽआहुतिः सोमाहुतिर्व्या-
 मनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥ स स्वयमातृणा ऽएवो-
 पदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोका-
 ऽएषोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥ ऋतव्या ऽएवोपदधीत ।
 संवत्सरो वा ऽऋतव्याः संवत्सर ऽएषोऽग्निश्चितः
 ॥ ५९ ॥ विश्वज्ज्योतिष ऽएवोपदधीत । एता वै
 देवता विश्वज्ज्योतिष ऽएता ऽउ देवता ऽएषोऽ-
 ग्निश्चितः ॥ ६० ॥ पुनश्चित्तिमेवोपदधीत । पुनर्व्यजो
 हैष ऽउत्तरा हैषा देवयज्या पुनर्व्यजमेवैतदुपधत्त ऽउत्तरा-
 मेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्व्यजो नमतीति न तथा कुर्याद्यो
 वाव चितेऽग्निर्निधीयते तामेवैष्टकामेष सर्वोऽग्निरभि-
 सम्पद्यते तद्यदग्नौ जुहोति तदेवास्य यथा सर्वस्मिज्छा-
 ण्डिलेऽग्नौ सञ्चिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता-

* 'क' पुस्तके 'भ्याग्न्यायेनैव' इत्येव लभ्यते ।

ऽआहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥ सर्वाणि वा ऽएष
भूतानि । सर्वान्देवान्गर्भं भवति योऽग्निं विभर्ति स
योऽसंवत्सरभृतं चिनुत ऽएतानि ह स सर्वाणि भूतानि
गर्भं भूतं निर्हते यो ह्येव मानुषं गर्भं निर्हन्ति
तन्नेव परिचक्षतेऽथ किं ख्य ऽएतं देवो ह्येष नासंवत्सर-
भृतस्यर्त्विजा भवितव्यमिति ह स्माह वात्स्यो
नेदस्य देवरेतस्य निर्हण्यमानस्य मेघसानीति ॥ ६२ ॥
षण्णमास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः । षण्णमास्या वा ऽअन्तमा
गर्भं जाता जीवन्तीति स यद्यसंवत्सरभृते महदुक्थः
शःसेदृगशीतीः शःसेदुसर्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं
तद्यदृगशीतयो विकृष्टं त्वेनः स भूयो विकर्षेद्यदि चैव
संवत्सरभृतः स्याद्यदि चासंवत्सरभृतः सर्वमेव महदुक्थः
शःसेत् ॥ ६३ ॥ अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्यां
जगाम । तः ह दैव्याम्पातिरुवाच शाण्डिल्यायन कथ-
मग्निश्चेत्त्वय्यो ग्लायामोऽह संवत्सरभृतायाग्निमु चिकी-
षामह ऽइति ॥ ६४ ॥ स होवाच । * कामन्वा ऽएनः
स चिन्वीत येन पुरा संवत्सरं भृतः स्यात्तु ह्येव तं
भृतः सन्तश्चिनुत ऽइति ॥ ६५ ॥ कामन्वेवैनः स
चिन्वीत । यः संवत्सरमभिषविष्यन्त्स्यादेव वा ऽएनं
प्रत्यक्षमन्त्रेन विभर्त्येताभिराहुतिभिः ॥ ६६ ॥ कामन्वे-
वैनः स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुया-
द्विभर्ति वा ऽएनमेष योऽग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥

कामस्त्रेवैन६ स चिन्वीत । य६ संवत्सरं जात६ स्या-
त्प्राणो वा ऽअग्निस्तमेतद्विभर्त्यथ ह वै रेत६ सिक्तं
प्राणोऽन्ववरोहति तद्विन्दते तद्यजातं-जातं विन्दते
तस्माज्जातवेदास्तस्मादुप्येवंवित्काम६ सद्योभूतं चि-
न्वीत यदु ह वा ऽएवंविस्तिबति वा पाययति वा
तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ सञ्चिते पक्ष-
पुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता ऽआहुतयो हुता
भवन्ति ॥ ६८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—*—

[चित्युपस्थानम्]

इन्द्र ऽएतत्सतर्च्चमपश्यत् । न्यूनस्याप्त्या ऽअति-
रिक्तस्यानतिरिक्त्यै ऋषद्वस्य समृद्ध्या ऽअथ ह वा ऽईश्व-
रोऽग्निं चित्वा किञ्चिद्दौरितसापत्तोर्वि वा हलितोर्षद्वा यदा
ह वा ऽएतच्छ्रयापण्णं सायकायनं शुश्रवावाथ हैतत्कर्मो-
पदधर्ष ॥ १ ॥ सैषा त्रयस्य समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिर्ष्योऽ-
ग्निं चिनुते तस्य समृद्धिर्ष्योऽग्निं चिनोति तस्य समृद्धिः
॥ २ ॥ * तद्यदेतेनोपतिष्ठते । यदेवास्यात्र विद्वान्वा-
विद्वान्वाति वा रेचयति न वाब्ध्यापयति तदेवास्यैतेन

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ७ १; कद०
१८. १४, १५. १८; कपिष्ठ० २९. ३, ४; मै० सं० ११. १२. ३; तै० सं० ७. १२, १३।

* का० श्रौ० सू० १७. ७. १, २ ।

सर्वमाप्तं भवति यदस्य किञ्चानाप्तं य ऽउ तस्यामनुष्टु-
 ब्भ्यचि कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथो ऽएतस्मादेवैतत्कर्मणो
 रक्षात्सि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति नो हैनमनुव्याहारिण
 स्तृण्वते तस्मादुप्येवंवित्कामं परस्मा ऽअग्निं चिनुया-
 दीश्वरो ह श्रेयान्भूवितोः ॥ ३ ॥ 'वार्धहर्त्याय श्वसे ।
 सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमि'ति वार्धग्वनीभ्यां प्रथमा-
 भ्यामुपतिष्ठत ऽएतद्वै देवा वृत्रं पाप्मानः हत्वापह-
 तपाप्मान ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वृत्रं
 पाप्मानः हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥ 'वि न
 ऽइन्द्रे मृधो जहि । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा'
 ऽइति वैमृधीभ्यां द्वितीयाभ्यामेतद्वै देवा मृधः
 पाप्मानः हत्वापहतपाप्मान ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्य-
 जमानो मृधः पाप्मानः हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते
 ॥ ५ ॥ 'वैश्वानरो न ऽऊतये । पृष्टो दिवि पृष्टो-
 ऽअग्निः पृथिव्यामि'ति वैश्वानरीभ्यां तृतीया-
 भ्यामेतद्वै देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वापहत-
 पाप्मान ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण
 पाप्मानं दग्ध्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥ 'अश्व्याम
 तं काममग्ने तवोती'ति । एकया कामवत्यैतद्वै देवाः षड्वचेन
 पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकधान्ततः सर्वान्कामाना-

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ६८, ६९ । (२) शु० य० सं० अ० १८
 क० ७० । (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ७२, ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १८
 क० ७४ ।

त्समन्नकुर्वत तथैवैतद्यजमानः षडृचेन पाप्मानमपहृत्यै-
 कया कामवत्यैकधान्ततः सर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥
 सप्तर्चं भवति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तर्चवः सप्त
 दिशः सप्त देवलोकाः सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि
 सप्त छन्दांसि सप्त ग्राह्याः पशवः सप्तारण्याः
 सप्त शीर्षन्प्राणा यत्किञ्च सप्तविधमधिदेवतमद्भ्यात्मं
 तदेनेन सर्वमाप्नोति ताऽअनुष्टुभमभिसम्पद्यन्ते वाग्वा-
 ऽअनुष्टुब्वाचैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानात्मम् ॥ ८ ॥
 अष्टृच्चैनोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुः । वयं ते ऽअद्य ररिमा
 हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्तपूर्वास्तदष्टा-
 वष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानात्मयो ऽएवः
 समं देवते भजेते ऽइति न तथा कुर्वादेता वाव सप्ता-
 ष्टावनुष्टुभो भवन्ति स योऽष्टृच्चै कामोऽत्रैव तमाप्नोति
 ॥ ९ ॥ ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नोऽग्निर्ध्यावानग्नि-
 र्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नात्ममिन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्ध्यावानग्नि-
 र्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नात्मम् ॥ १० ॥ तद्धैके । कर्मणः कर्मण ऽएवैतां प्रतिपदं
 कुर्वतेऽपहतपाप्मान ऽएतत्कर्म करवामहा ऽइति पुरीषवतीं
 चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा
 कृत्स्ना भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्वादिति नु
 चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥ त्रयो ह वै समुदाः ।

अग्निर्व्यजुषां महाव्रतः सांस्मनां महदुक्थमृचाथं स य-
 ऽएतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुदाञ्छोषयते ताञ्छु-
 ष्यतोऽन्वस्य छन्दाथंसि शुष्यन्ति छन्दाथस्यनुलोको
 लोकमन्वात्मात्मानमनु प्रजा पशवः स ह इश्वरः-इश्व ऽएव
 पापीयाद्भवति य ऽएतानि परस्मै करोति ॥ १२ ॥
 अथ य ऽएतान्यकृत्वा । परस्मा ऽअपि सर्वैरन्यैर्व्य-
 जक्रतुभिर्व्याजयेदेतेभ्यो हैवास्य समुद्देभ्यश्छन्दाथंसि
 पुनराप्यायन्ते छन्दाथस्यनु लोको लोकमन्वात्मात्मान-
 मनु प्रजा पशवः स ह इश्वरः-इश्व ऽएव इश्रेयान्भवति
 य ऽएतानि परस्मै न करोत्येष ह वा ऽअस्य देवोऽ-
 मृत ऽआत्मा स य ऽएतानि परस्मै करोत्येतः ह स
 देवमात्मानं परस्मै प्रयच्छत्यथ शुष्क ऽएव स्थाणुः
 परिशिष्यते ॥ १३ ॥ तद्वैके । कृत्वा कुर्वते वा प्रति वा
 कारयन्त ऽएषा प्रायश्चित्तिरिति न तथा कुर्वाद्यथा
 शुष्कथं स्थाणुमुदकेनाभिषिञ्चेत्तादृक्तपूयेद्वा वै स वि-
 वा म्रित्येन्नैतस्य प्रायश्चित्तिरस्तीत्येव विद्यात् ॥ १४ ॥
 अथ ह स्माह शाण्डिल्यः । तुरो ह कावषेयः कारोत्यां
 देवेभ्योऽग्निं चिकाय तः ह देवाः पप्रच्छुर्मुने यदलोक्या-
 मग्निचित्यामाहुरथ कस्मादचैषीरिति ॥ १५ ॥ स
 होवाच । किं नु लोक्यं किमलोक्यमात्मा वै यजस्य
 यजमानोऽङ्गान्वृत्विजो यत्र वा ऽआत्मा तदङ्गानि
 यत्रो ऽङ्गानि तदात्मा यदि वा ऽऋत्विजोऽलोका
 भवन्त्यलोक ऽउ तर्हि यजमान ऽउ भूये हि समानलोका

भवन्ति दक्षिणासु त्वेव न संवदितव्यः संवादेनैव
त्विजो ऽलोका ऽद्विति ॥ १६ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१०७॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

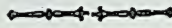
† सञ्चितीनाम नवमं काण्डं समाप्तम् ॥ ९॥

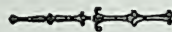
(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श० ११. ७. २; मै० सं० ११. १२. ११ ।

† अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४०२ ॥

अथाऽग्निरहस्यं *नाम दशमं काण्डम्

अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— चितिसम्पत्तयः, चयनस्य सर्वयज्ञात्मना
स्तुतिः, चित्यस्य पक्षपुच्छविचारः, सप्तविधाद्येकशतविधाग्नेर्वेदिमानादि,
चयनकालादेर्विचारः, चित्याग्नेश्छन्दोभिः सहावयवंसम्पत्तिः, संव-
त्सरादिमुहूर्तपर्यन्तं चयनसम्पत्तिः, यजुष्मतीलोकम्पृणानां सङ्ख्या,
उपनिषद्गोपेणान्युपासना, मनःसृष्टिविषयकविचारादि, अग्नेः
सर्वतोमुखत्वम्, सम्प्रदायप्रवर्तकपिंशकथनं, चेति ।

[चित्याग्नेः सम्बत्सररूपत्वम्, तस्य प्राजापत्यात्मना स्तुतिः,
स्तोत्रशस्त्रस्तुतिश्च]

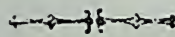
ॐ ॥ अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । संवत्सर उउपरि-
ष्टान्महदुक्थः शस्यते प्रजापतेर्विस्तस्तस्याग्रहः रसोऽग-
च्छत् ॥ १ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रहःसत । संवत्सरः
सोऽथ यान्यस्य तानि पूर्वाणि व्यस्रहःसन्ताहोरात्राणि
तानि ॥ २ ॥ स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रहःसत ।
अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्य तान्यहोरा-
त्राणि पूर्वाणि व्यस्रहःसन्तेष्टका एव तास्तद्यदेता-

* षष्ठादि-काण्डचतुष्टयेन प्रतिपादितकर्मणो भावनोपयोगितया अनुष्ठानाप्नोष्युक्त-
कर्मप्रतिपादकतया च सर्वशेषत्वादस्य काण्डस्याऽग्निरहस्यमिति संज्ञा । रहसि भवं रहस्यम्,
अग्निविषयं रहस्यज्ञानमित्यर्थः । तत्र अग्निशब्देन आहवनीयाधिकरणं सप्तपुरुषाद्येकशत-
पुरुषपरिमितं चितं क्षेत्रमभिधीयते 'इष्टकामिरग्निं चिनोतीति श्रुतेः' तथाऽग्निमारोहति अग्निं
प्रोक्षतीति च आरोहणप्रोक्षणं स्थलस्यैवोच्यते, तस्य चित्याग्नेरुपरि निधीयमान आहवनीयोऽग्नि-
स्तत्कर्म च अग्निशब्देनोच्यते । तद्विषयं पूर्वमनुक्तमग्निमानादिकं तद्रहस्यं च ध्यानभागोऽस्मिन्
काण्डे वक्ष्यत इति अग्निरहस्यमिति नामधेयं युक्तम् । (सा० भा०)

ऽउपदधाति यान्येवास्य तान्यहोरात्राणि पूर्वाणि ऋत्यस्व-
 सन्त तान्यस्मिन्नेतरप्रतिदधाति तदेतदुत्रैव यजुश्चित-
 मन्नासम् ॥ ३ ॥ अथ योऽस्य सोऽग्रह रसोऽगच्छत् ।
 महत्तदुक्थं तमस्य तह रसमृक्सामाभ्यामनु यन्ति तद्यत्तत्र
 यजुः पुरस्तादेत्यभिनेतैव तदेति यथादो मेऽमुत्रैकं
 तद्वाहरिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति तह संवत्सर ऽआप्नु-
 वन्ति ॥ ४ ॥ तमद्भ्यर्घ्यग्रहेण गृह्णाति । यद् गृह्णाति तस्माद्
 ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसन्दधाति सर्वाणि हैतानि
 सामानि यन्महाव्रतं तदस्मिन्सर्वैः सामभी रसन्दधाति
 तस्मिन्होता महतोक्थेन रसन्दधाति सर्वा हैता ऽऋचो
 यन्महदुक्थं तदस्मिन्सर्वाभिर्ऋग्भी रसन्दधाति ॥ ५ ॥
 ते यद्वा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते
 जुहोति तदेनमेष रसोऽप्येति न वै महाव्रतमिदह स्तुतः
 शेत् ऽइति पश्यन्ति नो महदिदमुक्थमित्यग्निमेव पश्य-
 न्यात्समा ह्यग्निस्तदेनमेते ऽउभे रसो भूत्वापीत ऽऋक्च
 साम च तदुभे ऽऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥ स ऽएष
 मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चितिर्द्वितीया च तृतीया च
 चतुर्थी चाथ पञ्चम्यै चितेर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते
 तन्मिथुनं मिथुन ऽउ ऽएवायमात्मा ॥ ७ ॥ अङ्गुष्ठा-
 ऽइति पुमांशः । अङ्गुलय ऽइति स्त्रियः कर्णविति
 पुमांशसौ भुवाविति स्त्रिया ऽओष्ठाविति पुमांशसौ
 नासिके ऽइति स्त्रियौ दुन्ता ऽइति पुमांशसौ जिह्वेति
 स्त्री सर्व ऽएव मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मनैतं मिथुन-

मग्निमप्येति ॥ ८ ॥ एषात्रापीतिः । अप्यद्वैवमिथुन-
 ऽइत्थः ह त्वेवापि मिथुनो वागेवेयं स्योऽयमग्निश्चितो
 वाचा हि चीयतेऽथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते स प्राणः
 प्राणो वै वाचो ऋषा प्राणो मिथुनं वाग्नेवायमारमाथ
 यः ऽआत्मप्राणस्तन्मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत-
 म्मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९ ॥ एषो ऽअत्रापीतिः । न ह वा
 ऽअस्यापुत्रतायै का च न शङ्का भवति यः ऽएवमेतौ
 मिथुनावारमानश्चाग्निश्च वेदान्नः ह त्वेवायमारमा-
 दक्षिणान्नं वनुते यो न ऽआत्मेति ह्यप्यृषिणाभ्युक्तम्
 ॥ १० ॥ तदिदमन्नजग्धन्वेधा भवति । यदस्यामृतमृद्धं
 तन्नाभेरुद्धैः प्राणैरुच्चरति तद्वायुमप्येत्यथ यन्मर्त्य-
 म्पराक् तन्नाभिमर्त्येति तद्वायुमभूत्वेमामप्येति मुञ्चश्च
 पुरीषश्च तद्यदिमामप्येति योऽयमग्निश्चितस्तन्तदुप्ये-
 त्यथ यद्वायुमप्येति यश्चितेऽग्निर्निधीयते तन्तदुप्येत्येषो
 ऽएवात्रापीतिः ॥ ११ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

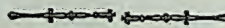
[चितिमम्पत्तयः]

प्रजापतिरिमल्लोकानैप्सत् । स ऽएतं वयोविध-
 मारमानमपश्यदग्निन्तं व्यधत् तनेमल्लोकमाप्नोत्स
 द्वितीयं वयोविधमारमानमपश्यन्महाव्रतन्तद्व्यधत् ते-

नान्तरिक्षमाप्नोत्स तृतीयं वयोविधमात्मानमपश्यन्मह-
दुक्कथं तद्वयधत्त तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥ अयं वाव लोके
ऽएषोऽग्निश्चितः । अन्तरिक्षमहाव्रतं द्यौर्महदुक्कथं
तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निम्महाव्रतम्महदुक्कथं
सह हीमे लोका ऽअसृज्यन्त तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते-
यथा ह्येषाँल्लोकानाम्प्रथमोऽसृज्यतेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥
अथाह्यारमम् । मन ऽएवाग्निः प्राणो महाव्रतं बाङ्
महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि मनः
प्राणो वाक्त्यदग्निः प्रथमश्चीयते मनो हि प्रथम-
स्प्राणानाम् ॥ ३ ॥ आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतं बाङ्
महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह ह्यात्मा
प्राणो वाक्त्यदग्निः प्रथमश्चीयते ऽआत्मा हि प्रथमः
सम्भवतः सम्भवति ॥ ४ ॥ शिर ऽएवाग्निः । प्राणो
महाव्रतमात्मा महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहो-
पेयात्सह हि शिरः प्राण आत्मा तद्यदग्निः प्रथम-
श्चीयते शिरो हि प्रथमञ्जायमानस्य जायते तस्मा-
द्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते महदेवोक्कथमातमां
ख्यायत ऽआत्मा हि महदुक्कथम् ॥ ५ ॥ तदाहुः । षुदे-
तानि सर्वाणि सह दुरुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति
ज्ज्योतिष्टोम ऽएवाग्निष्टोमे ज्ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन
यजेत ॥ ६ ॥ तस्य वा ऽएतस्य ज्ज्योतिष्टोमस्याग्नि-
ष्टोमस्य । त्रिवृद्धिष्पवमानं तद् व्रतस्य शिरः पञ्च-
दशसप्तदशा ऽउत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ पञ्चदशः होतु-

राज्यः सप्तदशं पृष्ठमेकविंशं व्यज्ञायजियं तत्पुच्छम्
॥ ७ ॥ तयोर्वा ऽएतयोः । पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वात्रिं-
शस्तोत्रियास्ततो याः पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश-
ऽआत्मा याः सप्तातिथन्ति ताः परिमादः पशवो हैताः
पशवः परिमाद ऽएतावद्द्वै महाव्रतन्तदेतदुत्रैव महाव्रतमा-
प्नोति ॥ ८ ॥ अथ होता सप्त छन्दाथंसि शःसति ।
चतुरुत्तराण्येकचानि विराडष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयो-
ऽक्षराणि पञ्च चत्वारिंशच्च ततो या ऽअशीतयः सैवा-
शीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यानि
पञ्चचत्वारिंशत्ततो यानि पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश-
ऽआत्मा यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छा-
न्यथ यानि विंशतिस्तदावपनमेतावद्द्वै महदुक्थन्तदेत-
दुत्रैव महदुक्थमाप्नोति तानि वा ऽएतानि सर्वाणि
ज्योतिष्टोम ऽएवाग्निष्टोम ऽआप्यन्ते तस्मादु ज्योति-
ष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रजापतेर्मर्त्यामृतादि-कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन स्तुतिः]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स ऽऊर्द्ध्वेभ्य ऽएव
प्राणेभ्यो देवान्सृजत येऽवाञ्च प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः
प्रजा ऽअथोर्द्ध्वमेव मृत्युमप्रजाभ्योऽन्तारमसृजत ॥ १ ॥

तस्य ह प्रजापतेः । अर्द्धमेव मर्त्यमासीदर्द्धममृतन्तद्यदस्य
मर्त्यमासीत्तेन मृत्योरबिभेत्स बिब्यदिमाप्त्राविशद्
द्वयम्भूत्वा मृच्छापश्च ॥ २ ॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । क नु
सोऽभूद्यो नोऽसृष्टेति त्वद्विब्यदिमाप्त्राविक्षदिति सोऽब्र-
तीत्तं वा ऽअविच्छाम तद् सम्भराम न वा ऽअहं तद् हि-
सिष्यामीति तन्देवा ऽअस्याऽअधि समभरन्त्यदस्याप्स्वा-
सीत्ता ऽअपः समभरन्नथ यदस्यान्ताम्मृदं तदुभय-
सम्भृत्य मृदञ्चापश्चेष्टकामकुर्वन्तस्मादेतदुभयमिष्टका
भवति मृच्छापश्च ॥ ३ ॥ तदेता वा ऽअस्य ताः । पञ्च
मर्त्यास्तन्व ऽआसँछोम त्वङ्माथंसमस्थि मज्जाथैता
ऽअमृता मनो वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ स य-
स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या
ऽअस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व ऽआसन्नेतास्ताः पुरीष-
चितयोऽथ या ऽअमृता एतास्ता ऽइष्टकाचितयः ॥ ५ ॥ ते
देवा ऽअब्रुवन् । अमृतमिमं करवामेति तस्यैताब्ध्याममृताब्ध्या-
न्तनुब्ध्यामेताम्मर्त्यान्तनुम्परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचिति -
ब्ध्याम्पुरीषचितिन्तथा द्वितीयान्तथा तृतीयान्तथा चतुर्थीम्
॥ ६ ॥ अथ पञ्चमीश्चितिमुपधाय । पुरीषन्निवपति तन्न विकर्णी-
ञ्च स्वयमातृणाञ्चोपदधाति द्विरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्नि-
मब्ध्यादधाति सा सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैताब्ध्याम-
मृताब्ध्यान्तनुब्ध्यामेताम्मर्त्यान्तनुम्परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्ट-
काचितिब्ध्याम्पुरीषचितिं ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत्तथैवै-
तश्चजमान एतममृतमात्मानङ्कुरवा सोऽमृतो भवति ॥ ७ ॥

ते वै देवास्तन्नाविदुः । यद्येन६ सर्वं वाकुर्वन्न वा सर्वं
 खद्यति वारेचयन्न वाब्भ्यापयँस्त ऽएतामृचमपश्यन्न्धा-
 मच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः सचेतसो विश्वे-
 देवा यज्ञम्प्रावन्तु नः शुभ' ऽइति ॥ ८ ॥ तस्या
 ऽअस्त्येवाग्नेयम् । अस्त्येन्द्रमस्ति वैश्वदेवन्तद्यदस्या
 ऽआग्नेयं यद्वैतस्याग्नेराग्नेयन्तदस्य तेन समस्कुर्वन्न्यदैन्द्रं
 तदैन्द्रेण यद्वैश्वदेवन्तद्वैश्वदेवेन तमत्रैव सर्वङ्कृत्स्नः
 समस्कुर्वन् ॥ ९ ॥ * तद्यदेतयोपतिष्ठते । यदेवास्यान्न
 विद्वान्वाविद्वान्वाति वा रेचयति न वाब्भ्यापयति
 तदेवास्यैतया सर्वमाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनुष्टुब्धा-
 मच्छद्भवति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाग्धामच्छद्वाचैवास्य तदा-
 प्नोति यदस्य किञ्चानाप्तम्पुरीषवतीञ्चितिङ्कृत्वोपतिष्ठे-
 तेत्यु हैक ऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति
 ॥ १० ॥ तदु वा ऽआहुः । यविष्ठवर्यैवोपतिष्ठेतैत्द्धास्य
 प्रियन्धाम यद्यविष्ठ ऽइति तद्यदस्य प्रियन्धाम तेनास्य
 तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमाग्नेय्याग्निकर्म हि
 गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनिरुक्तया सर्वं
 वा ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नाप्तं 'त्वं यविष्ठे दाशुष' ऽइति तस्योक्तो बन्धुः

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ७६ ।

* "यस्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्" (का० श्रौ० सू० १७. ६. १) ।

(२) शु० य० सं० अ० १८ क० ७७ ।

पुरीषवतीञ्चितिङ्कृत्वोपतिष्ठेत तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना
भवति ॥ ११ ॥ (C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्रजापतेर्मरणधर्मकस्थूलशरीरगतमज्जादिरूपत्वेन हिरण्यरूपत्वेन
देवानामन्नरूपत्वेन च स्तुतिः, पक्षिमक्ष्णवर्जनं व्रतञ्च]

उभयद्वैतदुग्धे प्रजापतिरास । मर्त्यञ्चैवामृतञ्च
तस्य प्राणा एवामृता आसुः शरीरममर्त्यं स एतेन
कर्मणैतयावृतैकधाजरममृतमात्मानमकुरुत तथैतद्यज-
मान उभयमेव भवति मर्त्यञ्चैवामृतञ्च तस्य प्राणा
एवामृता भवन्ति शरीरममर्त्यं स एतेन कर्मणैतया
वृतैकधाजरममृतमात्मानमकुरुते ॥ १ ॥ स प्रथमाञ्चिति-
ञ्चिनोति । सा हास्येषा प्राण एव तद्वै तदमृतममृतं
हि प्राणः सैषामृतचितिरथ पुरीषन्निवपति तद्धास्ये-
तन्मज्जैव तद्वै तन्मर्त्यममर्त्यं हि मज्जा तदेतस्मिन्नमृते
प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतमभवति ॥ २ ॥ द्वितीया-
ञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्येषापान एव तद्वै तदमृत-
ममृतं ह्यपानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतमभवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्धा-
स्यैतदुस्थेयैव तद्वै तन्मर्त्यममर्त्यं ह्यस्थि तदेतस्मिन्न-
मृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतमभवति ॥ ३ ॥ तृतीया-
ञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्येषा व्यान एव तद्वै

(C) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. १. ३;
मे० सं० ११. १३. ११; ते० सं० १. ५. ११, १; ऋ० सं० ६८. २ ।

तदमृतममृतः हि व्यानः सैषामृतचितिस्तदेतन्म-
 र्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीष-
 न्निवपति तद्धास्यैतस्त्रावैव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि
 स्त्राव तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृत-
 म्भवति ॥ ४ ॥ चतुर्थीञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषो-
 दान एव तद्वै तदमृतममृतं ह्युदानः सैषामृतचिति-
 स्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृत-
 म्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्धास्यैतन्माथंसमेव तद्वै
 तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि माथंसं तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठाप-
 यति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ५ ॥ पञ्चमीञ्चिति-
 ञ्चिनोति । सा हास्यैषा समान एव तद्वै तदमृतममृतः
 हि समानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
 परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति
 तद्धास्यैतन्मेद एव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि मेदस्तदे-
 तस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ६ ॥
 षष्ठीञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषा बागेव तद्वै तदमृतम-
 मृतः हि बाक्वसैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
 परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्धा-
 स्यैतदसृगेव त्वगेव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यं ह्यसृङ्मर्त्या
 त्वक्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति
 ॥ ७ ॥ ता वा एताः । षड्विंशकाचितयः षट् पुरीष-
 चितयस्तद् द्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्प्रजापतिरेक-

धाज॒रम॒मृत॒मा॒र॒मान॒म॒कुरु॒त तथै॒वैत॒द्यज॒मान॒ ऽए॒क॒धाज॒र-
म॒मृत॒मा॒र॒मान॒ङ्कुरु॒ते ॥ ८ ॥ अ॒थ द्वि॒क॒र्णी॒श्च स्वय॑मा॒तृ॒ष्णा-
ञ्चो॒प॒धाय॑ । हि॒रण्य॑श॒कलैः॑ प्रो॒क्षत्य॑ग्नि॒मभ्य॑ादधाति रू॒प-
मे॒व त॒त्प्रजा॑पतिर्हि॒रण्य॑म॒यम॑न्त॒त ऽआ॒र॒म॒नोऽकुरु॑त तद्य-
दन्त॑तस्त॒स्म॒मादि॑द॒म॒न्त्य॒मा॒र॒म॒नो रू॒पन्त॑स्म॒मादा॑हुर्हि॒रण्य॑म॒यः
प्रजा॑पतिरिति तथै॒वैत॒द्यज॒मानो रू॒पमे॒व हि॒रण्य॑म॒यम॑न्त॒त
ऽआ॒र॒म॒नः कुरु॑ते तद्यदन्त॑तस्त॒स्म॒मादि॑द॒म॒न्त्य॒मा॒र॒म॒नो रू॒पं
त॒स्म॒माद्ये॒ चैत॑द्विदु॒र्ध्वं च न॒ हि॒रण्य॑म॒योऽग्नि॑चिद॒मुष्मि॑ल्लोके
स॒म्भव॑तीत्ये॒वाहुः॑ ॥ ९ ॥ त॒द्वैत॑च्छा॒ण्डि॒ल्यश्च॑ सा॒प्तर॑थ-
वा॒ह॒णिश्च॑ । आ॒चा॒र्या॑न्ते॒वा॒सि॒नौ ऋ॒यू॒दा॒ते रू॒पमे॒वा॒स्यैत॑-
दिति॑ ह॒ स्म॒माह॑ शा॒ण्डि॒ल्यो लो॒मा॒नीति॑ सा॒प्तर॑थवा॒ह॒णिः
॥ १० ॥ स॒ हो॒वाच॑ शा॒ण्डि॒ल्यः । रू॒पं वा॒व लो॒मव॑द्रू॒प-
म॒लो॒मकः॑ रू॒पमे॒वा॒स्यैत॑दिति॒ तद्व॑द्वै त॒त्तथा॑ य॒था तच्छा॑-
ण्डि॒ल्य ऽउ॒वाच॑ स॒ञ्चिते॑ऽग्निः प्र॒णीय॑ते प्र॒णीता॑दूर्द्ध॒ः
स॒मि॒ध ऽआ॑हु॒तय॑ ऽइति॑ हूयन्ते ॥ ११ ॥ प्रा॒णेन॑ वै दे॒वा
ऽअ॒न्नम॑दन्ति । अ॒ग्निरु॑ दे॒वाना॑म्प्राणस्त॒स्म॒मा॒र॒प्राग्दे॒वेभ्यो॑
जु॒ह्वति॑ प्रा॒णेन॑ हि दे॒वा ऽअ॒न्नम॑दु॒न्त्य॒पा॒नेन॑ मनु॒ष्या
ऽअ॒न्नम॑दन्ति त॒स्म॒मा॒र॒प्रत्य॑ङ्ङ्मनु॒ष्ये॒ष्वन्न॑न्धीयतेऽपा॒नेन॑
हि मनु॒ष्या ऽअ॒न्नम॑दुन्ति ॥ १२ ॥ त॒दाहुः॑ । न
व॒यसो॑ऽग्नि॒चिद॑श्नीयाद्व॒यो वा ऽए॒ष रू॒प॒म्भव॑ति योऽग्नि-
ञ्चि॒नुत॑ ऽई॒श्वर॑ ऽआ॒र्त्ति॒मा॒र्त्तोस्त॑स्म॒मान्न॑ व॒यसो॑ऽग्नि॒चिद॑-
श्नीया॑दिति॒ तद्व॑द्वै का॒ममे॒वैवं॑चिद॒श्नीया॑दग्ने॒र्वा ऽए॒ष रू॒प-
म्भव॑ति योऽग्निञ्चि॒नुते॑ स॒र्वं वा॑ ऽइ॒दम॑ग्ने॒न्नः॑ स॒र्वं म॑

ऽइदमन्नमित्येवैवद्विद्विद्यादिति ॥ १३ ॥ तदाहुः । कि-
न्तदग्नौ क्रियते येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीत्यग्निर्वा
ऽएष देवता भवति योऽग्निश्चिनुतेऽमृतमु वा ऽअग्निः
श्रीर्देवाः श्रियङ्गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य
ऽएवैवेद ॥ १४ ॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अग्निचयनस्य अग्न्याधेयादिसर्वयज्ञात्मकत्वम्]

सर्वे हैते यज्ञा योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमा
लभते तदग्न्याधेयमथ यदुखां सम्भरति तादृगग्न्याधे-
यहवींष्यथ यदीक्षते तदग्निहोत्रमथ यदीक्षितः समि-
धावादुधाति ते ऽअग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥ ते वै सायम्प्रातरा-
दधाति । सायम्प्रातर्ह्यग्निहोत्राहुती जुहति समानेन मन्त्रेण
समानेन हि मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुहत्यथ यदद्वनीवाहन-
ञ्च भस्मनश्चाब्ध्यवहरणन्तौ दर्शपूर्णमासावथ यद्गार्हपत्य-
श्चिनोति तानि चातुर्मास्यान्यथ यदूर्ध्वङ्गार्हपत्यादा
सर्वौषधात्ता ऽइष्ट्योऽथ यदूर्ध्वः सर्वौषधात्प्राचीनश्चिति-
ब्ध्यस्ते पशुबन्धा य ऽएवैतेषु यज्ञेषु विष्णुकूमास्ते विष्णु-
कूमा यज्ञप्यन्तद्वात्सस्पृम् ॥ २ ॥ सौम्योऽद्धरः प्रथमा
चितिः । यत्प्राचीनः सवेब्ध्यो राजसूयो द्वितीया वाज-
पेयस्तृतीयाश्वमेधश्चतुर्थ्यग्निसवः पञ्चमी वैश्चितः

सामभिः परिगायति तन्महाव्रतमथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ता-
 ज्जप्यन्तच्छतरुद्रियं वसोर्द्धारा महदुक्थमथ यदूर्द्धः
 सामभ्यः प्राचीनं वसोर्द्धारायै यदेव तत्र होतुः पुरस्ता-
 ज्जप्यन्तत्तदथ यदूर्द्धं वसोर्द्धारायै ते गृहमेधा ऽएतावन्तो
 वै सर्वे यज्ञास्तानग्निनाप्नोति ॥ ३ ॥ अथातो यज्ञवीर्या-
 णामेव । सायम्प्रातर्ह वा ऽअमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नाति
 तावती ह तस्मिन्त्यज्ञ ऽउर्गर्द्धमासेऽर्द्धमासे दर्शपूर्णमा-
 सयाजी चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी षट्सु
 षट्सु पशुबन्धयाजी सँवत्सरे सँवत्सरे सोमयाजी
 शते-शते सँवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामन्न तद्धै-
 तव्यावच्छतः सँवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्ष्यन्तः स
 यो हैतदेवं वेदैवः हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्ष्यन्तम्भवति
 तस्य यदपीषीकयेवोपहृयात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्ष्यन्त-
 म्भवति ॥ ४ ॥ (E)

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वम्, तत्पक्षपुच्छयोः प्रमाणं च]

प्रजापतिः स्वर्गल्लोकमजिगाथंसत् । सर्वे वै
 पशवः प्रजापतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजः स ऽएतै रूपैर्जा-
 शक्वनोस् ऽएतं वयोविधमात्मानमपश्यदग्निन्तं व्यधत्

सोऽनुपसमुद्धानुपाधायोदपिपतिषत्स नाशक्नोत्सऽउपस-
मुद्घोपाधायोदपतत्तस्मादुप्येतर्हि वृथाऽसि यदैव पक्षा
ऽउपसमुहन्ते यदा पञ्चाणि विसृजन्तेऽथोत्पतितुः
शक्नुवन्ति ॥ १ ॥ तँवाऽअङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै
यज्ञस्तेनेदः सर्वस्मितन्तस्यैषावमा मात्रा यदङ्गुलयस्त-
द्यास्यावमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनन्तस्मिमीते
॥ २ ॥ चतुर्विंशत्याङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विंशत्यक्षरा वै
गायत्री गायत्रोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
न्तस्मिमीते ॥ ३ ॥ स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत् ऽउप-
समूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो वाह्यतो व्युदूहति तद्यावदे-
वोपसमूहति तावद्रव्युदूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो
कनीयः करोति तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥
अथ निष्णामौ पक्षयोः करोति । निष्णामौ हि वयसः
पक्षयोर्भवतो वितृतीये वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निष्णामौ
भवतोऽन्तरे वितृतीयेऽन्तरे हि वितृतीये वयसः पक्षयोर्नि-
ष्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलम्प-
श्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवा-
तिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥ स तस्मिन्निष्णामे
एकामिष्टकामुपदधाति तद्येयं वयसः पततो निष्णामादेका
नाद्युपशेते तान्तत्करोत्यथोऽइदम् ॥ ६ ॥ अथ वक्त्रौ
पक्षौ करोति । वक्त्रौ हि वयसः पक्षौ भवतः स चतु-
रङ्गुलमेव पश्चादुदूहति चतुरङ्गुलम्पुरस्तादुपसमूहति
तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति

नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥ अथ रूपमुत्तमङ्करोति ।
 अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तम-
 मदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमन्दधाति स सहस्र-
 मृज्ज्वालिखिता ऽदृष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः
 सहस्रमित्यालिखिताः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमीश्रितिमुपधाय ।
 अत्रैष विमिमीते स मध्यमे वितृतीये सहस्रमृज्ज्वालिखिता
 ऽदृष्टका ऽउपदधाति तद्यानीमानि वयसः प्रत्यञ्चि शीर्ष्ण
 ऽआपुच्छादृजुनि लोमानि तानि तत्करोति ॥ ९ ॥ अथ सहस्र-
 मित्यालिखिता दक्षिणतः ऽउपदधाति । तद्यानीमानि वयसो
 दक्षिणतो वक्त्राणि लोमानि तानि तत्करोति ॥ १० ॥
 अथ सहस्रमित्यालिखिता ऽउत्तरतः ऽउपदधाति । तद्या-
 नीमानि वयसः उत्तरतो वक्त्राणि लोमानि तानि तत्करोति
 सहस्रेण सर्वं वै सहस्रं सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमन्द-
 धाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निर्यवानग्निर्यवित्यस्य मात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमन्दधाति ॥ ११ ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

चित्यायेः सप्तपुरुषप्रमाणत्वम्, पक्षपुच्छयोश्चारत्ति-वितस्तिप्रमाणत्वम्]

यान्वै तान्सप्त पुरुषान् । एकम्पुरुषमकुर्वन्स
 प्रजापतिरभवत्स प्रजा ऽअसृजत स प्रजाः सृष्ट्वोर्द्ध
 ऽउदक्रामत्स एतल्लोकमगच्छद्यत्रैष एतत्तपति नो ह
 तर्ह्यन्य एतस्मादुत्र यज्ञिय ऽआस तन्देवा यज्ञेनैव

यष्टुमद्वियन्त ॥ १ ॥ तस्मादेतद्विषिणाभ्यनूक्तम् ।
 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा, ऽइति यज्ञेन हि तँयज्ञमयजन्त
 'देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्नि'ति ते हि धर्माः
 प्रथमेऽक्रियन्त 'ते ह नाकम्महिमानः सचन्ते'ति स्वर्गो
 वै लोको नाको देवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गल्लोकः
 सचन्त ये तँयज्ञमयजन्तित्येतत् ॥ २ ॥ 'यत्र पूर्वं
 साध्याः सन्ति देवा' ऽइति । प्राणा वै साध्या देवास्त
 ऽएतमग्र ऽएवमसाधयन्तेतदेव ब्रूभूषन्तस्त ऽउ ऽएवाप्ये-
 तर्हि साधयन्ति पश्चेदमन्यदभवद्यजन्नममर्त्यस्य भुवनस्य
 भूनेति पश्चाद्देवेदमन्यद्यजियमास यत्किञ्चामृतम् ॥ ३ ॥
 ॥ ३ ॥ सुपण्णो ऽअङ्ग सवितुर्गरुत्मान् । पूर्वो जातः स
 ऽउ ऽअस्यानु धर्मेति प्रजापतिर्वै सुपण्णो गरुत्मानेष
 सवितैतस्य प्रजापतिरनु धर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥ स वै
 सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्यमपुरुषो यच्चत्वार
 ऽआत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा
 त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥ तँवा ऽउद्द्वाहुना पुरुषेण
 मीमीते । पुरुषो वै यजस्तेनेदः सर्वस्मितन्तस्यैषा परमा
 मात्रा यदुद्वाहुस्तद्यास्य परमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति
 तयैनन्तस्मिमीते तत्रोप यत्प्रपदेनाभ्युच्छितो भवति
 तत्परिद्विश्रज्जिराप्नोति तस्मादु बाह्येनैव लेखाम्परिद्विश्र-
 ज्यः खनेत् ॥ ६ ॥ अथ पक्षयोररत्नी ऽउपादधाति ।

(१) शु० य० सं० अ० २१ क० १६ । (२) शु० य० सं० अ० २१ क० १६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० २१ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० २१ क० १६ ।

पक्षयोस्तद्द्वीर्ष्यन्दधाति बाहू वै पक्षौ बाहुबभ्यामु वा ऽअन्न-
मद्यतेऽन्नायैव तमवकाशङ्करोति तद्यत्पक्षयोररत्नी ऽउपा-
दधात्यरलिमात्राद्व्यन्नमद्यते ॥ ७ ॥ अथ पुच्छे वितस्ति-
मुपादधाति । प्रतिष्ठायान्तद्वीर्ष्यन्दधाति प्रतिष्ठा वै
पुच्छः हस्तो वितस्तिर्हस्तेन वा ऽअन्नमद्यतेऽन्नायैव
तमवकाशङ्करोति तद्यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधात्यन्न एवैन-
न्तर्प्रतिष्ठापयति तद्यत्तत्र कनीय ऽउपादधात्यन्ने ह्येवैन-
न्तर्प्रतिष्ठापयत्यथो ऽएतावद्वा ऽइदस्मितम्भवत्येतावदिद-
न्तद्यदेवस्मिमीत ऽएतस्यैवाप्स्यै ॥ ८ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्राकृतस्य सप्तविधाग्रवैकृतस्यैकशतविधानेश्व वेदिमानम्]

या वा ऽइयंवेदिः सप्तविधस्य । एषा वेदेस्माञ्चा
स देवयजनमद्व्यवसाय पूर्वया द्वारा पत्नीशालम्प्रपद्य
गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति गार्हपत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः
प्रक्रमान्प्रक्रमति ततः प्राञ्चं व्यासं विमिमीते तस्य
मद्व्य ऽआहवनीयायोद्धत्यावोक्षति पूर्वार्द्धाद्व्यामस्य
त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रमति स वेद्यन्तः ॥ १ ॥ *
ते वा ऽएते । व्यामैकादशाः प्रक्रमा ऽअन्तरा वेद्यन्तश्च
गार्हपत्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्वीर्ष्यन्त्रिष्टुब्ज-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. २, २; ऋ०
सं० २. ३. २३ ॥

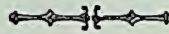
* अत्रशतम् ५२०० ।

णैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्रक्षांशं नाष्ट्रा
 ऽअपहन्ति ॥ २ ॥ सैषा वेदेर्योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा
 वेदिम्प्राजनयन्नथ य ऽएष व्यामः सा गार्हपत्यस्य
 योनिरेतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यम्प्राजनयन्गार्हपत्यादा-
 हवनीयम् ॥ ३ ॥ स वेद्यन्तात् । षट्त्रिंशत्प्रक्रमाम्प्राचीं
 वेदिं विमिमीते त्रिंशत्तम्पश्चात्तिरश्चींश्चतुर्विंशति-
 म्पुरस्तात्तन्नवतिः सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिस्तस्यां सप्त-
 विधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥ तदाहुः । कथमेष सप्तविध
 ऽएतया वेद्या सम्पद्यत ऽइति दश वा ऽइमे पुरुषे प्राणा-
 इच्छत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदश ऽएवन्दितीय ऽएवन्तृतीये
 षट्सु पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽत्येति पाङ्क्तो वै पुरुषो
 लोम त्वङ्मांसमस्थि मज्जा पाङ्क्तो ऽइयं वेदिश्चतस्रो
 दिश ऽआत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध ऽएतया वेद्या सम्प-
 द्यते ॥ ५ ॥ तद्वैके । उत्तरा विधा विधास्यन्त ऽएतांश्च
 प्रक्रमानेतश्च व्याममनुवर्द्धयन्ति योनिमनुवर्द्धयाम
 ऽइति न तथा कुर्यान्न वै जातङ्गर्भं योनिरनुवर्द्धते
 यावद्वायव योनावन्तर्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्द्धत
 ऽएतावत्सु वा ऽअत्र गर्भस्य वृद्धिः ॥ ६ ॥ ते ये ह तथा
 कुर्वन्ति । एतः ह ते पितरम्प्रजापतिः सम्पदश्च्याव-
 यन्ति त ऽइष्ट्वा प्रापीयांशो भवन्ति पितरः हि प्रजा-
 पतिः सम्पदश्च्यावयन्ति सा यावत्येषा सप्तविधस्य
 वेदिस्तावतीश्चतुर्दश कृत्व ऽएकशतविधस्य वेदिं विमि-
 मीते ॥ ७ ॥ अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुस्मिमीते ।

ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भागा॒न्प्राच॑ ऽउप॒
 दुधा॑ति निःसृ॒जति॑ चतुरः ॥ ८ ॥ अथ त्रि॑द॒शत्प्र॒कूमा॑-
 भिमि॑ते । ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भागा॒न्पश्चा॑-
 दुपदु॒धाति॑ निःसृ॒जति॑ चतुरः ॥ ९ ॥ अथ च॒तुर्वि॑द॒शति॑-
 प्र॒कूमा॑भिमि॑ते । ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भा॒गा॒न्पु॒रस्ता॑दुपदु॒धाति॑ निः सृ॒जति॑ चतुर ऽइति नु वेदि॒-
 वि॒मानम् ॥ १० ॥ अथाग्नेर्वि॒धाः । अष्टा॑वि॒दशति॑ः प्रा॒ञ्चः
 पु॒रुषा॑ ऽअष्टा॑वि॒दशति॑स्ति॒र्यञ्चः स॒ ऽआ॒त्मा च॒तुर्द॑श पु॒रुषा॑
 दक्षि॑णः पक्ष॑श्च॒तुर्द॑शोत्तर॑श्च॒तुर्द॑श पु॒च्छश्च॒तुर्द॑शार॒त्नीन्दु॑-
 क्षिणे॑ पक्ष॑ ऽउपदु॒धाति॑ च॒तुर्द॑शोत्तरे॑ च॒तुर्द॑श वि॒तस्ती॑ः
 पु॒च्छ ऽइति॑ न्वव॒ष्टानव॑तेः पु॒रुषा॑णा॒म्मा॒त्रा सा॒धिमा॑ना॒-
 नाम् ॥ ११ ॥ अथ त्रि॑पु॒रुषा॒थं रज्जु॑भिमि॑ते । ता॒थ॒
 सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै च॒तुरो॑ भागा॒नास्म॒न्नुप॑दु॒धाति॑
 त्री॑न्पक्षपु॒च्छेषु॑ ॥ १२ ॥ अथार॒त्निमा॒त्रीभिमि॑ते । ता॒थ॒
 सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भागा॒न्दक्षि॑णे पक्ष॑ ऽउप॒-
 दुधा॑ति त्री॒नेवो॑त्तरे निःसृ॒जति॑ चतुरः ॥ १३ ॥ अथ
 वि॒तस्ति॑मा॒त्रीभिमि॑ते । ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै
 त्री॑न्भागा॒न्पुच्छ॑ ऽउपदु॒धाति॑ निःसृ॒जति॑ चतुर ऽए॒वमेष॑
 ऽए॒कश॑तवि॒ध ऽए॒तया॑ वे॒द्या स॒म्पद्य॑ते ॥ १४ ॥ तदाहुः ।
 यत्र॑योदश पु॒रुषा॑ ऽअति॑य॒न्ति कथ॑मे॒ते स॒म्पदो॑ न च॒यव॑न्त
 ऽइति॑ वा वा ऽए॒तस्य॑ सप्त॒मस्य॑ पु॒रुष॑स्य स॒म्पत्सै॒वैते॑षा॒थं
 स॒र्वेषा॑थं स॒म्पत् ॥ १५ ॥ अथो॑ ऽआहुः । प्र॒जाप॑तिरे॒वा-
 त्मानं॑ वि॒धाय॑ तस्य यत्र॑-यत्र॑ न्यून॒मासी॑त्तदे॒तैः समा॑-

पूरयत तेनो ऽएवापि सम्पन्न ऽइति ॥ १६ ॥ तद्वैके । एक-
विधम्प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमापरिमितविधान्न तथा
कुर्वात् ॥ १७ ॥ सप्तविधो वा ऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत ।
स ऽआत्मानं विदधान ऽएस्स ऽएकशतविधेऽतिष्ठत स
योऽर्वाचीनः सप्तविधाद्विधत्त ऽएतः ह स पितरम्प्रजा-
पतिं विच्छिनत्ति स ऽइष्ट्वा पापीयान्भवति यथा श्रेयांस्तः
हिंसित्वाथ य ऽएकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्व-
स्माद्वहिर्द्धा निष्पद्यते सर्वमु हीदुम्प्रजापतिस्तस्मादु
सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमैकशतविधादेकशत-
विधन्तु नातिविदधीत नाहैतम्पितरम्प्रजापतिं विच्छिनत्ति
नो ऽअस्मात्सर्वस्माद्वहिर्द्धा निष्पद्यते ॥ १८ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[एकशतविधस्याग्रेऽदित्यात्मना स्तुतिः, तस्य प्राकृताग्नि-
सङ्ख्यया सम्पत्तिप्रकारादिश्च]

संवत्सरो वै प्रजापतिः । अग्निरु सर्वे कामाः
सोऽयः संवत्सरः प्रजापतिरकामयताग्निः सर्वाङ्कामा-
नात्मानमभिसञ्चिन्वीयेति स ऽएकशतधात्मानं वयधत्त
स ऽएकशतधात्मानं विधायाग्निः सर्वाङ्कामानात्मानम-
भिसमचिनुत स सर्वे कामा ऽअभवत्तस्मान्न कश्चन
बहिर्द्धा कामोऽभवत्तस्मादाहुः संवत्सरः सर्वे कामा
ऽइति न ह संवत्सरात्कश्चन बहिर्द्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

तथैवैतद्यजमानः । एकशतधात्मानं विधायान्निदः सर्वा-
 न्कामानात्मानमभिसञ्चिनुते स सर्वे कामा भवति ।
 तस्मान्न कश्चन वहिर्द्धा कामो भवति ॥ २ ॥ स यः
 स संवत्सरोऽसौ स ऽआदित्यः । स ऽएष ऽएकशत-
 विधस्तस्य रश्मयः शतं विधा ऽएष ऽएवैकशततमो य
 ऽएष तपत्यस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान
 ऽएकशतधात्मानं विधायस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति
 ॥ ३ ॥ अथ वा ऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यत
 ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु
 प्रतिष्ठितः सप्त वै देवलोकाश्चतस्रो दिशस्त्रय ऽइमे
 लोका ऽधते वै सप्त देवलोकास्तेष्वेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्य-
 जमान ऽएकशतधात्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु
 प्रतिष्ठति ॥ ४ ॥ यद्वैकशतविधः । सप्तविधमभि-
 सम्पद्यत ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्तस्व-
 तुषु सप्तसु स्तोमेषु सप्तसु पृष्ठेषु सप्तसु छन्दःसु
 सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्य-
 जमान ऽएकशतधात्मानं विधायैतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिति-
 ष्ठति ॥ ५ ॥ यद्वैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यत
 ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्म-
 प्रतिष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्मर्गित्येकमक्षरं व्यञ्जुरिति
 द्वे सामेति द्वे ऽअथ यदतोऽन्न्यद्ब्रह्मैव तद्व्यक्षरं वै
 ब्रह्मा तदेतत्सर्वः सप्ताक्षरम्ब्रह्मा तस्मिन्नेष प्रतिष्ठित-
 स्तथैवैतद्यजमान ऽएकशतधात्मानं विधाय सप्ताक्षरे

ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥ तस्मादु सप्तभिः सप्तभिः
परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्प-
द्यतेऽथ वै सप्तविधऽएकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥
सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत । सऽएतमेक-
शतात्मानं विहितमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशद्विष्टकाः पञ्चा-
शद्यजूंषि तच्छतः सादनञ्च सूददोहाश्चैकशततमे
तत्समानः सादयित्वा हि सूददोहसाधिवदति सऽएते-
नैकशतविधेनात्मनेमाञ्जितिमजयदिमां व्यष्टिं व्यञ्जुत
तथैवैतद्यजमानऽएतेनैकशतविधेनात्मनेमाञ्जितिञ्जयतीमां
व्यष्टिं व्यञ्जुत एवमु सप्तविधऽएकशतविधमभि-
सम्पद्यते स यऽएवैकशतविधः स सप्तविधो यः सप्त-
विधः सऽएकशतविधऽइति नु विधानाम् ॥ ८ ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

[चित्याग्नेः कालविध्यादि]

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदौ चिनोत्येतद्वै देव
ऽअविभयुर्ष्वद्वै नऽइममिह रक्षांस्ति नाष्ट्रा न हव्यु-
रिति तऽएताः पुरोऽपश्यन्नुपसदऽइमानेव लोकानिमे
वै लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽए-
तमात्मानः समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमानऽएताः पुरः प्रपद्या-

(D) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. २. ४ ।

भयेऽनाष्ट्रं ऽएतमात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥ यद्वेवान्तरो-
 पसदौ चिनोति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्धद्वै न ऽइम-
 मिह रक्षांशसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतान्वज्जान-
 पश्यन्नुपसदो वृज्जा वा ऽउपसदस्तान्प्रापद्यन्त तान्प्रप-
 द्याभयेऽनाष्ट्रं ऽएतमात्मानं समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान
 ऽएतान्वज्जान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रं ऽएतमात्मानं संस्कुरुते
 ॥ २ ॥ एतदु ह यजे तपः । यदुपसदस्तपो वा ऽउप-
 सदस्तद्यत्तपसि चीयते तस्मात्तापश्चितस्तद्वै यावदेवो-
 पसद्भिश्चरन्ति तावत्प्रवर्ग्येण सँवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति
 सँवत्सरम्प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥ अहोरात्राणि वा ऽउपसदः ।
 आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठाप-
 यति तस्मादेषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ अथ यदि
 चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वा ऽअर्द्धमासा ऽअर्द्धमासा
 ऽउपसद ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमर्द्धमासेषु
 प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽर्द्धमासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥
 अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासा मासा ऽउपसद
 ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यममासेषु प्रतिष्ठापयति
 तस्मादेष मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ अथ यदि षट् ।
 षड्वा ऽऋतव ऽऋतव ऽउपसद ऽआदित्यः प्रवर्ग्यो-
 ऽमुन्तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष ऽऋतुषु
 प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ अथ यदि तिस्रः । त्रयो वा ऽइमे
 लोका ऽइमे लोका ऽउपसद ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदा-
 दित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष ऽएषु लोकेषु

प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ अथातश्चित्तिपुरीषाणामेव मीमांसा ।
मासम्प्रथमा चित्तिर्मासम्पुरीषमेतावान्वासन्तिक ऽऋतौ
कामस्तद्यावान्वासन्तिक ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मान-
मभिसञ्चिनुते ॥ ९ ॥ मासन्दितीया । मासम्पुरीषमेता-
वान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्तद्यावान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्त-
न्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १० ॥ मासन्तृतीया ।
मासम्पुरीषमेतावान्वार्षिक ऽऋतौ कामस्तद्यावान्वार्षिक
ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ ११ ॥ मास-
श्चतुर्थी । मासम्पुरीषमेतावाञ्छारद ऽऋतौ कामस्तद्यावा-
ञ्छारद ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १२ ॥
अथ पञ्चम्यै चित्तेः । असपत्ना विराजश्च प्रथमाहमुप-
दधाति स्तोमभागा ऽएकैकामन्वहन्ताः सकृत्सादयति
सकृत्सुददोहसाधिवदति तूष्णीम्मासं स्तोमभागा-
पुरीषमभिहरन्त्येतावान्हेमन्तिक ऽऋतौ कामस्तद्यावान्हे-
मन्तिक ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते
॥ १३ ॥ मासः षष्ठी । मासम्पुरीषमेतावाञ्छैशिर ऽऋतौ
कामस्तद्यावाञ्छैशिर ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभि-
सञ्चिनुत ऽएतावान्त्रै द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वतुषु
तद्यावान्द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वतुषु तन्तत्सर्वमा-
त्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १४ ॥ अथ त्रीण्यहान्युपातियन्ति ।
यदहः शतरुद्वियञ्जुहोति यदहरुपवसथो यदहः प्रसुतस्तद्यत्ते-
ष्वहःसूपसदा चरन्ति तानि तस्य मासस्याहोरात्राण्यथ
यत्प्रवर्ग्येण तदु तस्मिन्नृतावादित्यम्प्रतिष्ठापयत्येतावान्त्रै

त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तद्यावाँस्त्रयोदशसु
 मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तन्तस्सर्वमात्मानमभिस-
 च्चिनुते ॥ १५ ॥ स सँवत्सरम्प्रसुतः स्यात् । सर्वं वै
 सँवत्सरः सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति यदि
 सँवत्सरं शक्नुयाद्विश्वजिता सर्वपृष्ठेनातिरात्रेण वजेत
 तस्मिन्सर्ववेदसन्द्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः
 सर्वः सर्ववेदसः सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्व-
 माप्नोति ॥ १६ ॥ (E)

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[प्रजापतेः प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकत्वादिविधानम्]

सँवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । तस्याहोरात्रा-
 ण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतवः षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि मासि
 वै सँवत्सरस्याहोरात्राण्यप्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा-
 स्त्रयोदश मासास्त्रय ऽऋतवस्ताः शतं विधाः सँवत्सर
 ऽएवैकशततमी विधा ॥ १ ॥ स ऽऋतुभिरेव सप्तविधः ।
 षडृतवः सँवत्सर ऽएव सप्तमी विधा तस्यैतस्य सँवत्स-
 रस्यैतत्तेजो य ऽएष तपति तस्य रश्मयः शतं विधा
 मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥ स दिग्भिरेव सप्तविधः ।
 ये प्राच्यान्दिशि रश्मयः सैका विधा ये दक्षिणायां सैका
 ये प्रतीच्यां सैका य ऽउदीच्यां सैका य ऽउर्द्धायां

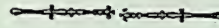
भूयाऽं॒सि जी॒वति॒ स॒ है॒वै॒त॒द॒मृत॒माप्नोति॒ ॥ ८ ॥ बहु॒भिर्ह
 वै य॒ज्ञैः । ए॒क॒म॒ह॒रे॒का रा॒त्रिर्भि॒मता॒ स॒ य॒ ऽए॒वै॒क॒श॒त॒वि॒धं
 वि॒धत्ते॒ यो वा॒ श॒तं व॒र्षाणि जी॒वति॒ स॒ है॒वै॒न॒द॒क्षात॒मामा॒
 प्नोत्ये॒ष वा॒ ऽए॒क॒श॒त॒वि॒धं वि॒धत्ते॒ य॒ ऽए॒न॒दः सँ॒व॒त्स॒रं
 वि॒भ॒र्त्ति॒ त॒स्म॒मादे॒न॒दः सँ॒व॒त्स॒र॒भृत॒मे॒व चि॒न्वी॒तेत्य॒धि॒
 दे॒वत॒म् ॥ ९ ॥ अ॒था॒धि॒य॒ज्ञम् । या॒न॒मू॒ने॒क॒श॒त॒मु॒द्ग्राहू॒न्पु॒रु॒
 षा॒न्नि॒म॒मी॒ते स॒ वि॒धै॒क॒श॒त॒वि॒धः स॒ चि॒त्ति॒भि॒रे॒व स॒प्त॒वि॒धः
 षड॒त॒व्य॒व॒त्य॒श्चि॒त्त॒यो॒ऽग्नि॒रे॒व स॒प्त॒मी॒ वि॒धा ॥ १० ॥
 स॒ ऽउ॒ वा॒ ऽडु॒ष्ट॒कै॒क॒श॒त॒वि॒धः । या॒ः प॒ञ्चा॒श॒त्प्र॒
 थ॒मा ऽडु॒ष्ट॒का या॒श्चो॒त्त॒मा॒स्ताः श॒तं वि॒धा ऽअ॒थ या॒
 ऽए॒तदु॒न्ते॒रे॒ण॒ष्ट॒का ऽउ॒प॒धी॒य॒न्ते सै॒वै॒क॒श॒त॒त॒मी॒ वि॒धा
 ॥ ११ ॥ स॒ ऽउ॒ ऽए॒व य॒जु॒स्ते॒जाः । य॒जु॒रे॒क॒श॒त॒वि॒धो या॒नि
 प॒ञ्चा॒श॒त्प्र॒थ॒मा॒नि य॒जू॒ं॒षि या॒नि चो॒त्त॒मा॒नि ताः श॒तं
 वि॒धा ऽअ॒थ या॒ग्ये॒तदु॒न्ते॒रे॒ण य॒जू॒ं॒षि वि॒क्र॒य॒न्ते सै॒वै॒क॒
 श॒त॒त॒मी॒ वि॒धै॒व॒मु स॒प्त॒वि॒ध ऽए॒क॒श॒त॒वि॒धो भ॒वति॒ स॒ य॒ः
 श॒ता॒यु॒ता॒या॒ङ्क॒ामो य॒ ऽए॒क॒श॒त॒वि॒धे स॒प्त॒वि॒धेन॒ है॒व
 त॒मे॒वं॒वि॒दा॒प्नोति॒ ॥ १२ ॥ ए॒वं वा॒व स॒र्वे य॒ज्ञाः । ए॒क॒श॒त॒
 वि॒धा ऽअ॒ग्नि॒हो॒त्रा॒ह॒ग्नि॒भ॒र्ष्य॒जु॒र्भि॒भः प॒दै॒र॒क्ष॒रैः क॒र्म॒भिः
 सा॒म॒भिः स॒ यः श॒ता॒यु॒ता॒या॒ङ्क॒ामो य॒ ऽए॒क॒श॒त॒वि॒धे यः
 स॒प्त॒वि॒धे य॒ज्ञेन॒य॒ज्ञेन॒ है॒व त॒मे॒वं॒वि॒दा॒प्नोती॒त्यु ऽए॒वा॒धि॒
 य॒ज्ञम् ॥ १३ ॥ अ॒था॒ह्य॒ा॒त्म॒म् । प॒ञ्चे॒मा॒श्च॒तु॒र्वि॒धा ऽअ॒ङ्गु॒
 ल॒यो द्वे क॒ल्कु॒षी दो॒र॒द॒स॒फ॒ल॒क॒श्चा॒क्ष॒श्च त॒त्प॒ञ्च॒वि॒द॒श॒ति॒
 रे॒व॒मि॒मा॒नी॒तरा॒ण्य॒ङ्गानि॒ ताः श॒तं वि॒धा ऽआ॒त्मे॒वै॒क॒श॒त॒त॒मी॒

विधोक्तः सप्तविधतायै ॥ १४ ॥ स ऽउ ऽएव प्राणतेजाः ।
 प्राणैकशतविधोऽन्वङ्गमङ्गेऽङ्गे हि प्राणः स यः शतायु-
 तायाङ्कामो य ऽएकशतविधे यः सप्तविधे यः सर्वेषु यज्ञेषु
 विद्यया हैव तमेवंविदाप्नोति सर्वैर्हि यज्ञैरात्मानः सम्पन्नं
 विदे ॥ १५ ॥ त्रीणि वा ऽइमानि पञ्चविधानि । सर्वस्सरोऽग्निः
 पुरुषस्तेषाम्पञ्चविधा ऽअन्नम्पानं श्रीज्योतिरमृतं यदेव
 सर्वस्सरोऽन्नन्तदुन्नं यथा ऽआपस्तत्पानः रात्रिरेव इश्रीः
 श्रियां हैतद्वाङ्मयां सर्वाणि भूतानि सर्वसन्त्यहज्ज्योति-
 रादित्योऽमृतमित्यधिदेवतम् ॥ १६ ॥ अथाधियज्ञम् । यदेवा-
 ग्नावन्नमुपधीयते तदुन्नं यथा ऽआपस्तत्पानम्परिश्रित एव
 इश्रीस्तद्धि रात्रीणां रूपं यजुष्मत्स्यो ज्योतिस्तद्धि ह्यां
 रूपमग्निरमृतन्तद्ध्यादित्यस्य रूपमित्यु एवाधियज्ञम्
 ॥ १७ ॥ अथाह्यात्मम् । यदेव पुरुषेऽन्नन्तदुन्नं यथा ऽआप-
 स्तत्पानमस्थीन्येव इश्रीस्तद्धि परिश्रितां रूपम्मज्जानो
 ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनां रूपम्प्राणोऽमृतन्तद्ध्यग्ने
 रूपम्प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वा ऽआहुः ॥ १८ ॥
 अन्नाद्वा ऽअशनाया निवर्त्तते । पानात्पापासा श्रियै पाप्मा
 ज्योतिषस्तमोऽमृतामृत्युर्नि ह वा ऽअस्मादेतानि
 सर्वाणि वर्त्तन्तेऽप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य एव
 वेद तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितीह प्राण ऽइति
 हैक ऽउपासते प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमिति वदन्तो न तथा
 विद्यादुद्धुवं वै तद्यत्प्राणस्तन्ते विद्याम्यायुषो न मद्ध्यादि'ति-

ह्यपि यजुषाभ्युक्तन्तस्मादेनदमृतमित्र्येवामुञ्चोपासीतायु-
रितिह तथो ह स सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥ (F)

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[गायत्र्यादि-सप्तच्छन्दसां वीर्यरूपत्वेन स्तुतिः]

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिगवागनुष्टुम्भनो बृह-
तीऽश्त्रोत्रम्पङ्क्तिर्ष्व ऽएवायम्प्रजननः प्राण ऽएष
त्रिष्टुबथ योऽयमवाङ् प्राण ऽएष जगती तानि वा
ऽएतानि सप्पत् च्छन्दाथंसि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते
॥ १ ॥ प्राणो गायत्रीति । तद्य ऽएव प्राणस्य महिमा
यद्वीर्यन्तदेतत्सहस्रम्प्राणस्यैवैतद्वीर्यस्यैवैतद्वीर्यस्य चिन्वतः
प्राण ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य
रूपेण सहस्रमेष गायत्रीः सञ्चितो भवति ॥ २ ॥
चक्षुरुष्णिगिति । तद्य ऽएव चक्षुषो महिमा यद्वीर्य-
न्तदेतत्सहस्रञ्चक्षुषऽएवैतद्वीर्यस्यैवैतद्वीर्यस्य चिन्वतश्चक्षु-
रुत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्र-
मेष ऽउष्णिगहः सञ्चितो भवति ॥ ३ ॥ वागनुष्टुबिति ।
तद्य ऽएव वाचो महिमा यद्वीर्यन्तदेतत्सहस्रं वाच
ऽएवैतद्वीर्यस्यैवैतद्वीर्यस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्तत ऽएवैषो-
ऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेषोऽनुष्टुभः सञ्चितो

भवति ॥४॥ मनो बृहतीति । तद्य ऽएव मनसो महिमा
यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमनस ऽएवैतद्द्वीर्ष्यं यद्द्वयस्य चिन्व-
तो मन ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण
सहस्रमेष बृहतीः सञ्चितो भवति ॥५॥ श्रोत्रम्पङ्क्तिरिति ।
तद्य ऽएव श्रोत्रस्य महिमा यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रं श्रो-
त्रस्यैवैतद्द्वीर्ष्यं यद्द्वयस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्तत ऽएवैषो-
ऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष पङ्क्तीः सञ्चितो
भवति ॥ ६ ॥ यऽएवायम्प्रजननः प्राणः । एष त्रिष्टुबिति
तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमेत-
स्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्ष्यं यद्द्वयस्य चिन्वत ऽएष प्राण ऽआलु-
बभ्येत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष
त्रिष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ७ ॥ अथ सोऽयमवाङ्
प्राणः । एष जगतीति तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा
यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्ष्यं यद्द्वयस्य
चिन्वत ऽएष प्राण ऽआलुबभ्येत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीये-
तैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष जगतीः सञ्चितो भवति
॥ ८ ॥ तानि वा ऽएतानि । सप्त च्छन्दांसि चतुरस्त-
राण्युद्ध्योऽद्ध्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तेमे पुरुषे प्राणा
ऽअन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितास्तद्यावन्तमेवविच्छन्दसाङ्गण-
मन्वाह च्छन्दसश्छन्दसो हैवास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो
वा शस्तो वोपहितो वा ॥ ९ ॥ (E)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां शिरोग्रीवादीनां छन्दोमयत्वनिरूपणम्]

तदाहुः । किञ्छन्दः का देवताग्नेः शिर इति
 गायत्री च्छन्दोऽग्निर्देवता शिरः ॥ १ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवता ग्रीवा इत्युष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः
 ॥ २ ॥ किञ्छन्दः । का देवतानूकमिति बृहती च्छन्दो
 बृहस्पतिर्देवतानूकम् * ॥ ३ ॥ किञ्छन्दः । का देवता
 पक्षाविति बृहद्द्रथन्तरे च्छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥
 किञ्छन्दः का देवता मर्त्यमिति त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो
 देवता मर्त्यम् ॥ ५ ॥ किञ्छन्दः । का देवता इश्रोणी
 इति जगती च्छन्द आदित्यो देवता इश्रोणी ॥ ६ ॥
 किञ्छन्दः । का देवता यस्मादिदुम्प्राणाद्द्वेतः सिच्यत
 इत्यतिच्छन्दाश्छन्दः प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवता योऽयमवाङ् प्राण इति यज्ञायज्ञियञ्छन्दो
 वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥ किञ्छन्दः । का देवतोरु इत्य-
 नुष्टुप्छन्दो विश्वे देवा देवतोरु ॥ ९ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवताष्टीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताष्टी-
 वन्तौ (A) ॥ १० ॥ किञ्छन्दः । का देवता प्रतिष्ठे इति
 द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥ ११ ॥ किञ्छन्दः ।
 का देवता प्राणा इति विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता
 प्राणाः ॥ १२ ॥ किञ्छन्दः । का देवतोनातिरिक्तानीति
 न्यूनाक्षरा च्छन्द आपो देवतोनातिरिक्तानि सैषात्म-

* अत्रकशब्दस्य पक्षयोर्मध्यदेहस्य सन्धिः ।

पुच्छमध्ययोश्च सन्धिरित्यर्थः ॥

(A) छीवन्तौ जानुप्रदेशावित्यर्थः । सा० भा० ॥

विद्येवैतन्मयो हैवैता देवता ऽएतमात्मानमभिसम्भवति न
हात्रान्या लोक्यतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[धीरमहाशालनाम्नोर्महर्ष्योः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्नेः सर्व-
देवतासमष्टिरूपप्राणवाय्वात्मकत्वप्रतिपादनम्]

धीरो ह शातपर्णोयः । महाशालञ्जबालमुपोत्ससाद
तः होवाच किम्मा बिद्द्वानुपोदसद ऽदृत्यग्निं वेदेति *
कमग्निं वेत्थेति वाचमिति यस्तमग्निं वेद किं स
भवतीति वाग्मी भवतीति होवाच नैनं वाग्जहातीति
॥ १ ॥ वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा बिद्द्वानुपोदसद
ऽदृत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति चक्षुरिति यस्तमग्निं
वेद किं स भवतीति चक्षुष्मान्भवतीति होवाच नैनञ्च-
क्षुर्जहातीति ॥ २ ॥ वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा
बिद्द्वानुपोदसद ऽदृत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति मन ऽदृति
यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति मनस्वी भवतीति होवाच
नैनम्मनो जहातीति ॥ ३ ॥ वेत्थाग्निमिति होवाच ।
किमेव मा बिद्द्वानुपोदसद ऽदृत्यग्निं वेदेति कमग्निं
वेत्थेति श्रोत्रमिति यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति
श्रोत्रवान्भवतीति होवाच नैनं श्रोत्रजहातीति ॥ ४ ॥
वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा बिद्द्वानुपोदसद

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ३. २ ।

* सर्वत्र प्रश्नप्रतिवचनसमाप्तिद्योतका इतिशब्दाः ।

ऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति य ऽएतत्सर्वमग्निस्तं
 वेदेति तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोहाधीहि भोस्तमग्निमिति
 ॥ ५ ॥ स होवाच । प्राणो वाव सोऽग्निर्व्यदा वै पुरुषः
 स्वपिति प्राणन्तर्हि वागप्येति प्राणश्चक्षुः प्राणम्मनः
 प्राणं श्रोत्रं व्यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त-
 ऽइत्यद्वयात्मम् ॥ ६ ॥ अथाधिदेवतम् । या वै सा वाग्-
 गिनरेव स यत्तच्चक्षुरसौ स ऽआदित्यो यत्तन्मन ऽएष
 स चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रन्दिश ऽएव तदुथ यः स प्राणो-
 ऽयमेव स वायुर्व्योऽयम्पवते ॥ ७ ॥ यदा वा ऽअग्निर-
 नुगच्छति । वायुन्तर्ह्यनुद्वाति तस्मादेनमुदवासीदि-
 त्याहुर्वायुः ह्यनुद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुन्तर्हि
 प्रविशति वायुश्चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायो-
 रेवाधि पुनर्जायन्ते स यदैवं विदस्माल्लोकार्प्रैति वाचैवा-
 ग्निसप्येति चक्षुषादित्यस्मनसा चन्द्रं श्रोत्रेण दिशः
 प्राणेन वायुः स ऽएतन्मय ऽएव भुत्वैतासान्देवतानां-
 स्यांश्चाङ्गासयते सा भुत्वेलयति ॥ ८ ॥ (M)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अनेकैः प्रश्नप्रतिवचनैः पुरुषस्यार्करूपत्वेन स्तुतिः]

श्वेतकेतुहारिण्यः । यक्ष्यमाण ऽआस तः ह पितो-
 वाच कानृत्विजोऽवृथा ऽइति स होवाचायन्नेव मे वैश्वा-

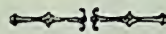
(१) "अतिनर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशद्" इति ध्रुतेः । ऐ० उ० २ । ४ ।

(M) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ३, ३ ।

वसव्यो होतेति तद् ह पप्प्रच्छ वेत्थ ब्राह्मण वैश्वदेव-
सव्य ॥ १ ॥ चत्वारि महान्ती३ ऽहुति । वेद भो३
ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि महताम्महान्ती३ ऽहुति
वेद भो३ ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि ब्रतानी३ ऽहुति वेद
भो३ ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि ब्रतानां ब्रतानी३ ऽहुति
वेद भो३ ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि क्वयानी३
ऽहुति वेद भो३ ऽहुति होवाच वेत्थ चत्वारि क्वयाना-
ङ्क्वयानी३ हुति वेद भो३ हुति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्का३निति
वेद भो३ ऽहुति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्काणामर्का३निति-
वेद भो३ ऽहुति होवाच ॥ २ ॥ वेत्थार्कमिति । अथ वै
नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपणं ऽइत्यथ वै नो भवान्व-
क्ष्यतीति वेत्थार्कपुष्पे ऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति
वेत्थार्ककोश्यावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कस-
मुद्रावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कधाना ऽइत्यथ
वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कषट्ठीलामित्यथ वै नो भवा-
न्वक्ष्यतीति वेत्थार्कमूलमित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति
॥ ३ ॥ स ह वै यत्तदुवाच । वेत्थ चत्वारि महान्ति
वेत्थ चत्वारि महताम्महान्तीत्यग्निर्महँस्तस्य महतो
महदोषधयश्च वनस्पतयश्च तद्धस्यान्नं वायुर्महँस्तस्य
महतो महद्रापस्तद्धस्यान्नमादित्यो महँस्तस्य महतो
महच्चन्द्रमास्तद्धस्यान्नम्पुरुषो महँस्तस्य महतो मह-
त्पशवस्तद्धस्यान्नमेतादृशेव चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि

महतास्महान्त्येव चत्वारि ब्रतान्न्येतानि चत्वारि ब्रतानां
 ब्रतान्न्येतान्न्येव चत्वारि क्वयान्न्येतानि चत्वारि क्वयानां
 क्वयान्न्येतएव चत्वारोऽर्का एते चत्वारोऽर्काणामर्काः
 ॥ ४ ॥ अथ ह वै यत्तदुवाच वेत्थार्कमिति पुरुषः हैव
 तदुवाच । वेत्थार्कपणं ऽडुति कण्णौ हैव तदुवाच वेत्था-
 र्कपुष्पे इत्यऽक्षिणी हैव तदुवाच वेत्थार्ककोश्याविति नासिके
 हैव तदुवाच वेत्थार्कसमुद्रावित्योष्ठौ हैव तदुवाच वेत्थार्क-
 धाना ऽडुति दन्तान्हैव तदुवाच वेत्थार्कष्टीलामिति
 जिह्वाऽहैव तदुवाच वेत्थार्कमूलमित्यङ्गः हैव तदुवाच
 स ऽएषोऽग्निरर्को यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निमर्क-
 म्पुरुषमुपास्तेऽयमहमग्निरर्कोऽस्मीति विद्यया हैवास्येष-
 ऽआत्मन्नग्निरर्कश्चित्तो भवति ॥ ५ ॥ (A)

तृतीयाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[यजुषो विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनम्]

(तत्राधिदैवाध्यात्मभेदेनार्थप्रतिपादनम्, उपनिषदः स्तुतिः, तत्स्वरूप-
 निर्वचनादि, उपांश्वनुष्ठानप्रतिपादनं च)

अयं वाव यजुर्व्योऽयम्पवते । एष हि यन्नेवेदः
 सर्वज्ञनयत्येतं स्वन्तमिदमनु प्रजायते तस्माद्वायुरेव
 यजुः ॥ १ ॥ अयमेवाकाशो जूः । यदिदमन्तरिक्षमेतं
 ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षञ्च यच्च जुश्च
 तस्माद्यजुरेष एव यदेष ह्येति तदेतद्यजुर्ह्यक्सामयोः

प्रतिष्ठितमृक्वसामे बहत्तस्तस्मात्समानैरेवाङ्मरुग्रहैः
 कर्म करोत्यन्यान्त्यन्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा
 पूर्वाभ्यां स्यत्रापराभ्यान्धावयेत्तादृक्तत् ॥ २ ॥ अग्नि-
 रेव पुरः । अग्निः हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपपासत
 आदित्य एव चरणं व्यदुः ह्येष उदेत्यथेदः सर्वश्चरति
 तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाह्यात्मम् ।
 प्राण एव यजुः प्राणो हि यन्नेवेदः सर्वजनयति
 प्राणं व्यन्तमिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राण एव यजुः
 ॥ ४ ॥ अयमेवाकाशो जूः । योऽयमन्तरात्मन्नाकाश
 एतः ह्याकाशमनु ज्वते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च
 यच्च जूश्च तस्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥
 अक्षमेव यजुः । अक्षेण हि जायतेऽक्षेण ज्वते तदेतद्यजु-
 रक्षे प्रतिष्ठितमन्नं बहति तस्मात्समान एव प्राणेऽन्य-
 दन्यदन्नन्धीयते ॥ ६ ॥ मन एव पुरः । मनो हि
 प्रथमप्राणानाञ्चक्षुरेव चरणञ्चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति
 तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवत्वाह्यात्मञ्च प्रतिष्ठितः स
 यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदेवत्वाह्यात्मञ्च प्रति-
 स्ठितं वेद ॥ ७ ॥ अरिष्टो हैवानार्तः । स्वस्ति यज्ञस्यो-
 दृचमश्नुतेऽथो स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधि-
 पतिर्ध्व एव वेद ॥ ८ ॥ य उ हैव्विदं स्वेषु प्रतिप्रति-

(१) 'ज' पुस्तके 'स्यत्वा' इत्यत्र 'स्यन्त्वा' इति पाठो दृश्यते । स तु न समीचीनः, 'स्यन्द्' प्रसवणे इत्यस्मात्, क्त्वा प्रत्यये, उदित्वादिवभावपक्षे 'क्त्वि स्कन्दि स्यन्दोः' (पा० ६।४।३१) इति नकारलोपात् ।

• अत्र घतम् ५३०० ।

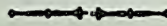
(२) 'ज' पुस्तके 'ऽयो' न ।

ब्रुवन् भूषति न हैवालम्भाख्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु-
 भवति यो वै तमनु भार्यान्ब्रुवन् भूषति स हैवालम्भा-
 ख्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥ तदेतज्येष्टृस्त्रह्य । न ह्येतस्मा-
 र्किञ्चन ज्यायोऽस्ति ज्येष्टो ह वै श्रेष्ठः स्वानाम्भवति
 य एषं वेद ॥ १० ॥ तदेतदब्रह्मापूर्वमपरवत् । स यो
 हैतदेवम्ब्रह्मापूर्वमपरवद्वेद न हास्मात्किञ्चन श्रेयान्त्स-
 मानेषु भवति श्रेयाथंसः श्रेयाथंसो हैवास्मादपरपुरुषा
 जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्विशोऽस्मात्पूर्वा
 ऽइत्युपासीत तथो हैनन्न हिनस्ति ॥ ११ ॥ तस्य वा
 ऽएतस्य यजुषः । रस एवोपनिषत्तस्माद्यावन्मात्रेण
 यजुषाङ्कस्युर्ग्रहङ्ग्रह्णाति स ऽउभे स्तुतशस्त्रे ऽअनुविभव-
 त्युभे स्तुतशस्त्रे ऽअनुव्यञ्जते तस्माद्यावन्मात्रं ऽइवा-
 न्नस्य रसः सर्वमन्नमवति सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥
 तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यद्वान्नस्य तृप्यत्यथ स गत
 ऽइव मद्यत ऽआनन्द एवास्य विज्ञानमात्मानन्दात्मानो
 हैव सर्वे देवाः सा हैषैव देवानामद्धाविद्या स ह स न
 मनुष्यो य एव विदेवानाथ हैव स एकः ॥ १३ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणाधन ऽआह । वायुं ब्रान्त-
 मानन्दुस्त ऽआत्मेतो वा ब्रहीतो वेति स ह स्म तथैव
 ज्ञाति तस्माद्यान्देवेष्वाशिषमिच्छेदेतेनैयोऽतिष्ठेतानन्दो व
 ऽआत्मासौ मे कामः स मे समृद्धतामिति सः हैवास्मै
 स काम ऽऋक्ष्यते यत्कामो भवत्येताथ ह वै तृप्तिमेताङ्ग-
 तिमेतमानन्दमेतमात्मानमभिसम्भवति य एषं वेद

॥ १४ ॥ तदेतद्यजुरुपांश्चनिरुक्तम् । प्राणो वै यजु-
रुपांश्चायतनो वै प्राणस्तद्य एनन्निर्ब्रुवन्तम्ब्रूयाद्-
निरुक्तान्देवतान्निरवोचत्प्राण एनः हास्यतीति तथा हैव
स्यात् ॥ १५ ॥ तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद ।
आविर्भवति कीर्त्या यशसोपांशु यजुषांश्चर्षुर्ग्रहङ्गृह्णाति
गृहीतः सन्न एआविर्भवत्युपांशु यजुषाग्निश्चिनोति
चितः सञ्चित एआविर्भवत्युपांशु यजुषा हविर्निर्बपति
शृतन्निष्ठितमाविर्भरत्येवं व्यत्किञ्चोपांशु करोति कृत-
न्निष्ठितमाविर्भवति तस्य ह य एतमेवन्निरुक्तमाविर्भावं
वेदाविर्भवति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन क्षिप्रऽउ हैवा-
विदङ्गच्छति स ह यजुरेव भवति यजुषैनमाचक्षते ॥१६॥ (B.

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[प्रजापतेर्भोक्तृत्वमाहवनीयरूपत्वम्, रुक्मपुरुषयोर्निद्राग्न्या-
त्मना स्तुत्यादिकञ्च]

प्रजापतिं विस्वस्तम् । यत्र देवाः समस्कुर्वन्तमुखायां
व्योनौ रेतो भूतमसिञ्चव्योनिर्वा एउखा तस्मा एत-
त्संवत्सरेऽन्नः समस्कुर्वन्व्योऽयमग्निश्चितस्तदात्मना पृथ्व-
दधुस्तदात्मना परिहितमात्मैवाभवत्तस्मादन्नमात्मना परि-
हितमात्मैव भवति ॥ १ ॥ तथैवैतद्यजमानः । आत्मा

नमुखायां व्योनीं रेतो भूतः सिञ्चति व्योनिर्वा ऽउक्त्वा
 तस्मा ऽएतत्सर्वत्सरेऽन्नः संस्करोति योऽयमग्निश्चित-
 स्तदात्मना परिदधाति तदात्मना परिहितमात्मैव भवति
 तस्मादुन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥ तन्नि-
 दधाति । वौषडिति वौगिति वा ऽएष षडितीदः षट्चिति-
 कमन्नङ्कृत्वास्मा ऽअपिदधात्यात्मसम्मितं व्यदु वा
 ऽआत्मसम्मितमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यन्नूयो हिनस्ति
 तयत्कनीयो न तदवति ॥ ३ ॥ स ऽएष ऽएवार्कः । यमे-
 तमन्नाग्निमाहुरन्ति तस्यैतदन्नङ्क्यं व्योऽयमग्निश्चित-
 स्तदुक्क्यं व्यजुष्टः ऽएष ऽएव महोस्तस्यैतदुन्नं व्रतन्तश्म-
 हाव्रतः सामतः ऽएष ऽउ ऽएवोक्तस्यैतदन्नन्तदुक्क्य-
 मृक्तस्तदेतदेकः स त्रेधा क्लृयायते ॥ ४ ॥ अथेन्द्राग्नी
 वा ऽअसृज्येताम् । ब्रह्म च क्षत्राग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः
 क्षत्रन्तौ सृष्टौ नानैवास्तान्तावब्रूतान्न वा ऽइत्थः सन्तौ
 शक्ष्यावः प्रजाः प्रजनयितुमेकः रूपमुभावसावेति तावेकः
 रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥ तौ यौ ताविन्द्राग्नी । एतौ
 तौ रुक्मश्च पुरुषश्च रुक्मः ऽएवेन्द्रः पुरुषोऽग्निस्तौ
 हिरण्यमयौ भवतो ज्योतिर्वै हिरण्यज्योतिरिन्द्राग्नी
 ऽअमृतः हिरण्यममृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥ तावेताविन्द्राग्नी
 ऽएव चिह्नन्ति । यद्धि किञ्चैष्टुकमग्निरेव तत्तस्मात्त-
 दग्निना पचन्ति यद्धि किञ्चाग्निना पचन्त्यग्निरेव तदुथ
 यत्पुरीषः स ऽहुन्द्रस्तस्मात्तदग्निना न पचन्ति नेदग्नि-
 रेवासन्नेन्द्र ऽहुति तस्मादेताविन्द्राग्नी ऽएव चितौ ॥ ७ ॥

अथ यद्विज्ञेतेऽग्निर्विधीयते । तदेकः रूपमुभौ भवतस्त-
स्मात्तावेतेनैव रूपेणमाः प्रजाः प्रजनयतः सैषैकैवेष्ट-
काग्निरेव तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवेष्टकासम्पत्त-
देतदेकमेवाक्षरं बौगिति तदेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते
सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥ तद्धेतुपक्ष्यनृषिरभ्येयनुवाद । भूत-
म्भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरम्बहु ब्रह्मैकमक्षरमित्ये-
तद्व्येवाक्षरः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्यभिसम्पद्यन्ते
तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रञ्चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रमिन्द्राग्नी वै
विश्वे देवा विदु विश्वे देवास्तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विदु
॥ ९ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वद्वाञ्छयापर्णाः सायका-
यन् ऽआह । यद्वै मऽइदङ्गर्म समाप्स्यत समैव
प्रजा सल्लवानां राजानोऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा
मम वैश्या यत्तु मऽएतावत्कर्मणः समापि तेन
मऽउभयथा सल्लवान्प्रजातिरेक्षयतऽहुति स ऽएष
ऽएव इश्रीरेष यश ऽएषोऽन्नादुः ॥ १० ॥ एतद्ध वै तच्छा-
ण्डिल्यः । वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच श्रीमान्यशस्त्य-
न्नादो भविष्यसीति इश्रीमान्ह वै यशस्त्यन्नादो भवति
य ऽएवं वेद ॥ ११ ॥ स ऽएषोऽग्निरः प्रजापतिरेव । ते
देवा ऽएतमग्निमप्रजापतिः संस्कृत्याथास्मा ऽएतस्संव-
त्सरेऽन्नदः समस्कुर्वन्त्य ऽएष महाव्रतीयो गृहः B ॥ १२ ॥
तमद्धर्म्युग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णणाति तस्माद् ग्रहस्त-

B कात्यायनमहर्षिणा महाव्रतकनियतग्रहणं सूत्रितम्, 'महाव्रतमग्निशोमः' 'प्राजापत्य'
उपासकः 'गृहं' 'गृहानि' 'विमः' 'इन्द्र' वाचरानि विश्वकर्मन्ति' वा', का० श्रौ० सू० अ०
१३ । क० २ सू० २१, २२, २३ ।

स्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसन्दधाति सर्वाणि हैतानि
 सामानि यन्महाव्रतन्तदस्मिन्सर्वैः सामभी रसन्दधाति
 तस्मिन्न्होता महतोक्त्रथेन रसन्दधाति सर्वा हैता ऽऋचो
 यन्महदुक्त्रथन्तदस्मिन्सर्वाभिर्ऋग्भी रसन्दधाति ॥ १३ ॥
 ते यदा स्तुवते यदानुशङ्कसति । अथास्मिन्नेतं
 वृषदकृते जुहोति बौगिति वा ऽएष षड्वितीदह षड्विधमन्न-
 ङ्कृत्वास्मा ऽअपिदधात्यात्मसम्मितं व्यदु वा ऽआत्मसम्मि-
 तमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो
 न तदवति ॥ १४ ॥ स ऽएष ऽएवाङ्कः । योऽयमग्नि-
 शिञ्चतस्तस्यैतदन्नङ्क्यमेष महाव्रतीयो ग्रहस्तदुक्त्र्य व्यजुष्ट
 ऽएष ऽएव महोस्तस्यैतदन्नं व्रतन्तन्महाव्रतः सामत
 ऽएष ऽउ ऽएवोक्तस्यैतदन्नं* थन्तदुक्त्र्यमृक्तस्तदेतदेकह
 स त्रेधा कुर्यायते ॥ १५ ॥ स ऽएष संवत्सरः प्रजापति-
 रग्निः । तस्यार्द्धमेव सावित्राण्यर्द्धं वैश्वकर्म्मणाह्यष्टा-
 वेवास्य कलाः सावित्राण्यर्द्धौ वैश्वकर्म्मणः अन्यथ यदेत-
 दन्तरेण कर्म्म क्रियते स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिर्व्यो
 वै कला मनुष्याणामक्षरन्तद्देवानाम् ॥ १६ ॥ तद्द्वै
 लोमेति द्वे ऽअक्षरे । त्वगिति द्वे ऽअसृगिति द्वे मेद
 ऽइति द्वे माथ्समिति द्वे स्नावेति द्वे ऽअस्थीति द्वे
 मज्जेति द्वे ताः षोडश कला ऽअथ य ऽएतदन्तरेण प्राणः
 सञ्चरति स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥ तस्मा
 ऽएतस्मै प्राणाय । एताः षोडश कला ऽअन्नमभिह-

रन्ति ता यदानभिहर्तुन्ध्रियन्तेऽथैता एव जग्धोत्क्रामति
 तस्मादु हैतदुशिशिषतस्तृप्रमिव भवति प्राणैरद्यमानस्य
 तस्मादु हैतदुपतापी कृश इव भवति प्राणैर्हि जग्धो
 भवति ॥ १८ ॥ तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये ।
 एतत्सप्तदशमन्नः समस्कुर्वन्न्य एष सौम्योऽङ्कुरोऽथ
 वा अस्य ता षोडश कला एते ते षोडशस्त्विजस्त-
 स्मान्न सप्तदशमृत्विजङ्कुर्वीत नेदतिरेचयानीत्यथ य
 एवात्र रसो वा आहुतयो हूयन्ते तदेव सप्तदशमन्नम्
 ॥ १९ ॥ ते यदा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं
 वषट्कृते जुहोति बौगिति वा एष षड्विध-
 मन्नङ्कृत्वास्मा अपिदधात्यात्मसम्मितं ऋदु वा आत्म-
 सम्मितमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्य-
 त्कीयो न तदवति ॥ २० ॥ स एष एवाक्को । योऽय-
 मग्निश्चितस्तस्यैतदन्नङ्कयमेष सौम्योऽङ्कुरस्तदुक्कयं
 ऋजुष्ट एष एव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तश्महाव्रतः
 सामत एष उ एवोक्कतस्यैतदन्नन्थन्तदुक्कथमृक्तस्तदेत-
 देकः स त्रेधा रक्षायते स एतेनान्नेन सहोर्द्ध उदक्कामत्स
 यः स उदक्कामदसौ स आदित्योऽथ येन तेनान्नेन सहोद-
 क्कामदेष स चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ स एष एवाक्को य एष
 तपति । तस्यैतदन्नङ्कयमेष चन्द्रमास्तदुक्कयं ऋजुष्ट
 एष एव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तश्महाव्रतः सामत एष

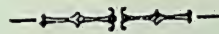
(१) "षोडशस्त्विजो ब्रह्मोद्गातृ-होत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छ्रुति-प्रस्तोतृ-मेत्रावरुण-प्रतिप्रस्थातृ-
 पोतृ-प्रतिहर्त्रच्छावाक-नेष्ट्रगनीतृ-सूत्रहण्य-प्रावस्तदुग्नेतृन् वृणीते" का० श्रौ० सू० ७. १. ४ ।

ऽउ ऽएवोक्कतस्यैतदुन्नन्थन्तदुक्कथमृक्तस्तदेतदेकः स
 त्रेधा ख्यायत ऽइत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥ अथाह्यात्मम् ।
 प्राणो वा ऽअर्कस्तस्यान्नमेव क्वयन्तदुक्कथं यजुषट्क
 प्राण ऽएव महँस्तस्यान्नमेव व्रतन्तदुमहाव्रतः सामतः
 प्राण ऽउ ऽएवोक्कतस्यान्नमेव थन्तदुक्कथमृक्तस्तदेतदेकः
 स त्रेधा ख्यायते स ऽएष ऽएवैषोऽधिदेवतमयमह्या-
 त्मम् ॥ २३ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०९ ॥

सँवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः
 स ह स्वयमेवात्मानम्प्रोचे यज्वचसे राजस्तम्बायनाय
 यावन्ति वात्र मे ज्योतींषि तावत्यो मऽइष्टका इति
 ॥ १ ॥ तस्य वा ऽएतस्य सँवत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त
 च शतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतींषि ता ऽइ-
 ष्टकाः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिशि्रतः षष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि यजुष्मत्स्यः सोऽयः सँवत्सरः प्रजा-
 पतिः सर्वाणि भूतानि ससृजे यच्च प्राणि यच्चाप्राणमु-
 भयान्देवमनुष्यान्तस सर्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचान् ऽइव
 मेने स मृत्योर्बिभयाञ्चकार ॥ २ ॥ स हेक्षाञ्चक्रे । कथ-

न्वहमिमानि सर्वाणि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय पुनरात्म-
 न्दधीय कथन्वहमेवैषां सर्वेषाम्भूतानाम्पुनरात्मा
 स्यामिति ॥ ३ ॥ स द्वेधात्मनं व्यौहत् । षष्टिश्च
 त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका ऽअभवन्नेवमन्यतरस्य
 स न व्याप्नोत् ॥ ४ ॥ त्रीनात्मनोऽकुरुत । तिस्र-
 स्तिस्रोऽशीतय ऽएकैकस्येष्टका ऽअभवन्त्स नैव व्या-
 प्नोत् ॥ ५ ॥ चतुर ऽआत्मनोऽकुरुत । अशीतिशते-
 ष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत् ॥ ६ ॥ पञ्चात्मनोऽकुरुत ।
 चतुश्चत्वारिंशदशतमेकैकस्येष्टका ऽअभवन्त्स नैव
 व्याप्नोत् ॥ ७ ॥ षडात्मनोऽकुरुत । विंशतिशतेष्ट-
 कान्त्स नैव व्याप्नोन्न सप्तधा व्यभवत् ॥ ८ ॥
 अष्टावात्मनोऽकुरुत । नवतीष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत्
 ॥ ९ ॥ नवात्मनोऽकुरुत । अशीतीष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत्
 ॥ १० ॥ दशात्मनोऽकुरुत । द्वासप्ततीष्टकान्त्स नैव
 व्याप्नोन्नैकादशधा व्यभवत् ॥ ११ ॥ द्वादशात्मनो-
 ऽकुरुत । षष्टीष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्न त्रयोदशधा
 व्यभवत् चतुर्दशधा ॥ १२ ॥ पञ्चदशात्मनोऽकुरुत ।
 अष्टाचत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत् ॥ १३ ॥ षोड-
 शात्मनोऽकुरुत । पञ्चचत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्या-
 प्नोन्न सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥ अष्टादशात्मनो-
 ऽकुरुत । चत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्नैकान्न
 विंशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥ विंशतिमात्मनो-
 ऽकुरुत । षट्त्रिंशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्नैक-

विंशतिधा व्यभवन्न द्वाविंशतिधा न त्रयोविंशतिधा ॥ १६ ॥ चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत । त्रिंशदिष्टकान्तसोऽत्रातिष्ठत पञ्चदशे व्यूहे तद्यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत तस्मात्पञ्चदशापूर्वमाणस्य रूपाणि पञ्चदशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥ अथ चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत । तस्माच्चतुर्विंशत्यर्द्धमासः सँवत्सरः स एतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिष्टकैरात्मभिर्न व्यभवत्स पञ्चदशाह्नो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्त्तलोकम्पृणाः पञ्चदशैव रात्रेस्तद्यन्मुहु त्रायन्ते तस्मान्मुहूर्त्ताऽअथ यत्क्षुदाः सन्त इमाँल्लोकानापूरयन्ति तस्माँल्लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥ एष वा इदं सर्वम्पचति । अहोरात्रैर्द्धमासैर्मसैर्ऋतुभिः सँवत्सरेण तदमुना पक्वमयम्पचति पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निममुना हि पक्वमयम्पचतीति ॥ १९ ॥ तानि सँवत्सरे । दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपद्यन्त सोऽत्रातिष्ठत दशसु च सहस्रेष्वष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥ अथ सर्वाणि भूतानि पश्येक्षत् । स त्रयामेव विद्यायां सर्वाणि भूतान्यपश्यदत्र हि सर्वेषाञ्छन्दसामात्मा सर्वेषां स्तोमानां सर्वेषाम्प्राणानां सर्वेषान्देवानामेतद्वाऽअस्त्येतद्व्यमृतं व्यमृतमृतमस्त्येतदु तद्यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥ स एषेक्षत प्रजापतिः । त्रयां वा विद्यायां सर्वाणि भूतानि हुन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसंस्करवा इति ॥ २२ ॥ स ऋचो व्यौहत् । द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हुञ्चो

याः प्रजापतिसृष्टास्तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त
ता यत्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्मात्रिंशन्मासस्य
रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः* प्रजापतिस्ताऽअष्टा-
शतः शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥ अथेतरो वेदौ
व्यौहत् । द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ यजुषाश्चत्वारि
साम्नामेतावद्वैतयोर्वेदयोर्वर्षत्प्रजापतिसृष्टन्तौ त्रिंशत्तमे
व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतान्तौ यत्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठेतान्त-
स्मात्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः
प्रजापतिस्ताऽअष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन्
॥ २४ ॥ ते सर्वे त्रयो वेदाः । दश च सहस्राण्यष्टौ च
शतान्यशीतीनामभवन्त्स मुहूर्त्तेन-मुहूर्त्तेनैवाशीतिमाप्नो-
न्मुहूर्त्तेन-मुहूर्त्तेनाशीतिः समपद्यत ॥ २५ ॥ स ऽएषु
त्रिषु लोकेषुखायाम् । योनौ रेतो भूतमात्मानमसिञ्च
च्छन्दोमयं१ स्तोममयम्प्राणमयन्देवतामयन्तस्यार्द्धमासे
प्रथमऽआत्मा समस्क्रियत दुवीयसि परो दुवीयसि
परः सँवत्सरऽएव सर्वः कृत्स्नः समस्क्रियत
॥ २६ ॥ तद्यत्परिद्विश्रुतमुपाधत्त । तद्वात्रिमुपाधत्त
तदनु पञ्चदश मुहूर्त्ताश्चमुहूर्त्ताननु पञ्चदशाशीतीरथ यद्य-
जुष्मतीमुपाधत्त तदहरुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्त्ता-
श्चमुहूर्त्ताननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतान्त्रयीं विद्यामात्मान्नाव-
पतात्सन्नकुरुत सोऽत्रैव सर्वेषाम्भूतानामात्माभवच्छन्दोमय
स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स ऽएतन्मयऽएव

* पाङ्क्तं नाम पञ्चसंख्यावत्त्वम्, पञ्चपदा पक्तिरिति संख्यासाम्यात् प्रजापतेर्लम्बित्वम्-
सास्थिमज्जामानः पञ्चचितय इति षष्ठे प्रतिपादितम् । (१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'नाशो'.

भूत्वोर्द्धं ऽऽदक्कामस्स यः स ऽऽदक्कामदेष स चन्द्रमाः
 ॥ २७ ॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य ऽएष तपत्येतस्मा-
 देवाद्धचीयतैतस्मिन्नद्धचीयतास्मिन् ऽएवैनन्तन्निरमि-
 मीतास्मिन्ः प्रजनयत् ॥ २८ ॥ स यदग्निश्चेष्टयमाणो
 दीक्षते । यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोकेषुखायां स्योनौ
 रेतो भूतमात्मानमसिञ्चदेवमेवैष ऽएतदात्मानमुखायां
 स्योनौ रेतो भूतः सिञ्चति च्छन्दोमयं स्तोममग्रमप्राण-
 मयन्देवतामयन्तस्यार्द्धमासे प्रथमं ऽआत्मा संस्क्रियते दूवी-
 पसि परो दूवीयसि परः सँवत्सर ऽएव सर्वः कृत्स्नः संस्क्रि-
 यते ॥ २९ ॥ तद्यत्परिश्रितमुपधत्ते । तद्वात्रिमुपधत्ते तदनु
 पञ्चदश मुहूर्त्तान्मूहूर्त्ताननु पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मती-
 मुपधत्ते तदुहुरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्त्तान्मुहूर्त्ताननु पञ्च-
 दशाशीतीरेवमेतान्त्रयीं विद्यामात्मान्नावपत ऽआत्मान्कुरुते
 सोऽत्रैव सर्वेषाम्भूतानामात्मा भवति च्छन्दोमय स्तोम-
 मयः प्राणमयो देवतामयः स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वोर्द्धं
 ऽऽत्क्रामति ॥ ३० ॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य ऽएष तपत्ये-
 तस्मादेवाधिचीयत ऽएतस्मिन्नधिचीयत ऽआत्मान् ऽएवै-
 नन्तन्निरमिमीत ऽआत्मानः प्रजनयति स यदैवंविदस्माहो-
 कात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति च्छन्दोमयं स्तोमम-
 ग्रमप्राणमयन्देवतामयः स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वोर्द्धं ऽऽत्क्रा-
 मति य ऽएवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ ३१ ॥ (E)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[संवत्सररूपप्रजापतेर्मृत्यवन्तरूपत्वम् , तद्रूपोपासनस्य फलम् ,
अग्निचयनस्यामृतलक्षणं फलं , परिश्रिद्यनुष्मती-
लोकम्पृणेषुकानां संख्या च]

एष वै मृत्युर्ष्वत्संवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहो-
रात्राभ्यामायुः क्षिणोत्यथ स्मियन्ते तस्मादेष ऽएव
मृत्युः स यो हैतम्मृत्युः संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा
जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति सर्वः हैवायुरेति
॥ १ ॥ एष ऽउ ऽएवान्तकः । एष हि मर्त्यानामहोरा-
त्राभ्यामायुषोऽन्तङ्गच्छत्यथ स्मियन्ते तस्मादेष ऽएवा-
न्तकः स यो हैतमन्तकम्मृत्युः संवत्सरं वेद न हास्यैष
पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तङ्गच्छति सर्वः हैवा-
युरेति ॥ २ ॥ ते देवाः । एतस्मादन्तकान्मृत्योः
संवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयाञ्चक्कुर्वद्द्वै नोऽयमहोरात्राभ्या-
मायुषोन्तन्न गच्छेदिति ॥ ३ ॥ त ऽएतान्यज्ञकृतैस्तेनिरै ।
अग्निहोत्रन्दशपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सौ-
म्यमद्धरन्त ऽएतैर्ध्वजकक्रतुभिर्ध्वजमानानामृतत्वमानशिरे ४
ते हाप्यग्निञ्चिक्रियरे । ते ऽपरिमिता ऽएव परिश्रित
ऽउपदधुरपरिमिता वजुष्मतीरपरिमिता लोकम्पृणा
वथेदमप्येतर्ह्येक ऽउपदधतीति देवा ऽअकुर्वन्निति ते ह नै-
वामृतत्वमानशिरे ॥ ५ ॥ तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः ।
अमृतत्वमवरुर्लसमानास्तान्ह प्रजापतिरुवाच न वै मे
सर्वाणि रूपाण्युपधत्ताति वैव रेचयथ न वाभ्यापयथ
तस्मान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥ ते होचुः । तेभ्यो वै

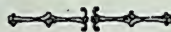
नस्त्वमेव तद् ब्रूहि यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदधामेति ॥७॥
 स होवाच । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रित उप-
 पद्यते षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीरुधि षट्त्रिंश-
 शतमथ लोकस्पृणा दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्युप-
 पद्यते मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथाथामृता भविष्य-
 थेति ते ह तथा देवा उपपद्युस्ततो देवा अमृता आसुः
 ॥ ८ ॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । इत्थमेव सर्वे मनुष्या
 अमृता भविष्यन्त्यथ को मह्यम्भागो भविष्यतीति ते
 होचुर्नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसद्यदैवत्वमेत-
 म्भागः हरासा अथ व्यावृत्त्य शरीरेणामृतोऽसद्योऽमृतो-
 ऽसद्विद्या वा कर्मणा वेति यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वा
 कर्मणा वेत्येषा हैव सा विद्या यदग्निरेतदु हैव तत्कर्म
 यदग्निः ॥ ९ ॥ ते य एवमेतद्विदुः । ये वै तत्कर्म
 कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्त एवामृतत्व-
 मभिसम्भवन्त्यथ य एवन्न विदुष्ये वै तत्कर्म न कुर्वते
 मृत्वा पुनः सम्भवन्ति त एतस्यैवान्नस्पुनः पुनर्भवन्ति
 ॥ १० ॥ स यदग्निञ्चिनुते । एतमेव तदुन्तकमृत्युः
 संवत्सरम्प्रजापतिमग्निमाप्नोति यन्देवा आप्नुवन्नेत-
 मुपपद्ये यथैवैनमदो देवा उपपद्यते ॥ ११ ॥ परिश्रि-
 त्तिरेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहान्यर्द्धमासान्मा-
 सानृतुल्लोकस्पृणाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥ तद्याह परिश्रितः ।
 रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साप्तिः क्रियते रात्रीणाम्प्रतिमा
 ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै

त्रीणि च शतानि सँवत्सरस्य रात्रयस्तासामेकविंशतिर्द्वाह-
 पत्ये परिश्रयति द्वाभ्यान्नाशीतिन्धिष्णयेषु द्वे ऽएक-
 षष्टे शते ऽआहवनीये ॥ १३ ॥ अथ यजुष्मत्त्यः दर्भ-
 स्तम्बो लोकेष्टकाः पुष्करपर्णाः रुक्मपुरुषौ सुचौ स्वय-
 मातृणा द्वौष्टका द्वियजु रेतः सिचौ विश्वज्योतिर्ऋत-
 व्ये ऽअषाढा कूर्मः ऽउल्लखलमुसले ऽउखा पञ्च पशुशी-
 र्गाणि पञ्चदशापस्याः पञ्च छन्दस्याः पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता
 द्वाभ्यान् शतम्प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥ [अर्धप्रपाठः ४५] अथ
 द्वितीया । पञ्चाश्विन्यो द्वे ऽऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः
 पञ्च प्राणभृतः पञ्चापस्या ऽएकया न विंशतिर्व्यस्यास्ता
 ऽएकचत्वारिंशद्द्वितीया चितिः ॥ १५ ॥ अथ तृतीया ।
 स्वयमातृणा पञ्च दिश्या विश्वज्योतिश्चतस्र ऽऋ-
 तव्या दश प्राणभृतः षट्त्रिंशच्छन्दस्याश्चतुर्दश बाल-
 खिल्यास्ता ऽएकसप्ततिस्तृतीया चितिः ॥ १६ ॥ अथ
 चतुर्थी । अष्टादश प्रथमा ऽअथ द्वादशाऽथ सप्तदश
 ताः सप्तचत्वारिंशच्चतुर्थी चितिः ॥ १७ ॥ अथ
 पञ्चमी । पञ्चासपत्नाश्चत्वारिंशद्विराज ऽएकया न
 त्रिंशत्स्तोमभागाः पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडा ऽएक-
 त्रिंशच्छन्दस्या ऽअष्टौ गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चिति-
 र्ऋतव्ये विश्वज्योतिर्विमर्णी च स्वयमातृणा चाश्मा
 पृश्निर्ष्वश्चितेऽग्निर्निधीयते ता ऽअष्टात्रिंशद् शत-
 म्पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥ ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि
 शतानि । ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहल्लोकास्ता

ऽअद्दन्नामेव साप्तिः क्रियते ऽअद्दन्नाम्प्रतिमा ताः षष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च
 शतानि सँवत्सरस्याहान्यथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषन्तासां
 षट्त्रिंशी ततो याश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासलोकास्ता
 ऽअर्द्धमासानामेव साप्तिः क्रियते ऽअर्द्धमासानाम्प्रतिमाथ
 या द्वादश मासलोकास्ता मासानामेव साप्तिः क्रियते
 मासानाम्प्रतिमा ता ऽउ द्वे-द्वे सहर्तुलोका ऽऋतूनाम-
 शून्यतायै ॥ १९ ॥ अथ या लोकमृणाः । मुहूर्तलो-
 कास्ता मुहूर्तानामेव साप्तिः क्रियते मुहूर्तानाम्प्रतिमा ता
 दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येतावन्तो हि
 सँवत्सरस्य मुहूर्तास्तासामेकविंशतिर्गार्हपत्य ऽउपदधाति
 द्वाभ्यान्नाशीतिन्धिष्ण्येष्वहवनीय ऽइतरा ऽएतावन्ति
 वै सँवत्सरस्य रूपाणि तान्यस्यात्राप्तान्युपहितानि
 भवन्ति ॥ २० ॥ तद्वैके । आहवनीय ऽएवैतां सम्पदमा-
 पिपयिषन्त्यन्ये वा ऽएते ऽग्नयश्चिताः किमन्यत्रोपहि-
 ता ऽइह सम्पश्येमेति न तथा कुर्वाद्दश वा ऽएतानग्नी-
 श्चिनुते ऽष्टौ धिष्ण्यानाहवनीयश्च गार्हपत्यञ्च तस्मादा-
 हुर्विराडग्निरिति दशाक्षरा हि विराद् तानु सर्वाणामेवै-
 वाचक्षते ऽग्निरित्येतस्य ह्येवैतानि सर्वाणि रूपाणि यथा
 सँवत्सरस्याहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतव ऽएवमस्यै-
 तानि सर्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥ ते ये ह तथा कुर्वन्ति
 एतानि हास्य ते रूपाणि बहिर्द्धा कुर्वन्त्यथो पापवस्यस-
 कुर्वन्ति क्षत्राय विशम्प्रतिप्रतिनीम्प्रत्युद्यामिनीमाग्नी-

द्वीये वा ऽअश्मानस्पृश्निमुपदधात्यथ तः सम्पश्यति
किमुतः सम्पश्यन्नितरा न सम्पश्येद्येनैव निर्ऋतिम्पा-
प्मानमपहते स ऽएकादशः ॥ २२ ॥ तदाहुः । कथमु-
ता ऽअन्नं न सम्पश्यतीति न ह्येना ऽअभिजुहोत्याहुत्या
वा ऽहुषट्का सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥ तदाहुः ।
कथमस्यैता ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीति द्वीर्यं
वा ऽअस्यैता ऽअनतिरिक्तं वै पुरुषं द्वीर्यः स ह वा
ऽएतः सर्वङ्कृत्स्नम्प्रजापतिः संस्करोति य ऽएवं विद्वाने-
तत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २४ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

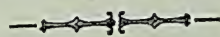
[संवत्सररूपाग्नेः, तदवयवानाञ्च सहस्ररूपत्वेनोपासनम्, तत्फलञ्च]

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानम् । पाप्मा मृत्युरभि-
परिजघान स तपोऽतप्यत सहस्रः सँवत्सरान्पाप्मानं
विजिहासन् ॥१॥ तस्य तपस्तेपानस्य । एबभ्यो लोमगर्तं बभ्य
ऽऊर्ध्वानि ज्योतींष्यायँस्तद्यानि तानि ज्योतींष्येतानि
तानि नक्षत्राणि यावन्त्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोम-
गर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसँवत्सरस्य मुहूर्ताः
॥ २ ॥ स सहस्रतमे सँवत्सरे । सर्वाऽस्यपवत स यः
सोऽस्यपवतायमेव स वायुर्व्योऽयस्पवतेऽथ यन्तम्पाप्मान-
मस्यपवतेदन्तच्छरीरङ्क ऽउ तस्मै मनुष्यो यः सहस्र-
सँवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वा ऽएवंवित्सहस्रसँवत्सर-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ४. ३ ।

सुवरुन्धे ॥ ३ ॥ सर्वा ऽएवैता ऽडृष्टकाः साहस्रीरुपासीत ।
 रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकामपरिडिश्रतः सम्पन्नामुपा-
 सीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजमर्द्धमाससहस्रेणा-
 र्द्धमाससहस्रेणैकैकामर्द्धमासभाजम्माससहस्रेण माससहस्रे-
 णैकैकामासभाजमृतुसहस्रेण ऽर्तुसहस्रेणैकैकामृतुभाजमुहू-
 र्तसहस्रेण मुहूर्त्तसहस्रेणैकैकामुहूर्त्तभाजः सँवत्सरसहस्रेण
 सँवत्सरन्ते य ऽएतमेवमग्निः सँवत्सरेण सम्पन्नं विदुः
 सहस्रतमी७ हास्य ते कलां विदुरथ य ऽएनमेवन्न विदुर्न
 हास्य ते सहस्रतमी७न कलां विदुरथ य ऽएवैवं वेद यो
 वैतर्कर्म कुरुते स हैवैतः सर्वङ्कृत्स्नम्प्राजापत्यमग्नि-
 माप्नोति यम्प्रजापतिराप्नोत्तस्मादेवंवित्तप ऽएव तप्प्येत
 यदु ह वा ऽएवंवित्तपस्तप्प्यत ऽआमैथुनात्सर्वः हास्य
 तत्स्वर्गलोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् ।
 'न मृषाश्चान्तं व्यदुवन्ति देवा' ऽइति न हैवैवं विदुषः
 किञ्चन मृषाश्चान्तम्भवति तथो हास्यैतत्सर्वन्देवा
 ऽअवन्ति ॥ ५ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[व्यष्टिरूपान्निविषयोपासना]

अथादेशा ऽउपनिषदाम् । वायुरग्निरिति ह शाकाय-
 निन ऽउपासत ऽआदित्योऽग्निरित्यु हैक ऽआहुरथ ह
 स्ममाह इश्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा वायुरेवाग्निस्तस्माद्य-

(१) ऋ० सं० अ० २. अ० ४ व० २२ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्रापि समुपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ४. ४ ।

दैवाद्धर्षुरुत्तमङ्कर्म करोत्यथैतमेवाप्स्येतीति ॥ १ ॥
 शाठ्यायनिरु ह स्माह । सँवत्सरः ऽएवाग्निस्तस्य वसन्तः
 शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षा ऽउत्तरः शरदृतुर्म-
 ष्यमात्मा हेमन्तशिशिरावृतू पुच्छम्प्रतिष्ठा वागग्निः प्राणो
 वायुश्चक्षुरादित्यो मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रन्दिशः ऽआपो मिथु-
 नन्तपः प्रतिष्ठा मासाः पर्वाण्यर्द्धमासा नाड्योऽहो-
 रात्राणि रजतसुवर्णाणि पद्माणि सः ऽएवन्देवानप्स्येतीति
 सँवत्सरोऽग्निरित्यु हैव विद्यादेतद्भयो भवतीति त्वेव
 विद्यात् ॥ २ ॥ चेलक ऽउ ह स्माह शाण्डिल्यायनः ।
 इमः ऽएव लोकास्तिस्रः स्वयमातृणवस्यश्चित्तयो यजमान-
 श्चतुर्थी सर्वे कामाः पञ्चमीमाँश्च लोकान्तसंस्कुर्वः ऽआ-
 र्मानञ्च सर्वाँश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥ (८)

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[त्रयीमयादित्येऽग्न्युपासना]

तस्य वा ऽएतस्याग्नेः । वागेवोपनिषद्वाचा हि
 चीयत ऽऋचा यजुषा साम्नेति नु दैव्याऽथ यजमानुष्या
 वाचाहेतीदङ्कुरुतेतीदङ्कुरुतेति तदु ह तथा चीयते ॥ १ ॥ सा
 वा ऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो यजूंषि सामानि
 तेनाग्निस्त्रेधाविहितः ऽएतेन हि त्रयेण चीयतेऽप्यहैव-

न्त्रेधाविहितऽइत्थं ह त्वेवापि त्रेधाविहितो यदस्मिन्-
 त्रेधाविहिताऽदृष्टकाऽउपधीयन्ते पुत्रास्मन्य स्त्रीनास्मन्यो
 नपुंसकनामन्यत्रेधाविहितान्युऽएवेमानि पुरुषस्यङ्गानि
 पुत्रामानि स्त्रीनामानि नपुंसकनामानि ॥ २ ॥ * सो-
 ऽयमात्मा त्रेधाविहित एव । सोऽनेन त्रेधाविहितेना-
 स्मनैतन्त्रेधाविहितन्दैवममृतमाप्नोति ताऽउ सर्वाऽदृष्टका
 ऽइत्येवाचक्षते नेष्टकऽदृति नेष्टकमिति वाचो रूपेण
 ब्राह्मण्यैतत्सर्वं यत्स्त्री पुमान्नपुंसकं वाचा ह्येवैतत्सर्व-
 माप्सन्तस्मादेना 'ऽअङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे'त्येव सर्वाऽसाद-
 यति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवऽसीदेति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवऽसीदेति
 वाच० ह्येवैता० संस्कुरुते ॥ ३ ॥ सा या सा वागसौ स
 ऽआदित्यः । स ऽएष मृत्युस्तद्यत्किञ्चावाचीनमादित्या-
 त्सर्वन्तन्मृत्युनाप्सऽस यो हैनमतोऽवाचीनश्चिनुते
 मृत्युना हैनऽस ऽआप्तश्चिनुते मृत्यवे ह स ऽआत्मा-
 नमपिदधात्यथ य ऽएनमतऽऊर्द्धश्चिनुते स पुनर्मृत्यु-
 मपजयति विद्यया ह वा ऽअस्यैषोऽतऽऊर्द्धश्चितो
 भवति ॥ ४ ॥ सा वा ऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो
 षजू०षि सामानि मण्डलमेवऽच्चोऽर्चिऽसामानि पुरुषो
 षजू०ष्यथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यतऽइदन्तत्पुष्करपर्णान्त-
 यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निश्चिनोत्येतस्मिन्नेवैतदमृतऽऽह-

मयं व्यजुर्मयः साममयमात्मानः संस्कुरुते सोऽमृतो
भवति ॥ ५ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सूर्यमण्डलार्चिः पुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थप्रतिपादनम्]

यदेतन्मण्डलन्तपति । तन्महदुक्थन्ता ऽऋचः स
ऽऋचाँल्लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतन्तानि
सामानि स साम्नाँल्लोकोऽथ स ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषाँल्लोकः ॥ १ ॥ सैषा
त्रय्येव विद्या तपति । तद्धैतदप्यविद्वाँस ऽआहुस्त्रयी
वा ऽएषा विद्या तपतीति वाग्येव तत्पश्यन्ती वदति
॥ २ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः । स ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
पुरुषोऽथैतदमृतं व्यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न म्रि-
यतेऽमृते ह्यन्तस्तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥
तदेव इल्लोको * भवति । अन्तरमृत्योरमृतमित्यवरं
हेतुमृत्योरमृतमृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन्निह पुरुष
ऽएतन्मण्डलमप्रतिष्ठितन्तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्त ऽदृत्यसौ
वा ऽआदित्यो विवस्वानेष ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते
सर्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्निह
मण्डल ऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेव इल्लोको भवति ॥ ४ ॥
तयोर्वा ऽएतयोः । उभयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्रापि समुपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ५. १ ।

* श्लोकः—मन्त्रः पादबद्धत्वसाम्यात् ।

“अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी”ति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥

पुरुषस्यैतन्मण्डलमप्रतिष्ठा। तस्मादमहदुक्थमपरस्मै न
 शङ्कसेन्नेदेतामप्रतिष्ठाञ्छिनदा। इत्येतां ह स प्रतिष्ठा-
 ञ्छिन्ते यो महदुक्थमपरस्मै शंसति तस्मादुक्थश-
 सम्भूयिष्ठमपरिक्षते प्रतिष्ठाञ्छिन्नो हि भवतीत्यधि-
 देवतम् ॥ ५ ॥ अथाधियज्ञम्। यदेतन्मण्डलन्तपत्ययं स
 रुक्मोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यत इदन्तत्पुष्करपर्णमापो ह्येता
 आपः पुष्करपर्णमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो-
 ऽयमेव स योऽयं हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवैतत्तयं
 सैस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु सथंस्थामूर्द्धमुत्क्रामति
 तदेतमप्येति य एष तपति तस्मादग्निन्नाद्रियेत परि-
 हन्तुममुत्र ह्येष तद्वा भवतीत्यु एवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥
 अथाह्यात्मम्। यदेतन्मण्डलन्तपति यश्चैष रुक्म
 इदन्तच्छुक्लमक्षन्नथ यदेतदर्चिर्दीप्यते यच्चैतत्पुष्कर-
 पर्णमिदन्तत्कृष्णमक्षन्नथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयन्दक्षिणेऽक्ष-
 न्पुरुषः ॥ ७ ॥ स एष एव लोकस्पृणा। तामेष
 सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयं सव्ये-
 ऽक्षन्पुरुषोऽर्द्धमु हैतदारमनो यन्मिथुनं यदा वै सह
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो
 द्वन्द्वः हि मिथुनम्प्रजननन्तस्माद्द्वे द्वे लोकस्पृणेऽउप-
 धीयेते तस्मादु द्वाभ्यान्द्वाभ्याञ्चितिम्प्रणयन्ति ॥ ८ ॥
 स एष एवेन्द्रः। योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषोऽथेयमिन्द्राणी
 ताभ्यान्देवा एतां विधृतिकुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायाया

ऽअन्ते नाश्नीयाद्द्वीर्ध्ववाह्वास्माज्जायते द्वीर्ध्ववन्तसु
 ह सा जनयति यस्या ऽअन्ते नाश्नाति ॥ ९ ॥ तदेतदेवव्रतः
 राजन्न्यबन्धवो मनुष्याणामनुत्तमाङ्गोपायन्ति तस्माद्
 तेषु द्वीर्ध्ववान्जायतेऽमृतवाका वयसाथं साक्षिप्रश्येनञ्ज-
 नयति ॥ १० ॥ तौ हृदयस्याकाशम्प्रत्यवेत्य । मिथुनी-
 भवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तर्ङ्गच्छतोऽथ हैतत्पुरुषः
 स्वपिति तद्यथा हैवेदस्मानुषस्य मिथुनस्यान्तर्ङ्गत्वासंविदु-
 ऽइव भवत्येवः हैवैतदसंविदु ऽइव भवति देवः ह्येतन्मि-
 थुनम्परमो ह्येष ऽआनन्दः ॥ ११ ॥ तस्मादेवंविदस्वप्न्यात् ।
 लोकक्यः हैते ऽएव तदेवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 समर्द्धयति तस्माद् ह स्वपन्तन्धुरेव न बोधयेन्नेदेते देवते
 मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति तस्माद् हैतत्सुषुषुषः
 सस्मणमिव मुखम्भवत्येते ऽएव तदेवते रेतः सिञ्चत-
 तस्माद्रेतस ऽइदः सर्वः सम्भवति यदिदङ्किञ्च ॥ १२ ॥
 स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहतौ
 तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो
 म्रियते तस्माद् हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥ एष
 ऽउ ऽएव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति
 तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः
 स्वा ऽअपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वै तथ
 स्वप्न ऽइत्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥
 स ऽएतैः सुप्तः । न कस्य चन वेद न मनसा सङ्कल्प-

यति* न वाचान्नस्य रसं विजानाति न प्राणेन गन्धं
 विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतथ
 ह्येते तदापीता भवन्ति स ऽएष ऽएकः सन्प्रजासु बहुधा
 वय्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकस्पृणा सर्वमग्निमनु-
 विभवत्यथ यदेक ऽएव तस्मादेका ॥ १५ ॥ तदाहुः ।
 एको मृत्युर्बहुवा ३ इत्येकश्च बहुवश्चेति ह ब्रूयाद्यदहा-
 सावमुञ्च तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा वय्याविष्टस्तेनो
 बहुवः ॥ १६ ॥ तदाहुः । अन्तिके मृत्युर्दूराऽऽहुत्यन्तिके
 च दूरे चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाह्व्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ
 यदसावमुञ्च तेनो दूरे ॥ १७ ॥ तदेष इल्लोको भवति ।
 अन्ने भात्यपश्चितो रसानाथं संक्षरेऽमृत ऽडुति यदेत-
 न्मण्डलन्तपति तदन्नमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
 पुरुषः सोऽत्ता स ऽएतस्मिन्नन्नेऽपश्चितो भातीत्यधि-
 देवतम् ॥ १८ ॥ अथाह्व्यात्मम् । इदमेव शरीरमन्नमथ
 योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता स ऽएतस्मिन्नन्नेऽप-
 श्चितो भाति ॥ १९ ॥ तमेतमग्निरित्यह्वर्यव ऽउपासते ।
 यजुरित्येष हीदः सर्वं व्युनक्ति सामेति च्छन्दोगा ऽएतस्मि-
 न्हीदः सर्वं समानमुक्थमिति बह्वृचा † ऽएष हीदः
 सर्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद ऽएतेन हीदः
 सर्वं व्यतं विषमिति सर्पाः सर्प ऽडुति सर्पविद
 ऽऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति
 पितरो देवजन ऽडुति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा

* सकृत्पोऽप्यवसायः ।

† बहव ऋचो येषां ते बह्वृचा ऋग्वेदिनः ।

गन्धऽद्वयत्पसरसस्तं यथा यथोपासते तदेव भवति
तद्धैनान्भूत्वावति तस्मादेतन्मेवविस्वैरेवैतैरुपासीत सर्वं
हेतुवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वावति ॥ २० ॥ स
ऽएष त्रीष्टकोऽग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका
तद्याङ्काश्चात्रऽर्चोपदधाति रुक्मऽएव तस्याऽआय-
तनमथ यां यजुषा पुरुषऽएव तस्याऽआयतनमथ यां
साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्याऽआयतनमेवन्त्रीष्टकः
॥ २१ ॥ ते वा ऽएते । उभे ऽएष च रुक्मऽएतच्च
पुष्करपर्णमेतम्पुरुषमपीत ऽउभे हृक्कसामे यजुरपीत
ऽएवस्वेकेष्टकः ॥ २२ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष
ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स
ऽएष ऽएवंविदऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्माह्लोका-
त्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सोऽमृतो भवति मृत्यु-
र्हस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९१ ॥

[सकलपुरुषवर्त्तिमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाय-
चित्पाशिविषयोपासनाकथनम्]

नेव वा ऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत् । आसीदिव
वा ऽइदमग्रे नेवासीत्तद्ध तदमनऽएवास ॥ १ ॥ तस्मा-

देतद्विषिणाभ्यनूक्तम् । नासदासीन्नो सदासीत्तदानी-
 मिति नैव हि सन्नमनो नेवासत् ॥ २ ॥ तदिदम्ननः
 सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरम्मूर्त्ततरन्तदात्मानमन्वै-
 च्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिंशतः सहस्राण्य-
 पश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितस्ते मनसैवा-
 धीयन्त मनसाचीयन्त मनसैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्त मनसा-
 स्तुवत मनसा शःसन्त्यत्किञ्च यज्ञे कर्म विक्रियते यत्किञ्च
 यज्ञियङ्कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनो-
 मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति
 तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहा-
 न्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शःसन्त्येतावती वै मनसो
 विभूतिरेतावती विस्त्रष्टिरेतावन्मनः षट्त्रिंशत्सहस्रा-
 ण्यग्रयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः
 ॥ ३ ॥ तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक्सृष्टाविर-
 बुभूषन्निरुक्ततरा मूर्त्ततरा सात्मानमन्वैच्छत्सा तपोऽ-
 तप्यत सा प्रामूर्च्छत्सा षट्त्रिंशतः सहस्राण्यपश्य-
 दात्मनोऽग्नीनर्कान्वाङ्मयान्वाक्चितस्ते वाचैवाधीयन्त
 वाचाचीयन्त वाचैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्त वाचास्तुवत वाचाशः-
 सन्त्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म
 वाचैव तेषु तद्वाङ्मयेषु वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत तद्य-
 त्किञ्चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति तेषामेव सा कृति-
 स्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु
 स्तुवते तेषु शःसन्त्येतावती वै वाचो विभूतिरेतावती

विसृष्टिरेतावती वाक्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्ते-
 षामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ४ ॥ सा वाक्प्र-
 णमसृजत । सोऽयम्प्राणः सृष्ट्वाऽआविरबुभूषन्निरुक्ततरो
 मूर्त्ततरः स आत्मानमन्वैच्छत् तपोऽतप्यत स प्रामू-
 र्च्छत् षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्का-
 न्प्राणमयान्प्राणचित्ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेना-
 चीयन्त प्राणेनैषु ग्रहा अगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणे-
 नाशः सन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म
 प्राणेनैव तेषु तत्प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत
 तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा
 कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु
 स्तुवते तेषु शःसन्न्येतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती
 विसृष्टिरेतावान्प्राणः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषा-
 मेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥ स प्राणश्च-
 क्षुरसृजत । तदिदञ्चक्षुः सृष्ट्वाविरबुभूषन्निरुक्ततरमूर्त्त-
 तरन्तदात्मानमन्वैच्छत् तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत् षट्-
 त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काँश्चक्षुर्मयाँश्च-
 क्षुश्चित्ते चक्षुषैवाधीयन्त चक्षुषाचीयन्त चक्षुषेषु ग्रहा
 अगृह्यन्त चक्षुषास्तुवत चक्षुषाशः सन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
 क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु
 चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि
 चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चि-
 न्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शःसन्न्येता-

वती वै चक्षुषो विभृतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्छक्षुः षट्-
 त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावा-
 नसौ पूर्वः ॥ ६ ॥ तच्छक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदं श्रो-
 त्रं सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरम्मूर्त्ततरन्तदात्मानमन्वैच्छ-
 त्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिंशतः सहस्राण्यप-
 इत्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्छ्रोत्रमयाच्छ्रोत्रचितस्ते श्रोत्रेणैवा-
 धीयन्त श्रोत्रेणाधीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहाऽअगृह्यन्त
 श्रोत्रेणास्तुवत श्रोत्रेणाशंसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
 क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु
 श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि
 श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति
 तानि चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शंस-
 न्येतावती वै श्रोत्रस्य विभृतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्छ्रोत्रं
 षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावा-
 न्यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥ तच्छ्रोत्राङ्कर्मासृजत । तत्प्रा-
 णानभिसममूर्च्छदिमं सन्देघमन्नसन्देहमकृत्स्नं वै कर्म-
 ऽत्तं प्राणेष्वग्नयोऽकृत्स्नाऽउ वै प्राणाऽऋते कर्मणः
 ॥ ८ ॥ तदिदङ्कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरम्मूर्त्त-
 तरन्तदात्मानमन्वैच्छत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्-
 त्रिंशतः सहस्राण्यपइत्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्कर्ममया-
 न्कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्त कर्मणाधीयन्त कर्मणेषु
 ग्रहाऽअगृह्यन्त कर्मणास्तुवत कर्मणाशंसन्यत्किञ्च
 यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म कर्मणैव तेषु

तत्कर्ममयेषु कर्मचित्रसु कर्ममयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि
 भूतानि कर्म कुर्वते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चि-
 न्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु शङ्सन्त्येतावती वै कर्मणो
 विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावत्कर्म षट्त्रिंशत्सहस्राण्य-
 ग्रयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥
 तत्कर्मग्निमसृजत । आविस्तरां वा ऽअग्निः कर्मणः
 कर्मणा ह्येनञ्जनयन्ति कर्मणेन्धते ॥ १० ॥ सोऽयमग्निः
 सृष्टः ऽआविरबुभूषत् । निरुक्ततरो मूर्त्ततरः स ऽआत्मा-
 नमद्वैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्च्छत्स षट्त्रिंशत्सह-
 स्राण्यपश्यदार्मनोऽग्नीनर्कानिग्निमयानग्निचितस्तेऽग्नि-
 नैवाधीयन्ताग्निनाचीयन्ताग्निनैषु ग्रहा ऽअगृह्णन्ताग्निना-
 स्तुवताग्निनाशङ्सन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च
 यज्ञियङ्कर्मग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचितस्त्वग्निमय-
 मक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूताद्यग्निमिन्धते तेषामेव सा
 कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति
 तेषु स्तवते तेषु शङ्सन्त्येतावती वा ऽअग्नेर्विभूतिरे-
 तावती विसृष्टिरेतावानग्निः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्रयो-
 ऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥ ते
 हैते विद्याचित एव । तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि
 भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वप्ते विद्यया हैवैत एवविदश्चित्ता
 भवन्ति ॥ १२ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रछन्दःसंवत्सरात्माचित्याग्नि-
विषयोपासनाप्रतिपादनम्]

अयं वाव लोक ऽएषोऽग्निश्चितः । तस्याप ऽएव
परिश्चितो मनुष्या यजुष्मत्य ऽडुष्टकाः पशवः सुददोहा
ऽओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषमाहुतयः समिधोऽग्नि-
ल्लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्नि-
ल्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृ-
णामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥ अन्तरिक्षः ह्रस्वेवै-
षोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव सन्धिः परिश्चितः
परेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी सन्धत्तस्ताः परिश्चितो
व्याथसि यजुष्मत्य ऽडुष्टका वर्षः सुददोहा मरीचयः
पुरीषमाहुतयः समिधो वायुल्लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वं
वायुमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्निल्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते
स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्प-
द्यते ॥ २ ॥ द्यौर्ह्रस्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्याप ऽएव
परिश्चितो यथा ह वा ऽइदङ्कोशः समुब्जित ऽएवमिमे
लोका ऽअप्स्वन्तस्तद्या ऽइमाँल्लोकाश्परेणापस्ताः परि-
श्चितो देवा यजुष्मत्य ऽडुष्टका यदेवैतस्मिँल्लोकेऽन्न-
न्तस्सुददोहा नक्षत्राणि पुरीषमाहुतयः समिध ऽआदित्यो
लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते तत्स-
र्वोऽग्निल्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद
लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ३ ॥ आदित्यो
ह्रस्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश ऽएव परिश्चितस्ताः

षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै
 त्रीणि च शतान्यादित्यन्दिशः समन्तम्परियन्ति रश्मयो
 यजुष्मत्य ऽहुष्कास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि
 भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य
 रश्मयस्तद्यत्परिश्रत्सु यजुष्मतीः प्रत्यर्पयति रश्मीः
 स्तद्विक्षु प्रत्यर्पयत्यथ यदन्तरा दिशश्च रश्मीश्च
 तत्सुददोहा ऽथ यद्विक्षु च रश्मिषु चान्तत्पुरीषन्ता
 ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्विश ऽहुति च रश्मयः ऽहुति
 चारूयायते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वन्दिशः ऽहुति
 चैव रश्मयः ऽहुति चारूयायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणा
 मभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भृत-
 मेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ४ ॥ नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्नि-
 श्चितः । तानि वा ऽएतानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि
 सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकन्नक्षत्रमनु-
 पतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि
 षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चैष्टका
 ऽएव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः
 षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि
 षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स ऽआत्मा त्रिंशदात्मा
 प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरः ऽएव षट्त्रिंशद्व्यो तद्यत्ते
 द्वे भवतो द्रवक्षरः हि शिरोऽथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सुद-
 दोहा ऽथ यन्नक्षत्रेष्वन्तत्पुरीषन्ता ऽआहुतयस्ताः
 समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्यारूयायते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा

ऽएतस्सर्व्वक्षत्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्व्वोऽग्निर्लोकमृणा-
 मभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकमृणामेनम्भूत-
 मेतस्सर्व्वमभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥ ता वा ऽएताः । एकविं-
 शतिर्व्वहृत्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो
 लोकस्तदेष स्वर्गलोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशञ्च स्तोमं
 बृहतीञ्च च्छन्दः ॥ ६ ॥ छन्दाथसि ह स्वेवैषोऽग्निश्चितः
 तानि वा ऽएतानि सप्त च्छन्दाथसि चतुरतराणि
 त्रिचानि तेषाथ सप्त च शतानि विंशतिश्चा-
 क्षराण्यधि षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त च शतानि
 द्विंशतिश्चेष्टका ऽएव ताः षट्त्रिंश च त्रीणि च
 शतानि परिश्रितः षट्त्रिंश च त्रीणि च शतानि यजुष्म-
 त्योऽथ यान्यधि षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स
 ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव
 षट्त्रिंशद्यौ तद्यत्वे द्वे भवतो द्व्यक्षरः हि शिरः ॥ ७ ॥
 तस्यै वा ऽएतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहत्यै यानि दश
 प्रथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरैकपदाऽथ यानि विंशतिः
 सा विंशत्यक्षरा द्विपदाऽथ यानि त्रिंशत्सा त्रिंशदक्षरा
 विराडथ यानि त्रयस्त्रिंशत्सा त्रयस्त्रिंशदक्षराथ यानि
 चतुस्त्रिंशत्सा चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराडथ यत्सर्व्वेच्छन्दो-
 भिरयमग्निश्चितस्तदतिच्छन्दास्ता ऽउ सर्वा ऽहुष्टका
 ऽएवेष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गायत्रो-
 ऽग्निर्मृदाप ऽहुति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनो
 ऽएवैष गायत्रोऽथ यदन्तरा च्छन्दसी तत्सुददोहा ऽअथ

यच्छन्दः स्वन्नन्तत्पुरीषन्ता ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ
यच्छन्दांसीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्व-
च्छन्दांसीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिस-
म्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूतमेत-
त्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥ ता वा ऽएताः । एकविंशति-
र्बृहत्स्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोक-
स्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृह-
तीश्च च्छन्दः ॥ ९ ॥ सँवत्सरो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य
रात्रय ऽएव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि
भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सँवत्सरस्य
रात्रयोऽहानि यजुष्मस्य ऽद्वष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि
च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
सँवत्सरस्याहान्यथ वा ऽअमूः षट्त्रिंशद्विष्टका ऽअति-
यन्ति यः स त्रयोदशो मास ऽआत्मार्षमासाश्च ते
मासाश्च चतुर्विंशतिरर्द्धमासा द्वादश मासा ऽअथ
यदन्तराहोरात्रे तत्सूददोहा ऽअथ यदहोरात्रेष्ण्वन्नन्तत्पुरी-
षन्ता ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यदहोरात्राणीत्याख्या-
यते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते
तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद
लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १० ॥ ता वा
ऽएताः । एकविंशतिर्बृहत्स्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो
लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत
ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृहतीश्च च्छन्दः ॥ ११ ॥ आत्मा ह

त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्यःस्थीद्वयेव परिश्चितस्ताः
 षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै
 त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो वजुष्मत्स्य
 ऽदृष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति
 षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ
 या ऽअमूः षट्त्रिंशद्विष्टका ऽअतियन्ति यः स त्रयोदशो
 मास ऽआत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधाः प्रति-
 ष्ठायान्द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षे द्वे तद्यत्ने द्वे भवतो
 द्विकपालः हि शिरोऽथ येनेमानि पर्वाणि सन्ततानि
 तत्सुदोहा ऽअथैतत्त्रयं ऋणायमात्मा प्रच्छन्नो लोम-
 स्त्वङ्मांसमिति तत्पुरीषं ध्वत्तिवति ता ऽआहुतयो
 षदश्नाति ताः समिधोऽथ षदास्मेत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा
 तद्ब्रह्म ऽएतत्सर्वमास्मेत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्ल्लोकम्पृ-
 णामभिसम्पद्यते स धो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूत-
 भेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । एकविं-
 शतिर्बृहत्स्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो
 लोकस्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोम-
 ष्वृहतीश्च च्छन्दः ॥ १३ ॥ सर्वाणि हु त्वेव भूतानि ।
 सर्वे देवा ऽएषोऽग्निश्चितः ऽआपो वै सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतानि ता हैता ऽआप ऽएवैषोऽग्निश्चितस्तस्य नाव्या
 ऽएव परिश्चितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति
 षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतादित्यन्नाव्याः समन्त-
 म्परियन्ति नाव्या ऽउ ऽएव वजुष्मत्स्य ऽदृष्टकास्ताः

षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि
च शतान्यादित्यन्नाढ्या ऽअभिक्षरन्त्यथ यदन्तरा नाढ्यं
तत्सुददोहा ऽअथ या ऽअमूः षट्त्रिंशद्विष्टका ऽअतियन्ति
यः स त्रयोदशो मास ऽआत्मायमेव स योऽयः हिरण्मयः
पुरुषः ॥ १४ ॥ तस्यैते प्रतिष्ठे । रुक्मश्च पुष्कर-
पर्णश्चापश्चादित्यमण्डलश्च सुचौ बाहू ताविन्द्रागर्भः
द्वे स्वयमातृणो ऽइयञ्चान्तरिक्षश्च तिस्रो विश्वज्योतिष
ऽएता देवता ऽअग्निर्वायुरादित्य ऽएता ह्येव देवता
विश्वज्योतिर्द्वादशऽर्त्तव्याः स संवत्सरः स ऽआत्मा
पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः स यज्ञस्ते देवा
ऽअथ यद्विकर्णी च स्वयमातृणाः चाश्मा पृश्नि-
र्धश्चित्तेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चत्रिंशी लोकम्पृणायै
यजुः षट्त्रिंशी सोऽस्यैष सर्वस्यान्तमेवात्मा स ऽएष
सर्वासामपाम्मज्ज्ये स ऽएष सर्वैः कामैः सम्पन्न ऽआपो वै
सर्वे कामाः स ऽएषोऽकामः सर्वकामो न हेतुङ्कस्य च न
कामः ॥ १५ ॥ तदेष इल्लोको भवति । विद्यया तदा-
रोहन्ति यत्र कामाः परागताः ॥ न तत्र दक्षिणा यन्ति
नाविद्वाथ्सस्तपस्विन ऽहुति न हैव तल्लोकन्दक्षिणाभिर्न
तपसानेवंविदश्नुत ऽएवंविदाथ हैव स लोकः ॥ १६ ॥
अब्रम्पुरीषम् । चन्द्रमा ऽआहुतयो नक्षत्राणि समिधो
यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसत्याहुतिस्तत्समिधि वसत्येतदु वा
ऽआहुतेरन्नमेषा प्रतिष्ठा तस्मादाहुतिर्न क्षीयत ऽएत-
न्नस्या ऽअन्नमेषा प्रतिष्ठ्वाथ यदेवा ऽहुत्याख्यायते

तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वन्देवा ऽहुत्येवाख्यायते ॥ १७ ॥
 तदेतद्द्वाभ्युक्तम् । द्विद्वे देवा ऽअनु तत्ते यजुर्गुरिति
 सर्वाणि ह्यत्र भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति तत्सर्वो-
 ऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोक-
 म्पृणामेनभूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥ ता वा ऽएताः ।
 एकविंशतिर्बृहत्या ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती
 स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च
 स्तोमम्बृहतीश्च छन्दः ॥ १९ ॥ (E)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[चित्याग्नेः सर्वदिगभिमुखत्वम्, पृथक् शिरसो निरूहणाभावश्च]

कुडिश्चर्हं वाजश्चवसोऽग्निश्चिक्कये । तद् होवाच
 सुदश्चवाः कौण्ड्यो गौतम यदग्निमचैषीः प्राञ्चमेनमचैषीः
 प्रत्यञ्चमेनमचैषीर्न्यञ्चमेनमचैषीरुत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥
 यथैनम्प्राञ्चमचैषीः । यथा पुराच ऽआसीनाय पृष्टुतो-
 ऽन्नायमुपाहुरेत्तादृक्कन्न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥
 यद्यु वा ऽएनम्प्रत्यञ्चमचैषीः कस्मादस्य तर्हि पश्चा-
 त्पुच्छमकार्षीः ॥ ३ ॥ यद्यु वा ऽएनन्यञ्चमचैषीः । यथा
 नीचः शयानस्य पृष्टुऽन्नायम्प्रतिष्ट्वाप्येत्तादृक्कन्नैव ते
 हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥ यद्यु वा ऽएनमुत्तानम-
 चैषीः । न वा ऽउत्तानं वयः स्वर्गल्लोकमभिवहति न त्वा

स्वर्गल्लोकमभिवक्ष्यत्यस्वर्ग्यं ऽउ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥
स होवाच प्राञ्चमेनमचैषम्प्रत्यञ्चमेनमचैषन्न्यञ्चमेनमचैष-
मुत्तानमेनमचैषः सर्वा ऽअनुदिश ऽएनमचैषमिति ॥ ६ ॥
स यत्प्राञ्चम्पुरुषमुपदधाति । प्राञ्च्यौ स्त्र्यौ तत्प्राङ्
चीयतेऽथ यत्प्रत्यञ्चकूर्ममुपदधाति प्रत्यञ्चि पशु-
शीर्षाणि तत्प्रत्यङ् चीयतेऽथ यन्न्यञ्चकूर्ममुपदधाति
न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्न्यङ् चीयतेऽथ
यदुत्तानम्पुरुषमुपदधात्युत्ताने स्त्र्या ऽउत्तानमुलूखलमुत्ता-
नामुखान्तदुत्तानश्चीयतेऽथ यत्सर्वा ऽअनुदिशः
परिसर्पमिष्टका ऽउपदधाति तत्सर्वतश्चीयते ॥ ७ ॥
[अर्धप्रपाठकः ३८] अथ ह कोषा धाव्यन्तः । नि-
रुद्धशिरसमग्निमुपाधावयाञ्चक्रुस्तेषां हैक ऽउवाच
श्रीर्वै शिरः श्रियमस्य निरौहीत्सर्वज्यानिज्यास्यत
ऽइति स ह तथैवास ॥ ८ ॥ अथ हैक ऽउवाच । प्राण
वै शिरः प्राणानस्य निरौहीत्क्षिप्तेऽमुँल्लोकमेण्यतीति स
ऽउ ह तथैवास ॥ ९ ॥ ऊर्द्धो वा ऽएष ऽएतच्छीयते ।
यद्बर्भस्तम्बो लोकेष्टकाः पुष्करपर्णाः त्वमपुरुषौ स्त्र्यौ
स्वयमातृणा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतसिचौ विश्वज्योति-
र्ऋतव्ये ऽअपाढा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमांश्च
शिरो यश्चित्तेऽग्निद्विधीयते तस्मान्न निरुहेत् ॥ १० ॥ (F)

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[वैश्वानरविद्या]

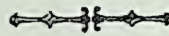
अथ हैतेऽरुणे । औपवेशौ समाजग्मुः सत्ययज्ञः
 पौलुषिर्महाशालो जायालो बुडिल ऽआश्वतराश्व-
 रिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्षस्ते ह वैश्वानरे
 समासत तेषां ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥ ते
 होचुः । अश्वपतिर्वा ऽअयङ्कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं
 वेद तङ्गच्छामेति ते हाश्वपतिङ्कैकेयमाजग्मुस्तेभ्यो ह
 पृथगावसथान्पृथगपचितीः पृथक्साहस्रान्सोमान्प्रोवाच
 ते ह प्रातरसंविदाना ऽएव समित्पाणयः प्रतिचकूमि
 ऽउप स्वायामेति ॥ २ ॥ स होवाच । यन्नु भगवन्तो-
 ऽनूचाना ऽअनूचानपुत्राः किमिदमिति ते होचुर्वैश्वानरः
 ह भगवान्सम्प्रति वेद तन्नो ब्रूहीति स होवाच सम्प्रति
 खलु न्वा ऽअहं वैश्वानरं वेदाभ्याधत्त समिध ऽउपेता
 स्थेति ॥ ३ ॥ स होवाचारुणमौपवेशिम् । गौतम कन्त्वं
 वैश्वानरं वेत्थेति पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर ऽएतः हि वै त्वम्प्रतिष्ठां
 वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वम्प्रतिष्ठितः प्रजया पशुभिरसि
 यो वा ऽएतम्प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेदुप पुनर्म्मृत्युञ्जयति
 सर्वमायुरेति पादौ त्वा ऽएतौ वैश्वानरस्य पादौ तेऽम्ला-
 स्यतां यदि ह नागमिष्य ऽइति पादौ तेऽविदितावभवि-
 ष्यतां यदि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ४ ॥ अथ होवाच
 सत्ययज्ञस्पौलुषिम् । प्राचीनयोग्य कन्त्वं वैश्वानरं
 वेत्थेत्यप ऽएव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै

रयिर्वैश्वानरः एतद् हि वै त्वद् रयिं वैश्वानरं वेत्थ
 तस्मात्त्वद् रयिमान्पुष्टिमानसि यो वा एतद् रयिं
 वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति वस्तिस्त्वा
 एष वैश्वानरस्य वस्तिस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य ऽहुति
 वस्तिस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य ऽहुति वा
 ॥ ५ ॥ अथ होवाच महाशालजाबालम् । औपमन्यव
 कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैष वै बहुलो वैश्वानरः एतद् हि वै त्वम्बहुलं
 वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वम्बहुः प्रजया पशुभिरसि यो वा
 एतम्बहुलं वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायु-
 रेत्यात्मा त्वा एष वैश्वानरस्यात्मा त्वाहास्यद्यदि ह
 नागमिष्य ऽहुत्यात्मा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नाग-
 मिष्य ऽहुति वा ॥ ६ ॥ अथ होवाच बुडिलमाश्व-
 तराश्वम् । वैयाग्रपथ कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेति वायुमेव
 राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरः
 एतद् हि वै त्वम्पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ तस्मा-
 त्त्वापृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति यो वा एतम्पृथग्वर्त्मानं
 वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति प्राणस्त्वा
 एष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य
 ऽहुति प्राणस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य ऽहुति
 वा ॥ ७ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नम्भाल्लवेयम् । वैयाग्रपथ
 कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यादिर्यमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैष वै सुततेजा वैश्वानरः एतद् हि वै त्वद् सुत-

तेजसं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्तवैष सुतोऽयमानः पच्य-
मानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वा ऽएतः सुततेजसं
वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वा
ऽएतद्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति
चक्षुस्तेऽविदितमभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥८॥
अथ होवाच जनः शार्ङ्गराक्ष्यम् । सायवस कन्त्वं वैश्वान-
रं वेत्थेति दिवमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष
वा ऽअतिष्ठु वैश्वानरः ऽएतः हि वै त्वमतिष्ठुं वैश्वान-
रं वेत्थ तस्मात्त्वः समानान्तितितिष्ठसि यो वा ऽएत
मतिष्ठुं वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति
मूर्द्धा त्वा ऽएष वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाहास्यद्यदि ह नाग
मिष्य इति मूर्द्धा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य
इति वा ॥ ९ ॥ ताव्होवाच । एते वै यूयम्पृथग्वैश्वान-
नरास्त्रिद्व्याऽसः पृथगन्नमघस्त आदेशमात्रमिव ह वै देवाः
सुविदिता ऽअभिसम्पन्नास्तथा तु व ऽएनाह्वक्ष्यामि यथा
आदेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥ स होवाच ।
मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा ऽअतिष्ठु वैश्वानरः ऽइति
चक्षुषी ऽउपदिशन्नुवाचैष वै सुततेजा वैश्वानरः ऽइति ना-
सिके ऽउपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्गवर्त्मा वैश्वानरः ऽइति
मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानरः ऽइति
मुख्या ऽअप ऽउपदिशन्नुवाचैष वै रयिवैश्वानरः ऽइति
च्छुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठु वैश्वानरः ऽइति स
ऽएषोऽग्निवैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वान-

नरम्पुरुषविधम्पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति
सर्वमायुरेति न हास्य ब्रुवाणश्च न वैश्वानरो हिनस्ति ॥११॥(A)

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

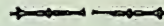

[पुरुषस्याग्निविधार्कविधोक्थविधत्वनिरूपणम्]

द्वयं वा ऽइदमत्ता चैवाद्यञ्च । तद्यदोभयः समा-
गच्छत्यत्तैवाख्यायते नाद्यम् ॥ १ ॥ स वै यः सोऽत्ताग्नि-
रेव सः । तस्मिन्न्यत्किञ्चाब्भ्यादुधत्याहितय ऽएवास्य
ता ऽआहितयो ह वै ता ऽआहुतय ऽइत्याचक्षते परो-
ऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥ आदित्यो वा ऽअत्ता ।
तस्य चन्द्रमा ऽएवाहितयश्चचन्द्रमसः॑ ह्यादित्य ऽआ-
दुधतीत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाद्ध्यात्मम् । प्राणो वा
ऽअत्ता तस्यान्नमेवाहितयोऽन्नः हि प्राण ऽआदुधतीति
इवग्नेः ॥ ४ ॥ अथार्कस्य । अग्निर्वा ऽअर्कस्तस्याहुतय
ऽएव कमाहुतयो ह्यग्नये कम् ॥ ५ ॥ आदित्यो वा
ऽअर्कः । तस्य चन्द्रमा ऽएव कञ्चन्द्रमा ह्यादित्याय
कमित्यधिदेवतम् ॥ ६ ॥ अथाद्ध्यात्मम् । प्राणो वा ऽअर्क-
स्तस्यान्नमेव कमन्नः हि प्राणाय कमिति न्वेवार्कस्य
॥ ७ ॥ अथोक्थस्य । अग्निर्वा ऽउक्थस्तस्याहुतय ऽएव
थमाहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥ आदित्यो वा ऽउक् ।
तस्य चन्द्रमा ऽएव थञ्चन्द्रमसा ह्यादित्य ऽउत्तिष्ठतीत्य-

धिदेवतम् ॥ १ ॥ अथाह्वारम् । प्राणो वा ऽउक्त्वत-
 स्यान्नमेव थमन्नेन हि प्राण ऽउत्तिष्ठतीति न्वेवोक्त्वथस्य
 स ऽएषोऽग्निविधोऽर्कविध ऽउक्त्वथविधो वत्पुरुषः स यो
 हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्त्वथविधम्पुरुषमुपास्ते विदुषो
 हैवास्यैवभ्रातृव्यो म्म्लायति ॥ १० ॥ प्राणेन वा ऽअ-
 ग्निर्हीप्यते । अग्निना वायुर्वायुनादित्य ऽआदित्येन
 चन्द्रमाश्चन्द्रमसा नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेतावती वै दी-
 प्तिरस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च सर्वाः हैतान्दीप्तिन्दीप्यते-
 स्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च य ऽएवं वेद ॥ ११ ॥ (B)

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

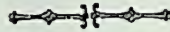

[शाण्डिल्यविद्याप्रतिपादनम्]

सत्यम्ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु कृतमयोऽयम्पुरुषः
 स यावत्कतुरयमस्माल्लोकार्प्रैत्येवङ्कतुर्हामुल्लोकम्प्रेत्या-
 भिसम्भवति ॥ १ ॥ स ऽआत्मानमुपासीत । मनोमयम्प्रा-
 णशरीरम्भारूपमाकाशात्मानङ्गामरूपिणम्मनोजवसः सत्य-
 सङ्कल्पः सत्यधृतिः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वा ऽअनु दिशः
 प्रभूतः सर्वमिदमब्ध्याप्तमवाक्कमनादरं यथा व्रीहिर्वा
 यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्म-
 न्पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूममेवज्ज्यायान्दिवो
 ज्यायानाकाशाज्यायानस्यै पृथिव्यै ज्यायान्सर्वेऽब्धयो
 भूतेऽब्धयः स प्राणस्यात्मैष स ऽआत्मैतमित ऽआत्मानम्प्रे-

त्याभिसम्भविष्यामीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा-
स्तीति ह स्माह शाण्डिल्य ऽएवमेतदिति ॥ २ ॥ (E)

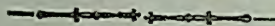
षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अश्वस्योपासनम्]

उषा वा ऽअश्वस्य मेक्ष्यस्य शिरः । सूर्वश्चक्षु-
र्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः सँवत्सरः ऽआत्मा-
श्वस्य मेक्ष्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरस्पृथिवी पाजस्य-
न्दिशः पाशर्वे ऽअवान्तरदिशः पशव ऽऋतवोऽङ्गानि
मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्रा-
ण्यस्थीनि नभो माथंसान्युवक्ष्यः सिकताः सिन्धवो
गुदा षकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ऽओषधयश्च वनस्पतयश्च
लोमाव्युद्युर्वाह्यो निम्ल्लोचञ्जनाह्यो षद्विजृम्भते तद्वि-
द्योतते षद्विधूनुते तस्तनयति षक्मेहति तद्वर्षति
वागेवास्य वागहर्वा ऽअश्वस्यपुरस्तादमहिमान्वजायत तस्य
पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनस्पश्चान्महिमान्वजायत तस्या-
परे समुद्रे योनिरेतौ वा ऽअश्वस्यमहिमानावभितः
सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरा-
नश्वो मनुष्यान्तसमुद्रः ऽएवास्य बन्धुः समुद्रो
योनिः ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अर्काश्वमेधोपासना, विद्यासंप्रदायप्रवर्तकमुनिवंशकथनञ्च]

नैवेह किञ्चनाग्र ऽआसीत् । मृत्युनैवेदमावृतमासीद-
 शनाययाशनाया हि मृत्युस्तद्वमनो ऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति
 सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत ऽआपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति
 तदेवाकर्क्यस्यार्कत्वङ्कः ह वा अस्मै भवति य ऽएव-
 मेतदुक्क्यस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा ऽअर्कः । तद्य-
 दपाथं शर ऽआसीत्तत्समहन्त्यत सा पृथिव्यभवत्त-
 स्यामश्वाभ्यस्तस्य श्वान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निर-
 वर्त्तताग्निः ॥ २ ॥ स त्रेधास्मानं व्यकुरुत । आदित्य-
 न्तृतीयं वायुन्तृतीयः स ऽएष प्राणस्त्रेधाविहितस्तस्य
 प्राची दिक्शरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची
 दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची
 च पाद्वै द्यौषष्टमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स ऽएषोऽप्सु
 प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान्
 ॥ ३ ॥ सोऽकामयत । द्वितीयो म ऽआत्मा जायेतेति
 स मनुसा वाचस्मिथुनः समभवदशनायामृत्युस्तद्यद्रेत
 ऽआसीत्स सँवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः सँवत्सर ऽआस
 तमेतावन्तङ्कालमविभर्ष्यावान्तसँवत्सरस्तमेतावतः कालस्य
 परस्तादसृजत तज्जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव
 वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऽपेक्षत । यदि वा ऽइममभिमथंस्थे
 कनीयोऽन्नङ्करिण्य ऽइति स तथा वाचा तेनात्मनेदः सर्वम-
 सृजत यदिदङ्किञ्चो यजूंषि सामानि च्छन्दांसि
 यज्ञान्प्रजाम्पशून्स यद्यदेवासृजत तत्तदुत्तुमद्भियत सर्वं वा

ऽअसीति तदुदितेरदितित्वः सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्न-
 भवति य ऽएवमेतदुदितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥ सोऽकामयत ।
 भूयसा यजेन भूयो यजेयेति सोऽश्नाम्यत्स तपोऽतप्यत
 तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्कामत्प्राणा वै यशो
 वीर्यन्तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्रयितुमर्ह्यत तस्य
 शरीर ऽएव मन ऽआसीत् ॥ ६ ॥ सोऽकामयत । मेध्यम्म
 ऽइदं स्यादात्मन्वनेन स्यामिति ततोऽश्वमेधं समभवद्य-
 दुश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह
 वा ऽअश्वमेधं वेद य ऽएनमेवं वेद ॥ ७ ॥ तमनवरुद्धेवाम-
 न्यत । तः सँवत्सरस्य परस्तादात्मन ऽआलभत यशून्दे-
 वताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेवस्यम्प्रोक्षितम्प्राजापत्यमाल-
 भन्त ऽएष वा ऽअश्वमेधो य ऽएष तपति तस्य सँवत्सर
 ऽआत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका ऽआत्मानस्तावेतावर्का-
 श्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृ-
 त्युजयति नैनममृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति सर्व-
 मायुरेत्येतासान्देवतानामेको भवति य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥*
 अथ बहःशः । समानमा साजीवीपुत्रात्साजीवीपुत्रो माण्डू-
 कायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौ-
 त्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्द्वामकक्षायणो वात्स्या-
 द्द्वत्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेः कुश्रिर्व्यज्ञवचसो
 राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः

कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु
ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

षष्ठाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥७५॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

† अग्निरहस्यं नाम दशमं कण्डं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथाष्टाध्यायीनामैकादशकाण्डम्

अस्मिन्काण्डे प्रतिपादनीया विषयाः—अग्न्याधानकालः, दर्शपूर्णमास-
दाक्षायणयज्ञयोरनुष्ठानावधिः, दाक्षायणयज्ञः, पथिकृदिष्टिः, अभ्युदय-
दृष्टेष्टिः, दर्शपूर्णमासार्थवादः, प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणम्, इडा-
स्विष्टकृत्-सूक्तवाक-शंयुवाक-पत्नीमंयाज-वेद्यालम्भ-सन्निष्ट-
यजुः-प्रधानयागादिविषयोऽर्थवादः, अग्निहोत्रार्थवादः,
ब्रह्मचारिकर्तव्यम्, मित्रविन्देष्टिः, हविषः समृद्धिः, चातु-
र्मास्यार्थवादः, पञ्च महायज्ञाः, स्वाध्यायप्रशंसा,
प्रायश्चित्तम्, अंशुदाभ्यग्रहौ, आध्यात्मिकविद्या,
पशुबन्धप्रशंसा, हविर्यज्ञविषयविविध-
योरलक्षणम्, पङ्क्तोत्तरहोमः

[यज्ञादीनां संवत्सराद्यान्मना निरूपणम्]

॥ ॐ ॥ संवत्सरो * वै यज्ञः प्रजापतिः † । तस्ये-
तद्द्वारं स्यदमात्रास्या ‡ चन्द्रमा ऽएव द्वारपिधानः ॥ १ ॥

* संवत्सरात्मकस्तत्तात्पर्यात् । संवत्सरस्यापि 'द्वादशमासाः पञ्चतन्त्रे हेमन्तशिंशरयोः
समासेन तावत्संवत्सरः प्रजापतिः' इति समदशावयवत्वमाख्यात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्यं
तथा—'आदित्यो यूपः' इत्यत्र तेजःशब्दस्यादयूरस्मादित्यात्मना स्तुतिरेवमत्रापि संख्यासारूप्यात्
स्तुतिरेव मन्तव्या ।

† आ धावत्येति समदशाक्षरसाधत्वाद्यस्य प्रजापतित्वम् । तथा च तत्परीयसंहितायाम्—
"आ धावत्येति चतुरक्षरमस्तु धौषादिति चतुरक्षरं यजेति यक्षरं वे यजामह इति पञ्चाक्षरं
यक्षरो वषट्कार एव ये सप्तदशः प्रजापतिः" (तै० सं० का० १ प्र० ६ अनु० ११)

‡ अमेत्यत्र सप्तदशस्य सप्तदशस्य पर्यन्ते, प्रतिपदादिति विषय मप्ये वस्यां तिथौ अमा सूत्रेण सह
चन्द्रो वसति मामावास्या । अमापूर्वाहणे 'वृक्षलोप्यन्' इति व्युत् ।

यद्वा—वसुचन्द्राभिधेय इन्द्रः साक्षात्पशुनाथं देवं मह वस्यां तिथौ वसतीत्यमावास्या ।
तथा च तैत्तिरीयसंहिताम्—

"अमा वै नोऽयं वसु वसतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्याव्यम्"

स योऽमावास्यायामग्नी ऽआधत्ते । यथा विवृतायान्द्वारि
द्वारा पुरम्प्रपद्येत स तत ऽएव स्वर्गल्लोकैर्मियादेवन्तयोऽ-
मावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥ अथ यो नक्षत्र ऽआधत्ते ।
यथापिहितायान्द्वार्यद्वारा पुरम्प्रपित्सेत्स जिह्वाः पुरः स्या-
देवन्तयो नक्षत्र ऽआधत्ते तस्मान्न नक्षत्र ऽआदधीत ॥ ३ ॥
यदहरेवैषः । न पुरस्तान्न पश्चाददृश्येत तदुहरूपवसे-
त्तर्हि ह्येष ऽइमल्लोकमागच्छति तस्मिन्निह ब्रसति ॥ ४ ॥
सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्व
ऽन्यतवः सर्वे स्तोमाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि
ऋन्दाधंसि ॥ ५ ॥ सर्वेषु ह वा ऽअस्य देवेषु । सर्वेषु भू-
तेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वृतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु
पृष्ठेषु सर्वेषु ऋन्दः स्वग्नी ऽआहितौ भवतो योऽमा-
वास्यायामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत
॥ ६ ॥ याऽसौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत सा
रोहिण्यया स्रपद्यत ऽआत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यया-
स्मर्येवैतस्प्रजायाम्यशुषु प्रतितिष्ठत्यमावास्या वा ऽअ-
ग्न्याधेयरूपन्तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत पौर्ण-
मास्यामरवारभेतामावास्यायान्दीक्षेत ॥ ७ ॥

अथमाध्याये अथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) दुष्टु अर्ज्यते शोमनेनार्जनेन गम्यत इति वा स्वर्गः—सर्वजनाभिच्छेषीयं दुःखा
सम्भिन्नं कर्मफलमित्यर्थः । तथा चाहुः—

यच्च दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अग्निलाघोपनीतं च तत्पुत्रं स्वःपदास्पदम् ॥ (तन्त्रवा०)

(२) लोक्यत इति लोकः ।

(३) विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्मासि स वैशाखः ।

[दर्शपूर्णमासाहुतिसंख्याविशेषकथनम्]

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञम् । यदेनन्तन्वते यन्वेव राजा-
नमभिषुण्वन्ति तत्तद्घ्नन्ति यत्पशुः संज्ञपयन्ति विशा-
सति तत्तद्घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यान्दृषदुपलाभ्याथ हवि-
र्यज्ञघ्नन्ति ॥ १ ॥ तद् हत्वा यज्ञम् । अग्रावेव
योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः
प्रजायते तद्दश ता ऽआहुतीः सम्पादयेद्याभ्यो वषट्-
क्रियते ॥ २ ॥ अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । सोऽयमेक
ऽइवैव पवते सोऽयम्पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधाविहितः स
ऽएवङ्कल्पैः प्राणैरग्नेर्व्योनेरधिजायते सैषा दशाक्षरा
विराट् सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ३ ॥ अथो ऽअपि नव स्युः ।
तन्न्यूनां विराजङ्करोति प्रजननाय न्यूनाद्वा ऽइमाः
प्रजाः प्रजायन्ते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ४ ॥ अथो
ऽअप्येकातिरिक्ता स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते
सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ५ ॥ अथो ऽअपि द्वे ऽअतिरिक्ते
स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनम्प्रजननमिमिथुनमेवैतत्प्रजननङ्-
क्रियते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ६ ॥ अथो ऽअपि तिस्रोऽ-
तिरिक्ताः स्युः । द्वन्द्वमह मिथुनम्प्रजननमथ यज्ञायते
तत्तृतीयः सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ७ ॥ अथो ऽअपि
चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । तद्यथैकैव चतस्रस्रयो वा ऽइमे
लोकास्तदिमानेव लोकाँस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वा
ऽअतीमाँल्लोकाँश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याप्नोति सैषा
सम्पत्स यज्ञः ॥ ८ ॥ स यद्वाभ्यामूनन्तदूनम् । सोऽयज्ञो ।

यत्पञ्चभिरुतिरिक्तन्तदुतिरिक्तः सोऽयजः सैषैव दशत्यधि
 सम्पदेषा विदशत्यामेषा सहस्रात् ॥ ९ ॥ आजिं वा ऽपते
 धावन्ति । ये दर्शपूर्णमासाब्भ्यां यजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि
 यजेत तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च
 पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च
 सँवत्सरस्य रात्रयस्तद्वद्वाग्नीराप्नोति ॥ १० ॥ अधापराणि
 पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि
 चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि
 च वै शतानि षष्टिश्च सँवत्सरस्याहानि तदुहान्याप्नोति
 तद्वै सँवत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥ मर्त्या ह वा ऽअग्ने देवा
 ऽआसुः । स यदैव ते सँवत्सरमापुरथामृता ऽआसुः
 सर्वं वै सँवत्सरः सर्वं वा ऽअक्षस्वमेतेनो हास्याक्षस्वः
 सुकृतम्भवत्यक्षस्यो लोकः ॥ १२ ॥ स ऽआजिसृतामेकः ।
 य ऽएवं विद्वान्स्त्रिदशतं वर्षाणि यजेत तस्मादु त्रिदशत-
 मेव वर्षाणि यजेत यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो ऽअपि
 पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यते
 द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे ऽअमावास्ये ऽअन्नो ऽएव
 खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पौर्णमासयागे दर्शयागे च हविषो विधानम्]

पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन
 यथेष्टैषवं यजत ऽआमावास्येनेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपति

तेन यथेष्ट्यैवं व्यजते ॥ १ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा ।
 इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्व्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताथैतदग्नी-
 षोमीयम्पौर्णमासः हविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति
 किञ्चन क्रियत एतेनो हास्यैतत्सेन्द्रः हविर्भवत्येतेन
 सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे त्वेति सर्वा ऽऽ हि मृधो नाष्टाः
 पौर्णमासेन हन्ति ॥ २ ॥ अथ यदामावास्येनेष्ट्वा ।
 अदित्यै चरुमनुनिर्व्वपत्येव वै सोमो राजा देवानामुन्नं
 व्यञ्चन्द्रमाः स यत्रैष एताथ रात्रिं पुरस्तात् पश्चा-
 द्दृशे तेनैतदनद्धेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै
 पृथिव्यदितिः सेयमद्वा सेयम्प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदद्धेव
 हविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतन्न तद्यस्मादनुनिर्व्वपत्यथ
 यस्मान्नानुनिर्व्वपेत् ॥ ३ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय
 विमृधेऽनुनिर्व्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ
 ऽइन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ ऽइन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत्सेन्द्रः
 हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ॥ ४ ॥ अथ यदामा-
 वास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्व्वपत्यामावास्यं वा
 ऽअनुनिर्व्वाप्यम्पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृत्रमहंस्त-
 स्मा एतद्वृत्रजग्मुषे देवा एतद्धविरनुनिरवपश्यदामा-
 वास्यङ्किमनुनिर्व्वाप्येऽनुनिर्व्वपेदिति तस्मान्नानुनिर्व्वपेत्
 ॥ ५ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । अथाग्न्यद्धविरनुनिर्व्व-
 पत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनुनिर्व्वपति द्विषन्तः ह स
 बभ्रातृव्यम्प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं
 व्यजत ऽआमावास्येनामावास्यामसपत्ना हैवास्यानुपवाधा

श्रीर्भवति ॥ ६ ॥ पौर्णमासेन वै देवाः । पौर्णमासं
 व्यजमाना ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्स्व ऽएव पाप्मानं
 मपान्नत क्षिप्ते प्रजायन्त स यो हैवं विद्वान्पौर्णमा-
 सेनैव पौर्णमासीं व्यजत ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्स्व
 ऽएव पाप्मानमपहते क्षिप्ते प्रजायते स यद्यनुनिर्वपेद्
 द्यादक्षिणाज्जादक्षिणाः हविः स्यादिति ह्याहुर्हर्षपूष्णमास-
 योर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य * ऽइति न्वनुनिर्वाप्य
 स्याथावभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[दर्जयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिः]

तद्धैके दृष्टोपवसन्ति । इवो नोदेतेत्यभ्रस्य वा हे-
 तोरनिर्ज्ञाय वाथोतोपवसन्त्यथैनमुतावभ्युदेति स व्य-
 गृहीतः हविरवभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदेवैव व्रतचर्यां व्रतपूर्वे-
 द्युर्द्धुग्धन्दुधि हविरातञ्जनन्तर्कुर्वन्ति प्रति प्रमुञ्चन्ति
 व्रतास्तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥ तानपराङ्गे पौर्णशाखया-
 प्राकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यः हविरैवमेव त-
 द्यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशः सेत गृहीतं वा हविरवभ्युदि-
 यादितरथो तर्हि कुर्म्यदेतानेव तण्डुलान्सुफलीकृतान्कृत्वा
 स वेऽणीयाथंसस्तानग्नये † दाद्धेऽष्टाकपालम्पुरोडाशथं

* अन्वाहरति—यज्ञसम्बन्धिदोषजातं परिहरति—अनेनेति अन्वाहार्यो नाम कृत्विग्भोजनीय
 ओदनः सा० सा० ।

† 'निरुते व्रताशक्तौ वा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे, स्थविष्ठानिन्वाय प्रदानं,
 दधनि चरमणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय गृते चरम्' (का० श्रौ० सू० २५. ४. ३८)

अपयति ॥ २ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । दुग्धन्दुधि तदिन्द्राय
प्रदात्रेऽथ तदानीन्दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टायैतौस्तण्डुला-
ञ्छृते चरुः॥ अपयति चरुं ह्येव स यज्ञं क्व च तण्डु-
लानावपन्ति ॥ ३ ॥ तद्यदेवम्भवति । एष वै सोमो
राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमास्तमेतदुपैत्सीत्तमपारात्सीत्त-
मस्मा अग्निर्दाता ददातीन्द्रः प्रदाता ययच्छति तम-
स्मा इन्द्राग्नी यज्ञन्दत्तस्तेनेन्द्राग्निं बभ्यान्दत्तेन यज्ञेन
यजतेऽथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायैति यज्ञो वै विष्णु-
रथ यच्छिपिविष्टायैति यमुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तच्छिपितमिव
यज्ञस्य भवति तस्माच्छिपिविष्टायैति तत्रो यच्छक्नुया-
त्तद्व्यान्नादक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदैव नोदि-
यादथोपवसेत् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १

[पश्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकेष्टिः]

अद्यामावास्येति मुख्यमानः उपवसति । अथै-
पश्चाद्वृशे सहैष दिव्यः श्वा स यजमानस्य पशुन-
बभ्यवेक्षते तदपशव्यः॥ स्यादुप्रायश्चित्तिकृत एत-
स्मादु हैतुर्द्वीषावचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥ छाया मुपसर्पन्ति ।
एतेनो हैतदुपतपदावक्षते इव लुचितमित्येतमु हैवैतदा-
वक्षते ॥ २ ॥ शशश्चान्द्रमसः ऽहुति । चन्द्रमा वै सोमो
देवानामन्नन्तस्पोर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप
ऽओषधीः प्रविशति पशवो वा ऽअप ऽओषधीरदन्ति

तदेनमेतां रात्रिम्पशुबभूव सन्नयति ॥ ३ ॥ सोऽद्यामा-
वास्येति । मज्जमानोऽउपवसत्यथैष पश्चाद्दृशे तद्यजमानो
यजपथादेति तदाहुः कथञ्चुर्थादित्वा यजपथाद्यजेता
न यजेताऽऽहुति यजेत हैव न ह्यन्यदपक्कमणम्भवति
इवः इव ऽएवैष ज्यायानुदेति स ऽआमावास्यविधेनेव-
द्याथेष्टिमनुनिर्वपति तदहैवैव इवो वा * ॥ ४ ॥ तस्यै
त्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपाल-
म्पुरोडाशमिन्द्राय वृत्रघ्न ऽएकादशकपालमग्नये वैश्वान-
नराय द्वादशकपालम्पुरोडाशम् ॥ ५ ॥ स यदग्नये
पथिकृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्ता स यस्मा-
द्देवादो यजमानो यजपथादेति तमेनमग्निः पन्थानमापा-
दयति ॥ ६ ॥ अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रो यो
भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोस्तमेदिन्द्रे
णैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रः हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने
॥ ७ ॥ अथ यदग्नये वैश्वानराय । द्वादशकपालम्पुरोडाश-
मिर्वपति यत्र वा ऽइन्द्रो वृत्रमहस्तमग्निना वैश्वानरेण
समदहत्तस्य सर्वम्पाप्मानं समदहत्तथो ऽएवैष ऽएत-
दिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रः हत्वा तमग्निना
वैश्वानरेण सन्दहति तस्य सर्वम्पाप्मानं सन्दहति स
यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्च न पाप्मा
परिशिष्यते ॥ ८ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति ।

* “पश्चादभ्युद्गच्छ आमावास्येनेष्ट्या तदहैवैव यो वाग्ये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्न एकादश-
कपालो वैश्वानरश्च” का० श्रौ० सू० २५. ४. ४४ ।

उपाशु देवता यजति याः कामयते ता याज्यानुवाक्याः
 करोत्येवमाज्यभागावेव संयोज्ये ॥ ९ ॥ तिसृधन्व-
 न्दक्षिणान्ददाति । ध्रुवना वै इश्वानम्बाधन्ते तदेतमेवै-
 तद्वाधते यत्तिसृधन्वन्दक्षिणान्ददाति ॥ १० ॥ दण्डन्द-
 क्षिणान्ददाति । दण्डेन वै इश्वानम्बाधन्ते तदेतमेवैतद्वाधते
 यदण्डन्दक्षिणान्ददात्येषा न्वादिष्टा दक्षिणा दद्यात्वेवास्या-
 मप्यन्यथा ऽहुतरा दक्षिणास्तासां स्यत्सम्पद्येत सा हैषा
 पशव्येष्टिस्तयाप्यनक्त्युदृष्टो यजेतैव ॥ ११ ॥

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[आख्यायिकया सृष्टिप्रतिपादनम्]

आपो ह वा ऽइदमग्रे सलिलमेवास । ता
 ऽअकाशवन्त कथञ्च प्रजायेमहीति ता ऽअश्रमस्यैस्ता-
 स्तृपाऽतप्यन्त तानु तपस्तप्यमानासु हिरण्यमाण्डं पश्यन्
 सम्बभूवाजातो ह तर्हि सँवत्सर ऽआस तदिदं हि-
 रण्यमयमाण्डं श्वावत्सँवत्सरस्य बेलो तावत्पृथ्व्यप्लवत
 ॥ १ ॥ ततः सँवत्सरे पुरुषः समभवत् । स प्रजापति-
 स्तस्माद् सँवत्सर ऽएव स्त्री वा गौर्वा वृडवा वा विजा-
 यते सँवत्सरे हि प्रजापतिरजायत स ऽइदं हिरण्यमय-
 माण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि का चन प्रतिष्ठास तदेन-
 मिदमेव हिरण्यमयमाण्डं श्वावत्सँवत्सरस्य बेलोसीत्ता-
 वद्विभ्रत्पृथ्व्यप्लवत ॥ २ ॥ स सँवत्सरे व्याजिहीर्षत् ।
 स भूरिति व्याहरत्सेयम्पृथिव्यभवञ्चुव ऽइति तदिदमन्त-

रिक्षमभवत्स्वरिति सासौ द्यौरभवत्तस्मादु सँवत्सर एव
 कुमारो व्याजिहीर्षति सँवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत्
 ॥३॥ स वा एकाक्षरद्वयक्षराण्येव । प्रथमं वृदन्प्रजापति-
 रवदत्तस्मादेकाक्षरद्वयक्षराण्येव प्रथमं वृदन्कुमारो वदति
 ॥ ४ ॥ तानि वा एतानि । पञ्चाक्षराणि तान्पञ्चऽर्त्तुन-
 कुरुत त एवमे पञ्चऽर्त्तवः स एवमिमाँल्लोकान्जातान्त्सँव-
 त्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत्तस्मादु सँवत्सर एव कुमार
 ऽउत्तिष्ठत्सति सँवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥
 स सहस्रायुर्जने । स यथा नद्यै पारम्परापश्येदेव १०
 स्वस्यायुषः पारम्पराचक्रव्यौ ॥ ६ ॥ सोऽर्च्चञ्छाम्यँश्चचार
 प्रजाकामः । स ऽआत्मन्येव प्रजातिमधत्त स ऽआस्ये-
 नैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानान्दे-
 वत्वं ष्वदिवमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवे-
 वास तद्वेव देवानान्देवत्वं ष्वदस्मै ससृजानाय दिवे-
 वास ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाङ् प्राणः । तेनासुरान-
 सृजत त एवमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृ-
 जानाय तम एवास् ॥ ८ ॥ सोऽवेत् । पाप्मानं वा-
 ऽअसृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तम एवाभूदिति ताँस्तत
 एव पाप्मनाविद्ध्यते तत एव पराभवत्तस्मादाहुर्नै-
 तदस्ति ष्वदेवासुरं ष्वदिदमन्वास्याने त्वदुद्यत इति
 हासे त्वत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाविद्ध्यते तत एव
 पराभवन्निति ॥ ९ ॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । न
 त्वं व्ययुत्से कतमच्चनाहर्न्न तेऽमिञ्चो मघवन्कञ्चनास्ति

मायेत्सा ते खानि बुद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुघ्न नु पुरा युयुत्स
 ऽइति ॥ १० ॥ स यदस्मै देवान्ससृजानाय । द्विवेदास
 तदहरकुरुताथ यदस्मा ऽअसुरान्ससृजानाय तम ऽइवास
 ताथ रात्रिमकुरुत ते ऽअहोरात्रे ॥ ११ ॥ स ऽपेक्षत
 प्रजापतिः । सर्वं वा ऽअत्सारिषं य्व ऽइमा देवता ऽअसृ-
 क्षीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्सर्वत्सर
 ऽइति स यो हैवमेतत्सर्वत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हैन-
 म्पाप्मा मायया त्सरति न हैनः सोऽभिभवत्यथ यमभि-
 चरत्यभि हैवैनम्भवति य ऽएवमेतत्सर्वत्सरस्य सर्वत्सरत्वं
 वेद ॥ १२ ॥ स ऽपेक्षत प्रजापतिः । इमं वा ऽआत्मनः
 प्रतिमामसृक्षि यत्सर्वत्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः
 सर्वत्सर ऽइत्यात्मनो हेतुप्रतिमामसृजत यद्वेव चतुरक्षरः
 सर्वत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो हैवास्येष प्रतिमा
 ॥ १३ ॥ ता वा ऽएताः प्रजापतेरधि देवता ऽअसृज्यन्ता-
 ग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥ १४ ॥ ताः
 सहस्रायुषो जजिरे । ता यथा नद्यौ पारम्परापश्येदेवथ
 स्वस्यायुषः पारम्पराचक्ष्युः ॥ १५ ॥ ता ऽअर्चन्त्यः
 श्राम्यन्तश्चेरुः । तत ऽएतम्परमेष्ठी प्राजापत्यो यजम-
 पश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्टाकाम-
 यताहुमेवेदः सर्वथ स्यामिति स ऽआपोऽभवद्वापो वा
 ऽइदः सर्वन्ता यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो हीहाभि-
 खनेदप ऽएवाभिविन्देत्परमाद्वा ऽएतत्स्थानाद्वर्षति यद्वि-
 द्दत्स्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥ स परमेष्ठी प्राजापति-

म्पितरमब्रवीत् । कामप्त्रं वा ऽअहं व्यज्ञमदर्शन्तेन स्वा
याजयानीति तथेति तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहुमेवेदः
सर्वं स्यामिति स प्राणोऽभवत्प्राणो वा ऽइदं सर्वमयं
वै प्राणो योऽयम्पवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्ष्वेदेव
वेदेत्थाद्वातीति यद्वै किञ्च प्राणि स प्रजापतिः स यो
हैवमेताम्प्रजापतेर्दृष्टिं वेदाविरिव हैव भवति ॥ १७ ॥

स प्रजापतिरिन्द्रस्पुत्रमब्रवीत् । अनेन स्वा कामप्रेण
यज्ञेन याजयानि येन मामिदुम्परमेष्टुययीयजदिति तथेति
तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहुमेवेदः सर्वं स्यामिति
स वागभवद्वाग्वा ऽइदं सर्वन्तस्मदाहुरिन्द्रो वागिति
॥ १८ ॥ [अर्धप्रपाठकः] स ऽइन्द्रोऽग्नीषोमौ बभ्रातरा-
वब्रवीत् । अनेन वाङ्कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन
मामिदुम्पिता प्रजापतिर्ययीयजदिति तथेति तावयाजय-
त्ताविष्ट्वाकामयेतामावमेवेदः सर्वं स्यावेति तयोरन्नादु
ऽएवानन्यतरोऽभवदुन्नमन्यतरोऽन्नादु ऽएवाग्निरभवदन्नः
सोमोन्नादश्च वा ऽइदं सर्वमन्नश्च ॥ १९ ॥ ता वा
ऽएताः । पञ्च देवता एतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त
ता यत्कामा ऽअयजन्त स ऽआबभ्यः कामः समाहृत
यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः
समृद्ध्यते ॥ २० ॥ त ऽइष्ट्वा प्राचीन्दिशमपश्यन् ।
ताम्प्राचीमेवाकुर्वत् सेयम्प्राच्येव दिक्तस्मादिमाः प्रजाः
प्राच्यः सर्पन्ति प्राचीं ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वी-
महीति तामूर्जमकुर्वतेमाङ्गलूर्जम्पश्येमेति सासौ यौरभवत्

॥ २१ ॥ अथ दक्षिणान्दिशमपश्यन् । तान्दक्षिणामेवा-
 कुर्वन् सेयन्दक्षिणैव दिक्स्माद् दक्षिणत एव दक्षिणा
 उपतिष्ठन्ते दक्षिणतोऽभ्यवाजन्ति दक्षिणां ह्येतामकुर्वन्तो-
 पैनामितः कुर्वीमहीति तल्लोकमकुर्वन्तेमङ्खलु लोकम्पश्येमे-
 ति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः सा यथा हैवेयम्प्रति-
 ष्टाविरस्मिँल्लोके पृथिव्येवमु हैवैषा प्रतिष्ठ्वाविरमु-
 ष्मिँल्लोक इदमन्तरिक्षः स यदिह सन्नमुँल्लोकन्न पश्यति
 तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक इति ॥ २२ ॥ अथ
 प्रतीचीन्दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वन् तस्माद्यत्प्राङ्
 सृत्वा विन्दुत एतामेव तेन दिशमेत्याशां ह्येतामकुर्व-
 न्तोपैनामितः कुर्वीमहीति तां श्रियमकुर्वन्तेमाङ्खलु श्रिय-
 म्पश्येमेति सेयम्पृथिव्यभवच्छ्रीर्वा इयन्तस्माद्योऽस्यै
 भुयिष्ठं विन्दते स एव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥ अथो-
 दीचीन्दिशमपश्यन् । तामपोऽकुर्वन्तोपैनामितः कुर्वीमहीति
 तन्धर्ममकुर्वन् धर्मो वा आपस्तस्माद्यदेमँल्लोकमाप
 आगच्छन्ति सर्वमेवेदं यथा धर्मम्भवत्यथ यदा वृष्टि-
 र्भवति बलीयानेव तर्ह्यवलीयस आदत्ते धर्मो ह्यापः
 ॥ २४ ॥ ता वा एताः । एकादश देवताः पञ्च प्रयाजा
 द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्तयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥ ता एका-
 दशाहुतयः । एताभिर्वा आहुतिभिर्द्वा इमँल्लोका-
 नजयन्नेता दिशस्तथो एवैष एताभिराहुतिभिरिमँल्लो-
 काजयत्येता दिशः ॥ २६ ॥ चतस्रोऽवान्तरदिशः ।
 त एव चत्वारः पत्नीसंख्याजा अवान्तरदिशो वै

देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंख्याजैरजयन्नवान्तरदिश ऽउ ऽएवैष
 एतैर्जयति ॥ २७ ॥ अथेडा । अन्नाद्यमेवैतया देवा
 ऽअजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतयान्नाद्यमेव जयत्येषा तु
 देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सम्पत् ॥ २८ ॥ अथाह्यात्मम् ।
 पञ्चमे पुरुषे प्राणा ऽच्यते चक्षुर्भ्यान्त एव पञ्च प्रयाजा
 चक्षुषी ऽआज्यभागौ ॥ २९ ॥ अयमेवावाङ् प्राणः
 स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्द्धे ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिर्भ्यो
 जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ
 यत्स्विष्टकृते सर्वेषां हविषां समवद्यति तस्माद्यत्किञ्चे-
 मान्प्राणानापद्यत ऽएतमेव तत्सर्वं समवैति ॥३०॥ त्रीणि
 शिश्नानि । त एव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्टो-
 ऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्टमिव शिश्नन्तं वा ऽअनवानन्यजे-
 दित्याहुस्तथो हास्यैतदुमृद्धम्भवतीति ॥ ३१ ॥ स वै सकृदु-
 वान्न्यात् । एकं ह्येतस्य पर्वथ यदपर्वकं स्यात्प्रतृणं
 वैव तिष्ठेच्छम्बेत वा तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च
 तस्मात्सकृदुवान्न्यात् ॥ ३२ ॥ द्वौ बाहू द्वा ऽऊरू ।
 त एव चत्वारः पत्नीसंख्याजाः प्रतिष्ठायमेव प्राण ऽइडा
 यत्तान्नाग्नौ जुहोति यत्सा अदग्धेव तस्मादयमनवतृणः
 प्राणः ॥ ३३ ॥ अस्थ्येव याज्यानुवाक्याः । मां सः
 हविस्तद्भिमतञ्छन्दो यथाज्यानुवाक्यास्तस्माद् समावन्त्ये-
 वास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यथ यज्युय ऽइव
 च हविर्गृह्णाति कनीय ऽइव च तस्माद् मां सान्न्येव
 मेद्यतो मेद्यन्ति मां सानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनेतेन

यजेन याङ्गामयते देवतान्तां यजति यस्यै हविर्भवति
॥ ३४ ॥ ता वा ऽएताः । अनपोद्धार्या ऽआहुतयो भवन्ति
स यद्धैतासामपोद्धरेद्यथैकमङ्गः शृणीयात्प्राणं वा निर्ह-
णयादेवन्तदङ्ग्याङ्ग्येव हवींष्युप चाहियन्तेऽप च हियन्ते
॥ ३५ ॥ ता वा ऽएताः । षोडशाहुतयो भवन्ति षोडशकलो
वै पुरुषः पुरुषो यजस्तस्मात्षोडशाहुतयो भवन्ति ॥ ३६ ॥

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[व्रतोपायनमीमांसा]

तद्वा ऽअदो व्रतोपायन ऽउच्यते । यदि नाश्नाति
पितृदेवत्यो भवति यद्यु ऽअश्नाति देवानृत्यश्नातीति
तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयन्ति ॥ १ ॥ स यदि
ग्राम्या ऽओषधीरश्नाति । पुरोडाशस्य मेधमश्नाति
यद्यारण्यया ऽओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति यदि
वानस्पत्यमश्नातीद्धूमस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति
सानाश्वस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिबति
प्रणीतानाम्मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो
भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । किमयनमिति स्वयः हवैते रात्री
ऽअग्निहोत्रञ्जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो
भवत्याहुतिर्वा ऽएषा स यदेवैतामात्मन्नाहुतिञ्जुहोति तेनो
ऽएतेषाम्मेधानान्नाश्नाति ॥ ३ ॥ एते ह वै रात्री । सर्वा
रात्रयः समवयन्ति या ऽआपूर्व्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः
सर्वाः पौर्णमासीः समवयन्ति या ऽअपक्षीयमाणपक्षस्य

रात्रयस्ताः सर्वा ऽअमावास्याः समवयन्ति स यो हैवं
विद्वान्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयं
हुतम्भवति ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

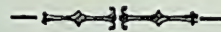
[आख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिकथनम्]

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्रजापत्याः पशु-
धिरे ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयञ्जुहुयामेति
स्वेष्टेष्टेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव परावभुवुस्तस्मा-
द्घातिमक्येत पराभवस्य हैतद्धमुखं व्यदतिमानः ॥ १ ॥
अथ देवाः । अन्नयोऽन्नयस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेऽन्नयः
प्रजापतिरात्मानमप्रददौ यज्ञो हेषा भास यज्ञो हि देवा-
नामन्नम् ॥ २ ॥ स देवेभ्य ऽआत्मानमप्रदाय । अथै-
तमात्मानः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञन्तस्मादाहुः प्रजापति-
र्यज्ञ ऽदुत्यात्मानो ह्येतमप्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥ स ऽएतेन
यजेन । देवेभ्य ऽआत्मानमिदं क्रीणीत स यद्व्रतमुपैति
यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य ऽआत्मानमप्रायच्छदेवमेवैष
ऽएतद्देवेभ्य ऽआत्मानमप्रायच्छति तस्मादु संव्यत
ऽएवैताः रात्रिश्चिचरिषेद्यथा हविषा चरेदेवः हविर्ह्येष
देवानामभवति ॥ ४ ॥ अथ यद्यज्ञन्तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य
ऽआत्मानमिदं क्रीणीते यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्यैवमथ
यद्व्रतिर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञमिदं क्रीणीति हविरनुवाक्य-

यानुवाक्यामवदानेनावदानं याज्ज्यया याज्ज्यां वषट्कारेण
वषट्कारमाहुत्या तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥
स यथाग्रप्रशीर्णो वृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो अवत्याहुति-
मेवाह्वाहृष्येण निष्क्रीणाति तद्यदेतद्धीनं यज्ञस्याह्वा-
हरति तस्मादन्वाहृष्यो नामैवमु हास्यैष सर्व एव
यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्यामुष्मिल्लोक-
ऽआत्मा भवति यद्यज्ञ स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमु-
ष्मिल्लोके सम्भवति य एव विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

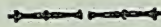
[पुरुषजन्मत्रयप्रतिपादनम्, सामिधेनीप्रशंसाच]

त्रिह वै पुरुषो जायते । एतन्नेव मातुश्चाधि-
पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं यज्ञ उपनमति स यद्यजते
तद्वितीयजायतेऽथ यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादुधति
स यत्ततः सम्भवति तत्तृतीयजायते तस्मात्त्रिह पुरुषो
जायत इत्याहुः ॥ १ ॥ ता वा एताः । एकादश
सामिधेनीरन्वाह दुश वा ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैका-
दशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावाग्नै पुरुषस्तदेन-
ङ्कृत्स्नजनयत्यथ यदूर्ध्वः सामिधेनीभ्यः सा प्रतिष्ठा
तदेनजनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ नव असवस्य

(१) सम्यगिष्यते ज्वालयतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्यः 'प्र वो वाजा अभिवच',
(तै० ब्रा० ३।५।२।१) इत्याद्या एकादश ।

व्याहृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनन्दितीयजनय-
त्याश्चावणम्प्रत्याश्चावणः सा प्रतिष्ठा यदेवादः
सृष्टौ जज्ञमोद्यते तदेनन्तृतीयजनयति पत्नीसंख्याजा
ऽएव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ त्रिर्हि वै पुरुषो जायते ।
एवमेवैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामेकादशानान्त्रिः प्रथमा-
मन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्न्यः ।
द्वावाधारौ पञ्च प्रयोज्ञा ऽहुडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्त-
वाक्श्च शम्भ्योर्वाक्श्च तान्नयोदशाहुतयोऽथ यदेवादः
पत्नीसंख्याजेषु सम्प्रयुक्ताति समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥ ताः
पञ्चदशाहुतयः । तासाम्पञ्चदशानामाहुतीनामेता ऽअनु-
वाक्या ऽएताः पञ्चदश सामिधेन्न्य ऽएतासामनुवाक्या-
नामेता याज्या य ऽएवात्र मन्त्रो यो निगदस्तद्याज्यारूप-
मेतेनो हास्येता ऽआहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्त्येताभिः
सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता ऽअनुवाक्या याज्यवत्य-
श्चाहुतिर्मैत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) वहेः कश्चिद्विशमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं समन्त्रकमाज्यधारया आहरणमाधारः ।

(२) प्रकर्षेण इज्यन्ते देवता एभिस्ते प्रयाजाः “समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहा यजति” (तै० सं० ३।६।१) इति प्रयाजाः ।

(३) इज्यते अन्वेति व्युत्पत्त्या ‘ये यजामहे’ इति पूर्विका वषट्कारान्ता हविःप्रदानार्था ऋक् याज्याशाब्देनोच्यते ।

(४) पुरः यागात्पूर्वं देवतामनुकलयितुं या ऋक् अन्वच्यते सा पुरोऽनुवाक्या अनुवाक्या इति चोच्यते ।

(५) ‘वत्य०’ इति ‘ज’ पुस्तके ।

[याज्यानुवाक्ययोश्छन्दोविशेषत्वविधानपूर्वकं स्तवनम्]

गायत्रीमनुवाक्यमनुवाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय
ऽइमे लोका ऽइमानेवैतल्लोकान्देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ १ ॥
अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतुष्पादाः
पशवस्तत्पशूनेवैतद्देशु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टा-
पयन् ॥ २ ॥ द्व्यक्षरो वषट्कारः । द्विपादै पुरुषस्तत्पुरुष-
मेवैतद्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ ३ ॥
सोऽयन्द्भिपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित एवमेवैष एत-
ल्लोकान्प्रतिष्ठापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति
पशुषु प्रतिष्ठितेष्व्वात्मानम्प्रतिष्ठापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु
प्रतिष्ठितो य एव विद्वान्यजते ॥ ४ ॥ अथ यद्वषट्कृते
जुहोति । एष वै वषट्कारो य एष तपति स एष
मृत्युस्तदेनमुपरिष्टान्मृत्योः संस्करोति तदेनमतो जनयति
स एतन्मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वा ऽअस्यात्मा भवति
तद्यज्ञ एव भूवैतन्मृत्युमतिमुच्यत एतेनो हास्य सर्वं
यज्ञकृतव एतन्मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥ * अथ यामेता-
माहुतिञ्जुहोति । एषा ह वा ऽअस्याहुतिरमुष्मिँल्लोक
ऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैनमेषाहुति-
रेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयत्येहं वै त ऽइहात्मास्मीति तद्य-
दाहयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आधारायै स्तोतुमाख्यायिकया तत्सृष्टिप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । तदेवानसृजत तदेवा
 त्सृष्टेषु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे
 देव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥ अथ येऽत ऽऊर्द्धां लोकाः । तथा
 ऽअत ऽऊर्द्धां देवतास्तेषु ता देवता व्यारोहयत्स यथा
 हुवेम ऽआविर्लोकं ऽइमाश्च देवता ऽएवमु हैव त ऽआवि-
 र्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥
 अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । तत्परार्द्धं तैक्षित कथ-
 न्निर्माँल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तद्ब्रह्मभ्यामेव प्रत्यवेद्रूपेण
 वैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्यो
 ऽअपि नाम नास्ति वद्रेद रूपेणैदं रूपमिति तद्रूपमेता-
 वद्वा ऽइदं व्यावद्रूपश्चैव नाम च ॥ ३ ॥ ते हैते ब्रह्मणो
 महती ऽअब्भवे । स यो हैते ब्रह्मणो महती ऽअब्भवे
 वेद महद्देवाब्भ्वम्भवति ॥ ४ ॥ ते हैते ब्रह्मणो
 महती यक्षे । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्षे
 वेद महद्देव यक्षम्भवति तयोरन्यतरज्यायो रूपमेव
 यक्ष्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्ज्यायो वेद ज्या-
 यान्ह तस्माद्भवति यस्माज्ज्यायान्बुभूषति ॥ ५ ॥
 मर्त्या ह वा ऽअग्रे देवा ऽआसुः । स यदैव ते ब्रह्मणा-
 पुरूथामृता ऽआसुः स यस्मिनस ऽआधारयति मनो
 वै रूपस्मिनसा हि वेदेदं रूपमिति तेन रूपमाप्नोत्यथ
 यं वाच ऽआधारयति वाग्वै नाम वाचा हि नाम
 गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वा ऽइदं सर्वं व्यावद्रूपश्चैव

नाम च तत्सर्वमाप्नोति सर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हास्या-
क्षय्यः सुकृतम्भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥ तद्वा ऽअदु-
ऽआग्नेष्वामिष्टा ऽउच्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्रारो-
चत तं यथातन्वत तद्यज्ञन्तन्वानानृषीन्गन्धर्वा ऽउप-
निषेदुस्ते ह स्म सन्निदधतीदं वा ऽअत्यरीरिचन्निदुमून-
मकून्निति स यदैषां यज्ञः सन्तस्थेऽथैनौस्तर्शयाञ्चक्रु-
रिदं वा ऽअत्यरीरिचतेदुमूनमकून्तेति ॥ ७ ॥ स यदतिरेच-
याञ्चक्रुः । यथा गिरिरेवन्तदासाथ यदूनञ्चक्रुस्त्वथा
इववभ्राः प्रदरा एवन्तदास ॥ ८ ॥ स यत्र शंखोराह ।
तदभिमृशति यज्ञं नमश्च त ऽउप च वास्य शिवे
सन्तिष्टुस्व स्विष्टे मे सन्तिष्टुस्वेति स यदतिरेचयति
तन्नमस्कारेण शमयत्यथ यदूनङ्करोत्युप चेति तेन तदून्यु-
नम्भवति यज्ञस्य शिवे सन्तिष्टुस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूना-
तिरिक्तन्तच्छिवन्तेन तदुभयः शमयति स्विष्टे मे सन्तिष्टु-
स्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तन्तस्त्विष्टन्तेनो तदुभयः
शमयत्येवमु हास्येतेन यजेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टम्भवति
य ऽएवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृशते
ह ते गन्धर्वा ऽआसुः शुर्पं यवमान्कृषिरुद्वालवान्धा-
नान्तर्वा ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[दर्शपूर्णमासनामात्मना आधारस्तुतिः, अधिदैवमध्यात्मभेदेन
दर्शपूर्णमासप्रतिपादनञ्च]

एष वै पूर्णमाह । य एष तपस्यहरहर्ह्येष पूर्णो-
ऽथैष एव दुर्शो यच्चन्द्रमा ददृश इव ह्येष ॥ १ ॥
अथो इतरथाहुः । एष एव पूर्णमा यच्चन्द्रमा एतस्य
ह्यनु पूरणम्पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष एव दुर्शो य एष
तपति ददृश इव ह्येष ॥ २ ॥ इयमेव पूर्णमाह ।
पूणोव हीयमसावेव द्यौर्दुर्शो ददृश इव ह्यसौ द्यौः ॥ ३ ॥
रात्रिरेव पूर्णमाह । पूणोव हीयः रात्रिरहरेव दुर्शो
ददृश इव हीदमहरेषा नु देवञ्चा दर्शपूर्णमासयोर्भी-
माश्रसा ॥ ४ ॥ अथाह्यात्मम् । उदान एव पूर्णमा
ऽउदानेन ह्ययम्पुरुषः पूर्यत इव प्राण एव दुर्शो
ददृश इव ह्ययम्प्राणस्तदेतावन्नादुश्चान्नप्रदुश्च दर्श-
पूर्णमासौ ॥ ५ ॥ प्राण एवान्नादुः । प्राणेन हीदमन्न-
मद्यत ऽउदान एवान्नप्रदु ऽउदानेन हीदमन्नम्प्रदीयते स
यो हैतावन्नादुश्चान्नप्रदुश्च दर्शपूर्णमासौ वेदान्नादो हैव
भवति प्र हास्मा ऽअन्नाद्यन्दीयते ॥ ६ ॥ मन एव
पूर्णमाह । पूर्णमिव हीदमनो वागेव दुर्शो ददृश इव
हीयं वाक्तदेतावद्ध्यात्मम्प्रत्यक्षन्दर्शपूर्णमासौ स यदु-
पवसथे व्रतोपायनीयमश्नाति तेनैतावद्ध्यात्मम्प्रत्यक्षन्द-
र्शपूर्णमासौ प्रीणाति वजेन प्रातर्देवो ॥ ७ ॥ तदाहुः । यन्न
पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते न दुर्शयेति हविर्गृह्यते न पूर्ण-
मासायानुब्रूहि न दुर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं यज न दुर्श

व्यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतऽइति स
यम्नसऽआधारयति मनो वै पूर्णमासेन पूर्णमासं
व्यजेत्यथ यं वाचऽआधारयति वाग्वै दर्शस्तेनो दर्शं
व्यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥
तद्वैके । चरू निर्वपन्ति पौर्णमास्यां सरस्वतेऽमावास्या-
यां सरस्वत्या ऽएतत्प्रत्यक्षन्दर्शपूर्णमासौ यजामह ऽइति
वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादमनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वती
स यदेवैतावाघारावाधारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ
भवतस्तस्मादेतौ चरू न निर्वपेत् ॥ ९ ॥ तदाहुः ।
आगूर्त्ती वा ऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाब्भ्यां व्यजते
पौर्णमासेन हीष्ठा वेदामावास्येन वक्ष्यऽइत्यामावास्ये-
नेष्ठा वेद पुनः पौर्णमासेन वक्ष्यऽइति स ऽआगूर्त्येवा-
मुल्लोकमेति यदामुल्लोकमेति कथमनागूर्त्ती भवतीति स
यदेवैता ऽउभयत्राघारावाधारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ
स तिष्ठेते स स्रष्टुस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरथामुल्लो-
कमेति तथानागूर्त्ती भवति ॥ १० ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११९ ॥

[दर्शपूर्णमासयोरश्वमेधात्मना स्तुतिः]

अपि ह वा ऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभन्ते
तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध इतीतर ऽइन्ननः स तद्वा ऽएष

ऽएवाश्श्वमेधो यच्चन्द्रमाः ॥ १ ॥ तदाहुः । पदे पदेऽ-
 श्वस्य मेध्यस्याहुतिञ्जुहोतीति स यत्सायम्प्रातरग्निहोत्र-
 ञ्जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोती द्वे प्रातस्तादश्चतस्र
 ऽआहुतयश्चतुष्पाद्वा ऽअश्श्वस्तदस्य पदे पद ऽएवाहुति-
 र्हुता भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । विवृत्तेऽश्श्वस्येष्टिन्निर्वपती-
 त्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैव
 ऽएताथं रात्रिन् पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे तदिमंल्लोकमाग-
 च्छति सोऽस्मिंल्लोके विवर्त्तते ॥ ३ ॥ स यदामावास्येन
 यजते । विवृत्त ऽएवास्यैतदिष्टिन्निर्वपत्यथ यत्पौर्ण-
 मासेन यजतेऽश्श्वमेधमेवैतदालभते तमालब्ध देवेभ्यः
 प्रयच्छति सँवत्सरे वा ऽदुतरमश्श्वमेधमालभन्त ऽएष
 वै मासः परिप्लवमानः सँवत्सरङ्करोति तदस्य सँव-
 त्सरे सँवत्सर ऽएवाश्श्वमेध ऽआलब्धो भवति ॥ ४ ॥
 तं वा ऽएतम् । मासि मास्येवाश्श्वमेधमालभन्ते स
 यो हैवं विद्वानग्निहोत्रञ्च जुहोति दर्शपूर्णमासाभ्याञ्च
 यजते मासि मासि हैवास्याश्श्वमेधेनेष्टुम्भवत्येतदु हास्या-
 ग्निहोत्रञ्च दर्शपूर्णमासौ चाश्श्वमेधमभिसम्पद्येते ॥ ५ ॥

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[प्रणीतादीनां यज्ञशरीरावयवत्वेन सम्पत्तिकथनम्]

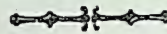
शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्र-
 णीताः प्रणयति शिर ऽएवैतद्यज्ञस्य संस्करोति स

विद्याच्छिरऽएव म ऽएतत्संस्क्रियत ऽइति ॥ १ ॥ प्राण
 ऽएवास्येद्धमः । प्राणेन हीदः सर्वमिद्धं चत्प्राणभृन्नि-
 मिष्यदेजति स विद्यादहमेवैध ऽइद्धम ऽइति ॥ २ ॥
 अनुकमेवास्य सामिधेयः । तस्मात्ता ब्रूयात्सन्तन्वन्निर-
 मेऽनुब्रूहीति सन्ततमिव हीदमनूकम्मनश्चैवास्य वाक्वचा-
 धारौ सरस्वाँश्च सरस्वती च स विद्यान्मनश्चैव मे
 वाक्वचाधारौ सरस्वाँश्च सरस्वती चेति ॥ ३ ॥ पञ्च
 प्रयाजाः । इम ऽएवास्य ते शीर्षणयाः पञ्च प्राणा
 सुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः
 सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः
 कर्णः पञ्चमोऽथ यज्ञतुर्थं प्रयाजे समानयति तस्मा-
 दिदं श्रोत्रमन्तरतः सन्तृणञ्चक्षुषी ऽआज्यभागौ
 स विद्यान्चक्षुषी ऽएव म ऽएताविति ॥ ४ ॥ अथ
 च ऽआग्नेयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स दक्षि-
 णोऽर्द्धो हृदयमेवास्योपांशुयाजः स यत्तेनोपा-
 ंशु चरन्ति तस्मादिदं ह्रदेव हृदयम् ॥ ५ ॥ अथ
 योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स ऽउत्त-
 रोऽर्द्धं ऽएन्दुं वा सान्नायमन्तरांशं समेवास्य
 स्विष्टकृद्विष्प्रशिघ्रम् ॥ ६ ॥ स यत्प्राशिघ्रमवधति ।
 यथैव तत्प्रजापतेराविद्धन्निरुन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्वेष्टितं
 अद्वयमितं अद्वरुण्यन्तन्निरुन्तन्ति स विद्यायथैव तत्प्र-
 जापतेराविद्धन्निरुन्तन्नेवमेव म ऽइदं अद्वेष्टितं अद्वयमितं
 अद्वरुण्यन्तन्निरुन्तन्तीति ॥ ७ ॥ उदुरमेवास्येडा ।

तद्यथैवादः ऽड्डायाथं समवद्यन्त्येवमेवेदं विश्वरूपमन्न-
मुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥ त्रयोऽनुयाजाः । इमं ऽएवास्य
तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा बाहू ऽएवास्य सूक्तवाकश्च शंभ्योर्वा-
कश्च चत्वारः पत्नीसंख्याजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऽजरू
द्वावष्टीवन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥ ता
ऽएकविंशतिराहुतयः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावा-
ज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्दुशाग्नीषोमीय ऽउपाथं-
शुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयो-
ऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंभ्योर्वाकश्चाथ यदेवादुः पत्नी-
संख्याजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥ ता
ऽएकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
पञ्चऽर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष ऽएवैकविंशो य
ऽएष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेताङ्गतिमेताम्प्रति-
ष्ठाङ्गच्छति ॥ ११ ॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो
वा ऽअहममुनादित्येन स लोको भवामि तामहन्दर्श-
पूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥ ११ ॥ तदाहुः । आत्म-
याजी श्रेयाश्चेदेवयाजीश्चेत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स
ह वा ऽआत्मयाजी यो वेदेदुस्मेऽनेनाङ्गः संस्क्रियत
ऽइदुस्मेऽनेनाङ्गमुपधीयत ऽहुति स यथाहिस्त्वचो नि-
र्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते
स ऽऋङ्मयो यजुर्मयः साममय ऽआहुतिमयः स्वर्गँहो-
क्रमभिसम्भवति ॥ १३ ॥ अथ ह स देवयाजी यो वेद ।
देवानेवाहुमिदं यजे देवान्सपर्वामीति स यथा श्रेयसे

पापीयान्बलिः हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिः हरेदेवः स स
ह न तावन्तल्लोकञ्जयति श्रान्तमितरः ॥ १४ ॥

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[दर्शपूर्णमासयागस्य विशिष्टफलसाधनताप्रतिपादनम्]

संवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै संवत्सरो यज्ञ इति
वेदान्ते हैवास्य संवत्सरस्यैष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च संवत्सरे
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति
॥ १ ॥ ऋतव ऋत्विजः । स यो ह वा ऋतव ऋत्विज
इति वेदान्ते हैवास्यऽर्त्तनामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चऽर्त्तुषु
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ २ ॥
मासा हवींषि । स यो ह वै मासा हवींषीति वेदान्ते
हैवास्य मासानामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते
सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ३ ॥
अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वा ऽअर्द्ध-
मासा हविष्पात्राणीति वेदान्ते हैवास्यार्द्धमासानामि-
ष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते सर्वः हैवास्य
तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ४ ॥ अहोरात्रे परि-
वेष्टी । स यो ह वा ऽअहोरात्रे परिवेष्टी इति
वेदान्ते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति
॥ ५ ॥ इयमेव अथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया वायु-

स्तृतीयान्तरिक्षञ्चतुर्थी द्यौष्पञ्चम्यादित्यः षष्ठी चन्द्रमाः
 सप्तमी मनोऽष्टमी बाङ्गवमी तपो दशमी ब्रह्मैकाद-
 शयेता हि वा ऽइदं सर्वं समिन्धत ऽएताभिरिदं
 सर्वं समिद्धन्तस्मार्त्सामिधेव्यो नाम ॥ ६ ॥ स वै त्रिं
 प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्राचीन्तेन दिशञ्ज-
 यति यद्वितीयन्दक्षिणान्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमूर्द्धा-
 मेव तेन दिशञ्जयति ॥ ७ ॥ त्रिवैवोत्तमामन्वाह । स
 यत्प्रथममन्वाह प्रतीचीन्तेन दिशञ्जयति यद्वितीयमुदी-
 चीन्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठा-
 जयत्येवमु हाभिरिमल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥ ८ ॥ ऋत-
 मेव पूर्वं ऽआधारः । सत्यमुत्तरोऽव ह वा ऽऋतसत्ये
 रुद्धेत्यो यत्किञ्च ऽर्त्तसत्याभ्याञ्जय्यः सर्वं हैव तज्जयति
 ॥ ९ ॥ त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयो
 यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसञ्चतुर्थोऽन्नाद्यम्पञ्चमः ॥ १० ॥
 स प्रथमम्प्रयाजमनुमन्त्रयेत । त्विषिमान्भूयासमित्य-
 पचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति
 तृतीयम्ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयास-
 मिति पञ्चमन्त्विषिमान्ह वा ऽअपचितिमान्यशस्वी
 ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेः क२१ स्वित्देवा-
 परीषु महनागमिवाभिसःसारन्दिदृक्षितारो य ऽएवमेत-
 त्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२ ॥ भूतमेव पूर्वं ऽआज्य-
 भागः । भविष्यदुत्तरोऽव ह वै भूतञ्च भविष्यञ्च

रुन्देऽथो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च जम्बः
सर्वः हैव तज्जयति ॥ १३ ॥ ब्रह्माग्नेयः पुरोडाशः ।
स यो ह वै ब्रह्माग्नेयः पुरोडाशः ऽहुति वेदाव ह ब्रह्म
रुन्देऽथो यत्किञ्च ब्रह्मणा जम्बः सर्वः हैव तज्जयति
॥ १४ ॥ क्षत्रमुपांशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपांशु-
याजः ऽहुति वेदाव ह क्षत्रः रुन्देऽथो यत्किञ्च क्षत्रेण
जम्बः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदुपांशुयाजङ्गुर्वन्त्येके
नैके तस्मादुच्चैश्चोपांशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥
विदुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विदुत्तरः पुरो-
डाशः ऽहुति वेदाव ह विशः रुन्देऽथो यत्किञ्च
विशा जम्बः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाशः
ऽउपांशुयाजश्च पूर्वी भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रञ्च
विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥ राष्ट्रः सान्नाय्यम् । स यो ह वै
राष्ट्रः सान्नाय्यमिति वेदाव ह राष्ट्रः रुन्देऽथो यत्किञ्च
राष्ट्रेण जम्बः सर्वः हैव तज्जयति तद्यत्सन्नयन्त्येके
नैके तस्माद्राष्ट्रः सञ्चैति वि च ॥ १७ ॥ तपः स्विष्ट-
कृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेदाव ह तपो रुन्देऽ-
थो यत्किञ्च तपसा जम्बः सर्वः हैव तज्जयति
॥ १८ ॥ लोकः प्राशिन्नम् । स यो ह वै लोकः प्राशि-
न्नमिति वेदाव ह लोकः रुन्देऽथो यत्किञ्च लोकेन जम्बः
सर्वः हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्व्यथते लवेन ह
वा ऽअमुष्मिँल्लोके लोकाद्व्यथन्तेऽथ यः ऽएवं वेद न ह
बहु चन पापङ्कत्वा लोकाद्व्यथते ॥ १९ ॥ श्रद्धेडा ।

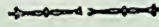
न यो ह वै इश्रद्धेडेति वेदाव ह इश्रद्धाऽऽ रुद्धेऽथो यत्कि-
 च्च इश्रद्धया जग्बः सर्वः हैव तजयति ॥ २० ॥ अशनिरेव
 अथमोऽनुयाजः । हादुनिर्द्वितीयऽउल्कुषी तृतीयः ॥ २१ ॥
 स प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयेत् । अशन्न्यमुजहीति वृन्दि-
 ष्याद्वादुन्न्यमुजहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुजहीति तृतीयम्
 । २२ ॥ स यऽएष क्षिप्रस्मिन्प्रयते । अशनिर्ह तमनुयाजो
 हन्यथ यो विस्ववन्मिश्रऽइव हादुनिर्ह तमनुयाजो
 हन्यथ यो बभ्युष्टमिश्रऽइवोल्कुषी ह तमनुयाजो हन्ति
 ॥ २३ ॥ सैषा यज्ञमेनिः । एतया वै मेन्न्या देवाऽअ-
 सुरान्पराभावयाञ्चक्रुस्तथोऽएवैवविद्यमानः पाप्मान-
 न्दिषन्तम्भ्रातृव्यम्पराभावयति ॥ २४ ॥ स वदनुयाजान्तो
 यज्ञः स्यात् । अशन्न्यन्तः स्याद्वादुन्न्यन्तऽउल्कुष्यन्त-
 स्तस्माद्वै देवानां यज्ञऽहुडान्तो वैव शंख्वन्तो वा
 ॥ २५ ॥ प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गलोकमायस्तानसुराऽअन्वा-
 जिगाथसस्ताननुयाजैः प्रत्यौहस्तद्यदनुयाजाऽइज्यन्ते
 पाप्मानमेव तद्दिषन्तम्भ्रातृव्यं यजमानः प्रत्यूहति
 ॥ २६ ॥ प्राणा वै प्रयाजाः । अपानाऽअनुयाजास्तस्मा-
 त्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपप्रत्यञ्चोऽनुयाजा-
 स्तदपानरूपमेता ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदो वदनुयाजा-
 स्तस्मात्तऽउपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥ २७ ॥ सथंस्था
 सूक्तवाकः । स यो ह वै सथंस्था सूक्तवाकऽइति वेदाव
 ह सथंस्थाऽऽ रुद्धेऽथो यत्किञ्च सथंस्थया जग्बः
 सर्वः हैव तजयति गच्छति वयसः सथंस्थाम् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठा शैव्योर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शैव्योर्वाकः
 ऽइति वेदाव ह प्रतिष्ठा रुन्देऽथो यत्किञ्च प्रतिष्ठया
 ज्व्यः सर्वः हैव तज्जयति गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥
 ते देवाः । एतावपत्नीसंख्याजान्पश्चात्प्रव्यौहन्त मिथुनमे-
 वैतदुपरिष्ठाददधत प्रजात्यै तद्यत्पत्नीसंख्याजा ऽइज्यन्ते
 मिथुनमेवैतदुपरिष्ठादधत्ते प्रजात्यै देवानां ह वै प्रजाति-
 मनु प्रजायते मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते य एतमेत-
 द्वे ॥ ३० ॥ अन्नः समिष्टयजुः । स यो ह वा
 ऽअन्नः समिष्टयजुरिति वेदाव हान्नः रुन्देऽथो यत्किञ्चा-
 न्नैव ज्व्यः सर्वः हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥ सँवत्सरो यज-
 मानः । तस्मृतवो याजयन्ति वसन्त ऽआग्नीध्रस्तस्माद्व-
 सन्ते दावाश्चरन्ति तद्व्यग्निरूपङ्ग्रीष्मोऽद्व्यर्धुस्तप्त ऽइव
 वै ग्रीष्मस्तप्तमिवाद्व्यर्धुर्निष्कामति वर्षा ऽउद्गाता तस्मा-
 द्वादा बलवद्वर्षति साम्न ऽइवोपब्धिः विक्रयते शरद्व-
 ह्ना तस्माद्यदा सस्यम्पच्यते ब्रह्मण्यवत्यः प्रजा
 ऽइत्याहुर्हेमन्तो होता तस्माद्धेमन्ववषट्कृताः पशवः सीद-
 न्तेता ह वा एतन्देवता याजयन्ति स यद्येनमैषावीरा
 याजयेयुरेता एव देवता मनसा ध्यायेदेता हैवैतन्देवता
 याजयन्ति ॥ ३२ ॥ अथ हैषैव तुला । यदक्षिणो बध्यन्तः
 स यत्साधु करोति तदन्तर्बध्यथ यदसाधु तद्वहिर्बेदि
 तस्मादक्षिणं बध्यन्तमधिरूपइयेवासीत तुलायां ह वा
 ऽअमुष्मिन्लोक ऽआदधति यतरव्यथस्यति तदन्वेण्यति
 यदि साधु वासाधु वेत्यथ य एव वेदास्मिन्हैव लोके

तुलामारोहत्यत्यमुष्मिँल्लोके तुलाधानमुच्यते साधुकृत्या
हैवास्य यच्छति न पापकृत्या ॥ ३३ ॥ [अर्थ प्रपाठकः ५२]

द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अग्निहोत्रावयवोपासनाप्रकारः]

वाग्ध्रं वा ऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री * । मन
ऽएव वत्सस्तदिदम्नश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव
तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सश्च मातरश्चाभिदधति तेज
ऽएव इश्रद्धा सत्यमाज्ज्यम् ॥ १ ॥ तद्धैतज्जनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्यस्पृच्छ वेत्थाग्निहोत्रं स्वाज्ञवल्क्याऽऽहुति वेद
सम्प्राडिति किमिति पृथ ऽएवेति ॥ २ ॥ यत्पयो न स्यात् ।
केन जुहुया ऽहुति व्रीहियवाभ्यामिति व्रीहियवौ न स्याता-
ङ्केन जुहुया ऽहुति या ऽअह्या ऽओषधय ऽहुति यदन्या
ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया ऽहुति या ऽआरण्या
ऽओषधय ऽहुति यदारण्या ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया
ऽहुति वानस्पत्येनेति यद्वानस्पत्यन्न स्यात्केन जुहुया
ऽहुत्यद्भिरिति यदापो न स्युः केन जुहुया ऽहुति ॥ ३ ॥
स होवाच । न वा ऽइह तर्हि किञ्चनासीदथैतदहूयतैव
सत्यं श्रद्धायामिति वेत्थाग्निहोत्रं स्वाज्ञवल्क्य धेनुशत-
न्ददामीति होवाच ॥ ४ ॥ तदुप्येते इल्लोकाः । किञ्च

* अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति तद्व्युत्पत्तिः । उपचारात्
तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रम्, तस्य दोग्ध्रो धेनुरप्यग्निहोत्रीत्युच्यते ।

स्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः कथं स्विदस्य
 काव्यङ्कथः सन्ततो ऽअग्निभिरिति कथं स्विदस्यानप-
 प्प्रोषितम्भवतीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥ यो जविष्टो भुवनेषु ।
 स विद्वान्प्रवसन्निवे तथा तदस्य काव्यन्तथा सन्ततो
 ऽअग्निभिरिति मन ऽएवैतदाह मनसैवास्यानपप्प्रोषितम्भ-
 वतीति ॥ ६ ॥ यत्स दूरम्परेत्य । अथ तत्र प्रमा-
 द्यति कस्मिन्त्सास्य हुताहुतिर्गृहे ग्रामस्य जुह्वतीति
 यत्स दूरम्परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साहुतिर्हुता
 भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥ यो जागार भुवनेषु । विश्वा
 जातानि योऽविभः तस्मिन्त्सास्य हुताहुतिर्गृहे ग्रामस्य
 जुह्वतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण ऽएवाग्नि-
 होत्रमिति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अग्निहोत्रे मिथुनत्वदर्शनम्]

यो ह वा ऽअग्निहोत्रे । षण्णिमथुनानि वेद मिथु-
 नेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिर्ष्वजमा-
 नश्च पत्नी च तदेकस्मिथुनन्तस्मादस्य पत्नीवदग्निहो-
 त्रं स्यादेतन्मिथुनमुपाप्मवानीति यत्स इच्छाग्निहोत्री च
 तदेकस्मिथुनन्तस्मादस्य पुँवत्साग्निहोत्री स्यादेतन्मिथु-
 नमुपाप्मवानीति स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकस्मिथुनं सुक्च
 सुवश्च तदेकस्मिथुनमाहवनीयश्च समिच्च तदेकस्मिथुन-
 माहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकस्मिथुनमेतानि ह वा

ऽअग्निहोत्रे षण्णिमथुनानि तानि य एव वेद मिथुनेन
मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रसङ्गतः आख्यायिकया ब्रह्मचारिधर्मप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचा-
रिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भा-
ग ऽहुति यामेव राज्ञिः समिधन्नाहुराता ऽहुति तस्मा-
द्याथ राज्ञिस्त्रह्यचारी समिधन्नाहुरत्यायुष एव तामवदाय
वसति तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदाय वसा-
नीति ॥ १ ॥ दीर्घसत्रं वा एष ऽउपैति । यो ब्रह्मचर्य-
मुपैति स यामुपयन्तसमिधमादधाति सा प्रायणीया
याथ स्नास्यन्तसोदयनीयाथ वा ऽअन्तरेण सत्रया
ऽएवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥ २ ॥ चतुर्धा
भूतानि प्रविशति । अग्निम्पदा मृत्युम्पदा चार्घ्यम्पदा-
स्मृत्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥ स षडभ्ये
समिधमाहुरति । य एवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परि-
क्रीणाति तः संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥ ४ ॥
अथ षडात्मानन्दरद्रीकृत्येव । अहीर्भूत्वा भिक्षते य
ऽएवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तः संस्कृ-
त्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥ ५ ॥ अथ षडाचार्घ्य-
वचसङ्करोति । षडाचार्घ्याय कर्म करोति य एवास्या-
चार्घ्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तः संस्कृत्यात्मन्धत्ते

स ऽएनमाविशति ॥ ६ ॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेत ।
अप ह वै स्नात्वा भिक्षाञ्जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप
पितृणां स ऽएवं विद्वान्यस्या ऽएव भूयिष्ठं इलाघेत
ताम्भिक्षेतेत्याहुस्तल्लोक्क्यमिति स यद्यन्याम्भिक्षितव्यान्न
विन्देदपि स्वामेवाचार्यजायाम्भिक्षेताथो स्वाम्मातरन्नैनः
सप्तम्यभिक्षितातीयात्तमेवं विद्वान्समेवश्चरन्तः सर्वे
वेदा ऽआविशन्ति यथा ह वा ऽअग्निः समिद्धो रोचत
ऽएवः ह वै स स्नात्वा रोचते य ऽएवं विद्वान्ब्रह्म-
चर्यश्चरति ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[आख्यायिकया दर्शपूर्णमासयोः सर्वोत्पत्तिहेतुत्वकथनम्]

उद्दालको हारुणिः । उदीच्यावृत्तो धावयाञ्चकार
तस्य निष्कः ऽउपाहित ऽआसैतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां वृत्ता-
नान्धावयतामेकधनमुपाहितम्भवत्युपवल्हाय विबभ्यतान्ता-
होदीच्यानाम्ब्राह्मणान्भीर्विवेद ॥ १ ॥ कौरुपाञ्चालो वा
ऽअयम्ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमर्द्धन्न पर्यादुदीत
हुन्तेनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा ऽइति केन वीरेणेति स्वैदायनेनेति
शौनको ह स्वैदायन ऽआस ॥ २ ॥ ते होचुः । स्वैदायन
त्वाया वीरेणोमम्प्रतिसंख्यतामहा ऽइति स होवाचोपाञ्च
खलु रमताहुन्वेन वेदानीति तः हाभिप्प्रपेदे तः हाभि-
प्प्रपन्नमबभ्युवाद स्वैदायनाः ऽइति होः गौतमस्य पुत्रे-

तीतरः प्रतिशुश्राव तः ह तत एव प्रष्टुन्दद्वे ॥ ३ ॥
 स वै गौतमस्य पुत्र वृत्तो जनन्धावयेत् । यो दर्शपूर्ण-
 मासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान्विव्यात्पञ्च मन्व्यतो हवि-
 र्भागान्वष्ट्र प्राजापत्यानष्ट्रा उपरिष्टादाज्यभागान् ॥ ४ ॥
 स वै गौतमस्य पुत्र वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तदर्शपूर्ण-
 मासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा अदुन्तका जायन्ते
 यस्मादासाञ्जायन्ते यस्मादासाम्प्रभियन्ते यस्मादासां
 सन्तिष्टन्ते यस्मादासाम्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव
 प्रभियन्ते यस्मादुधर एवाग्ने जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादु-
 णीयांश्च एवाधरे प्रथीयांश्च उत्तरे यस्माद्वंष्ट्रा
 वर्षीयांश्च सो यस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ ५ ॥ स वै
 गौतमस्य पुत्र वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तदर्शपूर्णमासयो-
 र्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासा-
 म्पुनरिव इमंश्चूण्योपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायन्ते
 यस्माच्छीर्षण्येवाग्ने पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि
 सर्व एव पलितो भवति ॥ ६ ॥ स वै गौतमस्य पुत्र
 वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तदर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मा-
 त्कुमारस्य रेतः सिक्तञ्च सम्भवति यस्मादस्य मन्व्यमे
 वयसि सम्भवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भ-
 वति ॥ ७ ॥ यो गायत्रीं हरिणीम् । ज्योतिष्पक्षां
 खजमानं स्वर्गलोकमभिवहन्ती विद्यादिति तस्मै ह
 निष्कम्प्रददावनूचानः स्वैदायनासि सुवर्णं वा सुवर्ण-
 विदे ददतीति तः होपगुह्य निश्चक्राम तः ह पप्रच्छ

किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥ स होवाच ।
यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मुर्धास्य विपतेद्य ऽएनमुपवल्हेतेति ते
ह तत ऽएव विप्रेयुस्तः ह तत ऽएव समित्पाणिः प्रति-
चक्रम ऽउप त्वायानीति किमद्व्येष्यमाण ऽइति खानेव
मा प्रश्नान्प्राक्षीस्तानेव मे विब्रूहीति स होवाचा-
नुपेतायैव त ऽएनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥ तस्मा ऽउ हैतदु-
वाच । द्वावाधारौ पञ्च प्रयाजा ऽआग्नेय ऽआज्यभागोऽ-
ष्टम ऽएतेऽष्टौ पुरस्तदाज्यभागाः सौम्य ऽआज्य-
भागो हविर्भगाणाम्प्रथमो हविर्हि सोम ऽआग्नेयः
पुरोडाशोऽग्नीषोमीय ऽउपाशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरो-
डाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च मध्यतो हविर्भगाः ॥१०॥
प्राशिन्नञ्छेडा च । यच्चाग्नीध्र ऽआदधाति ब्रह्मभागो
यजमानभागोऽन्वाहार्य ऽएते षट् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुया-
जाश्चत्वारः पत्नीसँख्याजाः समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टा
ऽउपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥ अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः
प्रयाजा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजा ऽअदुन्तका जाय-
न्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवींषि भवन्ति तस्मादासा-
जायन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यका ऽअनुयाजा भवन्ति तस्मा-
दासाम्प्रभियन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसँख्याजा
भवन्ति तस्मादासां सन्तिऽन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः

(१) उपांशु इज्यते इति उपांशुयाजः । एवमुपांशुजपश्च “जिह्वोष्ठी चालयेत् किञ्चिद्
देवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशु म जपः स्मृतः ॥” इति स्मृत्युक्तः

† पत्नोद्भवताका दर्शपूर्णमासहमूताश्रन्वारो यागविशेषः पत्नोत्पत्त्याज्ञाः ।

समिष्टयजुर्भवति तस्मादासास्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव
 अभिद्यन्ते ॥ १२ ॥ * अथ यदनुवाक्यामनुच्य ।
 याज्यया यजति तस्मादुधर एवाग्ने जायन्तेऽथोत्तरेऽथ
 यद्वायत्रीमनुच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादुणीयाऽस
 एवाधरे प्रथीयाऽस ऽउत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघारावाघार-
 यति तस्माद्दुष्टा वर्षीयाऽसोऽथ यत्सच्छन्दसावेव सं-
 स्वाज्ये भवतस्तस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ १३ ॥ अथ
 यद्बर्हिस्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ
 यत्पुनरिव प्रस्तरः^A स्तृणाति तस्मादासास्पुनरिव इम्भ-
 श्श्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवल-
 मेवाग्ने प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्ने पलितो
 भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे
 वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ १४ ॥ अथ यद्वाज्य-
 हविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सितन्न
 सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मद्ध्ये
 यज्ञस्य दद्धन्ता पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मद्ध्यमे
 वयसि सम्भवति द्रुप्सीवैव भवति द्रुप्सीव हि रेतोऽथ
 यद्वाज्यहविष एवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे
 वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम्
 ॥ १५ ॥ वेदिरेव गायत्री । तस्यै वेऽष्टौ पुरस्ताद्वाज्यभागाः
 स दक्षिणः पक्षो वेऽष्टौ ऽउपरिष्टाद्वाज्यभागाः स

ऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा वृजमानः
स्वर्गलोकमभिवहति यः ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

चतुर्थीध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सुगादानप्रकारः]

अथातः सुचोरादानस्य । तद्धेतदेके कुशला मन्थ-
माना दक्षिणेनैव जुहुमादुदते सव्येनोपभृतन्न तथा
कुर्वाद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रतिन्वा ऽअयमङ्कर्वुर्ध्वज-
मानस्य द्विषन्तश्चातृव्यमकर्त्तयुद्यामिनमितीश्वरो ह
तथैव स्यात् ॥ १ ॥ इत्थमेव कुर्वात् । उभाभ्यामेव
पाणिभ्याञ्जुहुम्परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांश-
सास्ति तत्पशव्यमायुष्यन्ते ऽअसः शिञ्जयन्नाददीत ते *
वत्सः शिञ्जयेदुयोगक्षेमो वृजमानमृच्छेत्तस्मादुसः शि-
ञ्जयन्नाददीत ॥ २ ॥ अथातोऽतिक्रमणस्य । वृज्जेण ह
वा ऽअव्योऽङ्कर्वुर्ध्वजमानस्य पशून्विधमति वृज्जेण
हास्महा ऽअव्यः ऽउपसमूहस्य ह वा ऽअङ्कर्वुर्वृज्जेण
वृजमानस्य पशून्विधमति यः ऽआश्रावयिष्यन्दक्षिणेना-
तिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ हास्महा ऽएषः ऽउपसमूहति
यः ऽआश्रावयिष्यन्तसव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येष-
हास्महा ऽउपसमूहति ॥ ३ ॥ अथातो धारणस्य । तद्धे-
तदेके कुशला मन्थमानाः प्रगृह्य बाहु सुचौ धारयन्ति
न तथा कुर्वाद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाच्छ्रुत्वा ऽअयमङ्क-

र्धुर्बाहुः ऽअकृतः शूलबाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह
 तथैव स्यादथ हैष मध्यमः प्राणस्तस्माद् तमुपन्य-
 च्येवैव धारयेत् * ॥ ४ ॥ अथातः ऽआश्रावणस्य ।
 षड्ढ वा ऽआश्रावितानि न्यक्तिर्धुर्द्विः कृपणम्बहिः-
 श्रयन्तःश्रि ॥ ५ ॥ एतद्ध वै न्यक् । योऽयमुच्चैरा-
 दाय शनैर्निदधाति स यमिच्छेत्पापीयान्स्यादिति
 तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स पापीयान्भवति ॥ ६ ॥
 अथ हैतत्तिर्धुक् । योऽयं व्यावतैवादत्ते तावता निदधाति
 स यमिच्छेन्नैव श्रेयान्स्यान्न पापीयानिति तस्य व्यावतै-
 वाददीत तावता निदध्यात्तेन स नैव श्रेयान्न पापीया-
 न्भवति ॥ ७ ॥ अथ हैतदूर्ध्वम् । योऽयः शनैरादायो-
 च्छैर्निदधाति स यमिच्छेच्छ्रेयान्स्यादिति तस्य शनैरादायो-
 च्छैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति ॥ ८ ॥ अथ हैतत्कृपणम् ।
 योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति यो हैनन्तत्र ब्रूयात्कृप-
 णन्वा ऽअयमद्धर्धुर्ध्वजमानमकद्विषतो बभ्रातृव्यस्योपा-
 वसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥ अथ हैतद्ध-
 हिःश्रि । योऽयमपव्यादायौष्टा ऽउच्चैस्वरमाश्रावयति
 श्रिर्वै स्वरो बाह्यत एव तच्छ्रियन्धत्तेऽशनायुको भवति
 ॥ १० ॥ अथ हैतदन्तःश्रि । योऽयः सन्धायौष्टा ऽउच्चैः
 स्वरवदाश्रावयति श्रिर्वै स्वरोऽन्तरत एव तच्छ्रियन्ध-
 त्तेऽन्नादो भवति ॥ ११ ॥ स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्त-
 ष्योभयतो बार्हतमुच्चैरन्ततो निदध्यात्तस्य नोपमीमांश-

सास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥ अथातो होमस्य ।
 तद्धेतदेके कुशला मन्त्यमानाः प्राचीं स्तुचमुपावहृत्य
 हुत्वा पर्षाहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्याद्यो
 हैनन्तत्र ब्रूयादनुयुवन्वा ऽअयमद्धर्ष्यर्ष्यजमानमकद्भि-
 षतो बभ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ १३ ॥ पाद्वत् ऽउ हैके । स्तुचमुपावहृत्य हुत्वा
 पर्षाहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्याद्यो हैनन्तत्र
 ब्रूयादुतीर्थेन न्वा ऽअयमद्धर्ष्यराहुतीः प्रारौत्मीत्सं वा
 शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ १४ ॥ इत्थमेव कुर्यात् । प्राचीमेव स्तुचमुपावहृत्य
 हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांश-
 सास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥ प्रदग्धाहुतिर्ह वा
 ऽअन्न्योऽद्धर्ष्यः । आहुतीर्हान्न्यः सन्तर्प्यत्येष ह वै
 प्रदग्धाहुतिरद्धर्ष्यर्ष्योऽयमाज्यः हुत्वावदानानि जुहो-
 त्येतः ह वै तद्वृश्च्यमाना बागभ्युवाद प्रदग्धाहुतिर्वा
 ऽअयमद्धर्ष्यरित्यथ हैना ऽएष सन्तर्पयति वोऽयमाज्यः
 हुत्वावदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत ऽआज्येनाभिजुहोत्येष
 हैनाः सन्तर्पयति तासां सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयाँश्च-
 मसान्पूरयन्ते ॥ १६ ॥ तदु होवाच ब्राह्मणः । यद्वा
 ऽउपस्तीर्षावदायाभिघारयति तदेवैनाः सन्तर्पयति
 तासां सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयाँश्चमसान्पूरयन्तेऽय-
 स्तूण्यहपतीनां ह वै शौल्बायनोऽद्धर्ष्यरास ॥ १७ ॥ स

होवाच । इदमहेदुः सत्रङ्कुशपश्वल्पाज्यमथायङ्गृह-
पतिरस्मीति मन्यत ऽइति ॥ १८ ॥ स होवाच ।
अद्धर्षवा वै नोऽवकुक्ष ऽएते वै ते सुचौ ये त्वः सँवत्स-
रन्नाशक ऽआदातुं व्यद्वै त्वाहुमेतयोरनुशिष्याम्प्र प्रजय-
पशुभिर्जायेथा ऽअभि स्वर्गल्लोकं बहेरिति ॥ १९ ॥ स
होवाच । उप त्वयानीति स होवाचात्र वाव खल्व्वर्हसि
यो नः सँवत्सरेऽद्धर्षुरभूरनुपेतायैव त ऽएनद्रवाणीति
तस्मा ऽउ हैतदेव सुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम
तस्मादेवंविदमेवाद्धर्षुर्बुर्वीत नानेवंविदम् ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या १०४ ॥

[मित्रविन्देष्टिः]

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छा-
न्तात्तेपानाच्छीरुदकामस्ता दीप्यमाना बभ्राजमाना
लेलायन्त्यतिष्ठन्तान्दीप्यमानाभ्राजमानाल्लेलायन्तीन्देवा
ऽअभ्यध्यायन् ॥ १ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । हुनामेमा-
मेदुमस्या ददामहा ऽइति स होवाच स्त्री वा ऽएषा
यच्छीर्न वै स्त्रियङ्घनन्त्युत त्वा ऽअस्या जीवन्त्या ऽएवा-
ददत ऽइति ॥ २ ॥ तस्या ऽअग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो
राज्यं वरुणः साम्प्राज्यमिमित्रः क्षत्रमिन्द्रो बलम्बृहस्पति

र्द्धवर्चसः सविता राष्ट्रम्पूषा भगः सरस्वती
 पुष्टिन्त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥ सा प्रजापतिमब्रवीत् ।
 आ वै म ऽइदमदिषतेति स होवाच यज्ञेनैनाऽपुनर्य्या-
 चस्वेति ॥ ४ ॥ सैतान्दशहविषमिष्टिमपश्यत् । आग्ने-
 यमष्टाकपालम्पुरोडाशः सौम्यञ्चरुं वारुणन्दशकपालम्पु-
 रोडाशम्मैत्रञ्चरुमैन्द्रमेकादशकपालम्पुरोडाशम्बार्हस्पत्यञ्चरुः
 सावित्रन्द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशम्पौष्णञ्चरुः
 सारस्वतञ्चरुन्त्वाष्ट्रन्दशकपालम्पुरोडाशम् * ॥ ५ ॥ ताने-
 तयानुवाक्ययाववदत् । अग्निः सोमो वरुणो मित्र
 ऽइन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री ॥ पूषा नो गोभिरवसा
 सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपा-
 तिष्ठन्त ॥ ६ ॥ तानेतया याज्यया । परस्तात्प्रतिलोम-
 म्प्रत्यैत्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगः सविता
 मे ददातु ॥ बृहस्पतिर्द्वादिन्द्रो बलम्मे मित्रः क्षत्रं वरुणः
 सोमो ऽअग्निरिति ते पुनर्दानायाद्वियन्त ॥ ७ ॥ सैतानु-
 पहोमानपश्यत् । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्त्यज्ञे
 मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायाग्निरुदक्कामत्पुनरस्या
 ऽअन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥ सोमो राजा राजपतिः । राज्य-
 मस्मिन्त्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोम
 ऽउदक्कामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥ वरुणः स-
 म्माद् सम्मादपतिः साम्म्राज्यमस्मिन्त्यज्ञे मयि दधातु
 स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुण ऽउदक्कामत्पुनरस्यै साम्म्रा-

ज्यमददात् ॥ १० ॥ मिञ्क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रम-
 स्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मिञ् उद-
 क्रामत्पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥ इन्द्रो बलम्बलपतिः ।
 बलमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादयेन्द्र उद-
 क्रामत्पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्म-
 पतिः । ब्रह्मवर्चसमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुति-
 मेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात्
 ॥ १३ ॥ सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन्न्यज्ञे
 मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोदक्रामत्पुनरस्यै
 राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥ पूषा भगम्भगपतिः । भगमस्मि-
 न्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत्पुन-
 रस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥ सरस्वती पुष्टिम्पुष्टिपतिः ।
 पुष्टिमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय
 सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥ स्वष्टा
 रूपाणां रूपकृद्रूपपतिः । रूपेण पशूनस्मिन्न्यज्ञे मयि
 दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय स्वष्टोदक्रामत्पुनरस्यै रूपेण
 पशूनददात् ॥ १७ ॥ ता वा एताः । दश देवता दश
 हवींषि दशाहुतयो दश दक्षिणौ दशन्दशिनी विराद्
 श्रीर्विराद् श्रियाँ हैतद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥
 तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवता
 यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा ऽएकः समि-

ष्टयजुः * पुष्टिमन्तावाज्ज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्पो-
षमेव दिवे दिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ 'गैयस्फानो ऽअमीवहा
वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भवे'ति सहस्र-
वत्यौ सँव्याज्ज्ये 'नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु-
द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्टमनुपक्षितम्' ॥ 'उत नो ब्रह्म-
न्नाविष ऽउक्वथेषु देवदूतमः । शन्नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने
सहस्रसातम' ऽइति ॥ १९ ॥ ताथ हैताङ्गोतमो राहू-
गणः । विदुश्चकार सा ह जनकं वैदेहम्प्रत्युत्ससाद ताथ
हाङ्गजिद्ब्राह्मणेष्वाङ्गवन्वियेष तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद स
होवाच सहस्रम्भो याज्ञवल्क्य दद्यो यस्मिन्वयन्त्वयि
मिध्रविन्दामन्वविदामेति विन्दते मिध्रः राष्ट्रमस्य भव-
त्यप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति च ऽएवं विद्वानेतयेष्ट्या
यजते यो वै तदेवं वेद ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[हविषः समृद्धिः]

अथातो हविषः समृद्धिः । षड्ढ वै ब्रह्मणो द्वारोऽ-
ग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥ स च
ऽउपदमधेन हविषा यजते । अग्निना ह स ब्रह्मणो
द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य
ब्रह्मणः सायुज्ज्यः सलोकताञ्जयति ॥ २ ॥ अथ यो

• प्रधानयागादौ सम्यग् इष्टा देवता इज्यन्ते अनेन स होमः मन्त्रश्च समिष्टयजुः ।

(१) ऋ० सं० १. १. ११ (२) ऋ० सं० १. ६. २११ (३) ऋ० सं० ३. १. १३१

(४) ऋ० सं० ३. १. १३१ ।

विपतितेन हविषा यजते । वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण
 प्रतिपद्यते स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः
 सायुज्यः सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥ अथ योऽश्रुतेन
 हविषा यजते । अग्निर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते
 सोऽग्निर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥ अथ यऽउपरक्तेन हविषा यजते ।
 चन्द्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा
 ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयति ॥ ५ ॥ अथ यो लोहितेन हविषा यजते । विद्युता
 ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स विद्युता ब्रह्मणो
 द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति
 ॥ ६ ॥ अथ यः सुश्रुतेन हविषा यजते । आदित्येन ह
 स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स आदित्येन ब्रह्मणो
 द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति
 सैषा हविषः समृद्धिः स यो हैवमेतां हविषः समृद्धिं
 वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टम्भवति ॥ ७ ॥ अथातो
 यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनम्प्रजननमस्य तदुथ
 यदतिरिक्तम्पशव्यमस्य तदुथ यत्सङ्कसुकंश्चिभ्रया
 ऽअस्य तदुथ यत्सम्पन्नं स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥ स यदि
 मन्थेत । न्यूनम्मे यज्ञेऽभूदिति प्रजननम् ऽएतत्प्रजनिष्य
 ऽद्विष्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥ अथ यदि मन्थेत । अतिरि-
 क्तम्मे यज्ञेऽभूदिति पशव्यम् ऽएतत्पशुमान्भविष्यामी-
 त्येव तदुपासीत ॥ १० ॥ अथ यदि मन्थेत । सङ्कसुकम्मे यज्ञेऽ-

भूदिति विश्रयै म ऽएतदा मा इश्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्म-
वर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११ ॥
अथ यदि मृष्येत । सम्पन्नस्मै यज्ञेऽभूदिति स्वर्ग्यस्म
ऽएतत्स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य
समृद्धिः स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन
हैवास्य यज्ञेनेष्टम्भवति ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अरण्योरश्वत्थविकृतित्वविधानमाख्यायिकया]

उर्वशी हाप्सराः । पुरूरवसमैडञ्चकमे तः ह बिन्दु-
मानोवाच त्रिः स्म माहो वैतसेन * दण्डेन हतादकामाऽ
स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नन्दर्शमेष वै न
स्त्रीणामुपचार ऽहुति ॥ १ ॥ सा हास्मिञ्ज्योगुवास ।
अपि हास्माद्गर्भिण्ययास तावज्योग्धास्मिन्नुवास ततो
ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा ऽइयमुर्वशी मनुज्येष्व-
वात्सीदुपजानीत यथेयम्पुनरागच्छेदिति तस्यै हावि-
द्वर्धुरणा शयन ऽउपबद्धास ततो ह गन्धर्वा ऽअश्रयतर-
मुरणम्प्रमेथुः ॥ २ ॥ सा होवाच । अवीरु ऽइव वत
मेऽजन ऽइव पुत्रः हरन्तीति द्वितीयम्प्रमेथुः सा ह
तथैवोवाच ॥ ३ ॥ अथ हायमीक्षाञ्चक्रे । कथन्तु तद-

* वैतस इति पुंस्प्रजननस्य नाम । तथाहि “शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य” वैतसो
वितस्तं भवति, (निरु० अ० ३ पा० ४ ख० २१) ।

वीरङ्गथमजन्तुं स्याद्यत्राहं स्यामिति स नग्न
 ऽएवानुत्पपात चिरन्तन्मेने यद्वासः पर्वधास्यत ततो ह
 गन्धर्वा विद्युतजनयाश्चक्रुस्तं यथा दिवैवङ्गमन्ददर्श ततो
 हैवेयन्तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताः स ऽआह्वया जल्प-
 न्कुरुक्षेत्रे ससया चचारान्यतः प्लक्षेति विसवती तस्यै
 हाह्वयन्तेन वव्राज तद्ध ता ऽअप्सरस ऽआतयो भूत्वा
 परिपुप्लुविरे ॥ ४ ॥ तह हेयं ज्ञात्वोवाच । अयं वै स
 मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा
 ऽआविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः ॥ ५ ॥ ताः
 हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद । 'हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे
 वृथाः सि मिश्रा कृणवावहै नु ॥ न नौ मन्त्रा ऽअनु-
 दितास ऽयते मयस्करन्परतरे चनाहन्नि'त्युप नु रम सन्नु
 वदावहा ऽइति हैवैनान्तदुवाच ॥ ६ ॥ तह हेतरा प्र-
 त्युवाच । 'किमेता वाचा कृणवा तवाहम्प्राक्कमिषमुष-
 सामग्निषेव ॥ पुरुरवः पुनरस्तपरोहि दुरापना वात ऽइवा-
 हुमस्मी'ति न वै स्वन्तदकरोर्षदहमव्रवन्दुरापा वा
 ऽअहन्वयैतर्हस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनन्तदुवाच ॥ ७ ॥
 अथ हायम्परिद्यून ऽउवाच । 'सुदेवो ऽअथ प्रपतेदुना-
 वृत्परावत्त्परमाङ्गन्तवा ऽउ ॥ अधा शयीत निर्ऋतेरु-
 पस्थेऽधैनं वृका रभसासो ऽअयुरिति सुदेवोऽयोद्वा
 बद्धनीत प्रवा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वायुरिति
 हैव तदुवाच ॥ ८ ॥ तह हेतरा प्रत्युवाच । 'पुरुरवो

(१) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० १ । (२) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० १ ।
 (३) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० ३ । (४) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० ३ ।

मा मृथा मा प्रपत्सो मा त्वा वृकासो ऽअशिवास ऽउ-
क्षन् ॥ न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां
हृदयान्येतेति मैतदावृथा न वै स्त्रैणः सख्यमस्ति पुनर्गृहा-
निहीति हैवैनन्तदुवाच ॥ ९ ॥ 'षट्द्विरूपाचरम् । मर्त्येण्व-
वसः रात्रीः शरदश्चतस्रः ॥ घृतस्य स्तोत्रः सकृदह
ऽआश्चरान्तादेवेदन्तातृपाणा चरामी'ति तदेतदुक्तप्रत्यु-
क्तम्पञ्चदशं बह्वचः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्यया
अकार ॥ १० ॥ सा होवाच । सँवत्सरतमीं रात्रिमा
गच्छतात्तन्म ऽएकां रात्रिमन्ते शयितासे जात ऽउ ते-
ऽयन्तर्हि पुत्रो भवितेति स ह सँवत्सरतमीं रात्रिमाज-
गामेद्धिरण्यविमितानि ततो हैनमेकमूचुरेतत्प्रपद्येति
तद्धास्मै तामुपप्रजिग्ध्युः ॥ ११ ॥ सा होवाच । गन्धर्वा
वै ते प्रातर्वरन्दातारस्तं वृणास' इति तं वै मे त्वमेव
वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति तस्मै
ह प्रातर्गन्धर्वा वरन्ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽ-
सानीति ॥ १२ ॥ ते होचुः । न वै सा मनुष्येण्वग्ने-
र्व्यज्रिया तनुरस्ति ययेष्टास्माकमेकः स्यादिति तस्मै
ह स्थाल्यामोष्याग्निमृददुरनेनेष्टास्माकमेको भवि-
ष्यसीति तच्च ह कुमारश्चादायावद्वाज सोऽरण्य ऽएवा-
ग्निमिधाय कुमारैरेव ग्राममेयाय पुनरैमीत्येत्तिरोभूतं
व्योऽग्निरश्नवत्थन्तं व्या स्थाली शमीन्तां स ह पुन-
र्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥ ते होचुः । सँवत्सरश्चातुष्पादय-

मोदन्मपच स एतस्यैवाश्चर्यस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो
 दृतेनाह्वज्य समिद्वर्ताभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिर्ऋग्व्याधत्तास्त
 यस्ततोऽग्निर्जनिता स ऽएव स भवितेति ॥ १४ ॥ ते
 होचुः । परोऽक्षमिव वा ऽएतदाश्चर्यस्थीमेवोत्तरारणिङ्कु-
 रुष्व शमीमयीमधरारणिः स यस्ततोऽग्निर्जनिता स
 ऽएव स भवितेति ॥ १५ ॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वा
 ऽएतदाश्चर्यस्थीमेवोत्तरारणिङ्कुरुष्वश्चर्यस्थीमधरारणिः स
 यस्ततोऽग्निर्जनिता स ऽएव स भवितेति ॥ १६ ॥ स ऽआश्च-
 र्यस्थीमेवोत्तरारणिञ्चक्रे । आश्चर्यस्थीमधरारणिः स यस्ततो-
 ऽग्निर्जने स ऽएव स ऽआस तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेक ऽआस
 तस्मादाश्चर्यस्थीमेवोत्तरारणिङ्कुर्वीताश्चर्यस्थीमधरारणिः स
 यस्ततोऽग्निर्जायते स ऽएव स भवति तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणा-
 मेको भवति ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चातुर्मास्ययाजिनो द्वैविध्यं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यागैः शरीरावयवकल्पनम्]

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । स ऽइममे-
 दुक्षिणम्बाहुं वैश्चर्यदेवः हविरकुरुत तस्यायमेवाङ्गुष्ठं ऽआ-
 ग्नेयः हविरिदुः सोम्यमिदुः सावित्रम् ॥ १ ॥ स
 वृषिष्टुः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमां वृषिष्टुदुः
 सारस्वतमिदुःपौष्णमथ य ऽएष ऽउपरिष्टाद्धस्त
 स्य सन्धिस्तन्मारुतमिदुं वैश्चर्यदेवन्दोर्यावापृथिवीयन्तद्व

ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ २ ॥ अयमेव
दक्षिण ऽऊर्ध्वरुणप्रघासाः । तस्य घानि पञ्च हवींषि
समायीनि * ता ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्न्यः
हविस्तद्वै द्विदेवत्यम्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं वारुण-
मिदुस्मारुतमनूकङ्गायस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्त-
दुनिरुक्तम् ॥ ३ ॥ मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मुखः
हि प्राणानामनीकमुरः सान्तपनीयोरसा हि समिव
तप्यत ऽउदरङ्गहमेधीया प्रतिष्ठा वा ऽउदरम्यतिष्ठित्या
ऽएव शिश्नान्येवास्य क्कैडिनः हविः शिश्नैर्हि कक्कीडती-
वायमेवावाङ् प्राण ऽआदित्येष्टिः ॥ ४ ॥ अयमेवोत्तर ऽऊर्ध्व-
र्महाहविः तस्य घानि पञ्च हवींषि समायीनि ता
ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावेवैन्द्राग्न्यः हविस्तद्वै द्विदेवत्य-
म्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदुस्माहेन्द्रमिदं वैश्व-
कर्म्मणन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम्
यदिदुमन्तरुदरे तत्पितृयज्ञस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मा-
त्तदुनिरुक्तम् ॥ ५ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् ।
तस्य घानि पञ्च हवींषि समायीनि ता ऽइमाः पञ्चाङ्गु-
लयोऽथ स ऽएष ऽउपरिष्ठाङ्गस्तस्य सन्धिस्तच्छुनासीरी-
यमिदं वायुव्यन्दोः सौख्यन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति
तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ६ ॥ तानि वा ऽएतानि । चातु-
र्म्मास्यानि † त्रिषन्धीनि ‡ द्विसमस्तानि तस्मादि-

* पूर्वचतुष्टयसवारीणि ।

† चतुर्षु चतुर्षु गालेषु क्रियमाणानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेव-शुना-
सीरीयाख्यानि चत्वारि पक्षेणि ।

‡ त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारो मासा येषु तानि त्रिषन्धीनि ।

मानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि तेषां वै
चतुर्णान्द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवींश्च्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे द्वे
द्वयोः ॥७॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥५६॥] तेषां वै चतुर्ष्वग्निस्मन्थ-
न्ति । तस्माच्चतुर्भिर्भृङ्गैरायुते द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वौ-
बन्ध्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते तथो
ऽएवैवंविद्यजमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥८॥ तदाहुः
सर्वगायत्रं वैश्वदेवद्वे हविः स्यात्सर्वैष्टुभं वरुणप्रघासाः
सर्वजागतम्महाहविः सर्वाणुष्टुभः शुनासीरीयश्चतुष्टोम-
स्याप्स्या ऽहुति तदु तथा न कुर्वाद्यत्वा ऽयताह्यभि-
सम्पद्यन्ते तेनैवास्य स काम ऽनुपाप्सो भवति ॥ ९ ॥
तानि वा ऽयतानि । चातुर्मास्यानि द्वाषष्ट्यानि त्रीणि
शतानि बृहत्पदं सम्पद्यन्ते तदेभिः सँवत्सरञ्च महाव्रतञ्चा-
प्स्योत्यथो हिप्रतिष्टो वा ऽअयं व्यजमानो व्यजमानमेवै-
तत्स्वर्गे लोक ऽआयातयति प्रतिष्टापयति ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अन्नप्रतिवचनैरग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेवदत्तिकरत्वप्रतिपादनम्]

शौचेयो ह प्राचीनयोग्यः । उद्दालकमारुणिमाजगाम
अब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिषिष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाच ।
गौतम का तेऽग्निहोत्री को वत्सः किमुपसृष्टा किः
संयोजनक्किन्दुह्यमानक्किन्दुग्धक्किमाहियमाणक्किमधिश्चित-
क्किमवज्योत्यमानक्किमज्जिः प्रत्यानीतक्किमुद्रास्यमानक्किमुद्रा-

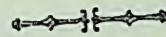
सितङ्किमुन्नीयमानङ्किमुन्नीतङ्किमुद्यतङ्किं हियमाणङ्किन्नि-
 गृहीतम् ॥ २ ॥ कां समिधमादधासि का पूर्वाहुतिः
 किमुपासीषदः किमपैक्षिष्ठाः कोत्तराहुतिः ॥ ३ ॥ किं
 हुत्वा प्रकम्पयसि । किं स्तुचम्परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जीः
 किन्दितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदः किम्पूर्व-
 म्प्राशीः किन्दितीयङ्किमुत्सृज्यापाः किं स्तुच्यपऽआनीय
 निरौक्षीः किन्दितीयङ्किन्तृतीयमेतान्दिशमुदौक्षीः किञ्ज-
 घनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः किं समतिष्ठिपो यदि वा
 ऽएतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीरथ ते हुतं स्यद्यु वा ऽभ्रविद्वा-
 नहुतमेव त ऽहुति ॥ ४ ॥ स होवाच । इडैव मे मानव्य-
 ग्निहोत्री वायव्यो वत्सः सजरूपसृष्टा विराद् संख्यो-
 जनमाश्विनन्दुह्यमानं वैश्वदेवन्दुग्धं वायव्यमाहियमाण-
 माग्नेयमधिश्रितमैन्द्राग्नमवज्ज्योत्यमानं वारुणमज्जि-
 प्रत्यानीतं वायव्यमुद्रास्यमानन्यावापृथिव्यमुद्रासितमा-
 श्विनमुन्नीयमानं वैश्वदेवमुन्नीतम्माहादेवायोद्यतं वाय-
 व्यं हियमाणं वैष्णवन्निगृहीतम् ॥ ५ ॥ अथ सां
 समिधमादधामि । आहुतीनां सा प्रतिष्ठा या
 पूर्वाहुतिर्देवास्तयाप्रैषं स्यदुपासीषदम्बार्हस्पत्यन्तद्यदपैक्षि-
 षीमश्चामुञ्च लोकौ तेन समिधां स्योत्तराहुतिर्मा-
 न्तया स्वर्गे लोकेऽधाम् ॥ ६ ॥ अथ युद्धत्वा प्रकम्पयामि ।
 वायव्यन्तद्यस्तुचम्परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जीषमोषधिवन-
 स्पतीस्तेनाप्रैषं यद्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपा-
 सीषदम्पितृस्तेनाप्रैषं स्यद्वितीयम्प्राशिषम्मान्तेनाप्रैषं स्यद्वि-

तीयम्प्रजान्तेनाथ यदुत्सृज्यापाम्पशूस्तेनाप्रेषं यदुत्सृज्यप
 ऽआनीय निरौक्षिषः सर्पदेवजनास्तेनाप्रेषं यद्वद्वितीय-
 ज्जन्धर्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतान्दिशमुदौक्षिषः स्व-
 र्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषं यजघनेनाहवनीय-
 मपो ह्यनैषमस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदां यत्सममिति-
 ष्टिपं यत्तृथिव्या ऽऊनन्तत्तेनापूपुरमित्येतन्नौ भगवन्स-
 हेति होवाच ॥ ७ ॥ शौचेयो जप्सः । प्रक्ष्यामि त्वेव
 भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यस्मि-
 न्काल ऽउद्धृतास्तेऽग्नयः स्युरुपावहतानि पात्राणि होष्य-
 न्त्या ऽअथ त ऽआहवनीयोऽनुगच्छेद्वेत्थ तज्जयं यदुन्न
 जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य ज्येष्ठः
 पुत्रो म्रियेत यस्यैतदुविदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमता-
 रिषमिति किं विदितं प्रायश्चित्तिरिति प्राण ऽउदान-
 मप्यगादिति गार्हपत्य ऽआहुतिञ्जुहुयाः सैव प्राय-
 श्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्सहेति होवाच
 ॥ ८ ॥ शौचेयो जप्सः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
 पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव
 काले गार्हपत्योऽनुगच्छेद्वेत्थ तज्जयं यदुन्न जुह्वतो भव-
 तीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत
 यस्यैतदुविदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं
 विदितं प्रायश्चित्तिरित्युदानः प्राणमप्यगादित्याहव-
 नीय ऽआहुतिञ्जुहुयाः सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वी-
 येत्येतन्नौ भगवन्सहेति होवाच ॥ ९ ॥ शौचेयो जप्सः ।

प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति
स होवाच यत्र त एतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनो-
ऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं व्यदुन्न जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच
पुरा चिरादस्य सर्वे पशवो मिश्रयेरन्व्यस्यैतदुविदितं
स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्-
त्तिरिति व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्य आहुति-
ञ्जुहुयात् सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भग-
वन्त्सहेति होवाच ॥ १० ॥ शौचेयो जप्तः । प्रक्ष्यामि
त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच
यत्र त एतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं
व्यदुन्न जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्या-
दायादङ्कुलं स्याद्यस्यैतदुविदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहु-
मतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिराद-
ग्निम्मथित्वा यान्दिशं वातो वायात्तान्दिशमाहवनीय-
सृक्ष्य वायव्यामाहुतिञ्जुहुयात् स विद्यात् समृद्ध-
म्भेऽग्निहोत्रः सर्वदेवत्यं वायुत् स्वेव सर्वाणि भूतान्य-
पियन्ति वायोः पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न
तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ११ ॥
शौचेयो जप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त एत-
स्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं
व्यदुन्न जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मि-
होके पश्येताप्रियममुष्मिन्त्यस्यैतदुविदितं स्याद्विद्या-

भिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं विदितङ्गा प्रायश्चित्तिरिति
 पुरा चिरादग्निस्मथित्वा प्राश्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेना-
 हवनीयमुपविश्ययाहुमेवैनस्मिन्वेयः स विद्याथ समृद्धस्मे-
 ऽग्निहोत्रः सर्वदेवस्य ब्राह्मणथं ह्येव सर्वाणि भूतान्य-
 पियन्ति ब्राह्मणात्पुनर्विस्तृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न
 तद्वागः कुर्वीयेत्यथ वा ऽअहुमेतन्नावेदिषमिति होवाच
 ॥ १२ ॥ शौचेयो जप्सः । इमानि समित्काष्ठान्युपायानि
 भगवन्तमिति स होवाच यदेवन्नावक्ष्यो मूर्द्धा ते व्यपति-
 ण्यदेह्युपेहीति तथेति तः होपनिन्ये तस्मै हैताथ
 शोकतरां व्याहृतिमुवाच यत्सत्यन्तस्मादु सत्यमेव
 वदेत् ॥ १३ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[उपनयनधर्मनिरूपणम्]

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानन्नि-
 वेदयति ब्रह्मचार्यसानीत्याह ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानम्प-
 रिददात्यथैनमाह को नामासीति प्रजापतिर्वै कः प्राजा-
 पत्यमेवैनन्तर्कृत्योपनयते ॥ १ ॥ अथास्य हुस्तङ्गुहाति ।
 इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहुमाचार्यस्तवासावि-
 त्येते वै ऽश्रेष्ठे वलिष्ठे देवते ऽएताभ्यामेवैनथं श्रेष्ठ्वाभ्या-
 म्बलिष्ठ्वाभ्यान्देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्म-
 चारी न काञ्चनात्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ २ ॥
 अथैनम्भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि

देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे बृषिष्ठे देवते
 ऽएताब्ध्यामेवैनं श्रेष्ठेष्टाब्ध्यां बृषिष्ठेष्टाब्ध्यान्देवताब्ध्याम्प-
 रिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनात्तिमाच्छति
 न स य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ अद्भ्यस्त्वौषधीब्धयः परिददा-
 मीति । तदेनमद्भ्यश्चौषधिब्धयश्च परिददाति द्यावा-
 पृथिवीब्धान्त्वा परिददामीति तदेनमाब्ध्यान्द्यावापृथिवी-
 ब्ध्याम्परिददाति ययोरिदं सर्वमधि विश्वेभ्यस्त्वा भूते-
 ब्धयः परिददाम्यरिष्ट्या ऽइति तदेनं सर्वेभ्यो भूतेभ्यः
 परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनात्तिमाच्छति
 न स य ऽएवं वेद ॥ ४ ॥ * ब्रह्मचार्यसीत्याह । ब्रह्मण
 ऽएवैनन्तर्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतमशा-
 नेत्येवैनन्तदाह कर्म कुर्विति वीर्यं वै कर्म वीर्य-
 कुर्वित्येवैनन्तदाह समिधमाधेहीति समित्स्वात्मान-
 न्तेजसा ब्रह्मर्चसेनेत्येवैनन्तदाह मा सुषुप्त्या ऽइति मा
 मृथा ऽइत्येवैनन्तदाहापोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतम-
 शानेत्येवैनन्तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तथा
 हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनात्तिमाच्छति न स य ऽएवं
 वेद ॥ ५ ॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाह[†] । तां ह स्मैता-
 म्पुरा संवत्सरं ऽन्वाहुः संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः
 प्रजायन्ते जातु ऽएवास्मिंस्तद्वाचन्दद्धम ऽइति ॥ ६ ॥
 अथ षट्सु मासेषु । षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सर-
 सम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातु ऽएवास्मिंस्तद्वा-

चन्ददध्म ऽइति ॥ ७ ॥ अथ चतुर्विंशत्यहे । चतुर्विंश-
 शतिर्वै सँवत्सरस्यार्द्धमासाः सँवत्सरसम्मिता वै गृर्भाः
 प्रजायन्ते जात एवास्मिँस्तद्वाचन्ददध्म ऽइति ॥ ८ ॥
 अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासा सँवत्सरस्य सँवत्सरस-
 म्मिता वै गृर्भाः प्रजायन्ते जात एवास्मिँस्तद्वाच-
 न्ददध्म ऽइति ॥ ९ ॥ अथ षडहे । षड्वा ऽऋतवः सँवत्स-
 रस्य सँवत्सरसम्मिता वै गृर्भाः प्रजायन्ते जात एवा-
 स्मिँस्तद्वाचन्ददध्म ऽइति ॥ १० ॥ अथ त्र्यहे । त्रयो वा
 ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सरसम्मिता वै गृर्भाः प्रजायन्ते
 जात एवास्मिँस्तद्वाचन्ददध्म ऽइति ॥ ११ ॥ तदुपि इश्लोक-
 ज्ञायन्ति । आचार्ष्यो गृर्भा भवति हुस्तमाधाय दक्षिण-
 न्तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मण ऽइति
 सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः
 सद्यो वा ऽअग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानु-
 ब्रूयात् ॥ १२ ॥ तां हैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वा-
 हुर्वाग्वा ऽअनुष्टुप्सदस्मिन्वाचन्ददध्म ऽइति न तथा
 कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादा न्वा ऽअयमस्य वाचमदित
 मुको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेताज्ञाय-
 त्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥ अथ हैके दक्षिणतः ।
 तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुर्न तथा कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र
 ब्रूयाद्बुल्वन्वा ऽअयमिममजीजनत बुल्वो भविष्यतीती-
 श्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्ष-
 माणायानुब्रूयात् ॥ १४ ॥ तां वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै

प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिँस्तद्दधात्यथा-
 र्द्धर्चशो द्वौ वा ऽइमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणोदानावे-
 वास्मिँस्तद्दधात्यथ कृत्स्नामेको वा ऽअयम्प्राणः कृत्स्न एव
 प्राणमेवास्मिँस्तत्कृत्स्नन्दधाति ॥ १५ ॥ तदाहुः । न
 ब्राह्मणन्ब्रह्मचर्ष्यमुपनीय मिथुनश्चरेद्बभ्रौ वा ऽएष भवति
 यो ब्रह्मचर्ष्यमुपैति नेदिमम्ब्राह्मणं विषिकादेतसो जनया-
 नीति ॥ १६ ॥ तदु वा ऽआहुः । काममेव चरेद्दृग्व्यो वा
 ऽइमाः प्रजा द्वैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वा ऽइमा
 मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते छन्दांसि वै
 द्वैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते तत एतज्जनयते
 तस्मादु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥ तदाहुः । न ब्रह्मचारी
 सन्मद्धश्नीयादोषधीनां वा ऽएष परमो रसो यन्मधु
 नेदन्नाद्यस्यान्तङ्गच्छानीत्यथ ह स्माह इवेतुकेतुरारुणेयो
 ब्रह्मचारी सन्मद्धश्नैस्त्रयै वा ऽएतद्विद्यायै शिष्टं
 व्यन्मधु स तु रसो यस्येदृक्किशष्टमिति यथा ह वा ऽऋचं
 वा यजुर्वा साम वाभिर्व्याहरेत्तादृक्तय एवं विद्वाश्ब्रह्मचारी
 सन्मद्धश्नाति तस्मादु काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[शतातिरात्राख्यसत्रविधानमाख्यायिकया]

देवाव्वा ऽजुद्धान्स्वर्गलोकं व्यतः । असुरास्तमसा-
 न्तरदधुस्ते होचुर्न वा ऽअस्यान्येन सत्रादपघातोऽस्ति
 हुन्त सत्रमासामहा ऽहुति ॥ १ ॥ ते शताग्निष्टोमः

सत्रमुपेयुः । ते यावदासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाग्न-
 तैवमेव शतोक्कथ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपा-
 ग्नत ॥ २ ॥ ते होचुः । अप वाव तमो हन्महे न स्वेव
 सर्वमिव हुन्त प्रजापतिम्पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापति-
 म्पितरम्प्रतीत्योचुरसुरा वै नो भगवऽऊर्द्ध्वान्स्वर्गल्लोकं
 व्यतस्तमसान्तरदधुः ॥ ३ ॥ ते शताग्निष्टोमः सत्रमुपैम ।
 ते यावदासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महेवमेव शतो-
 क्कथ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महि प्र-
 नो भगवच्छाधि यथासुरास्तमोऽपहत्य सर्वम्पाप्मानमप-
 हृत्य स्वर्गल्लोकम्प्रज्ञास्यामऽहुति ॥ ४ ॥ स होवाच ।
 असर्वकृतुभ्यां वै यज्ञाभ्यामगन्त यदग्निष्टोमेन चो-
 क्कथ्येन च शतातिरात्रः सत्रमुपेत तेनासुरास्तमोऽपहत्य
 सर्वम्पाप्मानमपहत्य स्वर्गल्लोकम्प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥ ते
 शतातिरात्रः सत्रमुपेयुः । तेनासुरास्तमोऽपहत्य सर्वम्पा-
 प्मानमपहत्य स्वर्गल्लोकम्प्रजजुस्तेषामर्वाक्त्रपञ्चाशोष्णवेवाहः-
 स्वहरभि रात्रिसामानि परीयू रात्रिमभ्यहःसामानि
 ॥ ६ ॥ ते होचुः । अमुहाम वै न प्रजानीमो हुन्त
 प्रजापतिमेव पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापतिमेव पितर-
 म्प्रतीत्योचुरहन्नो रात्रिसामानि रात्र्यामहन्नो भवन्ति नः ॥
 द्विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि नऽहुति ॥ ७ ॥
 तान्हेतदुपजगौ । महाहिमिव वै हृदाब्रुलीयानन्ववेत्य ॥
 उचुस्त स्वादास्थानान्ततः सत्रन्न तायतऽहुति ॥ ८ ॥
 आश्विनं वै वः शस्यमानम् । प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्

यमास्थानादनुद्धन्धीराः सन्तो ऽअधीरवत् ॥ प्रशास्त्रा तमुपेत
शनैरप्रतिशङ्कसतेति ॥ ९ ॥ ते होचुः । कथञ्च भगवः
शस्तङ्कथमप्रतिशस्तमिति स होवाच यत्र होताश्शिवनः
शङ्कसन्नाग्नेयस्य कृतोर्गायत्रस्य च्छन्दसः पारङ्गच्छात्त-
प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हवि-
र्द्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतादुच्चैर्होता शङ्कसति शनै-
रितरो जञ्जप्यमान ऽइवान्वाह तन्न वाचा वाचमप्रत्येति न
च्छन्दसा च्छन्दः ॥ १० ॥ परिहिते प्रातरनुवाके । यथा-
यतनमेवोपाश्वन्तर्धामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रमप्र-
पीड्य निदधाति तिरोहयैश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य
तिरोहयानेव भक्षयाद्धा ऽअथानुपूर्वं स्वज्ञपुच्छः सञ्च-
स्थाप्य य ऽऊर्द्धा ऽअन्तर्धामाद्गृहास्तान्गृहीत्वा वि-
ष्णुषाञ्च होमैः हुत्वा सन्तनिश्च बहिष्पवमानेन स्तुत्वा-
हरेव प्रतिपद्याद्धा ऽइति ॥ ११ ॥ तदेतेऽभि इल्लोकाः ।
चतुर्भिः सैन्धवैर्युक्तैर्द्धीरा वयजहुस्तमः ॥ विद्वाञ्चसो ये
शतकृतुदेवाः सत्रमतन्वतेति ॥ १२ ॥ चत्वारो ह्यत्र
युक्ता भवन्ति । द्वौ होतारौ द्वावद्धर्षु पवेर्नु शक्वेव हनूनि
कल्पयन्नह्नोरन्तौ वयतिषजन्त धीराः ॥ न दानवा यजि-
यन्तन्तुमेषां विजानीमो विततस्मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याहः
परिशिष्टवन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितस्वतेऽह्ना ॥ दुर्विज्ञान-

(१) “अनन्तर्गमिणं संप्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥ (कर्मप्र०)

“कुशौ समावप्रशीणाप्रावन्तर्गमौ” (का० श्रौ० सू० २. ३. ३०)

(२) अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात् तत्प्रत्यवायपरिहाराय
वृत्तहोमस्य विप्रुद्धोम इति संज्ञा ।

क्लाव्यन्देवतानां सोमाः सोमैर्व्यतिषक्ताः प्लवन्ते ॥
समानान्सदमुक्षन्ति ह्यान्काष्टभृतो यथा ॥ पूर्णान्परि-
क्षुतः कुम्भाजनमेजयसादन ऽहुत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥१३॥

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[पञ्चमहायज्ञानां महासत्रत्वप्रतिपादनम्]

पञ्चैव महायज्ञाः * । ताव्येव महासत्राणि भूत-
यज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ ऽइति
॥ १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिः हरेत् । तथैतम्भूतयज्ञः
समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतम्मनुष्ययज्ञः समाप्नो-
त्यहरहः स्वधाकुर्ष्यादोदपात्रात्तथैतम्पितृयज्ञः समाप्नोत्य-
हरहः † स्वाहाकुर्ष्याद्वाकाष्टात्तथैतन्देवयज्ञः समाप्नोति
॥२॥ अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाह्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा ऽएतस्य
ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन ऽउपभृच्चभुर्दुवा मेधा क्षुवः
सत्यमवभृथः स्वर्गो लोकः ऽउदुयनं व्यावन्तः ह वा ऽइमा-
मृथिर्वी वित्तेन पूर्णान्दुर्लोकञ्जयति त्रिस्तावन्तञ्जयति
भूयांश्चक्षुष्यं च ऽएवं विद्वानहरहः स्वाह्यायमधीते
तस्मात्स्वाह्यायोऽज्येतव्यः ॥ ३ ॥ पयः ऽआहुतयो ह
वा ऽएता देवानाम् । यदुचः स च ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः
स्वाह्यायमधीते पयः ऽआहुतिभिरेव तदेवाँतर्पयति त

* 'अथातः पञ्च महायज्ञाः' पा० ५० सू० का० २ क० ९ सू० १ ।

† 'अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्टादेवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्'
पा० ५० सू० २. ९. १९ ।

ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वा-
 रमना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्गृतकुल्या मधु-
 कुल्याः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ४ ॥ आज्याहुतयो
 ह वा ऽएता देवानाम् । यद्यजूंषि स य ऽएवं विद्वा-
 न्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीत ऽआज्याहुतिभिरेव
 तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण
 प्राणेन रेतसा सर्वारमना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भि-
 र्गृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ५ ॥
 सोमाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यत्सामानि स य
 ऽएवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुति-
 भिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योग-
 क्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वारमना सर्वाभिः पुण्याभिः
 सम्पद्भिर्गृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति
 ॥ ६ ॥ मेद ऽआहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यदथर्वा-
 ङ्गिरसः स य ऽएवं विद्वानथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्याय-
 मधीते मेद ऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्ता-
 स्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वारमना सर्वाभिः
 पुण्याभिः सम्पद्भिर्गृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा
 ऽअभिवहन्ति ॥ ७ ॥ मद्धाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यद-
 नुशासनानि * विद्या † वाकोवाक्यमितिहासपुराणङ्गाथा

* अनुशिष्यन्ते—व्युत्पाद्यन्ते एभिरित्यनुशासनानि-व्याकरणनिरुक्तादीनि षडङ्गानि ।

† न्यायमीमांसादयः ।

(१) उक्तिप्रत्युक्तिरूपं प्रकरणं वाकोवाक्यम् ।

नाराशं॑स्य॒ स य॒ ऽएवं॑ वि॒द्वाननु॑शास॒नानि विद्या॑ वा॒कोवा॑
 व॒क्यमि॑तिहास॒पुराण॑ज्ञा॒था नाराश॑ः सीरि॒त्यहर॑हः स्वा॒ध्याय॑मु॒-
 धीते॑ म॒द्धाहु॑तिभिरेव त॒द्देवाँ॑स्तर्पयति त॒ ऽएनन्तृ॑प्तास्तर्पय॑-
 न्ति यो॒गक्षेमे॑ण प्रा॒णेन॑ रेतसा सर्वा॒त्मना॑ सर्वा॒भिः पु॒ण्यभिः॑
 सम्प॒द्भिर्घृत॑कुल्लया मधु॒कुल्लया॑ः पितॄ॑न्स्वधा॒ ऽअभि॑वहन्ति
 ॥ ८ ॥ त॒स्य वा॒ ऽएत॑स्य ब्र॒ह्मय॑ज्ञस्य । चत्वारो॑ वषट्कारा
 यद्वा॒तो वा॒ति य॒द्विद्यो॑तते य॒स्तन॑यति य॒दव॑स्फूर्जति त॒स्मा-
 देवं॑विद्वा॒ते वा॒ति विद्यो॑तमाने स्तन॑यत्यव॒स्फूर्जत्य॑धीयीतैव
 वषट्कारा॑णाम॒च्छम्बट्कारा॑याति ह वै पुन॑र्म्मृत्यु॒मुच्च॑यते
 ग॒च्छति॑ ब्र॒ह्मणः॑ सा॒त्मता॑ं स चेद॒पि प्र॑बल॒मिव न॑
 शक्नु॑याद॒प्येक॑न्देवपद॒मधी॑यीतैव त॒था भू॑ते॒भ्यो न॑
 हीयते ॥ ९ ॥

पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

[स्वाध्यायप्रशंसा]

अथातः॑ स्वा॒ध्याय॑प्रश॒ंसा । प्रिये॑ स्वा॒ध्याय॑प्रव-
 चने॑ भवतो यु॒क्तम॑ना भवत्य॒पराधी॑नोऽहर॒हर॒त॒थान्ता॑धयते
 सुख॑ं स्वपि॒ति पर॑मचि॒कित्सक॑ ऽआ॒त्मनो॑ भवतीन्द्रि॒य-
 सं॒ख्यम॑श्चै॒काराम॑ता च प्र॒ज्ञावृ॑द्धिर्ब॒शो लो॒कप॑त्तिः प्र॒ज्ञा
 वृ॒द्धिमा॑ना चतुरो ध॒र्म्मब्रा॑ह्मण॒मभि॑निष्पादयति ब्राह्म-
 ण्य॒प्रति॑रूपच॒र्या ब॒शो लो॒कप॑त्ति॒ल्लोकः॑ प॒च्छमा॑न-

इच्चतुर्भिर्हर्मैर्ब्राह्मणम्भुनक्त्यर्चया च दानेन चाज्येयतया
चावक्ष्यतया च ॥ १ ॥ ये ह वै के च इश्रमाः । इमे
द्यावापृथिवी ऽअन्तरेण स्वाध्यायो हैव तेषाम्परमता काष्ठ्वा
य ऽएवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्ये-
तव्यः ॥ २ ॥ यथद्ध वा ऽअयञ्छन्दसः । स्वाध्यायमधीते
तेन तेन हैवास्य यज्ञकृतुनेष्टम्भवति य ऽएवं विद्वान्स्वा-
ध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥ यदि ह
वा अप्यबभ्यक्तः । अलङ्कृतः सुहितः सुखे शयने
शयानः स्वाध्यायमधीत ऽआ हैव स नखाग्नेभ्यस्तप्यते
य ऽएवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्ये-
तव्यः ॥ ४ ॥ मधु ह वा ऽऋचः । घृतः ह सामाज्य-
मृतं व्यजूंषि यद्ध वा ऽअयं वाकोवाक्कयमधीते क्षीरौ-
दनमांशसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥ मधुना ह वा ऽएष देवाँ-
स्तर्पयति । य ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते त
ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वेभ्योगैः ॥ ६ ॥
घृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्पयति । य ऽएवं विद्वान्सामा-
न्यहरहः स्वाध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः
कामैः सर्वेभ्योगैः ॥ ७ ॥ अमृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्प-
यति । य ऽएवं विद्वान्न्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीते त
ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वेभ्योगैः ॥ ८ ॥ क्षीरौ-
दनमांशसौदनाभ्यां ह वा ऽएष देवाँस्तर्पयति ।
य ऽएवं विद्वान्वाकोवाक्कयमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वा-
ध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वै-

बभ्रोगैः ॥ ९ ॥ यन्ति वा ऽआपः । एत्यादित्य ऽपुति
चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वा ऽएता देवता नेयुर्ब्र
कुर्षुरेवः हैव तदुहर्ब्राह्मणो भवति यदुहः स्वाध्यायन्ना-
धीते तस्मात्स्वाध्यायोऽद्व्येतव्यस्तस्मादप्सवृचं वा यजु-
र्वा साम वा गाथां वा कुंठ्यां वाभिठ्याहरेद्व्रतस्याव्य-
वच्छेदाय ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[आख्यायिकया व्याहृत्युत्पत्तिकथनम्]

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । एक ऽएव सोऽका-
मयत स्यात्प्रजायेयेति सोऽश्त्रान्यत्स तपोऽतप्यत
तस्माच्छान्तात्तेपानात्रयो लोका ऽअसृज्यन्त पृथिव्यन्त-
रिक्षन्द्यौः ॥ १ ॥ स ऽइमाँस्त्रीँल्लोकानभितताप । तेभ्य-
स्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निर्धियोऽथर्षवते सूर्यः
॥ २ ॥ स ऽइमानि त्रीणि ज्योतींष्यभितताप । तेभ्य-
स्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा ऽअजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्षजु-
र्वेदः सूर्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥ स इमाँस्त्रीन्वेदानभितताप ।
तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्वृग्वेदा-
ज्जुव ऽइति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्तदृग्वेदेनैव होत्रम-
कुर्वत यजुर्वेदेनाद्धर्षवः सामवेदेनोद्गीथं व्यदेव त्रयै
विद्यायै शुक्रन्तेन ब्रह्मत्वमथोच्चक्राम ॥ ४ ॥ ते देवाः
प्रजापतिमब्रुवन् । यदि न ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो
वा यज्ञो ब्रूतेऽनेनग्निषज्येमेति ॥ ५ ॥ स होवाच ।

यद्वृत्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ
यदि यजुष्टो भुव ऽडुति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वाग्नीद्धीये
जुहवथान्वाहार्ष्यपचनोवा हविर्ष्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति
चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वाहवनीये जुहवथ यद्यु ऽअविज्ञा-
तमसरसर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ तदृग्वेदेनैव ऽग्वेद-
म्भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदः सामवेदेन सामवेदः स
यथा पूर्वणा पर्व सन्दद्धयादेवः हैव स सन्दधाति य ऽएता-
भिर्भिषज्यत्यथ यो हातोऽन्नयेन भिषज्यति यथा
शीर्णेन शीर्णः सन्धिस्तेद्यथा वा शीर्णे गरमभिनि-
दद्धयादेवन्तत्तस्मादेवविदमेव ब्रह्माणङ्कुर्वीत नानेवंविदम्
॥ ६ ॥ तदाहुः । यदृचा होत्रङ्क्रियते यजुषाङ्कर्ष्यवः
साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रया विद्य-
येति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

पञ्चमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[अंश्वदाभ्ययोर्ग्रहयोरात्मवागादिरूपतया समुचित्यानुष्ठानम्]

प्रजापतिर्ह वा ऽएष यदःशुः । सोऽस्यैष ऽआत्मावात्मा
ह्ययम्प्रजापतिर्वीगेवादाब्ध्यः स यदःशुङ्गहीत्वादाब्ध्यङ्ग-
ह्यात्मात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचमप्रतिष्ठा-
पयति ॥ १ ॥ अथ मनो ह वा ऽअःशुः । वाग्वादाब्ध्यः
प्राण ऽएवाथंशुरुदानोऽदाब्ध्यश्चक्षुरेवाथंशुः श्रोत्रमदा-

बभ्यस्तद्यदेतौ अग्रहौ गृह्णन्ति सर्वस्वायैव कृत्स्मतायै ॥ २ ॥
 अथ देवाश्च ह वा ऽअसुराश्च । उभये प्रजापत्या
 ऽअस्पृष्टन्त त ऽएतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पृष्टन्ता-
 स्माकमयथं स्यादस्माकमयथं स्यादिति ॥ ३ ॥ ततो
 देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतद्गृह्णन्तदशुरे-
 मदाबभ्यन्तमगृह्णत ते सवनानि प्रावृहन्त ते सर्वं स्वज्ञः
 समवृजतान्तरायन्नसुरान्न्यज्ञात् ॥ ४ ॥ ते होचुः । अदभाम
 वा ऽएनानिति तस्मादुदाबभ्यो न वै नोऽदभन्निति तस्मा-
 दुदाबभ्यो वाग्वा ऽअदाबभ्यः सेयमदब्धा वाक्तस्मा-
 द्वेवादाबभ्य ऽएवः ह वै द्विषतो बभ्रातृव्यस्य सर्वं
 स्वज्ञः संवृद्धं ऽएवन्दिषन्तम्भ्रातृव्यः सर्वस्माद्यज्ञा-
 न्निर्भजति बहिर्द्धा करोति य ऽउ ऽएवमेतद्वेद ॥ ५ ॥ स
 येनैव पात्रेणाथं शुद्धं कृति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्या-
 बभ्योऽप ऽआनीय तस्मिन्नेतन्नः शुन्यं कृति A ॥ ६ ॥ 'उपया-
 मगृहीतोऽसि । अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसङ्गहामी'ति गायत्र-
 म्प्रातःसवनन्तर्प्रातःसवनम्प्रवृहन्तीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्द-
 सङ्गहामी'ति त्रिष्टुभस्माद्व्यन्दिनः सवनन्तन्माद्व्यन्दिनः
 सवनम्प्रवृहति 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसङ्ग-
 हामी'ति जागतन्तृतीयसवनन्तृतीयसवनम्प्रवृहत्य'तुष्टु-
 प्लेऽभिगर' ऽइति यद्वा ऽऊर्द्धः सवनेभ्यस्तदानुष्टुभन्त-

(१) अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते ।

(A) का० श्रौ० सू० अ० १२ क० ५ सू० १९ ।

(२) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (३) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ ।

(४) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (५) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ ।

देवैतत्प्रवृहति तन्नाभिषुणोति वृजो वै ग्रावा वागदाभ्यो
 नेद्वज्रेण वाचः हिनसानीति ॥ ७ ॥ अ६ः शुनेवाधूनोति^B ।
 'व्रेशीनान्त्वा प॒रमन्नाधूनोमि कुकूलनानान्त्वा प॒रमन्ना-
 धूनोमि भन्दुनानान्त्वा प॒रमन्नाधूनोमि मद्विन्तमानान्त्वा
 प॒रमन्नाधूनोमि मधुन्तमानान्त्वा प॒रमन्नाधूनोमी'त्येता
 वै दैवीरापस्तथाश्चैव दैवीरापो याश्चेसा मानुष्यस्ता-
 भिरवास्मिन्नेतदुभयीभी रसन्दधाति ॥ ८ ॥ 'शुकूर्त्वा
 शुक्लं ऽआधूनोमी'ति । शुक्लं ह्येतच्छुक्लं ऽआधूनो'त्यहो रूपे
 सूर्यस्य रश्मिष्विति तदहश्चैवेनमेतद्रूपे सूर्यस्य च
 रश्मिष्ववाधूनोति ॥ ९ ॥ 'ककुभ६ रूपं वृषभस्य रोचते
 बृहदि'ति । एतद्वै ककुभ६ रूपं वृषभस्य रोचते बृहद्य ऽएष
 तपति 'शुकृ६ शुक्लस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगा' ऽइति
 तच्छुक्लमेवैतच्छुक्लस्य पुरोगाङ्करोति सोमः सोमस्य पुरो-
 गां 'व्येत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामी'त्ये-
 तद्ध वा ऽअस्यादाभ्यन्नाम जागृवि यद्वाक्तद्वाचमेवैत-
 द्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥ अथोपनिष्कृम्य जुहोति* । 'तस्मै
 ते सोम सोमाय स्वाहे'ति तस्सोममेवैतस्सोमाय जुहोति
 तथो वाचमग्नौ न प्रवृणक्त्यथ हिरण्यमभिठ्यनित्य-

(B) का० श्रौ० सू० १२. ५. १९ ।

- (१) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ । (२) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ ।
 ३) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ । (४) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।
 ५) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ । (६) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।

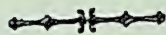
* "तस्मै त इति जुहोति" का० श्रौ० सू० १२. ५. २ ।

(७) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।

सावेव बन्धुस्तस्य तावतीरेव दक्षिणा यावतीरक्षोः *
 ॥ ११ ॥ अथाशून्पुनरप्यर्जति † । 'उशिक्ष्वन्देव सो-
 माग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वशी त्वन्देव सोमेन्द्रस्य प्रिय-
 म्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वन्देव सोम विश्वेषान्देवाना-
 म्प्रियम्पाथोऽपीही'ति सवनानि वा ऽअदः प्रवृहति
 तान्नेयेवैतत्पुनराप्याययत्यातयामानि करोति तैरयातया-
 मैर्यजन्तन्वते ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[आख्यायिकया समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्ति-
 साधनताकथनम्]

भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणम्पितरं विद्ययातिमेने तद्ध
 वरुणो विद्वाञ्चकाराति वै मा विद्यया मन्व्यत ऽहुति ॥ १ ॥
 स होवाच । प्राङ् पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा
 व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा
 दग्धव्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्व्यवान्तरदेशं
 व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्म ऽआचक्षीथा ऽहुति ॥ २ ॥ स
 ह तत ऽएव प्राङ् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषान्पर्व-
 ण्येषाम्पर्वशः संवव्रश्चम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्-

* "अष्टशुवदक्षिणा" का० श्रौ० सू० १२. ५. २२ ।

† का० श्रौ० सू० १२. ५. २१ ।

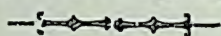
(१) छ० य० वे० सं० अ० ८ क० ५० ।

मेति स होवाच भीष्मम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः
 पर्वाण्येषाम्पर्वशः संवत्स्रम्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचु-
 रित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्त्वय-
 मिदुमिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्राय-
 श्चिन्तीश्चित्यस्तीति काति पिता ते वेदेति ॥ ३ ॥ स
 ह तत ऽएव दक्षिणा प्रववाज । इदु पुरुषैः पुरुषान्पर्वा-
 ण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदस्म-
 मेति स होवाच भीष्मम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः
 पर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचु-
 रित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्त्वयमिदु-
 मिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चि-
 न्तीश्चित्यस्तीति काति पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥ स ह तत
 ऽएव प्रत्यङ् प्रववाज । इदु पुरुषैः पुरुषास्तूष्णी-
 मासीनाँस्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्स होवाच भीष्म-
 म्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमा-
 सीना ऽअदन्तीति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मुष्मिँल्लो-
 केऽसचन्त तान्त्वयमिदुमिह प्रतिसचामहा ऽइति स
 होवाचास्तीह प्रायश्चिन्तीश्चित्यस्तीति काति पितैव ते
 वेदेति ॥ ५ ॥ स ह तत ऽएवोदङ् प्रववाज । इदु पुरुषैः
 पुरुषानाकून्दयत ऽआकून्दयद्भिरद्यमानान्स होवाच भी-
 ष्मम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषा ऽआकून्दयत ऽआ-
 कून्दयन्तोऽदन्तीति ते होचुरित्थं वा ऽइमेऽस्मान्मु-

ष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्न्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति
 स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीश्रित्यस्तीति काति पितैव
 ते वेदेति ॥ ६ ॥ स ह तत ऽएवैतयोः पूर्वयोः । उत्तर-
 सन्ववान्तरदेशम्प्रवव्राजेदु स्त्रियौ कल्याणीश्चातिकल्या-
 णीश्च ते ऽअन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणि-
 स्तस्थौ तः हैनन्दृष्ट्वा भीर्विवेद स हेत्य संविवेश तः ह
 पितोवाचाधीष्ण्व स्वाध्यायङ्कस्मान्नु स्वाध्यायन्नाधीष ऽइति
 स होवाच किमद्वेष्ट्ये न किञ्चनास्तीति तद्ध वरुणो
 विदाश्चकाराद्रयेग्वा ऽइति ॥ ७ ॥ स होवाच । यान्वै-
 तत्प्राच्यान्दिश्यद्राक्षीः पुरुषैः पुरुषान्पर्वण्येषाम्पर्वशः
 संवत्त्रश्चम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्ममेति वनस्पतयो
 वै ते ऽअभूवन्त्स यद्वनस्पतीनां समिधमादधाति तेन
 वनस्पतीनवरुद्धे तेन वनस्पतीनाँल्लोकजयति ॥ ८ ॥
 अथ यानेतदक्षिणायान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्पर्व-
 ण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्म-
 मेति पशवो वै ते ऽअभूवन्त्स यत्पयसा जुहोति तेन
 पशूनवरुद्धे तेन पशूनाँल्लोकजयति ॥ ९ ॥ अथ यानेतत्प्रती-
 च्यान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णी-
 मासीनैरद्यमानानोषधयो वै ता ऽअभूवन्त्स यत्तृणेनाव-
 ज्योतयति तेनौषधीनवरुद्धे तेनौषधीनाँल्लोकजयति ॥ १० ॥
 अथ यानेतदुदीच्यान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानावक्र-
 न्दुयत ऽआवक्रन्दुयद्भिरद्यमानानापो वै ता ऽअभूवन्त्स

यदप॑ ष्प्रत्यानयति तेनापोऽवरुन्धे तेनापौल्लोकञ्जयति
॥ ११ ॥ अथ ये ऽपते । स्त्रियावद्राक्षी॑ कल्याणी॑ञ्चाति-
कल्याणी॑ञ्च सा या कल्याणी॑ सा इश्रद्धा स यत्पूर्वा-
माहुतिञ्जुहोति तेन इश्रद्धामवरुन्धे तेन इश्रद्धाञ्जयत्यथ
यातिकल्याणी॑ साइश्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिञ्जुहोति
तेनाइश्रद्धामवरुन्धे तेनाइश्रद्धाञ्जयति ॥ १२ ॥ अथ य ऽपने ।
सोऽन्तरेण पुरुष॑ कृष्ण॑ पिङ्गाक्षो दण्डपाणिरुस्था-
त्क्रोधो वै सोऽभूत्स यत्क्रुच्यप॑ ऽआनीय निनयति तेन
वक्रोधमवरुन्धे तेन वक्रोधञ्जयति स य ऽएवं विद्वान-
ग्निहोत्रञ्जुहोति तेन सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

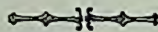
[आख्यायिकयाग्निहोत्राहुतिप्राशस्त्यप्रतिपादनम्]

जनको ह वै ब्रैदेहः । ब्राह्मणैर्द्धावियद्भिः समाजगाम
इवेतकेतुनारुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञ-
वल्क्येन तान्होवाच कथङ्कथमग्निहोत्रञ्जुहोत्येति ॥ १ ॥ स
होवाच । इवेतकेतुरारुणयो घर्मवेव सम्प्राडहमजस्तौ
यशसा विष्पन्दमानावन्योऽन्यस्मिञ्जुहोमीति कथन्त-
दित्यादित्यो वै घर्मस्तुः सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्म-
स्तम्प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य ऽएवञ्जुहोत्य-
जस्त ऽएव विश्रया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यः
सलोकताञ्जयतीति ॥ २ ॥ अथ होवाच सोमशुष्मः सात्य-
यज्ञिः । तेज ऽएव सम्प्राडहन्तेजसि जुहोमीति कथन्त-

दित्यादित्यो वै तेजस्तदसायमग्नी जुहोम्यग्निर्वै तेजस्त-
 म्प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य एवञ्जुहोतीति
 तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोऽसायुज्यः
 सलोकताञ्जयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 यदहमग्निमुद्धराम्यग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छाम्यादित्यं वा
 ऽअस्तं स्थन्तः सर्वे देवा ऽअनुयन्ति ते म एतमग्नि-
 मुद्धृतन्दृष्टोपावर्तन्तेऽथाहम्पात्राणि निर्णिण्ज्योपवाप्या-
 ग्निहोत्रीन्दोहयित्वा पश्यन्पश्यतस्तर्प्यामीति त्वन्ने-
 दिष्टं स्वाज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमांशंसिष्टा धेनुशतन्ददा-
 मीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिन्न गतिन्न प्रति-
 ष्टान्न तृप्तिन्न पुनरावृत्तिन्न लोकम्प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा
 रथमास्थाय प्रधावयाञ्चकार ॥ ४ ॥ ते होचुः । अति वै
 नोऽयं राजन्न्यबन्धुरवादीद्धन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति
 स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयं स्मो राज-
 न्न्यबन्धुरसौ यद्यमुं वयञ्जयेम कमजैष्मेति ब्रूयामाथ
 यद्यसावस्माञ्जयेद्ब्राह्मणान् राजन्न्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रू-
 युर्मेदमादृष्टमिति तद्धास्य जज्ञुरथ ह याज्ञवल्क्यो रथ-
 मास्थायानुप्रधावयाञ्चकार तः हान्वाजगाम स होवा-
 चाग्निहोत्रं स्वाज्ञवल्क्य वेदितुर्मित्यग्निहोत्रं सम्प्राडिति
 ॥ ५ ॥ ते वा एते ऽआहुती हुते ऽउत्क्रामतः । ते
 ऽअन्तरिक्षमाविशतस्ते ऽअन्तरिक्षमेवाहवनीयकुर्वते वायुः
 समिधम्मरीचीरेव शुक्क्रामाहुतिन्ते ऽअन्तरिक्षन्तर्पयतस्ते
 तत् ऽउत्क्रामतः ॥ ६ ॥ ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवा-

हवनीयङ्कुर्वाते ऽआदित्यः समिधञ्चन्द्रमसमेव शुक्क्रा-
माहुतिन्ते दिवन्तर्पयतस्ते तत ऽआवर्त्तेते ॥ ७ ॥ ते
ऽइमामाविशतः । ते ऽइमामेवाहवनीयङ्कुर्वाते ऽअग्निः
समिधमोषधीरेव शुक्क्रामाहुतिन्ते ऽइमान्तर्पयतस्ते तत
ऽउत्क्रामतः ॥ ८ ॥ ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाह-
वनीयङ्कुर्वाते जिह्वाञ्छं समिधमन्नमेव शुक्क्रामाहुतिन्ते
पुरुषन्तर्पयतः स य ऽएवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य
हुतम्भवति ते तत ऽउत्क्रामतः ॥ ९ ॥ [अर्घः प्रपाठकः ॥ ५१ ॥]
ते स्त्रियमाविशतः । तस्या ऽउपस्थमेवाहनीयङ्कुर्वाते धार-
काञ्छं समिधन्धारका ह वै नामैषैतया ह वै प्रजापतिः
प्रजा धारयाञ्चकार रेत ऽएव शुक्क्रामाहुतिन्ते स्त्रियन्तर्पयतः
स य ऽएवं विद्वान्निमथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति
यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थास्येतदग्निहोत्रं
याज्ञवल्क्य नातः परमरतीति होवाच तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
वृन्ददौ स होवाच कामप्रश्नः ऽएव मे त्वयि याज्ञवल्क्यास
दिति ततो ब्रह्मा जनक ऽआस ॥ १० ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आख्यायिकया ऽअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राण-
शब्दामिधेयपरमात्मरूपताप्रतिपादनम्]

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यजेनेजे स ह
गवाञ्छं सहस्रमवरुन्धन्नुवाचैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः
स ऽउदजतामिति ॥ १ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः ।

अर्वाचीरेता ऽइति ते होचुस्त्व॑ऽऽ स्विन्नो याज्ञवल्क्य
 ब्रह्मिष्ठोऽसी३ ऽइति स होवाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय
 गोकामा ऽएव वय॑ऽऽ स्म ऽइति ॥ २ ॥ ते होचुः । को न
 ऽइमम्प्रक्ष्यतीति स होवाच विदग्धः शाकल्योऽहमिति
 तः ह प्रतिख्यायोवाच त्वा॑ऽऽ स्विच्छाकल्य ब्राह्मणा
 ऽउल्मुकावक्ष्यणमकूता३ ऽइति ॥ ३ ॥ स होवाच ।
 कति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री
 च सहस्रेत्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 नय ऽइत्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावि-
 त्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युच्यर्द्ध ऽइत्यो-
 मिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक ऽइत्योमिति
 होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सह-
 स्त्रेति ॥ ४ ॥ स होवाच । महिमान ऽएवैषामेते त्रयस्त्रिंश-
 शत्वेव देवा ऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव
 ऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त ऽएकत्रिंशदिन्द्रश्चैव
 प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशविति ॥ ५ ॥ कतमे वसव
 ऽइति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च
 द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव ऽएते हीदः
 सर्वं वासयन्ते ते यदिदः सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव
 ऽइति ॥ ६ ॥ कतमे रुद्रा ऽइति । दुशेमे पुरुषे प्राणा-
 ऽआरमैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोद-

यन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा ऽहुति ॥ ७ ॥ कतम
 ऽआदित्या ऽहुति । द्वादश मासाः सँवत्सरस्यैत ऽआदित्या
 ऽएते हीदः सर्वमादुदाना यन्ति ते यदिदः सर्वमादुदाना
 यन्ति तस्मादादित्या ऽहुति ॥ ८ ॥ कतम ऽइन्द्रः
 कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजा-
 पतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ
 ऽहुति पशव ऽहुति ॥ ९ ॥ कतमे ते त्रयो देवा ऽहुति ।
 इम ऽएव त्रयो लोका ऽएषु हीमे सर्वे देवा ऽहुति कतमौ
 तौ द्वौ देवावित्यन्नञ्चैव प्राणश्चेति कतमोऽह्यर्द्ध ऽहुति
 योऽयम्पवत ऽहुति यदस्मिन्निदः सर्वमह्यादध्नोत्तिना-
 ह्यर्द्ध ऽहुति कतम ऽएको देव ऽहुति प्राण ऽहुति
 ॥ १० ॥ स होवाच । अनतिप्रश्याम्मा देवतामत्यप्राक्षीः
 पुरेतित्यै मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान्प्राप्स्य-
 न्तीति स ह तथैव ममार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः
 परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवं-
 वित्तरो भवति ॥ ११ ॥

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[पशुबन्धप्रश्नसा]

पशुबन्धेन यजते । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशु-
 बन्धेन यजते पशुमानसानीति तेन गृहेषु † यजेत

(१) 'यदस्मिन्निदः सर्वमह्यादध्नोत्तिनाह्यर्द्ध' इति पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।

* पशुर्वप्यते यज्ञार्थं यस्मिन्कर्मणि स पशुबन्धाख्यो यागः ।

उद्भिदा यजेतेतिषडधिसमानाधिकृतत्वात्पाणनामधेयम् ॥

† का० जी० सू० १. १. ३. ।

गृहेषु पशुन्बद्धना ऽइति तेन सुयवसे A यजेत सुय-
वसे पशुन्बद्धना इति जीर्ष्यन्ति ह वै जुह्वतो
यजमानस्याग्नेयोऽग्नीञ्जीर्ष्यतोऽनु यजमानो यजमानम-
नु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥ * स यत्पशुबन्धेन यजते ।
अग्नीनेवैतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनास्पुनर्णवतामनु यज-
मानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्चायुष्यो ह वा ऽअस्यैष
ऽआत्मनिष्कृणो भवति मांसीयन्ति B ह वै जुह्वतो
यजमानस्याग्नेयस्ते यजमानमेव ह्वयन्ति यजमानः
सङ्कल्पयन्ति पचन्ति वा ऽअन्येष्वग्निषु वृथा मांसा-
मथैतेषान्नातोऽन्या मांसांसां विद्यते यस्यो चैते भवन्ति
॥ २ ॥ स यत्पशुबन्धेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्री-
णीते वीरेण वीरं वीरो हि पशुर्वीरो यजमान ऽएतदु ह वै
परममन्नाद्यं यन्मांसः स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति
तं वै सँवत्सरो नानीजानमतीयादायुर्वै सँवत्सर आयुरेवैतद-
मृतमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पशुबन्धस्येष्टिविधत्वम्, सोमविधत्वञ्च]

हविर्ष्यज्ञविधो ह वा ऽअन्यः पशुबन्धः । सववि-
धोऽन्यः स हैष हविर्ष्यज्ञविधो यस्मिन्व्रतमुपनयति

(A) शोभनानि यवसानि तृणानि यस्मिन्व्रतौ स कालः सुयवसः ।

* शतम् ५९०० ।

(B) मांसीयन्ति = मांसं खादितुमिच्छन्ति ।

(१) “व्रतोपायन-प्रणीताज्यभाग-भागावदान-पूर्णपात्र-विष्णुकमान् कुर्याद्विर्यं विधे”

(का० श्रौ० सू० १. २. ४)

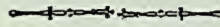
यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्नियति यस्मिन्-
 निवृण्वणुकक्रमान्क्रमयत्यथ हैष सवविधो यस्मिन्नेतानि
 न विक्रयन्ते ॥ १ ॥ तदाहुः । इष्टिः पशुबन्धारे महायज्ञाः
 ऽइति महायज्ञ ऽइति ह व्रूयादिष्टिं वै तर्हि पशुबन्ध-
 मकृच्छयेनमकृक्षथा ऽइत्येनम्ब्रूयात् ॥ २ ॥ तस्य प्रयाजा
 ऽएव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनम्पुरोडाश
 ऽएव माध्यन्दिनः सवनम् ॥ ३ ॥ तद्वैके । वपायाथ
 हुतायान्दक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र
 व्रूयाद्वर्हिर्द्धा इवा ऽअयम्प्राणेभ्यो दक्षिणा ऽअनैषीन्न
 प्राणानददक्षदन्धो वा स्नामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा
 भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्थमेव
 कुर्यात् । पुरोडाशेडायामेवोपहूतायान्दक्षिणा नयेदैन्द्रो वा
 ऽअयम्मध्यतः प्राण ऽइममेवैतदैन्द्रम्मध्यतः प्राणन्दक्षिणा-
 भिर्दक्षयत्यैन्द्रं वै माध्यन्दिनः सवनम्माध्यन्दिने वै सवने
 दक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायान्दक्षिणा
 नयेत् ॥ ५ ॥ तदाहुः । अद्वर्ष्यो यदीक्षितस्य नानवभृथोऽ-
 वकल्पते क्वैनमदिदीक्ष ऽइत्यावभृथादनृद्धहेयुरद्वर्षुश्च
 प्रतिप्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नी-
 द्रश्चैतैर्वा ऽएष षड्ढोता * तमनुद्रुत्य षड्ढोताञ्जुहोत्ये-
 कामाहुतिङ्कत्वा पञ्च वाज्या 'द्यौषष्टुमन्तरिक्षमात्मा-
 न्नैर्ष्यज्ञम्पृथिवीथं शरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा-

• षड् होतारो होमनिष्पादका यस्मिन् स षड्ढोता ।

(१) "षड्ढोतारं पञ्चगृहीतं मनसानुष्ठित्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा" (का० श्रौ०
 सू० २. १. ३३)

च्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधः होत्रामैरयत्स्वाहे'ति
 सैव दीक्षा ॥ ६ ॥ तदाहुः । अद्भ्यो यदीक्षितस्य नान-
 वभूथोऽवकल्पते क्वैनमवभूथमवनेष्यसीति स यद्धृदय-
 शूलेन चरन्ति स हैवैतस्यावभूथः ॥ ७ ॥ मधुको ह
 स्ममाह पैङ्गवः । विसोमेन वा ऽएके पशुबन्धेन यजन्ते
 ससोमेनैके दिवि वै सोम ऽआसीत्तङ्गायत्री व्रयो भूत्वा-
 हरत्तस्य यत्पण्णमच्छिद्यत तत्पण्णस्य पण्णत्वमिति न्वा
 ऽएतद्ब्राह्मणमुच्यते विसोमेन वा ऽएके पशुबन्धेन यजन्ते
 ससोमेनैके स हैष विसोमेन पशुबन्धेन यजते योऽन्य-
 म्पालाशाद्युपङ्कुरुतेऽथ हैष ससोमेन पशुबन्धेन यजते यः
 पालाशं व्युपङ्कुरुते तस्मात्पालाशमेव व्युपङ्कुर्वीत ॥ ८ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[बहुसारस्य यूपस्य पशुविरोधित्वम्, अल्पसारस्य पशुसमृद्धिकरत्वञ्च]

स य ऽएष बहुसारः । स हापशव्यस्तस्मात्तादृ-
 शम्पशुकामो यूपन्न कुर्वीताथ य ऽएष फल्गुप्रासहः स
 ह पशव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ १ ॥ अथ
 यस्यैतद्वक्त्रस्य सतः । शूल ऽइवाग्न्यभवति स ह कपोती
 नाम स यो ह तादृशं व्युपङ्कुरुते पुरा हायुषोऽमुल्लोक-
 मेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपन्न कुर्वीत ॥ २ ॥ अथ
 य ऽएष ऽआनतः । उपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽशनायै
 रूपः स यो ह तादृशं व्युपङ्कुरुतेऽशनायुका हास्य भाग्या

भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपन्न कुर्वीताथ च
ऽएष ऽआनत ऽउपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽन्नाद्यस्य रूप-
न्तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[यूपप्रमाणम्]

स यत्पशुना यक्ष्यमाणः । एकारस्ति यूपङ्कुरुत
ऽइमेव तेन लोकञ्जयत्यथ यद्व्यरस्तिमन्तरिक्षलोक-
मेव तेन जयत्यथ यद्व्यरस्तिन्दिवमेव तेन जयत्यथ
यच्चतुररस्तिन्दिश ऽएव तेन जयति स वा ऽएष व्यर-
स्तिर्वै चतुररस्तिर्वा * पशुबन्धूपो भवत्यथ योऽत ऽऊर्द्धः
सौम्यस्यैव सोऽङ्कुरस्य ॥ १ ॥ तदाहुः । यजेदाज्यभागौ
ना३ ऽहुति यजेदित्याहुश्चक्षुषी वा ऽएते यज्ञस्य
यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुष्यर्भ्यां स्यादिति यावद्वै
भागिनं स्वेन भागधेयेन न निर्भजन्त्यनिर्भक्तो वै
स तावन्मन्यतेऽथ यदैव तं स्वेन भागधेयेन निर्भ-
जन्त्यथैव स निर्भक्तो मन्यते स यत्रैतद्धोतान्वाहास्त्रा
रक्षः सद्धजतादिति तदेनं स्वेन भागधेयेन निर्भ-
जति ॥ २ ॥ एतद्वै पशोः संजप्यमानस्य । हृदयः
शुक्लसम्वैति हृदयाच्छूलन्तये सह हृदयेन पशुं श्रप-
यन्ति पुनः पशुः शुगनुविष्पन्देत पाशर्वत ऽएवैनत्काष्ठे
प्रतृष्य श्रपयेत् † ॥ ३ ॥ उपस्तृणीत ऽआज्यम् । तस्य-
थिळ्यै रूपङ्करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदग्ने रूप-

* “व्यरन्निश्चतुरर्गो” का० श्री० सू० ६. १. ४ ।

† का० श्री० सू० ६. ७. १४ ।

ङ्करोति वपामवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपङ्करोति हिरण्य-
शकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपङ्करोत्यथ यदुपरिष्ठा-
दभिघारयति तद्विवो रूपङ्करोति सा वा ऽएषा पञ्चावत्ता
वपा भवति पाङ्क्तो यज्ञः^A पाङ्क्तः पशुः^B पञ्चऽर्त्तवः सँव-
त्सरस्य तस्मात्पञ्चावत्ता वपा भवति ॥ ४ ॥

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अग्निहोत्रे मह इत्युपस्थानं कर्तव्यनिमित्तं विधातुमाख्यायिका]

तद्यथा ह वै । इदं रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा
प्रतिष्ठितङ्कन्देदेवः हवेमे लोका ऽअद्भुवा ऽअप्रति-
ष्ठिता ऽआसुः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । कथ-
न्निवमे लोका द्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति स ऽएभि-
श्चैव पर्वतैर्नदीभिश्च समदृढहृदयोभिश्च मरीचि-
भिश्चान्तरिक्षाभीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥ स
मह ऽइति व्याहरत् । पशवो वै महस्तस्माद्यस्यैते
बहुवो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते बहुवो ह वा
ऽअस्यैते भवन्ति भूयिष्ठः हास्य कुले महीयन्ते तस्मा-
द्यद्येनमायतनाद्वाधेरन्वा प्र वा यापयेयुरग्निहोत्रः हुत्वा
मह ऽइत्युपतिष्ठेत प्रति प्रजया पशुभिस्तिष्ठति नाय-
तनाच्च्यवते ॥ ३ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

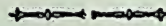
(A) धानाकरस्मादिपद्मव्यस्यत्वाद्यज्ञः पाङ्क्तः ।

(B) लोमवड्मांसास्थिमज्जाख्यपद्मधातुमयत्वात्पशुः पाङ्क्तः ।

[आहितादिभेदेनाग्नेश्चातुर्विध्यम्]

चत्वारो ह वा ऽअग्नयः । आहित ऽउद्धृतः प्रहृतो वि-
हृतोऽयमेव लोक ऽआहितोऽन्तरिक्षलोक ऽउद्धृतो द्यौष्प्र-
हृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो वायुरुद्धृत ऽआदित्यः प्रह-
तश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्य ऽएवाहित ऽआहवनीय
ऽउद्धृतोऽथ यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चम्प्रणयन्ति स प्रह-
तोऽथ यमेतमुदञ्चम्पशुश्चपणायाहुरन्ति यञ्चोपयङ्भ्यः
स विहृतस्तस्मात्प्रहाञ्च्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नीति देवतात्रयप्रतिपादनम्]

तदाहुः । किन्देवत्य ऽएष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः
स्यादित्याहुः प्रजापतिर्वा ऽएतमग्नेऽबभ्यपश्यत्तस्मा-
त्प्राजापत्य ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥ अथो ऽअप्या-
हुः । सौम्य ऽएवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्त-
मिते पशवो बद्धयन्ते बद्धन्त्येकाद्वयथागोष्टृमेक ऽउपसमा-
यन्ति तस्मात्सौम्य ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥ अथो
ऽअप्याहुः । ऐन्द्राग्न ऽएवैष पशुः स्यादित्येते वै देवते
ऽअष्टवक्ष्ये देवा यद्यात्तो यजते पारयत ऽएव यदि महसा
यजते पारयत ऽएव तस्मादैन्द्राग्न * ऽएवैष पशुः
स्यादिति ॥ ३ ॥ प्राण ऽएव पशुबन्धः । तस्माद्यावज्जी-

* “ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो ना यमिच्छेत्” (का० श्रौ० सू० ६. १. २६)

वति नास्यान्यः पशूनामीष्टे बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥४॥
 स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै त्वया त्वा लभा ऽइति
 नेति होवाच वायुम्ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजै त्वया
 त्वा लभा ऽइति नेति होवाच पुरुषम्ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच
 यजै त्वया त्वा लभा ऽइति नेति होवाच पशुम्ब्रूहीति स ह
 पशुमुवाच यजै युष्माभिरा वो लभा ऽइति नेति होचुश्चन्द्र-
 मसम्ब्रूहीति स ह चन्द्रमसमुवाच यजै त्वया त्वा लभा
 ऽइति नेति होवाचादित्यम्ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजै
 त्वया त्वा लभा ऽइति तथेति होवाच य ऽउ त ऽइते
 नाचीकमन्त किमु म ऽएतेषु स्यादिति यद्यत्काभ्येथा
 ऽइति तथेति तमालभत सोऽस्यायम्पशुरालब्धः संज्ञप्तोऽ-
 श्वयत्तमेताभिराप्प्रीभिराप्प्रीणात्तद्यदेनमेताभिराप्प्रीभिरा-
 प्प्रीणात्तस्मादाप्प्रियो नाम तस्मादु पशुः संज्ञप्तम्ब्रूया-
 च्छेताबु सुहृत्तमिति स यावन्तमश्वमेधेनेष्टा लोकञ्जयति
 तावन्तमेनेन जयति ॥ ५ ॥ तम्प्राची दिक् । प्राणेत्यनु-
 प्राणत्प्राणमेवास्मिँस्तददधात्तन्दक्षिणा दिग्दधानेत्यनु-
 प्राणद्वयानमेवास्मिँस्तददधात्तम्प्रतीची दिग्दधानेत्यनु-
 प्राणदपानमेवास्मिँस्तददधात्तमुदीची दिग्दधानेत्यनुप्राण-
 दुदानमेवास्मिँस्तददधात्तमूर्द्धा दिक्क्षमानेत्यनुप्राणत्स-
 मानमेवास्मिँस्तददधात्तस्मादु पुत्रजातमकृत्तनाभिस्पञ्च-
 ब्राह्मणान्ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति * यद्यु तान्न विन्देदुपि

स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राणण्यात्स सर्वमायुरेत्या हैव
जरायै जीवति ॥ ६ ॥ स प्राणमेवाग्नेरादत्त । तस्मादेष
नानुपद्धमातो नानुपज्वलितो ज्वलत्यात्तो ह्यस्य प्राण
ऽआ ह वै द्विषतो बभ्रातृव्यस्य प्राणन्दत्ते य ऽएवं वेद
॥ ७ ॥ रूपमेव वायोरादत्त । तस्मादेतस्य लेलयत ऽइवैवो-
पश्रृण्वन्ति न त्वेनस्पश्यन्त्यात्तथ ह्यस्य रूपमा ह वै
द्विषतो बभ्रातृव्यस्य रूपन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥ चित्त-
मेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादाहुर्देवचित्तन्वावतु मा मनुष्य-
चित्तमित्यात्तथ ह्यस्य चित्तमा ह वै द्विषतो बभ्रातृव्यस्य
चित्तन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ९ ॥ चक्षुरेव पशूनामादत्त ।
तस्मादेते चाकश्यमाना ऽइवैव न जानन्त्यथ यदैवो-
पजिघ्रन्त्यथ जानन्त्यात्तथ ह्येषाञ्चक्षुरा ह वै द्विषतो
बभ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ १० ॥ भामेव
चन्द्रमस ऽआदत्त । तस्मादेतयोः सदृशयोः सतोर्नत-
राञ्चन्द्रमा भात्यात्ता ह्यस्य भा ऽआ ह वै द्विषतो
बभ्रातृव्यस्य भान्दत्ते य ऽएवं वेद तद्यदादत्त तस्मा-
दादित्यः ॥ ११ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पशुप्रायश्चित्ततया स्पृत्याख्यहोमविधानम्]

केशिगृहपतीनामु ह । सम्म्राड्दुघाथं शार्दूलो जघान
स ह ससत्रिण आमन्त्रयाञ्चक्रे केह प्रायश्चित्तिरिति
ते होचुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक ऽएवौद्धारिरस्य

प्रायश्चित्तिं वेद स ऽउ त ऽएतादृक्क्वैव कामयतेऽतश्च
 पापीय ऽइति ॥ १ ॥ स होवाच । सङ्गहीतम्युङ्ग्धि मे
 स्यन्त्स्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति समाप्स्यामि यद्यु मा
 मारयिष्यति यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽइति ॥ २ ॥ स
 ह युक्त्वा ययावाजगाम । तद् ह प्रतिख्यायोवाच युन्वे-
 तान्न्येवाजिनानि मृगेषु भवन्त्यथैषाम्पृष्टीरपिशीर्ष्य पचामहे
 कृष्णाजिनस्मे ग्रीवास्वाबद्धमित्येव मेदमधृषोऽबभ्यव-
 स्यन्तू३ मिति ॥ ३ ॥ नेति होवाच । सम्प्रादुदुघां* वै मे
 भगवद् शार्दूलोऽवधीत्स यद्यह मे वक्ष्यसि समाप्स्यामि
 यद्यु मा मारयिष्यसि यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽइति
 ॥ ४ ॥ स होवाच । आमन्त्रणीयान्त्रामन्त्रया ऽइति
 तान्नाहामन्योवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्यैवेदुम्प्रजा
 भविष्यति न मम लोकी त्वहम्भविष्यामि यद्यु वा
 ऽअस्मै न वक्ष्यामि मसैवेदुम्प्रजा भविष्यति नामुष्य
 लोकी त्वसौ भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो वोचोऽयं
 द्वाव क्षत्रियस्य लोक ऽइति स होवाच वक्ष्याम्येवामूर्ध्वं
 रात्रयो भूयस्य ऽइति ॥ ५ ॥ तस्मा ऽउ हैतदुवाच ।
 स्पृतीर्हुत्वन्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते सम्प्रादुदुघा
 स्यादिति चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सुमर्यात्ते चक्षु
 स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान्स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते
 श्रोत्रं स्पृणोमि स्वाहाऽयस्ते लोहितं स्पृणोमि स्वाहा
 पृथिव्यै ते शरीरं स्पृणोमि स्वाहेत्यथान्यामाजतेति

ब्रूतास्सा ते सम्प्राद्दुघा स्यादिति ततो हैव स ऽउत्स-
साद कैशिनीरेवेमा ऽअप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१०२॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अष्टाध्यायीनामैकादशं काण्डं समाप्तम्* ॥ ११ ॥

अथ मध्यमनाम द्वादशं काण्डम्

[अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—दीक्षाक्रमः, सत्राणि, पृथ्वाऽभिष्टु-
स्वरसाम—विषुवन्महाव्रतादिनिरूपणम् 'गवामयनम्, अग्निहोत्र-
प्रायश्चित्तम्, मृतकाग्निहोत्रम्, मृतस्यदाहः]

[द्वादशाहे* दीक्षाक्रमः]

॥ ॐ ॥ अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । तमेतं ऽईप्सन्ति
ये सँवत्सराय दीक्षन्ते तेषाङ्गहृपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयं
वै लोको गृहपतिरस्मिन्वै लोकं ऽइदं सर्वम्प्रतिष्ठित-
ङ्गहृपता ऽउ वै ससत्रिणः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायामेवै-
तत्प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥ अथ ब्रह्माणन्दीक्षयति ।
चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सौम्या ऽओषधय
ऽओषधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति तस्मादेतावन्तरे-
णान्यो न दीक्षेत स युद्धेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतौषधी-
स्तदनेन लोकेन नानाकुर्ष्यादुच्छोषुका ह स्युस्तस्मादेता-

* द्वादशाहो द्विविधः सत्रात्मकोऽहीनात्मकश्चेति । तयोर्लक्षणं यथा—‘आसत उपयन्तीति सत्र-
लिङ्गं यजत इत्यहीनस्य’ (का० श्रौ० सू० १२. १. ५.) इति । यस्य उत्पत्तिवाक्ये आत्-
धातुः, उपोषष्ट इण् धातुर्वा श्रूयते तत् सत्रम् । यथा—‘द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः’ ‘देवा ह वै
सत्रमासत’ इति । यजधातुघटितवाक्यविहितत्वमहीनत्वम् । यथा—‘द्वादशाहेन प्रजाकामं
याजयेत्’ इति ।

लक्षणान्तरम्—‘उभयतोऽतिरात्रं सत्रमुपरिष्टादहीनस्य’ (का० सू० १२. १. ६.) इति ।
अत्र सत्रे अहीने वा योऽहःशब्दो रात्रिशब्दो वा श्रूयते स सर्वोऽप्यहोरात्रसमुदायवाचकः ।
तेन द्वादशरात्रो द्वादशाह इति समानार्थक एव ।

(१) का० श्रौ० सू० १२. २. १५ ।

वन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥ अथोद्गातारन्दीक्षयति ।
 पर्जन्यो वा ऽउद्गाता पर्जन्यादु वै ऽवृष्टिर्जायते ऽवृष्टि-
 न्तदोषधिभिः सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न
 दीक्षेत स षड्वैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत ऽवृष्टिन्तदोषधि-
 भिर्नानाकुर्ष्यादवर्षुको ह स्यात्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न
 दीक्षेत ॥ ३ ॥ अथ होतारन्दीक्षयति । अग्निर्वै होताधि-
 देवतं वागङ्ग्यात्ममन्त्रं ऽवृष्टिरग्निश्च तद्वाचश्चान्नेन सन्दधाति
 तस्मादेतावन्तरेणाग्न्यो न दीक्षेत स षड्वैतावन्तरेणाग्न्यो
 दीक्षेताग्निश्च तद्वाचश्चान्नेन नानाकुर्ष्यादशनायुका ह
 स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेतैतांश्चतुरोऽङ्कुर्यु-
 र्दीक्षयति ॥ ४ ॥ अथाङ्कुर्युम्प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ।
 मनो वा ऽअङ्कुर्युर्वाग्योता मनश्च तद्वाचश्च सन्दधाति
 तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स षड्वैतावन्तरेणान्यो
 दीक्षेत मनश्च तद्वाचश्च नानाकुर्ष्यात्प्रमायुका ह स्युस्त-
 स्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥ अथ ञ्ब्रह्मणे ब्राह्म-
 णाच्छःसिनन्दीक्षयति । तः हि सोऽन्वतोद्गात्रे प्रस्तोतार-
 न्दीक्षयति तः हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणन्दीक्षयति तः
 हि सोऽन्वेतांश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥ अथाङ्क-
 र्युवे प्रतिप्रस्थातारेन्नष्टा दीक्षयति । तः हि सोऽन्वेतेषां
 वै नवानाङ्कुर्युपितमन्त्रितरे कल्पन्ते नव वै प्राणाः प्राणा-
 नेवैष्वेतन्धाति तथा सर्वमायुर्न्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽ-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'तदोषधिभ्यः' इति पाठ उपलभ्यते ।

(२) का० श्रौ० सू० १६. २. १६ । (३) का० श्रौ० सू० १२. २. १७ ।

स्माल्लोकारप्रयन्ति ॥ ७ ॥ अथ ब्रह्मणे पोतारन्दीक्ष-
यति । तः हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रतिहर्तारन्दीक्षयति
तः हि सोऽन्वथ होत्रेऽच्छावाकन्दीक्षयति तः
हि सोऽन्वेताँश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥ अथाङ्गर्षवे
नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तः हि सोऽन्वथ ब्रह्मण
ऽआग्नीद्धन्दीक्षयति तः हि सोऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मणया-
न्दीक्षयति तः हि सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुतन्दीक्षयति
तः हि सोऽन्वेताँश्चतुर ऽउन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥
अथोन्नेतारम् । स्नातको वा ब्रह्मचारी वान्यो वा दीक्षितो
दीक्षयति न पूतः पावयेदिति ह्याहुः सैषानुपूर्वदीक्षा
स यत्र हैवं विद्वाँसो दीक्षन्ते दीक्षमाणा हैव ते यज्ञ-
कल्पयन्ति यज्ञस्य क्लृप्तिमनु सत्रिणां व्योगक्षेमः
कल्पते सत्रिणां व्योगक्षेमस्य क्लृप्तिमन्वपि तस्यार्द्धस्य
योगक्षेमः कल्पते यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते ॥ १० ॥ तेषां
वा ऽउन्नेतोत्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदैति
प्राणो वा ऽउन्नेता प्राणमेवैष्वेतदुभयतो दधाति तथा
सर्वमायुर्व्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकारप्र-
यन्ति सैषानुपूर्वदीक्षा स यत्र हैवं विद्वाँसो दीक्षे-
स्तदेव दीक्षेत ॥ ११ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[द्वादशाहस्याहःकल्पिः]

श्रद्धाया वै देवाः । दीक्षान्निरमिमतादित्यै प्राय-
णीयः * सोमात्क्रयं विष्णोरातिस्थ्यमादित्यात्प्रवर्ग्यं
स्वधाया उपसदोऽग्नीषोमाभ्यामुपवसथमस्माल्लोकात्प्रा-
यणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥ सँवत्सराच्चतुर्विंशमहः । ब्रह्म-
णोऽभिप्लवङ्क्षत्रात्पृथमग्नेरभिजितमद्भ्यः स्वरसाम्न
ऽआदित्याद्विषुवन्तमुक्ताः स्वरसामान † ऽदुन्द्राद्विश्वजि-
तमुक्तौ पृष्याभिप्लवौ ‡ मित्रावरुणाभ्याङ्गोऽआयुषी वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यो दशरात्रन्दिग्भ्यो दाशरात्रिकम्पृष्यः
षडहमेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोमान् ॥ २ ॥ सँवत्सराद्दशम-
महः । प्रजापतेर्महाव्रतः § स्वर्गाङ्गोकादुदयनीयमति-
रात्रन्तदेतत्सँवत्सरस्य जन्म स यो हैवमेतत्सँवत्सरस्य
जन्म वेदा हास्माच्छ्रेयाज्ञायते सात्मा भवति सँवत्सरो
भवति सँवत्सरो भूत्वा देवानुप्येति ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[उक्ताहःकल्प्यर्थवादः]

यद्वै दीक्षन्ते । अग्नाविष्णू ऽएव देवते यजन्तेऽ-
ग्नाविष्णू देवते भवन्त्यग्नाविष्णवोः सायुज्यः सलोक-

* प्रकृतमयनमारम्भो यत्रेति व्युत्पत्त्या प्रायणीयशब्दो द्वादशाहस्य प्रथमदिनवाचकः ।

† “यज्ञा यज्ञा” (४. ८. १) इत्यस्यां योनावुत्पन्नानि चत्वारि स्वरसंज्ञकानि सामानि येषु
ते स्वरसामानः । ‡ प्रथमोऽग्निष्टोमः ततश्चत्वार उक्थ्याः, पुनः षष्ठोऽग्निष्टोमः, एवं विपस्याहां
षट्कस्य अभिष्टव इति संज्ञा (तै० सं० सा० ७. ४. ११. १७, ऐ० ब्रा० ४. ३११)

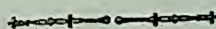
§ महाव्रतं यज्ञस्थान्तिममहः । महानवर्तिष्ठ अनेन कर्मणा इति महाव्रतम् (तै० ब्रा०
सा० सा० १. २. ६) ।

ताञ्जयन्ति ॥ १ ॥ अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । अदिति-
 मेव देवतां यजन्तेऽदितिर्देवता भवन्त्यदितेः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयन्ति ॥ २ ॥ अथ यत्क्रयेण चरन्ति । सोम-
 मेव देवतां यजन्ते सोमो देवता भवन्ति सोमस्य
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ३ ॥ अथ यदातिथ्येन
 यजन्ते । विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णुर्देवता भवन्ति
 विष्णोः सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ४ ॥ अथ यत्प्र-
 वग्ध्येण यजन्ते । आदित्यमेव देवतां यजन्तः आदित्यो
 देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति
 ॥ ५ ॥ अथ यदुपसदः उपयन्ति । एता एव देवता
 यजन्ते या एता उपसस्वेता देवता भवन्त्येतासान्देवता-
 नां सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ६ ॥ अथ यदग्नी-
 षोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नीषोमावेव देवते यजन्तेऽ-
 ग्नीषोमौ देवते भवन्त्यग्नीषोमयोः सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति ।
 अहोरात्रे एव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवन्त्य-
 होरात्रयोः सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ८ ॥ अथ
 यच्चतुर्विंशमहरुपयन्ति । सँवत्सरमेव देवतां यजन्ते सँव-
 त्सरो देवता भवन्ति सँवत्सरस्य सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ ९ ॥ अथ यदभिप्लवः षडहमुपयन्ति । अर्द्धमा-
 साँश्च मासाँश्च देवता यजन्तेऽर्द्धमासाँश्च मासाँश्च
 देवता भवन्त्यर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च सायुज्यः सलो-
 कताञ्जयन्ति ॥ १० ॥ अथ यत्पृष्ठ्यः षडहमुपयन्ति ।

ऋतुनेव देवता यजन्त ऽऋतवो देवता भवन्त्यृतूनां^{१०}
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ११ ॥ अथ यदभिजितमुप-
 यन्ति । अग्निमेव देवतां यजन्तेऽग्निर्देवता भवन्त्यग्नेः
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १२ ॥ अथ यत्स्वरसाम्न
 ऽउपयन्ति । अप ऽएव देवता यजन्त ऽआपो देवता भव-
 न्त्यपां^{१०} सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १३ ॥ अथ यद्विषु-
 वन्तमुपयन्ति । आदित्यमेव देवतां यजन्त ऽआदित्यो
 देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यः सलोकताञ्जयन्त्युक्ताः
 स्वरसामानः ॥ १४ ॥ अथ यद्विश्वजितमुपयन्ति ।
 इन्द्रमेव देवतां यजन्त ऽइन्द्रो देवता भवन्तीन्द्रस्य
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्त्युक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ १५ ॥
 अथ यद्वोऽआयुषी ऽउपयन्ति । मित्रावरुणावेव देवते
 यजन्ते मित्रावरुणौ देवते भवन्ति मित्रावरुणयोः सायु-
 ज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १६ ॥ अथ यद्दशरात्रमुप-
 यन्ति । विश्वानेव देवान्देवता * यजन्ते विश्वे देवा
 देवता भवन्ति विश्वेषान्देवानां^{१०} सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ १७ ॥ अथ यद्दशरात्रिकम्पृष्ठ्यः षडहमुपयन्ति ।
 दिश ऽएव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति दिशां^{१०} सायु-
 ज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १८ ॥ अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति ।
 इमानेव लोकान्देवता यजन्त ऽइमे लोका देवता भव-
 न्त्येषाँल्लोकानां^{१०} सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १९ ॥
 अथ यद्दशममहरुपयन्ति । सँवत्सरमेव देवतां यजन्ते

सँवत्सरो देवता भवन्ति सँवत्सरस्य सायुज्यः सलोकता-
 अयन्ति ॥ २० ॥ अथ षड्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव
 देवतां षजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्रजापतेः सायु-
 ज्यः सलोकताअयन्ति ॥ २१ ॥ अथ षुदुदयनीयमतिरा-
 त्रमुपयन्ति । सँवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रति-
 तिष्ठन्ति तान्यदि पृच्छेयुः कामद्य देवतां षजद्धे का
 देवता स्थ कस्यान्देवतायां वसथेत्यत ऽएवैकतमाम्ब्रूयु-
 र्यस्यै तु नेदिष्ठं स्युरेते ह वै सति सद ऽएते हि
 सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति सत्रसदो हैवैतरे स
 यो हैवं विदुषान्दीक्षितानाम्पापकः सत्रे कीर्त्तयेदेतां-
 षभ्यस्त्वा देवताष्वभ्य ऽआवृश्चाम ऽद्वत्येनम्ब्रूयुः स पापी-
 यान्भवति श्रेयां० स ऽआत्मना ॥ २२ ॥ स ऽएष सँव-
 त्सरस्त्रिमहाव्रतः । चतुर्विंशे महाव्रतं विषुवति महाव्रत-
 म्महाव्रत ऽएव महाव्रतन्तः ह स्मैतम्पूर्वं ऽउपयन्ति त्रिम-
 हाव्रतन्ते तेजस्विन ऽआसुः सत्यवादिनः सः शितव्रता
 ऽअथ य ऽउ हैनमप्येतर्हि तथोपेयुर्ष्वथामपात्रमुदक
 ऽआसिक्ते विम्भित्येदेवः हैव ते विम्भित्येयुरुपर्षुपयन्ति
 तद्देवां० सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभि-
 रवरुद्धम्भवति ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

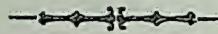

[द्वादशाहस्य संवत्सरात्मना स्तुतिः]

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादावेव प्रायणीयोऽति-
रात्रः पादाभ्यां हि प्रयन्ति तयोर्ध्वच्छुक्लन्तदुहो
रूपं व्यत्कृष्णन्तद्रात्रेर्नखाद्येवौषधिवनस्पतीनां रूप-
मूहं चतुर्विंशमहरोऽभिप्लवः पृष्ठम्पृष्ठ्यः ॥ १ ॥
अयमेव दुक्षिणो बाहुरभिजित् । इम एव दुक्षिणे त्रयः
प्राणाः स्वरसामानो मूर्द्धा विषुवानिम एवोत्तरे त्रयः
प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्व-
जित् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ याववाञ्चौ प्राणौ ते गो-
ऽआयुषी अङ्गानि दशरात्रो मुखम्महाव्रतः हस्तावेवोद-
यनीयोऽतिरात्रो हस्ताभ्यां ह्ययन्ति तयोर्ध्वच्छुक्लन्त-
दुहो रूपं व्यत्कृष्णन्तद्रात्रेर्नखाद्येव नक्षत्राणां रूपः
स एष संवत्सरोऽद्व्यात्मम्प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतः
संवत्सरमद्व्यात्मम्प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया
पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

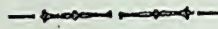
[संवत्सरसत्रस्याहःकलसिर्ब्राह्मणद्वयेन]

समुद्रं वा एते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते
तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्त्रान्ति
तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रम्प्रस्ना-
युस्तावृक्तम् ॥ १ ॥ गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमहः ।

यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्रम्भ्य प्रस्त्रान्ति
 प्रस्त्रेयोऽभिप्लवः प्रस्त्रेयः पृष्ठ्यः ॥ २ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्टाभिजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्रम्भ्योत्क्रामन्त्यूरुदग्धं ऽएव प्रथमः स्वरसामा जानु-
 दग्धो द्वितीयः कुल्फदग्धस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्टा विषु-
 वाङ्कुल्फदग्धं ऽएव प्रथमोऽर्वाक्सामा जानुदग्धो
 द्वितीय ऽऊरुदग्धस्तृतीयः ॥ ३ ॥ गाधमेव प्रतिष्टा
 विश्रवजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्रम्भ्य प्रस्त्रान्ति प्रस्त्रेयः पृष्ठ्यः प्रस्त्रेयोऽभिप्लवः
 प्रस्त्रेये गोऽआयुषी प्रस्त्रेयो दशरात्रः ॥ ४ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्टामहाव्रतम् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा
 यतो विश्रम्भ्योत्स्नान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्ती-
 र्थेन ह्युत्स्नान्ति तद्यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा
 तीर्थेन समुद्रस्प्रस्त्राय तीर्थेनोत्स्नायुस्तादृक्तम् ॥ ५ ॥
 तदाहुः । कति सँवत्सरस्यातिरात्राः कत्यग्निष्टोमाः
 कत्युक्थ्याः कति षोडशिनः कति षडहा ऽइति द्वावतिरात्रौ
 षट्शतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिंशे शते ऽउक्थ्यानामिति
 नु य ऽउक्थ्यान्स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ ६ ॥ अथ
 वेऽग्निष्टोमान् । द्वादशशतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिंशे
 शते ऽउक्थ्यानान्द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहा ऽइति
 नु सँवत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥ द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य ।
 तेषामेतत्तेज ऽइन्द्रियं व्यत्पृष्ठानि तद्यन्मासि मासि
 पृष्ठान्युपयन्ति मासश्च ऽएव तस्सँवत्सरस्य तेज ऽआप्नु-

वन्त्यथ कथन्त्रयोदशस्य मासस्य तेज ऽआप्भुवन्तीत्युप-
रिष्टाद्विषुवतो विश्वजितः सर्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयन्त्ये-
वमु त्रयोदशस्य मासस्य तेज ऽआप्भुवन्ति ॥ ८ ॥ एतद्ध
स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेऽहः सँवत्सराय
न्वा ऽअहन्दीक्षिष्य ऽइति तः ह पितोपेक्ष्योवाच
वेत्थ न्वायुष्मन्सँवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठा ऽइति वेदेति
होवाचैतद्ध तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

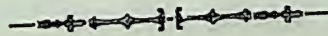
तदाहुः । कस्मादुभयतो ज्योतिषोऽभिप्लवा भव-
न्त्यन्यतो ज्योतिः पृथ्व्य ऽइतीमे वै लोका ऽअभिप्लवा
ऽउभयतो ज्योतिषो वा ऽइमे लोका ऽअग्निनेतु ऽआदि-
त्येनामुत ऽऋतवः पृथ्व्योऽन्यतो ज्योतिषो वा ऽऋतव
ऽएष ऽएषाज्ज्योतिर्ष्व ऽएष तपति ॥ १ ॥ देवचक्रे वा
ऽएते पृथ्व्यप्रतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानन्तःहती
परिप्लवेते स यो हैवं विदुषान्दीक्षितानाम्पापकः सत्रे
कीर्तयत्येते हास्य देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्र ऽउद्धिः
पृथ्व्याभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥ तदाहुः । यत्समे ऽएव चक्रे
भवतोऽथैते विषमा स्तोमाः कथमथैते समा स्तोमा
ऽउपेता भवन्तीति यदेव षडन्यान्त्यहानि षडन्यानि
तेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥ पृथ्व्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वी-
तेति ह स्माह पैङ्गवः । तयो स्तोत्राणि च शस्त्राणि
च सञ्चारयेदिति स यत्सञ्चारयति तस्मादिमे प्राणा

नाना सन्त ऽएकोतयः समानमूतिमनुसञ्चरन्त्यथ यन्न
 सञ्चारयेत्प्रमायुको यजमानः स्यदेष्टु ह वै प्रमायुको
 योऽन्धो वा बधिरो वा ॥ ४ ॥ नवाग्निष्टोमा मासि
 सम्पद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतद्धाति तथा
 सर्वमायुर्व्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति
 ॥ ५ ॥ एकविंशतिरुक्थ्याः । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
 पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष ऽएवैकविंशो य
 ऽएष तपत्येतामभिसम्पदः स ऽएतया सम्पदा मासि
 मासि स्वर्गल्लोकः रोहति मासशः स्वर्गल्लोकः समश्नुत
 ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृहतीश्च च्छन्दः ॥ ६ ॥ चतुस्त्रिं-
 शदग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः
 प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः सर्वासान्देवतानामाप्या ऽएक
 ऽउक्थ्यः षोडशिमानन्नं वा ऽउक्थ्यो वीर्यः षोडशी
 ॥ ७ ॥ एतेन वै देवाः । वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नु-
 वन्सर्वान्कामानाश्नुवत तथो ऽएवैष ऽएतेन वीर्येणान्नेन
 सर्वान्कामानाप्नोति सर्वान्कामानश्नुते तस्मात्पृष्ठ्याभि-
 प्लवा ऽउपैवेयात्सँवत्सराय दीक्षित ऽएतस्मै कामाय
 ॥ ८ ॥ अथादित्याश्च ह वा ऽअङ्गिरसश्च । उभये
 प्राजापत्या ऽअस्पृच्छन्त वयम्पूर्वं स्वर्गल्लोकमेष्ण्यामो
 वयम्पूर्वं ऽइति ॥ ९ ॥ त ऽआदित्याः । चतुर्भिः स्तोमैश्च-
 तुर्भिः पृष्टैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गल्लोकमभ्यप्लवन्त
 षडभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥ अन्वञ्च
 ऽइवाङ्गिरसः । सर्वे स्तोमैः सर्वैः पृष्टैर्गुरुभिः सामभिः

स्वर्गलोकमस्पृशन्न्यदस्पृशँस्तस्मात्स्पृष्ट्यः ॥ ११ ॥ अभि-
 प्लवः षडहः । षड्व्यहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः
 पञ्च ह्यहानि भवन्ति यद्व्येव प्रथममहस्तदुत्तममभिप्ल-
 वश्चतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः
 सप्तदश ऽएकविंश ऽद्व्यभिप्लवस्त्यहुरग्यावृद्धि ज्योति-
 गौरायुरभिप्लवो द्व्यहो द्वे ह्येव सामनी भवतो बृह-
 द्रथन्तरे ऽएवाभिप्लव ऽएकाह ऽएकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते
 चतुर्णामुक्थ्यानाम् द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यति-
 यन्ति स सप्तमोऽग्निष्टोम ऽएवमु सप्ताग्निष्टोमाः स-
 म्पद्यन्ते ॥ १२ ॥ प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुबिन्दिरुद्वा-
 लक ऽआरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास तः हाचार्यः पप्रच्छ कुमार-
 कृति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥ १३ ॥* दशेति
 होवाच । दश वा ऽद्व्यति होवाच दशाक्षरा विराड्वैराजो यज्ञः
 ॥ १४ ॥ कृति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वा ऽद्व्यति होवाच
 नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥ कृति त्वेवेति ।
 अष्टेति होवाचाष्टौ वा ऽद्व्यति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥ कृति त्वेवेति । सप्तेति होवाच
 सप्त वा ऽद्व्यति होवाच सप्त च्छन्दाश्चसि चतुरुत्तरा-
 णि च्छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥ [अर्थः प्रपाठकः
 ६६] कृति त्वेवेति । षड्व्यति होवाच षड्वा ऽद्व्यति
 होवाच षड्व्यतवः संवत्सरः संवत्सरो यज्ञः समान-
 मेतदुहर्ष्यप्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥ कृति त्वेवेति ।

पञ्चेति होवाच पञ्च वा ऽडुति होवाच पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
 पशुः पञ्चर्त्तवः सँवत्सरस्य सँवत्सरो यज्ञः समानमेत-
 दुहर्ष्यच्चतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥ कति त्वेवेति । चत्वारितीति
 होवाच चत्वारि वा ऽडुति होवाच चतुष्पादाः पशवः
 पशवो यज्ञः समानमेतदुहर्ष्यत्पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ २० ॥
 कति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच त्रीणि वा ऽडुति होवाच
 त्रीणि च्छदाऽसि त्रयो लोकास्त्रिसवनो यज्ञः समानमेत-
 दुहर्ष्यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥ कति त्वेवेति । द्वे ऽडुति
 होवाच द्वे वा ऽडुति होवाच द्विपादौ पुरुषः पुरुषो यज्ञः
 समानमेतदुहर्ष्यत्स्वरसामानः ॥ २२ ॥ कति त्वेवेति ।
 एकमिति होवाचाहरेवेति तदेतदहरहरिति सर्वः सँवत्सरः
 सैषा सँवत्सरस्योपनिषत्स यो हैवमेतां सँवत्सरस्योप-
 निषदं वेदा हास्माच्छ्रेयाजायते सात्मा भवति सँवत्सरो
 भवति सँवत्सरो भूत्वा देवानुप्येति ॥ २३ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[दशरात्रनिरूपणम्]

स वा ऽएष सँवत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नः । द्वावाक्ष्य-
 तामहन्नाऽं षडहौ द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गोऽआयुषी दशरात्र-
 स्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः
 स्वर्गे लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गल्लोकमाप्नुवँस्तथो ऽएवैष
 ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गल्लोक-
 माप्नोत्यथ यो बृहत्याङ्गामस्तमेवैतेनैवंविदुवरुद्धे ॥ १ ॥

यद्वै चतुर्विंशमहः । दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं
 वाभिप्लवात्पृष्ठ्यो निर्मितः पृष्ठयादभिजिदभिजितः
 स्वरसामानः स्वरसामभ्यो विषुवान्विषुवतः स्वरसामानः
 स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्यः पृष्ठयादभि-
 प्लवोऽभिप्लवाद्गोऽआयुषी गोऽआयुर्भ्यान्दशरात्रः ॥ २ ॥
 अथैतदहराक्ष्यत् । यन्महाव्रतम्पञ्चविंशो ह्येतस्य स्तोमो
 भवति नाक्षराच्छन्दो ऋग्यजुःसामान्न द्वाभ्यान्न स्तोत्रि-
 यया स्तोमः ॥ ३ ॥ अभिप्लवम्पूर्वम्पुरस्ताद्विषुवतः उप-
 यन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरम्पुत्रा वा ऽअभिप्लवः पिता पृष्ठ्यस्त-
 स्मात्पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्ठा-
 द्विषुवतः पूर्वमुपयन्त्यभिप्लवमुत्तरन्तस्मादुत्तरवयसे पुत्रा-
 न्पितोपजीवत्युप ह वा ऽएनम्पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्त्यु-
 पोत्तरवयसे पुत्राजीवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ४ ॥ तदाहुः ।
 यच्चतुर्विंशमहस्येति प्रेयास्कथमनागूर्त्ती भवतीति यदेवादः
 प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥
 तदाहुः । यद्द्वादश मासाः सँवत्सरस्याथैतदहरस्येति यद्वै-
 षुवतमवरेषामेताश्चपरेषाश्चित्यवरेषाश्चैव परेषाश्चेति ह ब्रू-
 यादात्मा वै सँवत्सरस्य विषुवानङ्गानि मासा यत्र वा
 ऽआत्मा तदङ्गानि यत्रो ऽअङ्गानि तदात्मा न वा ऽआत्मा-
 ङ्गान्यतिरिच्यते नात्मानमङ्गान्यतिरिच्यन्त ऽएवमु हैत-
 दवरेषाश्चैव परेषाश्च भवति ॥ ६ ॥ अथ ह वा ऽएष
 महासुपर्ण ऽएव यत्सँवत्सरः । तस्य यान्पुरस्ताद्विषु-
 वतः षण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्षडु-

परिष्टात्सोऽन्यतरं ऽआत्मा विषुवाऽन्यत्र वा ऽआत्मा
 तत्पक्षौ यत्र वा पक्षौ तदात्मा न वा ऽआत्मा पक्षावति-
 रिच्छ्यते नात्मानम्पक्षावतिरिच्छ्येते ऽएवमु हैतदुवरेषा-
 श्वैव परेषाश्च भवति ॥ ७ ॥ तदाहुः । यत्पुरस्ताद्विषुवत
 ऽऊर्द्धान्स्तोमाव्यणमासानुपयन्ति षडुपरिष्टादावृत्ताङ्क-
 थमस्यैतं ऽऊर्द्धां स्तोमा ऽउपेता भवन्तीति यमेवाभुमूर्द्ध-
 स्तोमन्दशरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयाद्देवेभ्यो ह वै महा-
 व्रतन्न तस्थे कथमूर्द्धं स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातावृत्तैर्मासिमिति
 ॥ ८ ॥ ते ह देवा ऽऊचुः । उप तं व्यजकृतुञ्जानीत य
 ऽऊर्द्धंस्तोमो येनेदमाप्नुवामेति त ऽएतमूर्द्धंस्तोमन्दशरा-
 त्रमपश्यन्तसँवत्सरविधन्तस्य यः पृष्ठ्यः षडहु ऽऋतवः स
 ऽइमे लोकाश्छन्दोमाः सँवत्सरो दशममहस्तेनैगदाप्नुवँस्त-
 देभ्योऽतिष्ठत तिष्ठते ह वा ऽअस्मै महाव्रतं व्य ऽएव-
 मेतद्वेदु ॥ ९ ॥ अथ वा ऽअतोऽहन्नामभ्यारोहः । प्रायणी-
 येनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति चतुर्विंशेन
 महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवम्पृष्ठ्येन परम्पृष्ठ्यमभि-
 जिता विश्वजितं स्वरसामभिः परान्स्वरसाम्नोऽथैत-
 दुहरनभ्यारूढं व्यद्वैषुवतमभि ह वै श्रेयाथंसः रोहति
 नैनम्पापीयानभ्यारोहति य ऽएवमेतद्वेदु ॥ १० ॥ अथ वा ऽअ-
 तोऽहान्निवाहुः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशे शायान्निव
 हति चतुर्विंशेमहरमिप्लवायाभिप्लवः पृष्ठ्याय पृष्ठ्योऽ-
 भिजितेऽभिजिस्वरसामभ्यः स्वरसामानो विषुवते विषुवा-
 न्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विश्वजिते विश्वजित्पृष्ठ्याय

पृष्ठ्योऽभिप्लवायाभिप्लवो गोऽआयुर्भ्याङ्गोऽआयुषी
दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय महाव्रतमुदयनीयायाति-
रात्रायोदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठाया
ऽअन्नाद्याय ॥ ११ ॥ तानि वा ऽएतानि । यज्ञारण्यानि
यज्ञकृन्तत्राणि तानि शतः शतः रथाहन्त्यान्त्यन्तरेण तानि
येऽविद्वांश्च ऽउपयन्ति यथारण्यान्याम्मुग्धाँश्चरतोऽश-
नाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांश्चि संचेरन्नेवः हैवै-
नानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांश्चि सचन्तेऽथ
ये विद्वांश्चो यथा प्रवाहात्प्रवाहमभयादुभयमेवः हैव ते
देवतायै देवतामुपसंख्यन्ति ते स्वस्ति स्वर्गल्लोकः सम-
श्नुवते ॥ १२ ॥ तदाहुः । कति संवत्सरस्याहानि पराश्चि
कृत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति तानि पराञ्च्यथ
यानि पुनः पुनस्तान्यर्वाञ्च्यर्वाञ्चीति ह त्वेवैनाड्युपासीत
षडहयोर्ह्यवृत्तिमन्वावर्त्तन्ते ॥ १३ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[संवत्सरस्याभिषुवाद्यात्मना स्तुतिर्ब्राह्मणद्वयेन]

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य प्राण ऽएव प्रायणीयोऽ-
तिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'यज्ञकृन्तत्राणि' इत्यस्य स्थाने 'यज्ञक्षत्राणि' इति पाठ उपलभ्यते ।

(२) 'संचेरन्नेवः हैवैनानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांश्चि' एतावान् पाठः 'ग'
'ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।

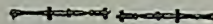
(३) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'वर्त्तते' इति पाठोः दृश्यते ।

ह्यारुभन्ते यद्यदारुभन्ते ॥ १ ॥ अयमेव दुक्षिणो हस्तोऽ-
 भिप्लवः पडहः । तस्येदमेव प्रथममहस्तस्येदमेव प्रातः-
 सवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदन्तृतीयसवनङ्गायत्र्या
 ऽआयतने तस्मादियमासां ह्रसिष्टा ॥ २ ॥ इदमेव
 द्वितीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनः
 सवनमिदन्तृतीयसवनन्त्रिष्टुभ ऽआयतने तस्मादियमस्यै
 वर्षीयसी ॥ ३ ॥ इदमेव तृतीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसव-
 नमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदन्तृतीयसवनञ्जगत्या ऽआय-
 तने तस्मादियमासां वर्षिष्टा ॥ ४ ॥ इदमेव चतुर्थमहः ।
 तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदन्तृतीय-
 सवनं विराज ऽआयतनेऽन्नं वै विराद् तस्मादियमासाम-
 न्नादितमा ॥ ५ ॥ इदमेव पञ्चममहः । तस्येदमेव प्रातः-
 सवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदन्तृतीयसवनम्पङ्क्तेराय-
 तने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादयमासाम्प्रथिष्टा ॥ ६ ॥
 इदमेव षष्ठमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्य-
 न्दिनः सवनमिदन्तृतीयसवनमतिच्छन्दस ऽआयतने
 तस्मादयमासां वर्षिष्टो गायत्रमेतदहर्भवति तस्मादि-
 दम्फलकं ह्रसिष्टः स ऽइतोऽभिप्लवः पडहः स
 ऽइतः स ऽइतः स ऽइतः ऽआत्मा पृथ्व्यः ॥ ७ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः । प्लवन्त ऽइव वा ऽअभि-
 प्लवास्तिष्ठतीव पृथ्व्य ऽइति प्लवत ऽइव ह्ययमङ्गैस्ति-
 ष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥ शिर ऽएवास्य त्रिवृत् । तस्मा-
 तत्त्रिविधम्भवति स्वगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥ ग्रीवाः

पञ्चदशः । चतुर्दश वा ऽएतासाङ्गरूकराणि वीर्यस्पञ्च-
दशन्तस्मादेताभिरुण्वीभिः सतीभिर्गुरुम्भारुः हरति
तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥ १० ॥ उरः सप्तदशः । अष्टा-
वन्न्ये जङ्गवोऽष्टावन्न्यऽउरः सप्तदशन्तस्मादुरः सप्त-
दशः ॥ ११ ॥ उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा ऽअन्तरुदरे
कुन्तापान्न्युदरमेकविंशन्तस्मादुदरमेकविंशः ॥ १२ ॥
पार्श्वे त्रिणवः । त्रयोदशान्न्याः पार्श्वस्त्रयोदशान्न्याः
पार्श्वे त्रिणवे तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥ अनूकन्त्रय-
स्त्रिंशः । द्वात्रिंशद्वा ऽएतस्य करूकराण्यनूकन्त्रयस्त्रिं-
शन्तस्मादनूकन्त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥ अयमेव दक्षिणः
कण्ठोऽभिजित् । यदिदमक्षः शुक्लः स प्रथमः
स्वरसामा वृत्कृष्णः स द्वितीयो घन्मण्डलः स तृतीयो
नासिके विषुवान्न्यदिदमक्षो मण्डलः स प्रथमोऽर्वा-
क्वसामा वृत्कृष्णः स द्वितीयो वृत्लुक्कलः स तृतीयः
॥ १५ ॥ अयमेवोत्तरः कण्ठो विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठ्या-
भिप्लवौ याववाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषी ऽअङ्गानि दश-
रात्रो मुखम्महाव्रतमुदान् ऽएवोदयनीयोऽतिरात्रः ऽउदानेन
ह्युद्यन्ति स ऽएष सँवत्सरोऽक्ष्यात्मप्रतिष्ठितः स यो
हैवमेतः सँवत्सरमक्ष्यात्मप्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति
प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

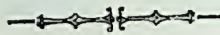
इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

षड्बालाके । इदुन्निवृद्धेति सर्वमन्योऽन्यमभिसम्प-
 द्यमानम् ॥ कथंस्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यन्ना-
 तिरिच्छन्त एते ॥ १ ॥ यदूक्षां स्तोमाः अनुयन्ति ।
 यजमभ्यावर्त्तः सामभिः कल्पमानाः ॥ कथंस्वित्ते
 पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥ प्राय-
 णीयोऽतिरात्रः । चतुर्विंशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्य-
 ऽडुत्येते ॥ कथंस्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः
 सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥ अभिजिता स्वरसामानः । अभि-
 कृप्ताऽऽभयतो विषुवन्तमुपयन्ति ॥ कथंस्वित्ते पुरुष-
 माविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ४ ॥ त्रिवृ-
 त्प्रायाः । सप्तदशाभिकल्पतास्त्रयस्त्रिंशान्ताश्चतुरुत्तरेण ॥
 कथंस्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भव-
 न्तीति ॥ ५ ॥ शिरस्त्रिवृत् । पञ्चदशोऽस्य ग्रीवाऽऽर-
 ऽआहुः सप्तदशाभिकल्पताम् ॥ एकविंशमुदरङ्कल्पयन्ति
 पाश्र्वे पर्श्वस्त्रिणवेनाभिकल्पते ॥ ६ ॥ अभिप्लवाऽऽभ-
 यतोऽस्य बाहु । पृष्ठम्पृष्ठ्य ऽडुति धीरा वदन्ति ॥ अनू-
 कमस्य चतुरुत्तरेण सँवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥
 कर्णवस्याभिजिद्विंशजिच्च । अक्ष्याबाहुः स्वरसामाभि-
 कल्पते ॥ नस्यम्प्राणं विषुवन्तमाहुर्गोऽआयुषी प्राणावेता-
 ववाञ्चौ ॥ ८ ॥ अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुः । मुखम्महा-
 व्रतः सँवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ सर्वस्तोमः सर्व-
 सामानमेतः सँवत्सरमक्ष्यात्मम्प्रविष्टम् ॥ समन्धीर

ऽआत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपेऽजात-
शोकः ॥ ९ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पुरुषो वै सँवत्सरः । पुरुष ऽइत्येकः सँवत्सर ऽइत्ये-
कमत्र तत्समन्दे वै सँवत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणा-
वत्र तत्समन्त्रय ऽऋतवः सँवत्सरस्य त्रय ऽइमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समञ्चतुरक्षरो वै सँवत्सरश्चतुरक्षरोऽयं
व्यजमानोऽत्र तत्समम्पञ्चऽर्त्तवः सँवत्सरस्य पञ्चेमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समः षडृतवः सँवत्सरस्य षडिमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समः सप्तऽर्त्तवः सँवत्सरस्य सप्तमे
पुरुषे प्राणा ऽअत्र तत्समम् ॥ १ ॥ द्वादश वै मासाः
सँवत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणा ऽअत्र तत्समन्त्रयोदश
वै मासाः सँवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्र-
योदश्यत्र तत्समञ्चतुर्विंशतिवै सँवत्सरस्यार्द्धमासा-
श्चतुर्विंशोऽयम्पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समः
षड्विंशतिवै सँवत्सरस्यार्द्धमासाः षड्विंशोऽयम्पुरुषः
प्रतिष्टे षड्विंश्यावत्र तत्समम् ॥ २ ॥ त्रीणि च
वै शतानि षष्टिश्च । सँवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च
शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समन्त्रीणि च वै
शतानि षष्टिश्च सँवत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि
षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समम् ॥ ३ ॥ सप्त च

वै शतानि विंशतिश्च । सँवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च
 शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र
 तत्समम् ॥ ४ ॥ दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि ।
 सँवत्सरस्य मुहूर्ता यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पञ्चदश कृत्वः
 क्षिप्त्राणि यावन्ति क्षिप्त्राणि तावन्ति पञ्चदश कृत्व एत-
 र्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदश कृत्व इदानीनि
 यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदश कृत्वः प्राणा यावन्तः
 प्राणास्तावन्तोऽना यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो
 निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति
 स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका
 वर्षन्ति ॥ ५ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः ।
 सार्वभौमस्मेघं वर्षन्तं वेदाहुमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥ ६ ॥
 तदेष इल्लोकोऽव्युक्तः । श्रमादयत्र परिवर्त्तमान-
 स्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि ॥ अहोरात्राभ्याम्पुरुषः
 समेन कृति कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ७ ॥
 तदेष इल्लोकः प्रत्युक्तः । शतः शतानि पुरुषः समेनाष्टौ
 शता यन्मिमतन्तद्वदन्ति ॥ अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन
 तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[संवत्सरादि दीक्षापक्षः]

देवा ह वै सहस्रसँवत्सराय दिदीक्षिरे । तेषाम्पञ्च
 शतानि सँवत्सराणाम्पर्यवेतान्न्यासुरथेदः सर्वमेव शश्राम

ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दांस्ति ॥ १ ॥ ततो
 देवाः । एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यँस्तेनायातयाम्ना या
 वेदे ऋषिद्विरासीत्तां ऋष्यश्रुवतायातयामा वा ऽअस्य वेदा
 ऽअयातयाम्न्या हास्य त्रय्या विद्ययास्विज्यङ्कृतम्भवति
 य ऽएवमेतद्वेद ॥ २ ॥ तदेतद्यज्ञस्यायातयाम । ओ श्राव-
 यास्तु इश्रौषड्यज ये यजामहे द्वौषडिति तासां वा ऽएता-
 साम्पञ्चानां ऋष्याहृतीनां सप्तदशाक्षराण्यो इश्रावयेति
 चतुरक्षरमस्तु इश्रौषडिति चतुरक्षरं व्यजेति द्व्यक्षरं व्ये
 यजामह ऽइति पञ्चाक्षरम् ॥ ३ ॥ द्व्यक्षरो वषट्कारः ।
 स ऽएष सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवतश्चाद्व्यास्मश्च प्रति-
 ष्ठितः स यो हैवमेतः सप्तदशम्प्रजापतिमधिदेवतश्चा-
 द्व्यास्मश्च प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशु-
 भिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ४ ॥ ते ह देवा
 ऽउचुः । उप तं व्यज्ञकृतुजानीत यः सहस्रसँवत्सरस्य
 प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसँवत्सरेण
 समाप्नुयादिति ॥ ५ ॥ ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठम् ।
 पृष्ठ्यस्य षडहस्याजःसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति
 तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दांस्ति ॥ ६ ॥ पृष्ठ्यमेव
 षडहम् । द्वादशाहस्याजःसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा
 भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दांस्ति ॥ ७ ॥ द्वाद-
 शाहमेव । सँवत्सरस्याजःसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति
 तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दांस्ति ॥ ८ ॥ सँवत्सरमेव ।
 तापश्चित्तस्याजःसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि

पृष्ठानि तानि च्छन्दांसि ॥ ९ ॥ तापश्चित्तमेव । सहस्र-
 सँवत्सरस्याञ्जः सवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि
 पृष्ठानि तानि च्छन्दांसि ॥ १० ॥ स वै सँवत्सरन्दीक्षा-
 भिरेति । सँवत्सरमुपसञ्जिः सँवत्सरः सुत्याभिः ॥ ११ ॥
 स यत्सँवत्सरन्दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसँवत्सर-
 स्यावरुन्देऽथ यत्सँवत्सरमुपसञ्जिर्मध्यमेव तेन सहस्रसँवत्सर-
 स्यावरुन्देऽथ यत्सँवत्सरः सुत्याभिरुत्तमार्द्धमेव तेन सहस्र-
 सँवत्सरस्यावरुन्दे ॥ १२ ॥ स वै द्वादश मासान्दीक्षा-
 भिरेति । द्वादशोपसञ्जिद्द्वादश सुत्याभिस्तत्षट्त्रिंशत्षट्-
 त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोकेऽ-
 यतन्त बृहत्या स्वर्गल्लोकमाप्नुवँस्तथो ऽएवैष ऽएतद्बृ-
 हत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गल्लोकमाप्नोत्यथ
 यो बृहत्याङ्गामस्तमेवैतेनैवंविद्ववरुन्दे ॥ १३ ॥ तद्वा ऽएतत् ।
 त्रयः सह क्रियतेऽग्निर्क्वथ्यम्महदुक्कथः स यत्सँवत्सर-
 न्दीक्षाभिरेति सँवत्सरमुपसञ्जिस्तेनास्याग्न्यर्क्षावाप्तौ भव-
 तोऽथ यत्सँवत्सरः सुत्याभिरेति तेनो ऽएवास्य महदु-
 क्कथमाप्सम्भवति स वा ऽएष ऽएव सहस्रसँवत्सरस्य
 प्रतिमा यत्तापश्चित्त ऽएष प्रजानाम्प्रजात्यै यत्ता-
 पश्चित्तः ॥ १४ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

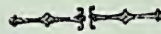
कण्डिकासंख्या १३२ ॥

[ज्योतिष्टोमे उद्गात्राद्यन्वारम्भः]

पुरुषः ह नारायणम्प्रजापतिरुवाच । यजस्व यजस्वेति
स होवाच यजस्व यजस्वेति वाव त्वम्मामास्थ त्रिरयक्षि
वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माद्धयन्दिनेन सवनेनादि-
त्यास्तृतीयसवनेनाथ मम यज्ञवास्त्वेव यज्ञवास्तावेवाहु-
मास ऽहुति ॥ १ ॥ स होवाच । यजस्वैवाहं वै ते तद्व-
क्ष्यामि यथा त ऽउक्वथानि मणिरिव सूत्र ऽओतानि
भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥ तस्मा ऽउ
हैतदुवाच । प्रातःसवने वहिष्पवमान ऽउद्गातारमन्वार-
भासै इत्यनोऽसि गायत्रच्छन्दा ऽअनु त्वारभे स्वस्ति
मा सम्पारयेति ॥ ३ ॥ अथ माद्धयन्दिने पवमाने ।
उद्गातारमन्वारभासै सुपण्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा ऽअनु
त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ४ ॥ अथ तृतीयसवन
ऽआर्भवे पवमाने । उद्गातारमन्वारभासा ऽऋभुरसि
जगच्छन्दा ऽअनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ५ ॥
अथ सथस्थितेषु सथस्थितेषु सवनेषु जपेह । मयि भर्गो
मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥ ६ ॥ अयं वै
लोको भर्गः । अन्तरिक्षलोको महो द्यौर्षशो वेऽन्ये
लोकास्तत्सर्वम् ॥ ७ ॥ अग्निर्वै भर्गः । वायुर्मह ऽआदित्यो
यशो वेऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥ ८ ॥ ऋग्वेदो वै भर्गः ।
यजुर्वेदो महः सामवेदो यशो वेऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥ ९ ॥
वाग्वै भर्गः । प्राणो महश्चक्षुर्षशो वेऽन्ये प्राणास्त-
त्सर्वम् ॥ १० ॥ तद्विद्यात् । सर्वल्लोकानात्मन्नाधिषि सर्वेषु

लोकेष्वारमानमधाथं स॒र्वान्दे॒वाना॒त्मन्न॒धिषि स॒र्वेषु दे॒वे-
 ष्वार॒मानम॒धाथं स॒र्वान्वे॒दाना॒त्मन्न॒धिषि स॒र्वेषु वे॒देष्वा-
 र॒मानम॒धाथं स॒र्वाङ्प्रा॒णाना॒त्मन्न॒धिषि स॒र्वेषु प्प्रा॒णेष्वा-
 र॒मानम॒धामि॒त्यक्षि॒ता वै लो॒का ऽअ॒क्षिता दे॒वा ऽअ॒क्षिता
 वे॒दा ऽअ॒क्षिताः प्प्रा॒णा ऽअ॒क्षिताः स॒र्वम॒क्षिता॒द्ध वा
 ऽअ॒क्षितमु॒पस॒ङ्गाम॒त्यप पुन॑र्म्मृ॒त्युञ्ज॒यति स॒र्वमा॒युरेति य
 ऽए॒वमे॒तद्वे॒द ॥ ११ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[सोमादीनां नित्यत्वम्]

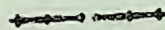
सावि॒त्रः ह स्मै॑त॒म्पूर्वं पशु॑मा॒लभ॑न्ते । अथै॒तर्हि
 प्प्रा॒जाप॑त्यं खो ह्ये॒व स॒विता स॒ प्प्रजा॑पतिरिति ब्रु॒दन्त॑स्त-
 स्मात्स॒ङ्ग्यु॒प्याग्नी॑स्तेन यजे॒रकृ॑त्प॒तेरे॒वाग्नि॑षु य॒येद॒ञ्जा-
 घ॒न्त्या प॒त्नीः सं॒व्याज॑यन्ति तस्या॒न्नोऽप्य॑सदिति ते त॒तो
 य॒दानि॑का॒मन्दी॑क्षन्ते ॥ १ ॥ तदु॒ वा ऽआ॑हुः । नाना-
 धि॒षण्या ऽए॒व स्यु॑र्यदि दीक्षित॒स्योप॑त॒पेत्पा॒र्श्वतोऽग्नि॑होत्र-
 जु॒ह्वद्व॑सेत्स यद्य॒गदो भ॑वति सः॒सृज्यै॑न॒स्पुनरु॑पह्यन्ते
 यद्यु॒ म्मि॒त्रय॑ते स्वैरे॒व त॒मग्नि॑भिर्द॒हन्त्य॑श॒वाग्नि॑भिरितरे
 वृ॒जमा॑ना ऽआ॒सत ऽडु॒ति तदु॑है॒वाहि॑ताग्नेः॒ ह॒र्म स॒मान-
 धि॒षण्या॑स्त्वे॒व भ॑वन्ति तस्य तदे॒व ब्रा॒ह्मणं॑ ख॒त्पु॒रश्च॑रणे
 ॥ २ ॥ तदा॑हुः । य॒त्सँव॑त्स॒राय सँव॑त्सरस॒दो दी॑क्षन्ते कथ-
 मे॒षाम॑ग्नि॒होत्र॑म॒नन्तरि॑तम्भवतीति व्र॒तेने॑ति ब्रू॒यात् ॥ ३ ॥

तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषा-
 म्पौर्णमासः हविरनन्तरितम्भवतीत्याज्येन च पुरोडाशेन
 चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥ तदाहुः यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो
 दीक्षन्ते कथमेषाम्पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीत्यौपासनै-
 रिति ब्रूयात् ॥ ५ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो
 दीक्षन्ते कथमेषामामावास्यः हविरनन्तरितम्भवतीति
 दद्धना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥ तदाहुः ।
 यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामाग्नयणेष्टि-
 रनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥
 तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषा-
 आतुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयात्
 ॥ ८ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते
 कथमेषाम्पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति पशुना च पुरो-
 डाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ९ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँव-
 त्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषां सोमोऽनन्तरितो भवतीति
 सवनैरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥ ते वा ऽएवमेते यज्ञकृतवः ।
 सँवत्सरमुपियन्ति स यो हैवमेतां यज्ञकृतूनां सँवत्सरेऽ-
 पीतिं वेद्व्याप्यस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥ सँवत्सरस्य
 समता वेदितव्या । एकम्पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्ये-
 कमुपरिष्ठात्रयः पञ्चाशत्स्पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुप-
 यन्ति त्रयः पञ्चाशत्मुपरिष्ठाद्विंशतिशत्स्पुरस्ताद्विषुवत
 ऽउक्कथ्यान्यहान्युपयन्ति विंशतिशत्मुपरिष्ठादिति नु
 ख ऽउक्कथ्यान्स्वरसाम्न ऽउपयन्ति ॥ १२ ॥ अथ

येऽग्निहोत्रोमान् । पदपञ्चाशतमुपुरस्तादियुतोऽग्निहोत्रो-
 नुपयन्ति पदपञ्चाशतमुपरिष्ठात्सप्तदहाः शतमुपुरस्ता-
 द्विषुवत् ऽउपयन्त्यन्यहान्युपयन्ति सप्तदहासुपरिष्ठात्पद-
 पुरस्ताद्विषुवत् षोडशिन ऽउपयन्ति षडुपरिष्ठात्त्रिंशत्-
 मुपुरस्ताद्विषुवत् षडहानुपयन्ति त्रिंशत्सुपरिष्ठाद्देश-
 हास्य समता समेन ह वा ऽअस्यावबृष्टेनान्यूनान-
 तिरिक्तेनाधनेनेतम्भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १३ ॥

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[अग्निहोत्रप्रायश्चित्त ब्राह्मणद्वयेन]

दीर्घसत्रं ह वा ऽएत ऽउपयन्ति । येऽग्निहोत्र-
 जुह्वेत्येतद्वै जरामर्षं सत्रं व्यदग्निहोत्रञ्जरया वा ह्येवा-
 स्मान्मुञ्च्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥ तदाहुः । यदेतस्य
 दीर्घसत्रिणोऽग्निहोत्रजुह्वतोऽन्तरेणाग्नी युक्तं वा विया-
 यारसं वा चरेयुः किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 कुर्वीत हैव निष्कृतिमपीष्ट्या वजेत तद् तन्नाद्रियेतेमान्वा
 ऽएष लोकाननुवितनुते योऽग्नी ऽआधत्ते ॥ २ ॥ तस्या-
 यमेव लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्वपच-
 नोऽसौ लोक ऽआहवनीयः कामन्वा ऽएषु लोकेषु व्या-
 षंसि युक्तञ्चायुक्तञ्च सञ्चरन्ति स यदि हास्याप्यन्तरेण
 ग्रामोऽग्नीन्विषयायान्नैव मे का चनार्तिरस्ति न रिष्टिरिति

हैव विद्यात् ॥ ३ ॥ त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेद्ध्याह । दुर्वराह
 ऽऐडकः श्वा तेषां व्यद्यधिश्चितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चि-
 त्सञ्चरेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके गार्ह-
 पत्याद्भस्मोपहृत्याहवनीयान्निवपन्तो यन्तीदं विष्णुर्वि-
 चक्रम, ऽदृत्येत्यच्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनु-
 सन्तन्मो भस्मनास्य पदमपिवपाम ऽद्विति वदन्तस्तदु-
 तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादासान्वा ऽअयं व्यज-
 मानस्यावाप्सीरक्षिप्ते परमासानावप्स्यते ज्येष्ठगृह्यह-
 रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्थमेव कुर्यात् ।
 उदस्थालीं वैवोदकमण्डलुं वादाय गार्हपत्यादग्न्य ऽआह-
 वनीयान्नियन्नियादिदं विष्णुर्विचक्रम ऽदृत्येत्यैवऽच्चा
 यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तनोति यद्वै यज्ञस्य
 रिष्टं व्यदृशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैन-
 तच्छान्त्या शमयत्येतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः ।
 यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानं स्कन्देत्किन्तत्र कर्म का प्राय-
 श्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परि-
 शिष्टेन जुहुयाद्यद्यु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत
 स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय यदन्न्यद्विन्दे-
 तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥* अथ यत्र स्कन्नं स्यात् । तदभि-
 मृशेदुस्कन्नधित प्राजनीति यदा वै स्कन्दत्यथ धीयते
 यदा धीयतेऽथ प्रजायते योनिर्वा ऽइयः रेतः पयस्तद-
 स्यां व्योनौ रेतो दधात्यनुष्ठया हास्य रेतः सित्कम्प्रजायते

(१) शु० य० सं० ५. १५ । ऋ० सं० १. २. ७ । का० श्रौ० सू० २५. ४. १८ ।

* अत्र शतम् ६१०० ।

य एवमेतद्वेदामुतो वै दिवो वर्षतीहौषधयो वनस्पतयः
 प्रजायन्ते पुरुषाद्रेत स्कन्दति पशुभ्यस्तुत इदं सर्व-
 प्रजायते तद्विद्याद्भ्यसी मे प्रजातिरभूद्बहुः प्रजया
 पशुभिर्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति ॥ ७ ॥ अथ
 यत्रावभिन्नं स्यात् । तदुदस्थालीं वैवोदकमण्डलं वा
 निनयेद्यद्वै यज्ञस्य रिष्टं यदुशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य
 शान्तिरज्जिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयति भूर्भुवः स्वरित्येताभि-
 व्वर्याहृतिभिरेता वै व्वयाहृतयः सर्वप्रायश्चित्तीस्तदनेन
 सर्वेण प्रायश्चित्तिक्कुरुते तानि कपालानि सञ्चित्य यत्र
 भस्मोद्धृतं स्यात्तन्निवपेदेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥
 तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेत्किन्तत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरिति तां हैके यजुषोत्थाप्यन्त्युदस्था-
 देव्यदितिरितीयं वा ऽदितिरिमांमेवास्मिमा ऽएतदुत्थाप-
 याम ऽहुति वृदन्त ऽआयुर्व्यज्रपतावधादित्यायुरेवास्मिँस्त-
 द्दध्म ऽहुति वृदन्त ऽइन्द्राय कृष्णवती भागमितीन्द्रियमे-
 वास्मिँस्तद्दध्म ऽहुति वृदन्तो मित्राय वरुणाय चेति
 प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवास्मिँस्तद्दध्म
 ऽहुति वृदन्तस्तान्तस्यामाहुत्याम्ब्राह्मणाय दद्याद्यमनबभ्याग-
 मिष्यन्मन्त्येतार्तिं वा ऽएषा पाप्मानं व्यजमानस्य
 प्रतिदृश्योपाविक्षदुर्तिमेवास्मिँस्तत्पाप्मानमप्रतिमुञ्चाम
 ऽहुति वृदन्तः ॥ ९ ॥ तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । अश्र-
 दधानेभ्यो हैभ्यो गौरपक्कामस्यार्त्यो वा ऽआहुति

द्विह्यन्तीत्यमेव कुर्वाद्दिण्डैर्नैवेनां विपिण्योत्थापयेदिति
 तद्यथैवाहुः धान्यतोऽश्नो वाश्नतरो वा गदायेत
 वलीवर्हो वा युक्तस्तेन दण्डप्रजितेन तोत्रप्रजितेन
 वसद्धानः समीप्सति तः समश्नुत एवमेवैतया
 दण्डप्रजितया तोत्रप्रजितया यथै स्वर्गलोकोक्तः समी-
 प्सति तः समश्नुते ॥ १० ॥ अथ होवाचारुणिः । यौर्वी
 एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्रयमेव वत्सो योऽयम्पवत
 ऽइयमेवाग्निहोत्रस्थाली न वा एव विदुषोऽग्निहोत्री
 नश्नयति क्व ह्यसौ नश्नयेन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रीवत्सो
 नश्नयति क्व ह्येष नश्नयेन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रस्थाली
 भिद्यते क्व हीयम्भिद्येत शिश्यो वै पर्जन्यो वर्षति
 तद्वियाच्छेमाणस्मे महिमानमधारयमाणोपाविक्षच्छेयान्भ-
 विष्यामीति तामात्मन्येव कुर्वीतात्मन्येव तच्छ्रु-
 न्यत्त ऽहुति इ स्माहारुणिरेतदेव तत्र कर्म ॥ ११ ॥
 तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोष्यमाना वाश्नयेत किन्तत्र
 कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्तम्बमाच्छ्रित्य ग्रासयेदेत-
 देव तत्र कर्म ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्री लोहितन्दुहीत किन्तत्र
 कर्म का प्रायश्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा भेक्षणक-
 त्वान्वाहार्यपचनम्परिश्रयितव्यं व्यातस्मिन्नेनच्छपयि-

त्वा तस्मिँस्तूष्णीञ्जुहुयादनिर्ऋतो वै प्रजापतिः
 प्राजापत्यमग्निहोत्रं सर्वं वा ऽनिरुक्तन्तदनेन सर्वेण
 प्रायश्चित्तिङ्कुरते तान्तस्यामाहुत्याम्नाह्मणाद्य दद्याद्यमन-
 दभ्यागमिष्यन्मन्येतार्तिं वा ऽएषा पाप्मानं स्वजमानस्य
 प्रतिदृश्य दुहे वा लोहितन्दुह ऽआर्तिमेवास्मिँस्तत्पा-
 पमानम्प्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादनात्तैव
 तदार्तं स्वजस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः ।
 यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानममेक्ष्यमापद्येत किन्तत्र कर्म का
 प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यमन्यन्ते प्रयतमेतन्नै-
 तस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्च न वीभत्सन्ते
 वीभत्सन्ताऽइ तु देवा ऽइत्यमेव कुर्ष्याद्गार्हपत्यादुष्ण-
 म्भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मँस्तूष्णीन्निनयेदज्जि-
 रूपनिनयत्यज्जिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेत-
 तत्र कर्म ॥ २ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रन्दोहितम-
 ममेक्ष्यमापद्येत किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य ऽएवै-
 नऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्रयिष्यन्नभवति तान्प्रत्युह्य
 तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मँस्तूष्णीन्निनयेदज्जिरूपनिनयत्य-
 ज्जिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म
 ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रमधिश्रतममेक्ष्यमापद्येत
 किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य ऽएवैतेऽङ्गारा
 निरूढा येष्वधिश्रतमभवति तेष्वेनत्तूष्णीञ्जुहुयात्तद्भुत-
 महुतं स्वदहैतत्तेषु जुहोति तेन हुतं स्वद्वेनास्तेनैवानुगम-

यति तेनाहुतमद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यद्व्यद्वि-
न्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥ तदाहुः । यद-
धिश्चतेऽग्निहोत्रे यजमानो स्मियेत किन्तत्र कर्म का
प्रायश्चित्तिरिति तदेवैनदभिपर्याधाय विष्पन्दयेदथो
खल्वाहुरेतावती सर्वस्य हविर्व्यजस्य प्रायश्चित्तिरित्येतदेव
तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं स्तुच्युन्नीतं
स्कन्देत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चि-
त्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाद्यद्यु नीची
स्तुक् स्याद्यदि वा भियेत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्या-
द्भिरुपनिनीय यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात्
॥ ६ ॥ तद्वैके । प्रतिपरेत्य यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं भवति
तेन जुह्वति तदु तथा न कुर्व्यात्स्वर्ग्यं वा ऽएतद्यदग्नि-
होत्रं स्यो हैनन्तत्र व्रयात्प्रति न्वा ऽअयं स्वर्गाहोका-
दवारुक्षन्नास्येदं स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव
स्यात् ॥ ७ ॥ इत्थमेव कुर्व्यात् । तदेवोपविशेद्यत्स्थाल्या-
म्परिशिष्टं स्यात्तदस्मा ऽउन्नीयाहरेयुस्तद्वैक ऽउपव-
हन्ते हुतोच्छिष्टं वा ऽएतद्यातयाम वा ऽएतन्नैतस्य होत-
व्यमिति तदु तन्नाद्रियेत यदा वा ऽएतदुयातयामाथैनद्ध-
विरातश्चनङ्कुर्वते तस्माद्यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्त-
दस्मा ऽउन्नीयाहरेयुर्व्यद्यु तत्र न स्याद्यदन्न्यद्विन्देत्त-
दग्नावधिश्चत्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तददो
हैवोन्नेष्यामीत्युक्तमभवत्यथात्र यथोन्नीतमेवास्मा ऽउन्नी-
याहरेयुस्तेन कामञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥ तदाहुः ।

यस्याग्निहोत्रं सुच्युन्नीतममेक्ष्यमापयेत किन्तत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यमन्यन्ते प्रयतमेत-
 न्नैतस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्च न वीभत्सन्त
 ऽइति तद्वैक ऽउत्सिच्य च्छर्दयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यो
 हैनन्तत्र ब्रूयात्परासिञ्चत न्वा ऽअयमग्निहोत्रं क्षिप्तेऽयं
 व्यजमानः परासेक्ष्यत ऽइतीश्वरो ह तथैव स्यादित्यमेव
 कुर्यादाहवनीये समिधमबभ्याधायाहवनीयादेवोष्णमभस्म
 निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णणे भस्मस्तूष्णीन्निनेयदक्षिरुप-
 निनयत्यङ्गिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव
 तत्र कर्म ॥ ९ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं सुच्युन्नीत-
 मुपरिष्टादववर्षेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्रमागन्तुप मान्देवाः प्राभूवञ्छेया-
 न्भविष्यामीति तेन कामञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ १० ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[गार्हपत्याद्यनुगमने प्रायश्चित्तम्]

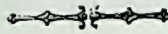
तदाहुः । यत्पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामथाग्निरनुगच्छे-
 त्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति यमप्रतिवेशः शकलं
 विन्देत्तमबभ्यस्याभिजुहुत्यादारौ दारावग्निरिति वदन्दारौ
 दारौ ह्येवाग्निर्व्यद्यु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद्विरण्यम-
 भिजुहुयादग्नेर्वा ऽएतद्वेतो यद्विरण्यं व्य ऽउ वै पुत्रः
 स पिता यः पिता स पुत्रस्तस्माद्विरण्यमभिजुहुयादेत-
 देव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीय ऽउद्धृतः

पुराग्निहोत्रादनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 गार्हपत्यादेवैनम्प्राश्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयात्त य-
 द्यपि शतमेव कृत्वः पुनः पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेद्गार्हपत्यादेवैन-
 म्प्राश्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयादेतदेव तत्र कर्म
 ॥२॥ [अर्थः प्रपाठकः ४८] तदाहुः । यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छे-
 त्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद् हैकऽउल्मुकादेव
 निर्म्मन्थन्ति यतो वै पुरुषस्यान्ततो नश्यति ततो वै स तस्य
 प्रायश्चित्तिमिच्छत ऽहुति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादु-
 ल्मुकः ह वै वादाय चरेयुरुल्मुकस्य वावव्रश्चमिथमेव
 कुर्यादुल्मुकादङ्गारमादाय तमरणयोरभिविमत्नीयादुप ह
 तङ्काममाप्नोति य ऽउल्मुकमथ्य ऽउपो तं स्योऽरण्योरेत-
 देव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । स्याग्नावग्निमभ्युद्ध-
 रेयुः किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरितीश्वरौ वा एतौ
 सम्पद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजाश्च पशूश्च निर्दहस्तद-
 भिमन्त्रयेत 'समितः सङ्कल्पेथां संप्रियौ रोचिष्णु
 सुमनस्यमानौ ॥ इषमुर्जमभि संब्रसानौ ॥ सं ब्रामनांस्ति
 सं व्रता समु चित्तान्याकरम् ॥ अग्ने पुरीष्याधिपा भव
 त्वन्न ऽइषमुर्जं यजमानाय धेही'ति शान्तिमेवाब्रामेतद्ब-
 दति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिःसायै ॥ ४ ॥ वयु
 ऽअस्य हृदयं वक्ष्येव लिखेत् । अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपाल-
 नपुरोडाशत्रिर्वपेतस्यावृत्सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्र-
 न्नावाज्यभागौ विराजौ संव्राज्ये ऽअथैते वाज्यानुवाक्ये

ऽ'अग्निनाग्निः समिच्छते कविर्महपतिर्युवा ॥ हव्यवाइजु-
 ह्वास्य' ऽइत्यथ याज्या 'स्व॑त् हव्ये ऽअग्निना विप्रो विप्रेण
 सन्तसता ॥ सुखा सुखा समिच्छस' ऽइति शान्तिमेवाभ्या-
 मेतद्वदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसाया ऽएत-
 देव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । स्याहवनीयेऽनुगते
 गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्
 हैके तत ऽएव प्राश्चमुद्धरन्ति प्राणा वा ऽअग्नयः प्राणा-
 नेवास्मा ऽएतदुद्धराम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्वाद्यो
 हैनन्तत्र ब्रूयात्प्राचो इवा ऽअयं यजमानस्य प्राणान्प्रा-
 त्सीद्मरिण्यत्ययं यजमान ऽइतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ ६ ॥ अथ हैके प्रत्यश्चमाहरन्ति । प्राणोदानाविमाविति
 वदन्तस्तदु तथा न कुर्वात्स्वर्ग्यं वा ऽएतद्यदग्निहोत्रं यो
 हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रति इवा ऽअयत् स्वर्गाहोकादुवारुक्षन्ना-
 स्पेदुत् स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ ७ ॥ अथ हैकेऽइयङ्गार्हपत्यम्मन्थन्ति । तदु तथा न
 कुर्वाद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादग्नेन्वा ऽअयमधि द्विषन्तभ्रातृ-
 ळ्यमजीजनत क्षिप्रेऽस्य द्विषद्भ्रातृळ्यो जनिष्यते
 प्रियतमः रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ८ ॥ अथ
 हैकेऽनुगमस्याह्यम्मन्थन्ति । तस्याशान्नेयादपि यत्परिशि-
 ष्टमभूत्तदजीजसत नास्य दायादुश्चन परिशेक्ष्यत ऽइती-
 श्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥ इत्थमेव कुर्वात् । अरण्यो-
 रग्नी समारोहोदद्दुदवसाय निर्मत्य जुह्वसेत्तथा ह न

काञ्चन परिचक्षाङ्करोति नवावसानं ऽउ ऽअस्याभितोरात्रं
हुतम्भवति * ॥ १० ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अग्न्यन्तरसंसर्गादौ प्रायश्चित्तम्]

अथ प्रातर्भस्ममाहुर्दुहृत्य । गोमयेनालिप्यारण्यो-
रेवाग्नी समारोह्य प्रत्यवस्यति मथित्वा गार्हपत्यमुद्धृत्या-
हवनीयमाहुत्यान्वाहार्षपचनमग्नेये पथिकृतेऽष्टाकपाल-
म्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनीरनु-
ब्रूयाद्वात्रिंशवाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते याज्या-
नुवाक्ये 'वेत्था हि वेधो ऽअद्धनः पथश्च देवाञ्जसा ॥
अग्ने यज्ञेषु सुकृत'वित्यथ याज्या'देवानामपि पन्थामगृह्म
यच्छक्नवाम तदनुप्रवोढुम् ॥ अग्निर्विद्वान्स यजात्सेदु
होता सो ऽअद्धरान्स ऽऋतुर्लपयाती'त्यग्निर्वै पथिकृत्प-
थामपिनेता स ऽएवैनं यज्ञपथमपिनयत्येतदेव तत्र कर्म
॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याग्नयः सः सृज्येरन्किन्तत्र कर्म
का प्रायश्चित्तिरिति स यदि परस्ताद्दहन्नभीयात्तद्विद्यात्प-
रस्तान्मा शुक्लमागन्नुप मान्देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्या-
मीति वदु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नये विविचयेऽष्टा-
कपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनी-
रनुब्रूयाद्वात्रिंशवाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते

* का० श्री० सू० २५. ३. ४-९ ।

(१) ऋ० सं० ४. ५. २१ । (२) ऋ० सं० ७. ५. १० ।

याज्यानुवाक्ये 'वि ते विष्वग्वातजूतासोऽग्ने भामासः
 शुचे शुचयश्चरन्ति ॥ तुविम्रश्नासो दिव्या नवग्वा वना-
 वनन्ति धृषता रुजन्त' इत्यथ याज्या 'त्वामग्ने मानुषीरीडते
 विशो होत्राविदं विविचिः रत्नधातमम् ॥ गुहा सन्तः सुभग
 विश्वदर्शतन्तुविष्वणसः सुयजङ्घृतश्चय'मित्यथो ह यो
 द्विषतो ब्रातृव्याद्व्याविवृत्सेत तत्काम एतया यजेत
 वि हैवास्माद्वर्त्तत एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥ यद्वयमिती
 दुहन्नभीयात् । तद्विद्यादभि द्विषन्तम्ब्रातृव्यम्भविष्यामि
 श्श्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद-
 ग्नये संवर्गायाष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव
 सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वाग्न्यग्नावाज्यभागौ विराजौ
 संव्याज्येऽअथैते याज्यानुवाक्ये 'परस्योऽअधि संवतोऽ-
 वराँः॥अब्ध्यातर ॥ यत्राहमस्मि ताँः॥ अवे'त्यथ
 याज्या 'मा नोऽअस्मिन्महाधने परावर्भारभूयथा ॥ सं
 वर्गः सः रयिज्ञये'त्यथो ह यो द्विषतो ब्रातृव्यात्सं-
 विवृक्षेत तत्काम एतया यजेत सः हैवास्माद्वृत्त
 एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्य वैद्युतो दुहेत्कि-
 न्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिष्ठान्मा शुक्-
 मागन्नुप मान्देवाः प्राभूवज्ज्ञेयान्भविष्यामीति यद्युऽ
 अस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नयेऽप्सुसुमतेऽष्टाकपाल-
 मपुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्तदश सामिधेनीरनु-

ब्रूयाद्वात्रिंशद्वावाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते याज्या-
नुवाक्ये 'ऽअप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुक्ष्यसे ॥ गृध्रं
सज्जायसे पुन'रित्यथ याज्या 'गृध्रं ऽअस्योषधीनाङ्गुर्गृध्रं
वनस्पतीनाम् । गृध्रं विश्वस्य भूतस्याग्ने गृध्रं
ऽअपामसी'ति शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य
प्रजायै पशूनामहिंसया ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥
तदाहुः । यस्याग्नयोऽमेध्यैरग्निभिः सहऽज्यैरन्कि-
न्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्यग्नये शुचयेऽष्टाकपा-
लम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनी-
रनुब्रूयाद्वात्रिंशद्वावाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते या-
ज्यानुवाक्ये 'ऽअग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः
कविः ॥ शुची रोचत ऽआहुत' इत्यथ याज्यो'दग्ने शुचयस्तव
शुक्लं ब्रूजन्त ऽईरते ॥ तव ज्योतींश्चक्षय' ऽहुति शान्ति-
मेवाभ्यामेतद्वदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसया
ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीयमनुद्धृत-
मादित्योऽभ्यस्तमियात्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्येते
वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्ममादपप्रयन्ति तदस्मै ववृ-
क्ष्यते यस्माद्देवा ऽअपप्रयन्ति तामनु ववृद्धिं व्यश्च वेद
यश्च न ता ऽउभावाहतुरनुद्धृतमस्याभ्यस्तमगादिति तत्रेत्य-
ङ्कुर्व्याद्धरितः हिरण्यन्दग्ध्रं प्रवक्ष्य पश्चाद्धर्त्तवै ब्रूया-
त्तदेतस्य रूपङ्गीयते य एष तपत्यहर्वा एष तदुद्गृह्णो

रूपङ्गियते पवित्रन्दर्भाः पवत्येवैनन्तदुथेद्धममादीप्य
 प्राञ्चः हर्त्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मणः ऽआर्षेयः ऽउद्धरेद्ब्राह्मणो वा
 ऽआर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्ध-
 यति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य ऽआज्यमधि-
 श्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वा समिध-
 मुपसङ्गह्य प्राडुदाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय द-
 क्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनङ्कुद्धं स्यन्तमुक्षवेहतो-
 पमन्त्रयेतैवमेवैतद्विश्वान्देवानुपमन्त्रयते जानन्ति हैनमुप
 हैनमावर्तन्त ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ६ ॥ तदाहुः ।
 यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियात्किन्तत्र कर्म का
 प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मा-
 दूषिवांस्तोऽपप्रयन्ति तदस्मै ऋक्ष्यते यस्मादेवा
 ऽअपप्रयन्ति तामनु ऋक्षिं यश्च वेद यश्च न ता ऽउभा-
 वाहतुरनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति तत्रेत्थङ्कुर्वाद्रजतः हिर-
 ण्यन्दर्भे प्रब्रह्म पुरस्ताद्धर्त्तवै ब्रूयात्तच्चन्द्रमसो रूप-
 ङ्गियते रात्रिवै चन्द्रमास्तद्रात्रे रूपङ्गियते पवित्रन्दर्भाः
 पवत्येवैनन्तदुथेद्धममादीप्याञ्चः हर्त्तवै ब्रूया-
 द्ब्राह्मणः ऽआर्षेयः ऽउद्धरेद्ब्राह्मणो वा ऽआर्षेयः सर्वा
 देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्धयति तमुपसमाधाय
 प्रतिपरेत्य गार्हपत्य ऽआज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य
 यथागृहीतमाज्यङ्गहीत्वा समिधमुपसङ्गह्य प्राडुदाद्रवत्यथा-
 हवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति सोऽसावेव बन्धुर्न ह वै
तत्र का चनार्तिर्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा प्रायश्चित्तिः
क्रियत एतदेव तत्र कर्म ॥ ७ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[मृताग्निहोत्रनिरूपणम्]

तदाहुः । यदेष दीर्घसन्ध्यग्निहोत्र जुह्वस्त्रवसन्निभयेत
जुहुयुरस्मा ३ इ ना ३ इति तद्वैके होतव्यमन्यन्त
ऽआगन्तोरिति तदु तथा न कुर्यादुतस्थानो वा ऽएष
तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइव जुहुयुर्ष्यजाय वा ऽएष
ऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्त्रः सचते
॥ १ ॥ अथ हैक ऽआहुः । एवमेवान्वाहिता ऽआहूय-
मानाः शयीरन्निति तदु तथा न कुर्यादुतस्थानो वा
ऽएष तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइवेन्धीरन्यजाय वा
ऽएष ऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्त्रः
सचते ॥ २ ॥ अथ हैकेऽरुण्योः । अग्नी समारोह्य
निदधति तमाहते निर्मन्थन्ति तदु तथा न कुर्यादुत-
स्थानो वा ऽएष तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइव
निर्मन्थेयुर्ष्यजाय वा ऽएष आहुतिभ्यस्तस्थानः स
हैनममृष्यमाणस्तृप्त्रः सचते ॥ ३ ॥ इत्थमेव कुर्यात् ।
निवान्यवत्सानिष्ट्वै ब्रूयात्तस्यै पयसा जुहुयादुत वा

ऽएतत्स्यो यज्ञिवान्न्यसाया * ऽआर्त्तमेतदग्निहोत्रं स्य-
 न्मृतस्य तदात्तेनैव तदाग्निष्कृत्य श्रेयान्भवति ॥ ४ ॥
 तदुप्युपमास्ति । यद्धौ रथौ मृदितौ समागच्छेताथ
 स्यादेवान्न्यतरः स्यदायेति ॥ ५ ॥ तस्य वा ऽएतस्या-
 ग्निहोत्रस्योपचारः । प्राचीनावीती दोहयति यज्ञोपवीती वै
 देवेभ्यो दोहयत्यथैवम्पितृणाम् ॥ ६ ॥ नाङ्गारेष्वाधिश्रयति ।
 यद्वाङ्गारेष्वाधिश्रयेदेवत्रा कुर्वाद्गार्हपत्यादुष्णस्मभ्यस्म दक्षिणा
 निरुह्य तस्मिन्नेनदुधिश्रयति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ७ ॥
 नावज्ज्योतयति नापः प्रत्यानयति । यद्वावज्ज्योतये-
 द्यदपः प्रत्यागयेदेवत्रा कुर्वान्न त्रिः प्रतिष्टुपः हरति
 यत्रिः प्रतिष्टुपः हरेदेवत्रा कुर्वात्सकृदेव निकर्षन्हरति
 पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ८ ॥ नोन्नेष्यामीत्याह । न
 चतुरुन्नयति यद्धोन्नेष्यामीति ब्रूयाद्यच्चतुरुन्नेयेदेवत्रा कुर्वा-
 त्सकृदेव तूष्णीन्यक्कपर्वस्यति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति
 ॥ ९ ॥ नोपरिष्टात्समिधमभ्यस्य हरति । यद्धोपरिष्टा-
 त्समिधमभ्यस्य हरेदेवत्रा कुर्वादधस्तादुपास्य हरति पितृ-
 देवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १० ॥ नोत्तरेण गार्हपत्यमेति ।
 यद्धोत्तरेण गार्हपत्यमियादेवत्रा कुर्वादक्षिणेन गार्हपत्य-
 मेति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ११ ॥ अथ यान्यमू-
 न्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणाग्रे तानि
 करोति पितृदेवस्यमेवैनत्तत्करोत्यथाहवनीये समिधं अभ्या-
 धाय सव्यञ्जान्वाच्य सकृदेव तूष्णीन्यक्कपर्वस्यति

* निवः पातः अन्यः परकीयवत्सो यस्याः । परकीयेण वत्सेन या मृतवत्सा गौदुष्यते सा
 निवान्यवत्सा । “अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा निवान्यादुग्धे” (का० श्रौ० सू० ५. ८. १८) ।

पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति नोदिङ्गयति नोपमृष्टे न
 प्राश्नाति नोदुक्षति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १२ ॥
 तदाहुः । यदेष दीर्घसूत्र्यग्निहोत्रञ्जुह्वत्प्रवसन्निभयेत
 कथमेनमग्निभिः कुर्युरिति तः हैके दग्ध्वाहरन्ति तमा-
 हृतमग्निभिः सङ्घापयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यथान्यस्यां
 व्योनौ रेतः सित्तन्तदन्न्यस्याम्प्रजिजनयिषेत्तादृक्तदुस्थी-
 न्येतान्न्याहृत्य कृष्णाजिने न्युष्य पुरुषविधिं विधायो-
 णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य तमग्निभिः समुपोषे-
 त्तेनथ स्वाद्योनेः प्रजनयतीति ॥ १३ ॥ तः हैके ग्रामा-
 ग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेष वै विश्वात्क्रव्या-
 दग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः सपशुः समन्तोः ॥ १४ ॥
 अथ हैके प्रदुव्येन दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेष वा
 ऽअशान्तोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः सपशुम्प्र-
 दग्धोः ॥ १५ ॥ अथ हैक ऽउल्मुक्क्येन दहन्ति । तदु
 तथा न कुर्यादेष वै रुद्रियोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः
 सपशुमभिमन्तोः ॥ १६ ॥ अथ हैकेऽन्तरेणाग्नीश्चित्ति-
 श्चित्वा । तमग्निभिः समुपोषन्त्येतद्वै यजमानस्यायतनं
 व्यदन्तरेणाग्नीनिति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र
 वन्यान्सह्ये न्वा ऽअयङ्गामस्याशसनमजीजनत
 ऽभिप्रेऽस्याशसनअनिष्यते प्रियतमः रोत्स्यतीतीश्वरो
 ह तथैव स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[और्ध्वदेहिकनिरूपणम्]

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । मरिष्यन्त-
 श्रेयजमानम्मृष्येत यत्रैवास्मा ऽआशसनजोषितं स्यात्-
 दरण्योरग्नी समारोह्य निर्म्मत्थ्य जुह्वद्वसेत्स यदास्मा-
 ल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् ॥ १ ॥ अथैनमन्तरेणाग्नीश्चित्ति-
 ज्जित्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति तदु तथा न कुर्वादित-
 स्थानो वा ऽएष तस्मै यदेनः श्वदद्याया ऽइव जुहुयु-
 र्व्यजाय वा ऽएष ऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्य-
 माणस्तृप्त्रः सचते ॥ २ ॥ इत्थमेव कुर्वात् । तिस्र
 ऽएव स्थालीरेष्ट्वै ब्रूयात्तासु गोमयानि च शुम्बलानि
 चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृज्याते ये ततः सन्तापा-
 दग्मयो जायेरस्तैरेनन्दहेयुस्तथाह तैरेव दग्मो भवति नो
 प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥ तस्मादुप्येतद्विषणाभ्यनूक्तम् ।
 'यो ऽअग्निं रग्नेरद्व्यजायत शोकात्पृथिव्या ऽउत वा
 दिवस्पृरि ॥ येन प्रजा विश्वकर्मा जज्ञान तमग्ने हेडः
 परि ते वृणक्तु'ति यथऽर्क्ता ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ अथैनं
 विपुरीषङ्कत्वा । अस्याम्पुरीषम्प्रतिष्ठापयति पुरीषं वा
 ऽइयन्तत्पुरीष ऽएवैतत्पुरीषन्दधाति या ह वा ऽअस्यैषा
 वृकला सपुरीषा तस्यै ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति
 नेत्सृगालः सम्भवदिति तदु तथा न कुर्वात्क्षोधुका हास्य
 प्रजा भवति तमन्तरतः प्रक्षाल्याज्येनान्वनक्ति मेक्ष्य-
 मेवैनत्तत्करोति ॥ ५ ॥ अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु * ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।

* का० औ० सू० १५. ७. २०-३४ ।

सप्त हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ज्योतिर्वा ऽअमृतः
 हिरण्यज्ज्योतिरेवास्मिन्स्तदमृतन्दधाति ॥ ६ ॥ अथैन-
 मन्तरेणाग्नीश्चित्तिञ्चिक्त्वा । कृष्णजाजिनमुत्तरलोम प्राची-
 नग्रीवम्प्रस्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानन्निपाद्य जुहुङ्क्ष्वतेन
 पूर्णान्दक्षिणे पाणावादधाति सव्यं ऽउपभृतमुरसि
 द्रुवाम्मुखेऽग्निहोत्रहवणीन्नासिकयोः स्त्रुवौ कर्णयोः प्रा-
 शिन्नहुरणे शीर्षेऽङ्गमसम्प्रणीताप्रणयनम्पादश्वयोः शूर्पे
 ऽउदरे पात्रीं समवत्तधानीम्पृषदाज्यवतीं शिश्नस्थान्ते
 शम्भ्यामाण्डयोरन्ते वृषारवावन्वगुलूखलञ्च मुसलञ्चान्त-
 रेणोरू ऽअन्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिणे पाणौ स्फ्यम्
 ॥ ७ ॥ स ऽएष यज्ञायुधी यजमानः । यथा विन्ध्य-
 दामोषमतीयदेवमेव योऽस्य स्वर्गे लोको जितो भवति
 तमन्व्यत्येति तमेते सन्ताप्या ऽअग्नयो यथा पुत्राः
 पितरम्प्रोषुषमागतः शिवमुपस्पृशन्त्येवः शिवः हैवैनमु-
 पस्पृशन्ति प्र हैवैनङ्कल्पयन्ति ॥ ८ ॥ तं यद्यदि गार्ह-
 पत्यः पूर्वं प्राप्नुयात् । तद्विद्यात्प्रतिष्ठु ऽएनमग्निः
 पूर्वं प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिँल्लोके स्थास्यन्ति
 तेऽस्मात्प्रत्यञ्च ऽइति ॥ ९ ॥ अथ यद्याहवनीयः । तद्वि-
 द्यान्मुख्य एनमग्निः पूर्वं प्रापन्मुखतो लोकानजैषी-
 न्मुखमेव तेऽस्मिँल्लोके भविष्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च
 ऽइति ॥ १० ॥ अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । तद्विद्यादन्नाद
 एनमग्निः पूर्वं प्रापदन्नमत्स्यन्नमेव तेऽस्मिँल्लोकेऽ-
 त्स्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च ऽइति ॥ ११ ॥ अथ यदि

सर्वे सकृत् । तद्विद्यात्कल्याणल्लोकमजैषीदित्येतान्य-
स्मिन्नन्विज्ञानानि ॥ १२ ॥ तां वा ऽएताम् । यजमाना-
स्माहुतिमन्ततो जुहोति स योऽस्य स्वर्गे लोको जितो
भवति तत ऽआहुतिमयोऽमृतः सम्भवति ॥ १३ ॥
अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति ।
तानि ब्राह्मणाय ‡ दद्याच्छवोद्वहमु ह तस्मन्न्यन्ते यस्तानि
प्रतिगृह्णन्त्यप ऽएवैनान्यबभ्यवहरेयुरापो वा ऽअस्य
सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥
अथैतामाहुतिञ्जुहोति * । पुत्रो वा भ्राता वा यो
वान्यो ब्राह्मणः स्यादस्मात्त्वमधि जातोऽसि
त्वदयञ्जायताम्पुनः ॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्यनपे-
क्षमेत्याप ऽउपस्पृशन्ति † ॥ १५ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९५ ॥

‡ का० श्रौ० सू० २५. ७. ३६ ।

* का० श्रौ० सू० २५. ७. ४० ।

(१) छ० य० सं० ३३. २२ ।

† 'अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः' (का० श्रौ० सू० २५. ७. ४१)

[ज्योतिष्टोमप्रायश्चित्तम्]

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वो या
 ऽएता देवता या ऽएता ऽआहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ स यद्य-
 जस्याच्छेत् । यान्तत्प्रति देवताम्नन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहु-
 याद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत ऽआग्नीध्रे वि-
 वा ऽएतद्यज्ञस्य पर्व स्वःसते यद्ध्वलति सा यैव तर्हि
 तत्र देवता भवति तथैवैतदेवतया यज्ञम्भिषज्यति तया
 देवतया यज्ञम्प्रति सन्दधाति ॥ २ ॥ स यद्येनम्नसाभि-
 क्ष्यातः । यज्ञो नोपनमेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी-
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं यज्ञो नमति ॥३॥
 [* काण्डस्यार्धम् २३०] अथ यद्येनं वाचाभिर्व्याहृतः । यज्ञो
 नोपनमेत्प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्प्रजापतिर्हि स तर्हि भव-
 त्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं यज्ञो नमति ॥४॥ अथ यस्य
 राजानमच्छेत्वा । नाहुरन्त ऽएयुरन्धसे स्वाहेति जुहुयादन्धो-
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं यज्ञो नमति
 ॥ ५ ॥ अथ यदि सातः । किञ्चिदाप्येत सवित्रे स्वाहेति
 जुहुयात्सविता हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 यज्ञो नमति ॥ ६ ॥ अथ यदि दीक्षासु । किञ्चिदाप्येत
 विश्वकर्म्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्म्मा हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ७ ॥ अथ
 यदि सोमकूपण्याम् । किञ्चिदाप्येत पूषणे स्वाहेति
 जुहुयात्पूषा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 यज्ञो नमति ॥ ८ ॥ अथ यदि कूयायोपोत्थितः । किञ्चि-

* इयमर्धकाण्डसंख्याऽत्र काण्डे लिखिता । सापि 'क' पुस्तक एव ।

दापयेतेन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जुहुयादिन्द्रश्च हि स
 तर्हि मरुतश्च भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति
 ॥ ९ ॥ अथ यदि पण्यमानः । किञ्चिदापयेतासुराय स्वाहेति
 जुहुयादसुरो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं
 स्वज्ञो नमति ॥ १० ॥ अथ यदि क्रीतः । किञ्चिदापयेत
 मित्राय स्वाहेति जुहुयाद्वित्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मा-
 नं हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ ११ ॥ अथ यदूरावा-
 सन्नः । किञ्चिदापयेत विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवत्यप पाप्मानं
 हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ १२ ॥ अथ यदि पर्शु-
 मानः । किञ्चिदापयेत विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि नरन्धिषो भवत्यप पाप्मानं
 हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ १३ ॥ अथ यद्यागतः ।
 किञ्चिदापयेत सोमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स
 तर्हि भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ १४ ॥
 अथ यद्यासन्ध्यामासन्नः । किञ्चिदापयेत वरुणाय स्वाहेति
 जुहुयाद्वरुणो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं
 स्वज्ञो नमति ॥ १५ ॥ अथ यद्याग्नीद्धगतः । किञ्चिदा-
 पयेताग्नये स्वाहेति जुहुयादग्निर्हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानं हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ १६ ॥ अथ यदि
 हविर्दानगतः । किञ्चिदापयेतेन्द्राय स्वाहेति जुहुयादिन्द्रो
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति
 ॥ १७ ॥ अथ यद्युपावहियमाणः किञ्चिदापयेताथर्वणे

स्वाहेति जुहुयादथर्वा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः
 हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ १८ ॥ अथ यद्यदशुषु न्युप्तः ।
 किञ्चिदापद्येत विद्मवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयाद्विद्मवे
 हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं स्वज्ञो
 नमति ॥ १९ ॥ अथ यद्याप्यायमानः । किञ्चि-
 दापद्येत विष्णवे ऽआप्प्रीतपाय स्वाहेति जुहुयाद्वि-
 ष्णुर्हि स तर्ह्याप्प्रीतपा भवत्यप पाप्मानः हत
 ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ २० ॥ अथ यद्यभिषूयमाणः ।
 किञ्चिदापद्येत यमाय स्वाहेति जुहुयाद्यमो हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ २१ ॥
 अथ यदि सम्भ्रियमाणः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 स्वज्ञो नमति ॥ २२ ॥ अथ यदि पूयमाणः । किञ्चिदाप-
 द्येत वायवे स्वाहेति जुहुयाद्वायुर्हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ २३ ॥ अथ यदि
 पूतः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति जुहुयाच्छुक्रो हि स
 तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ २४ ॥
 अथ यदि क्षीरश्रीः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति
 जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 स्वज्ञो नमति ॥ २५ ॥ अथ यदि सक्तुश्रीः । किञ्चिदा-
 पद्येत मन्थिने स्वाहेति जुहुयान्मन्थी हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं स्वज्ञो नमति ॥ २६ ॥ अथ यदि
 चमसेषूनीतः । किञ्चिदापद्येत विद्मवेभ्यो देवेभ्यः स्वा-

हेति जुहुयाद्विश्शवे हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो नमति ॥ २७ ॥ अथ यदि होमायो-
 द्यतः । किञ्चिदापद्येतासवे स्वाहेति जुहुयादसुर्हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो नमति ॥ २८ ॥
 अथ यदि हूयमानः । किञ्चिदापद्येत रुद्राय स्वाहेति
 जुहुयाद्रुद्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं
 ष्वज्ञो नमति ॥ २९ ॥ अथ यद्यब्भ्यावृत्तः । किञ्चिदाप-
 द्येत वाताय स्वाहेति जुहुयाद्वातो हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो नमति ॥ ३० ॥ अथ यदि प्र-
 ख्यातः । किञ्चिदापद्येत नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयानृचक्षा
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो
 नमति ॥ ३१ ॥ अथ यदि भक्ष्यमाणः किञ्चिदापद्येत
 भक्षाय स्वाहेति जुहुयाद्भक्षो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मा-
 नं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो नमति ॥ ३२ ॥ अथ यदि नाराश-
 सेषु सन्नः । किञ्चिदापद्येत पितृभ्यो नाराशसेभ्यः
 स्वाहेति जुहुयात्पितरो हि स तर्हि नाराशसेभ्यः भवत्यप
 पाप्मानं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो नमति ॥ ३३ ॥ अथ यद्य-
 वभृथायोद्यतः । किञ्चिदापद्येत सिन्धवे स्वाहेति जुहुया-
 त्सिन्धुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो
 नमति ॥ ३४ ॥ अथ यद्यब्भ्यवहियमाणः । किञ्चिदा-
 पद्येत समुद्राय स्वाहेति जुहुयात्समुद्रो हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानं हत ऽउपैनं ष्वज्ञो नमति ॥ ३५ ॥*

अथ यदि प्रप्लुतः । किञ्चिदापद्येत सलिलाय स्वाहेति
जुहुयात्सलिलो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत
ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ ३६ ॥ ता वा एताः । चतुस्त्रिं-
शतमाज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्च-
तुस्त्रिंश एतदु सर्वदेवैर्व्यजम्भिषज्यति सर्वदेवैर्व्यजम्भति
सुन्दधाति ॥ ३७ ॥ ता ब्रह्मैव जुहुयात् । नाब्रह्मा ब्रह्मा वै
यजस्य दक्षिणतः ऽआस्ते ब्रह्मा यजन्दक्षिणतो गोपायति यदि
तु ब्रह्मा न विद्यादपि य एव कश्च विद्यात्स जुहुयाद्ब्र-
ह्माणन्त्वामन्त्र्य ब्रह्मणातिसृष्टस्तासां वा एतासां व्याह-
तीनाम्बन्धुता वसिष्ठो ह विराजं विदुश्चकार तां हेन्द्रोऽ-
भिदध्यौ ॥ ३८ ॥ स होवाच । ऋषे विराजः ह वै वेत्थ
ताम्मे ब्रूहीति स होवाच किम्मम ततः स्यादिति सर्व-
स्य च ते यजस्य प्रायश्चित्तिम्ब्रूयात् रूपञ्च त्वा
दर्शयेयेति स होवाच यन्नु मे सर्वस्य यजस्य प्रायश्चि-
त्तिम्ब्रूयाः किमु स स्याद्यन्त्वः रूपन्दर्शयेथा ऽहुति जीव-
स्वर्गः ऽएवास्माह्लोकार्पेयादिति ॥ ३९ ॥ ततो हैतामृषि-
रिन्द्राय विराजमुवाच । इयं वै विराडिति तस्माद्योऽस्यै
भूयिष्ठंलभते स एव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥ अथ
हैतामिन्द्र ऽऋषये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादुग्न्य
ऽआ महतः ऽउक्वथात्ता ह स्मैताः पुरा व्याहृतीर्वसिष्ठा
एव विदुस्तस्माद् स्म पुरा वासिष्ठ एव ब्रह्मा
भवति यतस्त्वेना ऽअप्येतर्हि य एव कश्चाधीते ततोऽ-
प्येतर्हि य एव कश्च ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा

भवितुमर्हति स वा ब्रह्मन्निर्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयाद्य
ऽएवमेता व्याहृतीर्वेद ॥ ४१ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[* सौत्रामणीहविः]

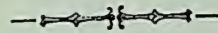
विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । तन्त्वष्टा हतपुत्रोऽ-
भ्यचरत्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रः सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञ-
वेशसङ्कृत्वा प्रासहा सोममपिवत्स विष्णवङ् व्यार्च्छ-
त्तस्येन्द्रियं वीर्यमङ्गादङ्गादस्त्रवत् ॥ १ ॥ तस्याक्षिभ्यामेव
तेजोऽस्त्रवत् । सोऽजः पशुरभवद्धूमोऽथ यत्पक्ष्मभ्यस्ते
गोधूमा यदुश्श्रुभ्यस्तत्कुवलम् ॥ २ ॥ नासिकाभ्या-
मेवास्य वीर्यमस्त्रवत् । सोऽविः पशुरभवद्भेषोऽथ यच्छूले-
ष्मणस्ताऽपवाका यत्स्नीहा तद्दरम् ॥ ३ ॥ मुखा-
देवास्य बलमस्त्रवत् । स गौः पशुरभवदृषभोऽथ ये
फेनास्ते यवा यत्स्नेहस्तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥ श्रोत्रादेवास्य
यशोऽस्त्रवत् । तदेकशफमभवदुश्श्वोऽश्वतरो गर्दभः ॥ ५ ॥
स्तनाभ्यामेवास्य शुक्रमस्त्रवत् । तत्पयोऽभवत्पशूनाज्ज्यो-

* सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा तस्येय सौत्रामणी नाम पशुयगः । स च स्वतन्त्रोऽङ्गभूतश्चेति
द्विविधः । चयनानन्तरं तदङ्गत्वेनानुष्ठीयमाना सौत्रामण्यङ्गभूता । स्वानन्त्येण विहिता च
प्रधानभूता । सा नित्या काम्या नैमित्तिकी चेति त्रिविधा । तत्र फलमनुद्दिश्य विहिता नित्या
हविर्यज्ञान्तर्गता । सैव च ऋद्धिफलोद्देशेन विधीयमाना काम्या । सोमवमनादिषु निमित्तेषूपेक्षे
तदनन्तरमनुष्ठेयतया विहिता नैमित्तिकी । स्वतन्त्रसौत्रामण्यां ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । अङ्गभूतायो तु
क्षत्रियवैश्यावप्यधिकारिणौ ।

रुरस ऽएवास्य हृदयात्त्रिषिरस्त्रवत्स इश्येनोऽपाष्टिहाभव-
द्वयसा० राजा ॥ ६ ॥ नाब्भ्या ऽएवास्य शूषोऽस्त्रवत् ।
तत्सीसमभवन्नायो न हिरण्यः रेतस ऽएवास्य रूपमस्त्र-
वत्तत्सुवर्णः हिरण्यमभवच्छिन्नादेवास्य रसोऽस्त्रवत्सा
परिस्तुदभवत्स्फिगीब्भ्यामेवास्य भामोऽस्त्रवत्सा सुरा-
भवदुन्नस्य रसः ॥ ७ ॥ मूत्रादेवास्यौजोऽस्त्रवत् । स
वृकोऽभवदारण्यानाम्पशूनाञ्जितिरूवद्ध्यादेवास्य मय्युर-
स्त्रवत्स व्याघ्रोऽभवदारण्यानाम्पशूना० राजा लोहिता-
देवास्य सहोऽस्त्रवत्स सिहोऽभवदारण्यानाम्पशूनामीशः
॥ ८ ॥ लोमब्भ्य ऽएवास्य चित्तमस्त्रवत् । ते इयामाका
ऽअभवेस्त्वच ऽएवास्यापचितरस्त्रवत्सोऽइश्वर्यो वनस्पति-
रभवद्गमांसेब्भ्य ऽएवास्योर्गस्त्रवत्स ऽउदुम्बरोऽभवदु-
स्थिब्भ्य ऽएवास्य स्वधास्त्रवत्स वृग्योऽभवन्मज्जब्भ्य
ऽएवास्य भक्षः सोमपीथोऽस्त्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेवमस्ये-
न्द्रियाणि व्रीर्याणि व्युदक्कामन् ॥ ९ ॥ अथ ह वै तर्हि ।
नमुचिनैवासुरेण सह चचार स ऽऐक्षत नमुचिरपुनर्वा
ऽअयमभूद्धन्तास्येन्द्रियं व्रीर्यः सोमपीथमन्नाद्यः हरा-
णीति तस्यैतयैव सुरयेन्द्रियं व्रीर्यः सोमपीथमन्नाद्यमह-
रत्स ह न्यपर्णः शिशये तन्देवा ऽउपसञ्जग्मिरे इष्ट्रेष्टो वै
नोऽयमभूत्तमिमम्पाप्माविदद्धन्तेमम्भिषज्यामेति ॥ १० ॥
तेऽइश्वनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो
युवमिमम्भिषज्यतमिति तावब्रूतामस्तु नौ भाग ऽइति
तेऽब्रुवन् ऽएषोऽजः स वाम्भाग ऽइति तथेति तस्मा-

दाश्शिवनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥ ते सरस्वतीमवब्रुवन् ।
 त्वं वै भैषज्यमसि त्वमिमम्भिषज्येति साब्रवीदस्तु मे
 भाग ऽहुति तेऽवब्रुवन् ऽएषोऽविः स ते भाग ऽहुति
 तथेति तस्मात्सारस्वतो मेपो भवति ॥ १२ ॥ अथावब्रुवन् ।
 एतावद्वा ऽअस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्यैवायमस्त्विति
 तथेति तस्मादैन्द्र ऽऋषभो भवति ॥ १३ ॥ तावद्शिवनौ
 च सरस्वती च । इन्द्रियं वीर्यं नमुचेराहृत्य तदस्मिन्पुन-
 रदधुस्तम्पाप्मनोऽत्रायन्त सुत्रातम्बतैनम्पाप्मनोऽत्रास्म-
 हीति तद्वा सौत्रामण्यभवत्तत्सौत्रामण्यै सौत्रामणी-
 त्वन्त्रायते मृत्योरास्मानमप पाप्मानः हते य एवमेत-
 त्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं वेद त्रयस्त्रिंशदक्षिणा भवन्ति
 त्रयस्त्रिंशद्धि तन्देवता ऽअभिषज्यंस्तस्मादाहुर्भेषजन्द-
 क्षिणा ऽहुति ॥ १४ ॥

नप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सुगक्रयादि]

अप वा ऽएतस्मात् । तेज ऽइन्द्रियं वीर्यं इक्रामति
 यः सोमोऽतिपवत ऽऊर्ध्वं वावाञ्च वा ॥ १ ॥ तदाहुः ।
 अन्नं वा ऽएतद्ब्राह्मणस्य यत्सोमो न वै सोमेन ब्राह्मणः
 सोमवामी स यो वा ऽअलम्भूत्यै सद्भूतिः प्राप्नोति
 यो वालम्पशुब्ध्यः सन्पशून् विन्दते स सोमवामी पशवो
 हि सोम ऽहुति ॥ २ ॥ स ऽएतमाश्विनन्धूस्त्रमालभेत ।

सारस्वतस्मेषमैन्द्रमृषभमश्निवन्नौ वै देवानाम्भिषजौ
 ताभ्यामेवैनम्भिषज्यति सरस्वती भेषजन्तयेवास्मै भेष-
 जङ्करोतीन्द्र ऽइन्द्रियं वीर्यन्तेनैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यन्द-
 धाति ॥ ३ ॥ चक्षुर्वा ऽअश्निवन्नौ तेजः । यदाश्निवन्नो
 भवति चक्षुरेवास्मिन्स्तत्तेजो दधात्यथो ऽश्रोत्रं समानं
 हि चक्षुश्च ऽश्रोत्रञ्च ॥ ४ ॥ प्राणं सरस्वती वीर्यम् । यत्सा-
 रस्वतो भवति प्राणमेवास्मिन्स्तद्वीर्यन्दधात्यथो ऽअपानं
 समानं हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥ [अर्धप्रपाठकः ६०] वागि-
 न्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति वाचमेवास्मिन्स्तद्वलन्दधात्यथो
 मनः समानं हि वाक्च मनश्च ॥ ६ ॥ आश्निवन्नीरजाः ।
 सारस्वतीरवीरैर्नन्दीर्गाव ऽइत्याहुर्व्यदेते पशव ऽआलभ्यन्त
 ऽएताभिरेव देवताभिरेतान्पशून्वरुद्धे ॥ ७ ॥ ब्रह्मवानु-
 शिशुर्भवति । यश ऽएवैकशफमवरुद्ध ऽआरण्याना-
 म्पशूनाल्लोमानि भवन्त्यारण्यानाम्पशूनामवरुद्धै बृह-
 लोमानि भवन्त्योज ऽएव जूतिमारण्यानाम्पशूनामवरुद्धे
 व्याघ्रलोमानि भवन्ति मन्थुमेव राज्यमारण्यानाम्पशूना-
 मवरुद्धे सिंहलोमानि भवन्ति सह ऽएवेशामारण्याना-
 म्पशूनामवरुद्धे ॥ ८ ॥ ब्रीहयश्च श्यामाकाश्च भवन्ति ।
 गोधूमाश्च कुवलानि (A) चोपवाकाश्च बदराणि (B) च
 यवाश्च कर्कन्धूनि च शष्पाणि * च तोक्मानि † चोभयमेव

(A) स्थूलानि बदरीफलानि ।

(१.) उपवाका इन्द्रयवाः ।

(B) सूक्ष्मबदरीफलानि ।

(२.) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'च' इति नास्ति ।

* विरुद्धा ब्रीहयः शष्पाणि । † विरुद्धा यवाः तोक्मानि ।

ग्राम्यश्चान्नभारण्यश्चावरुन्देऽथोऽउभयेनैवान्नेन यथारू-
 पमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ९ ॥ सीसेन शष्पाणि
 क्रीणाति । ऊर्णाभिस्तोक्मानि सूत्रैर्वीहीनुभयोर्वा ए-
 तद्रूपमयसश्च हिरण्यस्य च यत्सीसमुभयः सौत्रा-
 मणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यावरुन्दे ॥ १० ॥ ऊर्णा-
 सूत्रेण क्रीणाति । तद्वा एतस्त्रीणाङ्गर्म यद्रूपणासूत्रङ्गर्म
 वाऽइन्द्रियं वीर्यन्तदेतदुत्सन्नं स्त्रीषु तद्यदेवेन्द्रियं वी-
 र्यमुत्सन्नं स्त्रीषु तदेवावरुन्दे ॥ ११ ॥ तद्धैतद-
 न्येऽङ्गवै । सीसेन क्लीवाच्छष्पाणि क्रीणन्ति
 तत्तदिति न वा एष स्त्री न पुमान्यक्लीवो नेष्टिर्न
 पशुबन्धः सौत्रामणीति वृदन्तस्तदु तथा न कुर्वाद्-
 भयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च ऋद्धिमु वा एत-
 न्मनुष्येषु यत्क्लीवो यज्ञमुख एव ते यज्ञस्य ऋद्धिन्द-
 धति ये तथा कुर्वन्ति सोमविक्रयिण एव क्रीणीया-
 त्सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुख एव तत्सोमरूपङ्करोति यज्ञस्य
 समृद्धे ॥ १२ ॥ शतातृण्णा कुम्भी भवति । बहुधेव हि
 स व्यस्त्रवदथो शतोऽमानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुन्दे
 सतम्भवति सदेवावरुन्दे चप्यम्भवत्यन्नायस्यैवावरुन्दे
 पवित्रम्भवति पुनन्ति ह्येनं बालो भवति पाप्मनो व्यावृत्त्यै
 सुवर्णः हिरण्यम्भवति रूपस्यैवावरुन्दे शतमानम्भवति
 शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते
 ॥ १३ ॥ आश्वत्थम्पात्रम्भवति । अपचितिमेवावरुन्दे
 औदुम्बरम्भवत्यूर्जमेवावरुन्दे नैयग्रोधम्भवति स्वधामेवा-

वरुन्दे स्थाल्ल्यो भवन्ति पृथिव्याऽएवान्नाद्यमवरुन्दे
 ॥ १४ ॥ पालाशाद्युपशयानि भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो
 ब्रह्मणैव स्वर्गल्लोकञ्जयत्यपाष्टिहस्य पत्रे भवतस्त्रिषिमेव
 राज्यं वृयसामवरुन्दे षट्त्रिंशदेतानि भवन्ति षट्त्रिं-
 शदक्षरा वै बृहती बार्हताः पशवो बृहत्स्यैवास्मै पशून्वरुन्दे
 ॥ १५ ॥ तदाहुः । अन्न्यदेवत्याः पशवो भवन्त्यन्न्यदेवत्याः
 पुरोडाशा विलोमैतत्क्रियते कथमेतत्सलोम भवतीत्येन्द्रः
 पशूनामुत्तमो भवत्येन्द्रः पुरोडाशानाम्प्रथमऽइन्द्रियं
 वै वीर्यमिन्द्रऽइन्द्रियेणैवास्माऽइन्द्रियं वीर्यं
 सन्दधातीन्द्रियेणेन्द्रियं वीर्यमवरुन्दे ॥ १६ ॥ सावित्रः
 पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै वारुणो भवति
 वरुणो वा ऽएतद्ब्रह्मति षट् पाप्मना गृहीतो भवति
 वरुणेनैवैनं वरुणण्यामुञ्चत्यन्त्यो भवत्यन्ततऽएवैनं
 वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७ ॥ एकादशकपालऽएन्द्रो
 भवति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै
 वीर्यमिन्द्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुन्दे ॥ १८ ॥ द्वादश-
 कपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
 सँवत्सरा वा ऽअन्नाद्यमन्वायत्तः सँवत्सरादेवास्माऽअन्ना-
 द्यमवरुन्दे ॥ १९ ॥ दशकपालो वारुणो भवति । दशा-
 क्षरा वै विराडन्नं विराडुरुणोऽन्नपतिर्वरुणेनैवास्माऽअन्न-
 मवरुन्दे मन्त्र्यतऽएतैः पुरोडाशैः प्रचरति मन्त्र्यं वा
 ऽएतेषां स्थोनिः स्वादेवैनान्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥
 वृडवानुशिर्दक्षिणा भवति । उभयं वा ऽएषा जनय-

त्यश्श्वश्चाश्श्वतरश्चोभयः सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चो-
भयस्यैवावरुह्यै ॥ २१ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सौत्रामणीग्रहग्रहणादि]

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रसम् । सोमस्य भक्षः सुरया-
सुरो नमुचिरहरत्सोऽश्श्वनौ च सरस्वतीश्चोपाधावच्छे-
पानोऽस्मिन् नमुचये न त्वा दिवा न नक्तः हनानि न
दण्डेन न धन्वना न पृथेन न मुष्टिना न शुष्केण नार्हेणाथ
म इदुमहर्षीदिदुम्म ऽआजिर्हर्षथेति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् ।
अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह न ऽएतदथाहरतेत्यब्र-
वीदिति ॥ २ ॥ तावश्श्वनौ च सरस्वती च । अपाम्फेनं
वृज्रमसिञ्चन्न शुष्को नार्ह इति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य
व्युष्टायां रात्रावनुदित ऽआदित्ये न दिवा न नक्त-
मिति शिर ऽउदवासयत् ॥ ३ ॥ तस्मादेतद्विषणाब्यनू-
क्तम् । 'अपाम्फेनेन नमुचेः शिर ऽइन्द्रोदवर्त्तयः ॥
विश्वा यदुजय स्पृध' इति पाप्मा वै नमुचिः पाप्मानं
वाव तद्विषन्तम्भ्रातृव्यः हत्वेन्द्रियं वीर्यमस्यावृङ्क्त
स यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स सौत्रामण्या यजेत पाप्मान-
मेव तद्विषन्तम्भ्रातृव्यः हत्वेन्द्रियं वीर्यमस्य वृङ्क्ते
तस्य शीर्षश्छिन्ने लोहितमिश्नः सोमोऽतिष्ठत्तस्मादवी-
भत्सन्त त ऽएतदन्धसोर्विपानमपश्यन्त्सोमो राजामृतः

सुत, ऽहुति तेनैनं स्वदयित्वात्मन्नदधत ॥४॥ 'स्वाहीन्त्वा
स्वादुने'ति सुरां सन्दधाति । स्वदयत्येवैनान्तीव्रान्ती-
व्वेणे'तीन्द्रियमेवास्मिन्दधात्य'मृताममृतेने'त्यायुरेवास्मि-
न्दधाति 'मधुमतीस्मधुमते'ति रसमेवास्यान्दधाति 'सृजामि
सः सोमेने'ति सोमरूपमेवैनाङ्करोति ॥ ५ ॥ 'सोमोऽ-
स्यश्चिबभ्याम्पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे
पच्यस्वे'त्येता वा ऽएतन्देवता ऽअग्रे यज्ञः समभरंस्ता-
भिरेवैनः सम्भरत्यथो ऽएता ऽएवैतदेवता भागधेयेन
समर्द्धयत्यासुनोति सुत्यायै तिस्रो रात्रीर्वसति तिस्रो
हि रात्रीः सोमः क्रीतो वसति सोमरूपमेवैनाङ्करोति
॥ ६ ॥ द्वे वेदी * भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुर्देवलो-
कश्चैव पितृलोकश्चेत्युत्तरान्या भवति दक्षिणान्योत्तरो
वै देवलोको दक्षिणः पितृलोकः ऽउत्तरयैव देवलोकमव-
रुद्धे दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥ पयश्च सुरा च
भवतः । सोमो वै पयोऽन्नः सुरा पयसैव सोमपीथमव-
रुद्धे सुरयान्नायं क्षत्रं वै पयो विद् सुरा सुराम्पूत्वा पयः
पुनाति विशः ऽएव तत्क्षत्रञ्जनयति विशो हि क्षत्रञ्जायते
॥ ८ ॥ 'वाँयोः पूतः पवित्रेण । अत्यङ्कसोमो ऽअतिद्रुत,
ऽहुति सोमातिपूतस्य † पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य

(१) छ० य० सं० १९. १ । (२) छ० य० सं० १९. १ । (३) छ० य० सं० १९. १ । (४) छ० य० सं० १९. १ । (५) छ० य० सं० १९. १ । (६) छ० य० सं० १९. १ ।

* का० श्रौ० सू० १९. २. १ ।

(७) छ० य० सं० १९. ३ ।

† मुखेतरच्छिद्रसोमवाग्निन इत्यर्थः । (८) छ० य० सं० १९. ३ ।

युज्यः सखे'ति यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तम्भवति
तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ ९ ॥ 'वायोः पूतः पवित्रेण ।
प्राक् सोमो ऽअतिद्रुतः ऽडुति सोमवामिनः पुनाति यथा-
रूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखे'ति यदेवास्य तेनेन्द्रियं
वीर्यमतिक्रान्तम्भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥
'पुनाति ते परिस्रुत'मिति । समृद्धिकामस्य पुनाति
समृद्धौ 'सोमैः सूर्यस्य दुहिते'ति इश्रद्धा वै सूर्यस्य
दुहिता इश्रद्धयैष सोमो भवति इश्रद्धयैवैनः सोमङ्करोति
'वारेण शश्वता तने'ति बालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥
'ब्रह्म क्षत्रम्पवत' ऽडुति पयः पुनाति । ब्रह्मण ऽएव तत्क्ष-
त्रजनयति ब्रह्मणो हि क्षत्रज्ञायते 'तेजः ऽइन्द्रिय'मिति
तेजः ऽएवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यन्दधाति 'सुरया सोम' ऽडुति
सुरया हि सोमः 'सुतं ऽआसुत' ऽइत्यासुताद्धि सूर्यते
'मृदाये'ति मृदाय वाव सोमो मृदाय सुरोभावेव सोमम-
दुश्च सुरामदञ्चावरुद्धे 'शुक्लेण देव देवताः पिपृग्धी'ति
शुक्लेण देव देवताः प्रीणीहीत्येवैतदाह 'रसेनान्नं यज-
मानाय धेही'ति रसमेवान्नं यजमाने दधाति पूर्वं पयो-
ग्रहा गृह्यन्तेऽपरे सुराग्रहा विशन्तुर्क्षत्रस्यानुवर्तमानङ्क-
रोति ॥ १२ ॥ 'कुर्विदङ्गं यवमन्तो यवञ्चि'दिति । पयो-
ग्रहान्पृच्छति * सोमाश्रवो वै यवाः सोमः पयः

(१) शु० य० सं० १९. ३। (२) शु० य० सं० १९. ३। (३) शु० य०
सं० १९. ४। (४) शु० य० सं० १९. ४। (५) शु० य० सं० १९. ४। (६-१२) शु०
य० सं० १९. ५। (१३) शु० य० सं० १९. ६।

* का० श्रौ० सू० १९. २. १४।

सोमेनैवैनं सोमङ्करोत्येकया गृह्णात्येकधैव यजमाने
 विश्रयन्दधाति इश्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥ 'नाना हि वान्देव-
 हितं सदस्कृतमिति । सुराग्रहाद्गृह्णाति नाना हि सोमश्च
 सुरा च देवहितमिति देवहिते ह्येते नाना सदस्कृतमिति द्वे
 हि वेदी भवतो 'मा सदसृक्षाथाम्परमे व्योम'न्निति पाप्म-
 नैवैनं व्यावर्त्तयति 'सुरा त्वमसि शुष्मिणी'ति सुरामेव
 सुराङ्करोति 'सोमं ऽएष'ऽदुति सोममेव सोमङ्करोति 'मा मा
 हिंसीस्वां व्योनिमाविशन्ती'ति यथायोऽप्येवैनां व्याव-
 र्त्तयत्यात्मनोऽहिंसाया ऽएकया गृह्णात्येकधैव यजमाने
 यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥ क्षत्रं वै पयोग्रहाः
 विट् सुराग्रहा यदव्यतिषक्ताङ्गृह्णीयाद्विशं क्षत्राद्व्यवच्छि-
 न्यात्क्षत्रं विशः पापवस्यसङ्कुर्वाद्यज्ञस्य व्यृद्धिं व्यति-
 षक्तान्गृह्णाति विशमेव क्षेत्रेण सन्दधाति क्षत्रं विशा
 पापवस्यस्य व्यावृत्तै यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १५ ॥ प्राणा वै
 पयोग्रहाः । शरीरं सुराग्रहा यदव्यतिषक्तान्गृह्णीया-
 च्छरीरम्प्राणेभ्यो व्यवच्छिन्यात्प्राणाञ्छरीरात्प्रमायुको
 यजमानः स्याद्व्यतिषक्तान्गृह्णाति शरीरमेव प्राणैः
 सन्दधाति प्राणाञ्छरीरेणाथो ऽआयुरेवास्मिन्दधाति
 तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेत्यथो य ऽएवमेतद्वेद
 ॥ १६ ॥ सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहा यत्पयो-
 ग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णन्ते सोमपीथञ्चैवान्नाद्यञ्चावरुन्दे

॥ १७ ॥ पशवो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहा यत्पयो-
 ग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते पशूश्चैवान्नाद्यश्चावरुद्धे
 ॥ १८ ॥ ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । आरण्याः
 सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ग्राम्या-
 श्चैव पशूनारण्याश्चावरुद्धे ग्राम्येण चान्नेनारण्येन
 च पयोग्रहाज्जीणाति तस्माद्ग्राम्याणाम्पशूना-
 ऽग्राम्यश्चैवान्नाद्यमारण्यश्चावरुद्धम् ॥ १९ ॥ तदाहुः ।
 एतस्यै वा ऽएतदधलायै देवतायै रूपं व्यदेते घोरा
 ऽआरण्याः पशवो व्यदेतेषाम्पशूनाल्लोमभिः पयोग्र-
 हाज्जीणीयादुद्रस्यास्ये पशूनापिदध्यादपशुर्भजमानः स्या-
 दन्न इश्रीणीयादन्नवरुद्धा ऽअस्य पशवः स्यू रुद्रो हि
 पशूनामीष्ट ऽइति सुराग्रहानेवैतेषाम्पशूनाल्लोमभिः
 श्रीणाति सुरायामेव तद्रौद्रन्दधाति तस्मात्सुराम्पीत्वा
 रौद्रमना ऽअथो ऽआरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेति-
 न्दधाति ग्राम्याणाम्पशूनामहिःसाया ऽअवरुद्धा ऽअस्य
 पशवो भवन्ति न रुद्रस्यास्ये पशूनापिदधाति ॥ २० ॥
 'यै व्याघ्रं विषूचिका । उभौ वृकश्च रक्षति ॥ इश्येनम्प-
 तत्रिणः सिद्धः समम्पात्तः हसः' ॥ 'यैदापिपे मात-
 रम्पुत्रः प्रमुदितो धयन् ॥ एतत्तदग्ने ऽअनृणो भवाम्यहतौ
 पितरौ मये'ति ॥ २१ ॥ अद्वर्षुश्च प्रतिप्रस्थाता च ।
 जघनेन वेदिम्प्राश्चमावृत्तं भजमानः इश्येनप्राग्भ्या-
 मूर्ध्वावाश्च पावयतः प्राणोदानयोस्तद्रूपम्प्राणोदाना-

वेवावरुन्ध ऽउर्द्धश्च ह्ययमवाङ् च प्राण ऽआत्मानमनु-
सञ्चरति 'सम्पृच स्थ सम्मा भट्टेण पृङ्क्ते'ति पयोग्रहा-
न्सम्मृशति श्रियैवैनं व्यशसा समर्द्धयति 'विपृच स्थ वि
मा पाप्मना पृङ्क्ते'ति सुराग्रहान्पाप्मनैवैनं व्यवावर्त्त-
यति ॥ २२ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[ग्रहभक्षणसुरापावनादि]

इन्द्रस्य वै यत्र । इन्द्रियाणि द्वीर्ष्याणि व्युदक्का-
मँस्तानि देवा ऽएतेनैव यजेन पुनः समदधुर्ध्वरपयं । ग्रहाश्च
सुराग्रहाश्च गृह्यन्त ऽइन्द्रियाण्येवास्मिँस्तद्वीर्ष्याणि
पुनः सन्दधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहति शुक्लेनैव नन्तत्सो-
मपीथेन समर्द्धयन्ति ॥ १ ॥ स जुहोति 'सुरावन्तम्बर्हिषदः
सुवीर'मिति सुरावान्वा ऽएष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी
बर्हिषैवैनं व्यजेन समर्द्धयति 'यज्ञः हिन्वन्ति महिषा
नमोभि'रितृत्विजो वै महिषा यज्ञो नम ऽऋत्विग्भिरेव
यज्ञः समर्द्धयति यजेन यजमान'न्दुधांताः सोम'मिति सोम-
पीथमेवास्मिन्दधति 'दिवि देवतास्वि'ति दिव्येवैनन्दे-
वतासु दधति 'मदेमेन्द्र'मिति मृदाय वाव सोमो मृदाय
सुरोभावेव सोममदश्च सुरामदश्चावरुन्धे 'यजमानाः

(३) शु० य० सं० १९. ११ । (४) शु० य० सं० १९. ११ । (५) शु० य० सं०
१९. ३२ । (६) शु० य० सं० १९. ३२ । (७) शु० य० सं० १९. ३२ । (८) शु० य०
सं० १६. ३२ । (९) शु० य० सं० १९. ३२ । (१०) शु० य० सं० १९. ३२ ।

स्वर्का' ऽदृत्यर्को * वै देवानामन्नमन्नं व्यजो यजेनैवैनम-
 न्नाद्येन समर्द्धयति हुत्वा भक्षयन्ति समृद्धमेवास्य तद्वर्द्ध-
 यन्ति ॥ २ ॥ स भक्षयति । 'यमश्निवना नमुचेरासुरा-
 दधी'त्यश्निवनौ ह्येतन्नमुचेरक्ष्याहरतां 'सरस्वत्यसुनोदि-
 न्द्रियाये'ति सरस्वती ह्येतमसुनोदिन्द्रियाये'मन्तः शुक्-
 म्मधुमन्तमिन्दु'मिति शुक्रो वा ऽएष मधुमानिन्दुर्व्यस्तोमः
 'सोमँः राजानमिह भक्षयामी'ति सोम ऽएवास्य राजा
 भक्षितो भवति दुक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहति पाप्मनैवैन-
 न्तद्वयावर्त्तयन्ति ॥ ३ ॥ स जुहोति । 'यस्ते रसः
 | सम्भृत ऽओषधीष्व'त्यपाश्च वा ऽएष ऽओषधीनाश्च
 रसो यत्सुरापाश्चैवैनमेतदोषधीनाश्च रसेन समर्द्धयति
 'सोमँस्य शुष्मः सुरया सुतस्ये'ति य ऽएव सोमे शुष्मो
 यः सुरायान्तमेवावरुद्धे 'तेन जिन्व यजमानम्देने'ति तेन
 प्प्रीणीहि यजमानम्देनेत्येवैतदाह 'सरस्वतीमश्निवनावि-
 न्द्रमग्नि'मिति देवताभिरेव यजः समर्द्धयति देवताभिर्व्यजेन
 यजमानः हुत्वा भक्षयन्ति ऋषृद्धमेवास्य तत्समर्द्धयन्ति
 ॥४॥ स भक्षयति । 'यदुँत्र रिप्तः रसिनः सुतस्ये'ति सुता-
 सुतयोरेव रसमवरुद्धे 'यदिन्द्रो ऽपिबच्छचीभि'रितीन्द्रो
 ह्येतदपिबच्छचीभिर'हन्ते^{१३}दस्य मनसा शिवेने'त्यशिव ऽइव वा

* 'अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतानि' (निह. नै. का. ५. ४) ।

(१) शु. य. सं. १९. ३४ । (२) शु. य. सं. १९. ३४ । (३) शु. य. सं. १९. ३४ । (४) शु. य. सं. १९. ३४ । (५) शु. य. सं. १९. ३३ ।

(६) 'सुरापाश्चैन' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

(७) शु. य. सं. १९. ३३ ।

(८) शु. य. सं. १९. ३३ । (९) शु. य. सं. १९. ३३ । (१०) शु. य. सं. १९. ३५ । (११) शु. य. सं. १९. ३५ । (१२) शु. य. सं. १२. ३५ ।

एष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्म-
 न्धत्ते 'सोमं राजानमिह भक्षयामी'ति सोम एवास्व
 राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥ तद्धैतदुन्येऽद्धर्षवः ।
 राजन्न्यं वा वैश्यं वा परिक्रीणन्ति स एतद्भक्षयिष्यतीति
 तदु तथा न कुर्ष्याद्यो ह वा एतद्भक्षयति तस्य हैव-
 स्मितृन्निपतामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दुक्षिणस्यैवाग्नेस्त्री-
 नङ्गारान्निर्वर्त्य बहिष्परिधि तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात्
 ॥ ६ ॥ 'पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नम' इति ।
 पितृनेव पितृलोके स्वधायान्दधाति 'पितामहेभ्यः स्वधा-
 यिभ्यः स्वधा नम' इति पितामहानेव पितामहलोके
 स्वधायान्दधाति 'प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा
 नम' इति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायान्द-
 धाति ॥ ७ ॥ अप एतानीय निनयति । 'अक्षन्निपतर'
 इत्यन्नाद्यमेवेषु दधात्यमीमदन्त पितर' इति मद-
 यत्येवैनानतीतृपन्त पितर' इति तयत्येवैना'न्निपतरः
 शुन्धद्ध'मित्यनुपूर्वमेवैनान्तसर्वान्निपावयति पवित्रं वै सौत्रा-
 मणी ॥ ८ ॥ त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा इमे
 लोका एभिरेवैन्ल्लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥ पावमानीभिः
 पावयन्ति । पवित्रं वै पावमान्यः पवित्रेणैवैन्पुनन्ति
 ॥ १० ॥ तिसृभिस्तिसृभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः

(१) शु० य० सं० १९. ३५ । (२) शु० य० सं० १९. ३६ । (३) शु० य०
 सं० १९. ३६ । (४) शु० य० सं० १९. ३६ । (५) शु० य० सं० १९. ३६ ।
 (६) शु० य० सं० १९. ३६ । (७) शु० य० सं० १९. ३६ । (८) शु० य०
 सं० १९. ३६ ।

प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनम्पुनन्ति ॥ ११ ॥ नवभिः
 पावयन्ति । नव वै प्राणा प्राणैरेवैनम्पुनन्ति प्राणेषु
 पुनः पूतम्प्रतिष्ठापयन्ति ॥ १२ ॥ पवित्रेण पावयन्ति ।
 अजाविक्रस्य वा एतद्रूपं व्यत्पवित्रमजाविक्रेनैवैनम्पुनन्ति
 ॥ १३ ॥ बालेन पावयन्ति । गोऽश्श्वस्य वा एतद्रूपं
 व्यद्बालो गोऽश्श्वेनैवैनम्पुनन्ति ॥ १४ ॥ हिरण्येन
 पावयन्ति । देवानां वा एतद्रूपं व्यद्धिरण्यन्देवाना-
 मेवैनः रूपेण पुनन्ति ॥ १५ ॥ सुरया पावयन्ति । सुरा
 हि पूता पूतयैवैनम्पुनन्ति तद्यथा सुरा पूयमाना बल्कसेन
 विविच्यत एवमेवैतद्यजमानः सर्वस्मात्पाप्मनो
 निर्मुच्यते य एव विद्वान्सौत्रामण्या यजेते यो वैतदेवं
 वेद ॥ १६ ॥ तदाहुः । याजयितव्यः सौत्रामण्या न
 याजयितव्याश्मित्यनन्तराय ॥ ह्येवास्य सर्वम्पाप्मान-
 मपग्नन्तीति तदु ह स्माह रेवोत्तरा स्थपतिः पाटवश्चा-
 क्नोऽपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवात्मा वै यज्ञस्य यज-
 मानोऽङ्गान्मृत्विजो यत्र वा आत्मा पूतः पूतानि तत्रा-
 ङ्गान्युभय एव पुनत उभये पाप्मानमपग्नते तस्मा-
 दपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवेति ॥ १७ ॥ पितृलोकं
 वा एतेऽन्ववयन्ति । ये दुक्षिणेऽग्नौ चरन्त्याज्याहुति-
 जुहोति यज्ञो वा आज्यं व्यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति
 ॥ १८ ॥ स जुहोति । 'ये समानाः समनसः पितरो यम-
 राज्ञे ॥ तेषाँल्लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतामिति

पितृनेव यमे परिददात्यथो पितृलोकमेव जयति सर्वे
यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्त्ययं वै लोके
ऽउत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्त्याज्याहुतिञ्जु-
होति यज्ञो वा ऽआज्यं व्यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति
॥ १९ ॥ स जुहोति । 'ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु
मामकाः ॥ तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतः
समा' ऽइति स्वानामेव विश्रयमवरुन्धेऽथो ज्योग्मिजीवातु-
मेवैषु दधाति पयः समन्वारब्धेषु जुहोति प्राणो वा
ऽअन्नम्पयः प्राण ऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥ २० ॥
स जुहोति । 'द्वे सृती ऽअशृणवम्पितृणामह'मिति द्वे वाव
सृती ऽइत्याहुर्देवानाञ्चैव पितृणाञ्चेति 'ताब्भ्यामिदं विश्व-
मेजत्समेती'ति ताब्भ्यां हीदः सर्वमेजत्समेति 'यदन्तरा
पितरस्मातरञ्चे'त्यसौ वै पितेयस्माताब्भ्यामेव पितृन्देव-
लोकमपिनयत्येकाकी हुतोच्छिष्टभक्षयत्येकधैव विश्रय-
मात्सन्धत्ते इथीर्हि पयः ॥ २१ ॥ स भक्षयति । 'इदुः
हविः प्रजननम्मे ऽअस्त्विति प्रजननः हि यदि पयो
यदि सोमो 'दुशवीर'मिति प्राणा वै दुश वीराः प्राणा-
नेवात्सन्धत्ते 'सर्वगण'मित्यङ्गानि वै सर्वे गणा ऽअङ्गा-
न्येवात्सन्धत्ते 'स्वस्तय ऽआत्मसनी'त्यात्मानमेव सनोति

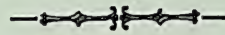
(१) शु० य० सं० १९. ४६। (२) शु० य० सं० १९. ४७। (३) शु० य०
सं० १९. ४७। (४) शु० य० सं० १९. ४७। (५) शु० य० सं० १९. ४८।
(६) शु० य० सं० १९. ४८। (७) शु० य० सं० १९. ४८। (८) शु० य०
सं० १९. ४८। (९) शु० य० सं० १९. ४८।

‘प्रजासनी’ति प्रजामेव सनोति ‘पशुसनी’ति पशूनेव-
सनोति ‘लोकसनी’ति लोकाय वै यजते तमेव जयत्य‘भय-
सनी’ति स्वर्गो वै लोकोऽभयश्च स्वर्गः एव लोकेऽन्ततः
प्रतितिष्ठत्यग्निः प्रजाम्बहुलाम्मे करोत्स्वन्नम्पयो रेतो
ऽअस्मासु धत्ते’ति तद्य एवैनमेते याजयन्ति तानेतदाहै-
तन्मयि सर्वन्धत्तेति हिरण्येन मार्जयन्तेऽमृतं वै हिरण्य-
ममृत एवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥ २२ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या १२० ॥

[सुरानिर्माणादि]

प्रजापतिर्व्यजमसृजत । तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा
रिरिचान् इवामन्यत स एतं व्यज्ञकृतुमपश्यत्सौत्रा-
मणीन्तेनायजत ततो वै स पुनराप्यायत रिच्यत इव
वा एष यः सोमेन यजते वीव ह्यस्य वित्तं वेदो हरन्ति
॥ १ ॥ सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत यथा धेनुर्दुग्धा
पुनराप्यायेतैवैव ह्यैव पुनराप्यायत आ प्रजया पशुभिः
प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यग्निं स्वर्गल्लोकञ्जयति य
एवं विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥ २ ॥
तद्धैतत्प्रच्छ । सुप्ला सार्जयः प्रतीदर्शमैभावतं व्यन्न

दीक्षयेव दीक्षते न सोमांशव ऽइव न्युप्यन्तेऽथ कथं
 सौत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥ ३ ॥ स होवाच । शिरे
 वा ऽएतद्यज्ञस्य यद्वत्तमात्मा दीक्षैतखलु वै व्रतस्य रूप
 व्यत्सत्यमेतदीक्षायै यच्छ्रद्धा मनो यजमानस्य रूपं वाग्य-
 ज्ञस्येति ॥ ४ ॥ स यद्वाचा व्रतमुपैति । आत्सन्त्येवैतद्य-
 ज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति सत्यं श्रद्धायान्दधाति यजमानं
 व्यज्ञे ॥ ५ ॥ तस्मादेतस्य यज्ञस्य । व्रतमेव दीक्षा वृषो
 वै व्रतं व्योषा दीक्षा वृषा सत्यं व्योषा श्रद्धा वृषा मनो
 व्योषा वाग्वृषा पत्यै यजमानस्तस्माद्यत्रैव पतिस्तत्र
 जायाथो यज्ञमुख ऽएव तन्निमथुनानि करोति प्रजास्यै
 ॥ ६ ॥ एते खलु वा ऽएतस्य यज्ञस्य । सोमांशव ऽइत्या-
 हुर्व्यच्छृण्पाणि तोक्त्वमानि लाजा ऽइति ॥ ७ ॥ प्रातः
 सवनस्यैतद्रूपम् । यच्छृण्पाणयं वै लोकः प्रातःसवनः
 स ऽआश्विनः ऽआश्विनेन पयसा प्रथमां रात्रिम्प-
 रिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतलोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण
 प्रातःसवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥ माध्यन्दिनस्यैतत्सव-
 नस्य रूपम् । यत्तोक्त्वमान्यन्तरिक्षं वै माध्यन्दिनः
 सवनन्तत्सारस्वतः सारस्वतेन पयसा द्वितीयां रात्रि-
 म्पेरिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतलोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण
 माध्यन्दिनेन सवनेन समर्द्धयति ॥ ९ ॥ तृतीयसवनस्यै-
 तद्रूपम् । यल्लाजा द्यौर्वै तृतीयसवनः सैन्द्र्येन्द्रेण पयसा
 तृतीयां रात्रिम्पेरिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतलोकेन स्वया
 देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

एकस्यै दुग्धेन । प्रथमांशं रात्रिम्परिषिञ्चति द्वयोर्दुग्धेन
 द्वितीयान्तिसृणान्दुग्धेन तृतीयां स्वथारूपमेवैनं स्वथा-
 देवतः सवनैः समर्द्धयति ॥ ११ ॥ 'परीतो षिञ्चता सुत'-
 मिति परिषिञ्चति सुत्यायै 'सोमो य उत्तमः हवि'-
 रित्युत्तमं वा एतद्धविर्व्यस्सोम उत्तममेवैनः हविष्क-
 रोति 'दधेन्वा यो नव्योऽअप्स्वन्तरे'त्यद्भिश्च हेषोऽ-
 न्तरेण च सूयते 'सुषाव सोममद्रिभि'रित्यद्रिभिर्वै सोमः
 सूयतेऽद्रिभिरेवैनः सुनोति सोमसुत्यायै ॥ १२ ॥ तदाहुः ।
 उभयोर्वा एतद्वृषः सुतस्य चासुतस्य च यत्सौत्रामण्य-
 पामेष ऽओषधीनां रसो यत्पयस्तत्सुतस्य रूपमन्नस्यै-
 ष रसो यत्परिस्त्रुत्तदासुतस्य रूपमुभाब्भ्यामेवैनः सवा-
 ब्भ्यां सुनोत्युभाब्भ्यां सवाब्भ्यामवरुद्धे ॥ १३ ॥
 तदाहुः । यद्ग्रावभिः सोमः सूयतेऽथ कथं सौत्राम-
 णीति प्रैषाप्तीभिरिति ब्रूयाद्बार्हता वै प्रैषा बार्हता
 ग्रावाणो ग्रावभिर्वै सोमः सूयते ग्रावभिरेवैनः सुनोति
 सोमसुत्यायै ॥ १४ ॥ सर्वे पयस्वन्तो भवन्ति । पयसा
 हि सूयते सर्वे सोमवन्तो भवन्ति सोमरूपतायै सर्वे
 परिस्त्रुन्मन्तो भवन्ति परिस्त्रुता हि सूयते सर्वे घृतवन्तो
 भवन्त्येतद्वै प्रत्यक्षाद्यज्ञरूपं यद्घृतम्प्रत्यक्षादेवैनं यज्ञरू-
 पङ्करोति सर्वे मधुमन्तो भवन्त्येतद्वै प्रत्यक्षात्सोमरूपं
 यन्नमधु प्रत्यक्षादेवैनः सोमरूपङ्करोति ॥ १५ ॥ *

(१) शु० य० सं० १९. २ । (२) शु० य० सं० १९. २ । (३) शु० य०
 सं० १९. २ । (४) शु० य० सं० १९. २ ।

सर्वं ऽआश्विना भवन्ति । भैषज्याय सर्वे सारस्वता
 ऽअन्नाद्यस्येवावरुद्ध्यै सर्वं ऽऐन्द्रा इन्द्रियस्येव द्वीर्षस्या-
 वरुद्ध्यै ॥ १६ ॥ यद्वेव सर्वं ऽआश्विना भवन्ति । सर्वे
 सारस्वताः सर्वं ऽऐन्द्रा ऽएता वा ऽएतन्देवता ऽअग्रे
 यज्ञः समभरँस्तभिरेवैनः सम्भरत्यथो ऽएता एवैतद्देवता
 भागधेयेन समर्द्धयति ॥ १७ ॥ सन्तता याज्यापुरोऽनु-
 वाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्रजानां सन्तत्या
 ऽअव्यवच्छेदाय सर्वा ऽआश्विन्यो भवन्ति सर्वाः सार-
 स्वत्याः सर्वा ऽऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १८ ॥ अनुष्टुभ
 ऽआप्रियो भवन्ति । वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वै सोमः
 सूयते वाचैवैनः सुनोति सोमसुत्यायै सर्वा ऽआश्विन्यो
 भवन्ति सर्वाः सारस्वत्याः सर्वा ऽऐन्द्र्यः समानी बन्धुता
 ॥ १९ ॥ जागता ऽअनुप्रैषा भवन्ति । इयं वै जगत्पनया
 वै सोमः सूयतेऽनयैवैनः सुनोति सोमसुत्यायै सर्वं
 ऽआश्विना भवन्ति सर्वे सारस्वताः सर्वं ऽऐन्द्राः समानी
 बन्धुता ॥ २० ॥ स वा ऽएष प्रत्यक्षात्सोमयज्ञ एव
 यत्सौत्रामणी तं व्यद्येकाकी यजमानो भक्षयेद्विष्ट्वैव
 स्यात्पशुबन्धो वा सर्वं ऽऋत्विजो भक्षयन्ति सर्वे वा
 ऽऋत्विजः सोमम्भक्षयन्ति सोमरूपतायै ॥ २१ ॥ आश्वि-
 नमद्धर्षवो भक्षयन्ति । अश्विनौ वै देवानामद्धर्ष-
 स्वमेवैतद्भागधेयं स्व ऽआयतने भक्षयन्ति ॥ २२ ॥
 सारस्वतः होता ब्रह्मा मैत्रावरुणः । वाग्वै यज्ञस्य होता
 हृदयम्ब्रह्मा मनो मैत्रावरुणः स्वमेवैतद्भागधेयं स्व

ऽआयुतने भक्षयन्ति ॥ २३ ॥ ऐन्द्रं व्यजमानो भक्ष-
 यति । ऐन्द्रो वा ऽएष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतन ऽएष
 ऽएतर्हि यो यजते स्वमेवैतज्जागधेयं स्व ऽआयुतने भक्षयति
 ॥ २४ ॥ चक्षुर्वा ऽआश्विनो ग्रहः । प्राणः सारस्वतो वागैन्द्र
 ऽआश्विनस्तारस्वतेऽवनयति चक्षुरेवास्य तत्प्राणैः
 सन्द्धाति सारस्वतादैन्द्रे प्राणानेवास्य तद्वाचा सन्द-
 धात्यथो प्राणानेवास्य तद्वाचि प्रतिष्ठापयति तस्मा-
 स्तर्वा प्राणा वाचि प्रतिष्ठिताः ॥ २५ ॥ त्रय आश्विनम्भ-
 क्षयन्ति । अद्धर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रस्त्रिवृद्वा ऽइदञ्चक्षुः
 शुक्लं कृष्णङ्गनीनका यथारूपमेवास्मिन्चक्षुर्धति ॥ २६ ॥
 त्रयः सारस्वतम् । होता ब्रह्मा मैत्रावरुणस्त्रेधाविहितो
 वा ऽअयम्प्राणः प्राण उदानो व्यान ऽइति यथारूप-
 मेवास्मिन्प्राणन्दधति ॥ २७ ॥ एकाक्वयैन्द्रं व्यजमानो
 भक्षयति । एकधा वा ऽएषा प्राणानां श्रीर्ष्वद्वागेकधैव
 द्वाचं श्रियमात्मन्धत्ते तस्मोत्सौत्रामण्येजान् एकधा
 स्वानां श्रेष्ठो भवत्यथो य ऽएवमेतद्वेद ॥ २८ ॥ ऋतवो
 वा ऽऋत्विजः मासा भक्षाः षडृत्विजो भक्षयन्ति षड्वा
 ऽऋतव ऽऋत्विग्भिरेव ऽर्त्तनवरुन्धे ॥ २९ ॥ द्वादश भक्षा
 भवन्ति । द्वादश वै मासा भक्षैरेव मासानवरुन्धे पुनः पुनर-
 भिनिवर्त्तमृत्विजो भक्षयन्ति तस्मात्तवश्च मासाश्चा-
 न्न्योऽह्यमभिनिवर्त्तन्ते ॥ ३० ॥ त्रयोदशं व्यजमानो भक्ष-
 यति । यो ह वा ऽएष त्रयोदशो मास ऽएष ऽएव प्रत्य-

क्षात्सँवत्सरः ऽएतमेवाप्त्वावरुन्धे स वा ऽएष सँवत्सरः
 ऽएव यत्सौत्रामणी तेन सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्धे ॥ ३१ ॥
 त्रयोऽपशवो भवन्ति । त्रयो वा ऽइमे लोका ऽइमानेव
 तैल्लोकानवरुन्धे ऽइममेव लोकमाश्विनेनान्तरिक्षः सार-
 स्वतेन दिवमैन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमिमाँल्लोकाञ्जयति
 चाव च रुन्धे ॥ ३२ ॥ त्रयोऽपुरोडाशा भवन्ति । त्रयो
 वा ऽऋतव ऽऋतूनेव तैरवरुन्धे ग्रीष्ममेवैन्द्रेण वर्षा-
 सावित्रेण हेमन्तं वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतमृतूञ्जयति
 चाव च रुन्धे ॥ ३३ ॥ षड्यहा भवन्ति । षड्वा ऽऋतव
 ऽऋतूनेव तैरवरुन्धे वसन्तग्रीष्मावेवाश्विनाब्भ्यां वर्षा-
 शरदौ सारस्वताब्भ्यां हेमन्तशिशिरावैन्द्राब्भ्यां यथारूप-
 मेव यथादेवतमृतूञ्जयति चाव च रुन्धे ॥ ३४ ॥ सन्तता
 याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्या ऽऋतूनां
 सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्वाऽपुरोऽनुवाक्या भवन्ति
 सर्वा याज्यास्तस्मादृतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः
 सर्वाऽप्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा ऽउत्तमास्त-
 स्मादृतवः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वे ऽउत्तमाः
 सर्वेषाड्यहाणान्धे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतोऽहोरात्र-
 योस्तद्रूपमहोरात्रे ऽएवावरुन्धे तस्मादृतवश्च मासा-
 इच्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥ स वा ऽएष
 सँवत्सरः ऽएव यत्सौत्रामणी । चन्द्रमा ऽएव प्रत्यक्षादा-
 दित्यो यजमानस्तस्येयमेव पृथिवी वेदिरन्तरिक्षमुच्चरवेदि-

द्यौर्बर्हिर्दिश ऽऋत्विजो वृनस्पृतय ऽइदध्म ऽआप
 ऽआज्यमोषधय ऽआहुतयोग्निरेवाग्निः सँवत्सरः सथंस्था
 तद्वा ऽइदः सर्वः सँवत्सर ऽएव यदिदङ्किञ्च तस्मात्सौ-
 त्रामण्येजानः सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्दे ॥ ३६ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[राज्ञोऽभिषेकादि]

त्वष्टा हतपुत्रः । अभिचरणीयमपेन्द्रः सोममाह-
 रत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसङ्कत्वा प्रासहा सोममपिवत्स विष्वङ्
 व्यार्च्छत्तस्य सुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसाद्युर्द्वान्युदकाम-
 स्तानि पशून्प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति
 य ऽएवं विद्वान्सौत्रामण्याभिषिच्यते ॥ १ ॥ ततोऽस्मा
 ऽएतमश्निवृनौ च सरस्वती च । यज्ञः समभरन्सौत्रा-
 मणीम्भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चँस्ततो वै स देवानाथ
 श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानामभवति य ऽएनयाभिषिच्यते ॥ २ ॥
 कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवै-
 नमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छुदाथिसि वै लोमानि च्छन्दः
 स्वेवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ३ ॥ आसन्ध्यामभिषिञ्चति । आस-
 न्दी सदैव साम्राज्यः साम्राज्येनैवैनः साम्राज्यङ्गमयति
 ॥ ४ ॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वी ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्येवाह्यभि-
 षिच्यते जानुसम्मिता भवति जानुसम्मिता वा ऽअयं-
 ल्लोकोऽस्मा ऽउ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते क्षत्रमु

वा ऽएष भवति यः सौत्रामण्याभिषिच्यते तस्मा-
ज्जानुसम्मितापरिमिता तिरश्ची ॥ ५ ॥ राष्ट्रं वा ऽआ-
सन्दी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रम्मुञ्जविवयना भवति
यज्ञिया हि मुञ्जा द्वा ऽउत्तरस्यां वेद्याम्पादौ भवतो द्वौ
दक्षिणस्यामयं वै लोक ऽउत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्त-
देनमुभयोर्लोकयोरुद्व्यभिषिच्यति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै
तद्विद्वानाह । गौरीवितिः शाक्यः क्षत्रमिवाह किल वय-
समुष्मिँम्लोके भविता स्म ऽइति शश्वद्धास्मा ऽऋषभो
याज्ञतुरः प्रोवाच शिवक्कनानाथं राजा ॥ ७ ॥ स ऽआस-
न्दीमास्तृणाति * । 'क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिर-
सी'ति क्षत्रस्य वा ऽएषा योनिः क्षत्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥ अथै-
नाङ्कृष्णणाजिनेनास्तृणाति । 'मा त्वा हिंस्रीहमा मा
हिंस्री'रिति यज्ञो वै कृष्णणाजिनं ऋजस्य चैवात्मनश्चा-
हिंसायै ॥ ९ ॥ अथाधिरोहति । वारुण्यऽर्चा वरुणो वै
देवानाथं राजा स्वयैवैनमेतद्देवतयाभिषिच्यति 'निषसाद
धृतव्रतो वरुणः पुस्त्यास्वा ॥ साम्राज्याय सुकृतु'रिति ॥ १० ॥
अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ† व्युपास्यति । 'मृत्योः पाहि
विद्योत्पाही'ति वृष्टिर्वै विराट् तस्या ऽएते घोरे तत्रौ विद्युच्च

* का० श्रौ० सू० १९. ४. ७ ।

(१) शु० य० सं० २०. १ ।

† का० श्रौ० सू० १९. ४. ८ ।

(२) शु० य० सं० २०. १ । (३) शु० य० सं० २०. २ ।

‡ मण्डलाकारो भूषणविशेषो रुक्मः । (म० भा०)

(४) शु० य० सं० २०. २ ।

हादुनिश्च ततः सुवर्णं ऽएव रुक्मो विद्युतो रूपः रजतो
 हादुनेस्ताभ्यामेवास्मै देवताभ्यां शर्म यच्छति तस्मा-
 र्सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यान्देवताभ्यान्न शङ्का भवत्यथो
 य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥ पशूनां वसयाभिषिञ्चति । श्रीर्वै
 पशूनां वसा * शिश्रयैवैनमेतत्पशूनां रसेनाभिषिञ्चत्यथो
 परमं वा ऽएतदन्नाद्यं यद्यद्वा परमेणैवैनमेतदन्नाद्येनाभि-
 षिञ्चति ॥ १२ ॥ शफग्रहा भवन्ति । शफैर्वै पशवः प्रति-
 तिष्ठन्ति प्रतिष्टामेवैनङ्गमयति त्रयस्त्रिंशद्ग्रहा भवन्ति
 त्रयस्त्रिंशदै सर्वा देवताः सर्वाभिरैवैनमेतद्देवताभिरभि-
 षिञ्चति जगतीभिर्जुहोति जागता वै पशवो जगत्यैवास्मै
 पशून्वरुद्धे षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति षोडशकला वै पशवोऽनु-
 कलमेवास्मिञ्छ्रियन्दधाति ॥ १३ ॥ 'सीसेने तन्त्रम्मनसा
 मनीषिण' ऽइति । द्वौ द्वौ समासः हुत्वा सते सः स्रवान्स-
 मवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्द्धमासाश्मासानृतून्संवत्सरे प्र-
 तिष्टापयति तानीमान्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतवः
 संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥ वैतसः सतो भवति । अप्सु-
 योनिर्वै वैतस ऽआपो वै सर्वा देवताः सर्वाभिरैवैनमेतद्देवता-
 भिरभिषिञ्चति ॥ १५ ॥ सर्वसुरभ्युन्मर्दनम्भवति परमो वा
 ऽएष गन्धो यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनङ्गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति
 ॥ १६ ॥ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्न-
 मद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यत ऽआ मुखादन्ववस्त्रावयति

* मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसाशब्देनोच्यते ।

† "द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्सते करोति" (का० श्रौ० सू० १९. ४. १३)

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "दधति" इति । (२) शु० य० सं० १९. ८० ।

मुखेन ह्यन्नमद्यते सर्वतः परिक्रामः सर्वाब्ध्य ऽएवास्मिन्ने-
तद्दिग्भ्योऽन्नाद्यन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्वासु
दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धम्भवत्यथो य ऽएवमेतद्वेद ॥ १७ ॥
आश्विनेन प्रथमेन यजुषाभिषिञ्चति । अथ सारस्वते-
नाथैन्द्रेणैताभिरैवैतदेवताभिरभिषिञ्चति तः हैक ऽएता-
भिश्च देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिरु
च व्याहृतिभिरता वै व्याहृतय इदः सर्वन्तदेनमनेन
सर्वेणाभिषिञ्चाम ऽइति न तथा कुर्यादेताभिरैवैतदेवता-
भिरभिषिञ्चेदेता ऽउ ह्येव देवता इदः सर्वम् ॥ १८ ॥
पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्रं वै स्विष्टकृतक्ष-
त्रेणैवैतदेवताभिषिञ्चत्यन्तरा वनस्पतिञ्च स्विष्टकृतञ्चा-
भिषिञ्चति सोमो वै वनस्पतिरग्निः स्विष्टकृतदग्नीषो-
माब्ध्यामेवैतदेवतापरिगृह्याभिषिञ्चति तस्माद्ये चैतद्विदुर्ध्वे
च न त ऽआहुः क्षत्रियो वाव क्षत्रियस्याभिषेक्तेति
॥ १९ ॥ अथैनजानुमात्रे धारयन्ति । अथ नाभिमात्रेऽथ
मुखमात्र ऽएष्वेवास्मा ऽएतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयत्य-
भिषेको वा ऽएष यद्राजपेयमभिषेकः सौत्रामणी तद्यथैवाहो
वाजपेये यूपः रोहति तदेवैतद्रूपङ्कियते ॥ २० ॥ [अर्थः प्रपाठकः
॥ १६ ॥] तदाहुः । एव वा ऽएषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः
सौत्रामण्यभिषिञ्च्यत ऽइति कृष्णाजिने प्रत्यवरोहति
यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति
॥ २१ ॥ 'प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्र' ऽइति । क्षत्र

एव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्राद्राष्ट्रादुप्रब्रह्मशाय 'प्रत्य-
 श्वेषु प्रतितिष्ठामि गोष्विति गोऽश्व एव प्रतिति-
 ष्ठति गोऽश्वदुप्रब्रह्मशाय 'प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्या-
 त्म'न्नित्यङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठत्यङ्गेभ्यः आत्मनोऽप्रब्रह्म-
 शाय 'प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्ट' इति प्राणे-
 ष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति प्राणेभ्यः पुष्टादुप्रब्रह्मशाय
 'प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञ' इति तदनयो-
 र्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठति ययोरिदं सर्वमधि ॥ २२ ॥
 अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम क्षत्रेणैवैनमेतदभिषि-
 च्चत्यथो साम्राज्यं वै साम साम्राज्येनैवैनं साम्राज्य-
 ङ्मयति सर्वेषां वा एष वेदानां रसो यःसाम सर्वेषा-
 मेवैनमेतद्वेदानां रसेनाभिषिच्यति ॥ २३ ॥ बृहत्याङ्गा-
 यति । बृहत्यां वा असावादित्यः श्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठि-
 तस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति
 ॥ २४ ॥ ऐन्द्र्याम्बृहत्याङ्गायति * । ऐन्द्रो वा एष यजो यत्सौ-
 त्रामणीन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते स्व एवैनमेत-
 दायतनेऽभिषिच्यति ॥ २५ ॥ अथ यस्मात्संशानानि
 नाम । एतैर्वै सामभिर्देवा इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय
 समश्नयन्त्यथो एवैतमृत्विजो यजमानमेतैरेव सामभिरि-
 न्द्रियाय वीर्याय सन्त्यन्ति सन्त्यवसे विश्ववसे सत्य-

(१) शु० य० सं० २०. १० । (२) शु० य० सं० २०. १० । (३) शु० य० सं० २०. १० । (४) शु० य० सं० २०. १० ।

* का० श्रौ० सू० १९. ५. २ ।

इश्रवसे इश्रवस ऽइति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतल्लोकेषु
 इश्रावयन्ति चतुर्निधनम्भवति चतस्रो वै दिशः सर्वास्वे-
 वैनमेतद्दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति संवि-
 दाना ऽएवास्मिञ्छ्रियन्दधति ॥ २६ ॥ तदाहुः । यदेत-
 त्साम गीयतेऽथ क्वेतस्य साम्न ऽउक्त्वथङ्का प्रतिष्ठा-
 ळ्यद्धः हि तद्यस्तुतमननुशस्तमिति ॥ २७ ॥ त्रया देवा
 ऽएकादशेति । एतद्वा ऽएतस्य साम्न ऽउक्त्वथमेषा
 प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥ अथो 'त्रया देवा ऽएकादशे'ति ।
 त्रयस्त्रिंशद्गङ्गहञ्जुहोति त्रया हि देवा ऽएकादश 'त्रयस्त्रिं-
 शाः सुराधस' ऽइति त्रयस्त्रिंशद्धि देवा 'बृहस्पतिपुरो-
 हिता' ऽइति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिता ऽइत्येवैतदाह
 'देवस्य सवितुः सव' ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता ऽइत्ये-
 वैतदाह 'देवा देवैरवन्तु मे'ति देवा ह्येतन्देवैरभिषिञ्चन्ति
 ॥ २९ ॥ 'प्रथमा द्वितीयै'रिति । प्रथमा ह्येतन्द्भितीयैर-
 भिषिञ्चन्ति 'द्वितीयास्तृतीयै'रिति द्वितीया ह्येतन्तृतीयै-
 रभिषिञ्चन्ति 'तृतीयाः सत्येने'ति तृतीया ह्येतः सत्ये-
 नाभिषिञ्चन्ति 'सत्यं व्यज्ञेने'ति सत्यं ह्येतं व्यज्ञेना-
 भिषिञ्चति 'वज्रो यजुर्भि'रिति वज्रो ह्येतं व्यजुर्भिभर-
 भिषिञ्चति 'यजूंषि सामभि'रिति यजूंषि ह्येतः साम-

(१) शु० य० सं० २०. ११। (२) शु० य० सं० २०. ११। (३) शु० य० सं० २०. ११। (४) शु० य० सं० २०. ११। (५) शु० य० सं० २०. ११। (६) शु० य० सं० २०. १२। (७) शु० य० सं० २०. १२। (८) शु० य० सं० २०. १२। (९) शु० य० सं० २०. १२। (१०) शु० य० सं० २०. १२। (११) शु० य० सं० २०. १२।

भिरभिषिञ्चन्ति 'सामान्यृग्भि'रिति सामानि ह्येतमृग्भि-
 रभिषिञ्चन्त्यृचः पुरोऽनुवाक्याभिरित्यृचो ह्येतम्पुरोऽनु-
 वाक्याभिरभिषिञ्चन्ति 'पुरोऽनुवाक्या याज्याभिरिति
 पुरोऽनुवाक्या ह्येतं श्याज्याभिरभिषिञ्चन्ति 'याज्या
 वषट्कारैरिति श्याज्या ह्येतं वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति 'वषट्-
 कारा ऽआहुतिभिरिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभिषिञ्च-
 न्त्याहुतयो मे कामान्समर्द्धयन्तु भूः स्वाहे'ति तदेनमेता-
 भिर्देवताभिः परोऽवरमभिषिच्छयाथास्मा ऽआहुतिभिः
 सर्वान्कामान्समर्द्धयत्यथऽर्चिर्द्रुपहवमिष्ट्वा भक्षयत्यृतवो
 वा ऽऋत्विज ऽऋतुण्येवैतदुपहवमिच्छते ॥ ३० ॥ स भक्ष-
 यति । 'लोमानि प्रयतिर्मम त्वञ्च ऽआनतिरागतिः ॥
 माथंसम्म ऽउपनतिर्वस्वस्थि मज्जाम ऽआनतिरिति प्रेव
 वा ऽएष लोकाँश्च देवताश्च विशति यः सौत्रामण्या-
 भिषिच्यते तदेतदवान्तरामात्मानमुपह्वयते तथा कृत्स्न एव
 सर्वतनूः साहः सम्भवति ॥ ३१ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

— ॐ —

[सौत्रामणीशेषः]

एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स यद्ध वा ऽअ-
 स्मिँल्लोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदेनमस्मिँल्लोके प्रत्यत्ति स

(१) शु० य० सं० २०. १२ । (२) शु० य० सं० २०. १२ । (३) शु०
 य० सं० २०. १२ । (४) शु० य० सं० २०. १२ । (५) शु० य० सं० २०. १२ ।
 (६) शु० य० सं० २०. १२ । (७) शु० य० सं० २०. १३ ।

वा ऽएष परिस्त्रुतो यज्ञस्तायतेऽनाद्या वै ब्राह्मणेन परि-
 स्त्रुत्स ऽएतस्ममादनाद्याजायते तद् हामुष्मिँल्लोकेऽन्नन्न
 प्रत्यन्ति तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ ऽएव यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥
 तस्य लोमाभ्येव शष्पाणि । त्वक्तोक्त्वमानि माथंसँल्लाजा
 ऽअस्थि कारोतरो मजा मासरः रसः परिस्त्रुन्नग्न्रहुल्लो-
 हितः रेतः पयो मूत्रः सुरोवद्धं बल्कसम् ॥ २ ॥ हृदय-
 मेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत्सावित्रः क्वलोमा वारुणो
 मतस्त्रे ऽएवास्याश्श्वत्थश्च पात्रमौदुम्बरश्च पित्तन्नैयग्रोध-
 मान्त्राणि स्थाल्ल्यो गुदा ऽउपशयानि श्श्वेनपत्रे प्लीहा-
 सन्दी नाभिः कुम्भो वनिष्ठुः प्लाशिः शतातृण्णा तद्यत्सा
 बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात्प्लाशिर्बहुधा विकृत्तो
 मुखः सतजिह्वा पवित्रश्चप्यम्पायुर्वस्तिर्बालः ॥ ३ ॥
 अङ्गाभ्येवास्याश्श्विनः पशुः । आत्मा सारस्वतो रूपमैन्द्र
 ऽऋषभस्तस्मादाहुर्गावः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्हिरण्य-
 न्तच्छतमानम्भवति तस्माच्छतायुः पुरुषः ॥ ४ ॥ चक्षुषी
 ऽएवास्याश्श्विनौ ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधूमसक्तवश्च
 कुवलसक्तवश्च नासिके ऽएवास्य सारस्वतौ ग्रहावथ
 यानि नासिकयोर्ल्लोमानि ताभ्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्त-
 वश्च श्रोत्रे ऽएवास्यैन्द्रौ ग्रहावथ यानि कर्णयोर्ल्लोमानि
 यानि च बभ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च
 ॥ ५ ॥ अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि

(१) 'सर्जत्वकत्रिफलाशुष्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवंशावकाबृहच्छत्राचित्रकेन्द्र-
 वारुण्यश्चगन्धाधाम्यकयवानोजीरकद्रवहरिश्राद्धवाचिस्त्वयवमीहय एकीकृता नग्नहुः' (म०भा०) ।

ष्वकलोमान्यथ यान्गुरसि लोमानि यानि च निकक्ष-
 योस्तानि ऋयाग्रलोमानि केशाश्च इममश्रूणि च सिद्ध-
 हलोमानि ॥ ६ ॥ त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो
 वा ऽअयम्पुरुषस्यात्मात्मानमेवास्य तै स्पृणोति यदुवाङ्ना-
 भेस्तदाश्शिवनेन यदूर्ध्वान्नाभेरवाचीनः शीर्ष्णस्तत्सारस्वतेन
 शिर ऽऐन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमात्मानममृत्यो स्पृत्वा-
 मृतङ्कुरुते ॥ ७ ॥ त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितं वा
 ऽइदम्पुरुषस्य वयो वय ऽएवास्य तै स्पृणोति पूर्ववयसमे-
 वैन्द्रेण मध्यमवयसः सावित्रेणोत्तमवयसं वारुणेन यथा-
 रूपमेव यथादेवतं वयो मृत्यो स्पृत्वामृतङ्कुरुते ॥ ८ ॥
 षडग्रहा भवन्ति । षड्वा ऽइमे शीर्ष्णप्राणाः प्राणानेवास्य
 तै स्पृणोति चक्षुषी ऽएवाश्शिवनाब्ध्यान्नासिके सारस्व-
 ताब्ध्यां श्रोत्रे ऽऐन्द्राब्ध्यां यथारूपमेव यथादेवत-
 म्प्राणान्मृत्यो स्पृत्वामृतान्कुरुते ॥ ९ ॥ सन्तता याज्या-
 पुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्राणानां
 सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति
 सर्वा याज्यास्तस्मात्प्राणाः सर्वे पराश्च सर्वे प्रत्यञ्चः
 सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमास्त-
 स्मात्प्राणाः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वे उत्तमाः
 सर्वेषाङ्गहणान्द्रे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः प्राणो
 दानयोस्तद्रूपप्राणोदानवेवावरुद्धे तस्मात्सर्वे प्राणा
 प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥ स वा एष ऽआ

स्मैव यत्सौत्रामणी । मन ऽएव प्रत्यक्षाद्राम्यजमानस्त-
स्यास्मैव वेदिः प्रजोत्तरवेदिः पशवो वहिरङ्गान्वृत्विजो-
ऽस्थानीदध्म ऽआज्यम्मजा मुखमग्निर्नमाहुतिर्वयः
स०स्था तस्मात्सौत्रामण्येजानो वय ऽउपगच्छति ॥११॥
तद्यौ ह वा ऽइमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । एतावेवाश्निवनावथ
यत्कृष्णन्तत्सारस्वतं यच्चुक्कन्तदैन्द्रन्तद्यदाश्निवने पशौ
सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कत्वात्सन्धत्ते
॥ १२ ॥ मन ऽएवेन्द्रः । वाक्सरस्वती श्रोत्रे ऽअश्निवनौ
यद्वै मनसा ह्यायति तद्वाचा वदति यद्वाचा वदति
तत्कृष्णाब्ध्यां शृणोति तद्यत्सारस्वते पशौ सत्यथैता
देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कत्वात्सन्धत्ते ॥ १३ ॥
प्राण ऽएवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती नासिके ऽअश्निवनौ
यद्वै प्राणेनान्नमात्सन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्वाजिह्वया
वा ऽअन्नस्य रसं विजानाति नासिके ऽउ वै प्राणस्य
पन्थास्तद्यदैन्द्रे पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येता-
न्येवैतत्सार्द्धङ्कत्वात्सन्धत्ते ॥ १४ ॥ हृदयमेवेन्द्रः । यकृ-
त्सविता क्लोमा वरुणस्तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सत्यथैता
देवताः सह यजत्येताश्येवैतत्सार्द्धङ्कत्वात्सन्धत्ते ॥ १५ ॥
प्राण ऽएव सविता । व्यानो वरुणः शिशन्मिन्द्रो यद्वै
प्राणेनान्नमति तद्वयानेन व्यनिति शिशन्नेन वा ऽअन्नस्य
रसः रेतः सिञ्चति तद्यत्सावित्रे पुरोडाशे सत्यथैता
देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कत्वात्सन्धत्ते ॥ १६ ॥
। निरेव वरुणः । रेत ऽइन्द्रः सवितैव रेतसः प्रजनयिता

तद्यद्धारुणे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येताद्व्यै-
 वैतत्सार्द्धं कृत्वा तस्मन्धत्ते स य ऽएवमेतद्देवता ऽएव देवता
 अनुसम्भवत्येता देवता ऽअनु प्रजायत ऽआ प्रजया
 पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गल्लो-
 कञ्जयति य ऽएवं विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैत-
 देवं वेद ॥ १७ ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अवभृथेष्टिः]

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । अवभृथं वै सोमनेष्ट्वा यन्ति
 सोम ऽएष यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥ 'यदेवा देवहेडन'मिति ।
 देवकृतादेवैनमेनसो मुञ्चति 'यदि दिवा यदि नक्त'मिति
 यदेवाहोरात्रावभ्यामेनः करोति तस्मादेवैनमुञ्चति
 'यदि जाम्ग्रद्यदि स्वप्न' ऽहुति मनुष्या वै जागरितस्मिन्तरः
 सुप्तस्मनुष्यकिल्बिषाञ्चैवैनस्मिन्तृकिल्बिषाञ्च मुञ्चति ॥ २ ॥
 'यदग्रामे यदुरण्य' ऽहुति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः
 क्रियते तस्मादेवैनमुञ्चति 'यत्सभाया'मिति सवभ्या-
 देवैनमेनसो मुञ्चति 'यदिन्द्रिय' ऽहुति देवादेवैनमेनसो
 मुञ्चति 'यच्छन्द्रे यदुस्ये यदेनश्चक्रमा वयं यदेकस्याधि-
 धर्मणि तस्यावयजनमसी'ति सर्वस्मादेवैनमेतस्मादे-
 नसो मुञ्चति ॥ ३ ॥ 'यर्दपो ऽअघ्न्या ऽहुति । वरुणेति

(१) शु. मं. मं. २०. १५। (२) शु. मं. मं. २०. १५। (३) शु. मं.
 मं. २०. १५। (४) शु. मं. मं. २०. १५। (५) शु. मं. मं. २०. १५। (६)
 शु. मं. मं. २०. १५। (७) शु. मं. मं. २०. १५। (८) शु. मं. मं. २०. १५।

शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चे'ति वरुणयादेवैनमेनसो मुञ्चत्य-
 'वभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुण' ऽहुति यो ह वा ऽअ-
 यमपामावर्त्तः स हावभृथः स ह्येष वरुणस्य पुत्रो वा वभ्राता
 वा तमेवैतस्तौत्य'वै देवैर्देवकृतमेनो यक्षी'ति देवकृतमेवैनो-
 ऽवयजते 'ऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृत'मिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते
 'पुरुर्वाळणो देव रिपुस्पाही'ति सर्वावभ्यो मार्तिवभ्यो
 गोपायेत्येवैतदाह ॥ ४ ॥ 'समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्त'रिति ।
 आपो वै समुद्रो रसो वा ऽआपस्तुदेनमेतेन रसेन
 सहसृजति 'सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुताप' ऽहुति तदेन-
 मेतेनोभयेन रसेन सहसृजति यश्चौषधिषु यश्चाप्सु
 द्वौ विक्रमा ऽउदङ्ङुत्क्रामत्येतावती वै मनुष्ये जूति-
 र्यावान्निवक्रमस्तयावत्येवास्मिञ्जृतिस्तयैव पाप्मानं विज-
 हाति ॥ ५ ॥ 'सुमित्रियां न ऽआप ऽओषधयः सन्ति'ति ।
 अञ्जलिनाप ऽउपाचति वृज्जो वा ऽआपो वृज्जेणैवैतस्मि-
 न्नधेयङ्कुरुते 'दुर्मित्रियार्स्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि
 यश्च वयन्द्विष्म' ऽहुति यामस्य दिशन्देष्ट्यः स्यान्तान्दि-
 शम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ६ ॥ 'दुपदादिव
 मुमुचानः । स्विन्नः स्त्रानो मलादिव ॥ पूतम्पत्रिन्नेषाज्य-
 मापः शुन्धन्तु मेनस' ऽहुति वामोऽपप्लावयति यथे-
 पीकाम्मुजादिवृहेदेवमेनः सर्वस्मात्पाप्मनो विवृहति

(१) शु० य० सं० २०. १८ । (२) शु० य० सं० २०. १८ । (३) शु० य०
 सं० २०. १८ । (४) शु० य० सं० २०. १८ । (५) शु० य० सं० २०. १९ । (६)
 शु० य० सं० २०. १९ । (७) शु० य० सं० २०. १९ । (८) शु० य० सं० २०. १९ ।
 (९) शु० य० सं० २०. १९ ।

स्त्राति तम ऽएवापहते ॥ ७ ॥ 'उद्वयन्तमसस्पर्श'ति ।
पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते 'स्वः पश्यन्त
ऽउत्तर'मित्ययं वै लोकोऽद्भ्यः ऽउत्तरोऽस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति 'देवन्देवैत्रा सूर्यमग्नम ज्योतिरुत्तम'मिति
स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमः स्वर्गः ऽएव
लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीयमुपतिष्ठते
॥ ८ ॥ 'अपो ऽअयान्वचारिष'मिति । अपामेव रसमव-
रुद्धे 'रसेन समसृक्षमही'त्यपामेव रसमात्मन्धत्ते 'पय-
स्वानग्न ऽआगमन्तम्मा सः सृज वर्चसा प्रजया च
धनेन चे'त्याशिषमेवैतद्वाशास्ते ॥ ९ ॥ 'एधोऽस्येधिषी-
मही'ति समिधमादत्ते * । एधो ह वा ऽअग्नेः समि'त्स-
मिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेही'त्याहवनीये समिधम-
ब्ध्यादधात्यग्निमेवैतया समिन्दे स ऽएनः समिद्धस्ते-
जसा समिन्दे ॥ १० ॥ आदित्यश्चरुं स्वक्ष्यमाणो निर्व-
पति । आदित्यमीजान् ऽइयं वा अदितिरस्यामेव यज-
न्तनुतेऽस्यामिष्ठा प्रतितिष्ठति धेनुर्दक्षिणेयं वै धेनुरिमा-
मेव सर्वाङ्कामान्दुहे वत्सम्पूर्वस्यान्दुदाति मातरमुत्तरस्यां
व्यदा वै वत्सो मातरन्धयत्यथ सा प्रत्ता दुहे प्रत्तामेवेमाः
सर्वाङ्कामान्दुहे ॥ ११ ॥ तदाहुः । प्रेव वा ऽएषोऽस्मा-

(१) शु० य० सं० २०. २१ । (२) शु० य० सं० २०. २१ । (३) शु० य०
सं० २०. ११ । (४) शु० य० सं० २०. २२ । (५) शु० य० सं० २०. २२ ।
(६) शु० य० सं० २०. २२ । (७) शु० य० सं० २०. २३ । (८) शु० य०
सं० २०. २३ ।

* का० श्रौ० सू० १९. ५. १९ ।

ल्लोकाच्च्यवते योऽपोऽवभृथमभ्यवैतीत्यवभृथादुदेत्य मैत्रा-
वरुण्या पयस्यया वजतेऽयं वै लोको मित्रोऽसौ
वरुणो षट्देवेदमन्तरेण तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पय-
स्यया यजत ऽएण्वैतल्लोकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वै
मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या
पयस्यया वजते प्राण ऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥१२॥

नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सौत्रामण्यर्थवादः]

दुष्टरीतुर्ह पौंसायनः । दशपुरुषः राज्यादुपरुद्ध
ऽआस रेवोत्तरसमु ह पाटवश्चाकूँ स्थपतिः सृञ्जया
ऽअपरुधुः ॥ १ ॥ स होवाच । दुष्टरीतुम्पौंसायनः
सौत्रामण्या त्वा वाजयानि यदिदः सृञ्जयेषु राष्ट्रन्त-
स्त्वयि धास्यामीति तथेति तयैनमयाजयत् ॥ २ ॥ तदु ह
बल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह
वा ऽअयन्दुष्टरीतुः पौंसायनो दशपुरुषः राज्यादुप-
रुद्धोऽभूत्तमयश्चाकूँ स्थपतिः सौत्रामण्या वाजयिष्यति
यदिदः सृञ्जयेषु राष्ट्रन्तद्धास्मिन्धास्यतीति ॥ ३ ॥ स
होवाच । तन्वा ऽअहन्तं वेदिष्यामि यदि स तस्मिन्-
न्नाष्ट्रन्धास्यति बहिर्द्धा वैनः राष्ट्रन्धास्यतीति स
ऽआजगाम यस्यां वेलायाङ्गहा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥ स
होवाच । स्थपते चाकूँ नाहवनीये सुरा होतव्येत्या-

हुत्राह्वयत्राहवनीयाद्यद्याहवनीये मुरा१३ होण्यसि पाप-
 वस्यमुद्धरिण्यसि जामि यज्ञस्य यद्यन्यत्राहवनीयाद्बहि-
 र्जनः राष्ट्रान्धास्यमि नैनः राष्ट्रे धास्यमि नास्मि-
 न्नाष्ट्रन्धास्यमीति ॥ ५ ॥ स होवाच । नाहवनीये मुरा१३
 होण्यमि नान्यत्राहवनीयान्न पापवस्यमुद्धरिण्यमि
 न जामि यज्ञस्य नैनम्बहिर्द्वा राष्ट्रान्धास्यामि राष्ट्र-
 ऽएनन्धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥ ६ ॥ स
 होवाच । कथं हि करिण्यसी३ ऽहुति स हैतदुवा-
 चासुरेषु वा ऽएषोऽग्रे यज्ञ आसीत्सौत्रामणी स
 देवानुपप्रत्नाऽप ऽआगच्छन्तमापः प्रत्यनन्दंस्तस्मादु-
 श्रेया१३समागतम्प्रत्येव नन्दन्ति तः होचुरेष्टेव
 भगव ऽहुति ॥ ७ ॥ न होवाच । विभेमि वै प्रणयत
 मेति कस्मान्नगवो विभेषीत्यसुरेभ्य ऽहुति तथेति तमापः
 प्राणयंस्तस्माद्यो बध्नो भवति स विध्यतम्प्रण-
 यति यद्रापः प्राणयंस्तस्माद्रापः प्रणीतास्तत्प्रणीतानाम्प्र-
 णीतास्त्वम्प्रति ह निष्कृति य ऽएवमेतत्प्रणीतानाम्प्रणीतात्वं
 वेद ॥ ८ ॥ तदिष्टाः प्रयाजा ऽआसुः । अपर्यग्निकृत-
 मथासुरा ऽअन्व्राजग्मुस्ते देवाः पर्यग्निनैवासुरान्त-
 प्तान्भ्रातृव्यान्यजादन्तरायंस्तथो ऽएवैष ऽएतत्पर्य-
 ग्निनैव द्विपन्तम्भ्रातृव्यं व्यजादन्तरति ॥ ९ ॥ देवयो-
 निर्वा ऽएष यदाहवनीयः । तस्यैतावमृतपक्षौ यावेताव-
 भितोऽग्नी तद्यदाहवनीये यज्ञन्तन्वते देवयोनावैतद्देवे-
 ष्वयो यज्ञन्तन्वत ऽउप हैनम्पुनर्यज्ञो नमति तास्माद्यज्ञो

व्यवच्छिद्यते य एवमेतदेद यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म
 विक्रयते ॥ १० ॥ उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहति । उत्तरेऽग्नौ
 पशुञ्चपयन्ति पशूनेव तन्मर्त्यान्तमृतोऽमृतयोर्नो दधाति
 मर्त्यान्तमृतोऽमृतयोनेऽप्रजनयत्यप ह वै पशूनाम्पुन-
 र्मृत्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते य एवमेतदेद
 यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म विक्रयते ॥ ११ ॥ दक्षिणेऽग्नौ
 सुराग्रहाञ्जुहति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपं-
 द्युक्ताभिः पितृनेव तन्मर्त्यान्तमृतोऽमृतयोर्नो दधाति
 मर्त्यान्तमृतोऽमृतयोनेऽप्रजनयत्यप ह वै पितृणां पुनर्मृ-
 त्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते य एवमेतदेद
 यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म विक्रयते ॥ १२ ॥ तद्यदेता-
 वग्नी ऽआहवनीयादिहियेते । तेनाहवनीयावथ यदाहव-
 नीयम्पुनर्नाश्नुवाते तेनानाहवनीयो तेनोभौ होमा ऽउपा-
 ष्मोति यश्चाहवनीये यश्चानाहवनीये यश्च हुतं यश्चाहुत-
 म्पुनर्हायमित्रोवाच न तदस्ति यस्मृञ्जयानां राष्ट्रन्दुष्टरी-
 नास्तदद्य तथाय आकू स्थपुतिर्यज्ञेऽकगिति ॥ १३ ॥ उत्तरेऽग्नौ
 पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहेरिति चरन्ति । यदु चान्यत्तेन
 देवानेव तद्देवलोकं प्रीणानि त एतन्प्रीताः प्रीणन्त्यथो
 देवलोकमेव जयति ॥ १४ ॥ दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जु-
 हति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपंद्युक्ताभिः
 पितृनेव तत्पितृलोके प्रीणानि त एतन्प्रीताः प्रीण-
 न्त्यथो पितृलोकमेव जयति ॥ १५ ॥ स वा ऽप्य-
 आमेव यत्सोत्रामणी । तस्मात्सा निरुक्ता निरुक्तो ह्यात्मा

लोको वयोधास्तस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोक
 ऽआत्मा वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहू ऽऐन्द्रश्च वयोधाश्च
 तद्यदेतावभितः पशू भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो
 बाहू यथो वै पशुरेवं ऋष्यपस्तद्यदेतः सौत्रामणिकं ऋष्यपमेतौ
 यूपवभितो भवतस्तस्माद्विमावात्मानमभितो बाहू ॥ १६ ॥

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ११२ ॥

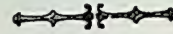
इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मध्यमनाम द्वादशं काण्डं समाप्तम्* ॥ १२ ॥

अथाश्वमेधनाम त्रयोदशं काण्डम्

[अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—अश्वमेधः, तद्वतं प्रायश्चित्तम्,
पुरुषमेधः, सर्वमेधः, दशरात्रः, पितृमेधः]

[ब्रह्मौदनपाकः]

॥ ॐ ॥* ब्रह्मौदनम्पचति । रेतः ऽएव तद्धत्ते षट्काज्य-
मुच्छिष्यते तेन रशनामभ्यज्यादत्ते तेजो वा ऽआज्य-
म्प्राजापत्योऽश्श्वः प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयपूतो
वा ऽएषोऽमेध्यो षट्श्वः ॥ १ ॥ दर्भमयी रशना भवति ।
पवित्रं वै दर्भाः पुनात्येवैनस्पूतमेवैनस्मेध्यमालभते ॥ २ ॥
अश्श्वस्य वा ऽआलब्धस्य । रेतः ऽउदकामत्तसुवर्णः
हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णः हिरण्यन्ददात्यश्श्वमेव रेतसा
समर्द्धयति ॥ ३ ॥ † प्रजापतिर्ष्वजमसृजत । तस्य महि-
मापाकामत्स महर्षिजः प्राविशत्तस्महर्षिगिभरन्वैच्छत्त-
स्महर्षिगिभरन्वविन्दद्यन्महर्षिजो ब्रह्मौदनम्प्राश्नन्ति
महिमानमेव तद्यजस्य व्रजमानोऽवरुद्धे ब्रह्मौदने सुव-
र्णः हिरण्यन्ददाति रेतो वा ऽओदनो रेतो हिरण्यः
रेतसैवास्मिन्स्तद्रेतो दधाति शतमानम्भवति शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्ष्यमात्सन्धत्ते चतुष्टयीरपो

* ब्राह्मणेभ्य ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः ब्रह्मौदनः ।

† अत्र शतम् ६४०० ।

(१) 'क' इति 'ज' पुस्तके ।

वसतीवरीर्मन्त्रमायाहे गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाहृता
भवन्ति दिक्षु वा ऽअन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्मा ऽअन्न-
मवरुन्धे ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अश्वस्य बन्धनप्रोक्षणादि]

वृद्धमु वा ऽएतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियत 'ऽईमा-
मगृह्णन् रशनामृतस्ये'त्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै
यज्ञस्य समृद्ध्यै द्वादशारत्निर्भवति द्वादश मासाः सँवत्सरः
सँवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥ तदाहुः । द्वादशारत्नी
रशना कार्श्याश्च त्रयोदशारत्नीश्चित्पृषभो वा ऽएष
ऽऋतूनां ऋत्सँवत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टप
वृषभ ऽएष यज्ञानां ऋदश्वमेधो यथा वा ऽऋषभस्य
विष्टपमेवमेतस्य विष्टपन्त्रयोदशमरत्निः रशनायामुपाद
क्ष्यात्तद्यथर्षभस्य* विष्टपः संस्क्रियते तादृक्त ॥ २ ॥
'अभिधा ऽअसी'ति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभि-
जयति 'भुवनमसी'ति भुवनन्तजयति 'वन्तासि धत्ते'ति
यन्तारमेवैनन्धर्त्तारङ्करोति 'स त्वमग्नि वैश्वानर'मित्यग्नि-
मेवैनं वैश्वानरङ्गमयति 'सप्रथसङ्गच्छे'ति प्रजयै-
वैनम्पशुभिः प्रथयति 'स्वाहाकृत' ऽहुति वषट्का

(१) शु० य० सं० २२. २ ।

* 'य ऽऋषभस्य' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

(२) शु० य० सं० २२. ३ । (३) शु० य० सं० २२. ३ । (४) शु०
य० सं० २२. ३ । (५) शु० य० सं० २२. ३ । (६) शु० य० सं० २२. ३ ।
(७) शु० य० सं० २२. ३ ।

ऽएवास्यैष 'स्वर्गां त्वा देवेभ्य' इति देवेभ्य ऽएवैनं स्वर्गा करोति 'प्रजापतये' इति प्राजापत्योऽश्नवः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥ ईश्वरो वा ऽएषः । अर्त्तिमात्तोर्ग्यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्नवस्व-
दध्नाति 'ब्रह्मन्नश्नवस्मन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राक्ष्यास'मिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मण ऽएवैनस्पति-
प्रोच्य दध्नाति नार्त्तिमाच्छति 'तस्वर्धान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुही'ति ब्रह्मा प्रसौति स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयत्यथ प्रोक्षत्यसावेव वन्धुः ॥ ४ ॥ स प्रोक्षति । 'प्रजापतये त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'ति प्रजापतिर्वै देवानां वीर्य-
वत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्नवः पशूनां वीर्य-
वत्तमः ॥ ५ ॥ 'इन्द्राग्निर्भ्यान्त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'ति । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ऽओज ऽएवास्मिन्दधाति तस्मा-
दश्नवः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥ 'वायवे त्वा जुष्टम्प्रो-
क्षामी'ति । वायुर्वै देवानामाशिष्टो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्नवः पशूनामाशिष्टः ॥ ७ ॥ 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामी'ति । विश्वे वै देवा देवानां
व्यशस्वितमा यश ऽएवास्मिन्दधाति तस्मादश्नवः पशूनां व्यशस्वितमः 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामी'ति ॥ ८ ॥ तदाहुः । यत्प्राजापत्योऽश्नवोऽथ कथाप्यन्याभ्यो

(१) शु० य० सं० २२. ४। (२) शु० य० सं० २२. ४। (३) शु० य० सं० २२. ४। (४) शु० य० सं० २२. ४। (५) शु० य० सं० २२. ५। (६) शु० य० सं० २२. ५। (७) शु० य० सं० २२. ५। (८) शु० य० सं० २२. ५। (९) शु० य० सं० २२. ५।

देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवता ऽअश्वमेधेऽन्वायत्ता
 यदाह सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति सर्वा ऽगवा-
 स्मिन्देवता ऽअन्वायातयति तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता
 ऽअन्वायत्ताः पाप्मा वा ऽएतम्भ्रातृव्य ऽईप्सति योऽ-
 श्वमेधेन यजते वज्जोऽश्वः 'परो मर्तः परः शे'ति
 श्वान्भ्रातुरक्षः हस्वाधस्पर्दमश्वस्योपप्लावयति वृज्जो-
 वैनमवक्रीमति नैनम्पाप्मा बभ्रातृव्य ऽआप्नोति ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

— ५ —

[महममाहुतयः]

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्प्रशो-
 स्कन्दति यन्निकमनालब्धमुरसृजन्ति यस्तोकीया जुहोति
 सर्वहुतमेवैन जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि तयद्हुतस्य स्क-
 न्दति सहस्रजुहोति सहस्रसम्मितो वै स्वर्गो लोकः
 स्वर्गस्य लोकस्याभिरित्यै ॥ १ ॥ तदाहुः । यन्मिता
 जुहुयात्परिमितमवस्थीतेत्यमिता जुहोत्यपरिमितस्यैवा-
 वरुक्षा ऽउवाच ह प्रजापति स्तोकीयाभु वा ऽअहम-
 श्वमेधः सथ्स्थपयामि तेन सथ्स्थितेनैवात ऽऊर्द्ध-
 चरामीति ॥ २ ॥ 'अग्नये स्वाहे'ति । अग्नय ऽएवैन जु-
 होति 'सोमाय स्वाहे'ति सोमायैवैन जुहोत्यपाम्नोर्दाय

स्वाहे'त्यङ्ग्यः ऽएवैनञ्जुहोति 'सवित्रे स्वाहे'ति सवित्र
 ऽएवैनञ्जुहोति 'वायवे स्वाहे'ति वायवः ऽएवैनञ्जुहोति
 'विष्णवे स्वाहे'ति विष्णवः ऽएवैनञ्जुहोतीन्द्राय स्वाहे'-
 तीन्द्रायैवैनञ्जुहोति 'बृहस्पतये स्वाहे'ति बृहस्पतयः ऽएवै-
 नञ्जुहोति 'मित्राय स्वाहे'ति मित्रायैवैनञ्जुहोति 'वरुणाय
 स्वाहे'ति वरुणायैवैनञ्जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य
 ऽएवैनञ्जुहोति पराचीर्जुहोति पराङ्गि वै स्वर्गो लोकः
 स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ३ ॥ ईश्वरो वा ऽएषः ।
 पराङ् प्रदघोर्षः पराचीराहुतीर्जुहोति पुनरावर्त्ततेऽस्मिन्-
 न्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येतां ह वाव स यज्ञस्य स्थिति-
 मुवाचास्कन्दायास्कन्नः हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दाति ॥ ४ ॥
 यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति
 यम्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति यद्रूपाणि जुहोति सर्व-
 हुतमेवैनञ्जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति
 'हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गताय स्वाहे'त्येतानि वा ऽअश्वस्य
 रूपाणि ताव्येवावरुन्दे ॥ ५ ॥ तदाहुः । अनाहुतिर्वै
 रूपाणि नैता होतव्या ऽइत्यथो खल्ल्वाहुरत्र वा ऽअश्व-
 मेधः सन्तिष्ठते यद्रूपाणि जुहोति होतव्या ऽएवेति
 बहिर्द्धा वा ऽएतमायतनार्करोति बभ्रातृव्यमस्मै जन-
 यति यस्यानायतनेऽद्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥ सावित्र्या

- (१) शु० य० सं० २२. १ । (२) शु० य० सं० २२. ६ । (३)
 शु० य० सं० २२. ६ । (४) शु० य० सं० २२. ६ । (५) शु० य० सं० २२. ६ ।
 (६) शु० य० सं० २२. ६ ।
 (७) शु० य० सं० २२. ६ । (८) शु० य० सं० २२. ७ ।

ऽएवेष्टेः । पुरस्तादनुहुत्य सकृदेवं रूपाण्याहवनीये
 जुहोत्यायतन ऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै बभ्रातृव्यजनयति
 यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य सन्तत्या ऽअव्यवच्छे-
 दाय ॥ ७ ॥ तदाहुः ' यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात्पशु-
 भिरवृक्ष्येत पापीयान्त्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभि-
 रवृक्ष्यते न पापीयान्भवत्यष्टाचत्वारिंशतञ्जुहोत्य-
 ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यै-
 वास्मै पशून्वरुद्ध ऽएकमतिरिक्तञ्जुहोति तस्मादेकं
 प्रजास्वर्द्धकं ॥ ८ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

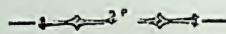

[सावित्र्य इष्टयः]

प्रजापतिरश्श्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पुरादैरस
 दिशोऽनुष्प्राविशत्तन्देवाः प्रेषमैच्छँस्तमिष्टिभिरनुष्प्रा-
 युञ्जत तमिष्टिभिरन्वैच्छँस्तमिष्टिभिरन्वविन्दन्त्यदिष्टि-
 भिर्यजतेऽश्श्वमेव तन्मेध्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥
 सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता यो वा ऽअस्यान्नि-
 लयते योऽन्न्यत्रैत्यस्यां वाव तमनुविन्दन्ति न वा ऽइमा-
 ङ्कश्चन तिर्यङ्मनोर्द्धोऽत्येतुमर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्श्व-
 स्यैवानुविर्ये ॥ २ ॥ तदाहुः । प्र वा ऽएतदुश्श्वो मीयते
 यत्पराडेति न ह्येन्नम्रत्यावर्त्तयन्तीति यत्सायन्धुतीर्जुहोति
 क्षेमो वै धृतिः क्षेमो रात्रिः क्षेमेणैवैनन्दाधार तस्मा-
 त्सायन्मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्यथ यत्प्रातरिष्टि

भिर्भुजत ऽइच्छत्येवैनन्तत्तस्माद्दिवा नष्टैष ऽएति यद्वव
सायन्धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्भुजते योगक्षेममेव तद्यज-
मानः कल्पयते तस्माद्यत्रैतेन यजेन यजन्ते क्लृप्तः
प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

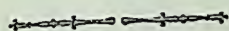

[गाथागानम्]

अप वा ऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रङ्कामति योऽश्वमे-
धेन यजते यदा वै पुरुषः श्रियङ्गच्छति वीणास्मै वाद्यते
ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ सँवत्सरङ्गायतः श्रियै वा ऽएत-
द्रूपं श्रियमेवास्मिंस्तद्धतः ॥ १ ॥ तदाहुः ।
यदुभौ ब्राह्मणौ गायेतामपास्मात्क्षत्रङ्क्रामेद्रह्मणो वा
ऽएतद्रूपं श्रयद्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्रः रमत ऽइति
॥ २ ॥ यदुभौ राजन्न्यौ । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसङ्क्रामेक्ष-
त्रस्य वा ऽएतद्रूपं श्रयद्राजन्न्यो न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसः
रमत ऽइति ब्राह्मणोऽन्न्यो गायति राजन्न्योऽन्न्यो ब्रह्म
वै ब्राह्मणः क्षत्रः राजन्न्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण
चोभयतः श्रीः परिग्रहीता भवति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदुभौ
दिवा गायेतामप्रवभ्रह्शुकास्माच्छ्रीः स्याद्ब्रह्मणो वा
ऽएतद्रूपं श्रयद्रहर्षदा वै राजा कामयतेऽथ ब्राह्मणञ्जिनाति
पापीयाँस्तु भवति ॥ ४ ॥ यदुभौ नृक्तम् । अपास्माद्ब्रह्म-
वर्चसङ्क्रामेक्षत्रस्य वा ऽएतद्रूपं श्रयद्रात्रिर्न वै क्षत्रे

ब्रह्मवर्चसुः रमत ऽइति दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तः
 राजन्न्यस्तथो हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः
 परिग्रहीता भवतीति ॥ ५ ॥ अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो
 गायतीष्टापूर्त्तं वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्त्तं नैवैनः स समर्द्धय-
 तीत्ययुद्धतेत्यमुः सङ्गाममजयदिति राजन्न्यो युद्धं वै
 राजन्न्यस्य वीर्यं वीर्येणैवैनः स समर्द्धयति तिस्रोऽन्न्यो
 गाथा गायति तिस्रोऽन्न्यः षट् सम्पद्यते षडृतवः
 सँवत्सर ऽऋतुष्वेव सँवत्सरे प्रतितिष्ठति तावभ्यां
 शतन्ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं
 वीर्यमार्सन्धत्ते ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अश्वकर्णे जपः, धृतिहोमश्च]

‘विभूर्ममात्रा प्रभूः पित्रे’ति । इयं वै मातासौ
 पितावभ्यामेवैनम्परिददात्येवंऽसि हयोऽसी’ति शास्त्ये-
 वैनन्तत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते’त्योऽसि मयो
 ऽसी’त्येत्येवैनन्नयति तस्मादुश्वः पशूनत्येति तस्मा-
 दुश्वः पशूनां श्रेष्ठ्यङ्गच्छत्यर्वासि सप्तिरसि वाज्य-
 सी’ति यथायजुरेवैतद्दृषासि नृमणा ऽअसी’ति मिथुनत्वाय
 ‘यथुन्नामासि शिशुर्नामासी’त्येतद्वा ऽअश्वस्य प्रियन्नाम-

(१) शु० य० सं० २२. १९ । (२) शु० य० सं० २२. १९ । (३) शु० य० सं० २२. १९ । (४) शु० य० सं० २२. १९ । (५) शु० य० सं० २२. १९ । (६) शु० य० सं० २२. १९ ।

धेयम्प्रियेणैवैनन्नाम्नाभिवदति तस्ममादुप्यामित्रौ सङ्गत्य
नाम्ना चेदभिवदतोऽन्योऽन्यः समेव जानाते ॥ १ ॥
'आदित्यानाम्पत्त्रान्विही'ति । आदित्यानेवैनङ्गमयति 'देवा
ऽआशापाला ऽएतन्देवेभ्योऽश्वमेधाय प्रोक्षितः रक्ष-
ते'ति शतं वै तल्प्या राजपुत्रा ऽआशापालास्तेभ्य ऽएवै-
नम्परिददाती'ह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः
स्वाहे'ति सँवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा ऽअ-
श्वस्य बन्धनन्ताभिरेवैनम्बद्धनाति तस्ममादश्वः प्रमुक्तो
बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा ऽअश्वस्य बन्धन-
न्ताभिरेवैनम्बद्धनाति तस्ममादश्वः प्रमुक्तो बन्धनञ्च
जहाति ॥ २ ॥ राष्ट्रं वा ऽअश्वमेधः । राष्ट्र ऽएते वयस्य-
च्छन्ते येऽश्वः रक्षन्ति तेषां स्य ऽउदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रे-
णैव ते राष्ट्रम्भवन्त्यथ ये नोदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रात्ते वयव-
च्छिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्रश्वमेधेन यजेत परा वा ऽएष
सिच्यते योऽवलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्रा ऽअश्वं
विन्देरम्यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत पापीयान्स्याच्छतङ्गवचिनो
रक्षन्ति यज्ञस्य सन्तस्या ऽअव्यवच्छेदाय न पापीयाभ-
वत्यथान्यमान्नीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[औद्ग्रभणहोमः]

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्व-
 म्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधा-
 त्मनो देवता ऽअपाक्कामन्त्सा दीक्षामवत्स ऽएतानि
 वैश्वदेवान्यपश्यत्तान्यजुहोतैर्वै स दीक्षामवरुन्धे यद्वै-
 श्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्व्यजमानोऽवरुन्धेऽन्व-
 हुजुहोत्यन्वहुमेव दीक्षामवरुन्धे सप्त जुहोति सप्ता वै
 ता देवता ऽअपाक्कामन्ताभिरेवास्मै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥
 अप वा ऽएतेब्भ्यः प्राणाः क्कामन्ति । ये दीक्षामति-
 रेचयन्ति सप्ताहमप्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
 प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे त्रेधा
 विभज्य देवताञ्जुहोति व्यावृतो वै देवास्यावृत ऽइमे लोका
 ऽऋद्ध्यामेव वीर्यं ऽएषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥
 एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय
 ऽइमे लोका ऽअसावादित्य एकविंशस्तदैवं क्षत्रं सा
 श्श्रीस्तदाधिपत्यन्तद्ब्रध्नस्य विष्टपन्तस्वाराज्यमश्नु-
 ॥ ३ ॥ त्रिंशत्तमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा
 विराड्विराडु कृत्स्नमन्नङ्गत्स्नस्यैवान्नायस्यावरुन्धे चत्वा-
 र्यौद्ग्रभणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते
 सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै
 प्राणान्दीक्षामवरुन्धे पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोति प्रत्यु-
 त्तब्धे सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरश्श्वमेधमसृजत । स सृष्ट्वैः प्रऽर्चमन्त्रि-
नात्प्र साम तं वैश्वदेवान्नुदयच्छन्न्यद्वैश्वदेवानि जुहो-
त्यश्श्वमेधस्यैवोद्यत्यै ॥ १ ॥ 'काय स्वाहा । कस्मै
स्वाहा कतमस्मै स्वाहे'ति प्राजापत्यम्मुख्यङ्करोति प्रजा-
पतिमुखाभिरेवैनन्देवताभिरुद्यच्छति ॥ २ ॥ 'स्वाहाधिमा-
धीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञाता-
ये'ति यदेव पूर्वसाम्ब्राह्मणन्तदत्र ॥ ३ ॥ 'अदित्यै स्वाहा ।
अदित्यै मध्वै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहे'तीयं वा
ऽअदितिरन्यैवैनमुद्यच्छति ॥ ४ ॥ 'सरस्वत्यै स्वाहा ।
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहे'ति वाग्वै
सरस्वती वाचैवैनमुद्यच्छति ॥ ५ ॥ 'पूष्णवे स्वाहा । पूष्णवे
प्रपत्थ्याय स्वाहा पूष्णवे नरन्धिषाय स्वाहे'ति पशवो
वै पूषा पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥ 'त्वंष्ट्रे स्वाहा ।
त्वंष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वंष्ट्रे पुररूपाय स्वाहे'ति त्वंष्ट्रा
वै पशूनास्मिथुनानाथं रूपकृद्रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥
'विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे
शिपिविष्टाय स्वाहे'ति यज्ञो वै विष्णुर्ष्यजेनैवैनमुद्यच्छति
'विश्वो देवस्य नेतु'रिति पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोतीयं वै
पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

प्रथमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

(१) शु० य० सं० २२. २० । (२) शु० य० सं० २२. २० । (३) शु० य० सं०
२२. २० । (४) शु० य० सं० २२. २० । (५) शु० य० सं० २२. २० । (६) शु०
य० सं० २२. २० । (७) शु० य० सं० २२. २० । (८) शु० य० सं० २२. २१ ।

[अध्वर्युकर्तृकजपः]

‘ओ ब्रह्मन् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति
 ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसन्दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो
 ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥ ‘ओ राष्ट्रे राजन्न्यः । शूर
 ऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतामिति राजन्न्य
 एव शौर्यम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा राजन्न्यः शूर
 ऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥ ‘दोग्धी धेनु-
 रिति । धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्धी
 जज्ञे ॥ ३ ॥ ‘बोढानङ्गा’निति । अनङ्गुह्येव बलन्दधाति
 तस्मात्पुरानङ्गानङ्गा जज्ञे ॥ ४ ॥ ‘ओशुः सप्ति’रिति ।
 अश्व एव जवन्दधाति तस्मात्पुराश्वः सप्ता जज्ञे
 ॥ ५ ॥ ‘पूरन्धिष्योषे’ति । षोषित्येव रूपन्दधाति तस्मा-
 द्रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥ ६ ॥ ‘जिष्णू रथेष्टा’
 ऽहुति । राजन्न्य एव जैत्रम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा
 राजन्न्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥ ७ ॥ ‘सभेयो युवे’ति । एष वै
 सभेयो युवा षः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणा-
 म्प्रियो भावुकः ॥ ८ ॥ ‘ओऽस्य वृजमानस्य वीरो जायता-
 मिति । वृजमानस्यैव प्रजायां वीर्यन्दधाति तस्मात्पुरेजा-
 नस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ ५४॥] ‘निकामे-निकामे
 नः पर्जन्यो वर्षस्वि’ति । निकामे-निकामे वै तत्र पर्जन्यो

(१) शु० य० सं० २२. २२ । (२) शु० य० सं० २२. २२ । (३) शु० य०
 सं० २२. २२ । (४) शु० य० सं० २२. २२ । (५) शु० य० सं० २२. २२ । (६)
 शु० य० सं० २२. २२ । (७) शु० य० सं० २२. २२ । (८) शु० य० सं० २२. २२ ।
 (९) शु० य० सं० २२. २२ । (१०) शु० य० सं० २२. २२ ।

वर्षति यत्रैतेन यजेन यजन्ते 'फलवत्यो न ऽओषधयः
पच्यन्ता'मिति फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते यत्रैतेन
यजेन यजन्ते 'योगक्षेमो नः कल्पता'मिति योगक्षेमो
वै तत्र कल्पते यत्रैतेन यजेन यजन्ते तस्माद्यत्रैतेन यजेन
यजन्ते कल्पतः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

प्रथमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[आज्यसक्तुधानालाजहोमः]

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत् । स ऽआत्मन्न-
श्श्वमेधमधत्ते ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यद-
श्श्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भाग ऽइति तेभ्य ऽएतानन्न-
होमानकल्पयद्यदन्नहोमाज्जुहोति देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥
आज्येन जुहोति । तेजो वा ऽआज्यन्तेजसैवास्मिस्तत्तेजो
दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानाम्प्रियन्धाम यदाज्य-
म्प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्द्धयति ॥ २ ॥ सक्तुभिर्जुहोति ।
देवानां वा ऽएतद्रूपं स्वत्सक्तवो देवानेव तत्प्रीणाति ॥ ३ ॥
धानाभिर्जुहोति । अहोरात्राणां वा ऽएतद्रूपं स्वद्वाना
ऽअहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥ लाजैर्जुहोति ।
नक्षत्राणां वा ऽएतद्रूपं स्वल्लाजा नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति
'प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहे'ति नामग्राहज्जुहोति नाम-

ग्राहमेवैनान्तस्त्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाब्ध्यां स्वाहा
 शताय स्वाहेकशताय स्वाहेत्यनुपूर्वजुहोत्यनुपूर्वमेवैनान्त-
 स्त्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवृद्धै स्वर्गो लोक एकेधैवैनं
 स्वर्गलोकङ्गमयति पुराचीर्जुहोति पुराडिव वै स्वर्गो लोक
 स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥ ईश्वरो वा एषः । पुराङ्
 प्रदघोर्यः पुराचीराहुतीर्जुहोति नैकशतमस्येति षट्के-
 शतमतीयाद्यायुषा यजमानं व्यर्द्धयेदेकशतञ्जुहोति शता-
 युर्वै पुरुष आस्मैकशत आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति 'वैयुष्ट्यै
 स्वाहा स्वर्गाय स्वाहे'त्युत्तमे आहुती जुहोति रात्रिर्वै
 व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तस्त्रीणाति ॥ ६ ॥
 तदाहुः । यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयादहोरात्रे मोहये-
 द्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदित आदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वा-
 हेत्युदितेऽहोरात्रयोरुव्यतिमोहाय ॥ ७ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पर्यङ्गपशुनिरूपणम्]

राजा वा एष यज्ञानां स्वदश्वमेधः । यजमानो
 वा अश्वमेधो यजमानो यज्ञो यदश्वे पशून्नियुक्ति
 यज्ञ एव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥ अश्वन्तुपरङ्गोमृगमिति ।
 तान्मह्यमेधुप आलभते सेनामुखमेवास्यैतेन संधयति
 तस्माद्राज्ञः सेनामुखम्भीष्मम्भावुकम् ॥ २ ॥ कृष्ण-
 ग्रीवमाग्नेयः रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्नेमेव तद्भुरुते

तस्माद्राजा पूर्वाग्निं वुक् ॥ ३ ॥ सारस्वतीस्मेधीम-
धस्ताद्वन्धोः । त्रीणं तदनुगाः कुरुते तस्मात्त्रिभ्यः
पुंसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥ आश्विनावधो-
रामौ बाह्वोः । बाह्वोरेव वलन्धत्ते तस्माद्राजा बाहु-
वली भावुकाः ॥ ५ ॥ सौमापौष्णथं इयामन्नावभ्याम् ।
प्रतिष्ठा मेव ताङ्कुरुते इयं वै पृषास्यामेव प्रतितिष्ठति
॥ ६ ॥ सौम्ययामौ इवेतश्च कृष्णश्च पाशर्वयोः ।
कवचे ऽएव ते कुरुते तस्माद्राजा सन्नद्धो वीर्यङ्करोति
॥ ७ ॥ त्वाष्ट्रौ तमशसक्थौ सक्थयोः । ऊर्वोरेव वलन्धत्ते
तस्माद्राजोरुवली भावुकाः ॥ ८ ॥ वायव्यथं श्वेतस्पुच्छे ।
उत्सेधमेव तङ्कुरुते तस्मादुत्सेधमप्रजा भयेऽभिसथं श्रय-
तीन्द्राय स्वपस्याय वेहतं व्यजस्य सेन्द्रतायै वैष्णवो
वामनो यजो वै विष्णुर्ग्यज्ञः ऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति
॥ ९ ॥ ते वा ऽएते । पञ्चदश पृथङ्ग्याः पशवो भवन्ति
पञ्चदशो वै वृज्जो वीर्यं वृज्जो वृज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानः
पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ १० ॥ पञ्चदश-पञ्चदशो ऽएवे-
तरेषु । पञ्चदशो वै वृज्जो वीर्यं वृज्जो वृज्जेणैवैतद्वी-
र्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥ तदाहुः ।
अपाहैवैतैः पाप्मानं हता ऽइत्यकृत्स्नश्च त्वै प्रजापतिः
संस्करोति न चेदं सर्वमवरुद्धे ॥ १२ ॥ सप्तदशैव *
पशुन्मध्यमे यूपे ऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः

* त्रयोऽधत्परमोभूताः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः, एवं सप्तदश पशवो मध्यमे यूपे भवन्ति ।

प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै षोडश-षोडशेतरेषु
 षोडशकलं वा ऽइदं सर्वन्तदिदं सर्वमवरुद्धे ॥ १३ ॥
 तादृक्कथमाप्नीषीयादित्याहुः । 'समिद्धो ऽअञ्जन्कृत्वा ममती-
 ना'मिति चार्हदुक्कथीभिराप्नीषीयाद्वृहदुक्कथो ह वै
 वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्प्रीर्ददर्श ता
 ऽएतास्ताभिरेवैनमेतदाप्नीषीम ऽइति वृदन्तो न तथा
 कुर्याज्जामदग्नीभिरेवाप्नीषीयात्प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽ-
 श्वमेधः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति तस्माज्जामदग्नी-
 भिरेवाप्नीषीयात् ॥ १४ ॥ तद्वैके । एतेषाम्पृथङ्गयाणा-
 न्नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वन्ति विन्दाम ऽएतेषा-
 मवित्येतरेषान्न कुर्म ऽइति न तथा कुर्यात्क्षत्रं वा
 ऽअश्वो विदितरे पशवः प्रतिप्रतिनीथ ह ते प्रत्युद्या-
 मिनीङ्क्षत्राय विशङ्कुर्वन्त्यथो ऽआयुषा यजमानं व्यर्द्ध-
 यन्ति ये तथा कुर्वन्ति तस्मात्प्राजापत्य ऽएवाश्वो देव-
 देवत्या ऽइतरे क्षत्रायैव तद्विशङ्कतानुकरामनुवर्त्मानङ्करो-
 त्यथो ऽआयुषैव यजमानः समर्द्धयति ॥ १५ ॥ हिरण्यमयो-
 श्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पृथङ्गयाणामायसा
 ऽइतरेषाञ्ज्योतिर्वै हिरण्यः राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव
 तद्राष्ट्रे दधात्यथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्ग-
 लोकमेत्यथो ऽअनूकाशमेव तङ्कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै ॥ १६ ॥ अथो क्षत्रं वा ऽअश्वः । क्षत्रस्यैतद्रूपं
 स्वद्विरण्यं क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥ अथ

बृहोहमयाः पृथ्व्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राज-
कृतः सूतग्रामण्यः ऽएवं वा ऽएतेऽश्वस्य यत्पृथ्व्या-
ऽएवमु वा ऽएतद्विरण्यस्य बृहोहः स्वेनैवैनस्तद्रूपेण
समर्ह्यति ॥ १८ ॥ अथ यदायसा ऽइतरेषाम् । विड्वा
ऽइतरे पशवो विश ऽएतद्रूपं यदयो विशमेव तद्विश
समर्ह्यति वैतस ऽइतसून ऽउत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्त्या-
नुष्टुभो वा ऽअश्व ऽआनुष्टुभैषा दिक्स्वायामेवैनन्तदिशि
दधात्यथ यद्वैतस ऽइतसूनेऽप्सुयोनिर्वा ऽअश्वोऽप्सुजा
वैतसः स्वयैवैनं योऽन्या समर्ह्यति ॥ १९ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[उद्गात्रन्वारम्भः]

देवा वा ऽअश्वमेधे पवमानम् । स्वर्गलोकं
प्राजानस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय
सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभन्ते
स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यः स्वर्गलोक-
मञ्जसा वेदाश्वो वै स्वर्गलोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥ यदुद्गा-
तोद्गायेत् । यथाक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत्तादृक्तदथ यदु-
द्गातारमपरुद्ध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा
नयेदेवमेवैतद्यजमानमश्वः स्वर्गलोकमञ्जसा नयति
हिङ्करोति सामैव तद्धिङ्करोत्युद्गीथः ऽएव स ब्रह्मा ऽउप-

रुन्धन्ति स॒दःशिञ्जते स॒थोपगा॒तार ऽउपगा॒यन्ति तादृ॒क्त-
द्वि॒रण्य॒न्दुक्षिणा सुव॒र्णः॑ शत॒मानन्त॒स्योक्त॒म्राह्मणम् ॥२॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[ग्राम्यपश्वालम्भः, आरण्यपशूनामुत्सर्गश्च]

प्रजा॒पतिर॒कामय॑त । उ॒भौ लो॒काव॒भिज॒येय॒न्देव॒लो-
क॒ञ्च म॒नुष्य॒लोके॒ति स॒ ऽए॒ता॒प॒शूना॒पश्य॑द्ग्रा॒म्यैश्चा-
रण्य॒यैश्च॑ ता॒नाल॒भत॑ तै॒रिमौ॑ लो॒काव॒वारु॒द्ध ग्रा॒म्यै-
रेव॑ प॒शुभि॒रिम॑ल्लो॒कम॒वारु॒द्धार॒ण्यैर॒मुम॑यं वै लो॒को म॒नु-
ष्य॒लोको॒ऽथासौ॑ दे॒वलो॒को य॒द्ग्रा॒म्यैश्चा॒प॒शूना॒ल॒भत॑
ऽइ॒ममे॒व तै॒ल्लोकं॑ ष्य॒जमा॒नोऽव॒रु॒द्धे य॒दार॒ण्य॒ानमु॒न्तैः॑ ॥१॥
स य॒द्ग्रा॒म्यैः स॒ंस्था॒पये॑त् । स॒म॒द्धानं॑ का॒मेयुः॑ स॒म-
न्तिक॒ङ्ग्राम॑यो॒र्ग्रामा॑न्तौ स्या॒तान्नऽक्षी॑काः पुरुष॒व्याघ्राः॑
परि॒मोषि॑ण ऽआ॒व्याधि॒न्यस्त॑स्क॒रा ऽअ॒रण्ये॒ष्व्राजा॑येर-
इ॒य॒दार॒ण्यैर्व्य॑द्धानः का॒मेयु॑र्वि॒दूर॑ङ्ग्राम॒योर्ग्रामा॑न्तौ स्या-
ता॒मृक्षी॑काः पुरुष॒व्याघ्राः॑ परि॒मोषि॑ण ऽआ॒व्याधि॒न्य-
स्त॑स्क॒रा ऽअ॒रण्ये॒ष्व्राजा॑येरन् ॥ २ ॥ तदाहुः॑ । अ॒पशु॒र्वा
ऽए॒ष य॒दार॒ण्यो नै॒तस्य॑ होत॒व्यं ष्य॑ज्जुहु॒या॒रि॒क्षि॒प्रं ष्य॑-
ज॒मान॒म॒रण्य॑स्मृतः ह॒रेयु॑र॒रण्य॑भा॒गा ह्यार॑ण्यः प॒शवो॑
य॒न्न जुहु॑या॒द्यज्ञ॑वेश॒सं स्या॑दिति प॒र्यग्निकृ॑ताने॒वोत्सृ॑जन्ति
त॒न्नैव हु॑त॒न्नाहु॑त॒न्न य॒जमा॑न॒म॒रण्य॑स्मृतः ह॒रन्ति न॒
य॒ज्ञवेश॑स॒म्भव॑ति ॥ ३ ॥ ग्रा॒म्यैः स॒ंस्था॒पय॑ति । वि॒-
पि॒तापु॒त्राव॑वस्यतः स॒म॒द्धानः॑ क॒काम॑न्ति स॒मन्तिक॑ङ्ग्राम-

योग्रामान्तौ भवतो नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण
ऽआव्याधिन्यस्तस्करा ऽअरण्येष्वजायन्ते ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[पञ्चेकादशिनी]

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः परा-
दैस्स पङ्क्तिर्भूत्वा सँवत्सरमप्राविशत्तेऽर्द्धमासा ऽअभवं-
स्तम्पञ्चदशभिरनुप्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा पञ्चदशभि-
रवारुन्द्धार्द्धमासानां वा ऽएषा प्रतिमा षत्पञ्चदशिनो
षत्पञ्चदशिन ऽआलभतेऽर्द्धमासानेव तैर्ध्वजमानोऽवरुन्धे
॥ १ ॥ तदाहुः । अनवरुद्धो वा ऽएतस्य सँवत्सरो भवति
योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः सँवत्सरन्तनुत ऽइत्येष वै
साक्षारसँवत्सरो षच्चातुर्मास्यानि षच्चातुर्मास्यान्पशूना-
लभते साक्षादेव तत्सँवत्सरमवरुन्धे वि वा ऽएष प्रजया
पशुभिर्ध्वज्यतेऽप स्वर्गल्लोकः राद्ध्नोति योऽन्यत्रैकाद-
शिनेभ्यः सँवत्सरन्तनुत ऽइत्येष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको
षदैकादशिनी प्रजा वै पशव ऽएकादशिनी षदैकादशिना-
न्पशूनालभते न स्वर्गल्लोकमपराद्ध्नोति न प्रजया
पशुभिर्ध्वज्यते ॥ २ ॥ प्रजापतिर्विराजमसृजत । सास्मा-
त्सृष्टा पराच्यैत्साश्वमेधमप्राविशत्तान्दशभिरनुप्रा-
युङ्क्त तामाप्नोत्तमाप्त्वा दशभिरवारुन्ध षट्दशिन ऽआल-
भते विराजमेव तैर्ध्वजमानोऽवरुन्धे शतमालभते शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

एकादश दशत ऽआलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुवि-
न्द्रियमु वै वीर्यन्त्रिष्टुविन्द्रियस्यैव वीर्यं यावत्तुष्ट्या
ऽएकादश दशत ऽआलभते दश वै पञ्चोऽप्राणा ऽआत्मै-
कादशऽप्राणैरेव पशून्त्यमर्हयति वैश्वदेवा भवन्ति
वैश्वदेवो वा ऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वस्वाय बहुरूपा भवन्ति
तस्माद्बहुरूपाऽपशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नाना-
रूपाऽपशवः ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अश्वस्य नियोजनाञ्जनमणिवन्धनादि]

‘युञ्जन्ति वृद्धन्मरुपञ्चरन्त’मिति । असौ वा ऽआ-
दित्यो वृद्धन्तोऽरुषोऽमुमेवास्मा ऽआदित्यं ऋनुक्ति
स्वर्गस्य लोकस्य समग्र्यै ॥ १ ॥ तदाहुः । पराङ्वा ऽए-
तस्माद्यज्ञ ऽएति यस्य पशुरूपाकृतोऽन्यत्र वेदेरेतीत्येतथ
स्तोतरेनेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न’ ऽइति वायुर्वै
स्तोता तमेवास्मा ऽएतत्परस्तादधाति तथा नात्येति ॥ २ ॥
अप वा ऽएतस्मात् । तेज ऽइन्द्रियम्पशवः श्रीः कामन्ति
योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥ ‘वसवस्त्वाञ्जन्तु । गायत्रेण
च्छन्दसे’ति महिष्यवभ्यनक्ति तेजो वा ऽआज्यन्तेजो गायत्री
तेजसी ऽएवास्मिन्समीची दधाति ॥ ४ ॥ ‘रुद्रास्त्वा-
ञ्जन्तु । त्रैष्टुभेन च्छन्दसे’ति वावाता तेजो वा ऽआज्य-

मिन्द्रियन्त्रिष्टुप्तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियञ्च समीची दधाति
 ॥ ५ ॥ 'आदित्यास्त्वाञ्जन्तु । जागतेन च्छन्दसे'ति परि-
 वृक्ता तेजो वा ऽआज्यम्पशवो जगती तेजश्चैवास्मि-
 न्पशुञ्च समीची दधाति ॥ ६ ॥ परन्योऽवभ्यञ्जन्ति * ।
 श्रियै वा ऽएतद्रूपं यत्परन्यः श्रियमेवास्मिन्स्तदधाति
 नास्मात्तेज ऽइन्द्रियम्पशवः श्रीरपक्कामन्ति ॥ ७ ॥ यथा
 वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति यस्य
 निक्तस्य लोमानि शीयन्ते यस्काचानावयन्ति लोमान्ये-
 वास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तम्राणमेक-
 शतमेकशतङ्काचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुष ऽआर्मुकशत
 ऽआयुष्येवात्समन्प्रतितिष्ठति 'भूर्भुवः स्व'रिति प्राजा-
 पत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया स-
 मर्हयन्ति 'लाजीश्छाचीश्न्यव्ये गव्ये' ऽइत्यतिरिक्त-
 सन्नमश्वायोपावहरति प्रजामेवान्नादीङ्कुरुत 'एतदन्नमत्त
 देवा ऽएतदन्नमद्धि प्रजापत' ऽइति प्रजामेवान्नाद्येन
 समर्हयति ॥ ८ ॥ अप वा ऽएतस्मात् । तेजो ब्रह्म
 वर्चसङ्कामति योऽश्वमेधेन यजते होता च ब्रह्मा च
 ब्रह्मार्थं वदत ऽआग्नेयो वै होता वार्हस्पत्यो ब्रह्मा
 ब्रह्म वृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसञ्च समीची धत्तो
 यूपमभितो वदतो यजमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा

(१) शु० य० सं० २३. ८ ।

* का० श्रौ० सू० २०. ५. ५५ ।

(२) शु० य० सं० २३. ८ । (३) शु० य० सं० २३. ८ । (४)

शु० य० सं० २३. ८ ।

च ब्रह्मवर्चसेन चोभयत्तः परिधत्तः ॥ ९ ॥ 'कं' स्विदे-
 काकी चरती'ति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकाकी चरत्येष
 ब्रह्मवर्चसु ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १० ॥ 'कं' ऽउ
 स्विजायते पुन'रिति । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवा-
 स्मिंस्तद्धत्तः ॥ ११ ॥ 'किं' स्विद्धिमस्य भेषज'मिति ।
 अग्निर्वै हिमस्य भेषजन्तेज ऽएवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १२ ॥ *
 'किं' वावपनम्मह'दिति । अयं वै लोक ऽआवपनम्महद-
 स्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥ १३ ॥ 'कं' स्विदासी-
 त्पूर्वचित्ति'रिति । यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्हिमेव वृष्टि-
 मवरुन्दे ॥ १४ ॥ 'किं' स्विदासीद्बृहद्वय' ऽइति ।
 अश्वो वै बृहद्वय ऽआयुरेवावरुन्दे ॥ १५ ॥ 'कं' स्विदासी-
 त्पिलिप्पिले'ति । श्रीर्वै पिलिप्पिला विश्रयमेवावरुन्दे ॥ १६ ॥
 'कं' स्विदासीत्पिशङ्गिले'ति अहोरात्रे वै पिशङ्गिले ऽअहो-
 रात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

द्वितीयः अध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

(१) शु० य० सं० २३. ९। (२) शु० य० सं० २३. ९। (३) शु० य० सं० २३. ९।

* अत्र शतम् ६५०० ।

(४) शु० य० सं० २३. ९। (५) शु० य० सं० २३. ११। (६) शु० य०
 सं० २३. ११। (७) शु० य० सं० २३. ११। (८) शु० य० सं० २३. ११।

[अश्वस्य प्रोक्षणादि]

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरद्धर्षुरादत्तेऽश्वम्प्रोक्षि-
ष्यन्नन्वारब्धे यजमान ऽआद्धरिकं व्यजुरनुदुत्याश्चमे-
धिकं व्यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ 'वायुंष्ट्वा पचतैरवत्ति'ति ।
वायुरेवैनम्पच'त्यसितैग्रीवश्छागै'रित्यग्निर्वा ऽअसितग्नी-
वोऽग्निरेवैनञ्छागैः पचति ॥ २ ॥ 'न्यग्ग्रोधश्चमसै'रिति ।
यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त त ऽएताँश्चमसान्न्यौब्जस्ते न्य-
ओऽरोहँस्तस्मान्न्यओ न्यग्ग्रोधा रोहन्ति ॥ ३ ॥ 'श-
ल्मलिर्वृद्ध्ये'ति । शल्मलौ वृद्धिन्दधाति तस्माच्छल्म-
लिर्वनस्पतीनां वर्षिष्टं वर्द्धते ॥४॥ 'एष स्य रात्सगो वृषे'ति ।
अश्वेनैव रथः सम्पादयति तस्मादुश्चो नाश्वद्रथा-
ब्रह्मति ॥ ५ ॥ 'पर्द्धभिश्चतुर्भिरेदग'न्निति । तस्मादुश्च-
स्त्रिभिस्तिष्ठँस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुते
॥ ६ ॥ 'ब्रह्माकृष्णश्च नोऽवत्ति'ति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा-
कृष्णश्चन्द्रमस ऽएवैनम्परिददाति 'नमोऽर्ग्य' ऽडुत्य-
ग्य ऽएव नमस्करोति ॥ ७ ॥ 'सँदशितो रश्मिना
रथ' ऽडुति । रश्मिनैव रथः सम्पादयति तस्माद्रथः
पर्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥ 'सँदशितो रश्मिना
ह्य' ऽडुति । रश्मिनैवाश्चः सम्पादयति तस्मादुश्चो
रश्मिना प्रतिहतो भूयिष्ठः रोचते ॥ ९ ॥ 'सँदशितो

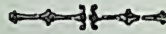
(१) शु० य० सं० २३. १३ । (२) शु० य० सं० २३. १३ । (३) शु० य० सं० २३. १३ । (४) शु० य० सं० २३. १३ । (५) शु० य० सं० २३. १३ । (६) शु० य० सं० २३. १३ । (७) शु० य० सं० २३. १३ । (८) शु० य० सं० २३. १३ । (९) शु० य० सं० २३. १४ । (१०) शु० य० सं० २३. १४ । (११) शु० य० सं० २३. १४ ।

ऽअप्स्वप्सुजा' ऽइति । अप्सुयोनिर्वा ऽअश्श्वः स्वयैवैनं
 श्योद्वया समर्ह्यति 'व्रह्मा सोमपुरोगव' ऽइति सोमपुरोगव-
 मेवैनं स्वर्गल्लोकं मयति ॥१०॥ 'स्वयं वाजिस्तुद्वङ्कल्पय-
 स्वे'ति । स्वयः रूपङ्कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनन्तदाह 'स्वयं
 श्यजस्वे'ति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति 'स्वयं श्यजस्वे'ति स्वयं-
 लोकः रोचयस्व यावन्तमिच्छसीत्येवैनन्तदाह 'महिमा ते-
 श्येन न सन्नश' ऽइत्यश्श्वमेव महिम्ना समर्ह्यति ॥११॥
 'न वा ऽउ ऽएतद्विभ्रयसे न रिष्यसी'ति । अश्शवासय-
 त्येवैनन्तदेवाँ २ ॥ ऽइदेषि पथिभिः सुगेभि'रिति देवयाना-
 नेवैनम्पथो दर्शयति 'घर्त्रासते सुकृतो यत्र ते ययु'रिति
 सुकृद्भिरेवैनः सलोकङ्करोति 'तत्र त्वा देवः सविता दधा-
 त्वि'ति सवितैवैनं स्वर्गं लोके दधाति 'प्रजापतये
 त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'त्युपाश्वथोपगृह्णाति ॥ १२ ॥ 'अग्निः
 पशुरासीत् । तेनायजन्त स ऽएतल्लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः
 स ते लोको भविष्यति तज्जेष्यसि पिवैता ऽअप' ऽइति
 यावानग्नेर्विजयो यावल्लोको यावदैश्वर्यन्तावाँस्ते विज-
 यस्तावल्लोकस्तावदैश्वर्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह ॥ १३ ॥
 'वायुः पशुरासीत् । तेनायजन्त स ऽएतल्लोकमजयद्य-
 स्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तज्जेष्यसि पिवैता

(१) शु० य० सं० २३. १४ । (२) शु० य० सं० २३. १५ । (३) शु० य०
 सं० २३. १५ । (४) शु० य० सं० २३. १५ । (५) शु० य० सं० २३. १५ । (६)
 शु० य० सं० २३. १६ । (७) शु० य० सं० २३. १६ । (८) शु० य० सं० २३.
 १६ । (९) शु० य० सं० २३. १६ । (१०) शु० य० सं० २२. ५ । (११) शु०
 य० सं० २३. १७ । (१२) शु० य० सं० २३. १७ ।

ऽअप' ऽइति यावान्वायोर्विजयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य-
न्तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्तावदैश्वर्यम्भविष्यतीत्ये-
वैनन्तदाह ॥ १४ ॥ 'सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजन्त स
ऽएतँल्लोकमजयद्यस्मिन्सूर्यः स ते लोको भविष्यति
तञ्जेष्यसि पिबेता ऽअप' ऽइति यावान्सूर्यस्य विजयो
यावाँल्लोको यावदैश्वर्यन्तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्ता-
वदैश्वर्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह तर्पयित्वाश्वम्पुनः सं-
स्कृत्य प्रोक्षणीरितरात्रपशून्प्रोक्षति तस्यातः ॥ १५ ॥

द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[मृतस्याऽश्वस्य परिक्रमणादि]

देवा वा ऽउदञ्चः । स्वर्गल्लोकं प्राजानँस्तमश्श्व-
प्राजानाद्यदश्वेनोदञ्चो घ्नन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञारथै
व्रासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति यथा
नाह्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्त्यैरेवैनन्तपशु-
भिर्व्याकुर्वन्ति ॥१॥ घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुम् । यदेनः संज्ञपय-
न्ति 'प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहे'ति संज्ञ-
प्यमान ऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो
हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टुम्भवति ॥२॥ 'अम्बे * ऽअम्बिकेऽ-
म्बालिके । न मा नयति कश्चने'ति पत्नीरुदानयत्यहूतै-

(१) शु० य० सं० २३. १७ । (२) शु० य० सं० २३. १८ । (३) शु० य०
सं० २३. १८ ।

* 'आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालिकेऽम्बिके पूर्वे' (पा० सू० ६. १. १२८)
इति प्रकृतिभावः ।

वैना ऽएतदुथो मेद्ध्या ऽएवैनाः करोति ॥ ६ ॥ 'गणाना-
न्त्वा गणपतिः हवामह' ऽडुति । पन्त्यः परियन्त्यपह्नु-
वत ऽएवास्मा ऽएतदुतो न्येवास्मै ह्नुवतेऽथो धुवत
ऽएवैनन्त्रिः परियन्ति त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभिरेवैन-
ल्लोकैर्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा
ऽऋतव ऽऋतुभिरेवैनन्धुवते ॥ ४ ॥ अप वा ऽएतेभ्यः
प्राणाः क्लामन्ति । ये यज्ञे धुवनन्तन्वते नव कृत्वः परि-
यन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवास्मन्दधते नैभ्यः प्राणा
ऽअपक्लामन्त्या 'हुमजानि गर्भधमात्स्मजासि गर्भध'मिति
प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशुनास्मन्धत्ते 'ता
ऽउभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयावे'ति मिथुनस्यावरुद्ध्यै
'स्वर्गे लोके प्रोणुवाथा'मित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र
पशुः संजपयन्ति तस्मादेवमाह 'वृषा वाजी रेतोधा
रेतो दधात्वि'ति मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

द्वितीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[संवादः]

अप वा ऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रङ्गामति योऽश्वमेधेन
यजते ॥ १ ॥ 'ऊर्द्धमेनामुच्छ्रापये'ति । श्रिर्वै राष्ट्रमश्व-
मेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्द्धमुच्छ्रयति ॥ २ ॥ 'गिरौ

(१) शु० य० सं० २३. १९। (२) शु० य० सं० २३. १९। (३) शु० य०
सं० २३. २०। (४) शु० य० सं० २३. २०। (५) शु० य० सं० २३. २०।
(६) शु० य० सं० २३. २६। (७) शु० य० सं० २३. २६।

भारः हरन्निवे'ति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै
राष्ट्रः सन्नद्यत्यथो श्रियमेवास्मिन्नराष्ट्रमधिनिदधाति
॥ ३ ॥ 'अथास्यै मद्ध्यमेधता'मिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य
मद्ध्यथं श्रियमेव राष्ट्रे मद्ध्यतोऽन्नाद्यन्दधाति ॥ ४ ॥
'शीते व्रते पुनन्निवे'ति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेम-
मेवास्मै करोति ॥ ५ ॥ 'यकासकौ शकुन्तिके'ति । विड्वै
शकुन्तिका'हल्लगिति वञ्चती'ति निशो वै राष्ट्राय वञ्च-
न्या'हन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारके'ति विड्वै
गभो राष्ट्रस्पसो † राष्ट्रमेव विशयाहन्ति तस्माद्राष्ट्री
विशङ्घातुकः ॥ ६ ॥ 'माता च ते पिता च त' ऽइति ।
इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनः स्वर्गल्लोकङ्गमय-
त्य'ग्रं वृक्षस्य रोहत' ऽइति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रथं श्रिय-
मेवैन' राष्ट्रस्याग्रङ्गमयति 'प्रतिर्लामीति ते पिता गभे
मुष्टिमतःसय'दिति विड्वै गभो राष्ट्रमुष्टी राष्ट्रमेव
विशयाहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशङ्घातुकः ॥ ७ ॥ 'यद्ध-
रिणो यवमत्ती'ति विड्वै यवो राष्ट्रः हरिणो विशमेव राष्ट्रा-
याद्याङ्करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति 'न पुंष्ट्रस्पशु मन्न्यत'
ऽइति तस्माद्राजा पशून् पुष्यति 'शूद्रा' यदुर्व्यजारा *

(१) शु० य० सं० २३. २६ । (२) शु० य० सं० २३. २६ । (३) शु० य०
सं० २३. २२ । (४) शु० य० सं० २३. २२ । (५) शु० य० सं० २३. २२ ।

† 'पस इति पशवेः स्पृशतिकर्मणः' (नि० ५. १६) इति यास्कः ।

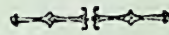
(६) शु० य० सं० २३. २४ । (७) शु० य० सं० २३. २४ । (८) शु० य०
सं० २३. २४ । (९) शु० य० सं० २३. ३० ।

(१०) शु० य० सं० २३. ३० । (११) शु० य० सं० २३. ३० ।

* 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३. १. १०३) इति निपातनादर्थो वैश्यो जार उपपत्ति-
र्यस्याः सा अर्थजारा ।

न पोषाय धनायती'ति तस्माद्वैशीपुत्रान्नाभिषिञ्चति ॥ ८ ॥
 अप वा ऽएतेऽभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यजेऽपूतां
 वाचं वदन्ति 'दधिक्रावणो ऽअकारिष'मिति सुरभिमती-
 मृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनते नैऋत्यः प्राणा ऽअ-
 पक्रामन्ति ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[अश्वशरीरे सूचीभिर्वितोदः]

यदसिपथान्कल्पयन्ति । सेतुमेव तः सङ्क्रमणं
 व्यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१॥ सूचीभिः
 कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विश्वैवा-
 स्मिन्नाष्ट्रं समीची दधति हिरण्यमय्यो भवन्ति
 तस्योक्तब्राह्मणम् ॥ २ ॥ त्रयः सूच्यो भवन्ति । लोह-
 मय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमयोऽवान्तर-
 दिशो रजता ऽऊर्द्धा हरिण्यस्ताभिरेवैनङ्कल्पयन्ति तिर-
 श्चीभिश्चोर्द्धाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो
 नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

(३) शु० य० सं० २३. ३२ ।

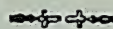
(४) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'हिरण्यमय्यो' इति पाठः ।

[परिपश्याहुती]

प्रजापतिरकामयत । महान्भूयान्स्यामिति स ऽएता-
वश्श्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत्तावजुहोत्ततो वै स महा-
न्भूयानभवत्स यः कामयेत महान्भूयान्स्यामिति स
ऽएतावश्श्वमेधे महिमानौ ग्रहो जुहुयान्महान्हैव भूया-
न्भवति ॥ १ ॥ वषामभितो जुहोति । यजमानो वा
ऽअश्श्वमेधो राजा महिमा राज्येनैवैनमुभयतः परि-
गृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा ऽअन्ये देवा ऽउपरिष्ठा-
त्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतस्प्रीणाति 'स्वाहा देवेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहे'ति राजा वषामपरियजति ये चैवास्मिँल्लोके
देवा य ऽउ चामुष्मिँस्तानेवैतस्प्रीणाति त ऽएनमुभये देवाः
प्रीताः स्वर्गल्लोकमभिवहन्ति ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये एकादश ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अश्वस्यावदानम्]

प्रजापतेरक्षयश्श्वयत् । तत्परापतत्ततोऽश्श्वः समभव-
द्यदुश्श्वयत्तदुश्श्वस्याश्श्वत्स्वन्तुदेवा ऽअश्श्वमेधेनैव प्रत्यद-
धुरेय ह वै प्रजापतिः सर्वङ्करोति योऽश्श्वमेधेन यजते सर्व
ऽएव भवति सर्वस्य वा ऽएषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजः
सर्वं वा ऽएतेन पाप्मानन्देवा ऽअतरन्नपि वा ऽएतेन
ब्रह्महत्यामतरंस्तरति सर्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां

व्योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ उत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्य-
 इवयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावयन्ति दक्षिणतोऽन्येषा-
 म्पशूनाम् ॥ २ ॥ वैतसः कटो भवति । अप्सुयोनिर्वा
 ऽअश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं व्योह्या समर्ह्यति
 ॥ ३ ॥ चतुष्टोम स्तोमो भवति । सरद्धा ऽअश्वस्य
 सक्थ्याबृहत्तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव स्तोमेन प्रत्यदधुर्ब्रह्म-
 तुष्टोम स्तोमो भवत्यश्वस्यैव सर्वत्वाय सर्वस्तोमोऽति-
 रात्र ऽउत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व-
 मश्वमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुह्यै ॥ ४ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वपाप्रचारः]

परमेण वा ऽएष स्तोमेन जित्वा । चतुष्टोमेन कृते-
 नायानामुत्तरेऽहन्नेकविंशे प्रतिष्ठायाप्रतितिष्ठत्येकविं-
 शान्प्रतिष्ठाया ऽउत्तरमहर्कृतुनश्वारोहत्पृतवो वै पृष्ठा-
 ण्वृतवः सँवत्सर ऽऋतुष्वेव सँवत्सरे प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥
 शक्नुव्यः पृष्ठुम्भवन्ति । अन्यदप्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वा
 ऽअन्न पशव ऽआलबन्धन्त ऽउतेव ग्राम्या ऽउतेवारण्या
 यच्छक्नुव्यः पृष्ठुम्भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वायान्ये पशव
 ऽआलबन्धन्तेऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते ॥ २ ॥
 तदाहुः । नैते सर्वे पशवो यदजावयश्चारण्याश्चैते वै
 सर्वे पशवो यद्गव्या इति गव्यानुत्तमेऽहन्नालभत

ऽएते वै सर्वे पशवो यद्गव्याः सर्वानेव पशूनालभते वैश्व-
देवा भवन्ति वैश्वदेवो वा ऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्वाय
बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति
तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

—०—

[यूपैकविंशतिः]

यत्तिन्नोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्ति-
ष्ठंस्तिष्ठति यच्चतन्नो गायत्र्यस्तस्मादश्वः सर्वैः पद्भिः
प्रतिदधत्पलायते परमं वा ऽएतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽ-
श्वः पशूनाम्परमश्चतुष्टोम स्तोमानाम्परमेणैवैनम्पर-
मताङ्गमयति ॥ १ ॥ शक्क्वर्चः पृष्टुम्भवन्ति । अन्य-
दन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यच्छक्क्वर्चः
पृष्टुम्भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वाय ॥ १ ॥ एकविंशस्मद्ध-
ममहर्भवति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकविंशः सोऽश्व-
मेधः स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठापयति
॥ ३ ॥ वामदेव्यम्मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै-
वामदेव्यम्प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति
॥ ४ ॥ पार्थुरश्मम्ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वा ऽअश्वो
यत ऽईश्वरो वा ऽअश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः परा-
म्पराव्रतन्तोर्ध्वपार्थुरश्मम्ब्रह्मसाम भवत्यश्वस्यैव धृत्यै
॥ ५ ॥ सङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति । उत्सन्नयज्ञ ऽइव वा
ऽएष यदश्वमेधः किं वा हेतस्य क्रियते किं वा न यत्स

इत्यच्छावाकसाम भवत्यश्श्वस्यैव सर्वत्राय सर्वस्तोमोऽ
 तिरात्र ऽउत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
 सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥ एक-
 विंशोऽग्निर्भवति । एकविंश स्तोम ऽएकविंशति-
 र्युपा यथा वा ऽऋषभा वा वृषाणो वा सऽस्फुरेरन्नेव-
 मेते स्तोमाः समृच्छन्ते यदेकविंशस्तान्यत्समर्पयेद्वा-
 र्त्तिमाच्छेद्यजमानो हव्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥ द्वादश ऽए-
 वाग्निः स्यात् । एकादश युपा यद्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश
 मासाः सँवत्सरः सँवत्सरमेव यजमाप्नोति यदेकादश
 युपा विराड्वा ऽएषा सम्मीयते यदेकादशिनी तस्यै य
 ऽएकादश स्तन ऽएवास्यै स दुह ऽएवैनान्तेन ॥ ८ ॥
 तदाहुः । यद्वादशोऽग्निः स्यादेकादश युपा यथा स्थूरिणा
 यायात्तादृक्तदित्येकविंश ऽएवाग्निर्भवत्येकविंश स्तोम
 ऽएकविंशतिर्युपास्तद्यथा प्रष्टिभिर्यायात्तादृक्तत् ॥ ९ ॥
 शिरो वा ऽएतद्यज्ञस्य यदेकविंशः । यो वा ऽअश्श्वमेधे
 त्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञाम्भवत्येकविंशोऽग्नि-
 र्भवत्येक विंश स्तोम ऽएकविंशतिर्युपा ऽएतानि वा
 ऽअश्श्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि तानि य ऽएवं वेद शिरो
 ह राज्ञाम्भवति यो वा ऽअश्श्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद
 ककुद्ध राज्ञाम्भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोम
 ऽएकविंशतिर्युपा ऽएता वा ऽअश्श्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता
 य ऽएवं वेद ककुद्ध राज्ञाम्भवति ॥ १० ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अश्वस्य लोहितश्रपणादि]

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्वऽआलभ्यते । यत्प्रा-
जापत्यङ्कुर्ष्याद्या देवताऽअपिभागास्ता भागधेयेन व्य-
र्द्धयेच्छ्रौदन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्र-
त्याख्यायन्देवताभ्यऽआहुतीर्जुहोति याऽएव देवता
ऽअपिभागास्ता भागधेयेन समर्द्धयत्यरण्येऽनुच्छयान्हुत्वा
द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा
देवताऽप्रतिष्ठितास्ताऽएवैतत्प्रीणाति देवासुराऽसंख्यता
ऽआसन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । अग्नयऽस्विष्टकृतोऽश्वस्य
वयमुद्धारमुद्धारामहै तेनासुरानभिभविष्यामऽइति ते
लोहितमुदहरन्त ब्रातृव्याभिभूत्यै यत्स्विष्टकृद्भयो लो-
हितञ्जुहोति ब्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य
द्विषन्ब्रातृव्यो भवति यऽएवं वेद ॥ २ ॥ गोमृग-
कण्ठेन प्रथमामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रऽ
स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्द्धाति तस्माद्यत्रैषाश्वमेध
ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रऽपशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥ अश्व-
शफेन द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वाऽएकशफा रुद्रऽ
स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्द्धाति तस्माद्यत्रैषाश्वमेध
ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रऽपशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥
अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिञ्जुहोति । आर्यास्या वै
प्रजा रुद्रऽस्विष्टकृत्प्रजाऽएव रुद्रादन्तर्द्धाति तस्माद्य-

(१) शु० य० सं० २५. १

(२) "आयस्यो" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

त्रैषांश्वमेध ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः प्रजा ऽअभि-
मन्यते ॥ ५ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अश्वमेधेनापमृत्युनिरासः]

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्यवोऽन्वायन्तास्तेऽभ्यो यदा-
हुतीर्न जुहुयाल्लोके लोक ऽएनममृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युभ्य
ऽआहुतीज्जुहोति लोके लोक ऽएव मृत्युमपजयति ॥ १ ॥
तदाहुः । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुह्वत्सञ्क्षीत बहु-
ममृत्युममिन्नङ्कुर्वीत मृत्यव ऽआत्मानमपिदह्यादिति 'मृत्यवे
स्वाहे'त्येकस्मा ऽएवैकामाहुतिञ्जुहोत्येको ह वा ऽअमुष्मि-
ल्लोके मृत्युरशनायैव तमेवामुष्मिल्लोकेऽपजयति ॥ २ ॥ [अर्धः
प्रपाठकः कण्डिकाः ५६] 'ब्रह्महत्यायै स्वाहे'ति द्वितीयामाहुति-
ञ्जुहोति । अमृत्युर्ह वा ऽअनन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै
साक्षान्मृत्युर्ष्वद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥ ३ ॥
एतां ह वै मुण्डिभ ऽऔदन्यः । ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं
विदाञ्चकार यद्ब्रह्महत्याया ऽआहुतिञ्जुहोति मृत्युमेवाहुत्या
तर्पयित्वा परिपाणङ्कत्वा ब्रह्मघ्ने भेषजङ्करोति तस्मा-
द्यस्यैषांश्वमेध ऽआहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजाया-
मब्राह्मणः हन्ति तस्मै भेषजङ्करोति ॥ ४ ॥

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अश्वस्तोमीयहोमः]

अश्वस्य वा ऽआलब्धस्य । मेध ऽउदक्कामत्तदश्व-
स्तोमीयमभवद्यदश्वस्तोमीयञ्जुहोत्यश्वमेव मेधसा सम-
र्द्धयति ॥ १ ॥ आज्येन जुहोति । मेधो वा ऽआज्य-
स्मेधोऽश्वस्तोमीयस्मेधसैवास्मिन्स्तन्मेधो दधान्याज्येन
जुहोत्येतद्वै देवानांस्प्रियन्धाम यदाज्यस्प्रियेणैवैनान्धाम्ना
समर्द्धयति ॥ २ ॥ अश्वस्तोमीयः हुत्वा द्विपदा जुहोति ।
अश्वो वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा द्विपाद्वै पुरुषो
द्विप्रतिष्ठस्तदेनम्प्रतिष्ठया समर्द्धयति ॥ ३ ॥ तदाहुः ।
अश्वस्तोमीयम्पूर्वः होतव्यांश्च द्विपदाश्च ऽहुति पशवो
वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयः हुत्वा
द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुष ऽउपरिष्टात्पशून्धितिष्ठति
॥ ४ ॥ षोडशश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै
पशवः सा पशूनाम्मात्रा पशूनेव मात्रया समर्द्धयति
यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात्पशून्मात्रया व्यर्द्धये-
त्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा
पशूनेव मात्रया समर्द्धयति नात्रयामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति
यदन्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहुयात्प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदा
ऽउत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै द्विपदाः प्रत्येव तिष्ठति
'जुम्बकाय स्वाहे'त्यवभृथ ऽउत्तमामाहुतिञ्जुहोति वरुणो
वै जुम्बकः साक्षादेव हरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेर्वि
क्लिधस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्द्धनि जुहोत्येतद्वै वरुणस्य रूपः

रूपेणैव वरुणस्य यजते ॥ ५ ॥ द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय
निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्व्यजते तदाहुर्व्यज्ञस्य वा ऽएत-
द्रूपं अष्टिष्टयो अष्टिष्टिभिर्व्यजेतोपनामुक ऽएनं व्यज्ञं
स्यात्पापीयाँस्तु स्याद्यातयामानि वा ऽएतदीजानस्य च्छ-
न्दाँसि भवन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुजीत सर्वा वै
संस्थिते यज्ञे द्वागाप्यते सात्राप्ता यातयाम्नी भवति
क्कूरीकृतेव हि भवत्यरुक्कृता द्वाग्वै यज्ञस्तस्मात्प्र प्रयु-
जीतेति ॥ ६ ॥ द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् ।
प्रजापतिर्वा ऽओदनं प्रजापतिः सँवत्सरं प्रजापतिर्व्यज्ञं
सँवत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपनामुक ऽएनं व्यज्ञो भवति न
पापीयान्भवति ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

— ० —

[अथमेधमहिमा]

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते
सर्वमेव प्रभूतम्भवति ॥ १ ॥ एष वै विभूर्नाम यज्ञः ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतम्भवति ॥ २ ॥ एष
वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव
व्यष्टिम्भवति ॥ ३ ॥ एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विधृतम्भवति ॥ ४ ॥ एष वै
व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव
व्यावृत्तम्भवति ॥ ५ ॥ एष वा ऽऊर्जस्वान्नाम यज्ञः ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥ एष वै

पयस्वान्नाम यज्ञः । अत्रैतेन यजेन यजन्ते सर्वमेव पय-
स्वद्भवति ॥ ७ ॥ एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । अत्रै-
तेन यजेन यजन्त ऽआ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥
एष वा ऽअतिव्याधी नाम यज्ञः । अत्रैतेन यजेन यजन्त
ऽआ राजन्न्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥ एष वै दीर्घां
नाम यज्ञः । अत्रैतेन यजेन यजन्त ऽआ दीर्घारण्यजा-
यते ॥ १० ॥ एष वै ऋत्विर्नाम यज्ञः । अत्रैतेन यजेन
यजन्ते सर्वमेव ऋत्विर्भवति ॥ ११ ॥ एष वै प्रतिष्ठा
नाम यज्ञः । अत्रैतेन यजेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठित-
भवति ॥ १२ ॥

तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

— ० —

[अथमध्यायश्चित्तम्]

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्श्वो बृडवाथं स्क-
न्देद्वायव्यम्पयोऽनुनिर्वपेद्वायुर्वै रेतसां विकर्त्ता प्राणो वै
वायुः प्राणो हि रेतसां विकर्त्ता रेतसैवास्मिन्स्तद्वेतो
दधाति ॥ १ ॥ अथ यदि स्नातो बिन्देत् । पौष्णञ्चरुमनु-
त्रिर्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूना-
मीष्टे तमेवैतत्प्रीणारत्यगदो हैव भवति ॥ २ ॥ अथ यद्य-
क्षतामयो बिन्देत् । वैश्वानरन्द्वादशकपालम्भूमिकपाल-
म्पुरोडाशमनुनिर्वपेदियं वै वैश्वानर ऽइमामेवैतत्प्रीणारत्य-
गदो हैव भवति ॥ ३ ॥ अथ यद्यक्ष्यामयो बिन्देत् । सौ-
र्यञ्चरुमनुनिर्वपेत्सूर्यो वै प्रजानाञ्चक्षुर्गदो ह्येवैष ऽउ-

देत्यथेदं सर्वश्चरति चक्षुषैवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्च-
 रुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥ अथ यद्युदके
 स्मिन्नेत । वारुणं स्ववमयश्चरुमनुनिर्वपेद्वरुणो वा ऽएत-
 ङ्गह्णाति योऽप्सु स्मिन्नेत स यैवैनन्देवता गृह्णाति तामे-
 वैतृग्रीणाति सास्मै प्रीताह्यमालम्भायानुमन्यते तया-
 नुमतमालभते स यद्यवमयो भवति वरुणया हि युवाह
 ॥ ५ ॥ अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेद्-
 द्यावापृथिव्यमेककपालम्पुरोडाशं वायव्यम्पयः सौर्यश्चरुं
 स्वद्वै किञ्च नश्यत्यन्तरैव तद्द्यावापृथिवी नश्यति
 तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताभ्यो देवताभ्य ऽऋते
 किञ्चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्य-
 ह्यन्नश्येदेतयैव यजेतानु हैवैनद्विन्दत्यथ यद्यमित्रा ऽअश्वं
 विन्देरह्यदि वा स्मिन्नेत यदि वाप्स्वह्यमानीय प्रोक्षेयुः
 सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

—०—

[अश्वमेधारम्भकालादि]

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयाथ सर्वो
 वयष्टीर्व्यश्नुवीयेति स ऽएतमश्वमेधन्त्रिराश्वं स्वज्ञ-
 क्तुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नो-
 र्सर्वो वयष्टीर्व्याश्नुत सर्वाह वै कामानाप्नोति सर्वा
 वयष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदाहुः ।

कस्मिन्नृतावभ्यारम्भ ऽइति ग्रीष्मेऽभ्यारभेतेत्यु हैक
 ऽआहुग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यऽर्चुः क्षत्रिययज्ञ ऽउ वा ऽएष
 यदश्वमेध ऽइति ॥ २ ॥ तद्वै वसन्त ऽएवाभ्यारभेत ।
 वसन्तो वै ब्राह्मणस्यऽर्चुः ऽउ वै कश्च यजते ब्राह्मणी-
 भूयेवैव यजते तस्माद्वसन्त ऽएवाभ्यारभेत ॥ ३ ॥ सा
 षासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्षडहे
 वा सप्ताहे वऽर्त्विज ऽउपसमायन्त्यद्वर्चुश्च होता च
 ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा ऽअन्वन्त्य ऽऋत्विजः ॥ ४ ॥
 तेभ्योऽद्वर्चुश्चातुष्प्राश्यम्ब्रह्मौदनन्निर्वपति । तस्योक्तम्ब्रा-
 ह्मणश्चतुरः पात्राँश्चतुरोऽञ्जलीँश्चतुरः प्रसृतान्द्वादशविध-
 न्द्वादश मासाः सँवत्सरः सर्वः सँवत्सरः सर्वमश्वमेधः
 सर्वस्याप्यै सर्वस्यावरुद्धै ॥ ५ ॥ तमेते चत्वार ऽऋत्विजः
 प्रादन्नन्ति । तेषामुक्तम्ब्राह्मणन्तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि
 ददाति सर्वं वै सहस्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्यै
 सर्वस्यावरुद्धै चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हि-
 रण्यानि तस्यो ऽएवोक्तम् ॥ ६ ॥ अथास्मा ऽअद्वर्चु-
 र्निष्क्रमप्रतिमुञ्चन्वाचयति * । 'तेजोऽसि शुक्क्रममृत'-
 मिति तेजो वै शुक्क्रममृतः हिरण्यन्तेज ऽएवास्मि-
 न्शुक्क्रममृतन्दधा'त्यायुष्पा ऽआयुर्मे पाही'त्यायुरेवा-
 स्मिन्दधात्यथैनमाह वाचं व्यच्छेति वाग्वै यजो यज्ञस्यै-

* 'निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति' (का० श्रौ० सू० २०, १, ९) । चतुःसुवर्ण-
 मितं आभरणविशेषो निष्कः ।

वाञ्छ्यारम्भाय ॥७॥ चतस्रो जाया ऽउपक्कलप्ता भवन्ति ।
 महिषी वावाता परिवृक्ता पालागली सर्वा निष्किण्योऽल-
 ङ्कता मिथुनस्यैव सर्वस्वाय ताभिः सहाग्न्यगारम्प्रपद्यते
 पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥ साय-
 माहुत्यां हुतायाम् । जघनेन गार्हपत्यमुदङ्वावातया
 सह संविशति तदेवापीतराः संविशन्ति सोऽन्तरोरू ऽअसं-
 वर्त्तमानः शेतेऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योद्बुधः सम-
 श्नवा ऽइति ॥ ९ ॥ प्रातराहुत्यां हुतायाम् । अद्वर्युः
 पूर्णाहुतिञ्जुहोति सर्वं वै पूर्णः सर्वमश्श्वमेधः सर्व-
 स्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै तस्यां वरेण वाचं विस्तृजते * वर-
 न्ददामि व्रह्मण ऽइति सर्वं वै वरः सर्वमश्श्वमेधः सर्व-
 स्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥ † अथ योऽस्य निष्कः
 प्रतिमुक्तो भवति । तमद्वर्यवे ‡ ददात्यद्वर्यवे दुददमृत-
 मायुरात्सन्धत्तेऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥ अथाग्ने-
 यीमिष्टिर्निर्वपति । पथश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाच्छ-
 म्वदकारायाथो ऽअग्निमुक्त्वा ऽउ वै सर्वा देवताः सर्वे
 कामा ऽअश्श्वमेधे सुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वाङ्कामाना-
 प्तवानीति ॥ १२ ॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति ।
 पञ्चदशो वै वृज्रो वीर्यं वृज्रो वृजेणैवैतद्वीर्येण यजमानः

(१) महिषी = प्रधानविष्णोता स्त्री । वावाता = व * ता । परिवृक्ता = अवपता । पालागली = तृप्तपुत्री ।

(२) 'निगिन्नमो' इति 'ग' 'ज' पुष्पल्लोः पाठः ।

* तथा नीलं गृह्णता—'आ वरदानं तस्य मनम्' (का० प्रो० सू० २०।१।११) ।

† शतम् ६६०० ।

‡ 'अवर्गवे न प्राप्तिमुक्तं निष्कम्' (का० प्रो० सू० २०।१।२०) ।

पुरस्तात्पाप्मानमपहते वार्त्रगन्तावाज्यभागो पाप्मा वै वृत्रः
 पाप्मनोऽपहत्या 'ऽअग्निमूर्द्धा दिवः ककुद्भुवो यज्ञस्य
 रजसश्च नेते'त्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये मूर्द्धन्व-
 त्यन्या भवति सद्यत्ययैष वै मूर्द्धा य एष तपत्येतस्यैवा-
 वरुद्ध्या ऽअथ यत्सद्यती सदेवावरुद्धे विराजो संख्याज्ये
 सर्वदेवत्यं वा एतच्छन्दो यद्विराट् सर्वे कामा ऽअश्वमेधे
 सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाम्प्रवानीति हिरण्यन्दुक्षिणा
 सुवर्णः शतमानन्तस्योक्तम्राह्मणम् ॥ १३ ॥ अथ पोष्णी-
 त्रिर्वपति । पूषा वै पथीनामधिपतिरश्वार्यैर्वैतस्वस्त्ययनङ्क-
 रोत्यथो ऽइयं वै पृषेमामेवास्मा एतद्गोप्त्रीङ्करोति
 तस्य हि नार्तिरस्ति न हला यमियमङ्कङ्गोपायतीमामे-
 वास्मा एतद्गोप्त्रीङ्करोति ॥ १४ ॥ तस्यै सप्तदश
 सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजा-
 पतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ
 यजमानस्यैव वृद्ध्यै 'पृषस्तं व्रते वयम्पथस्त्वथः परिपतिं
 वचस्ये'त्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्या
 भवति पथन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्याप्त्यै वीर्य-
 स्यावरुद्ध्या ऽअथ यत्पथन्वत्यश्वार्यैर्वैतस्वस्त्ययनङ्करोत्य-
 नुष्टुभौ संख्याज्ये वागवा ऽअनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः
 प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासः शतन्दुक्षिणा
 रूपं वा एतत्पुरुषस्य यद्वासन्स्ममाद्यमेव कश्च सुवास
 समाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैनः

समर्द्धयति शतम्भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयु-
रेवन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ब्राह्मणद्वयेन सावित्र्य इष्टयः, पारिप्लवाशंसनादि च निरूप्यन्ते]

एतस्यान्तायमानायाम् । अश्वन्निक्त्वोदानयन्ति य-
स्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यो वा जवसमृद्धः सह-
स्वार्हस्पृच्छ्यं व्यो दुक्षिणायान्धुर्व्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥ तय-
त्सर्वरूपो भवति । सर्वं वै रूपः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै
सर्वस्यावरुद्ध्या ऽअथ यज्वसमृद्धो वीर्यं वै जवो वीर्य-
स्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्या ऽअथ यत्सहस्वार्हः सर्वं वै
सहस्वः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या ऽअथ
यत्स्पृच्छ्यं ऽएष वा ऽअपरिमितं वीर्यमभिवर्द्धते यत्स्पृच्छ्योऽ-
परमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्या ऽअथ यदुक्षिणायान्धुर्व्य-
प्रतिधुरः ऽएष वा ऽएष यः ऽएष तपति न वा ऽएतङ्कश्चन-
प्रतिप्रतिरेतस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २ ॥ तदु होवाच भाल्लवेयः ।
द्विरूप ऽएवैषोऽश्वः स्यात्कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्वा ऽएषोऽ-
क्षणः समभवद्द्विरूपं वा ऽइदञ्चक्षुः शुक्लञ्चैव कृष्णञ्च
तदेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच
सात्ययज्ञिः । त्रिरूप ऽएवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः
पूर्वार्द्धः शुक्लोऽपरार्द्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्तद्यत्कृष्णः
पूर्वार्द्धो भवति यदेवेदङ्कृष्णमक्षणस्तदस्य तदथ यच्छु-
क्लोऽपरार्द्धो यदेवेदः शुक्लमक्षणस्तदस्य तदथ यत्कृत्ति-

काञ्चिदः पुरस्तात्सा कनीनका स ऽएव रूपसमृद्धोऽतो
यतमोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा
कृत्तिकाञ्चिस्तमालभेत जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥
तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार ऽउपक्वल्प्ता भवन्ति । राजपुत्राः
कवचिनः शतः राजन्या निषङ्गिनः शतः सूनग्राम-
ण्याम्पुत्रा ऽइषुपर्पिणः शतं क्षात्रसङ्गहीतृणाम्पुत्रा द-
ण्डिनः शतमश्वशतस्त्रिरष्टस्त्रिरमणं व्यस्मिन्नेनमपिसृज्य
रक्षन्ति ॥ ५ ॥ अथ सावित्रीमिष्टिस्त्रिर्बपति । सवित्रे
प्रसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशः सविता वै प्रसविता
सविता म ऽइमं व्यज्ञम्प्रसुवादिति ॥ ६ ॥ तस्यै पञ्चदश सा-
मिधेय्यो भवन्ति । वार्जग्मावाज्यभागौ 'य ऽइमां विश्वा
जाताम्या देवो यातु सविता सुरत्न' ऽहुत्युपाधंशु हविषो
याज्यानुवाक्ये विराजौ सँव्याज्ये हिरण्यन्दुक्षिणा सुव-
र्णः शतमानन्तस्योक्तम्राह्मणम् ॥ ७ ॥ तस्यै प्रयाजेषु
तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दीक्षणत ऽउत्तरम-
न्द्रामुदाग्नँस्तिस्त्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायतीत्ययजते
त्यददादिति तस्योक्तम्राह्मणम् ॥ ८ ॥ अथ द्वितीयास्त्रिर्बपति ।
सवित्र ऽआसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशः सविता वा ऽआ-
सविता सविता म ऽइमं व्यज्ञमासुवादिति [७ काण्डस्यार्धम्
२१६] ॥ ९ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेय्यो भवन्ति । सद्रन्तावा-
ज्यभागौ सदेवावरूद्धे 'विश्वानि देव सवितः' 'स घां नो

(१) अ० गे० ४. ४. १९ ।

० इमे काण्डार्धसंख्याऽत्र '८' पुस्तक एवास्ति ।

(२) अ० गे० ४. ४. २० । (३) अ० गे० ५. ४. १० ।

देवः सविता सहावेत्युपात्तं शु हविषो याज्यानुवाक्ये
 ऽअनुष्टुभौ सँव्याज्ये रजतः हिरण्यन्दुक्षिणा नानारूप-
 ताया ऽअथो ऽउत्क्रमायानपक्वमाय शतमानम्भवति शता-
 युर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥१०॥
 तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत
 ऽउत्तरमन्द्रामुदाग्नँस्तिस्त्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायती-
 त्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ अथ
 तृतीयान्निर्वपति । सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपाल-
 म्पुरोडाशमेष ह वै सत्यः प्रसवो यः सवितुः सत्येन मे
 प्रसवेनेमं ष्वज्ञमप्रसुवादिति ॥ १२ ॥ तस्यै सप्तदशैव
 सामिधेन्यो भवन्ति । रयिमन्तावाज्यभागौ वीर्यं वै
 रयिवीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्या 'ऽआ विश्वदेवः
 स्रपति'न्न प्रमिये सवितुर्द्वैव्यस्य तद्वित्युपात्तं शु हविषो
 याज्यानुवाक्ये नित्ये सँव्याज्ये नेद्यज्ञपथादयानीति क्लृप्त
 ऽएव यज्ञेऽन्ततः प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भवत ऽइन्द्रियं वै
 वीर्यन्त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै हिरण्यन्दुक्षिणा
 सुवर्णः शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ तस्यै प्रया-
 जेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत ऽउत्तर-
 मन्द्रामुदाग्नँस्तिस्त्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायतीत्यय-
 जतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥ एतस्यात्तं
 सत्स्थितायाम् । उपोत्थायाद्धर्षुश्च यजमानश्चाश्वस्य

दक्षिणे कृष्णं ऽआजपतो 'विभूर्भूर्मा' पृथुः पित्रेति
तस्योक्तम्ब्राह्मणमथैनमुदश्वम्प्राश्वम्प्रसृजत ऽएषा होभये-
षान्देवमनुष्याणान्दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनन्तद्दिशि
धत्तो न वै स्व ऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यत्यरिष्यै
॥ १५ ॥ स ऽआह 'देवा ऽआशापालाः । एतन्देवेभ्योऽ-
श्वमेधाय प्रोक्षितः रक्षते'त्युक्ता मानुषा ऽआशापाला
ऽअथैते देवा ऽआप्याः साह्या ऽअन्वाह्या मरुतस्तमेत
ऽउभये देवमनुष्याः संविदाना ऽअप्रत्यावर्त्तयन्तः सँव-
त्सरः रक्षन्ति तद्यत्र प्रत्यावर्त्तयन्त्येष वा ऽएष य ऽएष
तपति क ऽउ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्त्तयितुं स्वद्धयेनम्प्रत्याव-
र्त्तयेयुः परागेवेदः सर्वं स्यात्तस्मादप्रत्यावर्त्तयन्तो रक्षन्ति
॥ १६ ॥ स ऽआहाशापालाः । ये वा ऽएतस्योदुचङ्गमि-
ष्यन्ति राष्ट्रन्ते भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषे-
चनीया ऽअथ य ऽएतस्योदुचत्र गमिष्यन्त्यराष्ट्रन्ते भवि-
ष्यन्त्यराजानो भविष्यन्ति राजन्न्या विशोऽनभिषेचनी-
यास्तस्मान्मा प्रमदत स्नात्वाच्चैवैनमुदकान्निरुन्धीद्वं
ब्रह्मवाग्भ्यश्च ते यद्यद्ब्राह्मणजातमुपनिगच्छेत तत्तत्पृच्छेत
ब्राह्मणाः क्रियद्युमश्वमेधस्य वित्थेति ते ये न विद्युर्जिनी-
यात तान्तसर्वं वा ऽअश्वमेधः सर्वस्यैष न वेद यो ब्राह्मणः
सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येय ऽएव स पानङ्क-
रवाथ खादन्निवपाथाथ यत्किञ्च जनपदे कृतान्नः सर्वं

वस्तुत्सुतन्तेषां रथकारकुल ० ऽएव वो वसतिस्तद्व्यश्व-
स्यायतनमिति ॥ १७ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये जनपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकामग्या ॥ ११७ ॥

प्रमुच्ययाश्ववन्दुक्षिणेन वेदिम् । हिरण्मयकृशपुप-
स्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति दक्षिणेन होतारः हिर-
ण्मये कूर्चे । यजमानो दक्षिणतो ब्रह्मा चोदाता च
हिरण्मयोः कशिपुतोः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुह्युर्हिरण्मये
वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके ॥ १ ॥ समुपविष्टेष्व-
द्भ्युः सम्प्रेष्यति । होतर्भृतान्न्याचश्व भूतेष्वमं यज-
मानमद्भ्यहेति सम्प्रेषितो होताद्भ्युः सामन्त्रयते पारिण्य-
वमास्यानमास्यास्यद्भ्युर्विति हवे होतर्गिर्यद्भ्युः ॥ २
मुनेर्ववस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशन्तु ऽहम्
ऽआसन् ऽह्यश्चोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति
तानुपदिशत्यृचो वेदः सोऽयमित्यृचां मृक्तं व्याचक्षाण
ऽइवानुद्वेदीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानद्भ्युः
सम्प्रेष्यति व्रीणागणगिन ऽइत्याह पुराणैर्मिं यजमानः
राजभिः साधुकृद्भिः सहायतेति तन्ते तथा सहायन्ति
तद्यदेनमेवः सहायन्ति पुराणैरेव नन्तद्राजभिः साधुकृद्भिः

सलोककुर्वन्ति ॥ ३ ॥ सम्प्रेष्याद्धर्षुः प्रकूमाञ्जुहोति ।
 अन्वाहार्यपचने वाऽश्वस्य वा पदम्परिलिख्य यत्रथास्य
 तत्रावृद्धवति पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥ ४ ॥ सावित्र्या ऽएवेष्टेः ।
 पुरस्तादनुदुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यथ साय-
 न्धृतिषु ह्युमानासु राजन्न्यो वीणागाथी दक्षिणत ऽउत्तरम-
 न्द्रामुदाग्नैस्तिस्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायतीत्ययुद्धयते-
 त्यमुः सङ्गाममजयदिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ अथ
 श्वोभूते द्वितीयेऽहन् । एवमेवैतासु सावित्रीण्विष्टिषु
 स॒थंस्थितास्वैवावृद्धर्षविति हवै होतरित्येवाद्धर्षुर्षमो
 वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो विशस्त ऽइम ऽआसत
 ऽइति स्थविरा ऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूंषि
 वेदः सोऽयमिति यजुषामनुवाकं व्याचक्षाण ऽइवानुद्रवे-
 देवमेवाद्धर्षुः सम्प्रेष्यति न प्रकूमाञ्जुहोति ॥ ६ ॥ अथ
 तृतीयेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थंस्थितास्वैवावृद्धर्ष-
 विति हवै होतरित्येवाद्धर्षुर्वरुण ऽआदित्यो राजेत्याह तस्य
 गन्धर्वा विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति युवानः शोभना ऽउप-
 समेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽयमित्यथर्व-
 णामेकम्पर्व व्याचक्षाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्षुः सम्प्रे-
 ष्यति न प्रकूमाञ्जुहोति ॥ ७ ॥ अथ चतुर्थेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थंस्थितास्वैवावृद्धर्षविति हवै
 होतरित्येवाद्धर्षुः सोमो वैष्णवो राजेत्याह तस्याप्सरसो
 विशस्ता ऽइमा ऽआसत ऽइति युवतयः शोभना ऽउप-
 समेता भवन्ति ता ऽउपदिशत्यङ्गिरसो वेदः सोऽयमि-

त्र्यङ्गिरसामेकम्पर्वं ऋचाचक्ष्णाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्ष्युः
 सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स० स्थितास्वेषैवावृद्धर्ष्यविति हवै
 होतरित्येवाद्धर्ष्युरर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा
 विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति सर्पाश्च सर्पविदश्चोपस-
 मेता भवन्ति तानुपदिशति सर्पविद्या वेदः सोऽयमिति
 सर्पविद्याया ऽएकम्पर्वं ऋचाचक्ष्णाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्ष्युः
 सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति ॥ ९ ॥ अथ षष्ठेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स० स्थितास्वेषैवावृद्धर्ष्यविति हवै हो-
 तरित्येवाद्धर्ष्युः कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य रक्षांसी
 विशस्तानीमान्यासत ऽइति सेलगाः पापकृत ऽउपसमेता
 भवन्ति तानुपदिशति देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति देव-
 जनविद्याया ऽएकम्पर्वं ऋचाचक्ष्णाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्ष्युः
 सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति ॥ १० ॥ अथ सप्तमेऽ-
 हन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स० स्थितास्वेषैवावृद्धर्ष्यविति
 हवै होतरित्येवाद्धर्ष्युरसितो धान्त्वो राजेत्याह तस्यासुरा
 विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति कुसीदिन ऽउपसमेता
 भवन्ति तानुपदिशति माया वेदः सोऽयमिति काश्चिन्मा-
 याङ्कुर्ष्यादेवमेवाद्धर्ष्युः सम्प्रेष्यति न प्रकक्रमाञ्जुहोति
 ॥ ११ ॥ अथाष्टमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स० स्थिता-
 स्वेषैवावृद्धर्ष्यविति हवै होतरित्येवाद्धर्ष्युर्मत्स्यः साम्मदो
 राजेत्याह तस्योदकेचरा विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति
 मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशतीति-

हासो वेदः सोऽयमिति कश्चिदितिहासमाचक्षीतैवमेवा-
 द्ध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥ अथ
 चवमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थस्थितास्वैषैवावृद्ध्वर्य-
 विति हवै होतरित्येवाद्ध्वर्युस्ताक्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह
 तस्य वयाथंसि विशस्तानीमान्यासत ऽहुति वयाथंसि
 च वायोविद्विक्राश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशति पुराणं
 वेदः सोऽयमिति किञ्चित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाद्ध्वर्युः स-
 म्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १३ ॥ अथ दशमेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थस्थितास्वैषैवावृद्ध्वर्यविति हवै हो-
 तरित्येवाद्ध्वर्युद्धर्म ऽहुन्द्रो राजेत्याह तस्य देवा विशस्त
 ऽइम ऽआसत ऽहुति इथ्रोत्रिया अप्रतिग्राहका ऽउप-
 समेता भवन्ति तानुपदिशति सामानि वेदः सोऽयमिति
 साम्नानन्दशतम्ब्रूयादेवमेवाद्ध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमा-
 ञ्जुहोतीति ॥ १४ ॥ एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्यान्त्या-
 चष्टे सर्वा विशः सर्वान्त्रेदान्तसर्वान्देवान्तसर्वाणि भूतानि
 सर्वेषाथं ह वै स एतेषाथं राज्यानाथं सायुज्यः सलो-
 कतामश्नुते सर्वासां विशामैश्वर्यमाधिपत्यङ्गच्छति सर्वा-
 त्रेदानवरुन्दे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्र-
 तितिष्टति यस्यैवंविदेतद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे
 यो वैतदेवं वैदैतदेव समानमाख्यानम्पुनः पुनः सँवत्सर-
 म्परिप्लवते तद्यत्पुनः पुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवः
 षट्त्रिंशतन्दशाहानाचष्टे षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
 पशवो बृहत्स्यैवास्मै पशून्वरुन्दे ॥ १५ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[यूपकाष्ठादि]

सँवत्सरे पथवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालम्ब्योत्सी-
 दन्तीष्टयः पुरोहितस्याग्निषु यजेतेत्यु हैक ऽआहुः किमु
 दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिष्ठः सुत्या-
 स्तन्निणवमभिसम्पद्यते वृज्जो वै त्रिणवः क्षत्रमश्श्वः
 क्षत्रः राजन्त्यो वृज्जेण खलु वै क्षत्र७ स्पृतन्तद्वृज्जेणैव
 क्षत्र७ स्पृणोति ॥ १ ॥ दीक्षणीयायां स्थितायाम् ।
 सायं वाचि विष्टृष्टायां वीणागणगिन ऽउपसमेता भवन्ति
 तान्द्वर्षुः सम्प्रेष्यति वीणागणगिन ऽइत्याह देवैरिमं
 यजमानः सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति ॥ २ ॥ अह-
 रहर्वाचि विष्टृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामन्ततः संध्याया-
 म्परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनन्दैवैः सङ्गायन्ति देवैरे-
 वैनन्तस्लोककुर्वन्ति ॥ ३ ॥ प्रजापतिना सुत्यासु । एव-
 मेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीषूदवसानीयायामन्ततः
 संध्यायां तद्यदेनम्प्रजापतिना सङ्गायन्ति प्रजापति-
 नैवैनन्तदन्ततः स्लोककुर्वन्ति ॥ ४ ॥ एकविंशतिर्यूपाः ।
 सर्वे ऽएकविंशत्यरत्नयो राज्जुदालोऽग्निष्टो भवति पैतु-
 दारवावभितः षड्वैल्वास्त्रय ऽइत्थास्त्रय ऽइत्थात्षट् खादि-
 रास्त्रय ऽएवेत्थास्त्रय ऽइत्थात्षट् पालाशास्त्रय ऽएवेत्थास्त्रय
 ऽइत्थात् ॥ ५ ॥ तद्यदेत ऽएवं यूपो भवन्ति । प्रजापतेः
 प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमर्ह्यत तस्य यः
 श्लेष्मासीत्ससार्द्धः समवद्रुत्य मर्ह्यतो नस्त ऽउदभि-
 नस्त ऽएष वनस्पतिरभवद्रज्जुदालस्तस्मात्स श्लेष्मणः

श्लेष्मणो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्य-
त्सोऽग्निष्टो भवति मृद्धं वा ऽएतद्यूपानां ऋदग्निष्टो*
मृद्धमेतत्प्राणानां ऋन्नासिके स्व ऽएवैनन्तदायतने दधाति
॥ ६ ॥ अथ षदापोमयन्तेज ऽआसीत् । यो गन्धः स
सार्द्धः समवद्रुत्य चक्षुष्टु ऽउदमिनस्स ऽएष वनस्पति-
रभवत्पीतुदारुस्तस्मात्स सुरभिर्गन्धाद्धि समभवत्तस्मादु
ज्वलनस्तेजंसो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्य-
त्तावभितोऽग्निष्टुम्भवतस्तस्मादिमे ऽअभितो नासिकाञ्च-
क्षुषी स्व ऽएवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥ अथ यत्कु-
न्तापमासीत् । यो मज्जा स सार्द्धः समवद्रुत्य श्रोत्रे
ऽउदमिनस्स ऽएष वनस्पतिरभवद्विल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः
सर्वमेव फलमायम्भवति तस्मादु हारिद्र ऽइव भवति
हारिद्र ऽइव हि मज्जा तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे पैतुदा-
रवौ भवतो बाह्वे बैल्लवा ऽअन्तरे हि चक्षुषी बाह्वे श्रोत्रे
स्व ऽएवैनौस्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥ अस्थिबन्ध्य ऽएवास्य
खादिरः समभवत् । तस्मात्स दारुणो बहुसारो दारुणमिव
ह्यस्थि तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे बैल्लवा भवन्ति
बाह्वे खादिरा ऽअन्तरे हि मज्जानो बाह्याव्यस्थीनि स्व
ऽएवैनौस्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥ माथसेबन्ध्य ऽएवास्य
पलाशः समभवत् । तस्मात्स बहुरसो लोहितरसो लोहि-
तमिव हि माथसेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे खादिरा
भवन्ति बाह्वे पालाशा ऽअन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि

* अग्निसमीपे तिष्ठतीति-अग्निष्टः=मध्यमो यूप इत्यर्थः ।

(१) 'पैतुदारवौ' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

साधुसानि स्वऽएवैनास्तदायतने दधाति ॥ १० ॥ अथ
 षडेकविंशतिर्भवन्ति । एकविंशत्यरत्नयऽएकविंशो
 वाऽएष यऽएष तपति द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्त्रयऽइमे
 लोकाऽअसावादित्यऽएकविंशः सोऽश्श्वमेधऽएष
 प्रजापतिरेवमेतम्प्रजापतिं व्यजङ्कत्स्नः संस्कृत्य तस्मिन्
 ब्रह्मेकविंशतिमग्नीषोमीयादपशूनालभते तेषां समान-
 ङ्गमैत्येतत्पूर्वेद्युः कर्म ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—०—

[सवनीयाः पशवः]

अथ प्रातर्गोतमस्य । चतुरुत्तर स्तोमो भवति तस्य
 चतसृषु बहिष्पवमानमष्टास्वष्टास्त्राज्यानि द्वादशसु माह्व-
 न्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्ठानि विंशत्यामावर्भवः
 पवमानश्चतुर्विंशत्यामग्निष्टोमसाम* ॥ १ ॥ तस्य हैके ।
 अग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो नोक्कथ्य
 ऽइति वदन्तस्तद्यदि तथा कुर्युः सार्द्धं स्तोत्रियः शस्त्रा
 सार्द्धमनुरूपः शःसेद्रथन्तरम्पृष्ठः राथन्तरः शस्त्रमग्नि-
 ष्टोमो यज्ञस्तेनेमल्लोकमृद्ध्योति ॥ २ ॥ एकविंशतिः सव-
 नीयाः पशवः । सर्वऽआग्नेयास्तेषां समानङ्गमैत्य
 हैकऽआहुर्वै त्वैते ऽएकादशिन्यावालभेत यऽएवैकाद

* येन साम्ना अग्निष्टोमसंस्था सामाप्यते तदग्निष्टोमसाम ।

शिनेषु कामस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥ स॒थ॒स्थितेऽग्नि-
ष्टोमे । परिहृतासु वसतीवरीष्वद्धर्युरन्नहोमाञ्जुहोति
तेषामुक्तम्राह्मणं 'प्रा॒णाय स्वाहापानाय स्वाहे'ति द्वादशभि-
रनुवाकैर्द्वादश मासाः स॒वत्सरः स॒र्वदः स॒वत्सरः स॒र्वमश्वमेधः
स॒र्वस्याप्त्यै स॒र्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥ एकवि॒ंशस्मिन्ममहर्भ-
वति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकवि॒ंशः सोऽश्वमेधः
स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठापयति तस्मा-
देकवि॒ंशम् ॥ ५ ॥ यद्वैकवि॒ंशम् । एकवि॒ंशो वै पुरुषो
दश हस्त्या ऽअङ्गलयो दश पाद्या ऽआत्मैकवि॒ंशस्तदने-
नैकवि॒ंशेनात्मनैतस्मिन्नेकवि॒ंशे प्रतिष्ठायाम्प्रतितिष्ठति
तस्मादेकवि॒ंशम् ॥ ६ ॥ यद्वैकवि॒ंशम् । एकवि॒ंशो वै
स्तोमानाम्प्रतिष्ठा बहु खलु वा ऽएतदेतस्मिन्नहश्युच्चा-
वचमिव कर्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नहश्युच्चावचम्वहु
कर्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकवि॒ंशे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठित-
क्रियाता ऽइति तस्माद्वैतदेकवि॒ंशमहः ॥ ७ ॥ तस्य
प्रातःसवनम् । 'अग्नि॑न्तस्मिन्ने यो वसु॑रिति होता
पाङ्क्तमाज्यदः शस्त्वैकाहिकमुपसदःशःसति बार्हतश्च प्रऽउग-
म्माधुच्छन्दसश्च त्रिचश ऽउभे सदःशःसति यश्च बार्हते
प्रऽउगे कामो य ऽउ च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोः काम-
योराप्त्यै क्वलृप्त्स्म्रातःसवनम् ॥ ८ ॥ अथातो माध्य-
न्दिनः सवनम् । अतिच्छन्दाः प्रतिपन्नमरुत्वतीयस्य 'त्रिक॑-

द्रुकेषु महिषो यवाशिर'मित्यतिष्टा वा ऽएषा च्छन्दासां
 ऋदुतिच्छन्दा ऽअतिष्टा ऽअश्श्वमेधो यज्ञानामश्श्वमेधस्यै-
 वाप्स्यै सैषैव त्रिः शस्ता त्रिचः सम्पद्यते तेनो तङ्काममा-
 श्नोति यस्त्रिच 'ऽइदं वसो सुतमन्ध' ऽइत्यनुचर ऽएष
 ऽएव नित्य ऽएकाहातान 'ऽइत्थो हि सोम ऽइन्मदे' ऽवि-
 तासि सुक्वतो वृक्तवर्हिष' ऽइति पङ्क्तीश्च षट्पदाश्च
 शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीति मरुत्वतीयम् ॥ ९ ॥ अथातो
 निष्क्रेवल्लयम् । महानाम्भ्यः पृष्ठुम्भवन्ति सानुरूपाः
 सप्रगाथाः शःसति सर्वे वै कामा महानाम्भ्योषु सर्वे
 कामा ऽअश्श्वमेधे सर्वेषाङ्गामानामाप्स्या 'ऽइन्द्रो मदाय
 बावृधे' 'प्रेदैम्ब्रह्म वृत्रतूष्येष्वाविधे'ति पङ्क्तीश्च षट्-
 पदाश्च शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति क्वलृप्तमाम्भ्यन्दि-
 नः सवनम् ॥ १० ॥ अथातस्तृतीयसवनम् । अतिच्छन्दा
 ऽएव प्रतिपद्वैश्वदेवस्या'भि त्यन्देवः सवितारमो-
 ण्यो'रिति तस्या ऽएतदेव ब्राह्मणं ऋत्पूर्वस्या 'ऽअभि
 त्वां देव सवित'रित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै रूप'मुर्दु ण्य
 देवः सविता दुमूना' ऽइति सावित्रः शस्त्वैकाहिके
 निविदन्दधाति 'मही द्यावापृथिवी ऽइह ज्येष्ठे' ऽइति
 चतुर्ऋचन्यावापृथिवीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधा'त्पृभु-
 विर्भवां वाज ऽइन्द्रो नो ऽअच्छे'त्यार्भवः शस्त्वैकाहिके

(१) ऋ० सं० ५. ७. १७। (२) ऋ० सं० १. ५. २९। (३) ऋ० सं० ६
 ३. १८। (४) ऋ० सं० १. ६. १। (५) ऋ० सं० ६. ३. १६। (६) शु० य० सं
 ४. २५। (७) ऋ० सं० १. २. १३। (८) ऋ० सं० ५. ४. ५। (९) ऋ० सं०
 ३. ८. ८। (१०) ऋ० सं० ३. ७. ३।

निविदन्दधाति 'को नु वास्मिन्नावरुणावृताय'न्निति वैश्व-
देवः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥
अथातऽआग्निमारुतम् । 'मूर्ध्नि नन्दिबो ऽअरतिस्पृथिव्या'
ऽइति वैश्वानरीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधात्या रुद्रास
ऽइन्द्रवन्तः सज्जोषस' ऽइति मारुतः शस्त्वैकाहिके निवि-
दन्दधाती'मर्मूषु वो ऽअतिथिमुषर्बुध'मिति नवर्चजात-
वेदसीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति तथद्वैकाहिकानि
निविद्वानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठाया
ऽअप्रच्छ्युत्यै ॥ १२ ॥ तस्यैते पशवो भवन्ति । 'अश्व-
स्तूपरो* गोमृग,† ऽइति पञ्चदश पर्षङ्ग्यास्तेषामुक्तम्ब्राह्मण-
मथैत ऽआरण्या 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय
कलविङ्गावर्षाभ्यस्तित्तिरी'निति तेषाम्बेवोक्तम् ॥ १३ ॥
अथैतानेकविंशतये । चातुर्मास्यदेवताभ्य ऽएकविंशति-
मेकविंशतिस्पशूनालभत ऽएतावन्तो वै सर्वे देवा यावत्य-
श्चातुर्मास्यदेवताः सर्वे कामा ऽअश्वमेधे सर्वान्देवा-
न्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥
सप्तदशैव पशुन्मद्वयमे यूप ऽआलभेत । प्रजापतिः
सप्तदशः सर्वः सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै
सर्वस्यावरुध्यै षोडश षोडशेतरेषु षोडशकलं वा ऽइदं सर्वः

(१) ऋ० सं० ४. २. १३ । (२) ऋ० सं० ४. ५. ११ । शु० य० सं० ७.
२५।३३. ८ । (३) ऋ० सं० ४. ३. २१ । (४) ऋ० सं० ४. ५. १७ । (५) शु०
सं० य० २४. १ ।

* 'श्रुत्योत्तिकालेऽतीतेऽपि श्रुतहीनकालः = त्वपरः ।

† गोमृगः = गवयः ।

(६) शु० य० सं० २४. २० ।

सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै त्रयोदश त्रयो-
 दशारण्यानाकाशेष्वालभते त्रयोदश मासाः सँवत्सरः
 सर्वः सँवत्सरः सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै
 ॥ १५ ॥ अथ पुरा वहिष्पवमानात् । अश्श्वन्निक्तवोदान-
 यन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति तस्योक्तस्त्राह्मणः स्तुते
 वहिष्पवमानेऽश्श्वमास्तावमाकक्रमयन्ति स यद्यव वा
 जिग्नेद्वि वा वृत्तेत समृद्धो मे यज्ञ इति ह विद्यात्तमुपा-
 कृत्याद्धर्ष्युराह होतरभिष्टुहीति तमेकादशभिर्होताभिष्टौति
 ॥ १६ ॥ 'यद्वक्त्रन्दः प्रथमज्जायमान' इति । त्रिः
 प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै
 वृज्जो वीर्यं वृज्जो वृज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ता-
 त्पाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव वृज्जः प्रदीयते योऽस्य
 स्तृत्यस्तः स्तुतवः उप प्रागाच्छसनं वाज्यवोप प्रागा-
 त्परमं व्यत्सस्थमिति ॥ १७ ॥ एते उद्धृत्य । 'मा नो
 मिन्द्रो वरुणो ऽअर्षमायुरित्येतत्सूक्तमद्विगावावपति 'चतु-
 स्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो'रित्यु हैक एतां वृक्कीणास्पु-
 स्तादधति नेदुनायतने प्रणवन्दधामेत्यथो नेदेकवचनेन
 बहुवचनं व्यवायामेति न तथा कुर्यात्सार्द्धमेव सूक्तमा-
 वपे'दुपे प्रागाच्छसनं वाज्यवोप प्रागात्परमं व्यत्सस्थ-
 स्थमिति ॥ १८ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[संवादः]

एते ऽउक्तवा । यदुद्भिगोः परिशिष्टम्भवति तदाह
वासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति तस्मिन्-
नेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञप्तेषुः पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदा-
यन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चत्वारि च शता-
न्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥ निष्ठितेषु पान्नेजनेषु । महिषीम-
श्वायोपनिपादयन्त्यथैनावधिवासेन * सम्प्रोर्णुवन्ति † 'स्व-
र्गो लोके प्रोर्णुवाथा'मित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुः
संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वास्य शिश्नम्महिष्युपस्थे निधत्ते ‡
'वैवृषा वाजी रेतोधा रेतो दधास्वि'ति मिथुनस्यैव सर्व-
त्वाय ॥ २ ॥ तयोः शयानयोः । अश्वं स्वजमानोऽभि-
मेथ'र्युत्सक्कथ्या ऽअव गुदन्धेही'ति तन्न कश्चन प्रत्य-
भिमेथति नेद्यजमानमप्रतिप्रतिः कश्चिदुसदिति ॥ ३ ॥
अथाद्धर्ष्यः कुमारीमभिमेथति । कुमारि हये हये कुमारि
'यकोसकौ शकुन्तिके'ति तङ्कुमारी प्रत्यभिमेथत्यद्धर्ष्यो
हये हयेऽद्धर्ष्यो 'यकोऽसकौ शकुन्तिक' ऽइति ॥ ४ ॥
अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि हये हये महिषि
'माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहत' ऽइति तस्यै
शतः राजपुत्रयोऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणमप्रत्यभिमेथ-

• अथ उपरिष्ठाच्छादनक्षमं वासोऽधिवासः ।

† का० श्रौ० सू० २०. ६. १५ ।

(१) शु० य० सं० २३. २० ।

‡ 'अश्वशिश्रमुपस्थे कुरुते' (का० श्रौ० सू० २०. ६. १६) ।

(२) शु० य० सं० २३. २० । (३) शु० य० सं० २३. २१ । (४) शु० य० सं० २३. २२ ।

(५) शु० य० सं० २३. २३ । (६) शु० य० सं० २३. २४ ।

न्ति ब्रह्मन् ह्ये ह्ये ब्रह्मन्माता च ते पिता च तेऽग्रे
 वृक्षस्य क्रीडत' इति ॥ ५ ॥ अथोद्गाता वावातामभि-
 मेथति । वावाते ह्ये ह्ये वावात 'ऽऊर्द्धामेनामुच्छ्रापये'ति
 तस्यै शतः राजन्न्याऽअनुचर्यो भवन्ति ताऽउद्गातार-
 म्प्रत्यभिमेथन्त्युद्गातर्ह्ये ह्येऽउद्गातारूर्द्धमेनामुच्छ्रयता-
 दिति ॥ ६ ॥ अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते
 ह्ये ह्ये परिवृक्ते 'यर्द्धस्या अहोमेया' इति तस्यै शतः
 सूतग्रामण्यान्दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ताऽहोतारम्प्रत्य-
 अभिमेथन्ति होतर्ह्ये ह्ये होत'र्ध्वदेवासो ललामगु'मिति
 ॥ ७ ॥ अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि
 ह्ये ह्ये पालागलि 'यर्द्धरिणो यवमन्ति न पुष्टम्पशु
 मन्नयत' इति तस्यै शतः क्षात्रसङ्गहीतृणान्दुहितरोऽनुचर्यो
 भवन्ति ताः क्षत्तारम्प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्ह्ये ह्ये क्षत्त-
 'र्ध्वर्द्धरिणो यवमन्ति न पुष्टम्बहु मन्नयत' इति ॥ ८ ॥
 सर्वाप्तिर्वा एषा वाचः । यदभिमेथिकाः सर्वे कामा
 ऽअश्नमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेत्युत्थाप-
 यन्ति महिषीन्ततस्ता यथेतम्प्रतिपरायन्त्यथेतरे सुरभिःमती-
 मृचमन्ततोऽन्वाहुर्ध्विक्क्राव्णोऽअकारिष'मिति ॥ ९ ॥
 [अर्धप्रपाठकः ॥५३॥] अप वा एतेभ्यऽआयुर्देवताः काम-
 न्ति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदन्ति वाचमेवैतत्पुनते देवयज्यायै
 देवतानामनपक्रमाय या च गोमृगे वपा भवति या चाजे तूपरे

(१) शु० य० सं० २३. २५ । (२) शु० य० सं० २३. २६ । (३) शु० य० सं० २३. २७ । (४) शु० य० सं० २३. २८ । (५) शु० य० सं० २३. २९ । (६) शु० य० सं० २३. ३० । (७) शु० य० सं० २३. ३१ । (८) शु० य० सं० २३. ३२ ।

ते ऽअश्वे प्रत्यवधायान्तरन्ति नाश्वस्य वृपास्तीति वदन्तो
न तथा कुर्यादश्वस्यैव प्रत्यक्षस्मेद ऽआहरेत्प्रज्ञाता
ऽद्वतराः ॥ १० ॥ श्रुतासु वृपासु । स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा
प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा
प्रपद्य यथाधिष्ण्यं ऋष्युपविशन्ति ॥ ११ ॥ स होताङ्घ्र्यु-
म्पृच्छति । 'कः स्वदेकाकी चरती'ति तम्प्रत्याह 'सूर्य-
ऽदेकाकी चरती'ति ॥ १२ ॥ अथाङ्घ्र्युर्होतारम्पृच्छति ।
'किं स्वित्सूर्यसमज्ज्योतिरिति तम्प्रत्याह ब्रह्म 'सूर्य-
समज्ज्योतिरिति ॥ १३ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति ।
'पृच्छामि त्वा चितये देवसखे'ति तम्प्रत्याह 'पि तेषु त्रिषु
पदेष्वास्मी'ति ॥ १४ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति ।
'केष्वन्तः पुरुष ऽआविवेशे'ति तम्प्रत्याह 'पश्चस्वन्तः
पुरुष ऽआविवेशे'ति ॥ १५ ॥ एतस्यामुक्तायामुत्थाय ।
सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्यायन्त्यग्रेण हविर्दाने
ऽआसीनमेत्य यथायतनम्पृष्युपविशन्ति ॥ १६ ॥ स होता-
ङ्घ्र्युम्पृच्छति । 'कां स्वदासीत्पूर्वचित्तिरिति तम्प्रत्याह
'द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरिति ॥ १७ ॥ अथाङ्घ्र्युर्होतारम्पृच्छ-
ति । 'कां ऽईमरे पिशङ्गिले'ति तम्प्रत्याह 'जिरे पिशङ्गि-
ले'ति ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । 'कर्त्यस्य

(१) शु० य० सं० २३. ४५ । (२) शु० य० सं० २३. ४६ । (३) शु० य०
सं० २३. ४७ । (४) शु० य० सं० २३. ४८ । (५) शु० य० सं० २३. ४९ ।
(६) शु० य० सं० २३. ५० । (७) शु० य० सं० २३. ५१ । (८) शु० य० सं०
२३. ५२ । (९) शु० य० सं० २३. ५३ । (१०) शु० य० सं० २३. ५४ । (११) शु०
य० सं० २३. ५५ । (१२) शु० य० सं० २३. ५६ । (१३) शु० य० सं० २३. ५७ ।

विष्टाः कस्यक्षराणी'ति तम्प्रत्याह 'षडस्य विष्टाः शतम-
क्षराणी'ति ॥ १९ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणस्पृच्छति । 'को
ऽअस्य वेद भुवनस्य नाभि'मिति तम्प्रत्याह 'वेदाहुमस्य
भुवनस्य नाभि'मिति ॥ २० ॥ अथाद्धर्ष्युं स्वयमानः
पृच्छति । 'पृच्छामि त्वा परमन्तःपृथिव्या' ऽइति तम्प्र-
त्याहे'यं वेदिः पुरो ऽअन्तः पृथिव्या' ऽइति ॥ २१ ॥
सर्वाप्तिर्वा ऽएषा वाचः । यद्ब्रह्मोद्यः सर्वे कामा ऽअश्व-
मेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेति ॥ २२ ॥ उदिते
ब्रह्मोद्ये । अप्रपद्याद्धर्ष्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यम्म-
हिमानङ्गहङ्गह्लाति तस्य पुरोरु'ग्धिरण्यगवर्भः समवर्त्तताग्न्य'
ऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या 'सुभूः स्वयम्भूः प्रथम' ऽइति
'होता यक्षत्प्रापति'मिति प्रैषः 'प्रजापते न त्वदेतान्य-
न्य' ऽइति होता यजति वृषट्कृते जुहोति 'यंस्तेऽहन्तसं-
वत्सरे महिमा सम्बभूवे'ति नानुवृषट्करोति सर्वहुतः हि
जुहोति ॥ २३ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

— ० —

[वपाहोमः]

अथातो वपानाथं होमः । नानैव चरेयुरा वैश्व-
देवस्य वपायै वैश्वदेवस्य वपायाथं हुतायान्तदन्वितरा

- (१) शु० य० सं० २३. ५८. । (२) शु० य० सं० २३. ५९. । (३) शु० य०
२३. ६०. । (४) शु० य० सं० २३. ६१. । (५) शु० य० सं० २३. ६२. । (६) शु०
य० सं० २३. ९१. । (७) शु० य० सं० २३. ६३. । (८) शु० य० सं० २३. ६४. ।
(९) शु० य० सं० २३. ६५. । (१०) शु० य० सं० २३. २

जुहुयुरिति ह स्माह सत्यकामो जाबालो विश्वे वै सर्वे
 देवास्तदेनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ १ ॥ ऐन्द्राग्नस्य
 वपायां हुतायाम् । तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माहतुः
 सौमापौ मानुतन्तव्याविन्द्राग्नी वै सर्वे देवास्तदेनान्य-
 थादेवतम्प्रीणातीति ॥ २ ॥ कायस्य वपायां हुतायाम् ।
 तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह शैलालिः प्रजापतिर्वै
 कः प्रजापतिमु वा ऽअनु सर्वे देवास्तदेनान्यथादेवत-
 म्प्रीणातीति ॥ ३ ॥ एकविंशतिश्चातुर्म्मास्यदेवता ऽअ-
 नुद्रुत्य । एकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माह
 भाल्लवेय ऽएतावन्तो वै सर्वे देवा यावत्त्यश्चातुर्म्मास्यदेवता-
 स्तदेनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ ४ ॥ नानैव चरेयुः ।
 इतीन्द्रोतः शौनकः किमु त्वरेरस्तदेनान्यथादेवतम्प्री-
 णातीत्येतदह तेषां वचोऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ ५ ॥
 अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः प्र-
 चरेयुः सकृदेवदेवत्याभिस्तदेनान्यथादेवतम्प्रीणात्यञ्जसा
 यज्ञस्य स० स्थामुपैति न हलतीति ॥ ६ ॥ हुतासु वपासु ।
 प्रपद्याद्धर्षं रजतेन पात्रेण प्राजापत्यम्महिमानमुत्तरङ्गह-
 ङ्गहाति तस्य पुरोरुग्यः प्राणतो निमिषतो महित्वेति
 विपर्षस्ते याज्यानुवाक्ये ऽअयातयामताया ऽएष ऽएव
 प्रेषो वषट्कृते जुहोति यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमां
 सम्बभूवेति नानुवषट्करोति तस्योक्तम्राह्मणम् ॥ ७ ॥
 नान्येषाम्पशूनान्तेदन्त्या ऽअवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्श्वस्य

दक्षिणतोऽन्येषाम्पशूनामवयन्त्युत्तरतोऽश्वस्य प्लक्षशा-
 खास्वन्येषाम्पशूनामवयन्ति वेतसशाखास्वश्वस्य ॥ ८ ॥
 तदु होवाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः पथ एव ना-
 पोदित्यमिति पूर्वा त्वेव स्थितिरुक्थ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्ष-
 लोकमृद्धानोति सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्व-
 वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्व-
 स्यावरुद्ध्यै ॥ ९ ॥ तस्य त्रिवृद्धिष्पवमानम् * । पञ्चदशा-
 न्न्याज्यानि सप्तदशो साध्यन्दिनः पवमान एकविंशानि
 पृष्ठानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसा-
 मैकविंशान्न्युक्थान्न्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रि-
 स्त्रिवृत्सन्धिर्धृद्द्वितीयस्याहः पृष्ठस्य षडहस्य तच्छस्त्रम-
 तिरात्रो यज्ञस्तेनामुल्लोकमृद्धानोति ॥ १० ॥ एकविंशतिः
 सवनीयाः पशवः । सर्व आग्नेयास्तेषां समानङ्गर्मेत्यु-
 हैक आहुश्चतुर्विंशतिस्त्वैतान्गव्यानालभेत द्वादशब्भ्यो
 देवताब्भ्यो द्वादश मासाः सँवत्सरः सर्वं सँवत्सरः सर्व-
 मश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥ †

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

—०—

* सामगानामुत्तरार्धके तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि (साम० उ० १. १. १-९) ।
 तत्र 'उपास्मै' इत्याद्यं सूक्तम् । 'देवि युतया' इति द्वितीयम् । 'पवमानस्य ते' इति तृतीयम् ।
 प्रातःस्वनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं साम गीयते । तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं
 बहिष्पवमानमित्युच्यते । तत्र स्थितानामुचां पवमानार्थत्वाद्बहिःसम्बन्धाच्च ।

† शतम् ६४०० ।

[प्रत्युत पश्चालम्भः]

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । जनमेजयम्पारि-
क्षितं स्वाजयाञ्चकार तेनेष्ट्वा सर्वाम्पापकृत्याः सर्वाम्ब्रह्म-
हत्यामपजघान सर्वाः ह वै पापकृत्याः सर्वाम्ब्रह्महत्या-
मपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदेतद्वाथयाभिगी-
तम् । आसन्दीवति धान्यादुहः रुक्मिणः हरितस्त्रजम् ॥
अबद्धनादुश्वदः सारङ्गन्देवेभ्यो जनमेजय ऽइति ॥ २ ॥
एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेन-
मेते ऽएव पूर्वे ऽअहनी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेते ऽएव
पूर्वे ऽअहनी ऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेनमित्येते पारि-
क्षितीयास्तदेतद्वाथयाभिगीतम्पारिक्षिता यजमाना ऽअ-
श्वमेधैः परोऽवरम् ॥ अजहुः कर्म पापकम्पुण्याः पुण्येन
कर्मणेति ॥ ३ ॥ एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । अभिजिदति-
रात्रस्तेन ह पर ऽआट्णार ऽईजे कौसल्ल्यो राजा तदेत-
द्वाथयाभिगीतमट्णारस्य परः पुत्रोऽश्वमेधेनमबन्धयत् ॥
हैरण्यनाभः कौसल्ल्यो दिशः पूर्णा अमदहतेति ॥ ४ ॥
एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो
दौर्गहेणेज ऽऐश्वको राजा तस्मादेतद्विषिणाभ्यनूक्तं 'म-
स्माकमत्र पितरस्तु ऽआसन्तस्तु ऽऋषयो दौर्गहे वद्व्य-
मान' ऽइति ॥ ५ ॥ एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । महाव्रतम-
तिरात्रस्तेन ह मरुत ऽआविक्षित ऽईज ऽआयोगवो राजा
तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः

सभासदो बभूवुस्तदेतद्वाथयाभिगीतम्मरुतः परिवेष्टारो
 मरुत्तस्यावसन्न्यहे ॥ आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः
 सभासद ऽडुति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता
 विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन यजते
 ॥ ६ ॥ एते ऽएव पूर्वं ऽअहनी । अप्तोर्यामोऽतिरात्रस्तेन
 हैतेन कक्रेव्य ऽईजे पाञ्चालो राजा विक्रव्य ऽडुति ह वै
 पुरा पञ्चालानाचक्षते तदेतद्वाथयाभिगीतमश्वमेध-
 मालभत विक्रवीणामतिपूरुषः ॥ पाञ्चालः परिवक्त्रायाथ
 सहस्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥ अथ द्वितीयया । सहस्रमास-
 न्नयुता शता च पञ्चविंशतिः ॥ दिक्तोदितः पञ्चालाना-
 म्ब्राह्मणा या विभेजिर ऽडुति ॥ ८ ॥ त्रिवृदग्निष्टोमः ।
 पञ्चदश ऽउक्कथ्यः सप्तदशान्तृतीयमहः सोक्कथकमेकविं-
 शः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्प-
 न्नस्तेन हैतेन क्षसा द्वैतवन ऽईजे मात्स्यो राजा यत्रैत-
 द्द्वैतवनः सरस्तदेतद्वाथयाभिगीतञ्चतुर्दश द्वैतवनो राजा
 सङ्गामजिह्वयान् ॥ इन्द्राय वृत्रघ्नेऽवध्नात्तस्माद्द्वैतवनः
 सर ऽडुति ॥ ९ ॥ चतुर्विंशतिः पवमानाः । त्रिवृदभ्या-
 वर्त्तञ्चतुश्चत्वारिंशतिः पवमाना एकविंशमभ्यावर्त्तम-
 ष्टाचत्वारिंशतिः पवमानास्त्रिंशमभ्यावर्त्तमाग्निष्टोम-
 सामाद्वात्रिंशान्युक्कथान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी
 रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरिति ॥ १० ॥ एतद्विष्णोः क्रान्तम् ।
 तेन हैतेन भरतो दौषन्तिरीजे तेनेष्टेमां वयष्टिं वयानशे
 येयम्भरतानान्तदेतद्वाथयाभिगीतमष्टासप्ततिम्भरतो दौः

षन्तिर्यमुनामनु ॥ गङ्गायां वृत्रघ्नेऽवन्धनात्पञ्चपञ्चाशतः
हयानिति ॥ ११ ॥ अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिंशः शतः
राजाश्श्वान्वद्धाय मेक्ष्यान् ॥ सौद्युम्भिरत्यष्टादन्यान्मा-
यान्मायवत्तर इति ॥ १२ ॥ अथ तृतीयया । शकुन्तला
नाडपितृप्सरा भरतन्दधे ॥ परः सहस्रानिन्द्रायाश्श्वान्वमे-
क्ष्यान्त्यऽआहरद्विजित्य पृथिवीं सर्वांमिति ॥ १३ ॥ अथ
चतुर्थ्या । महदय भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ॥ दि-
वम्मर्त्य इव बाहुभ्यान्नोदापुः पञ्च मानवा इति ॥ १४ ॥
एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिवक्कनानां
राजा तदेतद्वाथयाभिगीतं व्याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण
ऋषभे जनाः ॥ अश्वमेधे धनंलब्ध्वा विभजन्ते स्म
दक्षिणा इति ॥ १५ ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । शोणः
सात्रासाह ईजे पाञ्चालो राजा तदेतद्वाथयाभिगीतः
सात्रासाहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः ॥ उदीरते त्रय-
स्त्रिंशः षट् सहस्राणि वर्ष्मिणामिति ॥ १६ ॥ अथ
द्वितीयया । षट् षट् षड्वा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव ॥
उदीरते त्रयस्त्रिंशः षट् सहस्राणि वर्ष्मिणामिति ॥ १७ ॥
अथ तृतीयया । सात्रासाहे यजमाने पाञ्चाले राज्ञि सुस्रजि ॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्ब्राह्मणा धनैरिति ॥ १८ ॥
गोविनतेन शतानीकः । सात्राजित ईजे काश्यस्याश्व-
मादाय ततो हैतद्वाक्काशयोऽग्नीन्नादधतऽआत्तसोमपीथाः
स्म इति वदन्तः ॥ १९ ॥ तस्य विधा चतुर्विंशः पव-

मानाः । त्रिवृदब्ध्यावर्त्तञ्चतुश्चत्वारिंशः पवमाना ऽएक-
विंशत्याज्यानि तृणवान्युक्थान्येकविंशानि पृष्ठानि
षट्त्रिंशः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमब्ध्यावर्त्तमाग्निष्टोमसा-
मादेकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रि-
स्त्रिवृत्सन्धिः ॥ २० ॥ तदेतद्गाथयाभिगीतम् । शतानीकः
समन्तासु मेद्ध्यः सात्राजितो ह्यम् ॥ आदत्त यज्ञङ्गाशीनाम्भ-
रतः सत्त्वतामिवेति ॥ २१ ॥ अथ द्वितीयया । श्वेतः सम-
न्तासु वशश्चरन्तः शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेद्ध्यम् ॥ आदाय
सह्या दुशमास्यमश्नवः शतानीको गोविनतेन हेज ऽइति
॥ २२ ॥ अथ चतुर्थ्या । महदय भरतानान्न पूर्वं नापरे
जनाः ॥ दिवस्मर्त्य ऽइव पक्षाब्ध्यान्नोदापुः सप्त मानवा
ऽइति ॥ २३ ॥ अथातो दक्षिणानाम् । मद्ध्यमप्रति राष्ट्रस्य
यदन्यद्भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्प्राची
दिग्धोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यद्भूर्धोरुदीच्युद्भ्रातु-
स्तदेव होतृका ऽअन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥ उदयनीयायाथं
सुथंस्थितायाम् । एकविंशतिं वशा ऽअनूबन्ध्या ऽआल-
भते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बाहस्पत्या ऽएतासान्देवतानामा-
पत्यै तद्यद्बार्हस्पत्या ऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु-
ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥ अथ षडेकविंश-
तिर्भवन्ति । एकविंशो वा ऽएष स ऽएष तपति द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएक-
विंश ऽएतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥ उदवसान्नीयायाथं

स॒त्स्थितायाम् * । च॒तस्रश्च जा॒याः कु॒मारी॒म्पञ्चमी॒ञ्च-
त्वा॒रि च श॒तान्न्यनु॒चरीणां॑ व्य॒थासमु॒दित॒न्द्रुक्षि॒णान्ददा॒ति
॥ २७ ॥ अथो॒त्तर॑ः सँव॒त्सर॒मृतु॒पशु॒भिर्व्यज॑ते† । षड्भि॒रा-
ग्नेयै॒र्वस॑न्ते षड्भि॒रैन्द्रै॒र्ग्रीष्मे॒ षड्भिः॑ पा॒र्जन्यै॒र्वा मा॒रुतै॒र्वा
व॒र्षासु॑ षड्भि॒र्मैत्रा॒वरु॑णैः शर॒दि षड्भि॒रैन्द्रा॒वैष्ण॒वैर्हेम॑न्ते
षड्भि॒रैन्द्रा॒बार्ह॑स्पत्यैः शि॒शिरे प॒टुत॑वः सँव॒त्सर॒ ऽऋतु॑ण्वेव
सँव॒त्सरे॑ प्र॒तिति॑ष्ठति षट्त्रि॒ंशदे॑ते प॒शवो॑ भवन्ति प॒ट्त्रि॒ंश-
शद॑क्षरा बृ॒हती॒ बृह॑त्याम॒धि स्वर्गो॑ लोकः प्र॒तिष्ठि॑तस्त॒द्व-
न्ततो॑ बृ॒हत्यै॒व च्छ॒न्दसा॒ स्वर्गे॑ लोके प्र॒तिति॑ष्ठति ॥ २८ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०६ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[पुरुषमेधः]

पुरु॒षो ह नारा॒यणो॑ऽका॒मय॑त । अ॒तिति॑ष्ठेयः स॒र्वाणि
भू॒तान्न्यह॑मे॒वेदः॑ स॒र्वं स्या॑मि॒ति स॒ ऽए॒तम्पुरु॑षमेध॒म्प-
ञ्चरा॒त्रं व्य॑ज्ञ॒वक्र॑तु॒मप॑श्यत्त॒माहर॑त्ते॒नाय॑जत तेनेष्ट्वात्यतिष्ठ-
त्स॒र्वाणि भू॒तानी॑दः स॒र्वम॑भवदु॒तिति॑ष्ठति स॒र्वाणि भू॒ता-
नी॑दः स॒र्वम॑भवति य॒ ऽए॒वं वि॒द्वान्पुरु॑षमेधेन य॒जते॒ यो
वैत॑दे॒वं वे॒द ॥ १ ॥ त॒स्य त्रयो॑वि॒ंशति॑र्हीक्षाः ‡ । द्वा-

* 'उदवसानोयान्ते भार्या ददाति यथासंवादः सानुचरीः' (का० श्रौ० सू० २०. ८. २४) इति ।

† तथा च सूत्रितं कात्यायनमहर्षिणा 'प्रत्युतु पशुनालभते षट् षड्वसन्तायाग्नेयानैन्द्रा-
नपार्जन्यान्मारुतान्वा मेत्रावरुणानैन्द्राबार्हस्पत्यान्' (का० श्रौ० सू० २०. ८. ३०) इति ।

‡ 'पुरुषमेधत्रयोविंशतिर्हीक्षाः' (का० श्रौ० सू० २१. १. १) इति ।

दशोपसदः पञ्च सुत्याः स ऽएष चत्वारिदशद्रात्रः सदी-
क्षोपसत्कश्चत्वारिदशक्षरा विराट् तद्विराजमभिसम्प-
द्यते 'ततो विराडजायत विराजो ऽअधि पुरुष' ऽद्वित्येषा
वै सा विराडेतस्या ऽएवैतद्विराजो यज्ञम्पुरुषजनयति
॥ २ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्रो दशतो भवन्ति तद्यदेता-
श्चतस्रो दशतो भवन्त्येषाञ्चैव लोकानामाप्त्यै दिशाञ्च-
मेव लोकम्प्रथमया दशताप्नुवन्नन्तरिक्षन्दितीयया
दिवन्तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या तथैवैतद्यजमान ऽइमेव
लोकम्प्रथमया दशताप्नुोत्यन्तरिक्षन्दितीयया दिवन्तृती-
यया दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वा ऽइदं सर्वं श्वादिमे च लोका
दिशश्च सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥
एकादशाग्नीषोमीयाः † पशव ऽउपवसथे । तेषां समा-
नङ्गमैकादश यूपा ऽएकादशाक्षरा त्रिष्टुब्बज्जस्त्रिष्टु-
ब्बीर्यन्त्रिष्टुब्बज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मान-
नमपहते ॥ ४ ॥ एकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्बज्जस्त्रिष्टुब्बीर्यन्त्रिष्टुब्बज्जेणैवैतद्वीर्येण
यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ५ ॥ येद्वैवकादशिना
भवन्ति । एकादशिनी वा ऽइदं सर्वम्प्रजापतिर्हैकादशिनी
सर्वः हि प्रजापतिः सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्व-
स्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥ स वा ऽएष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञ-

(१) शु० य० सं० ३१. ५ ।

(२) 'य' 'ज' पुस्तकयोः "एकादशाग्निषोमीयाः" इति पाठो दृश्यते, स तु ग्रामादिक
एव, 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' (पा० ६. ३. २७) इति सूत्रेण—ईद्विधानात् ।

+ का० श्रौ० सू० २१. १. ५ ।

कृतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः संव-
त्सरो यस्मिन् पञ्चविधमधिदेवतमद्वयार्त्तमन्तर्देनेन सर्व-
माप्नोति ॥ ७ ॥ तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति ।
अथोक्कथ्योऽथातिरात्रोऽथोक्कथ्योऽथाग्निष्टोमः स वा
ऽएष ऽउभयतो ज्योतिरुभयतऽउक्कथ्यः ॥ ८ ॥ यवमद्वयः
पञ्चरात्रो भवति । इमे वै लोकाः पुरुषमेध ऽउभयतो-
ज्योतिषो वा ऽइमे लोकाः ऽअग्निनेन ऽआदित्येनामुतस्त-
स्ममादुभयतो ज्योतिरुभयतऽउक्कथ्यः ऽआत्मातिरात्रस्तद्यदेता ऽउ-
क्कथ्यावतिरात्रमभितो भवतस्तस्ममाद्यमात्मानेन परि-
वृद्धोऽथ यदेष वर्षिष्टोऽतिरात्रोऽहन्नाथं स मध्ये तस्मा-
द्यवमद्वयो युते ह वै द्विपन्तर्भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य
द्विपन्तर्भ्रातृव्यः ऽइत्याहुर्ग्यः ऽएवं वेद ॥ ९ ॥ तस्याय-
मेव लोकाः प्रथममहः । अयमस्य लोको वसन्तः ऽऋ-
तुर्यदूर्द्धमस्माद्धोकादवाचीनमन्तरिक्षात्तद्वितीयमहस्तद्वस्य
ग्रीष्मः ऽऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्यममहरन्तरिक्षमस्य
वर्षाशरदावृत्तं यदूर्द्धमन्तरिक्षादवाचीनन्दिवास्तच्चतुर्थमह-
स्तद्वस्य हेमन्तः ऽऋतुर्योगेवास्य पञ्चममहर्गिरस्य शिशिर
ऽऋतुरित्यधिदेवतम् ॥ १० ॥ अथाद्वयार्त्तम् । प्रतिष्टो-
वास्य प्रथममहः प्रतिष्टो ऽअस्य वसन्तः ऽऋतुर्यदूर्द्ध-
मप्रतिष्टाया ऽअवाचीनमद्वयात्तद्वितीयमहस्तद्वस्य ग्रीष्मः
ऽऋतुर्मध्यमेवास्य मध्यममहर्मध्यमस्य वर्षाशरदावृत्तं
यदूर्द्धमद्वयादवाचीनः शीर्ष्णस्तच्चतुर्थमहस्तद्वस्य हेमन्तः
ऽऋतुः गिर ऽएवास्य पञ्चममहः गिरोऽस्य शिशिरः ऽऋतु-

रेवमिमे च लोकाः सँवत्सरश्चात्मा च पुरुषमेधमभिसम्प-
द्यन्ते सर्वं वा इदमे लोकाः सर्वं सँवत्सरः सर्वमात्मा
सर्वस्पुरुषमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ० —

[ब्राह्मणादीनामष्टाचत्वारिंशत्संख्यकानामग्निष्ठे यूप्ते नियोजनादि]

अथ यस्मात्पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पुरय-
मेव पुरुषो योऽयम्पवते सोऽस्याम्पुरि शेते तस्मात्पुरुष-
स्तस्य यदेषु लोकेष्वन्नन्तदस्यान्नमेधस्तद्यदस्यैतदन्नमे-
धस्तस्मात्पुरुषमेधोऽथो यदस्मिन्मेधयान्पुरुषानालभते
तस्माद्वै पुरुषमेधः ॥ १ ॥ ताद्वै मध्यमेऽहन्नालभते ।
अन्तरिक्षं वै मध्यममहरन्तरिक्षमु वै सर्वेषाम्भूतानामायत-
नमथोऽन्नं वा एते पशव उदरम्मध्यममहरुदरे तदन्न-
न्दधाति ॥ २ ॥ ताद्वै दश दशालभते । दशाक्षरा विरा-
द्विराड् कृत्स्नमन्नङ्कृत्स्नस्यैवान्नायस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥ एका-
दश दशतऽालभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रि-
ष्टुब्वीर्षन्त्रिष्टुब्जैर्वैतद्वीर्षेण यजमानो मध्यतः पाप्मान-
नमपहते ॥ ४ ॥ अष्टाचत्वारिंशतम्मध्यमे यूप्तेऽाल-
भते । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो
जगत्यैवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ ५ ॥ एकादशैकादशेतरेषु । एका-
दशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्वीर्षन्त्रिष्टुब्जैर्वैतद्वीर्षेण
यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ६ ॥ अष्टाऽउत्तमाना-
लभते । अष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्ब्रह्मैवैतदस्य

सर्वस्योत्तमङ्करोति तस्माद्ब्रह्मास्य सर्वस्योत्तममित्याहुः
 ॥ ७ ॥ ते वै प्रजापत्या भवन्ति । ब्रह्मा वै प्रजापति-
 ब्राह्मो हि प्रजापतिस्तस्मात्प्रजापत्या भवन्ति ॥ ८ ॥
 स वै पशुनुपाकरिष्यन् * । एतास्तिवः सावित्री-
 एहुतीर्जुहोति 'देव सवितस्तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वानि देव
 सवित'रिति सवितारम्प्रीणाति सोऽस्मै प्रीत एतान्पु-
 षान्प्रसौति तेन प्रसूतानालभते ॥ ९ ॥ ब्रह्मणे ब्राह्म-
 णमालभते । ब्रह्मा वै ब्राह्मणो ब्रह्मैव तद्ब्रह्मणा समर्द्ध-
 यति क्षत्राय राजन्न्यं क्षत्रं वै राजन्न्यः क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण
 समर्द्धयति मरुद्ग्रथो वैश्वं विशो वै मरुतो विशमेव
 तद्विशा समर्द्धयति तपसे शूद्रन्तपो वै शूद्रस्तप एव तत्त-
 पसा समर्द्धयत्येवमेता देवता यथारूपस्पृशुभिः समर्द्धयति
 ता एनदः समृद्धाः समर्द्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥ १० ॥
 आज्येन जुहोति । तेजो वा आज्यन्तेजसैवास्मिन्स्त-
 तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानाम्प्रियन्धाम यदाज्य-
 म्प्रियेणैवैनान्धाम्स्मना समर्द्धयति त एनदः समृद्धाः सम-
 र्द्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥ ११ ॥ नियुक्ताः पुरुषान् । ब्रह्मा
 दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति 'सहस्रशीर्षा पुरुषः
 सहस्राक्षः सहस्रपा'दित्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वा इदं
 सर्वदः सर्वस्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या इत्थमसी-
 र्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतश्मह्यत्येवाथो यथैष तथैनमेतदाह

* 'पशुनुपाकरिष्यन्नितरात्रेण देव सवितरिति प्रत्युचं जुहोति' (का० श्रौ० सू.
 २१. १. ६) इति ।

(१) शु० य० सं० ३० । १-३ । (२) शु० य० सं० ३१. १ ।

तत्पृथग्निष्कृताः पशवो बभूवुरसंज्ञप्ताः ॥ १२ ॥ अथ
 हैनं वागम्भ्युवाद । पुरुष मा सन्तिष्ठिषो यदि सत्स्थाप-
 यिष्यसि पुरुष एष पुरुषमत्स्यतीति तान्पृथग्निष्कृता-
 नेवोदसृजत्तदेवत्या ऽआहुतीरजुहोत्ताभिस्ता देवता ऽअग्नी-
 णात्ता ऽएनम्प्रीता ऽअग्नीणन्तसर्वैः कामैः ॥ १३ ॥
 आज्येन जुहोति । तेजो वा ऽआज्यन्तेजसैवास्मिँस्तत्तेजो
 दधाति ॥ १४ ॥ ऐकादशिनैः सत्स्थापयति । एकादशा-
 क्षरा त्रिष्टुब्बज्ज्त्रिष्टुब्बीर्यन्त्रिष्टुब्बज्जेणैवैतद्वीर्येण यज-
 मानो मद्ध्यतः पाप्मानमपहते ॥ १५ ॥ उदयनीयायां
 सत्स्थितायाम् । एकादश वशा ऽअनूबन्ध्या ऽआलभते
 मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या ऽएतासान्देवतानामाप्यै
 तद्यद्बार्हस्पत्या ऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु-
 ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥ अथ यदेकादश
 भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्बज्ज्त्रिष्टुब्बीर्यन्त्रिष्टुब्ब-
 ज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमपहते त्रैधा-
 तव्युदवसानीयासावेव बन्धुः ॥ १७ ॥ अथातो दक्षि-
 णानाम् । मद्ध्यमप्रति राष्ट्रस्य यदग्न्यङ्गमेव ब्राह्मणस्य
 च वित्तात्सपुरुषमप्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रती-
 च्यङ्गम्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका ऽअश्वाभक्ताः ॥ १८ ॥
 अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसन्दद्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः
 नृवैः सर्ववेदसः सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्यै सर्वस्यावरुद्धै

॥१९॥ अथात्मन्नग्नी समारोह्य * । उत्तरनारायणेनादित्यमुप-
स्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो
भवति यद्यु ग्रामे विवत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारा-
यणनैवादित्यमुपस्थाय । गृहेषु प्रत्यवस्येदथ तान्न्यज्ञकू-
तनाहरेत यानभ्याप्नुयात्स वा ऽष न सर्वस्मा ऽअनु-
वक्तव्यः सर्वः हि पुरुषमेधो नेत्सर्वस्मा ऽइव सर्वस्त्र-
वाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ
योऽस्य प्रियः स्यान्नेत्वेव सर्वस्मा ऽइव ॥ २० ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[सर्वमेधः]

ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तप-
स्यानन्त्यमस्ति हुन्ताहुम्भूतेष्वारत्मानञ्जुह्वानि भूतानि
चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वारत्मानः हुत्वा भूतानि चात्मानि
सर्वेषाम्भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यमप्येत्तथै-
वैतद्यजमानः सर्वमेधे सर्वान्मेधान्हुत्वा सर्वेषाम्भूतानां श्रै-

* का० श्रौ० सू० २१. १. १७ । 'गार्हपत्येऽधरारणिमनुग्रहत्याहवनीय उत्तरारणिमात्म-
न्यग्नी समारोप्यारण्यं व्रजेत्' इति शाङ्खायनोक्तिः । तथा च मनुः 'आत्मन्यग्निं समारोप्य
ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्' (मनु० ६. ३८) इति ।

'त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवा केनानपेक्षमाणोऽऽ-
गत्वा न प्रत्यवेयात्' 'ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः' (का० श्रौ० सू० २१. १. १७-१८) इति
कात्यायनोक्तिः ।

(१) "अद्भ्यः सम्भृतः" इत्यादिपणां कण्डिकानामुत्तरनारायणमिति संज्ञा ।

(२) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्भूतानाम्' इत्यस्य स्थाने 'सर्वाणि भूतानि' इति
पाठः समुपलभ्यते ।

श्रेष्ठ्यथं स्वाराज्यमाधिपत्यम्पृथ्वेति ॥ १ ॥ स वा ऽएष
 सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञकृतुर्भवति । दशाक्षरा विराड्वि-
 राडु कृत्स्नमन्नकृत्स्नस्यैवान्नायस्यावरुद्धयै तस्मिन्नग्नि-
 म्पराद्धयञ्चिनोति परमो वा ऽएष यज्ञकृतूनां व्यत्सर्वमेधः
 परमेणैवैनम्परमसाङ्गमयति ॥ २ ॥ तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः
 अथममहर्भवति । अग्निर्वा ऽअग्निष्टुदग्निष्टोमोऽग्निमुखा
 ऽउ वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवानामाप्यै तस्याग्नेया ग्रहा
 भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । इन्द्रो वै सर्वे
 देवाः सर्वेषान्देवानामाप्यै तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्रयः
 पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥ सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तु-
 तीयमहर्भवति । सूर्यो वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवाना-
 माप्यै तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वः
 सौर्यमसदिति ॥ ५ ॥ वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे
 वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवानामाप्यै तस्य वैश्वदेवा ग्रहा
 भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमसदिति
 ॥ ६ ॥ आश्वमेधिकम्मद्व्यमम्पञ्चममहर्भवति । तस्मिन्न
 श्वम्मोद्धयमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्यै ॥ ७ ॥ पौरुषमे-
 धिकम्मद्व्यमः षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मोद्धयान्पुरु-
 षानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्यै ॥ ८ ॥ अप्तोर्यामः सप्त-
 ममहर्भवति । सर्वेषां व्यज्ञकृतूनामाप्यै तस्मिन्सर्वा
 न्मेद्धयानालभते यच्च प्राणि यच्चाप्राणि वपा वपावताञ्जुहोति

त्वंच ऽउत्कर्त्तमवपाकानां संवन्नश्चमोषधिवनस्पतीनाम्प्र-
 किरन्ति शुष्काणाञ्चाद्राणाञ्चान्नमन्नञ्जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै
 सर्वञ्जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै
 प्रातःसवने हुतासु वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु
 हविषु ॥ ९ ॥ त्रिणवमष्टममहर्भवति । वज्जो वै त्रिणवो
 वज्जेण खलु वै क्षत्रं स्पृतन्तद्वज्जेणैव क्षत्रं स्पृणोति
 ॥ १० ॥ त्रयस्त्रिंशन्नवममहर्भवति । प्रतिष्टा वै त्रय-
 स्त्रिंशः प्रतिष्टित्यै ॥ ११ ॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
 रात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
 रात्रः सर्वः सर्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १२ ॥
 अथातो दुक्षिणानाम् । मध्यमप्रति राष्ट्रस्य षड्यद्ब्रा-
 ह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा
 ब्रह्मणः प्रतीच्यद्ध्यौरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका
 ऽअन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥ तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवन
 ऽईजे । तेनेष्टात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदः सर्वमभवदुति-
 तिष्ठति सर्वाणि भूतानीदः सर्वमभवति य एवं विद्वा-
 न्सर्वमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद ॥ १४ ॥ तः ह कश्यपो
 याजयाञ्चकार । तदपि भूमिः श्लोकजगौ न मा मर्त्यः
 कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्म्मभौवन मन्द ऽआसिथ ॥
 उपमङ्क्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते सङ्गर
 कश्यपायेति ॥ १५ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[ब्राह्मणचतुष्टयेन पितृमेघनिरूपणम्]

* अथास्मै इममशानङ्कुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा यो वै कश्च स्मियते स शवस्तस्मा एतदुन्नङ्करोति तस्माच्छ-
वान्नः शवान्नः ह वै तच्छमशानमित्याचक्षते परोक्षः इमशा
ऽउ हैव नाम पितृणामन्तारस्ते हामुष्मिँल्लोकेऽकृतश्मशानस्य
साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्य एतदुन्नङ्करोति तस्मा-
च्छमशान्नः इमशान्नः ह वै तच्छमशानमित्याचक्षते
परोक्षम् ॥ १ ॥ तद्वै न क्षिप्रङ्कुर्ष्यात् । नेन्नवमघङ्कर-
वाणीति चिर एव कुर्ष्यादघमेव तत्तिरः करोति यत्र
समा नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदघङ्कमयति यद्यनु-
स्मरेयुः ॥ २ ॥ अयुङ्गेषु सँवत्सरेषु कुर्ष्यात् । अयुङ्गः
हि पितृणामेकनक्षत्र एकेनक्षत्रः हि पितृणाममावास्या-
याममावास्या वा एकेनक्षत्रमेको हि यद्वेताः रात्रिः
सर्वाणि भूतानि सँवसन्ति तेनो तङ्गाममाप्नोति यः सर्वेषु
नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥ शरदि कुर्ष्यात् । स्वधा वै शरत्स्वधो वै
पितृणामन्नन्तदेनमन्ने स्वधायान्दधाति माघे वा मा नोऽघ-
मभूदिति निदाघे वा नि नोऽघन्धीयाता ऽडुति ॥ ४ ॥ [अर्ध-
प्रपाठकः ॥ ५ ॥] चतुःशक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
दिक्ष्वस्पृहन्त ते देवा ऽअसुरान्तस्पृहन्तान्भ्रातृव्यान्दि-
ग्भ्योऽदन्त तेऽदिकाः पुराभवस्तस्माद्या द्वैव्यः प्रजा-

* अत्राध्यायारम्भे 'अथास्मै कल्याणङ्कुर्वन्ति' इत्यधिकः पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोस्त्व-
भ्यते । स तु ग्रामादिक एव प्रतीयते, प्राचीनतमहस्तलिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् ।

इच्चतुःखकीनि ताः इमशानानि कुर्वतेऽथ वा ऽआसुर्ष्यः
 प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्त ह्येनान्दिग्मभ्य
 ऽउभे दिशावन्तरेण विदधाति प्राचीञ्च दक्षिणाञ्चैत-
 स्यात् ह दिशि पितृलोकस्य द्वारद्वारैर्वैनस्पितृलोकम्प्रपाद-
 यति सक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनावन्तरदिक्षु
 तदेनः सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥ अथातो
 भूमिजोषणस्य । उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनु-
 ष्याणान्दिक्तदेनम्मनुष्यलोक ऽआभजत्येतद्ध वै पितरो
 मनुष्यलोक ऽआभक्ता भवन्ति यदेषाम्प्रजा भवति प्रजा
 हास्य इश्रेयसी भवति ॥ ६ ॥ दक्षिणाप्प्रवणे * कुर्ष्या-
 दित्याहुः । दक्षिणाप्प्रवणो वै पितृलोकस्तदेनस्पितृलोक
 ऽआभजतीति न तथा कुर्ष्यादामीवद्ध नाम तच्छ्रमशान-
 करणङ्घ्रिष्वे हैषामपरोऽनुप्प्रैति ॥ ७ ॥ दक्षिणाप्प्रवणस्य
 प्रत्यर्षे कुर्ष्यादित्यु हैक ऽआहुः । तत्प्रत्युच्छ्रितमघम्भव-
 तीति नो ऽएव तथा कुर्ष्याद्यद्वा ऽउदीचीनप्रवणे करोति
 तदेव प्रत्युच्छ्रितमघम्भवति ॥ ८ ॥ यस्यैव समस्य सतः ।
 दक्षिणतः पुरस्तादाप ऽएत्य सत्स्थायाम्प्रग्नत्य ऽएता-
 न्दिशमभिनिष्पद्याक्षय्या ऽअपोऽपिपद्येरस्तत्कुर्ष्याद्विन्नं वा
 ऽआपोऽन्नाद्यमेवास्मा ऽएतत्परस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतमु
 वा ऽआप ऽएषो ह जीवानान्दिगन्तरेण सप्तऽर्षीणाञ्चो-
 दयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव तज्जीवेषु दधाति
 तद्धैतत्प्रतिमीवन्नाम इमशानकरणजीवेभ्यो हितं यद्वाव

जीवेभ्यो हितन्तृपितृभ्यः ॥ ९ ॥ कम्बति * कुर्व्यात् ।
 कम्मेऽसदित्यथो शम्बति शम्मेऽसदिति नाधिपथङ्कुर्व्या-
 न्नाकाशे नेदाविरघङ्करवाणीति ॥ १० ॥ गुहा सदवतापि
 स्यात् । तद्यद्गुहा भवत्यघमेव तद्गुहा करोत्यथ यदव-
 ताप्यसौ वा ऽआदित्यः पाप्मनोऽपहन्ता स ऽएवास्मा-
 त्पाप्मानमपहन्यथो ऽआदित्यज्योतिषमेवैनङ्करोति ॥ ११ ॥
 न तस्मिन्कुर्व्यात् । यस्येत्थादनूकाशः स्याद्याचमानः
 ह नाम तस्मिन्नेषामपरोऽनुष्प्रेति ॥ १२ ॥ चित्र-
 स्पश्चात्स्यात् । प्रजा वै चित्रश्चित्रः हास्य प्रजा
 भवति यदि चित्रन्न स्यादापः पश्चादोत्तरतो वा स्युरापो
 ह्येव चित्रश्चित्रः हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥ ऊषरे
 करोति । रेतो वा ऽऊषाः प्रजननन्तदेनस्पजनन ऽआभ-
 जत्येतद्ध वै पितरः प्रजनन ऽआभक्ता भवन्ति यदेपा-
 स्पजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥
 समूले समूलः हि पितॄणां वीरिणमिश्र ऽएतद्धास्याः
 पित्र्यमनतिरिक्तमथो ऽअघमेव तद्बद्ध करोति ॥ १५ ॥ न
 भूमिपाशमभिविद्व्यात् । न शरन्नाश्मगन्धान्नाद्व्याण्डान्
 पृश्निपण्णीन्नाश्वस्थस्यान्तिकङ्कुर्व्यान्न विभीतकस्य न तिल्व-
 कस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोधस्य ये चान्ये पाप-
 नामानो मङ्गलोपेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥
 अथात ऽआवृदेव । अग्निविधयाग्निचितः इमशानङ्करोति

* 'शम्बति कम्बति वा' (का० श्रौ० सू० २१. ३. २२.) इति ।

(१) 'वीरिणमिश्रमेतद्धास्याः' इति 'ग' पुस्तके । 'वीरिणमिश्रमेतमेतद्धास्याः' इति
 च 'ज' पुस्तके ।

यद्वै यजमानोऽग्निञ्चिनुतेऽमुष्मै तल्लोकाय यजेनात्मानं
संस्कुरुत एतदु ह यजियङ्कर्मसिंस्थितमा इमशान-
करणात्तद्यदग्निविध्याग्निचितः इमशानङ्करोत्यग्निचित्यामेव
तत्सिंस्थापयति ॥ १७ ॥ तद्वै न महत्कुर्यात् । नेन्महदघङ्कर-
वाणीति यावानपक्षपुच्छोऽग्निस्तावत्कुर्यादित्यु हैक आहुः
समानो ह्यस्यैष आत्मा यथैवाग्नेस्तथेति ॥ १८ ॥ पुरुष-
मात्रन्वेव कुर्यात् । तथापरस्मा अवकाशन्न करोति
पश्चाद्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरीयसीङ्कुरुत
उत्तरतो वर्षीयः प्रजा वा उत्तराः प्रजामेव तद्वर्षीयसी-
ङ्कुरुते तद्विधायापसलविस्त्रुष्टाभि स्पन्द्याभिः पर्वतनो-
त्यपसलवि पित्र्यः हि कर्म ॥ १९ ॥ अथोद्धन्तवा आह ।
स यावत्येव निवप्स्यन्त्स्यात्तावदुद्धन्त्यात्पुरुषमात्रन्वेवो-
द्धन्त्यात्तथापरस्मा अवकाशन्न करोत्यथो ओषधिलोको
वै पितर ओषधीनां ह मूलान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्या
अन्तर्हितोऽसदिति ॥ २० ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

अन्तर्द्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये
प्राजापत्या अस्मिंल्लोकेऽस्पृष्टन्त ते देवा असुरान्तस-
पत्नान्भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त तस्माद्या दैव्यः
प्रजा अनन्तर्हितानि ताः इमशानानि कुर्वतेऽथ या
आसुर्यः प्राच्यास्त्वये त्वदन्तर्हितानि ते चम्वान्त्वय-
स्मिंस्त्वत् ॥ १ ॥ अथैनत्परिश्रद्धिः परिश्रयति ।

या ऽएवामूहं परिश्श्रुतस्ता ऽएता यजुषा ताहं परिश्श्रयति
तूष्णीमिमा दैवश्चैव तस्मिन् यश्च व्य्याकरोत्यपरिमिता-
भिरपरमितो ह्यसौ लोकः ॥ २ ॥ अथैनस्पलाशशाखया
व्युदूहति * । यदेवादो व्युदूहनन्तदेतदुपेतो यन्तु
पणयोऽसुम्नना देवपीयव, ऽइति पणीनेवैतदसुम्नान्देव-
पीयूनसुररक्षसाद्यस्माल्लोकादुपहन्त्यस्य लोकः सुतावत'
ऽइति सुतवान्हि य ऽईजानो 'द्याभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्त'-
मिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकङ्करोति ॥ ३ ॥
'यमो ददात्ववसानमस्मा' ऽइति । यमो ह वा ऽअस्या-
मवसानस्येष्टे तमेवास्मा ऽअस्यामवसानं व्याचति तान्द-
क्षिणोदस्यत्युदगितरान्दैवश्चैव तस्मिन् यश्च व्य्याकरोति
॥ ४ ॥ अथ दक्षिणतः सीरं व्युनक्ति । उत्तरत ऽइत्यु
हैक ऽआहुः स यथा कामयेत तथा कुर्वाद्युक्तेति
सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते 'सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्या-
ल्लोकमिच्छति'ति सवितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्या-
ल्लोकमिच्छति 'तस्मै युज्यन्तामुस्त्रिया' ऽइत्येतस्मा ऽउ
हि कर्मण ऽउस्त्रिया युज्यन्ते ॥ ५ ॥ षड्गवम्भवति ।
षडृतवः सँवत्सर ऽऋतुष्वेवैनमेतस्सँवत्सरे प्रतिष्ठाया-
म्प्रतिष्ठापयति तदपसलवि पर्वाहृत्योत्तरतः प्रतीचीम्प्र-
थमाथं सीताङ्कषति 'वायुं पुनार्त्वि'ति 'सविता

* का. श्री० सू० २१. १. ३१ ।

(१) शु० य० सं० ३५. १ । (२) शु० य० सं० ३५. १ । (३) शु० य०
३५. १ । (४) शु० य० सं० ३५. १ । (५) शु० य० सं० ३५. २ । (६) शु०
य० सं० ३५. २ । (७) शु० य० सं० ३५. ३ । (८) शु० य० सं० ३५. ३ ।

पुनास्त्रि'ति जघनाद्धेन दक्षिणाग्नेर्भ्राजसे'ति दक्षिणा-
द्धेन प्राची० 'सूर्यस्य वृचसे'त्यग्नेणोदीचीम् ॥ ६ ॥ *
चतस्रः सीता यजुषा कृषति † । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नन्त-
स्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो
तद्यदिमा दिशः ॥ ७ ॥ अथारमानं विकृषति । तद्यदेव
संवत्सरेऽन्नन्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमुपरि-
मिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥ अथैनद्विमुञ्चति ।
कृत्वा तत्कर्म यस्मै कर्मण ऽएनद्युङ्क्ते 'विमुच्च्यन्ता-
मुस्त्रिया' ऽदुर्येतस्मा ऽउ हि कर्मण ऽउस्त्रिया युज्यन्ते
॥ दक्षिणोदस्यत्युदगितरद्वैवैव तत्पितृयश्च वव्याकरोति ॥ ९ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

— ० —

अथ सर्वौषधं वपति । यदेवाद्दः सर्वौषधन्तदेतद्बद्धी-
भिस्तद्वपत्येकयेदन्दैवैव तत्पितृयश्च वव्याकरो'त्यश्श्वेत्ये
वो निषदनम्पण्णे वो वसतिष्कृते'ति ज्योग्जीवातुमेवैबभ्य
ऽएतद्दाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसानुप्प्रेति ॥ १ ॥
अथैनन्निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठास्यामेवैनमेतत्प्रति-
ष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति पुरादित्यस्योदयात्तिर ऽइव वै पितर-
स्तिर ऽइव रात्रिस्तिर ऽएव तत्करोति यथा कुर्वतोऽबभ्यु-

(१) शु० य० सं० ३५. ३ । (२) शु० य० सं० ३५. ३

* अत्र शतम् ६८०० ।

† का० श्री० सू० २१. ४. १ ।

(३) शु० य० सं० ३५. ३ । (४) शु० य० सं० ३५. ४ ।

दियात्तदेनमुभयोरहोरात्रयोऽप्रतिष्ठापयति ॥२॥ 'सवितृता
 ते शरीराणि । मातुरुपस्थ ऽआवपस्त्रि'ति सवितैवास्तैतच्छ-
 रीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थ ऽआवपति 'तैस्यै पृथिवि
 ब्रह्मणे'ति अथैवास्माऽइयः शः स्यादेवमेवमाह
 'प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधास्म्यमा'विति
 नाम गृहात्ययं त्रै लोकऽउपोदकस्तदेनप्रजापतौ देवता-
 यामुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥ अथ कञ्चिदाह ।
 एतान्दिशमनवानन्तस्त्वा कुम्भप्रक्षीयानपेक्षमाण ऽएहीति
 तत्र जपति 'परस्मृत्यो ऽअनु परोहि पन्थां व्यस्ते ऽअन्य
 ऽइतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः
 प्रजाः शरीरो मोत वीरा'निति ज्योम्जीवातुमेवैवभ्य
 ऽएतदाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसानुप्रैति ॥ ४ ॥
 अथैनं व्यधाङ्गकल्पयति । 'शं व्रातः शः हि ते घृणिः शन्ते
 भवन्तिवृद्धकाः ॥ शन्ते भवन्त्यग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभि-
 श्शुचन्' ॥ 'कल्पन्तान्ते दिशस्तुब्ध्यमापः शिवत्मास्तु-
 ब्ध्यभवन्तु सिन्धवः ॥ अन्तरिक्षः शिवन्तुब्ध्यङ्गकल्पन्तान्ते
 दिशः सर्वा' ऽइत्येतदेवास्मै सर्वङ्गकल्पयत्येतदस्मै शिव-
 ङ्करोति ॥ ५ ॥ अथ त्रयोदश पादमात्र्य ऽइष्टका ऽअल-
 क्षणाः कृता भवन्ति । या ऽएवामूरग्नाविष्टकाः कृता एता
 बुजुषा ता ऽउपदधाति तूष्णीमिमा द्वैवधैव तस्मिन्त्रयञ्च
 व्ययकरोति ॥ ६ ॥ त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश मासाः

(१) छ० य० सं० ३५. ५। (२) छ० य० सं० ३५. ५। (३) छ० य० सं० ३५. ६। (४) छ० य० सं० ३५. ७। (५) छ० य० सं० ३५. ८। (६) छ० य० सं० ५३. ९।

सँवत्सरः ऽऋतुष्वेवैनमेतत्सँवत्सरेऽप्रतिष्ठायाः प्रतिष्ठाप-
यति ॥ ७ ॥ पादमात्रयो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः
प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिरऽइव वै
पितरस्तिरऽइव तद्यदलक्षणन्तिरऽएव तत्तिरः करोति
॥ ८ ॥ तासामेकस्मिन्मध्ये प्राचीमुपदधाति । स ऽआत्मा
तिस्रः पुरस्तान्मूर्द्धसः हितास्तच्छिरस्तिस्त्रो दक्षिणतः स
दक्षिणः पश्चस्तिस्त्र उत्तरतः स ऽउत्तरः पश्चस्तिस्त्रः
पश्चात्तत्पुच्छः सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा
॥ ९ ॥ अथ प्रदरात्पुरीषमाहर्त्तवा ऽआह । एतद्धास्याः
पित्र्यमनतिरिक्तमथो ऽअघमेव तद्वद्ध करोत्यस्मिन्नु हैकेऽ-
वान्तरदेशे कर्षूङ्गात्वा ततोऽब्भ्याहारङ्कुर्वन्ति परिकृषन्त्यु हैके
दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोऽब्भ्याहारङ्कुर्वन्ति स यथा
कामयेत तथा कुर्ष्यात् ॥ १० ॥ तद्वै न महत्कुर्ष्यात् ।
नेन्महदघङ्करवाणीति यावानुद्वाहुः पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य *
कुर्ष्यान्मुखदग्ध्रम्ब्राह्मणस्योपस्थदग्ध्रं स्त्रिया ऽऊरुदग्ध्रं
वैश्यस्याष्टीवद्दग्ध्रं शूद्रस्यैवं वीर्ष्या ह्येत ऽइति ॥ ११ ॥
अधोजानु त्वेव कुर्ष्यात् । तथापरस्मा ऽअवकाशन्न करोति
तस्य विक्रयमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा
प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति तान्न न्यस्येद्धृत्वा वैनामूढ्वा
वा गृहेषुच्छ्रयेत्प्रजामेव तद्गृहेषुच्छ्रयति ॥ १२ ॥ कृत्वा
यवान्वपति । अघस्मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति
कस्मेऽसदिति दग्धैः प्रच्छादयत्यरूक्षतायै ॥ १३ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथैनञ्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशम्पुरस्ताद्ब्रह्म
 वै पलाशो ब्रह्मपुरोगवमेवैनं स्वर्गल्लोकं गमयति शमी
 मयमुत्तरतः शम्भेऽसदिति वारणस्पश्चादघ्ममे वारयाता
 ऽहुति वृत्रशङ्कुन्दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥ अथ
 दक्षिणतः परिवक्त्रे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च
 पूरयन्ति ते हैनममुष्मिँल्लोकेऽक्षिते कुल्लये ऽउपधावतः
 सप्तोत्तरतस्ता ऽउदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवन्ती-
 रघमस्येतुमर्हस्यघस्यैवानत्ययाय ॥ २ ॥ अश्मनस्त्रीस्त्रीन्प्र-
 किरन्ति । ता ऽअव्युत्तरन्त्यश्मन्न्वती रीयते सहरभ-
 ङ्गमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः ॥ अत्रा जहीमोऽशिवा ये
 ऽअसञ्छिवान्वयमुत्तरमाभि वाजा'निति यथैव यजुस्तथा
 वन्धुः ॥ ३ ॥ अपामार्गैरपमृजते । अघमेव तदपमृजतेऽ-
 'पार्धमप किल्विषमप कृत्यामपो रुपः ॥ अपामार्गं त्व-
 मस्मदप दुहवन्त्यः सुवे'ति यथैव यजुस्तथा वन्धुः
 ॥ ४ ॥ यत्रोदकम्भवति तस्नान्ति । 'सुमित्रिया न ऽआप
 ऽओषधयः सन्वि'त्यञ्जलिनाप ऽउपाचति वृज्जो वा ऽआ-
 पो वृज्जेणैवैतस्मिन्नधेयङ्कुरुते 'दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु षोऽ-
 स्मान्द्वेष्टि यश्च वयन्दिष्म' ऽहुति ग्रामस्य दिशन्द्वेष्ट्यः
 स्यात्तान्दिशम्परासिध्वेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ५ ॥ स यदि
 स्थावरा ऽआपो भवन्ति । स्थाप्यन्त्येषाम्पाप्मानमथ
 यदि ब्रह्मन्ति ब्रह्मन्त्येषाम्पाप्मानं स्नात्वाहतानि वा-

* 'उरः क्षत्रियस्योर्ध्वबाहु वा' (का० श्रौ० सू० २१. ४. १३) इति ।

(१) शु० य० सं० ३५. १० । (२) शु० य० सं० ३५. ११ । (३) शु० य०
 सं० ३५. १२ । (४) शु० य० सं० ३५. १२ ।

साधंसि परिधायानदुहः पुच्छमन्वारबभ्यायन्त्याग्नेयो वा
 ऽअनङ्वानग्निमुखा ऽएव तत्पितृलोकाज्जीवलोकाभ्या-
 यन्त्यथो ऽअग्निर्वै पथोऽतिबोढा स ऽएनानतिवहति ॥ ६ ॥
 'उद्वयन्तमसस्परी'ति । एतामृचञ्जपन्तो यन्ति तत्तमसः
 पितृलोकादादित्यज्योतिरबभ्यायन्ति तेबभ्य ऽआगतैबभ्य
 ऽआज्जनाबभ्यजने प्रयच्छन्त्येष ह मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव
 तम्भृत्युमन्तर्दधते ॥ ७ ॥ अथ गृहेष्वग्निः समाधाय ।
 वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्त्रुवेणाग्नय ऽआयुष्मत
 ऽआहुतिञ्जुहोत्यग्निर्वा ऽआयुष्मानायुष ऽईष्टे तमेवैबभ्य
 ऽआयुर्व्याचत्य'ग्ने ऽआयूँषि पवस' ऽइति पुरोऽनुवा-
 क्ययाभाजनम् ॥ ८ ॥ अथ जुहोति । 'आयुष्मानग्ने ह-
 विषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ॥ घृतम्पीत्वा
 मधु चारु गव्यमपितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्स्वाहे'ति
 यथैवैनानभिरक्षेद्यथाभिगोपायेदेवमेतदाह ॥ ९ ॥ तस्य पुरा-
 णोऽनङ्वान्दक्षिणा * । पुराणा ववाः पुराण्यासन्दी सोप-
 वर्हणैषा न्वादिष्टा दक्षिणा कामं स्वथाश्श्रद्धम्भूयसी-
 र्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥ १० ॥ अथानग्निचितः । एतदेव
 भूमिजोषणमेतत्समानङ्गर्म यदन्न्यदग्निकर्मणः कुर्याद्वा-
 हिताग्नेः शर्करा ऽइत्यु हैक ऽआहुर्व्या ऽएवामुरग्न्याधे-
 यशर्करास्ता ऽएता ऽइति न कुर्यादित्येक ऽईश्वरो हैता
 ऽअनग्निचितः सन्तप्सोरिति स यथा कामयेत तथा

(१) शु० य० सं० ३५. १४। (२) शु० य० सं० ३५. १६। (३) शु० य० सं० ३५. १७।

* तथा च कात्यायनः "आसन्दी सोपधाना दक्षिणाऽनङ्वान्यथा सर्वं पुराणम् (का०
 श्री० सू० २१. ४. २९) इति ।

कुर्वात् ॥ ११ ॥ मर्यादाया ऽयं लोष्टृमाहृत्य । अन्तरेण
 निदधाती मञ्जीवेभ्यः परिधिन्दधामि मेषान्नु गादुपरो
 ऽअर्थमेतम् ॥ शतजीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तस्मृत्युन्दध-
 ताम्पर्वतेनेति जीवेभ्यश्चैवैताम्पितृभ्यश्च मर्यादाङ्क-
 रोत्यसम्भेदाय तस्मादु हैतजीवाश्च पितरश्च न सन्दृ-
 श्यन्ते ॥ १२ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१००॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अश्वमेधनाम त्रयोदशं काण्डं † समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथौपनिषन्नाम * चतुर्दशं काण्डम्

— ० —

काण्डेऽस्मिन्प्रतिपाद्या विषयाः—धर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः, प्रवर्ग्योत्सा-
दनम् प्रवर्ग्यकर्तृनियमः, बृहदारण्यकम्, काम्यहवनादि, गर्भा-
धानादि, जातकर्म, वंशब्राह्मणमिति ।

[धर्मोपक्रमः]

॥ ॐ ॥ देवा ह वै सत्रन्निषेदुः । अग्निरिन्द्रः सोमो
मृत्सो विष्णुर्विश्वे देवा ऽअव्यत्रैवाश्विबभ्याम् ॥ १ ॥
तेषाङ्कुरुक्षेत्रन्देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रन्दे-
वानान्देवयजनमिति तस्माद्यत्र क च कुरुक्षेत्रस्य निग-
च्छति तदेव मय्यत ऽइदन्देवयजनमिति तद्धि देवाना-
न्देवयजनम् ॥ २ ॥ त ऽआसत । श्रियङ्गच्छेम यशः
स्यामान्नादाः स्यामेति तथो ऽएवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते
श्रियङ्गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति ॥ ३ ॥ ते होचुः । यो
नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्ध्वजस्थोद्बुच-
स्पृष्टोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तदु नः सर्वेषां सहेति
तथेति ॥ ४ ॥ तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानां
श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ इति ॥ ५ ॥
स यः स विष्णुर्ध्वजः स । स यः स यज्ञोऽसौ स
ऽआदित्यस्तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक सँव्यन्तुन्तदिद-

* उपनिषच्छन्देन मुख्या श्रुत्या ब्रह्मविद्यैवोच्यते । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति-
निश्चितं सत् तत्पराणं सहेतुं रासारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्थकत्वे-
नोपचारादुपनिषदित्युच्यते ।

(१) ' ये सत्रमासते ' इति पाठः ' ग ' ' ज ' पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

म॒प्येत॒र्हि नैव स॒र्व इ॒व य॒शः श॒क्नोति सँ॒ख्यन्तुम् ॥ ६ ॥
 स॒ तिसृ॒ध॒व॒मादा॒याप॒चक्राम॑ । स॒ धनुरा॒र्न्या शिर॑ ऽउप॒-
 स्त॒ब्भ्य तस्तथौ॑ त॒न्देवा ऽअ॒नभिधृ॑ष्णुवन्तः॒ समन्त॑स्प॒-
 रि॒ण्यवि॒शन्त ॥ ७ ॥ ता ह॒ वृ॒श्म॒य ऽऊ॒चुः । इमा वै
 वृ॒श्म॒यो यदु॒प॒दी॒का योऽस्य॑ ज्याम॒प्यव्या॒त्किम॒स्मै प्र॒यच्छे॒ते-
 त्य॒न्नाद्यम॒स्मै प्र॒यच्छे॒मापि ध॒व॒न्नपोऽधि॑गच्छेत्तथा॒स्मै
 स॒र्वम॒न्नाद्यम॒प्रयच्छे॒मेति॑ तथेति ॥ ८ ॥ त॒स्योप॑परासृ॒त्य ।
 ज्याम॒पिज॒क्षुस्त॒स्याञ्छि॒न्नायान्ध॒नुरा॒र्न्यौ वि॒ष्फुर॒न्त्यौ वि॒-
 ष्णोः शिरः॑ प्र॒चिच्छि॒दतुः ॥ ९ ॥ तद्घृ॒ङ्ङि॒डति॑ पपात ।
 त॒स्पति॒त्वासा॒वादि॒त्योऽभ॒वदथे॒तरः प्रा॒डेव प्रा॒वृज्य॑त तद्य॒-
 द्घृ॒ङ्ङि॒डत्य॑पत॒त्तस्मा॒द्घ॒र्मोऽथ य॒प्रावृ॑ज्यत त॒स्मात्प्र॒-
 व॒र्ग्यः ॥ १० ॥ ते दे॒वा ऽअ॒ब्रुवन्॑ । महान्ब॒त नो वी॒रोऽ-
 पा॒दीति॑ त॒स्मात्स॒महा॒वीर॑स्त॒स्य यो र॒सो व्य॑क्षर॒त्तम्पा॒-
 णि॒भिः स॒म्ममृ॑जुस्त॒स्मात्स॒म्राट् ॥ ११ ॥ त॒न्देवा ऽअ॒भ्य॒-
 मृ॒ज्यन्त॑ । य॒था वि॒त्तिं वे॒रस्य॑माना ऽए॒वन्तमि॒न्द्रः प्र॒थमः
 प्रा॒प त॒मन्व॒ङ्गमनु॑श्यपद्यत त॒स्प॒र्ध॒गृह्णा॒त्त॒स्प॒रिगृ॒ह्णेदं॑ स्व॒शोऽ॒-
 भ॒वद्य॒दिदमि॒न्द्रो य॒शो य॒शो ह॒ भव॑ति य॒ ए॒वं वे॒द ॥ १२ ॥
 स॒ ऽउ॒ ए॒व म॒खः स॒ वि॒ष्णुः । त॒त ऽइ॒न्द्रो म॒ख॒वान॒भ॒व॒-
 क्र॒म॒ख॒वा॒ह वै त॒म्मघ॒वानि॒त्याच॑क्षते परोऽक्ष॒म्परोऽक्ष॑कामा
 हि दे॒वाः ॥ १३ ॥ ता॒भ्यो वृ॒श्मी॒भ्योऽन्ना॒द्यम॒प्राय॑च्छन् ।
 आ॒पो वै स॒र्वम॒न्नन्ता॒भिर्ही॒दुम॒भिव॑क्र॒नूय॑मि॒वा॒द॒न्ति य॒दिद॒-
 ङ्कि॒ञ्चा॒द॒न्ति ॥ १४ ॥ अ॒थेमं॑ वि॒ष्णुं॒ स्व॒ज॒न्त्रे॒धा व्य॑भजन्त ।

ब्रुसवः प्रातःसवनः रुद्रा माध्यन्दिनः सवनमादित्या-
स्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥ अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो
माध्यन्दिनः सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥
गायत्री प्रातःसवनम् । त्रिष्टुप्माध्यन्दिनः सवनं अगती
तृतीयसवनन्तेनापशीर्ष्णां यजेन देवा ऽअर्चन्तः आस्म्य-
न्तश्चेरुः ॥ १७ ॥ तद्ध्यङ् ह वा ऽआथर्वणः । एतः शुक्ल-
मेतं स्वज्ञं विदाश्चकार यथा यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति-
धीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥ स हेन्द्रेणोक्त
ऽआस । एतश्चेदन्यस्मा ऽअनुब्रूयास्तत ऽएव ते
शिरश्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥ तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास ।
दद्ध्यङ् ह वा ऽआथर्वणः एतः शुक्लमेतं स्वज्ञं वेद यथा
यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति
॥ २० ॥ तौ हेत्योचतुः । उप त्वायावेति किमनुवक्ष्यमाणा-
वित्येतः शुक्लमेतं स्वज्ञं यथा यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति-
धीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥ स होवाच ।
इन्द्रे वा ऽउक्तोऽस्म्येतश्चेदन्यस्मा ऽअनुब्रूयास्तत ऽएव
ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्वै विभेमि यद्व मे स शिरो
न छिन्द्यान्न वामुपनेष्य ऽडुति ॥ २२ ॥ तौ होचतुः ।
आवान्वा तस्मात्त्रास्यावहे ऽडुति कथस्मा चास्येथे
ऽडुति यदा ना ऽउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वान्यत्राप-
निधास्यावोऽधाश्वस्य शिरः ऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्या-
धस्तेन नावनुवक्ष्यसि स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदिन्द्रः

शिरश्छेत्स्यत्यथ ते स्वः शिरऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव
 ऽहुति तथेति ॥ २३ ॥ तौ होपनिन्त्ये । तौ षदोपनिन्त्येऽथास्य
 शिरश्छित्त्वान्यत्रापनिदधतुरथाश्वस्य शिरऽआहृत्य तद्धास्य
 प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामनूवाच स षदाभ्यामनूवाचा-
 थास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेदाथास्य स्वः शिरऽआहृत्य
 तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥ २४ ॥ तस्मादेतद्वृषिणाभ्यनूक्तम् ।
 दध्यङ् ह यन्मद्धाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र षदी-
 मुवाचेत्यतस्तदुवाचेति हैव तदुक्तम् ॥ २५ ॥ तन्न सर्वस्मा
 ऽनुब्रूयात् । एनस्य हि तदुथो नेन्म ऽइन्द्रः शिरश्छि-
 नददिति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ
 योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सर्वस्मा ऽइव ॥ २६ ॥ सँव-
 त्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । एष वै सँवत्सरो य एष तपस्येष
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतस्त्रीणाति तस्मात्सँवत्सरवासिनेऽ-
 नुब्रूयात् ॥ २७ ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतश्चरति । त्रयो वा ऽऋ-
 तवः सँवत्सरस्य सँवत्सर एष य एष तपस्येष ऽउ
 प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतस्त्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतश्चरति
 ॥ २८ ॥ तप्स्तमाचारति । तपस्यनुब्रूवा ऽइत्यमाथसाश्व-
 नुब्रूते तपस्यनुब्रूवा ऽइति ॥ २९ ॥ अमृन्मयपायी ।
 अस्ति वा ऽअस्याथ सः सृष्टमिव षदस्यामनृतं वदति
 तस्मादमृन्मयपायी ॥ ३० ॥ अशूद्रोच्छिष्टी । एष वै
 घर्मो य एष तपति सैषा इश्रीः सत्यज्ज्योतिरनृतं
 स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेच्छियश्च
 पाप्मानश्च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृते सः सृजा-

नीति ॥ ३१ ॥ अथैष वाव यशः । य ऽएष तपति तद्य-
त्तदादित्यो यशो यज्ञो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यज-
मानो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यजमानो यश ऽऋत्विजो हैव
तद्यशस्तद्यत्तदृत्विजो यशो दुक्षिणा हैव तद्यशस्तस्ममाद्या-
मस्ममै दुक्षिणामानयेयुर्न तां॑ सद्योऽन्न्यस्ममा ऽअति-
दिशेन्नेद्यन्मेदं यश आगँस्तत्सद्योऽन्न्यस्ममा ऽअतिदिशा-
नीति ३३वो वैव भूते द्रयहे वा तदात्मन्न्येवैतद्यशः कृत्वा
यदेव तद्भवति तत्स ददाति हिरण्यङ्गां वासोऽश्श्वं वा
॥ ३२ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएत-
मनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्षा नातपति
प्रच्छादयेत नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति नातपति निष्ठी-
वेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति प्रस्त्रावयेत नेदेतमभि-
प्रस्त्रावया ऽइति यावद्वा ऽएष ऽआतपति तावानेष नेदेत-
मेतैर्हि नसानीत्यवज्ज्योत्य रात्रावश्नीयात्तदेतस्य रूपङ्गियते
य ऽएष तपति तदु होवाचासुरिरिकः ह वै देवा व्रतश्च-
रन्ति यत्सत्यन्तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्रह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[प्रवर्ग्यः *]

स वै सम्भारान्तस्मभरति । स यद्वा ऽएनानिस्थाच्चे-
त्थाच्च सम्भरति तत्सम्भाराणां सम्भारत्वः स वै यत्र

(१) 'ता ऽइत्यथो' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

(२) 'अथैतद्वा' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

(३) 'तदस्य' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

॥ तस्ते धृते पयःप्रक्षेपादिना प्रणीयते 'धर्मः' खाद्यविशेषः । स एव प्रक्षेपः प्रवृत्तन-

यत्र यज्ञस्य न्यक्तन्तस्ततः सम्भरति ॥ १ ॥ कृष्णा-
जिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं रथज्ञः ऽएवैन-
मेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाथ्सि वै लोमानि च्छन्दः
स्वैवैनमेतत्सम्भरत्युत्तरतः ऽउदीची हि मनुष्याणा-
न्दिकप्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥ अभ्या । वृजो वा
ऽअग्निर्वीर्यं वै वृजो वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ ३ ॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रसः ऽउदुम्बर
ऽउज्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ४ ॥
अथो वैकङ्कती । प्रजापतिर्यामप्रथमामाहुतिमजुहोत्स
हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवद्यज्ञो वा
ऽआहुतिर्यज्ञो विकङ्कतो यजेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ ५ ॥ अरस्निमात्री भवति । बाहुर्वा ऽअरस्नि-
र्बाहुनो वै वीर्यंङ्कियते वीर्यसम्मिसैव तद्भवति वीर्ये-
णैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ६ ॥ तामादत्ते ।
'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यामपूष्णो
हुस्ताभ्यामाददे नारिरसीत्यसावेव बन्धुः ॥ ७ ॥ तां
सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणानाभिमृश्य जपति 'युञ्जते
मनः ऽउत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विप-
श्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेकः ऽइन्मही देवस्य
सवितुः परिष्टुतिरित्यसावेव बन्धुः ॥ ८ ॥ अथ सृत्पिण्डं

मुच्यते । तादृशप्रवृत्तननिबन्धनैवाप्त्य कर्मणः समाख्या प्रवर्ग्य इति । तत्र घर्मपाकाय मृज्जिमित
उल्लङ्घनकारपात्रविशेषो महावीरः । गौण्या तु वृत्त्या घर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः' इति त्रोषेव
पदानि समानार्थानीति विवेकः । (तै० साय० भा० ५. ११. १. शत० ब्रा० १४. १. १-११)

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः '०जिन् ई सं०' इति पाठः ।

(२) शु० य० सं० ३७. १ । (३) शु० य० सं० ३७. २ ।

परिगृह्णाति * । अ॒व॒भ्या च दक्षिणतो ह॒स्तेन च ह॒स्ते-
नै॒वोत्तरतो 'दे॒वी द्या॒वापृथि॒वी' ऽइति य॒ज्ञस्य शी॒र्षच्छि-
न्त्यस्य र॒सो व्य॒क्षरत्स ऽइमे द्या॒वापृथि॒वी ऽअगच्छ॒य-
न्मृ॒दियन्तद्यदापोऽसौ त॒न्मृद॒श्चापाश्च महा॒वीराः कृ॒ता
भवन्ति तेनै॒वैनमेतद्र॒सेन स॒मर्द्धयति कृ॒त्स्न॒ङ्करोति त॒स्मा-
दाह दे॒वी द्या॒वापृथि॒वी ऽइति 'म॒खस्य वाम॒द्य शि॒रो रा॒क्ष्यास॒मि-
ति य॒ज्ञो वै म॒खो य॒ज्ञस्य वाम॒द्य शि॒रो रा॒क्ष्यास॒मित्ये-
वैत॒दाह 'दे॒वय॒जने पृथि॒व्या' ऽइति दे॒वय॒जने हि पृथि॒व्यै
स॒म्भ॒रति 'म॒खाय त्वा म॒खस्य त्वा शी॒र्ष्ण' ऽइति य॒ज्ञो वै म॒खो
य॒ज्ञाय त्वा य॒ज्ञस्य त्वा शी॒र्ष्ण ऽइत्ये॒वैत॒दाह ॥ ९ ॥ अ॒थ
ब॒ल्मीक॒वपाम् । 'दे॒व्यो व॒स्त्रय' ऽइत्ये॒ता वा ऽए॒तद-
कुर्व॑त य॒था यथै॒तद्य॒ज्ञस्य शि॒रोऽच्छि॒द्यत ताभि॒रे॒वैनमेत-
त्स॒मर्द्धयति कृ॒त्स्न॒ङ्करोति 'भू॒तस्य प्र॒थम॒जा' ऽइती॒यं
वै पृथि॒वी भू॒तस्य प्र॒थम॒जा त॒दन॒यै॒वैनमेतत्स॒मर्द्धयति
कृ॒त्स्न॒ङ्करोति 'म॒खस्य वोऽद्य शि॒रो रा॒क्ष्यास॒न्दे॒वय॒जने
पृथि॒व्या म॒खाय त्वा म॒खस्य त्वा शी॒र्ष्ण' ऽइत्य॒सावे॒व
ब॒न्धुः ॥ १० ॥ अ॒थ ब॒राह॒विहतम् । 'इ॒र्य॒त्य॒ग्र ऽआसी॒-
दिती॒यती ह वा ऽइ॒यम॒ग्रे पृथि॒व्यास॒ प्रा॒देशमा॒त्री
तामे॒ष ऽइति ब॒राह ऽउ॒ज्जघा॒न सोऽस्याः प॒तिः प्र॒जा-
प॒तिस्तेनै॒वैनमेत॒न्मिथु॒नेन प्रि॒येण धा॒म्ना स॒मर्द्धयति
कृ॒त्स्न॒ङ्करोति 'म॒खस्य तेऽद्य शि॒रो रा॒क्ष्यास॒न्दे॒वय॒जने

* 'मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी' (का० श्रौ० सू० २६. १. ४) इति ।

(१) शु० य० सं० ३७. ३ । (२) शु० य० सं० ३७. ३ । (३) शु० य० सं० ३७. ३ ।
(४) शु० य० सं० ३७. ३ । (५) शु० य० सं० ३७. ४ । (६) शु० य० सं० ३७. ४ ।
(७) शु० य० सं० ३७. ४ । (८) शु० य० सं० ३७. ५ । (९) शु० य० सं० ३७. ५ ।

पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव
 बन्धुः ॥ ११ ॥ अथादारान् । 'इन्द्रस्यौज स्थे'ति यत्र वा
 ऽएनमिन्द्र ऽओजसा पर्यगृह्णात्तदस्य परिगृहीतस्य रसो
 व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽब्रवीदादीर्येव वत म ऽएष
 रसोऽस्तौषीदिति तस्मादादारा ऽअथ यत्पूयन्निवाशेत
 तस्मात्पूतीकास्तस्मादग्नावाहुतिरिवाभ्याहिता ज्वलन्ति
 तस्मादु सुरभ्यो यज्ञस्य हि रसार्त्तसम्भूता ऽअथ यदे-
 नन्तदिन्द्र ऽओजसा पर्यगृह्णात्तस्मादाहेन्द्रस्यौज स्थेति
 'मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय
 त्वा मखस्य त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव बन्धुः ॥ १२ ॥ अथाजा-
 क्षीरम् । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्कामत्ततोऽजा समभवत्त-
 यैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति 'मखाय त्वा मखस्य
 त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥ तान्वा ऽएतान्पञ्च
 सम्भारात्सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः
 सँवत्सरस्य सँवत्सर ऽएष य ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्य-
 स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तान्सम्भृतानभिमृशति 'मखाय त्वा
 मखस्य त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥ अथोत्तरतः
 परिश्रितसम्भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति 'प्रैतुं ब्रह्मण-
 स्पतिरित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्य ऽएष तपत्येष ऽउ
 प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मण-
 स्पतिरिति 'प्रै देव्येतु सूनृते'ति देवी ह्येषा सूनृता-

‘च्छा वीरन्नर्घ्यम्पङ्क्ति राधस’मित्युपस्तौत्येवैनमेतद्वमह-
यत्येव ‘देवो यजन्नयन्तु न’ ऽइति सव्वानेवास्मा ऽएतद्देवा-
नभिगोप्सुन्नकरोति ॥ १५ ॥ परिश्रितम्भवति । एतद्वै
देवा ऽअविभयुर्घ्यद्वै न ऽइममिह रक्षांस्ति नाष्ट्वा न
हन्न्युरिति तस्मा ऽएताम्पुरम्पर्घ्यश्रयस्तथैवास्मा ऽअय
मेताम्पुरम्परिश्रयति ॥ १६ ॥ अथ खरे सादयति । ‘म-
खायै त्वा मखस्य त्वा शीष्ण’ ऽइत्यसावेव बन्धुरथ प्रयौति
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्ण ऽइत्यसावेव बन्धुरथ मृत्पि-
ण्डमुपादाय महावीरङ्करोति ‘मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीष्ण’ ऽइत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रम्प्रादेशमात्रमिव
हि शिरो मध्ये सङ्गहीतम्मध्ये सङ्गहीतमिव हि शिरोऽथा-
स्योपरिष्ठात्त्यङ्गुलम्मुखमुन्नयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधा-
ति तन्निष्ठितमभिमृशति ‘मखस्य शिरोऽसी’ति मखस्य
ह्येतत्सौम्यस्य शिर एवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीं
रौहिणकपाले ॥ १७ ॥ प्रजापतिर्वा ऽएष यज्ञो भवति ।
उभयं वा ऽएतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमित-
श्चापरिमितश्च तद्यद्यजुषा करोति यद्देवास्य निरुक्तम्परि-
मितः रूपन्तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यद्देवा-
स्यानिरुक्तम्परिमितः रूपन्तदस्य तेन संस्करोति स
ह वा ऽएतः सर्वङ्गस्नम्प्रजापतिः संस्करोति य
ऽएवं विद्वानेतद्देवङ्करोत्यथोपशयायै पिण्डम्परिशिनष्टि
प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ १८ ॥ अथ गवेधुकाभिर्हिन्वति ।

यजस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो ऋक्षरत्तत एता ऽओषधयो
जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति 'मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीष्ण' ऽदृत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णी-
म्पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १९ ॥ अथैनान्धूपयति ।
'अश्श्वस्य त्वा ऋष्यणः शक्वना धूपयामी'ति ऋषा वा
ऽअश्श्वो वीर्यं वै ऋषा वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति 'देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीष्ण' ऽदृत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने
तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २० ॥ अथैनाञ्छूपयति । शृतः हि
देवानामिष्टकाभिः श्रपयत्येता वा एतदकुर्वत यथा
यथैतद्यजस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति
कृत्स्नङ्करोति तदु येनैव सुश्रुताः स्युस्तेन श्रपयेदथ
पचनमवधाय महावीरमवदधाति 'मखाय त्वा मखस्य
त्वा शीष्ण' ऽदृत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने
तूष्णीं रौहिणकपाले तान्दिवैवोपवपेदिवोद्वपेदुहर्हि
देवानाम् ॥ २१ ॥ स ऽउद्वपति । 'ऋजवे त्वे'त्यसौ
वै लोकऽऋजुः सत्यं ह्यृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष
ऽउ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे
त्वेति ॥ २२ ॥ 'साधवे त्वे'ति । अयं वै साधुर्व्योऽयम्पवत
एष हीमल्लोकांस्तिष्ठोऽनुपवत एष ऽउ द्वितीयः प्रव-
र्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वेति ॥ २३ ॥

(१) शु० य० सं० ३७. ८ । (२) शु० य० सं० ३७. ९ । (३) शु० य०
सं० ३७. ९ । (४) शु० य० सं० ३७. ९ । (५) शु० य० सं० ३७. १० ।
(६) शु० य० सं० ३७. १० ।

‘सुक्षित्यै त्वे’ति । अयं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्निह लोके
सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथो ऽअग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवा-
स्मिन्लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्येष ऽउ तृतीयः प्रव-
र्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति तूष्णी-
म्पिन्वने तूष्णीं॑ रौहिणकपाले ॥ २४ ॥ अथैनानाच्छृ-
णत्ति । अजायै पयसा ‘मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णी’
ऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीं॑
रौहिणकपाले ॥ २५ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रवि-
शति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या
या सृष्टौ ॥ २६ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

— ० —

[महावीरसंस्काराः]

स यदैतदातिथ्येन प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण चरि-
ष्यन्पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यम्प्राचः कुशान्तसंस्तीर्ष्य
द्वन्द्वम्पात्राण्युपसादयत्युपयमनीम्महावीरम्परीशासौ पि-
न्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्न्यौ स्तुचौ षट् चान्य-
द्भवति तद्दश दुशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैत
यज्ञमभिसम्पादयत्यथ षट्द्वन्द्वन्द्वं वै वीर्यं षड्दा
वै द्वौ सदरभेते ऽअथ तौ वीर्यङ्कुरुतौ द्वन्द्वं वै ।
मिथुनम्प्रजननैस्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ १ ॥ अथाङ्कुर्युः । प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यज्ञस्य
 दक्षिणतः ऽआस्तेऽभिगोप्ता तमेवैतदाहुःप्रमत्तः ऽआस्व
 यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्यामः ऽहुति होतरभिष्टुहीति यज्ञो
 वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते
 होता ॥ २ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्वि'ति । असौ वा
 ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायत ऽएष ऽउ प्रवर्ग्यस्त-
 देतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ता-
 दित्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥ ३ ॥ स प्रोक्षति ।
 'यमाय त्वे'त्येष वै यमो य ऽएष तपत्येष हीदः सर्वं
 स्वमयत्येतेनेदः सर्वं स्वतमेष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ ४ ॥ 'मखाय त्वे'ति ।
 एष वै मखो य ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ ५ ॥ 'सूर्यस्य स्वा
 तपस' ऽहुति । एष वै सूर्यो य ऽएष तपत्येष प्रवर्ग्यस्त-
 देतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य स्वा तपस ऽहुति
 ॥ ६ ॥ पूर्व्या द्वारा स्थूणान्निर्हृत्य । दक्षिणतो निमि-
 न्वन्ति यथैनाथं होताभिष्टुवन्परापश्येद्यज्ञो वै होता स
 ऽएवास्यामेतद्यज्ञम्प्रतिधाति तथैषा घर्मम्पिन्वते ॥ ७ ॥
 [अर्धः प्रपाठकः ॥६६॥] अग्नेणाहवनीयः सम्म्राडासन्दीम्पर्ष्या-
 हृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयत्युत्तराथं राजासन्धौ ॥ ८ ॥
 औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैवैनमेतद्रसेन स-
 मर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥९॥ अहसदग्ना भवति । अहसयोर्वा

ऽइदं शिरः प्रतिष्ठितन्तदुःसयोरेवैतच्छिरः प्रति-
 ष्ठापयति ॥ १० ॥ बाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भवति ।
 यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत ऽएता ऽओषधयो
 जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृस्नङ्करोति ॥ ११ ॥
 अथ यदुत्तरत ऽआसादयति । यज्ञो वै सोमः शिरः
 प्रवर्ग्य ऽउत्तरं वै शिरस्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्यथो
 राजा वै सोमः सम्भ्राट् प्रवर्ग्य ऽउत्तरं वै राज्यात्साम्भ्रा-
 व्यन्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्युत्तरो वै प्रजा तस्मादुत्तरत
 ऽआसादयति ॥ १२ ॥ स यत्रैतां होतांन्वाह ।
 'अञ्जन्ति यम्प्रथयन्तो न विष्ठा' ऽइति तदेतम्प्रचरणी-
 यम्महावीरमाज्येन समनक्ति 'देवस्त्वा सविता मुद्धा-
 नक्ति'ति सविता वै देवानाम्प्रसविता सर्वं वा ऽइद-
 मधु यदिदङ्किञ्च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै
 सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता
 मुद्धानक्ति ॥ १३ ॥ * अथोत्तरतः सिकता ऽउपकीर्णा
 भवन्ति । तद्रजतः हिरण्यमधस्तादुपास्यति 'पृथिव्याः
 सत्स्पर्शस्पाही'त्येतद्वै देवा ऽअविभयुर्व्यद्वै न ऽइममध-
 स्ताद्रक्षांति नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा ऽएतद्वेतो यद्वि-
 रण्यन्नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या ऽअथो पृथिव्यु ह वा
 ऽएतस्माद्विभयाञ्चकार यद्वै मायन्तस्तः शुशुचानो न

(१) "आसादयत्युत्तरो वै प्रजा तस्मादुत्तरत" इति पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोर्न दृश्यते

(२) ऋ. सं. ४. २. २१ । (३) शु. य. सं. ३७. ११ ।

* शतम् ६६०९ ।

(४) शु. य. सं. ३७. ११ ।

हि॒थंस्यादिति॑ तुदे॒वास्या॑ ऽए॒तदन्तर्द्धा॑ति रज॒तम्भव॑ति
 रज॒तैव॑ ही॒यस्पृ॑थिवी ॥ १४ ॥ स यत्रै॒ताथं॑ हो॒तान्वा॑ह ।
 'स॒इ॒सी॒दस्व॑ म॒हां॑ ॥ ऽअ॒सी'ति॑ तु॒दुभ॑य॒त ऽआ॑दी॒प्ता
 मौ॒ञ्जाः प्र॒ल॒वा भ॑वन्ति तानु॒पा॒स्य तेषु॑ प्र॒वृ॒णक्ति॑ य॒ज्ञस्य॑
 शी॒र्षच्छि॒न्नस्य॑ र॒सो व॒यक्ष॑र॒त्तत॑ ऽए॒ता ऽओ॒षध॑यो ज॒ज्ञिरे॑
 तेनै॒वैन॑मे॒तद्र॑सेन स॒मर्द्ध॑यति कृ॒त्स्न॒ङ्करो॑ति ॥ १५ ॥ अ॒थ
 य॒दुभ॑य॒त ऽआ॑दी॒प्ता भ॑वन्ति । स॒र्वाभ्य॑ ऽए॒वैत॑दि॒ग्भ्यो
 र॒क्षाथं॑सि ना॒ष्ट्रा ऽअ॒प॒ह॒न्ति त॒स्मिन्प्र॒वृ॒ज्यमा॑ने पु॒त्नी
 शि॒रः प्रो॒र्णु॑ते त॒प्तो वा ऽए॒ष शु॒शु॒चानो॑ भवति ने॒न्मेऽय॑-
 न्त॒प्तः शु॒शु॒चानश्च॑क्षुः प्र॒मु॒ष्णादि॑ति ॥ १६ ॥ स प्र॒वृ॒-
 ण॒क्ति । 'अ॒र्चि॒रसि॑ शो॒चि॒रसि॑ त॒पोऽसी॑'त्येष॒ वै घ॑स्मो
 य॒ ऽए॒ष त॒पति॑ स॒र्वं वा ऽए॒तदे॒ष तदे॒तमे॒वैत॑त्प्री॒णाति॑ त॒स्मा-
 दा॒हा॒र्चि॒रसि॑ शो॒चि॒रसि॑ त॒पोऽसी॑ति ॥ १७ ॥ अ॒थास्या॑मा-
 शि॒ष ऽआ॑शास्ते । इ॒यं वै य॒ज्ञोऽस्या॑मे॒वैत॑दाशि॒ष ऽआ॑शास्ते
 ता ऽअ॒स्मा ऽइ॒यः स॒र्वाः स॒मर्द्ध॑यति ॥ १८ ॥ 'अ॒ना-
 धृ॒ष्टा पु॒रस्ता॑'दिति । अ॒नाधृ॒ष्टा ह्येषा॑ पु॒रस्ता॑द्र॒क्षो-
 भि॒न्नाष्ट्रा॑भि॒'रग्ने॑राधि॒पत्य॑' ऽइ॒त्यग्नि॑मे॒वास्या॑ ऽअ॒धि॒प-
 ति॒ङ्करो॑ति ना॒ष्ट्राणा॑थं र॒क्षसा॑म॒प॒ह॒त्या 'ऽआ॑यु॒स्मे दा॑'
 ऽइ॒त्यायु॑रे॒वास्म॑न्ध॒त्ते त॒थो ह स॒र्वमा॑युरेति ॥ १९ ॥
 'पु॒त्र॒वती॑ दक्षि॒णत॑' ऽइ॒ति । ना॒त्र ति॒रोहि॑तमि॒वा-
 स्ती॑'न्द्रस्याधि॒पत्य॑' ऽइ॒तीन्द्र॑मे॒वास्या॑ ऽअ॒धि॒पति॑ङ्करोति

(१) ऋ० सं० १. ३. ९। (२) शु० य० सं० ३७. ११। (३) शु० य० सं० ३७. १२। (४) शु० य० सं० ३७. १२। (५) शु० य० सं० ३७. १२। (६) शु० य० सं० ३७. १२। (७) शु० य० सं० ३७. १२।

नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै 'प्रजाम्मे दा' ऽइति प्रजामेव
 पशुनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥
 'सुधदा पश्चा'दिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति 'देवस्य
 सवितुराधिपत्य' ऽइति देवमेवास्यै सवितारमधिपतिङ्करोति
 नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै 'चक्षुम्मे दा' ऽइति चक्षुरेवा-
 त्मन्धत्ते तथो ह चक्षुम्मान्भवति ॥ २१ ॥ 'आश्नुतिरु-
 त्तरत' ऽइति । आश्नुत्यनुत्तरत ऽइत्येवैतदाह 'धातुराधि-
 पत्य' ऽइति धातारमेवास्या ऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणां
 रक्षसामपहत्यै 'रयिस्पोषस्मे दा' ऽइति रयिमेव पुष्टि-
 मात्मन्धत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥
 'विधृतिरुपरिष्ठा'दिति । विधारयन्नुपरिष्ठादित्येवैतदाह
 'बृहस्पतेराधिपत्य' ऽइति बृहस्पतिमेवास्या ऽअधिपतिङ्क-
 रोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या 'ऽओजो मे दा' ऽइ-
 त्योज ऽएवात्मन्धत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥ २३ ॥
 अथ दक्षिणत ऽउत्तानेन पाणिना निहृते । 'विश्वेवाब्भ्यो
 मा नाष्ट्राब्भ्यस्पाही'ति सर्वाब्भ्यो मार्तिब्भ्यो गोपा-
 येत्येवैतदाह यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छत्त्रया
 वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २४ ॥
 अथेमामभिमृश्य जपति । 'मनोरश्वासी'त्यश्वा ह

(१) शु० य० सं० ३७. १२ । (२) शु० य० सं० ३७. १२ । (३) शु० य० सं० ३७. १२ । (४) शु० य० सं० ३७. १२ । (५) शु० य० सं० ३७. १२ । (६) शु० य० सं० ३७. १२ । (७) शु० य० सं० ३७. १२ । (८) शु० य० सं० ३७. १२ । (९) शु० य० सं० ३७. १२ । (१०) शु० य० सं० ३७. १२ । (११) शु० य० सं० ३७. १२ ।
 * अत्र "रसो व्यक्षरत्स" इत्यधिकः पाठः । 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [] इति
 विहान्तर्गत उपलभ्यते ।

(१२) शु० य० सं० ३७. १२ ।

वा ऽइयम्भूत्वा मनुमुवाहु सोऽस्याः पतिः प्रजापति-
 स्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति कृत्स्न-
 ङ्करोति ॥ २५ ॥ अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति
 प्राञ्चौ । 'स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयीयस्वे'त्यवरत्वं स्वाहाकार-
 रोति परान्देवतामेष वै स्वाहाकारो य ऽएष तपत्येष
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादुवरत्वं स्वाहाकार-
 ङ्करोति परान्देवताम् ॥ २६ ॥ मरुद्भिः परिश्रयीयस्वेति
 विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रम्परिवृढहति तदिदंक्षत्रमु-
 भयतो विशा परिवृढन्तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ तूष्णी-
 मुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ ॥ २७ ॥ त्रयोदश सम्पादयति ।
 त्रयोदश वै सासाः सँवत्सरस्य सँवत्सर ऽएष य ऽएष तपत्येष
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पादयति
 ॥ २८ ॥ अथ सुवर्णः हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति ।
 'दिवः सत्स्पृशस्पाही'त्येतद्वै देवा ऽअभिभयुर्ष्वद्वै न
 ऽइममुपरिष्टाद्रक्षात्सि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा ऽएत-
 द्देतो यद्धिरण्यन्नाष्ट्राणात् रक्षसामपहत्या ऽअथो द्यौर्ह
 वा ऽएतस्माद्विभयाञ्चकार यद्वै मायन्तस्तः शुशुचानो न
 हि तस्यादिति तद्देवास्या ऽएतदन्तर्दधाति हरितम्भवति
 हरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥ अथ धवित्रैराधूनाति । 'मधु
 मद्धि'ति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति त्रीणि
 भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तानेवा-

स्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३० ॥ अथापसलवि त्रिर्द्ध्ववन्ति ।
यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छन्नया वै पितरस्तैरेवै-
नमेतस्समीरयति ॥ ३१ ॥ अप वा ऽएतेऽभ्यः प्राणाः
क्रामन्ति । य यज्ञे ध्रुवनन्तवृते पुनः प्रसलवि त्रिर्द्ध्ववन्ति
षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऽइमे शीर्षंप्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्द-
धाति इथ्रपयन्ति रौहिणौ स यदार्चिर्जायतेऽथ हिरण्य-
मादत्ते ॥ ३२ ॥ स यत्रैतां होतांन्वाह । 'अप्सस्वतीम-
श्श्वना वाचमस्मे' ऽहुति तदङ्गर्भुरूपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो
घर्म ऽहुति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेयाज्यजमानो भविष्य-
तीति विद्यादथ यद्वरुचितः पापीयाभविष्यतीति विद्या-
दथ यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापी-
यान्भविष्यतीति विद्याद्यथा त्वेव रुचितः स्यात्तथा
धवितव्यम् ॥ ३३ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य
ऽएतमनुवा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ३४ ॥
प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यदैतदङ्गर्भुः । उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म ऽहुति
तदुपोत्थायावकाशैरुपतिष्ठन्ते प्राणा वा ऽअवकाशाः
प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति षडुपतिष्ठन्ते षड्वा ऽइमे शीर्ष-
ंप्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १ ॥ 'गैर्भो देवाना'मिति ।

* अत्र 'रसो व्यक्षरत्स' इत्यधिकः पाठः [] इति चिह्नान्तर्गतः 'ग' 'ज' पुस्तकयो-
रुपलभ्यते ।

(१) शु० य० सं० ३४. २९ । (२) "न्वेव" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।
(३) "धवितव्यः" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (४) शु० य० सं० ३७. १४ ।

एष वै गृध्रभो देवानां ख्यऽएष तपस्येष हीदः सर्वङ्गृध्रभ्या-
 त्येतेनेदः सर्वङ्गृभीतमेषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति
 तस्मादाह गृध्रभो देवानामिति ॥ २ ॥ 'पिता मतीना'-
 मिति । पिता ह्येष मतीनाम्येति प्रजानामिति पतिह्येष
 प्रजानाम् ॥ ३ ॥ 'सन्देवो देवेन सवित्रा गते'ति सः हि
 देवो देवेन सवित्रा गत 'सः सूर्येण रोचत' इति सः
 हि सूर्येण रोचते ॥ ४ ॥ 'समग्निरग्निना गते'ति । सः
 ह्यग्निरग्निना गत 'सन्दैवेन सवित्रे'ति सः हि दैवेन
 सवित्रा गत 'सः सूर्येणारोचिष्टे'ति सः हि सूर्येणारो-
 चिष्ट ॥ ५ ॥ 'स्वाहा समग्निस्तपसा गते'ति सः
 ह्यग्निस्तपसा गतावरः स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसा-
 वेव बन्धुः 'सन्दैव्येन सवित्रे'ति सः हि दैव्येन सवि-
 त्रा गत 'सः सूर्येणारुरुचते'ति सः हि सूर्येणारुरुचत
 ॥ ६ ॥ ते वा एते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो वै
 प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति
 ॥ ७ ॥ 'धर्त्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्या'मिति । धर्त्ता
 ह्येष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्या 'धर्त्ता देवो देवानाम-
 मर्त्यस्तपोजा' इति धर्त्ता ह्येष देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा
 'वाचमस्मे नियच्छ देवायुव'मिति यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्म-

(१) "गृहा" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (२) शु० य० सं० ३७. १४ । (३) शु० य०
 सं० ३७. १४ । (४) शु० य० सं० ३७. १४ । (५) शु० य० सं० ३७. १४ । (६)
 शु० य० सं० ३७. १५ । (७) शु० य० सं० ३७. १५ । (८) शु० य० सं० ३७. १५ ।
 (९) शु० य० सं० ३७. १५ । (१०) शु० य० सं० ३७. १५ । (११) शु० य० सं०
 ३७. १५ । (१२) "स्तेनै" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (१३) शु० य० सं० ३७. १६ ।
 (१४) शु० य० सं० ३७. १६ । (१५) शु० य० सं० ३७. १६ ।

बभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥ 'अपश्य-
 क्कोपामनिपद्यमान'मिति । एष वै गोपा य एष तपत्येष
 हीदः सर्वङ्कोपायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहापश्यङ्कोपा-
 मनिपद्यमानमिति ॥ ९ ॥ 'आ च पुरा च पथिभिश्चरन्त'-
 मिति । आ च ह्येष पुरा च देवैः पथिभिश्चरति 'स
 सद्गीचीः स विषूचीर्वसान' ऽहुति सद्गीचीश्च ह्येष विषू-
 चीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मी'नावरीर्वर्त्ति भुवनेष्वन्त'रिति
 पुनः पुनर्ह्येष एषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥
 'विश्वसांभुवाम्पते । विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य
 वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पत' ऽहुत्येतस्य सर्वस्य पत
 ऽहुत्येत'देवैश्श्रुत्वन्देव घर्म देवो देवान्पाही'ति नात्र
 तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥ 'अत्र प्रावीरनु वान्देववीतय'
 ऽहुति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतप्रीणाति तस्मादाहात्र प्रावीरनु वान्दे-
 ववीतय ऽहुति ॥ १२ ॥ 'मधु माद्वीब्भ्याम्मधु माधूचीब्भ्या'-
 मिति । दक्ष्यद् ह वा आब्भ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्म-
 णमुवाच तदेनयोः प्रियन्धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति
 तस्मादाह मधु माद्वीब्भ्याम्मधु माधूचीब्भ्यामिति
 ॥ १३ ॥ 'हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्यार्थ त्वा ।
 ऊर्ध्वो ऽअद्भरन्दिवि देवेषु धेही'ति नात्र तिरोहितमि-

(१) शु० य० सं० ३७. १७ । (२) शु० य० सं० ३७. १७ । (३) शु० य० सं०
 ३७. १७ । (४) शु० य० सं० ३७. १७ । (५) शु० य० सं० ३७. १८ । (६) शु०
 य० सं० ३७. १८ । (७) शु० य० सं० ३७. १८ । (८) शु० य० सं० ३७. १८ ।
 (९) शु० य० सं० ३७. १९ ।

वास्ति ॥ १४ ॥ 'पितां नोऽसि पिता नो बोधी'ति ।
 एष वै पिता य एष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैत-
 स्प्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति
 'नमस्ते ऽअस्तु मा मा हिंसी'रित्याशिषमेवैतदाशास्ते
 ॥ १५ ॥ अथ पत्न्यै शिरोऽपौवृत्य । महावीरमीक्षमाणां
 वाचयति 'त्वष्ट्रमन्तस्त्वा सपेमे'ति वृषा वै प्रवर्ग्यो
 योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननङ्क्रियते ॥ १६ ॥ अथै-
 तद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते
 भक्षयति वा तस्य व्रतचर्वा वा सृष्टौ ॥ १७ ॥

प्रथमाध्याये चतुथ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

—०—

[रौहिणहोमः, महावीरेषु अजापयस आसेकश्च]

अथातो रौहिणौ जुहोति । 'अहः केतुना जुषताथं
 सुज्योतिज्योतिषा स्वाहे'त्युभावेतेन यजुषा प्राता 'रात्रिः
 केतुना जुषताथं' सुज्योतिज्योतिषा स्वाहे'त्युभावेतेन
 यजुषा सायम् ॥ १ ॥ तद्यद्रौहिणौ जुहोति । अग्निश्च ह
 वा ऽआदित्यश्च रौहिणावेताब्भ्याथ हि देवताब्भ्यां यज-
 मानाः स्वर्गलोकः रोहन्ति ॥ २ ॥ अथो ऽअहोरात्रे वै
 रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमहोरात्राब्भ्या-

(१) शु० य० सं० ३७. २० । (२) शु० य० सं० ३७. २० । (३) "०५०" इति
 'न' 'ज' पुस्तकयोः । (४) शु० य० सं० ३७. २० । (५) शु० य० सं० ३७. २१ ।
 (६) शु० य० सं० ३७. २१ ।

म्परिगृह्णाति तस्मादेवोऽहोरात्राभ्याम्परिगृहीतः ॥ ३ ॥
 अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणौ आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदा-
 दित्यमाभ्याँल्लोकाभ्याम्परिगृह्णाति तस्मादेषः ऽआभ्याँ-
 ल्लोकाभ्याम्परिगृहीतः ॥ ४ ॥ अथो चक्षुषी वै रौहिणौ ।
 शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तच्चक्षुर्दधाति ॥ ५ ॥ अथ रज्जुमादत्ते ।
 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ता-
 भ्यामाददेऽदित्यै रास्त्रासी'त्यसावेव बन्धुः ॥ ६ ॥ अथ गामा-
 ह्वयति । जघनेन गार्हपत्यं स्व'न्निडं ऽण्णदित ऽण्णि सर-
 स्वत्येही'तीडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरथो-
 च्छैराह्वयति नाम्ना'सावेह्यसावेही'ति त्रिः ॥ ७ ॥ तामा-
 गतामभिदधाति । 'अदित्यै रास्त्रासीन्द्राण्यः ऽउष्णीष'
 ऽइतीन्द्राणी ह वा ऽइन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्या ऽउष्णीषो
 विश्वरूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥
 अथ वत्समुपार्जति । 'पूषासी'त्ययं वै पूषा योऽयन्पवत
 ऽएष हीदः सर्वम्पुण्यत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह पूषासीति ॥ ९ ॥ अथोन्नयति । 'घम्मार्थ
 दीष्ण्वे'त्येष वा ऽअत्र घम्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते
 तस्यै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥ अथ पिन्वने पिन्वयति ।
 'अश्विनोर्बाहुभ्याम्पिन्वस्वे'त्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वा ऽए-
 तद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहा-

(१) शु० य० सं० ३८. १। (२) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "ऽदित्ये" इति पाठो न
 दृश्यते। (३) शु० य० सं० ३८. २। (४) "ते" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः। (५) शु०
 य० सं० ३८. २। (६) शु० य० ३८. ३। (७) शु० य० सं० ३८. ३। (८) शु०
 य० सं० ३८. ३। (९) शु० य० सं० ३८. ४।

शिञ्जवब्भ्याम्पिन्वस्वेति ॥ ११ ॥ 'सुरस्वत्यै पिन्वस्वे'ति
 ब्राग्वै सरस्वती वाचा वा ऽएतदशिञ्जनौ यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सरस्वत्यै पिन्व-
 स्वेति ॥ १२ ॥ 'इन्द्राय पिन्वस्वे'ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतदशिञ्जनौ यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति
 ॥ १३ ॥ अथ विष्णुषोऽभिमन्त्रयते । 'स्वाहेन्द्रवस्वाहेन्द्रव'-
 दित्तिन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवै-
 तत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवस्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्व
 ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञोऽवरथं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवता-
 मसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥ अथास्यै स्तनमभिपद्यते । 'यस्ते
 स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहा-
 यामित्येवैतदाह 'यो रत्नधा वसुविद्यः सुदुन्न' ऽइति यो
 धनानान्दाता वसुवित्पणाय ऽइत्येवैतदाह 'येन विश्वा
 पुष्यसि वार्षाणी'ति येन सर्वान्देवान्सर्वाणि भूतानि
 विभर्षित्येवैतदाह 'सुरस्वति तमिह धातवेऽक'रिति ब्राग्वै
 सरस्वती सैषा घर्मदुघा यज्ञो वै ब्राग्यजमस्मभ्यम्प्रय-
 च्छ येन देवाप्रीणामेत्येवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यार्द्धमैत्युर्वर्त्त-
 रिक्षमन्वेमी'त्यसावेव बन्धुः ॥ १५ ॥ अथ शफावादत्ते ।
 'गार्यत्रज्छन्दोऽसि त्रैष्टुभज्छन्दोऽसी'ति गायत्रेण चैवैना-

(१) शु० य० सं० ३८. ४। (२) शु० य० सं० ३८. ४। (३) शु०
 य० सं० ३८. ४। (४) शु० य० सं० ३८. ५। (५) शु० य० सं० ३८. ५।
 (६) शु० य० सं० ३८. ५। (७) शु० य० सं० ३८. ५। (८) शु० य० सं०
 ३८. ५। (९) शु० य० सं० ३८. ६।

वेतत्रैष्टुभेन च च्छन्दसादत्ते 'द्यावापृथिवीबभ्यान्त्वा परि-
गृह्णामी'तीमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽ-
मुन्तदादित्यमाबभ्यान्त्यावापृथिवीबभ्याम्परिगृह्णात्यथ मौञ्जेन
वेदेनोपमाष्टर्यसावेव बन्धुः ॥ १६ ॥ अथोपयमन्योपगृह्णणा-
ति । 'अन्तरिक्षेणोपयच्छामी'त्यन्तरिक्षं वा ऽउपयमन्य-
न्तरिक्षेण हीदः सर्वमुपयतमथो ऽउदरं वा ऽउपयमन्युद-
रेण हीदः सर्वमन्नाद्यमुपयतन्तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छा-
मीति ॥ १७ ॥ अथाजाक्षीरमानयति । तप्तो वा ऽएष
शुशुचानो भवति तमेवैतच्छमयति तस्मिञ्छान्ते गोक्षी-
रमानयति ॥ १८ ॥ 'इन्द्राश्श्वने'ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्श्वनेत्य-
श्श्वनावेवैतदाहाश्श्वनौ वा ऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ता-
न्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राश्श्वनेति ॥ १९ ॥ 'मधुर्नैः
सारघस्ये'ति । एतद्वै मधु सारघ'ह्वम्भम्पाते'ति रसम्पातेत्ये-
वैतदाह 'वसव' ऽइत्येते वै वसव ऽएते हीदः सर्वं वास-
यन्ते 'यजंत वा'डिति तद्यथा वषट्कृतः हुतमेवमस्यैतद्भव-
ति ॥ २० ॥ 'स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय' ऽडुति ।
सूर्यस्य ह वा ऽएको रश्मिवृष्टिवनिर्नाम येनेमाः
सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा
सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय ऽइत्यवरं स्वाहाकारङ्करोति
परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ २१ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः

(१) शु० य० सं० ३८. १ । (२) शु० य० सं० ३८. ६ । (३) शु० य० सं० ३८. ६ । (४) शु० य० सं० ३८. १ । (५) शु० य० सं० ३८. १ । (६) शु० य० सं० ३८. ६ । (७) शु० य० सं० ३८. ६ । (८) शु० य० सं० ३८. ६ ।

प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रत-
चर्चा या सृष्टौ ॥ २२ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १३२ ॥

— ० —

[प्रवर्ग्यानुष्ठानम्]

स यत्रैतां होतां न्वाह । 'प्रैतुं ब्रह्मणस्पतिः प्र
देव्येतु सूनृते'ति तदद्वयं प्राडुदायन्वातनामानि
जुहोत्येतद्वै देवाऽअविभयुर्ष्वद्वै न इममन्तरा रक्षांसि
नाष्ट्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणा-
जुह्वुस्तद् हुतमेव सन्तमग्नावजुह्वुस्तथो एवैनमेष एत-
त्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तद् हुतमेव सन्त-
मग्नौ जुहोति ॥ १ ॥ 'समुद्राय त्वा वाताय स्वाहे'ति ।
अयं वै समुद्रो योऽयम्पवत एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनज्जुहोति तस्मा
दाह समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ॥ २ ॥ 'सरिरोय त्वा
वाताय स्वाहे'ति । अयं वै सरिरो योऽयम्पवत एत-
स्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते तस्मा
एवैनज्जुहोति तस्मादाह सरिरोय त्वा वाताय स्वाहा
॥ ३ ॥ 'अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा

वाताय स्वाहे'ति । अयं वा ऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽ-
यम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय स्वा
वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय स्वा वाताय स्वाहेति ॥ ४ ॥
'अवस्यवे स्वा वाताय स्वाहाशिमिदाय स्वा वाताय
स्वाहे'ति । अयं वा ऽअवस्युरशिमिदो योऽयम्पवते तस्मा
ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहावस्यवे स्वा वाताय स्वाहा-
शिमिदाय स्वा वाताय स्वाहेति ॥ ५ ॥ 'इन्द्राय स्वा
वसुमते रुद्रवते स्वाहे'ति । अयं वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते
तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय स्वेति वसु-
मते रुद्रवत ऽइति तदिन्द्रमेवानु वसूँश्च रुद्राँश्चाभजत्यथो
प्रातःसवनस्य चैवैतन्माध्यन्दिनस्य च सवनस्य रूप-
ङ्क्रियते ॥ ६ ॥ 'इन्द्राय स्वादित्यवते स्वाहे'ति । अयं
वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मा-
दाहेन्द्राय स्वेत्यादित्यवत ऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्याना-
भजत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपङ्क्रियते ॥ ७ ॥ 'इन्द्राय
स्वाभिमातिग्न्ये स्वाहे'ति । अयं वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते
तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय स्वेत्यभिमातिग्न्य
ऽइति सपत्नो वा ऽअभिमातिरिन्द्राय स्वा सपत्नग्न्य
ऽइत्येवैतदाहु सोऽस्योद्धारो यथा इष्टस्योद्धार ऽएवमस्यैष
ऽऋते देवेभ्यः ॥ ८ ॥ 'सवित्रे त्व ऽऋभुमते विभुमते
वाजवते स्वाहे'ति । अयं वै सविता योऽयम्पवते तस्मा

ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह सवित्रे त्वेत्सृभुमते विभुमते
 ब्राजवत ऽडुति तदस्मिन्निश्श्वान्देवानन्वाभजति ॥ ९ ॥
 'बृहस्पतये स्वा विश्वदेव्यावते स्वाहे'ति । अयं वै
 बृहस्पतिर्योऽयम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह
 बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावत ऽडुति तदस्मिन्नि-
 श्वान्त्सर्वान्देवानन्वाभजति ॥ १० ॥ 'यमाय त्वाङ्गि-
 रस्वते पितृमते स्वाहे'ति । अयं वै यमो योऽयम्पवते
 तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते
 पितृमत ऽडुति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छन्नया
 वै पितरस्तानेवैतदन्वाभजति ॥ ११ ॥ द्वादशैतानि ना-
 मानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य सँव-
 त्सर ऽएष य ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
 तत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ १२ ॥ अथोपयुमन्या
 महावीर ऽआनयति । 'स्वाहा घर्माये'त्येष वै घर्मो य
 ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
 दाह स्वाहा घर्मायेत्यवरथं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवता-
 मसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥ आनीते जपति । 'स्वाहा
 घर्मं पित्र' ऽडुति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनग-
 च्छन्नया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यवरथं स्वाहाकारङ्क-
 रोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥ नानुवाक्या-

(१) शु० य० सं० १८. ८ । (२) शु० य० सं० ३८. ९ ।

* अत्र "रसो व्यक्षरस" इत्यधिकः पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [

] इति

विद्वान्तर्गत उपलभ्यते ।

(३) शु० य० सं० ३८. ९ । (४) शु० य० सं० १८. ६ ।

मन्वाह । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नानुवाक्या-
मन्वाहातिक्रम्याश्श्राव्याह घर्मस्य यजेति वषट्कृते
जुहोति ॥ १५ ॥ 'विश्वं आशा दक्षिणस'दिति । सर्वा
आशा दक्षिणसदित्येवैतदाह 'विश्वान्देवानयादिहे'ति
सर्वान्देवानयाक्षीदिहेत्येवैतदाह 'स्वाहाकृतस्य घर्मस्य
मधोः पिवतमश्निवने'त्यश्निवनावेवैतदाहाश्निवनौ ह्येतद्य-
ज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणात्यवरथं स्वाहाकार-
ङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १६ ॥ अथ हुत्वो-
र्द्धमुत्कम्पयति । 'दिवि धा इमं स्वज्ञमिमं स्वज्ञन्दिवि धा'
इत्यसौ वा आदित्यो घर्मो यज्ञो दिवि वा एष हितो
दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धा
इमं स्वज्ञमिमं स्वज्ञन्दिवि धा इत्यनुवषट्कृते जुहोति
॥ १७ ॥ 'स्वाहाग्नये यज्ञियाये'ति । तस्विष्टकृद्वाजन-
मग्निर्हि स्विष्टकृच्छं स्वजुर्भ्य' इति यजुर्भिर्भेषोऽ-
स्मिंल्लोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरथं स्वाहा-
कारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मा-
नुमन्त्रयते । ब्रह्मा वा ऋत्विजाम्भिषक्तमस्तद्य एव ऋ-
त्विजाम्भिषक्तमस्तेनैवैतद्यज्ञम्भिषज्यति ॥ १९ ॥ 'अ-
श्निवना घर्मम्पात'मिति । अश्निवनावेवैतदाहाश्निवनौ
ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

(१) शु० य० सं० ३८. १० । (२) शु० य० सं० ३८. १० । (३) शु० य०
सं० ३८. १० । (४) शु० य० सं० ३८. ११ । (५) शु० य० सं० ३८. ११ ।
(६) शु० य० सं० ३८. ११ । (७) "स्तेनैवैतमेत" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।
(८) शु० य० सं० ३८. १२ ।

‘हार्द्धानमहर्द्दिवाभिरुतिभि’रिति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै
 प्रजापतिः प्रजापतिर्व्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञस्मिषज्यति
 ॥ २१ ॥ ‘तन्त्रायिण’ ऽहुति । एष वै तन्त्रायी यः ऽएष
 तपस्येष हीमाँल्लोकाँस्तन्त्रमिवानुसञ्चरत्येष ऽउ प्रवर्ग्य-
 स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्त्रायिण ऽहुति ॥ २२ ॥
 ‘नैमो व्यावापृथिवीब्भ्या’मिति । तदाब्भ्यान्व्यावापृथि-
 वीब्भ्यान्निहुते ययोरिदं सर्वमधि ॥ २३ ॥ अथ यज-
 मानः । यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञस्मिषज्यति ॥ २४ ॥
 ‘अपातामश्शिवना घर्म’मिति । अश्शिवनावैतदाहाश्शिवनौ
 ह्वेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥
 ‘अनु व्यावापृथिवी ऽअमःसाता’मिति । तदिमे व्यावा-
 पृथिवी ऽआह ययोरिदं सर्वमधीहैव रात्यः सन्निवृत्ती-
 हैव नो धनानि सन्तिवत्येवैतदाह ॥ २६ ॥ अथ पिन्व-
 मानमनुमन्त्रयते * । ‘इषे पिन्वस्वे’ति वृष्ट्यै तदाह
 यदाहेषे पिन्वस्वेत्यूज्जे पिन्वस्वे’ति यो वृष्ट्यादूर्गसो
 जायते तस्मै तदाह ‘ब्रह्मणे पिन्वस्वे’ति तद्ब्रह्मण ऽआह
 ‘क्षत्राय पिन्वस्वे’ति तत्क्षत्रायाह ‘व्यावापृथिवीब्भ्याम्पिन्व-
 स्वे’ति तदाब्भ्यान्व्यावापृथिवीब्भ्यामाह ययोरिदं सर्वमधि
 ॥ २७ ॥ स यदूर्द्धं पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते

(१) शु० य० सं० ३८. १२। (२) शु० य० सं० ३८. १२। (३) शु० य० सं० ३८. १२। (४) शु० य० सं० ३८. १३। (५) शु० य० सं० ३८. १३। (६) शु० य० सं० ३८. १३।

* का० श्रौ० सं० २६. ६. ८।

(७) शु० य० सं० ३८. १४। (८) शु० य० सं० ३८. १४। (९) शु० य० सं० ३८. १४। (१०) शु० य० सं० ३८. १४। (११) शु० य० सं० ३८. १४।

यत्प्राङ् तद्देवेभ्यो षुद्धक्षिणा तत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ् तत्पशु-
 भ्यो षदुदङ् तत्प्रजाया ऽअनपराङ्मन्वेवै यजमानस्योद्धो
 ह्येव पिन्वित्र्वाथ यान्दिशम्पिन्वते ताम्पिन्वते यदा
 शाम्म्यन्ति विष्णुषः ॥ २८ ॥ अथ प्राडिवोदङ्ङुत्क्रामति* ।
 'धर्मासि सुधर्मे'त्येष वै धर्मो य ऽएष तपत्येष हीदङ्
 सर्वन्धारयत्येतेनेदङ् सर्वन्धृतमेष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह धर्मासि सुधर्मेति ॥ २९ ॥ अथ खरे
 सादयति । 'अमेन्न्यस्मे नृम्णानि धारये'त्यक्कुक्ष्यन्नो
 धनानि धारयेत्येवैतदाह 'ब्रह्म धारय क्षत्रन्धारय विशन्धा-
 रये'त्येतत्सर्वन्धारयेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥ अथ शाकलैर्जुहोति ।
 प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३१ ॥
 'स्वाहा पूष्णे शरस' इति । अयं वै पूषा योऽयम्पवत
 एष हीदङ् सर्वम्पुष्यत्येष ऽउ प्राणः प्राणमेवास्मिन्ने-
 तद्दधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरस ऽइत्यवरधं
 स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुर्दत्त्वा मर्त्यमे
 परिधा ऽउपश्रयति ॥ ३२ ॥ 'स्वाहा ग्रावभ्य' ऽइति ।
 प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा
 मर्त्यमे परिधा ऽउपश्रयति ॥ ३३ ॥ 'स्वाहा प्रतिरवेभ्य'
 ऽइति । प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदङ् सर्वम्प्रतिरत-

(१) "न्वेव" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (२) 'पिन्वित्र्वाथ' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

* 'धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धम्' का० श्रौ० सू० २६. ६. ९ इति ।

(३) शु० य० सं० ३८. १४ । (४) शु० य० सं० ३८. १४ । (५) शु० य० सं० ३८. १४ । (६) शु० य० सं० ३८. १५ ।

(७) शु० य० सं० ३८. १५ । (८) शु० य० सं० ३८. १५ ।

म्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे परिधा ऽउप-
 श्रयति ॥ ३४ ॥ 'स्वाहा पितृभ्य ऽऊर्द्धवर्हिभ्यो घर्म-
 पावभ्य' इति । अहुत्त्वैवोदङ्डीक्षमाणो दक्षिणाद्धे
 वर्हिष ऽउपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छ-
 त्रया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृदु-
 ह्येव पराश्वः पितरः ॥ ३५ ॥ 'स्वाहा द्यावापृथिवी-
 भ्या'मिति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदाना-
 वेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे परिधा ऽउपश्रयति
 ॥ ३६ ॥ 'स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इति । प्राणा वै
 विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे
 परिधा ऽउपश्रयति ॥ ३७ ॥ 'स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतय'
 इति । अहुत्त्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रय-
 च्छति तद् स ऽउत्तरतः शालाया ऽउदञ्चन्निरस्यत्येणा
 ह्येतस्य देवस्य दिक्स्त्रायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणात्यथ यन्न
 प्रेक्षते नेत्रमा रुद्रो हिनसदिति ॥ ३८ ॥ सप्तेता ऽआहु-
 तयो भवन्ति । सप्ता वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मि-
 न्नेतद्दधाति ॥ ३९ ॥ अथ महावीरादुपयमस्याम्प्रत्यानयति ।
 'स्वाहा सज्ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वा ऽहुतरस्मि-
 न्पयो भवति ज्योतिरितरस्यान्ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्ग-
 छेते ऽअवरथं स्वाहाकारकुरोति परान्देवतामसावेव बन्धुः

• अत्र "रसो व्यक्षरत्स" इत्यधिकः पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [] इति
 विधान्तर्गत उपलभ्यते ।

(१) अ० य० सं० ३८. १५ । (२) अ० य० सं० ३८. १५ । (३) अ० य० सं०
 ३८. १५ । (४) अ० य० सं० ३८. १६ । (५) अ० य० सं० ३८. १६ ।

॥ ४० ॥ * अथ रौहिणौ जुहोति । 'अर्हः केतुना जुषतां
सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे'त्यसावेव बन्धू 'रौत्रिः केतुना
जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे'त्यसावेव बन्धुः ॥ ४१ ॥
अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टम्प्रयच्छति । स ऽउपहवमिष्ट्वा
भक्षयति 'सधु हुतमिन्द्रतमे ऽअग्नावि'ति सधु हुतमिन्द्र-
यवत्तमे ऽअग्नावित्येवैतदाहा'इत्याम ते देव घर्म नमस्ते
ऽअस्तु मा मा हिंसी'रित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥
अथ दक्षिणतः सिकता ऽउपकीर्णा भवन्ति । तन्मार्ज-
यन्ते य ऽएव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्रानुप्रहरति शाक-
लानथोपसदा चरन्त्येतदु यजस्य शिरः संस्कृ ख्यथा
यथैनन्तदश्चिन्नौ प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥ तन्न प्रथमयज्ञे
प्रवृज्यात् । एनस्य हि तदथो नेन्म ऽइन्द्रः शिरश्छिन्नद-
दिति द्वितीये वैव तृतीये वापशीर्ष्णा ह्येवाग्रे यजेन देवा
ऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्वितीये वैव तृतीये वाथो
तप्तो वा ऽएष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥ तं ख्यप्रथम-
यज्ञे प्रवृज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजाञ्च
पशूँश्च प्रदहेदथो ऽआयुः प्रमायुको यजमानः स्यात्त-
स्माद्वितीये वैव तृतीये वा ॥ ४५ ॥ तन्न सर्वस्मा ऽइव
प्रवृज्यात् । सर्वं वै प्रवर्ग्यो नेत्सर्वस्मा ऽइव
सर्वङ्करवाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै प्रवृज्याद्यो वास्य-
प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैन्मप्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

* अत्र शतम् ७००० ।

(१) शु० य० सं० ३८. १६ । (२) शु० य० सं० ३८. १६ । (३) शु० य०
सं० ३८. १६ । (४) शु० य० सं० ३८. १६ ।

सहस्रे ष्वृज्यात् । सर्वं वै सहस्रं सर्वमेष सर्व-
 वेदसे ष्वृज्यात्सर्वं वै सर्ववेदसं सर्वमेष विश्व-
 जिति सर्वपृष्ठे ष्वृज्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठं
 सर्वमेष वाजपेये राजसूये ष्वृज्यात्सर्वं हि तत्सत्रे
 ष्वृज्यात्सर्वं वै सत्रं सर्वमेष एतान्यस्य ष्वर्जना-
 न्यतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥ तदाहुः । यदुपशिरा ऽअप्रव-
 ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रं शीर्षणवद्भवतीत्याहवनीयेनेति
 ब्रूयात्कथं न दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति
 ब्रूयात्कथंश्चातुर्मास्यानीति पयस्थयेति ब्रूयात्कथंस्पशु-
 नन्ध ऽइति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथं
 सौम्योऽद्भिर ऽइति हविर्दानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥ अथो
 ऽआहुः । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिर एतद्देवाः प्रत्य-
 दधुर्षदातिथ्यन्न ह वा ऽअस्यापशीर्ष्णा केन च यज्ञेनेष्ट-
 म्भवति य एवमेतद्वेद ॥ ४९ ॥ तदाहुः । यत्प्रणीताः
 प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादुत्र न प्रणयतीति शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवग्यो नेच्छिरसा शिरो-
 बभ्यारोह्याणीति ॥ ५० ॥ तदाहुः । यत्प्रयाजानुयाजा
 ऽअन्यत्र भवन्त्यथ कस्मादुत्र न भवन्तीति प्राणा वै
 प्रयाजानुयाजाः प्राणा ऽअवकाशाः प्राणाः शाकला
 नेत्प्राणैः प्राणानबभ्यारोह्याणीति ॥ ५१ ॥ तदाहुः ।
 यदाज्यभागावन्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादुत्र न जुहोतीति
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ
 नेच्चक्षुषा चक्षुरबभ्यारोह्याणीति ॥ ५२ ॥ तदाहुः । यद्वा-

नस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतस्मृन्मयेनैव जुहोतीति
यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो ऋक्षरत्स ऽहमे व्यावापृथिवी
ऽअगच्छयन्मृदियन्तद्यदापोऽसौ तन्मृदुश्चापाञ्च महा-
वीराः कृता भवन्ति तेनैवेनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्न-
करोति ॥ ५३ ॥ स यद्वानस्पत्यः स्यात् । प्रदहेत यद्धि-
रणमयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमयः स्यात्प्रसिच्येत यद-
यस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैष ऽएवैतस्मा ऽअतिष्ठत
तस्मादेतस्मृन्मयेनैव जुहोति ॥ ५४ ॥ अथैतद्वै । आयु-
रेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा
तस्य व्रतचर्षा या सृष्टौ ॥ ५५ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

—०—

[प्रवर्ग्योत्सादनम्]

स वै तृतीयेऽहन् । षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योप-
सदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयत्युत्सन्नमिव हीदः शिर-
स्तद्यदेतमभितो भवति तत्सर्वः समादायाग्नेण शाला-
मन्तर्वैद्युपसमायन्ति ॥ १० ॥ अशग्नीद्धः । आहवनीये*
त्रीञ्छालाकानुपकल्पयते तेषामेकमुज्ज्वल्य मुखदग्धे धार-
यमाणो जुहोति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्कामत्सेमाँ-

* तथा च कात्यायनः—‘आहवनीये त्रीञ्छालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्याग्नीध्रो धारयति शतरु-
द्वियवत्प्रतिलोमं प्रमाणेषु’ (का० श्रौ० सू० ३६. ७. ३) इति ।

ल्लोकानाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति
 ॥ २ ॥ अथ यन्मुखदग्धे । उपरीव वै तद्यन्मुखदग्ध-
 मुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्यामुल्लोकः शुगाविशत्तयैवैनमे-
 तच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ३ ॥ 'यै ते घर्म
 दिव्या शु'गिति । यैव दिव्या शु'ग्या गायत्र्याथ हवि-
 र्द्धान' इति यैव गायत्र्याथ हविर्द्धाने 'सा तः ऽआप्या-
 यतान्निष्ठयायतान्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति
 ॥ ४ ॥ अथ द्वितीयमुज्ज्वलम् । नाभिदग्धे धार्यमाणो
 जुहोति मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्धममध्यमिवान्तरिक्षलोक-
 स्तद्यान्तरिक्षलोकः शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति
 कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥ 'यै ते घर्मन्तरिक्षे शु'गिति । यैवा-
 न्तरिक्षे शु'ग्या त्रिष्टुभ्याग्नीद्ध' इति यैव त्रिष्टुभ्याग्नीद्धे
 'सा तः ऽआप्यायतान्निष्ठयायतान्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरो-
 हितमिवास्ति ॥ ६ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ ६१ ॥] अथ तृतीयम-
 ष्मधाया । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यधः ऽइव वै तद्यदासीनोऽध
 ऽइव तद्यदयल्लोकस्तद्येमुल्लोकः शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा
 समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ७ ॥ 'यै ते घर्म पृथिव्याथ
 शु'गिति । यैव पृथिव्याथ शु'ग्या जगत्याथ सदस्ये'ति
 यैव जगत्याथ सदस्या 'सा तः ऽआप्यायतान्निष्ठयायता-
 न्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥ अथो-

(१) शु० य० सं० ३८. १८ । (२) शु० य० सं० ३८. १८ । (३) शु० य०
 सं० ३८. १८ । (४) शु० य० सं० ३८. १८ । (५) शु० य० सं० ३८. १८ ।
 (६) शु० य० सं० ३८. १८ । (७) शु० य० सं० ३८. १८ । (८) शु० य०
 सं० ३८. १८ । (९) शु० य० सं० ३८. १८ ।

पनिष्कामति । 'क्षत्रस्य त्वा परस्पाये'त्येतद्वै दैवं क्षत्रं य
 ऽएष तपत्यस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परस्पायेत्येवैतदाह
 'ब्रह्मणस्तुवम्पाही'ति ब्रह्मण ऽआत्मानङ्गोपायेत्येवैतदाह
 'विशस्त्वा धर्मणा वय'मिति यज्ञो वै विध्यज्ञस्य त्वारिष्ठ्या
 ऽइत्येवैतदाह 'नुक्कामाम सुविताय नव्यस' ऽइति यज्ञस्य-
 त्वारिष्ठ्या ऽअहलाया ऽइत्येवैतदाह ॥ ९ ॥ अथाह साम
 गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति हि
 साम तद्यत्साम गायति नेदिमान्बहिर्द्धी यज्ञाच्छरीराद्वाष्ट्रा
 रक्षांशसि हिनसन्निति साम हि नाष्ट्राणां रक्षसामप-
 हुन्ता ॥ १० ॥ आग्नेष्वङ्गायति । अग्निर्हि रक्षसामपह-
 न्तातिच्छन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि छन्दांशसि यदु-
 तिच्छन्दास्तस्मादुतिच्छन्दसि गायति ॥ ११ ॥ स गायति ।
 अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहाव ऽइति तन्नाष्ट्रा ऽएवै-
 तद्रक्षांशस्यतोऽपहन्ति ॥ १२ ॥ त ऽउदञ्चो निष्कामन्ति ।
 जघनेन चात्वालमग्नेणाग्नीद्धमेषा हि यज्ञस्य द्वाह स
 यस्यान्ततो दिश्यापो भवन्ति तयन्ति ॥ १३ ॥ तं
 वै परिण्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽएष शुशुचानो
 भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुशुच्छेद्यदुप्सूत्सा-
 दयेदपोऽस्य शुशुच्छेद्युत्परिण्यन्द ऽउत्सादयति तथो
 ह नैवापो हिनस्ति नेमां यदुहाप्सु न प्रास्यति तेनापो
 न हिनस्तथ यत्समन्तमापहं परियन्ति शान्तिर्वा ऽआप-

(१) शु० य० सं० ३८. १९ । (२) "परस्पाये०" इति 'ग'. 'ज' पुस्तकयोः ।

(३) शु० य० सं० ३८. १९ । (४) शु० य० सं० ३८. १९ । (५) शु० य० सं० ३८. १९ । (६) "वैतद्र०" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

स्तेनो ऽइमान् न हिनस्ति तस्मात्परिण्यन्द ऽउत्सादयेत्
 ॥ १४ ॥ उत्तरवेदौ त्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वा ऽउत्तरवेदिः
 शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥
 उत्तरनाभ्या स॒थं स्पृष्ट्वा । प्रथममप्रवर्ग्यमुत्सादयति
 वाग्वा ऽउत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तद्वाचन्दधाति
 ॥ १६ ॥ 'चतुःस्रक्ति'रिति । एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष
 तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तयस्तस्मादाह चतुःस्रक्तिरिति
 ॥ १७ ॥ 'नाभिर्ऋतस्य सप्रथा' ऽइति । सत्यं वा ऽऋतः
 सत्यस्य नाभिः सप्रथा ऽइत्येवैतदाह 'स' नो विश्वायुः
 सप्रथा' ऽइति स नः सर्वायुः सप्रथा ऽइत्येवैतदाह
 ॥ १८ ॥ 'अपं द्वेषो ऽअप ह्वर' ऽइति । नात्र तिरोहित-
 मिवास्त्य'द्व्यव्रतस्य सश्चिमे'त्यन्यद्वा ऽएतस्य व्रतमन्यद्म-
 नुष्याणान्तस्मादाहाद्व्यव्रतस्य सश्चिमेत्यवमितरौ प्राञ्चौ
 तत्त्रिवृत्त्रिवृद्धीदः शिरः ॥ १९ ॥ पुरस्तादुपश्याममृदम् ।
 मा॒थं स॒मेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः परीशासौ * बाहू
 ऽएवास्मिन्नेतद्दधात्यभितः परे रौहिणहुवज्यौ सुचौ
 हुस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥ उत्तरतोऽभिम् † । तद्धि
 तस्या ऽआयतनन्दक्षिणतः सम्प्राडासन्दीन्तद्धि तस्या
 ऽआयतनमुत्तरतः कृष्णजाजिनन्तद्धि तस्यायतनः सर्वतो
 धवित्राणि ‡ प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतद्द-

(१) शु० य० सं० ३८. २० । (२) शु० य० सं० ३८. २० । (३) शु० य० सं० ३८. २० । (४) शु० य० सं० ३८. २० । (५) शु० य० सं० ३८. २० ।

* 'परीशासावभितः' (का० औ० सू० २६. ७. १७) इति ।

† 'अभिमुत्तरतः' (का० सू० २६. ७. १९) इति ।

‡ का० औ० सू० २६. ७. २२ ।

धाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो
 व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्धाति ॥२१॥ अथैतद्रज्जुसन्दानम् ।
 उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयत्युदरमेवास्मि-
 न्नेतद्धाति तदभितः पिन्वने ऽआण्डावेवास्मिन्नेतद्धा-
 त्याण्डाब्ध्याः हि वृषा पिन्वते पश्चात्स्थूणामयूखमूरू
 ऽएवास्मिन्नेतद्धाति पश्चाद्रौहिणकपाले जानुनी ऽएवा-
 स्मिन्नेतद्धाति ते षट्ककपाले भवत ऽएककपाले ऽइव
 हीमे जानुनी पश्चाद्धृष्टी पादावेवास्मिन्नेतद्धाति पादा-
 ब्याः हि धृष्टम्प्रहरत्युत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ तद्धि
 तयोरायतनन्दक्षिणतो मार्जालीयन्तद्धि तस्यायतनम् ॥२२॥
 अथास्मिन्नप्य ऽआनयति । 'धर्मेतेते पुरीष'मित्युक्तं वै
 पुरीषमन्नेवास्मिन्नेतद्धाति 'तेनै वर्द्धस्व चा च प्या-
 यस्वे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति 'वर्द्धिषीमहि च वयमा
 च प्यासिषीमही'त्याशिषमेवैतद्दाशास्ते ॥ २३ ॥ स वै
 न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्परागन्तमसदित्यर्द्धं वा
 भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय ब्रत-
 मभ्युत्तिच्छति प्रयच्छति तद्यजमान ऽएवैतद्ब्राह्मण-
 धाति तयो ह यजमानान्न परागन्तमभवति ॥ २४ ॥ अ-
 थैनमग्निः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपः शमयत्येवैन-
 मेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति
 त्रिष्वृत्तः परिषिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २५ ॥ अथाह

वार्षाहरः साम गायेति । एष वै वृषा हरिर्ष्व ऽएष
 तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह
 वार्षाहरः साम गायेति ॥ २६ ॥ अथ चात्वाले मार्जयन्ते ।
 'सुमित्रिया न ऽआप ऽओषधयः सन्ति'त्यञ्जलिनाप
 ऽउपाचति वृज्रो वा ऽआपो वृज्जेणैवैतन्मित्रधेयकुरुते
 'देर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यश्च वयन्दिष्म'
 ऽइति ग्रामस्य दिशन्द्वेष्ट्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव
 तम्पराभावयति ॥ २७ ॥ अथ प्राडिवोदङ्ङुत्कामति ।
 'उद्वयन्तमसस्परी'ति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽ-
 पहते 'स्वः पश्यन्त ऽउत्तर'मित्ययं वै लोकोऽद्भ्य ऽउत्तरोऽ-
 स्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति 'देवन्देवन्ना सूर्यमगन्म
 ज्योतिरुत्तम'मिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमश्च
 स्वर्गः ऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये
 समिधमबभ्यादधाति 'समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि
 धेही'त्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २८ ॥ अथ प्रसुते दधि-
 घर्मेण चरन्ति । यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञ
 ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति माध्यन्दिने सवन ऽएतद्वा
 ऽइन्द्रस्य निष्केवल्ल्यः सवनं ष्वहमाध्यन्दिनः सवनश्च
 स्व ऽएवैनमेतद्भागो प्रीणाति स्तुते माध्यन्दिने पवमाने
 प्राणो वै माध्यन्दिनः पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतद्-
 धात्यग्निहोत्रहवण्यया मुखं वा ऽएतद्यज्ञानां ष्वदग्निहोत्रः

(१) शु० य० सं० ३८. २३। (२) शु० य० सं० ३८. २३। (३) शु०
 य० सं० ३८. २४। (४) शु० य० सं० ३८. २४। (५) शु० य० सं० ३८. २४।
 (६) शु० य० सं० ३८. २५।

शीर्षस्तन्मुखन्दधाति ॥ २९ ॥ स ऽआनीयमान ऽआह ।
 होतवृदस्व यत्ते वाद्यमिति वृदते ह्यत्र होताथोपोत्तिष्ठन्नाह
 'श्नातः हवि'रिति श्रातः हि भवत्यतिक्रम्याश्नाव्याह
 दधिघर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृत ऽआह-
 रति भक्षन्तं यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥ स ऽउप-
 हवमिष्ट्वा भक्षयति । 'मयि स्यदिन्द्रियम्बृह'दित्येतद्वा
 ऽइन्द्रियम्बृहय ऽएष तपति 'मयि दुक्षो मयि कृतु'रिति
 कृतुदुक्षावेवारम्बन्धते 'घर्मस्त्रिंशुग्विराजती'ति घर्मो
 ह्येष त्रिंशुग्विराजति 'विराजा ज्योतिषा सह'ति विराजा
 ह्येष ज्योतिषा सह 'ब्रह्मणा तेजसा सह'ति ब्रह्मणा
 ह्येष तेजसा सह 'पयसो रेत ऽआभृत'मिति पयसो ह्येत-
 द्रेत ऽआभृत'न्तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराथं समा'मित्या-
 शिषमेवैतद्वाशास्तेऽथ चात्वाले मार्जयन्तेऽसावेव बन्धुः
 ॥ ३१ ॥ अथातो दुक्षिणानाम् । सुवर्णः हिरण्यः
 शतमानम्ब्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानः
 हिरण्यन्तस्मत्सुवर्णः हिरण्यः शतमानम्ब्रह्मणे ददाति
 ॥ ३२ ॥ अथ यैषा घर्मदुघा । तामद्वर्षवे ददाति तप्त
 ऽइव वै घर्मस्तप्तमिवाद्वर्षुर्निष्क्रामति तस्मात्तामद्व-
 र्षवे ददाति ॥ ३३ ॥ अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा ।
 ताथं होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मा-
 त्ताथं होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥ अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा ।

(१) ऋ० सं० ८. ८. ३७ । (२) शु० य० सं० ३८. २७ । (३) शु० य० सं० ३८. २७ । (४) शु० य० सं० ३८. २७ । (५) शु० य० सं० ३८. २७ । (६) शु० य० सं० ३८. २७ । (७) शु० य० सं० ३८. २८ । (८) शु० य० सं० ३८. २८ ।

तामुद्रातृभ्यो ददाति पत्नीकर्मैव वा ऽएतेऽत्र कुर्वन्ति
 षडुद्रातारस्तस्मात्तामुद्रातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥ अथैतद्वै ।
 आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्ष-
 यति वा तस्य व्रतचर्या वा सृष्ट्वौ ॥ ३६ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[धर्मभेदे प्रायश्चित्तम्, प्रवर्ग्यप्रशंसा च]

सर्वेषां वा ऽएष भूतानाम् । सर्वेषान्देवानामात्मा
 यजज्ञस्तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्ऋज्यते
 वि वा ऽएष प्रजया पशुभिर्ऋज्यते यस्य घर्मो वि-
 दीर्यते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥ पूर्णाहुतिञ्जुहो-
 ति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च वि-
 वृढं यजज्ञस्य ॥ २ ॥ 'स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपति-
 केभ्यः' ऽइति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्मनसि हि
 सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्वनसैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च
 विवृढं यजज्ञस्य ॥ ३ ॥ 'पृथिव्यै स्वाहे'ति । पृथिवी वै
 सर्वेषान्देवानामायतनन्तस्सर्वाभिरैवैतदेवताभिर्भिषज्यति य-
 त्किञ्च विवृढं यजज्ञस्य ॥ ४ ॥ 'अग्नेये स्वाहे'ति । अ-
 ग्निर्वै सर्वेषान्देवानामात्मा तस्सर्वाभिरैवैतदेवताभिर्भिष-
 ज्यति यत्किञ्च विवृढं यजज्ञस्य ॥ ५ ॥ 'अन्तरिक्षाय
 स्वाहे'ति । अन्तरिक्षं वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तस्सर्वाभि-

रेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ६ ॥
 'वायवे स्वाहे'ति । वायुर्वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वा-
 भिरेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ७ ॥
 'दिवे' स्वाहे'ति । द्यौर्वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्वाभि-
 रेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ८ ॥
 'सूर्याय स्वाहे'ति । सूर्यो वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वा-
 भिरेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ९ ॥
 'दिग्भ्यः स्वाहे'ति । दिशो वै सर्वेषान्देवानामायतनन्त-
 त्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य
 ॥ १० ॥ 'चन्द्राय स्वाहे'ति । चन्द्रो वै सर्वेषान्देवानामात्मा
 तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य
 ॥ ११ ॥ 'नक्षत्रेभ्यः स्वाहे'ति । नक्षत्राणि वै सर्वेषा-
 न्देवानामायतनन्तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति यत्किञ्च
 विवृढं व्यञ्जस्य ॥ १२ ॥ 'अङ्गयः स्वाहे'ति । आपो
 वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्बिभषज्ज्यति
 यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ १३ ॥ 'वरुणाय स्वाहे'ति ।
 वरुणो वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्बिभ-
 षज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ १४ ॥ 'नाभ्यै स्वाहा
 पूताय स्वाहे'ति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः
 प्रजापतिर्व्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञमिभषज्ज्यति ॥ १५ ॥

(१) शु० य० सं० ३९. १ । (२) शु० य० सं० ३९. १ । (३) शु० य० सं०
 ३९. १ । (४) शु० य० सं० ३९. २ । (५) शु० य० सं० ३९. २ । (६) शु०
 य० सं० ३९. २ । (७) शु० य० सं० ३९. २ । (८) शु० य० सं० ३९. २ ।
 (९) शु० य० सं० ३९. २ ।

त्रयोदशैता ऽआहुतयो भवन्ति । त्रयोदश वै मासाः
 सँवत्सरस्य सँवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्व्यज्ञस्तत्प्रजा-
 पतिमेवैतद्यज्ञमिषज्जयति ॥ १६ ॥ 'वाँचे स्वाहे'ति । सु-
 खमेवास्मिन्नेतद्दधाति 'प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वा-
 हे'ति नासिके ऽएवास्मिन्नेतद्दधाति 'चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे
 स्वाहे'त्यक्षिणी ऽएवास्मिन्नेतद्दधाति 'श्रोत्राय स्वाहा
 श्रोत्राय स्वाहे'ति कर्णवेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥
 सप्तैता ऽआहुतयो भवन्ति । सप्त वा ऽइमे शीर्षप्राणा-
 स्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति पूर्णाहुतिमुत्तमाहुति स्रवं वै
 पूर्णः सर्वेणैतद्विषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य
 ॥ १८ ॥ 'मनसः काममाकूति'मिति । मनसा वा ऽइदं
 सर्वमाप्सन्तन्मनसैवैतद्विषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य
 ॥ १९ ॥ 'वाँचः सत्यमशीये'ति । वाचा वा ऽइदं सर्व-
 माप्सन्तद्वाचैवैतद्विषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य 'पशू-
 नाथं रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयताममयि स्वाहे'
 त्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २० ॥ अथ तत्रोपशयाञ्च पिष्ट्वा
 मार्त्तर्नया मृदा सहसृज्यावृता करोत्यावृता पचत्युत्सा
 दनार्थमथ य ऽउपशययोर्ददः स्यात्तेन प्रचरेत् ॥ २१ ॥
 सँवत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सँवत्सरः सर्वम्प्रवर्ग्यः
 स यत्प्रवृत्तस्तद्रसन्तो यद्बुचितस्तद्दीप्सो यत्पिन्वितस्त-

(१) छ० य० सं० ३९. ३ । (२) छ० य० सं० ३९. ३ । (३) छ० य० सं० ३९. ३ । (४) छ० य० सं० ३९. ३ । (५) छ० य० सं० ३९. ४ । (६) छ० य० सं० ३९. ४ । (७) छ० य० सं० ३९. ४ ।

द्रुषां यदा वै वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा ऽअस्मै वर्षा य ऽएव-
 मेतद्वेद ॥ २२ ॥ इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वा ऽइमे
 लोकाः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदयँल्लोको यद्ब्रुचित-
 स्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तदसौ लोको यदा वा ऽअसौ
 लोकः पिन्वतेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजी-
 वन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मा ऽअसौ लोको य ऽएवमे-
 तद्वेद ॥ २३ ॥ एता वै देवताः प्रवर्ग्यः । अग्निर्वायुरा-
 दित्यः सर्वं वा ऽएता देवताः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्त-
 स्तदग्निर्ब्रुचितस्तद्रायुर्धृत्पिन्वितस्तदसावादित्यो यदा
 वा ऽअसावादित्यः पिन्वतेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मा ऽअसावादित्यो
 य ऽएवमेतद्वेद ॥ २४ ॥ यजमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्या-
 स्मा प्रजा पशवः सर्वं वै यजमानः सर्वम्प्रवर्ग्यः स
 यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यद्ब्रुचितस्तत्प्रजा यत्पिन्वितस्तत्पशवो
 यदा वै पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्सर्वे देवाः सर्वाणि भूता-
 न्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा ऽअस्मै पशवो य ऽएवमेत-
 द्वेद ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वा ऽअ-
 ग्निहोत्रः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यदुधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदुन्नी-
 तन्तद्ब्रुचितो यद्ब्रुतन्तत्पिन्वितो यदा वा ऽअग्निहोत्र-
 म्पिन्वतेऽथैनस्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पि-
 न्वन्ते ह वा ऽअस्मा ऽअग्निहोत्रं य ऽएवमेतद्वेद ॥ २६ ॥
 दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै दर्शपूर्णमासौ सर्व-

प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितस्तत्प्रवृक्तो यदासन्नन्तद्बुचितो
 यद्धुतन्तत्पिन्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेते ऽअथैनौ
 सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वेते ह वा
 ऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ य ऽएवमेतद्वेद ॥ २७ ॥ चातु-
 र्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै चातुर्मास्यानि सर्वप्र-
 वर्ग्यः स यदधिश्रितस्तत्प्रवृक्तो यदासन्नन्तद्बुचितो यद्धु-
 तन्तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्ते ऽथैनानि
 सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा
 ऽअस्मै चातुर्मास्यानि य ऽएवमेतद्वेद ॥ २८ ॥ पशु-
 बन्धो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबन्धः सर्वप्रवर्ग्यः स
 यदधिश्रितस्तत्प्रवृक्तो यदासन्नस्तद्बुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वि-
 तो यदा वै पशुबन्धः पिन्वते ऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मै पशुबन्धो य
 ऽएवमेतद्वेद ॥ २९ ॥ सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः
 सर्वप्रवर्ग्यः स यदभिषुतस्तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतस्तद्बुचितो
 यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वते ऽथैनः सर्वे
 देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मै
 सोमो य ऽएवमेतद्वेद न ह वा ऽअस्या प्रवर्ग्येण केन
 चन वज्रेनेष्टुम्भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ३० ॥ अथैतद्वै
 आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति
 वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ३१ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२२ ॥
 इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[बृहदारण्यकम् *]

(कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमणम्,
कथं चेत्येतत्सर्वं स्पष्टयति)

द्रव्या ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानी-
यसा ऽएव देवा ज्यायसा ऽअसुरास्त ऽएषु लोकेष्ववस्प-
र्द्धन्त ॥ १ ॥ ते ह देवा ऽउचुः । हन्तासुराण्यज्ञ ऽउद्गी-
थेनात्ययामेति ॥ २ ॥ ते ह वाचमूचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति
तथेति तेभ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तन्देवेभ्य ऽआ-
गायद्यत्कल्याणं वृदति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न
ऽउद्गात्रात्येण्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्व्यन्तस यः
स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वृदति स ऽएव स पाप्मा
॥ ३ ॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति
तेभ्यः प्राण ऽउदगायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य ऽआगा-
यद्यत्कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न
ऽउद्गात्रात्येण्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्व्यन्तस यः स
पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स ऽएव स पाप्मा ॥ ४ ॥
अथ ह चक्षुरुचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुद-
गायद्यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य ऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्य-
ति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गात्रात्येण्यन्तीति तमभि-
द्रुत्य पाप्मनाविद्व्यन्तस यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूप-
म्पश्यति स ऽएव स पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह श्रोत्र-
मूचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः

* बृहत्त्वं चास्य ब्रह्मविद्याहेतुनामन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात्, अर्थतो ग्रन्थ-
परिमाणतश्च बह्वत्वात् । आरण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् ।

श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्यः ऽआगायद्यत्कल्याणः शृणोति
तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गात्रात्येष्ण्यन्तीति
तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्व्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेद-
मप्रातिरूपः शृणोति स ऽएव स पाप्मा ॥ ६ ॥ अथ
ह मन ऽऊचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
मन ऽउदगायद्यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्यः ऽआगायद्यत्क-
ल्याणः सङ्कल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गा-
त्रात्येष्ण्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्व्यन्त्स यः स
पाप्मा यदेवेदमप्रातिरूपः सङ्कल्पयति स ऽएव स पाप्मै-
वमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपास्तृजन्नेवमेनाः पाप्मना-
विद्व्यन् ॥ ७ ॥ अथ हेममासन्न्यम्प्राणमूचुः । त्वन्न ऽउ-
द्गायेति तथेति तेभ्यः ऽएष प्राण ऽउदगायत्तेऽविदुरनेन
वै न ऽउद्गात्रात्येष्ण्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्व्यन्त्स-
न्त्सं स्वथाश्मानमृत्वा लोष्टो विद्धुः सेतैवः हैव विद्धुः-
समाना विष्वश्चो विनेशुस्ततो देवा ऽअभवन्परासुरा भव-
त्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति यः ऽएवं वेद
॥ ८ ॥ ते होचुः । क नु सोऽभूद्यो न ऽइत्थमसक्तेत्यय-
मास्येऽन्तरिति सोऽयास्य ऽआङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः
॥ ९ ॥ सा वा ऽएषा देवता । दूर्न्नाम दूर्न्ना हस्या
मृत्युर्दूरः ह वा ऽअस्मान्मृत्युर्भवति यः एव वेद ॥ १० ॥
सा वा ऽएषा देवता । एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्यु-
मपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासां पाप्म-

नो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मान-
 मृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥ सा वा ऽएषा देवता ।
 एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्यार्थेना मृत्युमत्यव-
 हत् ॥ १२ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्यु-
 मतिक्कान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥ अथ प्राणमत्यवहत् । स
 यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण
 मृत्युमतिक्कान्तः पवते ॥ १४ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् ।
 तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स ऽआदित्योऽभवत्सोऽसावा-
 दित्यः परेण मृत्युमतिक्कान्तस्तपति ॥ १५ ॥ अथ श्रोत्र-
 मत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवत्ता
 ऽइमा दिशः परेण मृत्युमतिक्कान्ताः ॥ १६ ॥ अथ
 मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा
 ऽअभः त्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्कान्तो भात्येवः
 ह वा ऽएनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य ऽएवं वेद ॥ १७ ॥
 अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तद-
 द्यत ऽइह प्रतिष्ठति ॥ १८ ॥ * ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 एतावद्वा ऽइदं सर्वं ब्रुवन्तदात्मन ऽआगासीरनु नोऽ-
 स्मिन्नन्न ऽआभजस्वेति ते वै माभिसँविशतेति तथेति
 तः समन्तम्परिण्यविशन्त तस्ममाद्यदनेनान्नमत्ति तेनै-
 तास्तृप्यन्त्येवः ह वा ऽएनथं स्वा ऽअभिसँविशन्ति
 भर्ता स्वानाथं श्रेष्ठः पुर ऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्व्य-

ऽएवं वेद ॥ १९ ॥ य ऽउ हैवंविदम् । स्वेषु प्रतिप्रति-
 ब्वुभूषति न हैवालम्भार्थेभ्यो भवत्यथ य ऽएवैतमनु
 भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूषति स हैवालम्भार्थेभ्यो
 भवति ॥ २० ॥ सोऽयास्य ऽआङ्गिरसः । अङ्गानाथं हि
 रसः प्राणो वा ऽअङ्गानाथं रसः प्राणो हि वा ऽअङ्गानाथं
 रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण ऽउत्क्रामति तदेव
 तच्छुष्यत्येष हि वा ऽअङ्गानाथं रसः ॥ २१ ॥ एष ऽउ ऽएवं
 बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती तस्या ऽएष पतिस्तस्मादु
 बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ एष ऽउ ऽएव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै
 ब्रह्मा तस्या ऽएष पतिस्तस्मादु * ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥
 एष ऽउ ऽएव साम । वाग्वै सामैष सा चामश्चेति
 तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन
 समो नागेन सम ऽएभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण
 तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यः सलोकतां य
 ऽएवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥ एष ऽउ वा ऽउद्गीथः ।
 प्राणो वा ऽउत्प्राणेन हीदः सर्वमुत्तन्धं वागेव गीथोच्च
 गीथा चेति स ऽउद्गीथः ॥ २५ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चै
 कितानेयः । राजानम्भक्षयन्नुवाचायन्त्यस्य राजा मूर्धानं
 विपातयताद्यदितोऽयास्य ऽआङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वा-
 चा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य
 साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वन्तस्य वै स्वर
 ऽएव स्वन्तस्मादार्त्विज्यङ्गरिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया

वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यङ्कुर्व्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्त-
 न्दिदृक्षन्त एवाथो यस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं
 य एवमेतत्साम्मनः स्वं वेद ॥ २७ ॥ तस्य हैतस्य
 साम्मनो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णन्तस्य
 वै स्वर एव सुवर्णम्भवति हास्य सुवर्णं य एवमेत-
 त्साम्मनः सुवर्णं वेद ॥ २८ ॥ तस्य हैतस्य । साम्मनो
 यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा
 वाचि हि खल्लेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इदृत्यु
 हैक एआहुः ॥ २९ ॥ अथातः पवमानानामेवाब्भ्यारोहः ।
 स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयान्त-
 देतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
 मृत्योर्म्मामृतङ्गमयेति ॥ ३० ॥ स यदाहासतो मा सद्गम-
 येति । मृत्युर्वा असत्सदमृतमृत्योर्म्मामृतङ्गमयामृतम्मा
 कुर्वित्येवैतदाह ॥ ३१ ॥ तमसो मा ज्योतिर्गमयेति ।
 मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतमृत्योर्म्मामृतङ्गमयामृतम्मा कु-
 र्वित्येवैतदाह मृत्योर्म्मामृतङ्गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति
 ॥ ३२ ॥ अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्वारम्भेऽन्नाद्यमा-
 गायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यङ्गामङ्गामयेत तः स एष
 एवंबिदुद्रातात्मने वा यजमानाय वा यङ्गामङ्गामयते तमा-
 गायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्कयताया एआशास्ति
 य एवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ज्ञानकर्मणोः स्तुत्यर्थं तत्फलभूतस्य प्रजापतेर्जगत्सृष्ट्यादौ

स्वातन्त्र्यविभूतिवर्णनेन फलोत्कर्षवर्णनम्]

आत्मेवेदमग्र ऽआसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य
नाह्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहुमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्ना-
माभवत्तस्मादुप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहुमयमित्येवाग्र ऽउक्त्वा-
थाह्यन्नाम पृच्छते यदस्य भवति ॥ १ ॥ स यत्पूर्वोऽ-
स्मार्त्सर्वस्मात् । सर्वान्पाप्मन ऽओषत्तस्मात्पुरुष
ऽओषति ह वै स तं व्योऽस्मार्त्पूर्वो बुभूषति य ऽएवं
वेद ॥ २ ॥ सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति स हायमी
क्षाश्चक्रे यद्मद्वयन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति तत ऽएवास्य
भयं वीयाय कस्माद्व्यभेष्यद्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ ३ ॥
स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स
हेतावानास यथा स्त्रीपुमांस्सौ सम्परिण्वक्तौ ॥ ४ ॥ स
ऽइममेवात्मानन्देधापातयत् । ततः प्रतिश्व पत्नी चाभव-
तान्तस्मादिदुमर्द्धवृगलमिव स्व ऽइति ह स्माह याज्ञवल्क्य-
स्तस्मादयमाकाशं स्त्रिया पूर्व्वत ऽएव तां समभवत्ततो
मनुष्या ऽअजायन्त ॥ ५ ॥ सो हेयमीक्षाश्चक्रे । कथन्नु मार्त्मन
ऽएव जनयित्वा सम्भवति हुन्त तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥
सा गौरभवत् । वृषभ ऽइतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽ-
जायन्त ॥ ७ ॥ वृद्धवेतराभवत् । अश्ववृष ऽइतरो गर्ह-
भीतरा गर्हभ ऽइतरस्तां समेवाभवत्तत ऽएकशफमजा-
यत् ॥ ८ ॥ अजेतराभवत् । वस्त इतरोऽविरितरा मेष
ऽइतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदि-

दङ्किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥
 सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहुः हीदः सर्वमसृक्षीति
 ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याऽं हास्यैतस्याम्भवति यः ऽएवं
 वेद ॥ १० ॥ अथेत्यभ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ता-
 बभ्याश्चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलो-
 मका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥ तद्यदिदमाहुः । अमुं
 व्यजामुं व्यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष ऽउ
 ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥ अथ यत्किञ्चेदुमाद्रिम् । तद्वेतसोऽ-
 सृजत तदु सोम ऽएतावद्वा ऽइदः सर्वमन्नञ्चैवान्नादुश्च
 सोम ऽएवान्नमग्निरन्नादुः ॥ १३ ॥ सैषा ब्रह्मणोऽति-
 सृष्टिः । यच्छेयसो देवानसृजताथ यश्मर्त्यः सन्नमृतान-
 सृजत तस्मादुतिसृष्टिरतिसृष्ट्याऽं हास्यैतस्याम्भवति
 यः ऽएवं वेद ॥ १४ ॥ तच्चेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्ना-
 मरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदः रूप ऽइति
 तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामा-
 यमिदः रूप ऽइति ॥ १५ ॥ स ऽएष ऽइह प्रविष्टः ।
 आ नखाग्नेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्व-
 म्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥
 प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदश्वाक्पश्यँश्चक्षुः शृण्व-
 ञ्छ्रोत्रमश्वानो मनस्तादयस्यैतानि कर्मनामाङ्ग्येव स योऽत
 ऽएकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत ऽएकैकेन भवति
 ॥ १७ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ ५० ॥] आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते
 सर्वे ऽएकम्भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा-

नेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवङ्गीर्त्तिः
 श्लोकं विन्दते य एव वेद ॥ १८ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात् ।
 प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यद्यदयमात्मा
 स योऽन्यमात्मानः प्रियम्ब्रुवाणम्ब्रूयात्प्रियः रोत्स्य-
 तीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य
 आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियम्प्रमायुकम्भ-
 वति ॥ १९ ॥ तदाहुः । यद्ब्रह्मविद्या सर्वम्भविष्यन्तो
 मनुष्या मृष्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वम्भवदिति
 ॥ २० ॥ ब्रह्म वाऽऽदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेदह-
 म्ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वम्भवत्तयो यो देवानाम्प्रत्य-
 बुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणान्तथा मनुष्याणाम्
 ॥ २१ ॥ तद्धेतत्पश्यन्तृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे । अहम्मनुर-
 भवः सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एव वेदाहम्ब्रह्मा-
 स्मीति स इदं सर्वम्भवति तस्य ह न देवाश्चानाभूत्या
 ईशत आत्मा ह्येषां स भवत्यथ योऽन्यान्देवतामुपा-
 स्तेऽन्योऽसावन्न्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव
 स देवानां यथा ह वै बहुवः पशवो मनुष्यम्भुज्युरेव-
 मेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽ-
 प्रियम्भवति किमु बहुषु तस्मादेषान्तन्न प्रियं यदे-
 तन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥ ब्रह्म वाऽऽदमग्र आसीत् ।
 एकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत
 क्षत्रं ध्यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
 पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात्क्षत्रात्पर्न्नास्ति

तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र
 ऽएव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्ध्वद्ब्रह्म तस्मा-
 द्यद्यपि राजा परमताङ्गच्छति ब्रह्मैवान्तत ऽउपनिश्श्रयति
 स्वां योनिं व्य ऽउ एनः हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति
 स पापीयान्भवति यथा श्रेयांसः हिंसित्वा ॥ २३ ॥
 स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत यान्तानि देवजातानि
 गणश ऽआख्यायन्ते वसवो रुद्रा ऽआदित्या विश्वे देवा
 मरुत ऽहुति ॥ २४ ॥ स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वृष्ण-
 मसृजत पूषणमियं वै पूषेयः हीदः सर्वम्पुष्यति यदि
 दङ्किञ्च ॥ २५ ॥ स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत
 धर्मन्तदेतक्षत्रस्य क्षत्रं व्यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परन्नास्त्यथो
 ऽअबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैव
 व्यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्द्धर्म
 वदतीति धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभय
 मभवति ॥ २६ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्नि
 नैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो
 वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमि
 च्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वाग्निं हि रूपाग्निम
 ह्याभवत् ॥ २७ ॥ अथ यो ह वा ऽअस्माल्लोकात्स्वँल्लो
 कमदृष्ट्वा प्रैति । स ऽएनमविदितो न भुनक्ति यथा बेदो
 वाननूक्तोऽश्वद्वा कर्माकृतं व्यदु ह वा ऽअप्यनेवंविधम
 हर्पुण्यङ्गं करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत ऽएवात्मान-

मेव लोकमुपासीत स यऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न
 हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्त-
 त्दृजते ॥ २८ ॥ अथोऽअयं वाऽआत्मा । सर्वेषाम्भूता-
 नाँल्लोकः स यजुहोति यद्यजते तेन देवानाँल्लोकोऽथ यदनु-
 ब्रूते तेनऽर्षीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निष्ट-
 णाति तेन पितृणामथ यद्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽ-
 शनन्ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं
 विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाँस्या
 पिपीलिकाभ्यऽउपजीवन्ति तेन तेषाँल्लोको यथा ह वै
 स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेदेवः हैवँविदे सर्वदा सर्वाणि
 भूतान्यरिष्टमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितस्मीमाँसितम्
 ॥ २९ ॥ आत्मैवेदमग्र आसीत् । एक एव सोऽ-
 कामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तस्मे
 स्यादथ कर्म कुर्वीत्येतावान्वाँ कामो नेच्छँश्चनातो
 भूयो विन्देत्तस्मादुप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्या-
 दथ प्रजायेयाथ वित्तस्मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावद-
 प्येतेषामेकैकञ्च प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावद्मन्यते तस्यो
 कृत्स्नता ॥ ३० ॥ मन एवास्यात्मा । वाम्गजाया प्राणः
 प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तञ्चक्षुषा हि तद्विन्दति श्रोत्र-
 न्दैवञ्च श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि
 कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः
 पुरुषः पाङ्क्तमिदः सर्वं यद्विदङ्किञ्च तदिदः सर्व-
 माप्नोति यद्विदङ्किञ्च य एवँ वेद ॥ ३१ ॥
 चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अद्यमानत्वेन सृष्टस्यानभूतस्य जगत उपासनार्थं
विभागेन सप्तधा निरूपणम्]

वृत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता ॥ एकमस्य
साधारणन्दे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुबन्ध
ऽएकम्प्रायच्छत् ॥ तस्मिन्सर्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति
यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा ॥
यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमक्षि प्रतीकेन ॥ स देवानपि-
गच्छति स ऽउर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ वृत्सप्ता-
न्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाजन-
यत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं
यदिदमद्यते स य ऽएतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यवा-
र्त्तते मिश्रं हेतत् ॥ २ ॥ द्वे देवानभाजयदिति । इतश्च
प्रहतश्च तस्मादेवेभ्यो जुहति च प्र च जुहत्यथो ऽआहु-
र्दशीपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्ट्रियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥
पशुबन्ध ऽएकम्प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनु-
ष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारजातङ्घृतं वैवाग्रे
प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति ॥ ४ ॥ अथ वृत्स-
जातमाहुः । अतृणाद ऽहुति तस्मिन्सर्वम्प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदः सर्वम्प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥ तद्यदिदमाहुः । सँवत्सर-
म्पयसा जुहदप पुनर्मृत्युञ्जयतीति न तथा विद्याद्यदुहरेव
जुहोति तदुहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वः हि
देवेभ्योऽन्नाद्यम्प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्य-

मानानि सर्वदेति ॥ ६ ॥ पुरुषो वा ऽअक्षितिः । स
हीदमन्नम्पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो
वा ऽअक्षितिः स हीदमन्नन्धिया धिया जनयते कर्मभि-
र्व्यद्वैतन्न कुर्व्यारक्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुख-
म्प्रतीकम्मुखेनेत्येतरस देवानपिगच्छति स ऽउर्जमुपजीव-
तीति प्रशङ्सा ॥ ७ ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो
वाचम्प्राणन्तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना ऽअभूवन्नादर्शम-
न्यत्रमना ऽअभूवन्नादश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोति ॥ ८ ॥ कामः सङ्कल्पः । विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्द्धीर्भीरित्येतत्सर्वम्मन ऽएव
तस्मादपि पृष्ठुत ऽउपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥
यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तर्मायत्तैषा हि न
प्राणोऽपानो व्यानः ऽउदानः समानोऽन ऽइत्येतत्सर्व-
म्प्राण ऽएवैतन्मयो वा ऽअयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः
प्राणमयः ॥ १० ॥ त्रयो लोका एत एव । वागेवायँल्लोको
मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥ त्रयो वेदा
एत एव । वागेवऽर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः
॥ १२ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा
मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥ पिता माता
प्रजैत एव । मन ऽएव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा
॥ १४ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । अविज्ञातमेत एव
यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनन्तद्ब्र-
वावति ॥ १५ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम्मनो

हि विजिज्ञास्यन्मन एनेन्तद्भूत्वावति ॥ १६ ॥ यत्किञ्चा-
 विज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपप्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एने-
 न्तद्भूत्वावति ॥ १७ ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योती-
 रूपमयमग्निस्तथावत्येव वाक्तावती पृथिवी तानानयमग्निः
 ॥ १८ ॥ अथैतस्य मनसः । यौः शरीरज्ज्योती रूप-
 मसावादित्यस्तथावदेव मनस्तावती योस्तावानसावा-
 दित्यस्तौ मिथुनः समैतान्ततः प्राणोऽजायत स ऽहुन्वः
 स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो
 भवति य एव वेद ॥ १९ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः ।
 शरीरज्ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तथावानेव प्राणस्तावत्य
 ऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥ त एते सर्व एव समाः ।
 सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत ऽउपास्तेऽन्तवन्तः स
 लोकजयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकज-
 यति ॥ २१ ॥ स एष सैवत्सरः । प्रजापतिः षोडश-
 कलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला द्रुवैवास्य षोडशी
 कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमा-
 वास्याऽं रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदुप्राणभृद-
 नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताऽं रात्रिप्राण-
 भृतः प्राणस्य विच्छिन्त्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव
 देवताया ऽअपचित्ये ॥ २२ ॥ यो वै स सैवत्सरः ।
 प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेववित्पुरुषस्तस्य
 वित्तमेव पञ्चदश कला ऽआत्मेवास्य षोडशी कला स

वित्तेनैवा च पूर्वर्षतेऽप च क्षीयते तदेतन्नव्यं व्यदयमात्मा
 प्रधिवित्तन्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिञ्जीयत ऽआत्मना चेज्जी-
 वति प्रधिनागादित्याहुः ॥ २३ ॥ अथ त्रयो वाव लोकाः ।
 मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक ऽइति सोऽयम्मनुष्य-
 लोकः पुत्रेणैव जस्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
 लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्त-
 स्माद्विद्याम्प्रशंसन्ति ॥ २४ ॥ अथातः सम्प्रतिः । यदा
 प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वम्ब्रह्म त्वं व्यज्ञस्त्वंलोक ऽइति
 स पुत्रः प्रत्याहाहम्ब्रह्माहं व्यज्ञोऽहंलोक ऽइति ॥ २५ ॥
 यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च
 यज्ञास्तेषां सर्वेषां व्यज्ञ ऽइत्येकता ये वै के च लोका-
 स्तेषां सर्वेषांलोक ऽइत्येकतैतावद्वा ऽइदं सर्वमेतन्मा
 सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टंल्लो-
 क्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोका-
 त्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन
 किञ्चिदक्षण्या कृतम्भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो
 मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रति-
 तिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा ऽअमृता ऽआविशन्ति ॥ २६ ॥
 पृथिव्यै चैनमग्नेश्च । दैवी वागाविशति सा वै दैवी
 वाग्यया यद्यदेव वृदति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥ दिवश्चैन-
 मादित्याच्च । दैवम्मन ऽआविशति तद्वै दैवम्मनो येना-
 न्येव भवत्यथो न शोचति ॥ २८ ॥ अदभ्यश्चैनश्चन्द्र-
 मसश्च । दैवं प्राण ऽआविशति स वै दैवं प्राणो यः

सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न ळ्यथतेऽथो न रिष्यति स
 ऽएष ऽएवँवित्सर्वेषाम्भूतानामात्मा भवति यथैषा देव-
 तैवः स यथैतान्देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवः हैवं-
 विदः सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः
 शोचन्त्यमैवासान्तद्भवति पुण्यमेवामुङ्गच्छति न ह वै
 देवान्पापङ्गच्छति ॥ २९ ॥ अथातो ब्रतमीमांसा । प्रजा-
 पतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्ट्वान्यन्योऽन्येनास्प-
 र्द्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दद्रे द्रक्ष्याम्यहमिति
 चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि
 यथाकर्म ॥ ३० ॥ तानि मृत्युः श्रमो भूत्रोपयेमे ।
 तान्याप्नोतान्याप्त्वा मृत्युरवारुद्ध तस्माच्छास्यत्येव
 वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽ-
 यम्मध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥ तानि ज्ञातुन्दद्विरे । अयं वै
 नः श्रेष्ठो यः सञ्चरँश्चासचरँश्च न ळ्यथतेऽथो न रिष्यति
 हुन्तास्यैव सर्वे रूपमभवामेति त ऽएतस्यैव सर्वे रूपमभव-
 स्तस्मादेत ऽएतेनाख्यायन्ते प्राणा ऽहुति तेन ह वाव
 तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति य ऽएवं वेद य
 ऽउ हैवंविदा स्पर्द्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्म्रियत ऽहुत्य-
 द्यात्मम् ॥ ३२ ॥ अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाह-
 मित्यग्निर्दद्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति
 चन्द्रमा ऽएवमन्या देवता यथादेवतः स यथैषाम्प्राणाना-
 म्मध्यमः प्राण ऽएवमेतासान्देवतानां वायुम्लोचन्ति
 ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः

॥ ३३ ॥ अथैष इलोको भवति । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं
 स्यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा ऽएष ऽउदेति प्राणेऽस्तमेति
 तन्देवाश्चक्षिरे धर्मः स ऽएवाद्य स ऽउ इव ऽद्विती यद्वा
 ऽएतेऽमुर्ध्वद्वियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रत-
 श्वरेत्प्राणयाज्ञैवापान्याञ्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरापन्नवदिति
 यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो ऽएतस्यै देवतायै सायुज्यः
 सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ ३४ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

— ० —

[प्रपञ्चितस्याविद्याकार्यस्य संक्षेपेणोपसंहारः]

त्रयं वा ऽइदन्नाम रूपङ्गमम् । तेषान्नाम्नां वागि-
 त्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां
 सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि
 नामानि विभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येत-
 देषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां
 सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि
 विभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्थ-
 मतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि
 सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि
 विभर्ति तदेतन्नयः सदेकमयमात्मात्मो ऽएकः सत्तेतन्न-

यन्तदेतदमृतः सत्येन छन्नम्प्राणो वा ऽअमृतन्नामरूपे
सत्यन्ताब्ध्यामयम्प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—०—

[अविद्याविषयमेव आत्मत्वेनोपगतवन्तं गार्ग्यं पूर्वपक्षिणं
तद्विपरीतात्मदर्शिनमजातशत्रुं सिद्धान्तिनं चोपस्थाप्य
आख्यायिकाप्रदर्शनम्]

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यं ऽआस । स होवाचा-
जातशत्रुङ्काश्शयम्ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः
सहस्रमेतस्यां वाचि दद्यो जनको जनक ऽइति वै जना
धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवासावादित्ये
पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संबदिष्टा ऽअतिष्टाः सर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा
राजेति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्तेऽ-
तिष्टाः सर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स
होवाच गार्ग्यः । य ऽएवासौ चन्द्रे पुरुष ऽएतमेवाह-
म्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संब-
दिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा ऽअहमेतमुपास
ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति
नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवारं

विद्युति पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजात-
 शश्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टास्तेजस्वीति वा ऽअहुमेतमुपास
 ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी
 हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवा-
 यमाकाशे पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजात-
 शश्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा ऽअहु-
 मेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया
 पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥ स होवाच
 गार्ग्यः । य ऽएवायं वायौ पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास
 ऽइति स होवाचाजातशश्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टा ऽइन्द्रो
 वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा ऽअहुमेतमुपास ऽइति स
 य ऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्होपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्य-
 जायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायमग्नौ पुरुष
 ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशश्रुर्मा मैत-
 स्मिन्सँवदिष्टा विषासहिरिति वा ऽअहुमेतमुपास ऽइति
 स य ऽएतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य
 प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवा-
 यमप्सु पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचा-
 जातशश्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टाः प्रतिरूप ऽइति वा
 ऽअहुमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः
 हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते
 ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायमादर्शे पुरुष ऽएत-
 मेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशश्रुर्मा मैतस्मि-

न्सँवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति स
 य ऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हस्य
 प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वास्तानतिरोचते
 ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायन्दिक्षु पुरुष ऽएत-
 मेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
 न्सँवदिष्टा द्वितीयोऽनपग ऽइति वा ऽअहमेतमुपास
 ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्मा-
 द्गच्छियते ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायं
 स्वन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदैत्येतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स
 होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टा ऽअसुरिति वा
 ऽअहमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते सर्वेऽहैवा-
 स्मिँल्लोक ऽआयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति
 ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायञ्छायामयः पुरुष
 ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
 स्मिन्सँवदिष्टा मृत्युरिति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति स
 य ऽएतमेवमुपास्ते सर्वेऽहैवास्मिँल्लोक ऽआयुरेति नैन-
 म्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यः ।
 य ऽएवायमात्मनि पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स
 होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टा ऽआत्मन्वीति वा
 ऽअहमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्त ऽआत्मन्वी
 ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास
 गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नृ ऽइत्ये-

तावद्धीति नैतावता विदितम्भवतीति स होवाच गार्ग्य
 ऽउप त्वायानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । प्रति-
 लोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति
 व्वयेव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह
 पुरुषः सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्त्रामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृह-
 ष्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तम्पाणिना-
 पेयं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचा-
 जातशत्रुः । यत्रैष ऽएतत्सुप्तोऽभूद्य ऽएष विज्ञानमयः
 पुरुषः कैष तदाभूत्कुत ऽएनद्वागादिति तदु ह न मेने
 गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष ऽएतत्सुप्तोऽ-
 भूद्य ऽएष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेयाम्प्राणानां विज्ञानेन
 विज्ञानमादाय य ऽण्णोन्तर्हृदय ऽआकाशस्तस्मिञ्छेते
 ॥ १७ ॥ * तानि यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति
 नाम तद्गृहीत ऽएव प्राणो भवति गृहीता वागृहीतञ्च-
 क्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतमनः ॥ १८ ॥ स यत्रैतत्स्वप्न्य-
 याचरति । ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव
 महान्ब्राह्मण ऽउतेवोच्चावचन्निगच्छति ॥ १९ ॥ स यथा
 महाराजो ज्ञानपदागृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामम्परि-
 वर्त्तते तैवमेवैष ऽएत्प्राणागृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम्प-
 रिवर्त्तते ॥ २० ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्य
 चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पु-
 रीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते

॥२१॥ स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । अतिग्रीमा-
नन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष ऽएतच्छेते ॥ २२ ॥ स यथो-
र्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा
व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वं ऽएत ऽआत्मानो व्यु-
च्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्ते-
षामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[प्राणा वै सत्यमित्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानम्]

यो ह वै शिशुम् । साधानः सप्रत्याधानः
सस्थूणः सदामं वेद सप्त ह द्विषतो बभ्रातृव्यानवरु-
णद्धि ॥ १ ॥ अयं वाव शिशुर्योऽयम्मद्व्यसः प्राणः ।
तस्येदमेवाधानमिदुम्प्रत्याधानम्प्राण स्थूणाम्नन्दाम तमेताः
सप्ताक्षितय ऽउपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥ तया ऽइमा ऽअक्ष-
ह्योहिन्त्यो राजयः । ताभिरेनः रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या
ऽअक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो य-
च्छुक्कन्तेनाग्निर्व्यत्कृष्णन्तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्त्तन्त्या पृथि-
व्यन्वायत्ता यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य ऽएवं वेद
॥ ३ ॥ तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्विलश्चमस ऽऊर्ध्व-
बुद्धस्तस्मिन्न्यशो निहितं विश्वरूपम् ॥ तस्यासत
ऽऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संबिदानेति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऽऊर्द्धबुद्धन ऽइति । इदन्तच्छिर ऽएष
 ह्यर्वाग्विलश्चमस ऽऊर्द्धबुद्धनस्तस्मिन्न्यशो निहितं वि-
 श्वरूपमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम्प्राणानेत-
 दाह तस्यासत ऽऋषयः सप्त तीर ऽइति प्राणा वा ऽऋषयः
 प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सँविदानेति वाग्यष्टमी
 ब्रह्मणा सँवित्ते ॥ ५ ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव
 गोतमोऽयम्भरद्वाज ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ऽअय-
 मेव विश्वामित्रोऽयञ्जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावय-
 मेव वसिष्ठोऽयङ्कश्यपो वागेवाग्निर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽस्तिर्ह वै
 नामैतद्यदुन्निरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नम्भवति य
 एषं वेद ॥ ६ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मृतामूर्तयोः कार्यकरणविभागेनाध्यात्माधि-
 दैवतयोः विभागप्रदर्शनम्]

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्च मर्त्यश्चामृतश्च
 स्थितश्च यच्च सच्च त्यश्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्त्तम् । यदन्य-
 द्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥ २ ॥ त-
 स्यैतस्य मूर्त्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत्
 एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥ अथा-
 मूर्त्तम् । वायुश्चान्तरिक्षश्चैतदमृतमेतद्यदेतस्यम् ॥ ४ ॥
 तस्यैतस्यामूर्त्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष
 रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस

ऽहृत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥ अथाद्ध्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तं व्य-
 दक्यत्प्राणाञ्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशऽएतन्मर्त्यमेतत्स्थि-
 तमेतत्सत् ॥ ६ ॥ तस्यैतस्य मूर्त्तस्य । एतस्य मर्त्यस्ये-
 तस्य स्थितस्यैतस्य सत् ऽएष रसो यच्चक्षुः सन्तो ह्येष
 रसः ॥ ७ ॥ अथामूर्त्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्ना-
 काशऽएतदमृतमेतद्यदेतत्स्यम् ॥ ८ ॥ तस्यैतस्यामूर्त्तस्य ।
 एतस्यामृतस्यैतस्य यत् ऽएतस्य त्स्यैष रसो योऽयन्द-
 क्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥ तस्य हैतस्य
 पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुवाविकं
 व्यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्वर्यथा पुण्डरीकं व्यथा सकृद्वि-
 युत्तः सकृद्वियुत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति य एव
 वेद ॥ १० ॥ अथातऽआदेशः । नेति नेति न ह्येतस्मा-
 दिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति
 प्राणा वै सत्यन्तेषामेष सत्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्रस्तुताया ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन मन्त्र्यामविधानार्थं याज्ञवल्क्य
 मैत्रेयीसंवादरूपाख्यायिका]

मैत्रेयीतिहोवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यकृत्वा ऽअरेऽ-
 हुमस्मात्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनया कात्यायन्यान्त-
 र्करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यक्ष्म ऽइयम्भगोऽ
 सर्वा पृथिवी द्वितेन पूर्णा स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति
 नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवताजीवितन्तयेव

ते जीवित॒थं स्यादमृत॒त्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥
 सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्ष्या
 ष्यदेव भगवान्नेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच
 याज्ञवल्क्यः । प्रिया बतारे नः सती प्रियम्भाषस
 ऽष्ट्वास्व ऋयाख्यास्यामि ते ऋयाचक्षाणस्य तु मे निदि-
 क्ष्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः । न वा ऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा ऽअरे जायायै
 कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया
 भवति न वा ऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्या-
 त्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे
 वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्त-
 म्प्रियम्भवति न वा ऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भ-
 वत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वा ऽअरे
 क्षत्रस्य कामाय क्षत्रम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्र-
 म्प्रियम्भवति न वा ऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे
 देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः
 प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा
 ऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व-
 म्प्रियम्भवत्यात्मा वा ऽअरे द्रष्टृव्यः श्रोतृव्यो मन्तृव्यो
 निदिक्ष्यासितृव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा ऽअरे दर्शनेन श्रवणेन

मत्या विज्ञानेनेदः सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तम्पराद्वात् ।
योऽह्यत्रास्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्तम्पराद्वाद्योऽह्यत्रास्मनः
क्षत्रं वेद लोकास्तम्परादुर्ध्वोऽह्यत्रास्मनो लोकाह्वेद देवा-
स्तम्परादुर्ध्वोऽह्यत्रास्मनो देवाह्वेद भूतानि तम्परादुर्ध्वोऽ-
न्यत्रास्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्पराद्वाद्योऽन्यत्रास्मनः
सर्वं वेदेदम्ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
भूतानीदः सर्वं ष्यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्त्य-
मानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्वनुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु
ग्रहणेन दुन्दुब्भ्याघातस्य वा शब्दो * गृहीतः ॥ ७ ॥
स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्वनुया-
द्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो
गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य दध्मायमानस्य । न
बाह्याञ्छब्दाञ्छक्वनुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्ख-
दध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथाहैर्धाग्नेरब्भ्या-
हितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो
भूतस्य निश्श्वसितमेतद्यद्वग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
ङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
निश्श्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपां समुद्र
एकायनम् । एवः सर्वेषां स्पर्शान्स्वगेकायनमेव
सर्वेषाङ्गन्धानान्नासिके एकायनमेवः सर्वेषां रसानाञ्चि
हैकायनमेवः सर्वेषां रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवः सर्वेषां

शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां सङ्कल्पानाम्मन
 ऽएकायनमेवः सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेवः सर्वे-
 षाङ्गर्मणां हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामङ्गनाम्पादावेका-
 यनमेवः सर्वेषामानन्दानामुपस्थ ऽएकायनमेवः सर्वेषां
 विसर्गाणाम्पायुरेकायनमेवः सर्वासां विद्यानां वागेकायनम्
 ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्यः । उदके प्प्रास्त ऽउद-
 कमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वादु-
 दीत लवणमेवैवं वा ऽअरु ऽइदम्सहजुतमनन्तमपारं
 विज्ञानघनं ऽएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्नेवानु-
 विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः ॥ १२ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ १२ ॥] सा होवाच मैत्रेयी ।
 अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥ १३ ॥ स
 होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा ऽअरेऽहम्सोहम्ब्रवीम्यलं वा
 ऽअरु ऽइदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदि-
 तर ऽइतरम्पश्यति तदितरं ऽइतरजिग्रति तदितरं इतरम-
 भिवदति तदितरं ऽइतरः शृणोति तदितरं ऽइतरम्मनुते
 तदितरं ऽइतरं विजानाति ॥ १५ ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत् । तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कजिग्रेत्तत्केन कमभिव-
 देत्तत्केन कः शृणुयात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कं विजानी-
 याद्येनेदः सर्वं विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे-
 केन विजानीयादिति ॥ १६ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[उक्तस्याध्यायद्वयस्यार्थोपसंहारः, आचार्यपरम्पराक्रमरूपवशकथनञ्च]

इयम्पृथिवी । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यः पृथिव्यै
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यामृथिव्यन्तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः
 सर्वम् ॥ १ ॥ इमा ऽआपः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भासा-
 म्पृथिवी सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृ-
 तमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मः रैतस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः
 सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ३ ॥ अयमाकाशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृ-
 तमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मः हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ४ ॥ अयं वायुः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मप्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ५ ॥ अयमादित्यः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽ-

मृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्सञ्चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ६ ॥ अयञ्चन्द्रः । सर्वेषाम्भूतानाम्मन्दस्य चन्द्रस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मिदञ्चन्द्रे तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्सम्मानसस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ७ ॥ इमा दिशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मन्द्वासान्दिशां
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्संश्रौञ्चः प्रातिश्रुत्स्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिद-
 म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ८ ॥ इयं विद्युत् । सर्वेषाम्भूतानाम्मन्दस्यै
 विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्सन्तैजसस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिद-
 म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ९ ॥ अयं स्तनयित्तुः । सर्वेषाम्भू-
 तानाम्मन्दस्य स्तनयित्तुः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 यमस्मिन्स्तनयित्तुः तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
 यमक्ष्यात्संशब्दः सौवस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
 स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १० ॥ अयन्धर्मः
 सर्वेषाम्भूतानाम्मन्दस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 यमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्या-
 त्सन्धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
 दुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ११ ॥ इदं सत्यम् । सर्वेषाम्भूता-

नाम्मद्भ्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स-
त्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्मः सात्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिद-
म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १२ ॥ इदममानुषम् । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यस्य
मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्ममानुषस्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदः
सर्वम् ॥ १३ ॥ अयमात्मा । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्भ्यस्यात्मनः
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽ-
यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १४ ॥
स वाऽअयमात्मा । सर्वेषाम्भूतानामधिपतिः सर्वेषाम्भू-
तानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे
समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः सम-
र्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्वणोऽश्वि-
ब्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'तद्वान्नरा सन्ये
दुःस उग्रमाविष्कृणोमि तन्न्यतुर्न वृष्टिम् ॥ दक्ष्यङ् ह
यन्मद्भाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र वृदीमुवाचे'ति
॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्वणोऽश्विब्या-
मुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'आथर्वणायाश्विना
दधीचेऽश्व्यः शिरः प्रत्यैरयतम् ॥ स वाममधु प्रवोचद्रता-

यन्त्वाष्ट्रं ष्वदस्त्रावपि कक्ष्यं वा'मिति ॥ १७ ॥ इदं वै
तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्वणोऽशिश्वब्भ्यामुवाच तदेतदृषिः
पश्यन्नवोचत् ॥ पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ॥ पुरः
स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष ऽआविशदिति स वा ऽअय-
म्पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतन्नैनेन
किञ्चनानासंवृतम् ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्व-
णोऽशिश्वब्भ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'रूपः
रूपम्प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपम्प्रतिचक्षणाय ॥ इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशे'-
त्ययं वै हरयोऽयं वै दुश च सहस्राणि वहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥ अथ बह्वशः । तदिदं
वयः शौर्षणाख्याच्छौर्षणाख्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वा-
त्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्कर्याच्च
भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च
शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापाय-
नाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायना-
च्च रौहिणायनः शौनकाच्चत्रेयाच्च रैब्याच्च रैब्यः पौति-
माख्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डि-
न्यारकौण्डिन्यः कौण्डिन्यारकौण्डिन्यः कौण्डिन्या-
च्चग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥ अग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः
पाराशर्यारपाराशर्यो जातूकण्यर्जातूकण्यो भारद्वाजा-

भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो
भारद्वाजाभारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः
कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पा-
राशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकण्ण्याजातूकण्ण्या
भारद्वाजाभारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्क्याच्चा-
सुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भार-
द्वाजाभारद्वाज ऽआत्रेयात् ॥२१॥ आत्रेयो माण्डेः । माण्डि-
गौतमाद्गौतमौ गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्ल्या-
च्छाण्डिल्ल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमार-
हारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदूर्भीकौण्डिन्या-
द्विदूर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्वा-
भ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य
ऽआङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्वा-
ष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विबभ्यामश्विनौ दधीच ऽआथर्व-
णादथर्वङ्गाथर्वणोऽथर्वणो दैवादुथर्वा दैवो मृत्योः
प्राद्धः सनान्मृत्युः प्राद्धः सनः प्रद्धः सनात्प्रद्धः सन
ऽएकधरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः
सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः
परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[तत्त्वज्ञाने आगमोपपत्त्योरावश्यकत्वप्रतिपादनम्]

(तत्र च ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थाऽऽख्यायिका)

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन * यजेनेजे तत्र
ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा ऽअभिसमेता बभूवुस्तस्य ह
जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषाम्ब्राह्म-
णानामनूचानतम ऽइति ॥ १ ॥ स ह गवां सहस्रमुव-
रूोध । दश दश पादा ऽएकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभू-
वुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स
ऽएता गा ऽउदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥
अथ ह याज्ञवल्क्यः । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौ-
म्योदज सामश्शवाः ऽइति ता होदाचकारते ह ब्राह्मणा-
श्चुक्कुधुः कथन्नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥ अथ
ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्श्वलो बभूव । स हैनम्प्रच्छ
त्वनु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीः ऽइति स होवाच
नमो वयम्ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा ऽएव वयं स्म ऽइति
तः ह तत ऽएव षष्ठ्युन्दद्रे होताश्श्वलः ॥ ४ ॥ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच । यदिदः सर्वम्मृत्युनाप्तः सर्वम्मृत्यु-
नाभिपन्नङ्गेन यजमानो मृत्योराप्तिमितिमुच्यत ऽइति
होत्रऽर्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता त्र्येयं वाक्वसोऽ-
यमग्निः स होता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच । यदिदः सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तः सर्वमहोरात्रा-
भ्यामभिपन्नङ्गेन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्यत

ऽहुत्यद्धर्षुणऽर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याद्धर्ष
स्तद्यदिदञ्चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽद्धर्षुः सा मुक्तिः
सातिमुक्तिः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं
सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्या-
मभिपन्नङ्गेन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत
ऽइति ब्रह्मणऽर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा
तद्यदिदम्मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साति-
मुक्तिः ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्ब-
णमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गल्लोकमाक्रमत ऽहुत्यु-
द्गात्रऽर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता
तद्योऽयम्प्राणः स वायुः स ऽउद्गाता सा मुक्तिः साति-
भुक्तिरित्यतिमोक्षा ऽअथ सम्पदः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच । कृतिभिरयमद्यऽग्निर्होतास्मिन्न्यज्ञे करिष्यतीति
तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र ऽइति पुरोऽनुवाक्यया च
याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोक-
मेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं व्याज्यया द्यौ-
ल्लोकः शस्यया ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्याद्ध-
र्षुरस्मिन्न्यज्ञे ऽआहुतीर्होष्यतीति तिस्र ऽइति कत-
मास्तास्तिस्र ऽइति या हुता ऽउज्ज्वलन्ति या हुता ऽअ-
तिनेदन्ति या हुता ऽअधिशेते किन्ताभिर्जयतीति या हुता
ऽउज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत ऽइव हि
देवलोको या हुता ऽअतिनेदन्ति मानुष्यलोकमेव ताभि-

(१) “मनुष्यलोकः” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः । काण्वाशाखायामपि “मनुष्यलोः”
इत्येव प्राठ उपलभ्यते ॥

र्जयत्यतीव हि मनुष्यलोको या हुता ऽअधिशेरते पितृ-
 लोकमेव ताभिर्जयत्यध ऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यजन्दक्षि-
 णतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन
 ऽएवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा ऽअनन्तमेव स
 तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्यय-
 मद्योद्गातास्मिन्मन्यजे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र ऽइति
 कतमास्तास्तिस्र ऽइति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च
 शस्यैव तृतीयाधिदेवतमथाख्यात्सङ्गतमास्ता या ऽअख्या-
 तमिति प्राण ऽएव पुरोनुवाक्यापानो याज्या व्यानः
 शस्या किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदुप्राणभृदिति ततो
 ह होताश्चल ऽउपरराम ॥ १२ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ग्रहातिग्रहविषये आर्तभागयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनआरत्कारव ऽआर्त्तभागः पप्प्रच्छ । याज्ञ-
 वल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कृत्यतिग्रहा ऽइत्यष्टौ ग्रहा
 ऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहा ऽअष्टावतिग्रहाः कतमे
 त ऽइति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण
 गृहीतोऽपानेन हि गन्धाग्निग्रति ॥ २ ॥ जिह्वा वै ग्रहः ।
 स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति

॥ ३ ॥ वाग्मै ग्रहः । स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा
 हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणाति-
 ग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं
 वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
 ञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो
 मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हुस्तौ वै ग्रहः । स कर्म-
 नातिग्रहेण गृहीतो हुस्ताब्ध्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥
 त्वग्मै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्श-
 न्वेदयत ऽदृत्यष्टौ ग्रहा ऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमृत्योरन्नङ्कास्वित्सा
 देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमुप पुन-
 र्मृत्युञ्जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रा-
 यम्पुरुषो म्रियते किमेनन्न जहातीति नामेत्यनन्तं वै ना-
 मानन्ता विश्वे देवा ऽअनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति
 ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियत
 ऽउदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच
 याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स ऽउच्छ्वयत्याद्ध्मायत्या-
 दध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य
 पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागुप्येति वातम्प्राणश्चक्षुरादित्य-
 स्मनश्चन्द्रन्दिशः श्रोत्रमृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौष-
 धीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा ऽअप्सु लोहितञ्च रेतश्च
 निधीयते क्वायन्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम्
 ॥ १३ ॥ आर्चभागेति होवाच । आवमेवैतद्रेदिष्यावो न

नावेतत्सजन ऽडुति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुस्तौ ह
 यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशःसतुः कर्म
 हैव तत्प्रशशःसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
 पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव ऽआर्त्तभाग ऽउप-
 रराम ॥ १४ ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

[कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनार्थैव भुज्युयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनम्भुज्युर्ह्यायनिः पप्प्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
 होवाच मद्गेषु चरकाः पृथ्व्व्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्य-
 स्य गृहानैम तस्यासीद्गृहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम
 कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस ऽडुति तं स्वदु-
 लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता ऽअभ-
 वन्क्व पारिक्षिता ऽअभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञव-
 ल्क्य क्व पारिक्षिता ऽअभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाच
 उवाच वै स तदुगच्छन्वै ते तत्र यत्राश्वमेधयाजि-
 गच्छन्तीति क्व इवश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिं-
 शतं वै देवरथाह्वान्ययल्लोकस्तदः समन्तल्लोकांस्तिता-
 त्पृथिवी पृथ्वेति ताम्पृथिवीन्दिस्तावत्समुद्रः पृथ्वे-
 तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पन्नन्तावानन्त-
 रेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपण्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छताम्वा

युरात्सुनि धित्वा तत्रागमयद्यत्र पारिक्षिता ऽअभवन्नित्ये-
वमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्माद्वायुरेव व्यष्टि-
र्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति च ऽएवं
वेद ततो ह भुज्युर्ह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

—०—

[ससंन्यासात्मज्ञानविषये कङ्कोडयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनङ्कङ्कोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
होवाच यत्साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म च ऽआत्मा सर्वान्तरस्तस्मै
व्याचक्ष्वेत्येष त ऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकस्मोहञ्जरास्मृत्युमत्येत्येतं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणाया-
श्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्च्यञ्चरन्ति या ह्येव
पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते
ऽएषणे ऽएव भवतस्तस्मात्पण्डितः पाण्डित्यम्विबिच
बाल्येन तिष्ठत्सेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनि
रमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन
स्याद्येन स्यात्तेनेदृश ऽएव भवति च ऽएवं वेद ततो ह
कङ्कोडः कौषीतकेय ऽउपरराम ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

—०—

[आत्मविषये उपस्तयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्प्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तस्मै व्य्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्य्यानेन व्य्यनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यऽउदानेनोदनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समानिति स तऽआत्मा सर्वान्तरः स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावश्श्वऽडुत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टम्भवति यदेव साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तस्मै व्य्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्दृष्टारम्पश्येन्न श्रुतेः श्रोतारः शृणुया न मतेर्मन्तारम्मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाऽएष तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त्तन्ततो होषस्तश्चाक्रायणऽउपरराम ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[सर्वान्तरस्यात्मनः स्वरूपाधिगमाय गार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनङ्गार्गी वाचक्कनवी पप्प्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतश्च प्योतश्च कस्मिन्वापऽओताश्च प्योताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन् वायुरोतश्च प्योतश्चेत्याकाशेऽएव गार्गीति कस्मिन्वाकाशे

ऽओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु-
न्तरिक्षलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु द्यौर्लोका ऽओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्वादित्यलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति
चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ऽओताश्च
प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्र-
लोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति क-
स्मिन्नु देवलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति
प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ऽओ-
ताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
ब्रह्मलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी
मातिप्राक्षीर्मा ते मुर्धा व्यपस्तदनतिप्रश्या वै देवता
ऽअतिपृच्छसि गार्गी मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी
वाचक्वन्व्युपरराम ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं दर्शयितुमुद्दालकयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनमुद्दालक ऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
होवाच मद्द्रेष्णवसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञ
मधीयानास्तस्यासीद्गार्वा गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽ

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "द्यौर्लोके" इति पाठो दृश्यते ।

(२) "द्यौर्लोके" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । तथैव तद्विशेषणीभूतौ ओतप्रोतशब्दावप्येव
वचनान्ताविवेकोऽपुस्तकयोरुपलभ्यते ।

सीति सोऽब्रवीत्कवन्धः । अथर्वणः । इति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्जलङ्काप्यं व्याजिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्गाप्यं तत्सूत्रं यस्मिन्नयश्च लोकः परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः । काप्यो नाहन्तम्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्जलङ्काप्यं व्याजिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्गाप्यं तमन्तर्यामिणं यः । इमश्च लोकम्परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः । काप्यो नाहन्तम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्जलङ्काप्यं व्याजिकांश्च यो वै तत्काप्यं सूत्रं विद्यात्तश्चान्तर्यामिणः स ब्रह्मविस् लोकविस् देवविस् वेदविस् यज्ञविस् भूतविस् । आत्मविस् सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्वं व्याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वोस्तश्चान्तर्यामिणम्ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥ वेद वा । अहङ्गौतम । तत्सूत्रन्तश्चान्तर्यामिणमिति यो वा । इदङ्कश्च ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायश्च लोकः परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषम्प्रेतमाहुर्व्यस्त्रः सिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्व्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणम्ब्रूहीति ॥ ६ ॥ यः पृथिव्यान्तिष्ठन् । पृथिव्याऽअन्तरो यम्पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्य-

मृतः ॥ ७ ॥ योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरो यमापो
न विदुर्धस्यापः शरीरं व्योऽपोऽन्तरो यमयति स त
ऽआत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥ ८ ॥ * योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्ने-
रन्तरो यमग्निर्ध वेद यस्यग्निः शरीरं व्योऽग्निमन्तरो
यमयति स तऽआत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥ ९ ॥ यऽआकाशे
तिष्ठन् । आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्यकाशः
शरीरं व्योऽआकाशमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्त-
र्धाम्यमृतः ॥ १० ॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरो यं
वायुर्ध वेद यस्य वायुः शरीरं व्यो वायुमन्तरो यमयति
स तऽआत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥ ११ ॥ यऽआदित्ये
तिष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यदित्यः
शरीरं व्योऽआदित्यमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्धाम्य-
मृतः ॥ १२ ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारका-
दन्तरो यश्चन्द्रतारकन्ध वेद यस्य चन्द्रतारकः शरीरं
व्यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्धाम्य-
मृतः ॥ १३ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो
न विदुर्धस्य दिशः शरीरं व्यो दिशोऽन्तरो यमयति स
तऽआत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥ १४ ॥ यो विद्युति तिष्ठन् ।
विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्ध वेद यस्य विद्युच्छरीरं व्यो विद्यु-
तमन्तरो यमयति स तऽआत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥ १५ ॥
यऽस्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरो यश्च स्तनयि-
त्तुर्ध वेद यस्य स्तनयित्तुः शरीरं व्यो स्तनयित्तुमन्तरो

- यमयति स त ऽआत्मान्तर्याम्यमृत ऽइत्यधिदेवतमथा-
धिलोकम् ॥ १६ ॥ यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो
लोकेभ्योऽन्तरो यः सर्वे लोका न विदुर्धस्य सर्वे लोकाः
शरीरं यः सर्वल्लोकानन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
र्याम्यमृत ऽइत्यु ऽएवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥ १७ ॥
यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यः
सर्वे वेदा न विदुर्धस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वे-
दानन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्याम्यमृत ऽइत्यु
ऽएवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥ यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् ।
सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यः सर्वे यज्ञा न विदुर्धस्य
सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमयति स त
ऽआत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु ऽएवाधियज्ञमथाधिभूतम्
॥ १९ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽ-
न्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्धस्य सर्वाणि भूतानि
शरीरं यः सर्वाणि भूताद्यन्तरो यमयति स त ऽआत्मा-
न्तर्याम्यमृत ऽइत्यु ऽएवाधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ २० ॥
यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो यमप्राणो न वेद यस्य
प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
र्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन
वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयति स
त ऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन् ।
चक्षुषोऽन्तरो यश्चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यः
श्चक्षुरन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यु॒ऽ श्रोत्रे ति॒ष्ठन् । श्रोत्रादु॒न्तरो य॒ऽ श्रोत्रन्न वे॒द यस्य
 श्रोत्र॑ऽ शरी॒रं य॒ऽ श्रोत्रम॒न्तरो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒-
 र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २४ ॥ यो म॒नसि ति॒ष्ठन् । म॒नसोऽन्त॒रो
 यम॒नो न वे॒द यस्य म॒नः शरी॒रं य॒ऽ मनोऽन्त॒रो
 यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २५ ॥ यस्त्व॒चि
 ति॒ष्ठन् । त्वचोऽन्त॒रो यन्त्व॒ङ् न वे॒द यस्य त्वक् शरी॒रं
 यस्त्व॒चम॒न्तरो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः
 ॥ २६ ॥ यस्ते॒जसि ति॒ष्ठन् । तेज॒सोऽन्त॒रो यन्ते॒जो न
 वे॒द यस्य तेजः शरी॒रं यस्ते॒जोऽन्त॒रो यम॒यति स॒ त
 ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २७ ॥ यस्त॒मसि ति॒ष्ठन् । त॒म॒-
 सोऽन्त॒रो यन्त॒मो न वे॒द यस्य त॒मः शरी॒रं यस्त्व॒मोऽ-
 न्त॒रो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २८ ॥
 यो रेत॒सि ति॒ष्ठन् । रेत॒सोऽन्त॒रो य॒ऽ रेतो न वे॒द यस्य
 रेतः शरी॒रं य॒ऽ रेतोऽन्त॒रो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मा-
 न्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २९ ॥ य॒ ऽआ॒त्मा॒नि ति॒ष्ठन् । आ॒त्म॒नोऽ-
 न्त॒रो य॒मा॒त्मा न वे॒द यस्या॒त्मा शरी॒रं य॒ऽ आ॒त्मा॒नम॒न्तरो
 यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ ३० ॥ अ॒दृ॒ष्टो
 द्र॒ष्टा । अ॒श्रु॒तः श्रो॒ता॒म॒तो म॒न्ता॒वि॒ज्ञा॒तो वि॒ज्ञा॒ता
 ना॒न्योऽस्ति द्र॒ष्टा ना॒न्योऽस्ति श्रो॒ता ना॒न्योऽस्ति म॒न्ता
 ना॒न्योऽस्ति वि॒ज्ञा॒तैष त॒ ऽआ॒त्मा॒न्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तोऽतोऽन्य॒-
 दा॒र्त्त॒न्त॒तो हो॒द्वा॒लक॒ ऽआ॒रु॒णि॒रु॒पर॒राम ॥ ३१ ॥

षष्ठाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[अक्षनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं सर्वान्तरं ब्रह्म
वर्णयितुं गार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ ह वाचक्वन्व्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ता-
हुमिमं व्याज्ञवल्क्यन्द्रोऽप्रदन्नौ प्रक्षयामि तौ चेन्मे विव-
क्षयति न वै जातु युष्माकमिमङ्कश्चिद्ब्रह्मोद्यजेतेति तौ
चेन्मे न विवक्षयति मूर्द्धास्य विपतिष्यतीति पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा
काश्यो वा वैदेहो वोऽग्रपुत्र उच्यन्धनुरधिज्यङ्कृत्वा द्वौ
घ्राणवन्तौ सपरनातिव्याधिर्नो हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवा-
हुन्त्वा द्वाब्ध्याम्प्रदन्नाब्ध्यामुपोदस्थान्तौ मे ब्रूहीति पृच्छ
गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं व्याज्ञवल्क्य दिवो
यदवाक्कपृथिव्या यदन्तरा यावापृथिवी ऽइमे यद्भुतञ्च
भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतञ्च प्प्रोतञ्चेति
॥ ३ ॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्कपृथि-
व्या यदन्तरा यावापृथिवी ऽइमे यद्भुतञ्च भवञ्च भवि-
ष्यच्चेत्याचक्षत ऽआकाशे तदोतञ्च प्प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥
सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो म ऽएतं व्यवोचोऽ-
परस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच ।
यदूर्ध्वं व्याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्कपृथिव्या यदन्तरा यावा-
पृथिवी ऽइमे यद्भुतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मि-
न्नेव तदोतञ्च प्प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी
दिवो यदवाक्कपृथिव्या यदन्तरा यावापृथिवी ऽइमे

यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षत ऽआकाश ऽएव तदो-
तञ्च प्रोतञ्चेति कस्मिन्वाकाश ऽओतश्च प्रोतश्चेति
॥ ७ ॥ स होवाच । एतद्वै तदक्षरङ्गार्गि ब्राह्मणा ऽअभि-
वदन्त्यस्थूलमनणवहस्वमदीर्घमलोहितमस्त्रेहमच्छायमत-
मोऽवाध्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्र-
मवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभ-
यममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबा-
ह्यन्न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चन ॥ ८ ॥
एतस्य वा ऽअक्षरस्य । प्रशासने गार्गि द्यावा-
पृथिवी विधृते तिष्ठत ऽएतस्य वा ऽअक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत ऽएतस्य वा
ऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा
ऽचतुर्वहः सैवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा ऽअक्षरस्य
प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेऽभ्यः
पर्वतेऽभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां व्याञ्च दिशमेतस्य वा
ऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि दुदतम्मनुष्याः प्रशंसन्ति
यजमानन्देवा दुर्व्यम्पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा
ऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गि । अस्मिन्लोके जुहोति ददाति
तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको
भवति यो वा ऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति
स कृपणोऽथ य ऽएतदक्षरङ्गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति
स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा ऽएतदक्षरङ्गार्गि । अदृष्टेन्द्र-
ष्टुश्रुतं श्रोत्रमतम्मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नाव्यदस्ति

द्रष्टुं नान्यदस्ति श्रोतुं नान्यदस्ति मन्तुं नान्यदस्ति
 विज्ञाञ्चेतद्वै तदक्षरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाश ऽओतश्च प्रो-
 तश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव
 बहु मन्यन्तं व्यदस्मान्नमस्कृतेण मुच्याद्वा न वै ज्ञातु
 युष्माकमिमङ्गश्चिद्ब्रह्मोद्यजेतेति ततो ह वाचक्वन्व्यु-
 परराम ॥ १२ ॥

षष्ठाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[ब्रह्मणो नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधिगन्तव्यं साक्षाद-
 परोक्षत्वं वर्णयितुं शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा
 याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्व-
 देवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च
 सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति ।
 त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 षडित्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय
 ऽइत्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्यो-
 मिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युच्यर्द्धं ऽइत्योमिति
 होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक ऽइत्योमिति होवाच
 कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति
 ॥ २ ॥ स होवाच । महिमान ऽएवेषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव
 देवा ऽहुति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव ऽएकादश

रुद्रा द्वादशादित्यास्त ऽएकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च
 त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ३ ॥ कतमे वसव ऽइति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षादित्यश्च व्योम्नश्च चन्द्रमाश्च
 नक्षत्राणि चैते वसव ऽएतेषु हीदः सर्वं वसु हितमेते हीदः
 सर्वं वासयन्ते तद्यदिदः सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव ऽइति
 ॥४॥ कतमे रुद्रा ऽइति । दशमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैकाद-
 शस्ते यदास्मान्ममर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्य-
 द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा ऽइति ॥ ५ ॥ कतम ऽआदित्या
 ऽइति । द्वादश मासाः सवत्सरस्यैत ऽआदित्या ऽएते हीदः
 सर्वमादुदाना यन्ति तद्यदिदः सर्वमादुदाना यन्ति तस्मा-
 दादित्या ऽइति ॥ ६ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ ५४ ॥] कतम
 ऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यजः
 प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज
 ऽइति पशव ऽइति ॥ ७ ॥ कतमे षडिति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षादित्यश्च व्योम्नश्चैते षडि-
 त्येते ह्येवेदः सर्वः षडिति ॥ ८ ॥ कतमे ते त्रयो देवा
 ऽइति । इम ऽएव त्रयो लोका ऽएषु हीमे सर्वे देवा ऽइति
 कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽब्रह्म
 ऽइति योऽयम्पवत ऽइति ॥ ९ ॥ तदाहुः । यदयमेक ऽएव
 पवतेऽथ कथमब्रह्म ऽइति यदस्मिन्निदः सर्वमब्रह्माद्भर्त्त-
 तेनाब्रह्म ऽइति कतम ऽएको देव ऽइति स ब्रह्म त्यदि-
 त्याचक्षते ॥ १० ॥ पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः

स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवायः शरीरः पुरुषः
 स एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति
 होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः
 सर्वस्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः
 स एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति
 होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवायं वायौ पुरुषः स
 एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण इति
 होवाच ॥ १३ ॥ कास एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स
 एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति मन इति होवाच
 ॥ १४ ॥ तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्यो-
 तिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै
 वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्वस्या-
 त्मनः परायणं स्वमात्थ य एवायमग्नौ पुरुषः स एष
 ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै
तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्या-
द्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
व्यमात्थ य ऽएवायञ्छायामयः पुरुषः स ऽएष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥
आप ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै
तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्या-
द्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
व्यमात्थ य ऽएवायम्पुत्रमयः पुरुषः स ऽएष वदैव शाकल्य
तस्य का देवतेति वरुण ऽइति होवाच ॥ १७ ॥ रेत ऽएव
यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
वल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
व्यमात्थ य ऽएवायम्पुत्रमयः पुरुषः स ऽएष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच
॥ १८ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वाथ
स्विदिमे ब्राह्मणा ऽअङ्गारावक्षयणमकृताः ऽइति ॥ १९ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदङ्कुरुपञ्चालाना-
म्ब्राह्मणानत्यवादीः किम्ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः
सप्रतिष्ठा ऽइति यदिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः
॥ २० ॥ किन्देवतोऽस्याम्प्राच्यान्दिश्यसीति । आदि-
त्यदेवत ऽइति स ऽआदित्यः कस्मिन्नप्रतिष्ठित ऽइति
चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितम्भवतीति रूपेण्विति

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रति-
 ष्ठितानि भवन्तीति हृदय ऽइति हृदयेन हि रूपाणि
 जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमे-
 वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किन्देवतोऽस्यान्दुक्षिणायान्दिश्य-
 सीति । यमदेवत ऽइति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति
 दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति
 श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धा-
 याथ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु श्रद्धा
 प्रतिष्ठिता भवतीति हृदय ऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये
 ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
 ॥ २२ ॥ किन्देवतोऽस्याम्पतीच्यान्दिश्यसीति । वरुण-
 देवत ऽइति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइत्यप्स्वति
 कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु
 रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय ऽइति तस्मादपि प्रतिरूप-
 आत्माहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित ऽइति हृदये
 ह्येव रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥
 किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवत ऽइति
 स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति दीक्षायामिति कस्मिन्नु
 दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति सत्य ऽइति तस्मादपि
 दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता
 भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय ऽइति
 हृदयेन हि सत्यजानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भव-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥ किन्देवतोऽस्यान्ध्रुवाया-

न्दिश्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रति-
 ष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति
 मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय
 इति कस्मिन्नु हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥ अह-
 ल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मिन्मन्यसे
 यत्रैतदश्यत्रास्मिन्स्याच्छ्वानो वैतद्युर्वयाश्वसि वैतद्विमस्थी-
 रन्निति ॥ २६ ॥ कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ
 इति । प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्य-
 पान इति कस्मिन्नुवपानः प्रतिष्ठित इति व्यान
 इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति
 कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति ॥ २७ ॥
 स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्ष्यो न
 हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथत इत्येता-
 न्यष्टावायतनान्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्ता-
 न्पुरुषान्व्यदुह्य प्रत्युह्यात्कामीतन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृ-
 च्छामि तञ्चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति
 तः ह शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्द्धा विपपात तस्य
 हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८ ॥
 अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः
 कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः काम-
 यते तं वः पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह
 ब्रह्मणा न दधृषुः ॥ २९ ॥ तान्हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ ।

यथा वृक्षो वृनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ॥ तस्य पण्णां
लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥ त्वच ऽएवास्य
रुधिरम्प्रस्यन्दि त्वच ऽउत्पटः ॥ तस्मात्तदातुन्नात्प्रैति
रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥ माथ्सान्यस्य शक-
राणि किनाटथ्सनाव तत्स्थिरम् ॥ अस्थीन्यन्तरतो दारुणि
मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥ यद्वृक्षो वृक्वणो रोहति
मूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः
कस्मान्मूलान्प्ररोहति ॥ ३३ ॥ रेतस ऽडुति मा वोचत
जीवतस्तत्प्रजायते ॥ जात एव न जायते को न्वेन-
अनयेत्पुनः ॥ धानारुह ऽउ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सम्भवः ॥
यत्समूलमुद्वहेयुर्वृक्षन्न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्यु-
ना वृक्वणः कस्मान्मूलान्प्ररोहति । विज्ञानमानन्द-
म्ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विद ऽडुति ॥ ३४ ॥

षष्ठाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[उपदिष्टस्यैव ब्रह्मणोऽधिगमने उपायान्तरस्य प्रदर्शनं ब्राह्मणद्वयेन]

जनको ह वैदेह ऽआसाञ्चक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य
ऽआववाज स होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थ-
मचारीः पशुनिच्छन्नपणवन्तानित्युभयमेव सम्प्राडिति
होवाच यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥ १ ॥ अब्र-
वीन्म ऽउदङ्कः शौल्लवायनः ॥ प्राणो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्निपतृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्लवायनोऽ-

ब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं३ स्यादित्यब्र-
वीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठात्त मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएत-
त्सम्प्राडिति ॥ २ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण ऽएवा-
यतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का
प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण ऽएव सम्प्राडिति होवाच प्रा-
णस्य वै सम्प्रादकामायायाज्यं स्वाजयत्यप्रतिष्ठस्य
प्रतिष्ठस्यपि तत्र वधेशङ्का भवति यान्दिशमेति प्राण-
स्यैव सम्प्रादकामाय प्राणो वै सम्प्राद परमम्ब्रह्म नैन-
म्प्राणो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥ देवो
भूत्वा देवानुप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभः
सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच
याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क
ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥ अब्रवीन्मे जित्वा शै-
लिनः । वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवा-
न्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं३
स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठात्त मेऽब्रवीदित्येक-
पाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञव-
ल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रजेत्येनदुपासीत
का प्रजता याज्ञवल्क्य वागेव सम्प्राडिति होवाच वाचा
वै सम्प्राद्वन्धुः प्रजायत ऽऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-

(१) “स ऽएवायत०” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

(२) “वधाशङ्का” इत्युक्तपुस्तकयोः ।

(३) “स्यादब्रवीत्तु” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

थर्वाङ्गिरस ऽइतिहासः पुराणं विद्या ऽउपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्म्राट्
 प्रजायन्ते वाग्वाँ सम्म्राट् परमम्ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्ये-
 नम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥ देवो भूत्वा देवानुप्येति । य ऽएवं
 विद्वानेतदुपास्ते हृस्वृषभः सहस्रन्ददामीति होवाच जनको
 वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य
 हरेतेति क ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥ अब्रवीन्मे
 वृक्ष्वाष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचा-
 र्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
 किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठात्र मेऽब्रवीद्वि-
 त्येकपाद्वा ऽएतत्सम्म्राडिति ॥ ८ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञ-
 वल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदु-
 पासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्म्राडिति होवाच
 चक्षुषा वै सम्म्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स ऽआह्रा-
 क्षमिति तत्सत्यम्भवति चक्षुर्वै सम्म्राट् परमम्ब्रह्म नैन-
 च्छुर्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥ देवो
 भूत्वा देवानुप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हृस्वृषभः
 सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क ऽएव
 ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥ अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो
 भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना-
 चार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्य-
 शृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रति-

ष्टान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥ स
 वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रति
 ष्टानन्त ऽदृत्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश
 ऽएव सम्प्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्प्राज्याङ्गाश्च
 दिशङ्गच्छति नैवास्या ऽअन्तङ्गच्छत्यनन्ता हि दिशः
 श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रं वै सम्प्राद् परमम्ब्रह्म नैनं
 श्रोत्रजहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥ देवो
 भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः
 सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क ऽएव ते
 किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥ अब्रवीदमे सत्यकामो जावालः ।
 मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमात्रिपतृमानाचार्यवान्ब्रूया-
 त्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि
 किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्टान्न मेऽब्रवी-
 दित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥ स वै नो ब्रूहि
 याज्ञवल्क्य । मन ऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्टानन्द ऽदृत्ये-
 नदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन ऽएव सम्प्राडिति
 होवाच मनसा वै सम्प्राद् स्त्रियमभिहर्षति तस्याम्प्र-
 तिरूपः पुत्रो जायते स ऽआनन्दो मनो वै सम्प्राद् परम-
 म्ब्रह्म नैनम्मनो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति
 ॥ १५ ॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदु-
 पास्ते हस्त्यृषभः सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः
 स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य

हरेतेति क ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥ अब्रवीन्मे
 विदग्धः शाकल्यः हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमांस्निपतृ-
 म्नाचाख्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मे-
 त्यहृदयस्य हि किञ्च स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्र-
 तिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥
 स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ! हृदयमेवायतनमाकाशः
 प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य
 हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच हृदयं वै सम्प्राद् सर्वेषा-
 म्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रति-
 ष्ठन्ति हृदयं वै सम्प्राद् परमम्ब्रह्म नैनः हृदयज्जहाति
 सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥ देवो भूत्वा देवा-
 नप्स्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हृदयैषमहः सहस्रन्द-
 दामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

षष्ठाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

— ० —

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच ।
 नमस्ते याज्ञवल्क्याय मा शाधीति स होवाच यथा वै
 सम्प्राणमहान्तमद्भ्युन्नमेष्ट्यन्नृथं वा नावं वा समादुदी-
 तैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक ऽआ-
 ज्यः सन्नधीतवेद ऽउक्तोपनिषत्क ऽइतो विमुच्यमानः
 कू गमिष्यसीति नाहन्तुर्गवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ

वै तेऽहन्तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवा-
निति ॥ १ ॥ स होवाच । इन्द्रो वै नामैष योऽयन्दक्षिणेऽ-
क्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्द्रः सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते
परोऽक्षणेव परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षाद्विषः
॥ २ ॥ अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपम् । एषास्य पत्नी
विराट् तयोरेष सः स्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽ-
थैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयो-
रेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवथैनयोरेषा सृतिः
सती सञ्चरणी येषा हृदयादूर्द्धा नाड्युच्चरति ॥ ३ ॥

ता वा अस्यैताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः
सहस्रधा भिन्न एताभिर्वा एतमास्त्रवदुस्त्रवति तस्मा-
देष प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः
॥ ४ ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः
प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः
प्राणा उदीची दिग्दञ्चः प्राणा ऊर्द्धा दिगूर्द्धाः प्राणा
अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥
स एष नेति नेत्यात्मा । अण्डो न हि गृह्यतेऽशीर्षो
न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्ज्यते न व्यथतेऽभयं
वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच
जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयन्त्वागच्छताद्यो नो
भगवन्नभयं वेदुयस इमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

षष्ठाध्याय एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

माध्यन्दिनीये अतपयब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥
इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[प्रस्तुतस्य ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वशुद्धत्वाद्वैतत्वादिकप्रदर्शनम्]

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन
 वदिष्य ऽइत्यथ ह यजनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चा-
 ग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरन्ददौ स ह
 कामप्रश्नमेव वद्रे तः हास्मै ददौ तः ह सम्मूडेव पूर्वः
 पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम्पुरुष ऽइति ।
 आदित्यज्योतिः सम्म्राडिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योति-
 षास्ते पल्लययते कर्म कुरुते विपश्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
 वल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्यो-
 तिरेवायम्पुरुष ऽइति चन्द्रज्योतिः सम्म्राडिति होवाच च-
 न्द्रेणैवायञ्ज्योतिषास्ते पल्लययते कर्म कुरुते विपश्ये-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञ-
 वल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुष ऽइत्यग्नि-
 ज्योतिः सम्म्राडिति होवाचाग्निनैवायञ्ज्योतिषास्ते पल्लय-
 यते कर्म कुरुते विपश्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥
 अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते ऽ-
 ग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुष ऽइति वाग्ज्योतिः सम्म्रा-
 डिति होवाच वाचैवायञ्ज्योतिषास्ते पल्लययते कर्म
 कुरुते विपश्येतीति तस्माद्वै सम्म्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न
 विनिर्जायते ऽथ यत्र बागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्या-
 ज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्र-

मस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवाय-
म्पुरुष ऽद्वित्यात्मज्योतिः सम्प्राडिति होवाचात्मनैवाय-
ज्ज्योतिषास्ते पल्लययते कर्म कुरुते विपस्वैतीति ॥ ६ ॥ *
कतम् ऽआत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु
हृद्यन्तज्योतिः स समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति
ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमल्लोकमतिक्रामति
॥ ७ ॥ स वा ऽअयम्पुरुषो जायमानः । शरीरमभिस-
म्पद्यमानः पाप्मभिः सहसृज्यते स ऽउत्क्रामन्मिष्य-
माणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥ ८ ॥ तस्य
वा ऽएतस्य पुरुषस्य । द्वे ऽएव स्थाने भवत ऽइदञ्च
परलोकस्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयं स्वप्नस्थानन्तस्मि-
न्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदृञ्च परलोक-
स्थानञ्च ॥ ९ ॥ अथ यथाक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति ।
तमाक्रममाक्रम्योभयाद्वापाप्मन ऽआनन्दाच्च पश्यति
स यत्रायम्प्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय
स्वयं विहृत्य स्वयन्निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा
प्रस्वपित्यत्रायम्पुरुषः स्वयज्ज्योतिर्भवति ॥ १० ॥ न
तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्न-
थयोगान्नपथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथा-
नन्दाश्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः
पुष्करिण्योः भवन्त्यथ वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः

* शतम् ७४०० ।

(१) “प्रस्वपित्यस्य” इति ‘य’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

(२) “स्रवन्त्यः” इत्युक्तपुस्तकयोः ।

स्वजते स हि कर्त्ता ॥ ११ ॥ तदप्येते श्लोकाः ।
 स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाक्षीति ॥
 शुक्लमादाय पुनरैति स्थानः हिरण्यमयः पौरुष ऽयकहृदःसः
 ॥ १२ ॥ प्राणेन रक्षन्नपरङ्कुलायम्बहिष्कुलायादमृतश्च-
 रित्वा ॥ स ऽईयते ऽअमृतो यत्रकामः हिरण्यमयः पौरुष
 ऽयकहृदःसः ॥ १३ ॥ स्वप्नान्तः ऽउच्चावचमीयमानो रूपाणि
 देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदु-
 तेवापि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥ आरामस्य पश्यन्ति ।
 न तङ्गश्चन पश्यतीति तन्नायतम्बोधयेदित्याहुर्दुर्भि-
 षज्यः हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥
 अथो खल्ल्वाहुः । जागरितदेश ऽएवास्यैष यानि खेव
 जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त ऽइत्यत्रायम्पुरुषः स्वयञ्जयति-
 र्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददा-
 म्यत ऽऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा ऽएष
 ऽएतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दुष्टैव पुण्यञ्च
 पापञ्च पुनः प्रतिज्ञायम्प्रतियोष्याद्रवति बुद्धान्तायैव स
 बहून् किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसन्नो स्वयम्पुरुष
 ऽइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यत
 ऽऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्यः ।
 उभे कुले ऽअनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमेवायम्पुरुष ऽएता
 ऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥
 तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य
 भ्रान्तः स हृत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियत ऽएवमेवायम्पुरुष

ऽएतस्मा ऽअन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन काम-
 ङ्कामयते न कञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥१९॥ ता वा ऽअस्यैताः ।
 हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
 म्मना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य
 लोहितस्य पूर्णा ऽअथ यत्रैनङ्घ्रन्तीव जिनन्तीव हस्तीव
 विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रज्जयम्पश्यति
 तदत्राविद्यया भयम्मम्यतेऽथ यत्र राजेव देव ऽइवाह-
 मेवेदः सर्वमस्मीति मम्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ
 यत्र सुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन
 स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥ तद्वा ऽअस्यैतत् । आत्मकाममा-
 प्तकाममकामः रूपन्तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो
 न बाह्यङ्किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायः शरीर ऽआत्मा
 प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्किञ्चन वेद नान्त-
 रम् ॥ २१ ॥ तद्वा ऽअस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मा-
 भयः रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता
 लोका ऽअलोका देवा ऽअदेवा वेदा ऽअवेदा यज्ञा
 ऽअयज्ञा ऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाब्भ्रूणहा
 पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमण-
 स्तापसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन ती-
 णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्द्रुदयस्य भवति ॥ २२ ॥
 यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्दृष्टव्यन्न पश्यति
 न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्दि-

तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न
 जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यन्न जिघ्रति न हि घ्रातु-
 र्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
 ततोऽन्यद्विभक्तं व्यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयति ।
 विजानन्वै तद्रसन रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरि-
 लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
 द्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति । वदन्वै
 तद्वक्तव्यन्न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽवि-
 नाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यद्वदेत्
 ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न
 शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥
 यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न
 हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्विती-
 यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न
 स्पृशति । पृश्नन्वै तत्स्पृष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्पृष्टु स्पृष्टे-
 र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति ।
 विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
 नविपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ सलिल एको
 द्रष्टाद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राडिति हैनुमुवा-

चैषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोकऽएषोऽस्य परम
 ऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ति ॥ ३१ ॥ स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति ।
 अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः
 स मनुष्याणाम्परमऽआनन्दः ॥ ३२ ॥ अथ ये शत-
 मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितृणाञ्जितलोकाना-
 मानन्दः ॥ ३३ ॥ अथ ये शतम्पितृणाञ्जितलोकानामा-
 नन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देव-
 त्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥ अथ ये शतङ्कर्मदेवानामा-
 नन्दाः । स एकऽआज्ञानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥ अथ ये शतमाज्ञानदेवानामा-
 नन्दाः । स एको देवलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥ अथ ये शतन्देवलोकऽआ-
 नन्दाः । स एको गन्धर्वलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥ अथ ये शतङ्गन्धर्वलोकऽ
 आनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो यश्च
 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥ अथ ये शतम्प्रजा-
 पतिलोकऽआनन्दाः । स एको ब्रह्मलोकऽआनन्दो
 यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्मा-
 ङ्गिति हैनमनुशशासैतदमृतः सोऽहम्भगवते सहस्रन्द-
 दाम्म्यतऽऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥ स वा एष
 एतस्मिन्सम्प्रसादे । रत्वा चरित्वा दुष्टैव पुण्यञ्च
 पापञ्च पुनः प्रतिन्यायप्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव

न यदुच्च किञ्चित्पश्यत्यनन्वावगतस्तेन भवत्यसङ्को ह्यय-
 म्पुरुष ऽदृश्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहसून्द-
 दाम्भ्यत ऽऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥ अत्र ह या-
 ज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो
 मान्तेभ्य ऽउदारौत्सीदिति स यन्त्राणिमानन्येति जरया
 वोपतपता वाणिमानन्निगच्छति यथाम्भुं वोदुम्बरं वा
 पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतैवमेवायः शरीर ऽआत्मेभ्योऽ-
 ङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोज्याद्रवति
 प्राणायैव ॥ ४१ ॥ तद्यथा नः सुसमाहितम् । उत्सर्ज्या-
 यादेवमेवायः शरीर ऽआत्मा प्राज्ञेनात्मनान्स्वरूढ
 ऽउत्सर्ज्याति ॥ ४२ ॥ तद्यथा राजानमायन्तम् । उग्राः
 प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावृत्यैः प्रतिकल्पन्तेऽ-
 यमायात्ययमागच्छतीत्येवः हैवंविदः सर्वाणि भूतानि
 प्रतिकल्पन्त ऽदृदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥
 तद्यथा राजानम्प्रयियासन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूत-
 ग्रामण्य ऽउपसमायन्त्येवः हैवंविदः सर्वे प्राणा ऽउप-
 सनायन्ति यत्रैतदूर्द्धोच्छासी भवति ॥ ४४ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ० —

[उक्तस्यात्मनाऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणस्य विस्तेरणोपपादनम्]

स यत्रायः शरीर ऽआत्माबल्यन्नीत्य । सम्मोह-
 मिव न्येत्यथैनमेते प्राणा ऽअभिसमायन्ति स ऽएता-

स्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवाववक्रामति ॥ १ ॥
 स यत्रैष चाक्षुषः । पुरुषः पराङ् पथ्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो
 भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्या-
 हुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकी-
 भवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत ऽइत्याहुरेकी-
 भवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः
 ॥ २ ॥ तस्य हैतस्य । हृदयस्याग्रमप्रद्योतते तेन प्रद्योते-
 नैष ऽआत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूद्धर्णो वा न्येभ्यो वा
 शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तम्प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रा-
 मन्तः सर्वे प्राणा ऽअनुत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स
 ऽएष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते
 पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥ तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तङ्गत्वा-
 त्मानमुपसहृत्त्येवमेवायम्पुरुष ऽइदः शरीरन्निहत्याविद्या-
 ङ्गमयित्वात्मानमुपसहृति ॥ ४ ॥ तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो
 मात्रामपाद्यान्यन्नवतरङ्गल्ल्याणतरः रूपन्तनुत ऽएवमेवा-
 यम्पुरुष ऽइदः शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्नवतरङ्ग-
 ल्ल्याणतरः रूपन्तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा
 प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥
 स वा ऽअयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्म-
 यः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय ऽआकाशमयो वायुमय-
 स्तेजोमय ऽआपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्ष-
 मयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेदमयोऽ-

दोमय ऽहुति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधु-
 कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन
 कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥ अथो खल्व्वाहुः ।
 काममय ऽएवायम्पुरुष ऽहुति स यथाकामो भवति तथा-
 क्नुर्भवति यथाक्नुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते
 तदभिसम्पद्यत ऽहुति ॥ ७ ॥ तदेष श्लोको भवति ।
 तदेव सत्तरसह कर्मणैति लिङ्गस्मृतो यत्र निष्कर्मस्य ॥
 प्राप्यान्तङ्गर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥ तस्मा-
 ल्लोकार्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण ऽहुति नु कामयमानोऽ-
 थाकामयमानो योऽकामो निष्काम ऽआत्मकाम ऽआप्त-
 कामो भवति न तस्मात्प्राणा ऽउत्कामन्त्यत्रैव समवनी-
 यन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्स्येति ॥ ८ ॥ तदेष श्लोको
 भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
 श्रिताः ॥ अथ मर्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत
 ऽहुति ॥ ९ ॥ तद्यथाहिनिल्लर्वयनी । बल्मीके मृता
 प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदः शरीरः शेनेऽथायमनस्थि-
 कोऽशरीरः प्राज्ञ ऽआत्मा ब्रह्मैव लोक ऽएव सम्प्रा-
 ङ्गिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददा-
 मीति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥ तदुप्येते श्लोकाः ।
 अणुः पन्था वितरः पुराणो माथ् स्पृष्टोऽनुविक्तो
 मयैव । तेन धीरा ऽअपियन्ति ब्रह्मविद ऽउत्कर्म्य
 स्वर्गलोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥ तस्मिञ्जुक्त्वलमुत

नीलमाहुः पिङ्गलः हरितैल्लोहितश्च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा
हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥ अन्ध-
न्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ॥ ततो भुय ऽइव ते
तमो य ऽउ सम्भूत्याथ रताः ॥ १३ ॥ असुर्या नाम ते
लोकाः । अन्धेन तमसावृताः ॥ ताँस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्य-
विद्राथंसोऽबुधा जनाः ॥ १४ ॥ तदेव सन्तः । तदु तद्भवामो
न चेदुवेदी महती विनष्टिः ॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथे-
तरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥ आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । अयम-
स्मीति पुरुषः ॥ किमिच्छन्नकस्य कामाय शरीरमनु सञ्चरेत्
॥ १६ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध ऽआत्मा । अस्मिन्सन्देहे
गृह्णे प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य
लोकः स ऽउ लोक ऽएव ॥ १७ ॥ यदैतमनुपश्यति । आ-
त्मानन्देवमञ्जसा ॥ ईशानम्भूतभव्यस्य न तदा विचि-
कित्सति ॥ १८ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । आकाशश्च
प्रतिष्ठितः ॥ तमेव मन्य ऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्
॥ १९ ॥ यस्मादुर्वाक्सँवत्सरः । अहोभिः परिवर्त्तते ॥ तद्देवा
ज्योतिषाज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥ प्राणस्य प्राणम् ।
उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नस्मिनसो ये मनो
विदुः ॥ ते निचिक्रयुर्ब्रह्म पुराणमग्रयमनसैवाप्तव्यन्नेह
नानास्ति किञ्चन ॥ २१ ॥ [अर्धः प्रगाढकः ॥ ६४ ॥] मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य ऽइह नानेव पश्यति ॥ मनसैवानुद्रष्ट-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "पुरुषः" इति पाठो दृश्यते । स तु प्रामादिक एव प्रतीयते
'पुरुषोऽवसाने' (शु० य० प्रा० शा० ३. १२०) इति वीर्धनिपातनात् ।

व्यमेतदप्रमयन्धुवम् ॥ २२ ॥ विरजः पुरऽआकाशात् । अजः
 आत्मा महान्धुवः ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञाङ्गुर्वीत ब्रा-
 ह्मणः ॥ नानुद्ध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनः हि तदिति
 ॥ २३ ॥ स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्व-
 स्याधिपतिः सर्वमिदमप्रशास्ति यदिदङ्किञ्च स न साधुना
 कर्मणा भूयान्नोऽएवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष
 लोकेश्वरऽएष लोकपालः स सेतुर्विधरणऽएषाल्लोका-
 नामसम्भेदाय ॥ २४ ॥ तमेतं वेदानुवचनेन विविदि-
 षन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन
 चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमी-
 प्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥ एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं
 ब्राह्मणाऽअनूचाना विद्वांसः प्रजान्न कामयन्ते किमप्र-
 जया करिष्यामो येषान्नोऽयमात्मायल्लोकऽइति ते ह
 स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्यु-
 त्थायाथ भिक्षाचर्यञ्चरन्ति या हेव पुत्रैषणा सा वित्तै-
 षणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे हेतेऽएषणेऽएव भवतः
 ॥ २६ ॥ सऽएष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो नहि गृह्यतेऽ-
 शीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्ज्यते न व्यथत
 ऽइत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे
 ह्येषऽएते तरत्यमृतः साङ्गसाधुनी नैनङ्गताकृते तपतो
 नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥ तदेत-
 द्ब्रुवाब्भ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा

वर्द्धते नो कनीयान् ॥ तस्यैव स्यात्पदवित्तं विद्वित्वा न
कर्मणा लिप्यते पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त
ऽउपरतस्तिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्सन्न्येवात्मानम्पश्ये-
त्सर्वमेनम्पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति
सर्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सर्वम्पाप्मानन्त-
पति नैनम्पाप्मा तपति विपापो विजरो विजिधत्सोऽपि-
पासो ब्राह्मणो भवति य एषं वेद ॥ २८ ॥ स वा एष
महानजऽआत्मा । अन्नादो वसुदानः स यो हैवमेतस्म-
हान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥ २९ ॥
स वा एष महानजऽआत्मा । अजरोऽमरोऽभ्योऽ-
मृतो ब्रह्माभयं वै जनकं प्राप्नोतीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः सोऽहम्भगवते विदेहान्ददामि माञ्चापि सह
दास्यायेति ॥ ३० ॥ स वा एष महानजऽआत्मा । अज-
रोऽमरोऽभ्योऽमृतो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयः हि वै ब्रह्म
भवति य एषं वेद ॥ ३१ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आत्मज्ञाने आगमेनाधिगतस्यामृतत्वसाधनत्वस्य तर्केणापि प्रतिपादनम्,
याज्ञवल्क्यकाण्डस्याचार्यपरम्परोपदेशश्च]

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी
च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव
स्त्रीप्रज्ञैव कात्यायनी सोऽन्न्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽ-

हुमस्ममात्स्थानादस्मिन् हन्त तेऽनया कार्यायन्न्यान्त-
 ङ्करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु स इदं-
 म्भगोऽसर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यान्वहन्तेना-
 मृताहोऽनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवता-
 जीवितन्तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति
 वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्या-
 ङ्क्मिहन्तेन कुर्या व्यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति
 ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती
 सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहन्तद्रक्ष्यामि व्य्या-
 ख्यास्यामि ते वाचन्तु मे व्य्याचक्षाणस्य निदिक्ष्यासस्वेति
 ब्रूवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । न
 वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय
 पतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया
 प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न
 वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय
 वित्तप्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तप्रियम्भवति न
 वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्र-
 प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रप्रियम्भवति न वाऽअरे
 लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे

वेदानाङ्गामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे यज्ञानाङ्गामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे भूतानाङ्गामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा ऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वस्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वस्प्रियम्भवत्यात्मा त्वरे द्रष्टृव्योऽश्रोतृव्यो मन्तृव्यो निदिक्ष्यासितृव्यो मैत्रेय्यात्मनि वा ऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात ऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तम्परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदम्ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका ऽइमे देवा ऽइमे वेदा ऽइमे यज्ञा ऽइमानि भूतानीदं सर्वं खदयमात्मा ॥ ७ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ब्रह्मणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुब्ध्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ब्रह्मणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न

ब्राह्मणञ्छब्दाञ्छब्दवनुयाद्ग्रहणाय शब्दस्य तु ग्रहणेन शब्द-
 द्धमस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाहैधाग्नैरब्ध्या-
 हितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा ऽअरेऽस्य महतो भूतस्य
 निश्चवसितमेतद्यद्वग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
 ऽइतिहासः पुराणं विद्या ऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्य-
 नुव्याख्यानानि व्याख्यानानि दत्तः हुतमाशि-
 तम्पायितमयश्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
 भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चवसितानि ॥ ११ ॥
 स यथा सर्वासामपां समुद्र ऽएकायनम् । एवः
 सर्वेषां स्पर्शान्स्वर्गोकायनमेवः सर्वेषां ज्ञानान्ना-
 सिके ऽएकायनमेवः सर्वेषां रसानाञ्जिह्वेकायनमेवः
 सर्वेषां रूपाणाञ्क्षुरेकायनमेवः सर्वेषां शब्दानां
 श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां सङ्कल्पानाम्मन ऽएकायन-
 मेवः सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेवः सर्वेषां कर्मणां
 हस्तावेकायनमेवः सर्वेषां मङ्गलान्पादावेकायनमेवः सर्वेषां
 मानन्दानामुपस्थ ऽएकायनमेवः सर्वेषां विसर्गाणां
 म्पायुरेकायनमेवः सर्वासां विद्यानां बागेकायनम् ॥ १२ ॥
 स यथा सैन्धवघनः । अनन्तरोऽबाहः कृत्स्नो रस-
 घन ऽएव स्यादेवं वा ऽअरु ऽइदम्महद्भूतमनन्तम-
 पारङ्कृत्स्नः प्रज्ञानघन ऽएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
 तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति
 होवाच ब्राह्मणवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । अग्रेव
 मा भगवान्मोहान्तमपीपदस्व वा ऽअहमिदं विजानामि

न प्प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥ १४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । न
वा ऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यविनाशी वा ऽअरेऽयमात्मा-
नुच्छित्तिधर्म्मा मात्रासदसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥
यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्दृष्टव्यन्न पश्यति न हि
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीय-
मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युत्पश्येत् ॥ १६ ॥ यद्वै तन्न
जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घातव्यन्न जिघ्रति न हि घातुर्घा-
णाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं व्युजिघ्रेत् ॥ १७ ॥ यद्वै तन्न रसयति ।
विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
व्युद्रसयेत् ॥ १८ ॥ यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यन्न
वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युवदेत् ॥ १९ ॥
यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि
श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीय-
मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युच्छृणुयात् ॥ २० ॥ यद्वै तन्न
मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न हि मन्तुर्मन्ते-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
न्यद्विभक्तं व्युन्मन्न्वीत् ॥ २१ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति ।
स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्पृष्टु स्पृष्टेर्वि-
परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
न्यद्विभक्तं व्युस्पृशेत् ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न विजानाति ।

विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञाना-
 द्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्न्यद्विभक्तं व्यद्विजानीयात् ॥ २३ ॥ यत्र वा ऽअन्न्यदिव
 स्यात् । तत्रान्न्योऽन्न्यत्पश्येदन्न्योऽन्न्यजिग्घेदन्न्योऽन्न्यद्र-
 सयेदुन्न्योऽन्न्यदभिवदेदुन्न्योऽन्न्यच्छृणुयादन्न्योऽन्न्यन्मन्वी-
 तान्न्योऽन्न्यत्स्पृशेदन्न्योऽन्न्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥ यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कजि-
 ग्घेत्तत्केन कः रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कः शृणु-
 यात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कः स्पृशेत्तत्केन कं विजा-
 नीयाद्येनेदः सर्वं विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे
 केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्व-
 मृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २५ ॥ अथ
 ब६शः । तदिदं वयः शौर्षणाव्याच्छौर्षणाव्यो गौतमादौ-
 तमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः
 साङ्कर्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्च शाण्डि-
 ल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैज-
 वापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहि-
 णायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैब्याच्च
 रैब्यः पौतिमाण्यायनाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्या-
 यनः कौण्डिन्याबभ्याङ्कौण्डिन्या ऽऔर्णवाभेबभ्य ऽऔ-
 र्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः
 कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥ आग्निवेश्यः सैत-
 वात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्यजातू-

कण्ठयो भारद्वाजाञ्जारद्वाजो भारद्वाजाञ्चासुरायणाञ्च गौत-
माञ्च गौतमो भारद्वाजाञ्जारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्वला-
काकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायण-
स्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायका-
यनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः
पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातू-
कण्ठ्याजातूकण्ठ्यो भारद्वाजाञ्जारद्वाजो भारद्वाजाञ्चासुरा-
यणाञ्च यास्काञ्चासुरायणस्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्ध-
निरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाञ्जारद्वाज ऽआत्रेयात् ॥ २७ ॥
आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याद्यात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्का-
प्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गाल-
वाद्गालवो विदुर्भीकौण्डिन्याद्विदुर्भीकौण्डिन्यो वत्स-
नपातो बाब्रवाद्बत्सनपाद्बाब्रवः पथः सौभरात्पन्थाः
सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसाद्यास्य ऽआङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वा-
ष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽ-
विश्वभ्यामविश्वनौ दधीच ऽआथर्वणाद्ध्यङ्धाथर्वणोऽ-
थर्वणो दैवादुथर्वा दैवो मृत्योः प्राद्धः सनान्मृत्युः
प्राद्धः सनः प्रद्धः सनात्प्रद्धः सन ऽएकधरेकर्षिर्विप्र-
जित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनात-
नात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो
ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[सर्वोपनिषदर्थस्य ब्रह्मण उत्तरसम्बन्धार्थमनुवादः]

पू॒र्णम॒दुः पू॒र्णमि॒दम्पू॒र्णात्पू॒र्णमु॒दुच्य॑ते ॥ पू॒र्णस्य
पू॒र्णमा॒दाय पू॒र्णमे॒वावशि॑ष्यत ऽओ३म् ख॒म्ब्र॒ह्म ख॒म्पु॒-
रा॒णं वा॒युरङ्ग॑मि॒ति ह स्म॑माह कौर॒व्याय॑णीपु॒त्रो वे॒दोऽय॑-
म्ब्राह्म॑णा वि॒दुर्वे॑दनेन यद्वे॒दित॑व्यम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[दमदानदयानां सकलब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन प्रतिपादनम्]

त्र॒याः प॒राजा॑प॒त्याः । प॒राजा॑प॒तौ पि॒तरि॑ ब्र॒ह्मच॑र्य॒मू-
षु॒र्दे॒वा मनु॑ष्या ऽअ॒सुराः ॥ १ ॥ उ॒षित्वा॑ ब्र॒ह्मच॑र्य॒न्दे॒वा
ऽऊ॒चुः । ब्र॒वीतु॑ नो भ॒वानि॑ति ते॒भ्यो है॒तद॑क्षरमुवाच द
ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्टा३ ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्मेति होचुर्दाम्भ्य-
तेति॑ न ऽआ॒त्थेत्योमि॑ति होवाच व॒य॒ज्ञासि॑ष्टेति ॥ २ ॥*
अ॒थ है॒नम॑नु॒ष्या ऽऊ॒चुः । ब्र॒वीतु॑ नो भ॒वानि॑ति ते॒भ्यो
है॒तदे॒वाक्षर॑मुवाच द ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्टा३ ऽइति॑ व॒य॒ज्ञा-
सि॑ष्मेति होचुर्द॒त्तेति॑ न ऽआ॒त्थेत्योमि॑ति होवाच व॒य॒ज्ञा-
सि॑ष्टेति ॥ ३ ॥ अ॒थ है॒नम॑सुरा ऽऊ॒चुः । ब्र॒वीतु॑ नो
भ॒वानि॑ति ते॒भ्यो है॒तदे॒वाक्षर॑मुवाच द ऽइति॑ व॒य॒ज्ञा-
सि॑ष्टा३ ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्मेति होचुर्द॒य॒ङ्कमि॑ति न
ऽआ॒त्थेत्योमि॑ति होवाच व॒य॒ज्ञासि॑ष्टेति तदे॒तदे॒वैषा॑ द्वै॒वी
वा॒गनु॑वदति स्तनयि॒त्नुर्द॒ द द ऽइति॑ दाम्भ्यत द॒त्त द॒य॒ङ्क-
मि॑ति तदे॒तत्त्रय॑ः शि॒क्षेद्द॑म॒न्दान॑न्दयामि॒ति ॥ ४ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[कृतोपासनस्य योगिनोऽन्तकाले प्रार्थना]

वायुरनिलमृतम्भस्मान्तः शरीरम् । ओ३म् । क्रतो
स्मरक्विलवे स्मराग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्निव-
श्श्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठान्ते नम ऽउक्तिं विधेमेति ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[हृदयस्य ब्रह्मत्वेनोपासनम्]

एष प्रजापतिर्बृहद्वह्मद्वयम् । एतद्ब्रह्मैतत्सर्वन्तदेत-
त्त्यक्षरः हृदयमिति ह ऽइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै
स्वाश्चान्ये च य ऽएवं वेद द ऽइत्येकमक्षरन्दुदन्त्यस्मै
स्वाश्चान्ये च य ऽएवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्ग-
लोकं य ऽएवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वेनोपासनम्]

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्म-
हद्यक्षम्प्रमजं वेद सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमल्लोकाञ्जित ऽइन्व-
सावसद्य ऽएवमेतन्महद्यक्षम्प्रथमजं वेद सत्यम्ब्रह्मेति
सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वप्रतिपादनम्]

आप ऽएवेदमग्र आसुः । ता ऽआपः सत्यमसृजन्त
 सत्यम्ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम्प्रजापतिर्हेवान् ॥ १ ॥ ते देवाः
 सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरः सत्यमिति स ऽइत्येक-
 मक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमे ऽअक्षरे सत्य-
 म्मध्यतोऽनृतन्तदेतद्वनृतः सत्येन परिगृहीतः सत्यभूय-
 मेव भवति नैवंब्रिह्वात्समनृतः हिनस्ति ॥ २ ॥ तद्य-
 त्सत्यम् । असौ स ऽआदित्यो य ऽएष ऽएतस्मिन्म-
 ण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्न्योऽ-
 न्न्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्वा ऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः
 प्राणैरयममुष्मिन्तस्मै यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवै-
 तन्मण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥
 य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर
 ऽएकः शिर ऽएकमेतदक्षरम्भुव ऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वे
 ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे ऽएते
 ऽअक्षरे तस्योपनिषदुहरिति हुन्ति पाप्मानञ्जहाति च य
 ऽएवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य
 भूरिति शिर ऽएकः शिर ऽएकमेतदक्षरम्भुव ऽइति बाहू
 द्वौ बाहू द्वे ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे
 द्वे ऽएते ऽअक्षरे तस्योपनिषदुहमिति हुन्ति पाप्मानञ्ज-
 हाति च य ऽएवं वेद ॥ ५ ॥

अष्टमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "ब्रह्म" इति नास्ति ।

(२) "न्त" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

[विद्युद्ब्रह्मेत्युपासनविधानम्]

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनहः सर्वस्मा-
त्पाप्मनो य ऽएवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्व्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[मनउपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिः]

मनोमयोऽयम्पुरुषः । भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा व्रीहिर्वा यवो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषः स ऽएष
सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति
यदिदङ्किञ्च य ऽएवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[वाग्धेनुः ब्रह्मेत्युपास्तिः]

वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो
वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा ऽउप-
जीवन्ति स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च हन्तकारम्मनुष्याः
स्वधाकारम्पितरस्तस्याः प्राण ऽऋषभो मनो वृत्सह ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[वैश्वानराग्न्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनम्]

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्न-
म्पच्यते यदिदमच्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कृष्णा-

वपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतद्धोषः
शृणोति ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

[व्याधितस्तप्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिः]

एतद्वै परमन्तपः । यद्ध्याहितस्तप्यते परमः हैव
लोकञ्जयति यऽएवं वेदैतद्वै परमन्तपो यस्प्रेतमरण्यः
हुरन्ति परमः हैव लोकञ्जयति यऽएवं वेदैतद्वै परमन्तपो
यस्प्रेतमग्नावभ्यादुधति परमः हैव लोकञ्जयति यऽ
एवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्याय एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

[एतत्प्रकरणस्थानां सर्वेषामुपासनानां गतिकथनम्, अश्रुतफलोपासनानां
ब्रह्मलोकफलकथनञ्च]

यदा वै पुरुषः । अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स
ऽउर्ध्वऽऽक्रामते स ऽआदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र-
विजिहीते यथाडम्बरस्य खन्तेन स ऽउर्ध्वऽऽक्रामते स
चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः
खन्तेन स ऽउर्ध्वऽऽक्रामते स लोकमागच्छत्यशोकमहि-
मन्तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

[विरमितिगुणद्वयविशिष्टान्प्राणोपाधिकब्रह्मोपासनम्]

अन्नम्ब्रह्मेत्येक ऽआहुः । तन्न तथा पूयति वा ऽअन्न-
मृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक ऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति
वै प्राण ऽऋतेऽन्नादेते हृत्वेव देवते ऽएकधाभूयम्भूत्वा
परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥ तद्ध स्माह प्रातृदुः पितरम् ।
किञ्च स्वदेवैव विदुषे साधु कुर्ष्यात्किमेवास्मा ऽअसाधु
कुर्ष्यादिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृदकस्त्वेन-
योरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥ तस्मा
ऽउ हैतदुवाच । वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि
विष्टानि रमिति प्राणो वै रम्प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि रतानि सर्वाणि ह वा ऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते
सर्वाणि भूतानि रमन्ते य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥

अष्टमाध्याये त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

[उक्तस्य ब्रह्मण उक्थादिगुणविशिष्टत्वेनोपासनम्]

उक्कथम् । प्राणो वा ऽउक्कथम्प्राणो हीदः सर्व-
मुत्थापयत्युद्धास्मा ऽउक्कथविद्वीरस्तिष्ठत्युक्कथस्य सा-
युज्यः सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ १ ॥ यजुः ।
प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते
युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठ्याय यजुषः सायु-
ज्यः सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ २ ॥ साम । प्राणो
वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्म्यञ्चि

सम्भ्यञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठ्याय कल्प्यन्ते
 साम्भनः सायुज्यः सलोकताञ्जयति य एव वेद ॥ ३ ॥
 क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम्प्राणो हि वै क्षत्रन्त्रायते हैनम्प्राणः
 क्षणितोः प्र क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यः सलोक-
 ताञ्जयति य एव वेद ॥ ४ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १२९ ॥

— ० —

[गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनम्]

भूमिरन्तरिक्षन्द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः
 ह वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हास्या एतत्स याव-
 देषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ १ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानीति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः
 ह वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीय-
 न्त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ २ ॥
 प्राणोऽपानो व्यान इति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः ह
 वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदम्प्राणि
 तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ ३ ॥ अथा-
 स्या एतदेव । तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा य एष तपति
 षट् चतुर्थन्तत्तुरीयन्दर्शतम्पदमिति ददृश इव हेष
 परोरजा इति सर्वमु हेष रज उपर्युपरि तपत्येवः

हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या ऽएतदेवम्पदं वेद
 ॥ ४ ॥ सैषा गायत्री । एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परो-
 रजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्य-
 श्रुर्वै वै सत्यन्तस्ममाद्यदिदानीन्द्रौ विवदमानावेयाताम-
 हुमद्राक्षमहुमश्रौषमिति य ऽएव ब्रूयादहमद्राक्षमिति
 तस्मा ऽएव श्रद्दयात् ॥ ५ ॥ तद्वै तत्सत्यम्बले प्रति-
 ष्ठितम् । प्राणो वै बलन्तत्प्राणे प्रतिष्ठितन्तस्मादाहु-
 र्बलः सत्यादोजीय ऽदृत्येवम्बेषा गायत्र्यद्यात्मम्प्रति-
 ष्ठिता ॥ ६ ॥ सा हैषा गयाँस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तत्प्रा-
 णाँस्तत्रे तद्यद्गयाँस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामु-
 मन्वाहैषैव सा स यस्मा ऽअन्वाह तस्य प्राणाँस्त्रायते
 ॥ ७ ॥ ताथं हैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुवे-
 तच्चाचमनुब्रूम ऽइति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूया-
 द्यदि ह वा ऽअपि बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या
 ऽएकञ्चन पदम्प्रति ॥ ८ ॥ स य ऽइमाँस्त्रीँल्लोकान् ।
 पूर्णाँस्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या ऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयादथ
 यावतीयन्त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या ऽएत-
 द्द्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णी-
 यात्सोऽस्या ऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्या ऽएतदेव
 तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा य ऽएष तपति नैव केन चना-
 प्यङ्कृत ऽउ ऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ९ ॥ तस्या ऽउप-
 स्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि

न हि प॒द्यसे। न॒मस्ते तुरी॒याय दर्श॑ताय प॒दाय प॒रोरज॑सेऽ-
 सा॒वदो मा प्रा॑प॒दिति य॒न्दि॒ष्यादसा॒वस्मै का॒मो मा
 स॒मर्ह्यीति॑ वा न है॒वास्मै स का॒मः स॒मृद्ध्यते॑ य॒स्मा
 ऽए॒वमु॒पति॑ष्ठ॒तेऽह॒मदः प्रा॑प॒मिति॑ वा ॥ १० ॥ ए॒तद्ध वै
 त॒ज्जन॑को वैदे॒हः । बु॒डिल॒माश्च॑व॒तराश्च॑व॒मुवाच॑ य॒न्नु हो
 त॒द्वाय॑त्रीविदु॒ब्रूथा ऽअ॒थ कथ॑ः ह॒स्ती भू॒तो ब॒हसी॑ति
 सु॒खं ह्य॒स्याः स॒म्प्राण॑न् वि॒दाश्च॑क॒रेति॑ हो॒वाच ॥ ११ ॥
 त॒स्या ऽअ॒ग्निरे॒व सु॒खम् । य॒दि ह वा ऽअ॒पि ब॒ह्विवा॒ग्ना-
 व॒भ्यादु॒धति॑ स॒र्वमे॒व तत्स॒न्दह॑त्ये॒वः है॒वैव॑वि॒द्यपि॑ ब॒ह्वि॒व
 पा॒पङ्क॑रोति स॒र्वमे॒व तत्स॒म्प्राय॑ शु॒द्धः पू॒तोऽज॑रोऽमृ॒तः
 स॒म्भव॑ति ॥ १२ ॥

अष्टमाध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[विहितस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः
 क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गकथनम्]

श्वेत॑केतुर्ह वा ऽआ॒रुणे॒यः । पञ्चाला॑नाम्प॒रिष॑द॒मा-
 ज॒गाम स ऽआ॒जगाम॑ जै॒वल॒म्प्रा॒हण॑म्प॒रिचा॑रयमाणन्त-
 मुदी॒क्ष्यान्भ्यु॒वाद कु॒मारा॑ ऽइति स भो॑ ऽइति प्र॒ति-
 शु॒भ्रावा॑नुशि॒ष्टो न्व॒सि पि॒त्रेत्यो॑मिति हो॒वाच ॥ १ ॥
 वे॒रथ य॒थेमा॑ः प्र॒जाः । प्र॒यत्यो॑ विप्र॒तिप॒द्यान्ता॑ ऽइति
 नेति॑ हो॒वाच वे॒रथ य॒थेमाँ॑ल्लोक॒म्पुन॑रा॒पद्यान्ता॑ ऽइति
 नेति॑ है॒वोवाच॑ वे॒रथ य॒थासौ॑ लोक॒ ऽए॒वम्ब॒हुभिः॑ पुनः
 पुनः॑ प्र॒यज्जि॒र्न्न स॒म्पूर्य॑ता॑ ऽइति नेति है॒वोवाच॑

॥ २ ॥ वेत्थ यतिस्थ्यामाहुत्याथं हुतायाम् । आपः
 पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ ऽहुति नेति
 हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृयाणस्य
 वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानम्प्रतिपद्यते पितृयाणं वा
 ॥ ३ ॥ अपि हि न ऽऋषेर्वचः श्रुतम् । 'हे सृती ऽअशृण-
 वम्पितृणामहुन्देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ ताभ्यामिदं विद्व-
 मेजत्समेति यदन्तरा पितरम्मातरञ्चे'ति नाहमत ऽएक-
 ञ्चन वेदेति होवाच ॥ ४ ॥ अथ हैनं वसत्योपमन्त्रया-
 ञ्चके । अनादृत्य वसतिङ्कुमारः प्रदुद्राव स ऽआजगाम
 पितरन्तः होवाचेति वाव किल नो भवाङ्पुरानुशिष्टान-
 वोच ऽहुति कथः सुमेध ऽहुति पञ्च मा प्रश्नान्नाज्ञय-
 बन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे त ऽहुतीम्
 ऽहुति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ५ ॥ स होवाच । तथा
 नस्त्वन्तात जानीथा यथा यदहङ्किञ्च वेद सर्वमहन्तनुभ्य-
 मवोचम्प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव ऽहुति भवा-
 नेव गच्छस्विति ॥ ६ ॥ स ऽआजगाम गौतमः । यत्र
 प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा ऽआसनमाहाव्योदकमाहा-
 रयाञ्चकाराथ हास्मा ऽअर्घ्यञ्चकार ॥ ७ ॥ स होवाच ।
 वरम्भवते गौतमाय दन्न ऽहुति स होवाच प्रतिज्ञातो म
 ऽएष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्ताम्मे ब्रूहीति
 ॥ ८ ॥ स होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणा-
 म्ब्रूहीति ॥ ९ ॥ स होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्य-

स्यापात्तङ्गो ऽअश्वा॒नान्दा॒सीना॒म्प्रव॒राणा॒म्परि॒धाना॒नाम्मा॒
 नो भ॒वान्ब॒होरन॑न्त॒स्याप॒र्यन्त॑स्या॒भ्यव॒दुह्यो भू॑दिति स
 वै गौ॒तम ती॒र्थेने॒च्छासा॑ ऽइ॒त्युपै॒स्म्यह॑म्भवन्तमिति व्रा॒चा ह
 स्मैव॑ पूर्॒व ऽउ॒पय॑न्ति ॥१०॥ स॒ होपा॑यनकीर्त्ता ऽउवाच ।
 त॒था न॑स्त्व॒ङ्गौत॑म॒ माप॒राधा॑स्त॒व च पि॒ताम॑हा यथेयं वि॒
 द्येते॑; पूर्॒वन्न॑ क॒स्मिँश्च॑न॒ ब्राह्म॑ण॒ ऽउवा॑स तान्त्व॒हन्तु॑भ्यं
 वक्ष्यामि॒ को हि॒ त्वैप॑म्बुवन्तम॒र्हति॑ प॒र्याख्या॑तुमिति ॥११॥
 असौ॒ वै लो॒कोऽग्नि॑गौ॒तम । त॒स्यादि॑त्य॒ ऽएव॑ समि॒द्र॒
 इ॒स्म्यो धूमो॑ऽह॒रर्चि॑श्चन्द्र॒मा ऽअ॒ङ्गारा न॑क्ष॒त्राणि॑ वि॒ष्फु॒
 लि॒ङ्गास्त॑स्मिन्ने॒तस्मिन्न॑ग्नौ दे॒वाः श्र॒द्धाञ्जु॑ह्वति त॒स्या ऽआ॒
 हु॒तेऽसो॑मो राजा स॒म्भव॑ति ॥१२॥ प॒र्जन्यो॒ वा ऽअ॒ग्निगौ॒॑
 तम । त॒स्य सं॑वत्सर॒ ऽएव॑ समि॒दब॑भ्राणि धूमो वि॒द्युद॑र्चिर॒श॒
 निर॒ङ्गारा ह्य॑दु॒नयो॒ विष्फु॑लि॒ङ्गास्त॑स्मिन्ने॒तस्मिन्न॑ग्नौ दे॒वाः
 सोम॑ञ्जुह्वति त॒स्या ऽआ॒हुते॑र्वृ॒ष्टिः स॒म्भव॑ति ॥ १३ ॥ अयं
 वै लो॒कोऽग्नि॑गौ॒तम । त॒स्य पृ॒थि॒व्येव॑ समि॒द्रायु॑र्द्धूमो रा॒त्रि॒
 रर्चि॑र्दि॒शोऽङ्गारा॑ ऽअ॒वान्तर॑दि॒शो वि॒ष्फुलि॒ङ्गास्त॑स्मिन्ने॒त॒
 स्मिन्न॑ग्नौ दे॒वा वृ॒ष्टिञ्जु॑ह्वति त॒स्या ऽआ॒हुते॑र॒न्नः
 स॒म्भव॑ति ॥ १४ ॥ पु॒रुषो॒ वा ऽअ॒ग्निगौ॒॑तम । त॒स्य
 व॒या॒त्तमे॑व॒ समि॑त्प्रा॒णो धूमो॑ व्रा॒गर्चि॑श्चक्षु॒रङ्गाराः॑ श्रो॒त्रं
 वि॒ष्फुलि॒ङ्गास्त॑स्मिन्ने॒तस्मिन्न॑ग्नौ दे॒वा ऽअ॒न्नञ्जु॑ह्वति
 त॒स्या ऽआ॒हुते॑ रे॒तः स॒म्भव॑ति ॥ १५ ॥ योषा॒ वा ऽअ॒ग्नि॒
 गौ॒तम । त॒स्या ऽउ॒प॒स्थ॒ ऽएव॑ समि॒ल्लोमा॑नि धूमो यो॒नि॒
 रर्चि॑र्यदन्तः करोति ते॒ऽङ्गारा॑ ऽअ॒भि॒न॒न्दा वि॒ष्फुलि॒ङ्गास्त॑

स्मिन्नेनस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या ऽआहुतेः
 पुरुषः सम्भवति स जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ
 यदा स्मियतेऽथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥ तस्याग्निरेवाग्नि-
 र्भवति । समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा ऽअङ्गारा
 बिष्फुलिङ्गा बिष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेनस्मिन्नग्नौ देवाः पुरु-
 षजुह्वति तस्या ऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति
 ॥ १७ ॥ ते य ऽएवमेतद्विदुः । ये चाग्नी ऽअरण्ये श्रद्धां
 सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरहृ ऽआपूर्य-
 माणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्याव्यणमासानुदङ्ङादित्य ऽएति
 मासेऽभ्यो देवलोकन्देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतन्ताव्यैद्यु-
 तात्पुरुषो मानस ऽएत्य ब्रह्मलोकाङ्गमयति ते तेषु ब्रह्म-
 लोकेषु पराः परावृतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति
 ॥ १८ ॥ अथ ये यजेन दानेन । तपसा लोकञ्जयन्ति ते
 धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्राग्निः रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम-
 पक्षीयमाणपक्षाद्यान्व्यणमासान्दक्षिणादित्य ऽएति मासे-
 ऽभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रम्प्राप्यान्नम्भवन्ति
 ताँस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्त्रापक्षीयस्वे-
 त्येवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्व्वैत्ययेममे-
 वाकाशमभिनिष्पद्यन्त ऽआकाशाद्रायुं वायोर्व्वृष्टिं वृष्टेः
 पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यान्नम्भवन्ति त ऽएवमेवानुपरिवर्त्त-
 न्तेऽथ य ऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदुन्द-
 न्दशुकम् ॥ १९ ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वादिगुणविशिष्टप्राणोपासनम्]

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
 स्वानाम्भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च
 श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च येषाम्बुभूषति य एव वेद
 ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानाम्भवति
 वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानाम्भवति य एव वेद ॥ २ ॥
 यो ह वै प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति
 दुर्गे चक्षुर्वै प्रतितिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रति-
 तिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एव
 वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद । सः हास्मै पद्यते
 यङ्गामङ्गामयते श्रोत्रं वै सम्पच्छोत्रे हीमे सर्वं वेदा
 ऽअभिसम्पन्नाः सः हास्मै पद्यते यङ्गामङ्गामयते य एव
 वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा ऽआयतनं वेद । आयतनं स्वाना-
 म्भवत्यायतनञ्जनानामनो वा ऽआयतनमायतनं स्वा-
 नाम्भवत्यायतनञ्जनानां य एव वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै
 प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजा-
 तिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्ध्वं एव वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे
 प्राणाः । अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो
 वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व ऽउत्क्रान्त इदं
 शरीरम्पापीयो मन्वते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्यो-
 च्छक्म । सा सँवत्सरम्प्रोष्याग्न्योवाच कथमशकत मृते
 जीवितुमिति ते होचुर्ध्वथा कडा ऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः

प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो
मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोण्यागत्योवाच
कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्ष्वथान्धा ऽअप-
श्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण विद्वाँसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीवि-
ष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होचक्राम ।
तत्सँवत्सरम्प्रोण्यागत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितु-
मिति ते होचुर्ष्वथा बधिरा ऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राण-
न्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाँसो
मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोण्या-
गत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्ष्वथा
मुग्धा ऽअविद्वाँसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो
होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोण्यागत्योवाच कथमशक्त
मृते जीवितुमिति ते होचुर्ष्वथा क्लीबा ऽअप्रजायमाना
रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो मनसैवमजीविष्मेति प्र-
विवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण ऽउत्क्रमिष्यन् ।
यथा महासुहयः सैन्धवः पङ्नीशशङ्कून्संवृहेदेवः ह्रैवे-
मान्प्राणान्तसँववर्ह ते होचुर्मा भगव ऽउत्क्रमीर्न वै

शक्षयामस्त्वद्वते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिङ्कुरुतेति
 तथेति ॥ १३ ॥ सा ह वागुवाच । यद्वा ऽअहं वृसिष्टास्मि
 त्वन्तद्वसिष्टोऽसीति चक्षुर्व्यद्वा ऽअहमप्रतिष्टास्मि त्वन्त-
 त्प्रतिष्टोऽसीति श्रोत्रं यद्वा ऽअहः सम्पदुस्मि त्वन्त-
 त्सम्पदसीति मनो व्यद्वा ऽअहमायतनमस्मि त्वन्तदाय-
 तनमसीति रेतो यद्वा ऽअहमप्रजातिरस्मि त्वन्तत्प्रजाति-
 रसीति तस्यो मे किमन्नङ्गिं वास ऽइति यदिदङ्गिञ्चा
 इवब्भ्य आ किमिब्भ्य आ कीटपतङ्गेब्भ्यस्तत्तेऽन्नमापो
 ऽस ऽइति न ह वा ऽअस्यानन्नञ्जग्धम्भवति नानन्नम्प्र-
 तेष्टहीतं व्य ऽएवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥ तद्विद्वांश्च
 श्रोत्रियाः । अशिष्यन्त ऽआचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव
 तदनमनग्नङ्कुर्वन्तो मन्न्यन्ते तस्मादेवविदशिष्यन्नाचामे-
 दशित्वाचामेदेतमेव तदनमनग्नङ्कुरुते ॥ १५ ॥

नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[श्रीमन्थाख्यं कर्म]

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामित्युदगयन् ऽआपू-
 र्ध्वमाणपक्षे पुण्ण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भुत्वौदुम्बरे
 कक्षे चमसे वा सर्वौषधम्फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य
 परिलिप्याग्निमुपसमाधायावृताज्यः संस्कृत्य पुष्टा
 नक्षत्रेण मन्थः सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥ यावन्तो देवा-
 स्त्वयि जातवेदः । तिर्य्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् ॥
 तेब्भ्योऽहम्भागधेयञ्जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्प्यन्तु

स्वाहा ॥२॥ या तिरश्ची निपद्यसे ऽअहं विधरणी ऽइति ।
तान्त्वा घृतस्य धारया यजे स६राधनीमह३ स्वाहा ॥
‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्य’ ऽइति तृतीयाञ्जुहोति ॥ ३ ॥
ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्ये
स३स्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति द्यावे स्वाहा प्रतिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा
सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति श्रोत्राय
स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति
मनसे स्वाहा प्रजातै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रव-
मवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति
॥ ४ ॥ भूताय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमव-
नयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमव-
नयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति
सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति ॥ ५ ॥
[अर्थः प्रपाठकः ॥५१॥] पृथिव्यै स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्ये
स३स्रवमवनयत्यन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्र-
वमवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति
दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति
ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति क्षत्राय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स३स्रवमवनयति ॥ ६ ॥ भूः

(१) “निपद्यसेऽहं” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ;

(२) ऋ० सं० ८. ७. ४ । शु० य० सं० १०. २० ।

स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति भुवः
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति स्वः स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति ॥ ७ ॥ अग्नये
 स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति लक्ष्म्यै
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति सवित्रे
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति सरस्वत्यै
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथंस्त्रवमवनयति
 ॥ ८ ॥ अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि
 पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हि-
 ङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्र-
 त्याश्रावितमस्याद्रेः सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि
 ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥ ९ ॥ अथै-
 नमुच्यच्छति । आमोऽस्यामः हि ते मयि ॥ स हि राजेशा-
 नोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥
 अथैनमाचामति । 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' ॥ 'मधुं वाता ऽऋता-
 यते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ॥ माद्धीर्नः सन्त्रोषधीः' ॥ भूः

स्वाहा ॥११॥ 'भृगो देवस्य धीमहि' ॥ 'मधु नक्तमुतोपसो
मधुमत्पार्थिवः रजः ॥ मधु द्यौरस्तु नः पिता' भुवः
स्वाहा ॥ १२ ॥ 'धियो यो नः प्रचोदयात्' । 'मधुमात्रो
घनस्पतिर्मधुमाँ ॥ अस्तु सूर्यः ॥ माद्वीर्गावो भवन्तु
नः' स्वः स्वाहेति सर्वाश्च सावित्रीमन्त्राह सर्वाश्च मधु-
मतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहुमेवेदः सर्वम्भयासम्भूम्भुवः
स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्नि-
म्प्राक्शिराः संविशति ॥ १३ ॥ प्लुतादिभ्यमुपतिष्ठते ।
दिशामेकपुण्डरीकमस्यहुस्मनुष्याणामेकपुण्डरीकम्भयासमि-
ति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वदशञ्जपति ॥ १४ ॥
तः हैतमुद्दालक आरुणिः । वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याया-
न्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥
एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । मधुकाय पैङ्ग्याया-
न्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥ एतमु
हैव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उ-
क्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥ एतमु हैव चूडो
भागवित्तिः । जानक्य आयस्त्थणायान्तेवासिन उ-
क्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः

प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥ एतमु हैव ज्ञानकिराय
स्थूणः । सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिनः ऽउक्त्वोवाचापि
यः ऽएनहः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः
पलाशानीति ॥ १९ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालः ।
अन्तेवासिबभूव ऽउक्त्वोवाचापि यः ऽएनहः शुष्के स्थाणौ
निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्ना-
पुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥ चतुरौदुम्बरो
भवति । औदुम्बरश्च मसः ऽऔदुम्बरः सुवः ऽऔदुम्बरः
ऽइद्धमः ऽऔदुम्बर्घाः ऽउपमन्थव्यौ ॥ २१ ॥ दश ग्राम्याणि
धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषाः ऽअणुप्रियङ्गवो
गोधूमाश्च मसूराश्च खल्लवाश्च खलकुलाश्च तान्त्सार्द्ध-
म्पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेऽपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पुत्रमन्थार्यं कर्म, आचार्यपरम्परोपदेशश्च]

एषां वै भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्या ऽआपोऽ
पामोषधयः ऽओषधीनाम्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फला-
नाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाश्चक्रे ।
हुन्तास्मै प्रतिष्ठाङ्कल्पयानीति स स्त्रियः ससृजे
तां सृष्ट्वाधः ऽउपास्त तस्मात्स्त्रियमधः ऽउपासीत
श्रीर्हिषा स ऽएतम्प्राञ्चङ्ग्राशणमात्मनः ऽएव समु-
दपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरुपस्थः ।
लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ

स यावाह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति
 तावानस्य लोको भवति य ऽएवं विद्वानधोपहासश्चरत्या
 स स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य ऽइदमविद्वानधोपहास-
 श्चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृजते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै
 तद्विद्वानुद्दालक ऽआरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको
 मौद्गल्य ऽआहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित ऽआह
 बहुवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मा-
 ल्लोकात्प्रयन्ति य ऽइदमविद्वान्सोऽधोपहासश्चरन्तीति ॥ ४ ॥
 बहु वा ऽइदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति ।
 तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्का-
 न्तसीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः ॥ इदमहन्तद्रेत ऽआददे पुन-
 र्मामैत्विन्द्रियम्पुनस्तेज पुनर्बर्गः पुनरग्नयो धिष्ण्या यथा-
 स्थानङ्कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ
 वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक
 ऽआत्मानम्पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत मयि तेज ऽइन्द्रियं
 खशो द्रविणः सुकृतमिति ॥ ६ ॥ श्रीर्ह वा ऽएषा
 स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं खशस्वि-
 नीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत चेदस्मै न दद्यात्काममेना-
 मपक्वीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां खष्ट्या वा
 पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश
 ऽआदद ऽइत्ययशा ऽएव भवति ॥ ७ ॥ स यामिच्छेत् ।
 कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखः सन्धायो-
 पस्थमस्या ऽअभिमृश्य जपेदुक्तादुक्तात्सम्भवसि हृदयादधि

जायसे ॥ स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति
 ॥ ८ ॥ अथ यामिच्छेत् । न गर्भन्दधीतेति तस्यामर्थ-
 निष्ठुप्य मुखेन मुखः सन्धायाभिप्राणण्यापान्यादिन्द्रि-
 येण ते रेतसा रेतऽआददऽहुत्यरेता एव भवति ॥ ९ ॥
 अथ यामिच्छेत् । गर्भन्दधीतेति तस्यामर्थनिष्ठुप्य
 मुखेन मुखः सन्धायापान्याभिप्राणण्यादिन्द्रियेण ते
 रेतसा रेतऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥
 अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तच्चेद्दिष्ट्यादामपात्रेऽग्नि-
 मुपसमाधाय प्रतिलोमः शरबहिं स्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिस्रः
 शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽ-
 हौषीराशापराकाशौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति
 मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूस्तऽआददेऽसाविति नाम
 गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसा-
 विति नाम गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्म-
 लोकारप्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य
 जायायाऽउपहासन्नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥
 अथ यस्य जायामार्त्तं विन्देत् । न्यहङ्कसे न पिबेदुह-
 वासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्रिरात्रान्त
 आप्लुय व्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥ स यऽइच्छेत् । पुत्रो
 मे गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौ-
 दनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै
 ॥ १३ ॥ अथ यऽइच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो

जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दक्ष्योदन-
 म्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै
 ॥ १४ ॥ अथ य ऽइच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो
 जायेत त्रीन्वेदानुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनम्पा-
 चयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥
 अथ य ऽइच्छेत् । दुहिता मे ण्डिता जायेत सर्वमायुरि-
 यादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाता-
 मीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य ऽइच्छेत् । पुत्रो मे
 ण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचम्भाषिता
 जायेत सर्वान्वेदानुब्रवीत सर्वमायुरियादिति माथंसौदन-
 म्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा
 ऽऔक्षणेन वार्षभेण वा ॥ १७ ॥ अथाभिप्रातरेव । स्थाली-
 पाकावृताज्यञ्चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातजुहोत्यग्नये स्वा-
 हानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्प्रसवाय स्वाहेति
 हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्नयेतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
 पाणी ऽउदपात्रम्पुरयित्वा तेनैनान्त्रिभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो
 विश्वावसोऽयामिच्छ प्रफुर्व्यम् ॥ सञ्जायाम्पत्या सहेति
 ॥ १८ ॥ अथैनामभिपद्यते । अमोऽहमस्मि सा त्वः सा
 त्वमस्यमो ऽअहम् ॥ सामाहमस्मि ऽऋक्नुयोरहमृथिवी
 त्वम् ॥ तावेहि सहरभावहै सह रेतो दधावहै पुष्टे
 पुत्राय वित्तय ऽइति ॥ १९ ॥ अथास्या ऽऊरू विहापयति ।
 विजिहीथान्यावापृथिवी ऽइति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन
 मुखः सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि 'विष्णुर्व्यो-

निङ्कल्प्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिदशतु ॥ आसिञ्चतु
 प्रजापतिर्द्वाता गर्भन्दधातु ते ॥ गर्भन्धेहि सिनी-
 वालि गर्भन्धेहि पृथुष्टुके ॥ गर्भन्ते ऽअश्विनौ देवा-
 वाधत्ताम्पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥ हिरण्ययी ऽअरणी । यावभ्या-
 त्रिर्मन्थतामश्विनौ देवौ तन्ते गर्भन्दधामहे दुशमे मासि
 सूतवे ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ॥
 वायुर्दिशां स्वथा गर्भ ऽएवङ्गर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम
 गृह्णाति ॥ २० ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । 'यथा वातः
 पुष्करिणीं समीक्षयति सर्वतः ॥ एवा ते गर्भ ऽएजतु'
 सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सप-
 रिश्रयः ॥ तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरः सहेति ॥ २२ ॥
 जातेऽग्निमुपसमाधाय । अङ्क ऽआधाय कःसे पृषदाज्य-
 मानीय पृषदाज्यस्योपघातञ्जुहोत्यस्मिन्सहस्रम्पुण्यास-
 मेधमानः स्वे गृहे ॥ अस्योपसद्याम्माच्छैत्सीत्प्रजया च पशुभि-
 इच्च स्वाहा ॥ मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥
 यत्कर्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् ॥ अग्निष्टृत्स्वि-
 ष्टकृद्विद्वान्तिस्वष्टः सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्यायु-
 ष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य
 नामधेयङ्करोति 'वेदोऽसी'ति तदस्यैतद्ब्रह्ममेव नाम स्यादथ
 दुधि मधु घृतः सःसृज्ज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति

भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि
 भूवर्भुवः स्वः सर्वन्त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथैनमभि-
 मृशति । अश्ममा भव परशुवर्भव हिरण्यमस्रुतम्भव ॥ आत्मा
 वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥
 अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इडासि मैत्रावरुणी वीरे
 वीरमजीजनथाः ॥ सा त्वं वीरवती भव यास्मान्नीरवतोऽ-
 करदिति ॥ २७ ॥ अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनम्प्रयच्छति ।
 'यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूवर्धो रत्नधा वसुविद्यः
 सुदत्तः ॥ येन विश्वा पुष्यसि वार्व्याणि सरस्वति
 तमिह धातवेऽक'रिति ॥ २८ ॥ तं वा ऽएतमाहुः । अति-
 पिता बतभूरतिपितामहो बतभूः परमावृत काष्ठांमप्राप
 श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य ऽएवंविदो ब्राह्मणस्य
 पुत्रो जायत ऽइति ॥ २९ ॥ अथ बह्वंशः । तदिदं वय-
 म्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सी-
 माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गागर्गीपुत्रा-
 द्गागर्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो
 गागर्गीपुत्राद्गागर्गीपुत्रो गागर्गीपुत्राद्गागर्गीपुत्रो बाडेयीपुत्रा-
 द्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रा-
 द्हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रा-
 त्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ३० ॥ काश्यपी-
 बालाक्यामाठरीपुत्रात् । काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः

